

શ્રી
મમાણસહસ્રી
તથા
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા
સ્થનાર
સ્વર્ગવાસી પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી

અગત્યકર્તા
હંસરાજ પ્રયાગજી ઠાકરસી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૩૩૧ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્રા. (૧) ૨૧૨ સ્ત્રી

વિષય ૯

ॐ

॥ श्रीप्रमाणसहस्री ॥

तथा

श्रीमद्भगवद्गीता.

गुजराती पद्यात्मक भाषांतरसहित.

सर्व जनना हितने अर्थे रयनार
स्वर्गवासी यदुवंशी प्रयागळ हाकरसी मुलळ.

प्रगट कर्ता

हंसराज प्रयागळ हाकरसी.

प्रतिज्ञा.

प्रमाणसहस्रीं ये नीत्या पठन्ति यदि प्रीत्या नित्यं ।
वदामि हि ते सर्वे रीत्या भवन्ति सुविद्वांसः सत्यं ॥ १ ॥

अर्थ

जे आ प्रमाणसहस्री ग्रंथ जे नीति तथा प्रीतिथी नित्य लक्षे,
ते ते सर्वे, रीतिथी सारा विद्वान् थाय, जे हु सत्य कहु छुं.

—ॐ—

आवृत्ति ७ मी.

सोराणळ मनयेरळ जगोशे मुंजळ वर्तमान प्रेसमां, भी० रसतराळ हीनशाळ
जीलीमोरीयाना नं० ४६२, प्रोक्टररोड, आंठरोड उपर आवेजां जंगलामां,
मुंजळमां कापी छे, अंत हंसराज प्रयागळ हाकरसीजे मुंजळमां
पेडरोड उपर आवेजा नं० २८-३० वाजा पोताना जंगलामां
छपावी प्रगट क्षीची छे.

विक्रम संवत् १९७७ छरी सन १९२१.

कीमत ३. ३-०-०.

આ અંથ કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વગર છાપવાની તથા તેનું
ભાષાન્તર કરવાની સર્વને છુટ છે.

આ પુસ્તક

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રમોદગજ ઠાકરસી મુળજીની
યાદગારી માટે ભાઈ હંસરાજ પ્રયાગજ ઠાકરસી તરફથી

ને

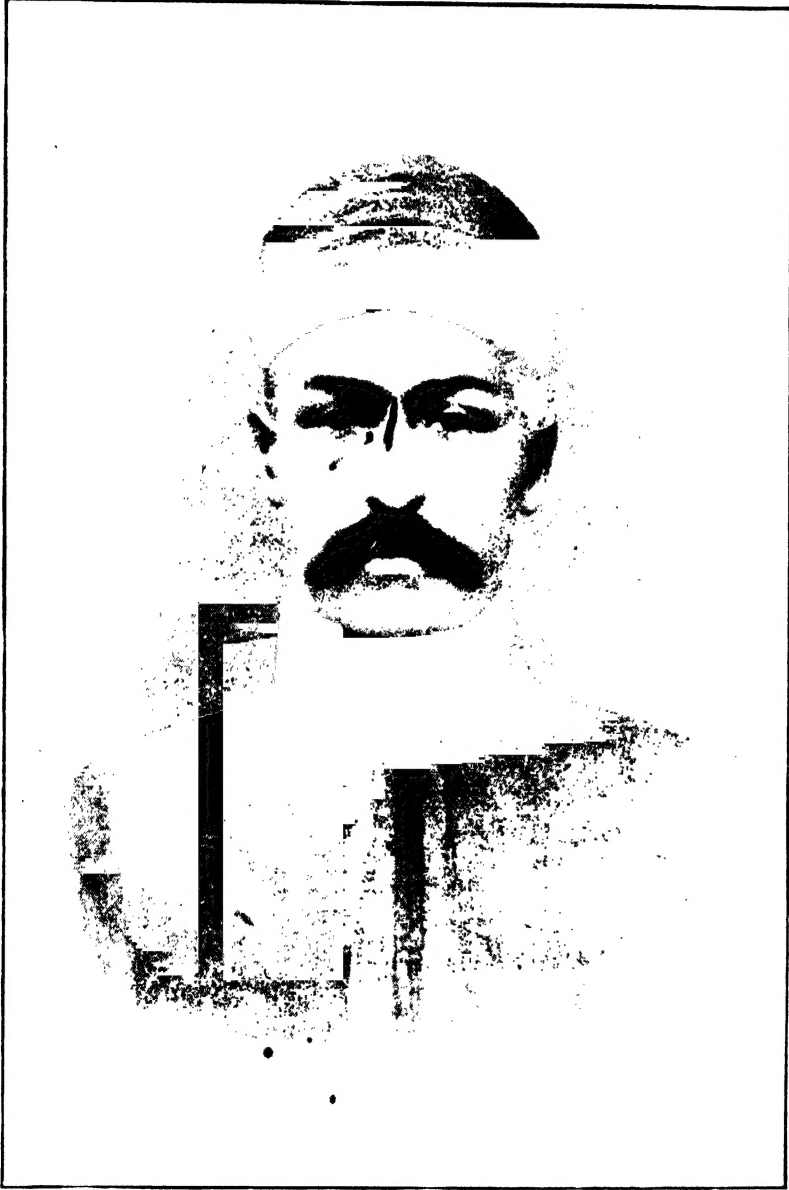
ભેટ આપ્યું છે.

મુંબઈ. તા. ૦

૧૯૨

यदुवंशी ठाकरसीसुत प्रयागजी.

प्रमाणसहस्रीना कर्ता.

जन्म.

संवत्-१९०६, चैत्र वद्य ३.

स्वर्गवास.

संवत्-१९४३ वैशाख वद्य १४.

સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજનું

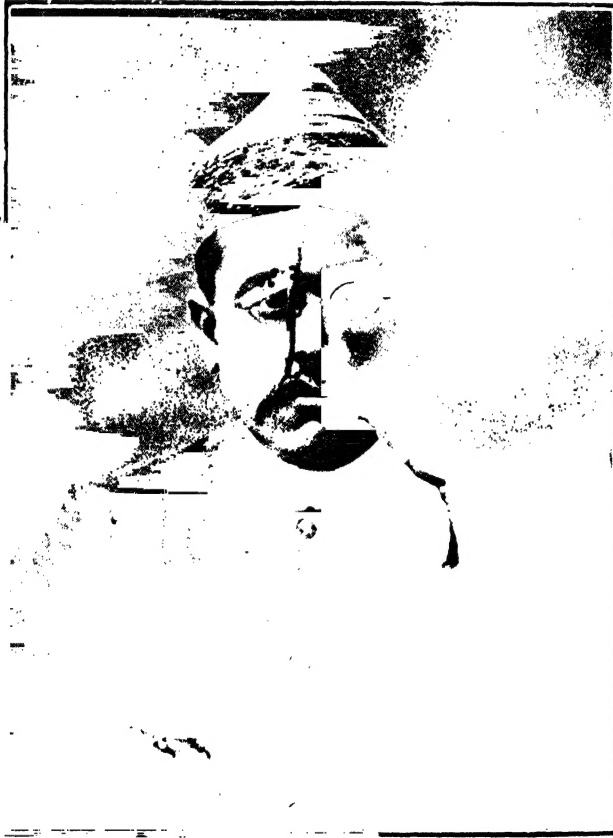
ટુંકમાં જીવનચરિત્ર.

શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજી ભાટિયાજાતિમાં નામાંકિત, શ્રીમંત, વિદ્વાન, પરોપકારી, ઉદાર, ઘણા દયાળુ, સાચા અને સ્વદેશોત્થતિના પૂર્ણ આચારી હતા; તેઓ સંવત્ ૧૯૦૬ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને દિવસે શ્રી દ્વારકાપુરી નજદીક વરવાળા ગામમાં જન્મ્યા હતા. પછી વિદ્યાભ્યાસ કરવાને લાયક થયા, ત્યારે સ્કુલમાં હાજર થયા, જ્યાં પોતાની ચંચળ અને તીવ્ર બુદ્ધિથી પૂર્ણ લક્ષ રાખી ગુર્જરભાષાનું અને રાજ્યભાષા ઇન્દિયનું આજ્ઞા જ્ઞાન મેળવ્યું. ત્યારપછી પોતાના માનવંતા પિતાની સાથે પોતાના વડીલ ગંધુઓની સંગાતે બહોળા કાપડના વ્યાપારમાં તથા મીલોના વડીવટમાં જોડાયા; તેમાં પણ ઉત્તમ પ્રકારની ચાલાકી બતાવી સર્વના હિયાના હાર થયા.

સંસાર વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં જોડાયા, પરંતુ એઓની મનોવૃત્તિનું વલણ વિદ્યામાં લાગી રહેલું તેથી લોકવ્યવહાર અને વ્યાપારમાંથી બાકીનો વખત સંસ્કૃત શીખવામાં ગાળવો એવો નિશ્ચય કરી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શાસ્ત્રી ભગવાનજી પ્રભુરામ પાસેથી આરંભ્યો. થોડા વખતમાં વ્યવહારમાં નિપુણતા મેળવી પંચકાવ્ય, વેદાંત, અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો શીખ્યા, તેમજ વેદકના ગ્રંથો પણ ભણ્યા. હમેશાં પોતાના મનમાં આર્યઉત્થતિગાટે વિદ્વાનો વધારે કરવાના વિચારો કર્યા કરતા, તેથી નકી કંઈ કે જે સંસ્કૃત ગ્રંથોનાં ગુજરાતીમાં ભાષાંતર થાય, તે તેમાંથી જનવર્ગ ધર્મકુશળતાને પામી; થોડા કાગમાં તેઓ આગલી ઉત્થતિને પામે, એમ બાણી, સંવત્ ૧૯૩૧ ની સાલમાં “સદ્ધર્મ શોધક” નામે એક મંડળી સ્થાપી ને શ્રીમદ્ભારતનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા માંડ્યું અને તે ભારતાર્યપ્રકાશ નામે ચોપાન્યું કાઢી પ્રગટ કીધું. એથી ને સંસ્કૃત ભાષાના ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી ચોપાન્યારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ પહેલું માન એ શ્રીમંતે લીધું છે; તે સાથે શ્રીવાદ્મીકિ રામાયણનું ભાષાંતર પણ એઓની સહાયતાથી ચોપાન્યારૂપે પ્રગટ થયું છે. આ કાગમાં પૂર્ણ રીતે રોકાયા છતાં ઉમંગથી રસાલંકાર અને પિંગળનો અભ્યાસ કરી કાવ્યરચના પણ કરવા માંડી. સંવત્ ૧૯૩૮ માં “શ્રીમદ્ભગવદ્-ગીતા” નું પદ્યમાં ભાષાંતર કરી પોતે છપાવીને ભેટ હાજર આપી આર્યભાષ્યોની સારી સેવા બજાવી. વળી બજોબશાસ્ત્રની ઉમેદ થઈ, તેથી ઉચ્ચ શોધનું મોટું દુરળીન વિલાયતથી મંગાવ્યું; જે પોતાના મહાલક્ષ્મીના ગંગલામાં રાખી ગ્રહજ્ઞાન તથા આકાશસૌંદર્યજ્ઞાન મેળવવામાં ગુંથાયા, તેમાં પણ કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું, અને તેનો લાભ પણ બીજાઓને આપ્યા વગર રહ્યા નહિ. પોતે શ્રીમંત છતાં

સાંજસવારનો વખત સરસ્વતી દેવીની સેવામાં રોકી લોકહિતાયે કેટલાએક ગ્રંથો પોતે રચ્યા છે, તેમાં છેલ્લા સંવત્ ૧૯૪૩ માં ઘણોજ શ્રમ સહન કરી રચેલો “શ્રીપ્રભાણુસહસ્રી” નામનો લોકોપયોગી મોટો ગ્રંથ છપાવી; તેની નકલો સ્કુલ તથા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને, પુસ્તકશાળાઓ તથા બીજા લોકોને ભેટ દાખલ આપી. એટલુંજ નહીં, પણ એ લોકોપયોગી ગ્રંથ હમેશાં લોકોને વાંચવામાં આવે એવા હેતુથી એઓએ એક ચોક્કસ ફંડ કાઢી તેમાંથી દર ત્રીજે વર્ષે એ ગ્રંથ છપાવી બહાર પાડવો, અને તે ઉપર મુજબ ભેટ આપવો, એવો ગંદાગસ્ત કરેલો છે. એઓ જાતે ઘણા સદ્ગુણી, સ્વદેશાભિમાની અને મિલનસાર હતા. તેથી રાજદરબારમાં અને વિદ્વાનમંડળમાં મોટું માન મેળવતા. એઓમાં મોટાઈતોછડાઈ અને ગર્વ મુદ્દલ નહોતાં. વળી જેવું સત્યવક્તાપણું એઓમાં હતું તેવું બીજા થોડાઓમાંજ હશે. એઓના ઉત્તમવિચારના બુદ્ધિસામાં કેટલીકવાર મુખમાંથી એમ બોલતા કે “મલયાચલ જડ છતાં પોતાની આસપાસની ઝાડીને મુખડ સરખી કરેછે, અને બીજારીઓ બીજી જાતના કીડાઓને લાવી ગુણુ અને રૂપે પોતાના સરખા કરેછે. તો આપણે માણસ છઈએ, પરમેશ્વરે આપણામાં બુદ્ધિ આપી છે, અને યોગ્ય સાધનો આપ્યાં છે, તો આપણા દેશમાંથી વહેમ અને મૂર્ખતાને ટાળી સર્વજનને સ્વધર્મી નીતિમાન, સ્વદેશાભિમાની, પરોપકારી અને પ્રેમશૌર્યવાન કેમ ન કરાય? આર્થીવિદ્વાનોએ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને બીચારા ભોળીઆઓને વહેમના ડાંડા કુવામાં ઉતારી દીધા છે, તેનો ઉદ્ધાર કરી ફરીથી ખરે રસ્તે દોરવાનું કાઈ ચલ કરે તો તે નિષ્ફળ નહીં થાય, પણ કાળ સઘળું કરશે. થોડા કાળમાં આર્યવાસીઓ ભગ્યસ્વરૂપે રાજશે.” આવા આવા સ્વદેશ કલ્યાણના વિચારો હમેશાં પોતાના અંતઃકરણમાં ઘુમ્યા કરતા હતા. દયાળુ સ્વભાવનેલીધે કોઈનું જરાપણ દુઃખ એઓથી સહન થતું નહોતું. પોતાના તીર્થરૂપ પિતાની સેવામાં નમ્રસેવકની પેઠે તત્પર રહેતા, તથા પોતાના બંધુઓમાં એક બીજા પ્રત્યેનો બંધુભાવ સર્વ જનોને આશ્રીત કરી એવો દીસતો, તે-સાથે પોતાના મિત્રમંડળના તેમજ બીજા જાતના ખરે રસ્તે મનરંજન કરવામાં એઓ એકા હતા. એવા પરોપકારી સદ્ગુણી નર કેટલાએક માસમુધી માંદગી ભોગવી સંવત્ ૧૯૪૩ ના દુખદાયક વૈશાક વદી ૧૪ ને શનીવારે સવારમાં પોતાની ૩૭ વર્ષની બુવાન વયે સ્વર્ગવાસી થયા. એ ઉદાર અને પરોપકારી શેડના કવળતના સ્વર્ગવાસથી બધે હાહાકાર થઈ રહ્યો હતો. આપાન્યાં અને ન્યુસપેપરવાળાઓએ પણ પોતાની લાગણી ઓછી દેખાડી નહોતી. જેઓનો એઓની સાથે નિકટનો સંબંધ હતો, તેઓના અંતઃકરણમાં એઓના કવળતના સ્વર્ગવાસથી પડેલો ઘા હજી રૂઝાયો નથી.

शेठ हंसराज प्रागजी ठाकरसी.

जन्म.—संवत् १९३६, पोष शुद्ध १५, मंगळवार,
ता० २७ मी जानेवारी सन १८८०.

શેઠ હંસરાજ પ્રાગજી ઠાકરસીનું

જીવન ચરિત્ર.

મુંબઈ ઇલાકાની સર્વે હિંદુ કોમોમાં ભાટીઆની જ્ઞાતિ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ જ્ઞાતિમાં વેપાર રાજગાર તથા બહાર સંભાવતોની બાબતમાં ઘણાંએક કુટુંબોએ આગેવાની ભર્યો ભાગ લીધો છે, અને તેવા કુટુંબોને ભાટીઆ જ્ઞાતિમાં શેઠીઆ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. શેઠ ઠાકરસી મુંબઈનું કુટુંબ એ રીતે બહુ જુના વખતથી શેઠીઆ તરીકે જાણીતું થયું છે. તે કુટુંબ પૈત્રી એકે એક પુરૂષ બહારમાં કંઈને કંઈ નામના કરી ગયા છે. એ નામીઆ કુટુંબમાં શેઠ હંસરાજ નો જન્મ સંવત્ ૧૯૩૬ ના પોષ શુદ્ધ ૧૫ ને મંગલવાર, ઇસ્વી સને ૧૮૮૦ના બનેવારીની ૨૭ મી તારીખે શ્રી મુંબઈ મધ્યે તેઓના કાલકાદેવી ઉપર આવેલી, જે માન ગલીવાળાં કુટુંબિક ઘરમાં થયો હતો.

કાંઈએક મહાપુરૂષે અમુક સમયે અમુક અર્થ પ્રાપ્ત કરીએ અને અમુક પ્રસંગે અમુક પ્રકારની લોકસેવા બજાવી એટલા પુરતું જીવન લખી જવાથી જીવન ચરિત્ર લખવાની નેમ સચવાતી નથી. પરંતુ તે તે મહાપુરૂષમાં વિલક્ષણ શક્તિઓ અને ગુણો કેવા પ્રકારના હતા અને તે શક્તિઓ તથા ગુણોનો વ્યવહારમાંના દરેક પ્રસંગે તેમણે કેવો ઉપયોગ કર્યો તે સ્પષ્ટ દેખાડીને જીવનના વાચક વર્ગને માટે સમયને અનુકુળ વર્તન કરવાનો માર્ગ સુગમ કરી આપવો એવી ખાસ નેમથીજ જીવન ચરિત્ર લખાવાં જોઈએ. એવાં જીવન ચરિત્રો વડે, લેખક તથા તેનો લેખ તેમજ તે લેખમાંનો ચરિત્ર નાયક, એ ત્રણે, જગતમાં અમર થયા છે.

પવિત્ર અને શ્રીમંત કુટુંબના જન્મ લેવો એ પણ પૂર્વ જન્મનાં સુકૃતનું ફળ છે. એવા કુટુંબમાં જન્મ લેનાર નરને એક તો પૂર્વ જન્મનો બુદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થયો હોય છે જ; અને તે સાથે તેનામાં, બાળપણથીજ સુસંસ્કારો આવીને વસે છે, એટલે, પરિણામે તે નરનું જીવન ચરિત્ર કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારે શોભિ રહે છે. એ રીતે આ શ્રીમાન કુટુંબમાંના કયા કયા ગુણો શેઠ હંસરાજમાં ઉતરેલા છે તે બતાવવાને ખાતર આખા કુટુંબનો ટુંક ઇતિહાસ અત્રે આપવો એ અનુચિત નહિ ગણાય.

પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે હિંદુઓના પવિત્ર ધામ દેવદારિકાની પાસે વરવાળા નામે એક નાનું ગામ છે. જુના કાળમાં વાઘેર એટલે કાખા લોકોના રાજની એ રાજધાની હતી. જામ ખંભાણિયાના ભાટીઆ શેઠ દયાળ ખીમજીનાં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થવાથી તેમના બાળક પુત્ર શેઠ આડત દયાળ સંવત્ ૧૮૦૫ માં ૬૨ વર્ષની વયે પોતાના

મોસાળ શ્રી વરવાળામાં આવીને રહ્યા. મોટાંથયા બાદ કેટલાએક પરચુટણ રોજગાર કીધા પછી સંવત્ ૧૮૪૦ માં તેઓ મસ્કત બંદર તરફ વેપાર અર્થે સિધાવ્યા. એ સમયમાં વહાણની મુસાફરી બહુજ જોખમ ભરેલી હતી. આખા પશ્ચિમ સમુદ્રમાં આંચિયાની લૂંટફાટથી ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. પોર્ટુગીઝ, અંગ્રેજ અગર પેશ્વાના કાફલા એ આંચિયાને પુરેપુરા વશ રાખી શકતા નહિ. એવા ભયપ્રદ સમયમાં પણ ભાટીઆ વેપારીઓ આફ્રિકા અને અરબસ્તાનનાં બંદરો સુધી ધુમધોધાર વેપાર ખેડતા. સાંભલવામાં આવ્યું છે કે આજથી સવા ચારસો વરસ ઉપર હિંદુસ્તાનમાં આવનાર પોર્ટુગીઝ કબ્તાન વાસ્કો ડિ ગામાને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી કસીકટ બંદર સુધીનો રસ્તો દેખાડનાર વેપારી તે ભાટીઆ જ્ઞાતિનોજ કોઈક પુરૂષ હતો. શેઠ આડતના પુત્ર શેઠ મુળજીએ પણ પરદેશનોજ વેપાર ખેડ્યો અને શેઠ મુળજીના પુત્ર શેઠ ઠાકરસી અઢાર વરસની વયે પિતાની પરવાનગીથી સ્વતંત્ર રોજગાર ચલાવવા માટે સંવત્ ૧૮૬૩ એટલે ઇસ્વી સને ૧૮૦૭ માં ત્રણ હજાર કોરીની કીમતનો માલ એક વહાણમાં ભરીને શ્રી મુંબઈ બંદરે આવ્યા. એ રીતે આ કુટુંબનો મુંબઈ શહેરમાં પ્રથમ પ્રવેશ થયો.

શેઠ ઠાકરસીએ પ્રમાણિકપણે ખાંત રાજ સાહસથી મુંબઈમાં પોતાનો રોજગાર કેવી રીતે જમાવ્યો તથા લોકોપયોગી કાર્યોમાં કેવી રીતે આગેવાની લીધી તે તેમના જીવન ચરિત્રમાં વિગતવાર દર્શાવેલી છે; વળી તેમના પુત્રો શેઠ દામોદર, શેઠ ગોવિંદજી તથા શેઠ પ્રાગજીએ પોતાના રોજગારને આગળ વધારીને તેને મજ્જમ પાયા ઉપર કેવી રીતે મુક્યો તથા રાજક્રિય સામાજિક અને વિદ્યા વૃદ્ધિનાં કાર્યો વડે કેવા પ્રકારે જન-સેવા બજાવી તેની હકીકત શેઠ દામોદર તથા શેઠ ગોવિંદજીનાં જીવન ચરિત્રોના સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે તેમાંથી વિગતવાર જાણી શકાય છે.

આ ગ્રંથ કર્તા શેઠ પ્રાગજીનું જીવન ચરિત્ર આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં સંક્ષેપમાં આવેલ હોવાથી આ જીવન ચરિત્રમાં વિસ્તારથી દર્શાવેલ છે. ભાટીઆ જ્ઞાતિના હિત અર્થે આ કુટુંબે વળતો વળત જેટલું જેટલું શ્રેય છે તેની બરોણરી બીજું કોઈપણ કુટુંબ હમણાં કરી શકે તેમ નથી. તેમણે જે કિંઈ લોકહીતના કાર્યો કરેલાં છે તે બધાં શુદ્ધ પ્રેમપૂર્વક કરેલાં છે જેથી દેશપરદેશો આ કુટુંબ મશહૂર થયેલું છે.

શેઠ હંસરાજના વિદ્યા વિદ્યાસી પિતા શેઠ પ્રાગજી તે ભાગ્યશાળી શેઠ ઠાકરસી મુળજીના ચાથા પુત્ર થાય. શેઠ પ્રાગજીનો જન્મ સંવત્ ૧૮૦૬ ના ચૈત્ર વદી ૩ ને દિવસે તેઓના વતન શ્રીવરવાળામાં થયો હતો. ગુજરાતી, અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ મેળવ્યા પછી તેઓ પોતાના વડિલ ભાઈઓની સાથે રોજગારમાં જોડાયા. તે વળતે તેમની પેઢીના તાળામાં (૧) હિંદુસ્તાન મિલ, (૨) ઇન્ડીયન મિલ, અને (૩) વેસ્ટર્ન ઇન્ડીયા મિલ મળી ત્રણ મિલોની એજન્સી હતી; તથા આખા હિંદુસ્તાનનું સાથી મોટું કાપડ બજાર જે મુંબઈમાં “મુળજી જેઠા મારકીટ” એ નામથી ઓળખાય છે તેમાં તે પેઢી મોટો હાલ ખરાવે છે. વહીવટના

કામમાં સર્વે ભાઈઓએ કામકાજની વહેંચણી કરી લીધી હતી. પોતાનું એ કામ સંભાળી લેવા ઉપરાંત ઘણાંએક વખત ગયાવીને શેઠ પ્રાગલ્ભ સંસ્કૃત વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવામાં એ વખતનો ઉપયોગ કરતા. અધ્યાત્મ જ્ઞાનમાં તેમનું મન સદા સર્વદા લાગી રહ્યું હતું અને તે જ્ઞાનનો પ્રચાર લોકોમાં ફેલાવવા માટે તત્સંબંધી વિચાર વિદ્યાનોની સાથે એકાંતમાં બેસીને તેઓ વારંવાર ચલાવતા હતા. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના તેરમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે તે મુજબનું તેઓનું વર્તન હતું.

મયિ ચાનન્ય યોગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ॥

વિવિક્તદેશસેવિચ્ચમરતિર્જનસંસદિ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतो न्यथा ॥ ૧૧ ॥

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમણે વ્યાકરણ, પંચ મહાકાવ્ય, વેદાંત, ધર્મશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, રસાલંકાર અને પિંગળનો ઉંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. આખી ભગવદ્ગીતાનું દોહરામાં ભાષાંતર કરીને તેઓએ પ્રગટ કર્યું છે; વળી અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથો અને શાસ્ત્રોમાંથી સાર તારવી કાઢીને “શ્રી પ્રમાણ સહસ્ત્રી” નામે આ સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે તેઓએ બહાર પાડ્યો. એ ગ્રંથ એમની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો એક મહાન્ કીર્તિસ્તંભ છે. મોટા મોટા વેપારમાં ગુંથાયલી બાટીઆ જાહિમાં એમના સમાન સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રેમી આજ સુધે કોઈ થયા નથી, એટલું જ નહિ પણ આખા ગુજરાતના વિદ્વાન્ વર્ગમાં તેઓને ઊંચી સ્પૃહવી આપી શકાય તેમ છે. ધર્મને નામે સ્વાર્થી ગુરૂ તથા બ્રાહ્મણોએ ધર્તીંગ ચલાવીને હિંદુ સંસારમાં જે ગુંથવાડો કરી મૂક્યો છે તેને લીધે એ દયાળુ પુરૂષના હૃદયમાં ઊંડું દુઃખ થતું હતું અને એટલા માટે સાચો ધર્મ શું છે અને કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવાથી સંસારી જીવોનું કલ્યાણ થાય તેની શોધ ખોળ કરીને તત્સંબંધી જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવવા સારૂ તેમણે “સદ્ધર્મોદ્ધારક” સલા સ્થાપન કરી હિંદુસ્તાનમાં “ભારતાર્થપ્રકાશ” નામે માસિક પ્રગટ કરીને મહાભારત તથા વાલ્મિકી રામાયણ અને બીજાં શાસ્ત્રોનાં ભાષાંતર કર્યાં હતાં. માસિક પત્ર દ્વારા સંસ્કૃત ગ્રંથોનું ભાષાંતર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ કરવાનું સૌથી પહેલું માન એ શ્રીમાન્ ખાટી ગયા છે. વળી “શ્રી પ્રમાણ સહસ્ત્રી” નો સુશોભિત મહોટો ગ્રંથ જીજ્ઞાસુ વર્ગને સુલભ થાય તેટલા સારૂ એક મોટી રકમ અલગ કાઢીને તેના વ્યાજમાંથી વારંવાર તે ગ્રંથ છપાવી, વિદ્યાનો, વિદ્યાર્થીઓ તથા અન્ય જીજ્ઞાસુ જનોને મફત વહેંચી આપવાની ચિરસ્થાયી યોજના કરી ગયા છે. એ યોજનાને તેમના અનુરૂપ પુત્રરત્ન શેઠ હંસરાજે વધારે બહોળા પાયા ઉપર મૂકી છે. આપણી આર્ય ભૂમિના બહુ આખી દુનિયાના મહાન્ ગણિતવેત્તા શ્રી ભાસ્કરાચાર્યે બગોળ વિદ્યાના સંબંધમાં જે જે શોધ ખોળ કીધી હતી તેની ઘણીજ રસિક બિના આ ગ્રંથમાં દર્શાવેલી છે. તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે આજથી શુભારે અઢી હજાર

વર્ષ ઉપર મહાન્ શ્રી ભાસ્કરાચાર્ય ખગોળ વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો વધે જે કંઈ બાણત હતા તેમાં અનેક પાશ્ચિમાત્ય વિદ્વાનો પછવાડેથી બહુ મોટો ઉમેરો કરી શક્યા નથી. વળી શેઠ પ્રાગજીએ પોતે પણ ખગોળનું અવલોકન કરવા સાડ એક મોટી દૂરથીન વિલાયતથી મંગાવીને પોતાના મહાલક્ષ્મી ખાતેના બંગલામાં ગોઠવી હતી. એ વખતમાં ખગોળ શાસ્ત્ર પ્રત્યે એમના જેવી અભિરૂચિ ભાગ્યેજ બીજાઓને થઈ હશે. એ વિદ્વાન્, વિદ્યાવિલાસી, અને વિદ્યોત્તેજક નરરત્નનો સ્વર્ગવાસ ભર જીવાનીમાં એટલે સાડત્રીસ વર્ષની વયે સંવત્ ૧૮૪૩ ના વૈશાક વદી ૧૪ ને શનિવારે સુંબઈ મધ્યે થયો. જો તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો સંસ્કૃત વિદ્યાનો એથી પણ વધારે પ્રચાર તેમના હાથથી થયો હોત.

શેઠ હંસરાજનાં માતૃશ્રી અં સૌં પ્રેમકુવર ઉદ્દે પ્રેમાબાઈ તે શેઠ પ્રાગજીનાં બીજાં ધર્મપત્ની હતાં. માતૃપિતાનું સુખ શેઠ હંસરાજે લાંબો વખત ભોગવ્યું નથી. એમના પવિત્ર અને ગંગાસ્વરૂપ માતૃશ્રીની યાદગારી ચીરકાલ શુધ્ધી રહે એવા શુભ હેતુથી શેઠ હંસરાજે ગુજરાત મધ્યે આવેલા જલાલપુર તાલુકાના મંદીર ગામમાં રૂ. ૭૫૦૦) ના ખર્ચે એક બોરડીંગનું મકાન નીરાશ્રીત બાળકોને માટે બંધાવી આપ્યું છે. માતૃશ્રીએ તેમને દશ દિવસના તથા પિતાશ્રીએ તેમને છ વર્ષની વયના છોડ્યો હતા. ત્યાર પછી તેઓ તેમના વડિલ કાકા શેઠ નારાયણદાસને ત્યાં આવી રહ્યા. જુની હનુમાન ગલીમાં આવેલી માસ્તર મોહનલાલ ધરણીધર ખાનગી નિશાળમાં ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરીને સને ૧૮૬૦ માં તેઓ ફોર્ટ હાઈ સ્કૂલમાં દાખલ થયા, અને તે પછી સને ૧૮૬૫ થી તે સને ૧૮૬૭ સુધી ન્યુ હાઈ સ્કૂલમાં રહીને તેમણે મેટ્રિક્યુલેશન સુધીનો અભ્યાસ કર્યો. સને ૧૮૬૭ ના ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે એટલે સંવત્ ૧૮૫૪ ના માગસર વદી ૭ ને ગુરુવારના શુભ દિવસે શેઠ પ્રેમજી જીવણના ભત્રિજા શેઠ જીવરાજ હરજીવનની પુત્રી સૌં સુંદરબાઈ સાથે તેમનું લગ્ન થયું તે વખતથી તેઓ તેમના વડિલ કાકા શેઠ ગોવિંદજીની પાસે આવી રહ્યા. ભાટીઆ જ્ઞાતિ પ્રત્યે શેઠ ગોવિંદજીનો આહ અગાધ હતો. એવોજ આહ શેઠ હંસરાજનું ગિરગ ઉતર્યો છે. નાનો મોટો કોઈપણ માણસ શેઠ ગોવિંદજી પાસે બેઠાડક જઈને પોતાનાં સુખદુઃખની વાત કરી શકતો અને શેઠ ગોવિંદજી તરફથી હરહમેશાં બોઈતી મદદ મેળવી શકતો. એજ ગુણ શેઠ હંસરાજમાં મુખ્ય અંશે જોવામાં આવે છે. શેઠ ગોવિંદજીના હાથ નીચે કેળવાયાથી તેઓના ઘણા એક અનુપમ ગુણોનું શેઠ હંસરાજે અનુકરણ કર્યું છે. ગમે તેવી અટપટી ભાંજગડમાંથી સત્ય શું છે તે તારવી કાઢવાની તીવ્ર શક્તિ શેઠ ગોવિંદજીમાં હતી; આવીજ જાતની તીવ્ર પરખ-શક્તિ તરૂણ વયથીજ શેઠ હંસરાજમાં જોવામાં આવે છે. તેઓ માત્ર વીસ વરસની વયના હતા તે વખતે કોઈપણ અંધના સારાસારની તેમની પ્રરીક્ષક શક્તિ બાળે એક લેખકે લખ્યું હતું કે:—

મનહર.

ઋગ્, રઘુ, શાકુન્તલ કે ગીતાનું ગાન શૂણી,
ખગોળ, ભૂગોળ, માંહિ પ્રીત કે પ્રમાણુશે;
ભૂંગળાં કૂકેલ ભાળી, ખીજા જ્યારે વાત ઠાલી,
કાલી કવિતા સૂણીને, આનંદ કે આણુશે;
લેખનના ભેદ કેવા, જે ન શકયા જાણી એવા-
નિજ સ્તુતિ સાંભળીને મોજ કોઈ માણુશે;
ગ્રંથના અથાગ થોડ એમ ઊભરાઈ રહ્યા,
દ્વધ-પાણી જૂદાં તેતો હંસ કરી જાણુશે !

પિતાશ્રીની પેઠે તેઓ વિદ્યાવિલાસી અને વિદ્યોત્તેજક છે. તેમના ખંગલામાં એક વિશાળ પુસ્તકાલય છે. વળી તેમને ત્યાં દેશ-પરદેશના વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રીઓ વારંવાર આવેજાય છે, જેમની સાથે તેઓ ઘણીવાર વેદવિદ્યા ભરી ચર્ચામાં રસભર ભાગ લે છે. અનેક વિદ્યાર્થીઓને તેઓએ અભ્યાસને માટે સગવડ અને સાધનો કરી આપ્યાં છે. તેઓએ વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આપવા માટે અમુક રકમ જુદી કાઢી છે. જેમાંથી તેઓ ગરીબ-યોગ્ય અને મદદ કરવા લાયક વિદ્યાર્થીઓને મદદ આપે છે. એમની આ સખાવત પ્રાથમીક, માધ્યમીક, ઉચ્ચ કેલવણી, તેમજ હુનર ઉદ્યોગની કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવે છે. વળી ખુશી થવા જેવું છે કે ઉચ્ચ કેળવણી યુરોપ, અમેરીકા, લેવા જતા વિદ્યાર્થીઓને પણ યોગ્ય મદદ તેઓ કરતા આવ્યા છે. પોતાના પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે, મુંબઈ યુનિવર્સિટીને રૂપિયા દશ હજાર સુપ્રીત કરીને બી. એ. ની પરીક્ષામાં સાયન્સના વિષયમાં પેહેલો નંબર મેળવનારને એક સ્કોલરશીપ તેઓના તરફથી આપવામાં આવે છે. “શ્રી પ્રમાણુ સહસ્રી” ગ્રંથની વાંટણી, વિદ્વાનો, વિદ્યાર્થીઓ અને જ્ઞાતિજનોમાં મફત કરી શકાય એવા માફ રૂપિયા ત્રીસ હજાર જૂદા કાટેલા છે જેના વ્યાજમાંથી તે ગ્રંથ દર ત્રીજે વર્ષે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પુના શહેરનાં સેવા સદન તરફથી પ્રત્યેક ગામડામાં એક સ્ત્રી શિક્ષક તથા સ્ત્રી દાકતર મોકલવાની જે યોજના ઘડાયેલી છે તેના ફંડમાં શેઠ હંસરાજે રૂપિયા પાંચ હજાર ભર્યા છે તથા રૂપિયા પાંચ હજાર “સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા” સોસાયટીને અર્પણ કરેલ છે. તે સિવાય રૂપિયા પાંચ હજાર “હોમ રૂલ લીગ”માં આપીને સ્વદેશ સેવાની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી છે.

લોકહિતને ટેકો આપનારી રાજદ્વારી બાબતોમાં પણ શેઠ હંસરાજ સારો ભાગ લે છે. કલકત્તા, મદ્રાસ, બનારસ, અને મુંબઈ તેમજ નાગપુર મધ્યે ભરાયેલી છેલ્લી નેશનલ કોંગ્રેસની બેઠકોમાં તેઓ ડેલીગેટ તરીકે ચૂંટાયા હતા. ઇસ્વી સને ૧૯૧૮ની મુંબઈની કોંગ્રેસ વખતે તેઓ રિસેપ્શન કમીટીના સભાસદ હતા, અને ડેલીગેટોના હરેક પ્રકારના સ્વાગત માટે ઉભે પગે રહેતા. તેમજ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સર સત્યેન્દ્રપ્રસન્ન સિંહને આવકાર

દેવા માટેના સરઘસની યોજના તેઓએ જ ઘડી હતી. એ સરઘસ એટલું તો મનોહર અને ઉલટમંદ નીવડ્યું હતું કે મુંબઈ નગરીએ પોતાને આપેલા માનબદલ કોંગ્રેસની સમા-
મિના ભાષણમાં હૃદયની ઊંડી લાગણીથી ઉલરાતાં વચનો પ્રમુખે જોસ ભેર ઉચ્ચાર્યા
હતાં. એ શિવાય ખાનગીમાં તો તેઓ એ માન માટે થોડા થોડા થઈ ગયા હતા
એમ સાંભળ્યું છે. જે જે કાર્યો શેઠ હંસરાજ ઉઠાવે છે તેમાં તેઓ આરંભથી અંત
સુધીની દરેક વિગત ઉપર જાતિ-લક્ષ આપે છે. આ ગુણ તેમના કુટુંબના દરેક પુરૂષમાં
જોવામાં આવ્યો છે.

સને ૧૯૧૮ની મુંબઈની ખાસ કોંગ્રેસ ભરવાનું કામ મતભેદને લીધે બહુજ
અટપટું થઈ પડ્યું હતું. શેઠ હંસરાજ એ કોંગ્રેસના એક જોડીઆ-સેક્રેટરી હતા અને
કોંગ્રેસની બેઠકને ક્રોતેહમંદ કરવામાં તેમણે પૂરી મહેનત લીધી હતી. એ શિવાય, તેઓ
'જોમ્બે પ્રેસિડન્સી એસોસિયેશન', 'પ્રોવિન્સિયલ કોંગ્રેસ કમિટી', અને 'હોમરૂલ
લીગ' જેવી લોકહિત જાળવનારી સંસ્થાઓના સભાસદ તરીકે હંમેશાં આગળ
પડતો ભાગ લે છે.

શેઠ હંસરાજને રમત-ગમત અત્યંત વહાલી છે. હિંદુ જીમખાનાના તેઓ એક
આગેવાન મેમ્બર છે તથા પોતે લૉન-ટેનિસનો અચ્છો શોખ ધરાવે છે. વળી તર-
વાનો શોખ તો એટલો બધો છે કે સ્વિમિંગ બાથમાં તેઓ સખત છકડતી ઠંડીમાં
પણ હંમેશાં તરવા સાડ જાય છે. ઘરમાંની અનેક રમત ગમતમાં પણ તેમની સારી
નજર પહોંચે છે. શેત્રંજની રમતમાં પણ તેઓ કુશલ છે સંગીત, શિલ્પકળા અને
ચિત્રકળા જેવી કળાઓમાં પણ તેઓ સારી સમજ ધરાવે છે. પેડર રોડ ઉપર પોતાને
રહેવાના **સુંદર-વિલાસ** નામના કુશાદે બંગલાના ફોર્દગ રૂમની છતમાં શ્રી વિઞ્ણુ
ભગવાનના દશ અવતારનું સિમેન્ટનું જે કોતરકામ માટે ખરચે એઓએ કરાવ્યું છે તે
શિલ્પકળાનો એક નાદર નમુનો છે.

કેટલાંએક સારાં ધર્માદ્વા ખાતાના શેઠ હંસરાજ દ્રષ્ટિ છે અને કેટલાંએક ખાતાં
તેમણે પોતે સ્થાપેલાં છે. તેઓના માતૃશ્રી ચોથીબાઈનાં પૂણ્યાર્થે કાઠીયાવાડ પ્રાંતમાં
આવેલ **ગુનાગઢ** રાજ્યના ગિરનાર પર્વત ઉપર પથ્થરચટ્ટિમાં રૂ. ૩૦,૦૦૦ થી
એક સદાવ્રત ઉઘાડ્યું છે. **રતલામ જંકશન** ઉપર શેઠ રણછોડદાસ પ્રેમજીના
દ્રષ્ટી તરીકે એક સુંદર ધર્મશાળા બંધાવી છે જે શ્રી નાથદ્વારા તથા શ્રી મથુરાંજીના
જાત્રાગુઓમાં બહુ લોકપ્રિય થઈ પડી છે. શેઠ હંસરાજના સ્વર્ગવાસી કાકા શેઠ
ગોવિંદજીના સ્મરણુર્થે ગરીબ લાટિઆ ભાઈઓ માટે જે ગૃહ મુંબઈમાં ગીરગામ
બેકરોડ ખાતે બાંધવામાં આવ્યું છે તેના શેઠ હંસરાજ મેનેજીંગ દ્રષ્ટિ છે. શેઠ
ગોવિંદજીની મિલકતની વારસ પુત્રીઓ અં સૌં જોન મોંઘીબાઈ તથા અં સૌં
જોન કેસરબાઈ જેઉ ઘરનાં સુખી હોવાથી શેઠ ગોવિંદજીની અમુક મિલકત પુણ્યાર્થમાં
આપી દેવાની ઉદાર ઈચ્છા બંને બહેનોએ દેખાડી તે વખતે આ ગૃહ બાંધવાની

સૂચના શેઠ હંસરાજે કરી હતી, અને તેને પોતાની જાતિદેખરેખ નીચે આશરે રૂપિયા પોણા બે લાખને ખર્ચે બંધાવીને સને ૧૯૧૦ માં મુંબઈના ગવર્નરના હાથથી ખુલ્લું મુકાવ્યું છે. માત્ર નામનું ભાડું આપીને સાધારણ સ્થિતિના ભાડીઆ કુટુંબો એમાં વસે છે. એવા ૪૫ કુટુંબોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. એ મકાન ચારે તરફથી ખુલાવટવાળા સરિયામ રસ્તાના મધ્યભાગે આવેલું છે. હવા, અજવાળું તથા ખુલાવટને માટે આવું કુશાહે મકાન મુંબઈના ધીચ વસ્તી વાળા લક્ષ્મીમાં ભાગ્યેજ જોઈ શકાશે. દરેક કુટુંબને એટલી જગા પૂરી પાડવામાં આવે છે કે સાધારણ સમયમાં પણ તેનું માસિક ભાડું ધાર્યા કરતાં વિશેષ ઉપજી શકે. શેઠ હંસરાજ પોતે લગભગ હંમેશાં આ મકાનની મુલાકાત લઈને તેમાં વસનારા ભાઈઓની તંદુરસ્તી તથા સુખાકારી માટે જાતિ દેખરેખ રાખે છે.

પિતાશ્રીની પેઠે તેઓમાં ધર્મશ્રદ્ધા પણ રૂઢી રીતે છે. હંમેશાં પ્રભાતિ નિત્યકર્મ કર્યા બાદ તેઓ એક વિદ્વાન શાસ્ત્રીપાસે નવું નવું શાસ્ત્રાધ્યયન કરે છે. જો કે ઉપરનો આડંબર તેઓ બિલકુલ નથી રાખતા પરંતુ અંદરની તેની ઈશ્વર શ્રદ્ધા અનુપમ છે. શ્રી નાથદ્વારાના મંદિરખતે તેમણે રૂપિયા પાંચ હજારને આશરે વાપર્યા છે, તથા મુંબઈમાં સંવત ૧૯૭૩ ના અધિક માસમાં શ્રીમદ્ ભાગવતની અષ્ટોત્તર શત (૧૦૮) સપ્તાહ-પારાયણ બેસાડી વિદ્વાન પુરાણીઓનું રૂઢી રીતે સન્માન કરી રૂપિયા પંદર હજાર જેટલી રકમ વાપરી હતી. તેમનાં પત્ની અં ૨૦૦ સૌંદરબાઈ એજ રીતે હંમેશાં નિત્યકર્મ કરી ઈશ્વર ભક્તિ અને ઈશ્વર કથામાં પોતાનો કાળ વ્યતીત કરે છે. એવા શ્રદ્ધાળુપણાને લીધે તેઓમાં દયાનો ગુણ બહુ ઉચ્ચે દરજ્જે ખીલેલો છે.

વિદ્યાનાં, ધર્મનાં, પરોપકારનાં, રાજકીય તેમજ રમત ગમતનાં આવાં કાર્યોમાં હંમેશાં પરોવાયા છતાં પોતાની પેઢીના ઘડોળા વહીવટ ઉપર શેઠ હંસરાજ કેવું બારીક ધ્યાન પહોંચાડે છે તે જાણવું ખરેખર રમુજ થઈ પડશે. આગળ જણાવેલી ત્રણ મીલો અને કાપડ મારકીટ ઉપરાંત સને ૧૯૧૬ ના અકટોબર મહિનામાં શેઠ હંસરાજે પોતાના મિત્ર અને સુપ્રસિદ્ધ શહેરી શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી સાથે જોડાઈને “ધી હાયમંડ સ્પીનીંગ એન્ડ મીવીંગ મીલ લીમીટેડ” નામની એક કંપની રૂ. ૫૧,૦૦૦૦૦) ની થાપણ સાથે ઉભી કરી છે. જે સાદુસ હાલનાં શંભેગો જોતાં એછો ધન્યવાદને પાત્ર ગણાશે નહિ. એ મીલો વરસ એકમાં કુલે પચાસ હજાર ગાંસડી રૂઢ ખાય છે. રૂઢની ખરીદીનો શ્રી મુંબાઈનો તથા દેશાવરનો તમામ વહીવટ શેઠ હંસરાજની નજર નીચે ચાલે છે. રૂઢની પારખમાં તથા હિસાબની ગણતરી અને પડતર કાઢવામાં તેઓ ઘણાજ કાબેલ છે. તે ઉપરાંત ઑફિસનું સઘળું કામ તથા નાણાં સંબંધી બધો વહીવટ તેઓએ ઉપાડી લીધો છે. એછામાં એછા દરરોજ દશ કલાક તેઓ ધંધા રાજગારના કામ ઉપર ધ્યાન આપે છે. કામકાજ ઉપર સખત મેહેનત લેતા જોઈને એક અવલોકનકારે એક વખત કહ્યું હતું કે મુંબઈના આવા શેઠીઆઓનું આયુષ્ય ઈશ્વર ત્રણસો વરસનું કરી આપવું જોઈએ !

દેશ પરદેશના નવા બનાવ અને નવા સમાચાર તેમજ દુનિયામાંનું નવું નવું જાણવાની ઉમેદથી તેઓ મુંબઈમાં મલી શકતાં લગભગ તમામ અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી શાળા, અઠવાડિક અને માસિક પત્રો વાંચી જાય છે. વળી તેઓ ઓરિઅંટ કલણ, હિંદુ મરચંટસ કલણ અને વિલીંગ્ડન સ્પોર્ટસ કલણના સભાસદ છે. તે ઉપરાંત મુંબઈની “ધી ઇન્ડીઅન મરચંટસ એસોસિએશન અને બુરો”ના સભાસદ તરીકે વેપાર રોજગારનાં હિતમાં જ્યારે તક મળે તેવારે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરવા ચૂકતા નથી. શેઠ હંસરાજ ગયે વર્ષે ધી “ઇન્ડીઅન મરચંટ એસોસિએશન અને બુરો”ના પ્રતિનિધી તરીકે, મુંબઈના “પોર્ટ ટ્રસ્ટ”ના એક સભાસદ તરીકે ચુંટાયા હતા અને ચાલુ સને ૧૯૨૦-૧૯૨૧ ને માટે એ મંડલના વાર્ધસ પ્રેસીડન્ટ તરીકે ચુંટી કઢાયા છે. સને ૧૯૧૬ ના ઓગષ્ટ માસમાં મુંબઈ શહેરના “ઈ”વોર્ડ તરફથી મુંબઈની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનના સભાસદ તરીકે ચુંટાયા હતા. આ કોર્પોરેશનમાં ૭૨) સભાસદો છે તેમાં શેઠ હંસરાજ આગેવાન ભર્યો ભાગ લે છે અને પ્રજાપ્રીય સવાલો ઉપર હુમેશાં પોતાની બુદ્ધિ અને શક્તિ અનુસાર પ્રજા પૂર્ણ રહી સ્વતંત્ર લડત ચલાવતા રહ્યા છે.

આ લેખના અસ્તિત્વ નાયકે અનેક દિશાઓમાં સંખ્યાવતો કરી છે જે લગભગ રૂ. ૪,૦૦૦૦૦) સુધી થવા જાય છે જેમાંની મુખ્ય નિચે જણાવેલી છે.

રાજકીય અને હુનર ઉદ્યોગ.

રૂપીઆ.

- ૫૦૦૦ પુનાની સર્વન્ટ ઓફ ઇંડીઆ સોસાયટીને.
- ૫૦૦૦ મુંબઈની હોમરૂલ લીગને.
- ૧૦૦૦ હિન્દુસ્તાનના પ્રધાન મીં ઈ. એસ. મોન્ટેગ્યુનું બાવલું મુંબઈમાં ઉભું કરવાના ફંડમાં.
- ૧૦૦૦ પંજાબના જલીઆનવાલા અને તેની આસપાસના લોકોમાં ફેલાયલા સંકટ વખતે લોકોને મદદ કરવાના ફંડમાં. |
- ૭૦૦ મીં બી. જી. હોર્નીમેનના સંબંધમાં મદદ કરવાના ફંડમાં.
- ૫૦૦ ટ્રાન્સવાલના લોકોને મદદ કરવાના ફંડમાં.
- ૩૦૦ સને ૧૯૧૮ ની મુંબઈમાં મળેલી ખાસ હીંદી રાષ્ટ્રીય પરિષદના ફંડમાં.
- ૨૫૦ મુંબઈની હોમરૂલ લીગ વોલન્ટીઅર કોર્પોરેશનના ફંડમાં.
- ૨૫૦ પંજાબના જલીઆનવાલા બાગના ફંડમાં.
- ૧૦૦ સ યાત્રા સભા ફંડમાં.
- ૧૦૦ અહ્મદાબાદમાં મીં સુંદરલાલે કાઢેલા “ભવિષ્ય વર્તમાન” પત્રને મદદ કરવાના ફંડમાં.
- ૧૦૦ મુંબઈ ઇંડીઅન ઇન્સ્ટીટ્યુટ કોન્ફરન્સમાં.
- ૧૦૦ એલ ઇંડીઆ ટ્રેડ યુનીઅન કોન્ફરન્સમાં.
- ૧૦૦ એલ ઇંડીઆ રેલવે કોન્ફરન્સમાં.

કેળવણી.

- ૧૭૫૦૦૦ મુંબઈમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ સ્થાપવા માટે આ રકમમાં જે મજકુર કોલેજ ઉભી નહીં થઈ શકે તેા ખીજા રૂા. ૨૫૦૦૦) વધારેની રકમ આપવા ખુશી ખતાવી છે.
- ૩૦૦૦૦ સ્વર્ગવાસી શેઠ પ્રાગલ ઠાકરસી મુલજી રચિત શ્રી પ્રમાણુ સહસ્રી અને શ્રી મહાગવદ્ગંતા મજકુર રકમના વ્યાજમાંથી દર જે વરસે છપાવી. જ્ઞાસુઓને મફત આપવાના ખર્ચ માટે કાઢેલી અનામત રકમ.
- ૨૧૫૦૦ ખનારસ હિન્દુ યુનીવરસીટીને.
- ૧૦૦૦૦ શેઠ પ્રાગલ ઠાકરસી મુલજી તથા શેઠ ગોવીંદજી ઠાકરસી મુલજી સ્મારક ખી. એ. અને એમ. એ. માં સાયન્સની સ્કોલરશીપો સ્થાપન કરવા સાડ મુંબઈ યુનીવરસીટીને આપવામાં આવ્યા છે.
- ૭૫૦૦ સુરત જિલ્લામાં આવેલા મંદીર ગામમાં પોતાનાં માતૃશ્રી ખાઈ પ્રેમાખાઈ તે સ્વર્ગે શેઠ પ્રાગલ ઠાકરસી મુલજીની ધર્મપત્નિની યાદગીરી અર્થે ખોરડીંગના મકાન ખંધાવવા માટે.
- ૭૦૦૦ રાજકોટ બાટિઆ વિદ્યાર્થી ભૂવન ખાંધવાના ફંડમાં.
- ૨૦૦૦ શ્રી ઓખા મંડળના રહીસોમાંથી જેઓ હાઈસ્કુલના છઠા તથા સાતમાં ધોરણનો અભ્યાસ કરવા ઇચ્છા ધરાવતા હોય તેઓને શેઠ પ્રાગલ ઠાકરસી મુલજી અને શેઠ ગોવીંદજી ઠાકરસી મુજળના નામથી મજકુર રકમના વ્યાજમાંથી સ્કોલરશીપો આપવા નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાને આપવામાં આવ્યા છે.
- ૧૨૦૦ મુંબઈની ગોખલે એજ્યુકેશન સોસાયટીને.
- ૧૧૦૦ મુંબઈની ઇંડીઅન એજ્યુકેશન સોસાયટીને.
- ૧૦૦૦ ધી રાજપુર હાઈ સ્કુલના ફંડમાં.
- ૧૦૦૦ મુંબઈના લાટિયા ખાળરક્ષક વિદ્યાલયને.
- ૧૦૦૦ સુરત આર્ટ કોલેજના ફંડમાં..
- ૧૦૦૦ ખનારસ નેશનલ કોલેજ સ્થાપવા હા. મીસીસ એની ખેઝાંટ.
- ૧૦૦૦ નાશીકના નૂતન મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપ્રસારક મંડલના ફંડમાં.
- ૧૦૦૦ પુનાની શિક્ષણ પ્રસારક મંડલીને કોલેજ ખાંધવાના ફંડમાં.
- ૮૦૦ લાવનગર દક્ષિણ ભૂર્તિ સોસાયટીની સ્કુલના મકાન ફંડમાં.
- ૫૦૦ કવિવર્ચ રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની બોલપુરની શાંતિનિકેતન શાળાના ફંડમાં.
- ૫૦૦ નાશીકની ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કુલના ફંડમાં (મુલ રકમ કાયમ રાખી તેના વ્યાજમાંથી સ્કોલરશીપો આપવા માટે આપવામાં આવેલ છે.
- ૫૦૦ અલીગઢની મહોમેદન કોલેજ માટે હા. મૌલાના મહમદઅલીને.
- ૪૦૦ કાનપોરની થીઓસોફીકલ સ્કુલના ફંડમાં.
- ૩૦૦ મુંબઈના હીંદુ એજ્યુકેશન ફંડમાં હા. ફંડના ત્રસ્ટીઓ.

- ૩૦૦ અમદાવાદના ગુજરાત કેલવણી મંડલના ફંડમાં.
 ૨૫૦ ભરૂચની એન્જ્યુકેશન સોસાયટીને.
 ૨૫૦ મુંબઈમાં નેશનલ એન્જ્યુકેશન ફંડમાં હા. મીસીસ એની બેઝાન્ટ.
 ૨૦૦ ચરોતર એન્જ્યુકેશનલ સોસાયટીના ફંડમાં.
 ૨૦૦ લાહોરની ડી. એ. વી. કોલેજને.
 ૨૦૦ રતનાગીરી જીલ્લાના અમરા ગામના કેલવણી ફંડમાં.
 ૧૦૦ સુરત જીલ્લાના મંદીરગામની શાળાના ફંડમાં.
 ૧૦૦ મુંબઈની જેનાબાઈ માધવરાવ રોકડે ફ્રી સ્કુલ બીલ્ડીંગ ફંડ.
 ૧૦૦ સાંગલીની સીટી સ્કુલ બીલ્ડીંગ ફંડ.
 ૧૦૦ લાહોરની વિધ્યા સભાના ફંડમાં.

સ્ત્રી કેળવણી.

- ૫૦૦૦ સ્ત્રી શિક્ષણ તથા સ્ત્રીઓને વૈદક મદદ આપવાના ફંડમાં. મી. જી. કે. દેવધરને
 ૧૧૦૦ સુરતના મહિલા વિદ્યાલયના ફંડમાં.
 ૧૦૦૦ સુરતના વનિતા વિશ્રામને બાઈ મોતીબાઈ તે શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી
 મુળજીની છોકરીની યાદગીરી રાખવા.
 ૧૦૦ પ્રો. કર્વેના પુનાના આશ્રમની કન્યા શાળાના મકાન ફંડમાં.
 ૧૦૦ બોમ્બે પ્રેસીડેન્સી સોસાયટી રીફોર્મ એસોસીએશનના સ્ત્રી શિક્ષણ ફંડમાં.

ધાર્મિક.

- ૩૦૦૦૦ સ્વર્ગ. બાઈ ચોથીબાઈ તે સ્વર્ગ. શેઠ પ્રયાગજી ઠાકરસી મુલજીનાં ધર્મ-
 પત્નિની યાદગીરી અર્થે જીનાગઢમાં આવેલા શ્રી ગીરનાર ઉપરની પત્થર
 ચત્તી વાળી જગ્યામાં મજકુર રકમના વ્યાજમાંથી અન્નક્ષેત્ર ચાલુ રાખવા
 માટે અનામત રાખેલી રકમ.
 ૧૫૦૦૦ સંવત્ ૧૯૭૩ ના અધિક ભાદ્રપદ માસમાં મુંબઈમાં શ્રીમદ્ભાગવતની
 અષ્ટોત્તર સત્પારાયણ બેસાડવામાં તેમાં ખર્ચાએલી રકમ.
 ૭૦૦૦ શ્રી વલ્લભી સંપ્રદાયના મંદીરોમાં જુદીજુદી વખતે આપવામાં આવેલી રકમ

મુંગા જનાવર.

- ૧૮૦૦૦ સંવત્ ૧૯૭૬માં “વરવાળામાં” કેટલ કેમ્પ ઉઘાડેલી તેમાં ખર્ચાએલી રકમ.
 ૧૭૫૦ શ્રી બેટ સંખોદ્ધારની ગૌશાળા ફંડ.
 ૧૧૫૦ અહમદનગર પશુ રક્ષક સંસ્થાને.
 ૧૦૦૦ મુંબઈની “હયુમેનીટેરીયન લીગને”
 ૧૦૦૦ સંવત ૧૯૬૮ માં વઢવાણ કેમ્પમાં ઉઘાડેલા કેટલ કેમ્પમાં.
 ૧૫૦ ગોંડળ પાંજરાપોળને.

સા મા જી ક.

- ૧૨૦૦ મુ'બઈની સોસીયલ સર્વીસ લીગમાં (જુદા જુદા વખતે.)
 ૧૦૦૦ શ્રીમતિ જમનાબાઈ સફળ મેમોરીયલ ફંડમાં. હા. મુ'બઈની હીંદુ સ્ત્રી મંડળ
 ૨૫૦ ડીપ્રેસડ કલાસીસ મીશન.
 ૧૦૦ વઢવાણ કેમ્પ સેવાસમાજ.

અનાથ અને નીરાધારને મદદ.

- ૨૦૦૦ અહમદનગરના અનાથાશ્રમ મકાન ફંડમાં.
 ૧૧૫૦ સુરત-મહાજન અનાથ બાળાશ્રમ ફંડમાં.
 ૧૫૦ વૃંદાવન ગુરૂકુળને.
 ૧૦૦ રાજકોટની શેઠ મોરારજી મંગળજી શ્રી ગૌડ બોરડીંગને.
 ૧૦૦ પારડીના બોરડીંગ ફંડ.
 ૧૦૦ નડીયાદના લક્ષ્મીતા વનિતા વિશ્રામ ફંડમાં.

સા મા ન્ય.

- ૧૦૦૦ નામદાર પંચમ જ્યોર્જ ગાદીપર આવતાં ઉભા થએલાં “અવરડે” ફંડમાં.
 ૧૦૦૦ સંવત ૧૯૬૮ ના દુષ્કાળ માટે ઉભા થએલાં મુ'બઈ ઇલાકાના ફંડમાં.
 ૭૫૦ સંવત ૧૯૭૬ ના દુષ્કાળ વખતે વરવાળાના દુઃખપીડીત મનુષ્યોને મદદ કરવાના ફંડમાં.
 ૫૦૦ મુ'બઈની લાગીરથી તળાવ ફંડમાં.
 ૫૦૦ સ્વર્ગ. માન્યવર શ્રીયુત્ ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેની યાદગીરી ફંડમાં.
 ૧૫૦ મુ'બઈ ભૂલેશ્વર તળાવ સમરાવવાના ફંડમાં.
 ૧૦૦ કુંડલામાં ધર્મશાળા બાંધવાના ફંડમાં.
 ૧૦૦ મુ'બઈની રેડીઅન્ટ કલ્બમાં.
 ૧૦૦ અમરેલીમાં દુષ્કાળ વખતે ફંડમાં.
 ૧૦૦ ઓરીસ્સા સંકટ નિવારણ ફંડમાં.
 ૧૦૦ બોટાદ દુષ્કાળ ફંડમાં.

એ સિવાય કેટલીક સસ્થાઓને માસિક વાર્ષિક, મદદ આપવા ઉપરાંત દર માસે રૂ. ૫૦૦)ની રકમ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓને સ્કોલરશીપો આપવા માટે ખર્ચવામાં આવે છે.

છેવટના ઉપસંહાર અર્થે અમારે જણાવવાનું એજ કે વેપાર રોજગાર અને ખરોખકાર માટે હિંદમાં પંકાયેલી જ્ઞાતિના એક સુપ્રસિદ્ધ કુટુંબના નરરત્ન શેઠ હંસરાજ ખોતાની નાની ઉમરમાંજ અનેક શુભ ગુણો વડે પ્રકાશી રહ્યા છે. એ હકીકત

ઉપરોક્ત ઇતિહાસ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજશે. અમારી ઇશ્વરપ્રત્યે પ્રાર્થના એ છે કે એ શેઠજીનું દીર્ઘાયુ જીવન હવે પછી અનેક લોક-સેવાના કાર્યમાં રચ્યું પચ્યું રહે. એમના જીવનનું એક વિલક્ષણ રહસ્ય સર્વ કોઈ મોટા માણસે અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે: ખરેખર દુઃખી કોણ છે—મદદની ખરી આવશ્યકતા ક્યાં ક્યાં છે તે એઓ શેઠજી ખરાખર પારખી કાઢે છે અને તે તે ઠેકાણે જાહેર યા ગુપ્ત મદદ તેઓ નિરંતર આપતા રહે છે. તે ઉપરાંત તેઓની ઉદારતા એટલી તો વિશાળ છે કે કોઈની રીતભાતથી નારાજ થવાનું તેમને કારણ મલે તો પણ દુઃખીનાં દુઃખો તરફ જ ખ્યાલ કરી નારાજ કરનારની કસુરને તેઓ હંમેશાં દરજુજર કરે છે. એક મહાકવિએ કહ્યું છે કે :

असंविदानस्य ममेश संविदम्
तितिक्षितुं दुश्चरितं त्वमर्हसि ।
विरोध्य मोहात्पुनरभ्युपेयुषाम्
गतिर्भवानेवदुरात्मनामसि ॥

ભાવાર્થ:—હે શાણાઓના ઇશ મહારાજ! મૂર્ખ એવો જે હું તેનાથી થઈ ગયેલી કસુરને દરજુજર કરવાને આપજ યોગ્ય છો કારણ કે મોહથી ભરમાઈને જેઓ આપને કચવાવે છે તે પાપીઓને ફરીથી માફી અને આશ્રય મળે તેવું આપજ એક આરામ-સ્થાન છો !

વળી આટલી સંપત્તિથી વિટલાયલા છતાં, તેમનું અંતઃકરણ ઠેવી ત્યાગવૃત્તિ ધરાવે છે તે પણ છેવટમાં અમારે કહેવું જોઈએ. સંપત્તિ તેમનાં કુટુંબમાં સ્થિર થઈ ગયેલી છે છતાં હૃદયનાં ઊંડાણમાં તેઓ સંપત્તિના મોહથી મૂક્ત છે. પોતાના બહોલા રોજગારમાં જેવી ઝીણવટથી તેઓ લક્ષ આપે છે તેવીજ ઝીણવટથી તેઓ આત્માના કલ્યાણમાં તત્પર છે. કહ્યું છે કે :—

अजरामरवत्प्राज्ञो विद्यामर्थं च चिन्तयेत् ।
मृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥

જેમણે નાની વયમાંથીજ આર્થિક તેમજ પરમાર્થિક ગુણોને એવી રીતે શોભાવેલ છે તેમની પછવાડે તેમના જેવીજ પ્રતાપી આડીવાડી ખીલી નીકળે એવી અમારી પ્રભુપ્રત્યે અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે. ॥ અસ્તુ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव विलीयते ।

येनेदं धार्यते चैव तस्मै विश्वात्मने नमः ॥ १ ॥

શંકર.

જે થઈ આ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થાયછે, જેમાં લીન થાયછે,

તે જણે કરી ધારણ કરાય છે, તે વિશ્વના અંતર્યામિને નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રયોજન વિના પ્રવૃત્તિ થવાનો સ્વભાવ નથી, એ નિયમ પ્રમાણે આ ગ્રંથ રચવામાં પણ કંઈ પ્રયોજન હોવું જોઈએ. તો તે વિષે જાણવું જે, ઘણા વર્ષ થયા મારા વાંચવામાં સંસ્કૃત ગ્રંથો આવતા જવાથી, પ્રાચીન આર્ય પુરૂષોના સાર્વજનિક ઉત્તમ વિચારો જાણવામાં આવ્યા. જે ઉપરથી મેં વિચાર્યું કે, સાંપ્રત કાળમાં એ ઉત્તમ વિચારો એક ગ્રંથ રચી તેમાં પ્રમાણુ દાખલ જણાવવા સારા છે, કેમકે મનુષ્ય જેટલો ઉપદેશથી સુધરતો નથી, તેટલો પ્રમાણુ વાક્ય વાંચેથી સુધરે છે. વળી એ વિચારો અર્વાચીન પ્રજાના વાંચવામાં આવે તો તેને જણાય કે, પ્રાચીન આર્યોએ હમણાના જેવાં સાધન ન છતાં અનેક વિષયસંગ્રંધી કેટલું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું ? વળી કોઈ પણ વિષય લીધા વગર ગ્રંથની રચના થવાનો સંભવ નથી, માટે કંઈ વિષય લેવો જોઈએ. એમ વિચારતાં મેં ધાર્યું કે, કોઈ ચોક્કસ વિષય લેવા કરતાં જો સાર્વજનિક અનેક વિષયો લીધા હોય, તો ગ્રંથ સર્વને ઉપયોગી થાય કેમકે ચોક્કસ વિષયના ગ્રંથો તો જુદાજુદા લખાયલા છે, જેથી જેને જે વિષયનું જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છા થાય, તેને તે જ્ઞાન તે તે વિષયસંગ્રંધી લખાયલા ગ્રંથ વાંચવાથી મળી શકેછે. પણ અનેક વિષયોને જો એક ગ્રંથમાં સંક્ષેપથી સમાવ્યા હોય, તો તે એકજ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણાક વિષયનાં મૂળતત્ત્વોનું વાંચનારને જ્ઞાન થાય, ને તે સંગ્રંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવામાં તે પોતાની મેજે પ્રવર્તે. એવા વિચારથી આ ગ્રંથમાં સૃષ્ટિ, આચાર તથા વિચાર નામે ત્રણ પ્રકરણના પેટામાં, ગ્રંથ બહુ વધી ન જાય એ રીતે સંક્ષેપથી સાર્વજનિક વિષયસંગ્રંધી લખાણ કર્યું છે. જો કે એ ત્રણે પ્રકરણમાં ઘણા વિષય છે તોપણ તે સર્વનો સમાવેશ આ પ્રમાણે થઈ શકેછે.

ૐતસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરાગ્નિઃ ।
અગ્નેરાપઃ અદ્ભ્યઃ પૃથિવી પૃથિવ્યા
ઓષધયઃ । ઓષધીભ્યોન્નમ્ । અન્ના-
દ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ । ઇતિ સૃષ્ટિઃ ॥ ૨ ॥

• તે અથવા આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિ, ઓષધિથી અન્ન, અન્નથી વીર્ય અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે, એ રીતે સૃષ્ટિ ॥ ૨ ॥

ૐસત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા
પ્રમદઃ । આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહુત્ય
પ્રજાતંતું માવ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમ-
દિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશ-
લાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
યાન્યનવગ્યાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત-
વ્યાનિ નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકં સુ-
ચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો ઇત-
રાણીત્યાચારઃ ॥ ૩ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ મ કર, વિદ્યા શુરને પ્રિય ધન આપી પ્રજાતંતુનો ઉચ્છેદ મ કર, તારે સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સમૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં નહિ, અને જે અમારાં સારાં આચરણ હોય તે તારે ગ્રહણ કરવાં બીજાં નહિ, એ રીતે આચાર ॥ ૩ ॥

ૐર્કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન ક ચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ
કેન સુખેતરેષુ વર્તામહ ઇતિ વિચારઃ ॥ ૪ ॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેને જીવિયે છિયે? ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ-દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ રીતે વિચાર ॥ ૪ ॥

એ રીતે આખા ગ્રંથનો સમાવેશ એ ત્રણ શ્રુતિ વાક્યમાં થઈ શકવાથી આખા ગ્રંથનો આરંભ તથા ઉપગ્રંહાર પણ એથીજ જાણવો. અને જેને અનેક વિષયસંબંધી જ્ઞાન મેલવવા ઇચ્છા હોય તે આ ગ્રંથના અધિકારી જાણવા, ને તેમને તે વિષયસંબંધી જે જ્ઞાન થયું, તે રૂપ આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ છે. હાથ વિના લીપિ લખાય નહી, ને વાણી વિના ભાષા બોલાય નહીં; તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, જે કંઈ ગ્રંથો રચાયલા છે, તે સર્વ મનુષ્ય રચિત છે; અને મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી જે જે વિષયસંબંધી લખાણ કરે તેમાં તેની ભૂલ થવાનો સંભવ છે. માટે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં શ્રીદત્તાત્રય મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

અણુભ્યશ્ચ મહદ્ભ્યશ્ચ શાસ્ત્રેભ્યઃ
કુશલો નરઃ । સર્વતઃ સારમા-
દગ્ધાત્પુષ્પેભ્ય ઇવ પદ્મપદઃ ॥ ૫ ॥

કુશળ મનુષ્યે સર્વ નાના મોટા શાસ્ત્ર-માંથી, પુષ્પથી બ્રમરની પેઠે સાર ગ્રહણ કરવો ॥ ૫ ॥

તેમ યોગવાસિષ્ઠના મુમુક્ષુપ્રકરણના અઢારમાં સર્ગમાં વસિષ્ઠ મહામુનિયે શ્રીરા-
મને કહ્યું છે કે,

અપિ પૌરુષમાદેયં શાસ્ત્રં ચેદ્યુક્તિ-
બોધકમ્ । અન્યત્ત્વાર્ષમપિ ત્યાજ્યં
ભાવ્યં ન્યાયૈકસેવિના ॥ ૬ ॥

• યુક્તિયુક્તમુપાદેયં વચનં બાલ-
કાદપિ । અન્યત્ત્વાર્ષમિવ ત્યાજ્ય-
મપ્યુક્તં પરમેષ્ઠિના ॥ ૭ ॥

યોઽસ્મત્તાતસ્ય કૂપોઽયમિતિ કૌપં
પિબેત્પયઃ । ત્યક્ત્વા ગાંગં પુરસ્થં
તં કોઽનુશાસ્ત્યતિરાગિણમ્ ॥ ૮ ॥

અપક્ષપાતિ મનુષ્યે, યુક્તિ બોધક શાસ્ત્ર
સાધારણ પુરૂષે રહેલું હોય, તથાપિ સ્વી-
કારવું; પણ યુક્તિ વિનાનું ઋષિયે કહેલું
હોય, તોય પણ ત્યાગ કરવું ॥ ૬ ॥

કેમકે યુક્તિયુક્ત વચન બાળકથી પણ અ-
હુણ કરવા લાયક છે, ને યુક્તિ વિનાનું કદી
પ્રજ્ઞપતિયે કહેલું હોય, તોપણ તૃણની
પેટે ત્યાગ કરવા લાયક છે ॥ ૭ ॥

એમ છતાં પણ જે “આ મારા બાપનો
કુવો છે,” એવા હઠથી, પાસે રહેલું ગં-
ગાનું મીઠું જળ મુકી કુવાનું ખાડું પાણી
પીએ, તેવા અતિ રાગીને કેણુ ઉપદેશ
કરે ॥ ૮ ॥

માટે જેમાંથી થોડા શ્રમે કરી ઘણું જ્ઞાન મળે એવો આ શ્રીપ્રમાણસહસ્રી અંથ,
સુજનનો શુદ્ધમનથી સુધારી વાંચશે, એવી આશા રાખું છું.

તા. ૧૦ માહે ફેબ્રુઆરી સન ૧૮૮૭

ગ્રંથ કર્તા

॥ इति प्रस्तावना ॥

॥ अनुक्रमणिका ॥

સૂચિપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉત્પત્તિવર્ણન પૃષ્ઠ ૧ થી ૭.

જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ	...	...	...	...	૧	૧
સૃષ્ટિનું કારણ પરમાત્મા છે	...	...	...	...	૨	૧
પરમાત્મા સર્વત્ર વ્યાપક છે	...	...	...	...	૨	૧૦
પરમાત્માથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ	...	...	...	...	૨	૩૦
પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ	...	...	...	...	૩	૧૫
પરમાત્માના સન્નિધ્યથી જડાંશનો વિસ્તાર તથા સંકાય...	...	...	...	...	૪	૧૦
તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કલ્યાણપ્રમાણે સૃષ્ટિકર્મનો સંભવ	...	...	...	...	૪	૩૧
સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિવિષે હમણાના વિદ્વાનોનો મત	...	...	...	...	૬	૧૯

પૃથિવીવર્ણન પૃષ્ઠ ૭ થી ૨૬.

પૃથિવીનો આકાર તથા સ્થિતિ....	...	...	...	...	૭	૧૧
પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર ફેરફાર થવામાં ભૂકંપાદિ કારણ અને ભૂકંપ	...	...	...	...	...	...
તથા જ્વાળામુખી થવામાં હેતુ	...	...	...	...	૧૦	૧૧
કાળે કરી પૃથિવીનું વધવું તથા ઘટવું અને ઉપજી પાણીના ઝરા થવામાં હેતુ	...	...	...	...	૧૦	૩૩
પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર સર્વ પ્રાણીનું વસવું	...	...	...	...	૧૧	૨૩
પૃથિવી તથા પદાર્થોમાં રહેલી આકર્ષણશક્તિ	...	...	...	...	૧૨	૫
પૃથિવીના ગોળનું સંક્ષેપથી વર્ણન	...	...	...	...	૧૪	૧
પૃથિવીનું પોતાના અંગ ઉપર ફરવું	...	...	...	...	૧૭	૩
પૃથિવી ઉપર દિવસ રાત્રી થવાનું કારણ	...	...	...	...	૧૯	૧૦
પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસતા મનુષ્યોને પરસ્પરે ઉપર નીચે ભાસવું વૃથા છે	...	...	...	...	૨૦	૧૨
પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનમાં વસતા મનુષ્યના રંગ તથા કદમાં ભેદ	...	...	...	...	...	...
હોવાનું કારણ ...	...	...	...	...	૨૧	૧૬
પૃથિવી ગોળ હોવાથી તથા તેનું ભ્રમણ થવાથી તેના ઉપર વસતા મનુષ્યોને	...	...	...	...	...	...
સૂર્ય તથા નક્ષત્રોનું જુદી જુદી રીતે ભ્રમણ ભાસવું ...	...	...	...	...	૨૧	૨૪
પૃથિવી પણ સૂર્યને ફરનારા ગ્રહોમાંનો એક ગ્રહ છે ...	...	...	...	...	૨૩	૩૨
સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરે છે, પૃથિવીને ફરતા નથી ...	...	...	...	...	૨૪	૧૮
સૂર્ય પોતાના આકર્ષણથી સર્વ ગ્રહોને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ	...	...	...	...	...	...
ફેરવે છે ...	...	...	...	...	૨૫	૨૨
સમુદ્રમાં ભરતી ઝાટ થવાનું કારણ ...	...	...	...	...	૨૬	૧

તેજવર્ણન પૃષ્ઠ ૨૬ થી ૩૩

આરંભ પૃષ્ઠ, આરંભ પંક્તિ.

અહ તથા ઉપઅહ સૂર્યના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે	૨૬	૨૭
ચંદ્રના પ્રકાશની વધઘટ થવાનું કારણ	૨૭	૩૦
ચંદ્રની પેઠે ખુબ, શુક્રના પ્રકાશની પણ વધઘટ થાયછે	૨૯	૬
સર્વ પ્રકાશનું મૂળ અગ્નિ છે ને તે સર્વત્ર વ્યાપક છે	૨૯	૧૭
પ્રકાશનો વેગ	૩૦	૪
પ્રકાશનું સ્વરૂપ	૩૦	૧૨
ઇન્દ્રિયનુપ્ તથા સૂર્ય ચંદ્રને ફરતાં કુંડાળાં થવાનું કારણ	૩૦	૨૭
પદાર્થ પરથી પ્રકાશકિરણોને પાછા વળવાનો તથા તેમને વક્ર થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમતકાર	૩૧	૧૫
ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં કારણ તથા ઉજ્જુતાના ધર્મ	૩૩	૨૩
જલવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૪ થી ૩૬		
વૃષ્ટિ થવાનું કારણ	૩૪	૨
મેઘની ગર્જના તથા વિજળી થવાનું કારણ	૩૫	૧
વરાળના ધર્મ	૩૫	૧૦
પાણીનું પીગળવું તથા બંધાઈ જવું	૩૫	૩૨
પાણીમાં પદાર્થ તરવાનું કારણ	૩૬	૮
પાણીનું સ્વરૂપ	૩૬	૧૪
વાયુવર્ણન પૃષ્ઠ ૩૭ થી ૪૦		
પૃથિવીથી વાયુની ઉંચાઈ	૩૭	૨
વાયુનાં પરમાણુ પારદર્શક છે	૩૭	૧૨
વાયુનું દબાણ તથા તેથી થતા અમતકાર	૩૭	૧૭
ઉજ્જુતાથી વાયુને પાતળો થવાનો સ્વભાવ ને તેથી થતા અમતકાર	૩૮	૩૫
શબ્દ સંભળાવાનું તથા પ્રતિબિંબિ થવાનું કારણ	૩૯	૯
વાયુનું સ્વરૂપ	૩૯	૧૩
પ્રાણીવર્ગવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૧ થી ૪૬		
પ્રાણિયોના ચાર વર્ગ	૪૧	૧૩
ઉદ્ભિન્ન પ્રાણિનું વિવેચન	૪૨	૧૪
પૃથ્વી પ્રાણિયોથી સર્વત્ર ભરેલી છે	૪૩	૧૫
જરાયુજ પ્રાણિના ભેદ	૪૩	૨૪
અંડજ પ્રાણિયોમાં ભેદ	૪૩	૩૧
સ્વેદજ પ્રાણિનો ભેદ	૪૪	૬
ચારે વર્ગના પ્રાણિયોમાં એક બીજાથી ન્યૂનાધિકપણ	૪૪	૧૫
પૃથિવી તથા આકાશના ગુણ	૪૫	૨૭
અગોળીવર્ણન પૃષ્ઠ ૪૬ થી ૭૭		
વરંકન	૪૬	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

.

પ્રથમ...	...	...	...	...	...	...	...	૪૭	૭
શુક...	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૧
પૃથ્વી	...	...	...	...	...	...	...	૪૮	૩૧
ઋતુ	...	...	...	...	...	...	...	૫૧	૩૦
ચંદ્ર	...	...	...	...	...	...	...	૫૬	૨૦
ગ્રહણ	...	...	...	...	...	...	...	૬૧	૨૩
મંગળ	...	...	...	...	...	...	...	૬૪	૭
અલ્પગ્રહ	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૫
બૃહસ્પતિ	...	...	...	...	...	...	...	૬૫	૧૧
શનિ	...	...	...	...	...	...	...	૬૬	૧૦
યુરાનસ	...	...	...	...	...	...	...	૬૭	૧૭
નેપ્ચ્યુન	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૫
ધૂમકેતુ	...	...	...	...	...	...	...	૬૮	૩૨
ખરતા તારા	...	...	...	...	...	...	...	૬૯	૨૮
સૂર્ય	...	...	...	...	...	...	...	૭૦	૧૫
તારા	...	...	...	...	...	...	...	૭૫	૯
ઇશ્વરમહિમા વર્ણન પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨									

આચાર્યપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧ થી ૨

સાચું બોલવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨ થી ૫

સર્વ જન દંડના ભયથી રસ્તે ચાલેછે	...	...	...	...	૩	૫
અનીતિયે વર્તનાર રાજા તથા વડીલ પણ દંડય છે	...	...	...	...	૩	૧૭
સત્યનો મહિમા	...	...	...	...	૪	૧

ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૫ થી ૯

ધર્મ કોને કહેવો	...	...	...	...	૫	૨૭
ધર્મથી ઉચ્ચતા અને અધર્મથી નીચતા પ્રાપ્ત થાયછે	...	...	...	...	૬	૧૩
શુભકર્મથી જાતિ	...	...	...	...	૬	૨૫

વિદ્યાભ્યાસથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૯ થી ૨૭

વિદ્યાનો મહિમા	...	...	...	...	૯	૧૦
વિદ્યાવિના મનુષ્યમાં ડહાપણ તથા શોભા આવતી નથી	...	...	...	...	૧૦	૧૬
અધુરું ભણાવવું નહિ	...	...	...	...	૧૧	૨૩
પુત્રને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવાનો તથા તેને ભણવાનો વખત	...	...	...	...	૧૨	૩૫

આરંભ પૃષ્ઠ આરંભ પંક્તિ.

મનુષ્યાદિ પ્રાણિયોનું આયુષ્ય ...	...	...	...	...	...	૧૩	૮
વિદ્યાર્થીને પાળવાના નિયમ ...	...	...	...	...	...	૧૫	૧
શિષ્યપ્રત્યે ગુરુએ કેવી રીતે વર્તવું ...	...	...	...	...	...	૧૬	૨૯
વિદ્યાદિ ગુણ ગમે તે પાસેથી લેવા ...	...	...	...	...	...	૧૭	૫
વિદ્યાજ ગુરુ થવામાં કારણ છે, જાતી નથી ...	...	...	...	...	...	૧૭	૨૦
અર્થસંહિત ભણવું ...	...	...	...	...	...	૧૭	૨૪
પૂર્વના આર્યોની સ્થિતિ ...	...	...	...	...	...	૧૮	૭
વિનાશકાળે વિપરીતામુદ્ધિ ...	...	...	...	...	...	૧૮	૩૪
આર્યોએ કઇભાષા ભણવાની જરૂર છે ...	...	...	...	...	...	૨૧	૧૫
કસરત કરવાની જરૂર ...	...	...	...	...	...	૨૬	૫
છોકરાની પેઠે છોકરીને પણ મન તથા તનની કેળવણી આપવી ...	...	...	...	...	...	૨૭	૧૦
સ્ત્રીપુરૂષને વયમાં આવ્યાનો કાળ ...	...	...	...	...	...	૨૭	૧૪
વિદ્યાભ્યાસ પછી લગ્ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૮ થી ૩૨							
ભણવું તેમ ગણવું ...	...	...	...	...	...	૨૮	૧૬
કન્યાનાં લક્ષણ ...	...	...	...	...	...	૨૯	૧૧
વયમાં આવ્યા પછીજ લગ્ન કરવાં ...	...	...	...	...	...	૨૯	૨૦
લગ્ન કર્યા પેહેલાં વરકન્યાના ગુણાદિકની ખાત્રી કરી લેવી ...	...	...	...	...	...	૩૦	૨૩
વયમાં આવ્યા પછી બ્રહ્મચર્ય પાળી શકાતું નથી ...	...	...	...	...	...	૩૧	૧૦
સત્યથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૨ થી ૩૩							
ધર્મથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૩૩ થી ૮૧							
અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધનતું વિવેચન ...	...	...	...	...	...	૩૩	૨૦
સ્ત્રીપુરૂષનો પરસ્પરે ધર્મ ...	...	...	...	...	...	૪૫	૧૩
સ્ત્રીધર્મ ...	...	...	...	...	...	૪૬	૪
પુરૂષધર્મ ...	...	...	...	...	...	૫૨	૨૩
પરસ્ત્રીમાં આસકત થવું નહિ ...	...	...	...	...	...	૫૮	૧૩
ઈન્દ્રિયો ઘણી બળવાન હોવાથી વશ રહી શકતી નથી ...	...	...	...	...	...	૬૧	૨૦
અવસ્થા જોઇ ગૃહસ્થાશ્રમી થવું ...	...	...	...	...	...	૬૩	૧૨
પોતાની પ્રજાપ્રત્યે માખાપની ફરજ ...	...	...	...	...	...	૬૩	૨૯
કુટુંબનું પોષણ કરવું ...	...	...	...	...	...	૭૫	૨૬
અપંગોનું પાલન કરવું ...	...	...	...	...	...	૭૬	૧૧
માતાપિતાદિ વડીલ તથા બંધુઆદિ નાનાપ્રત્યે સ્ત્રીપુરૂષની ફરજ ...	...	...	...	...	...	૭૬	૩૧
કુશળથી ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૮૧ થી ૧૯૬							
શારીરિક કુશળ ...	...	...	...	...	...	૮૧	૧૬
આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન ...	...	...	...	...	...	૮૧	૧૪
નિરોગી લક્ષણ તથા તેમ રહેવાનાં સાધન ...	...	...	...	...	...	૮૧	૨૪

આરંભ પૃષ્ઠ આરંભ પંક્તિ

• દિનચર્યા	...	...	...	...	૮૨	૫
વેહેલાંઉઠી, મળમૂત્રનો ત્યાગ કરી દાંતણું કરવું	...	...	...	...	૮૨	૭
વેહેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ	...	...	...	...	૮૨	૧૫
પ્રભાતવર્ણન	...	...	...	...	૮૨	૧૮
ચોક્કસ વખતસુધી ઊંઘવાની જરૂર	...	...	...	...	૮૩	૧
ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ	...	...	...	...	૮૩	૩૦
મળમૂત્રાદિ વેગ રોકવા નહિ	...	...	...	...	૮૩	૩૪
મળમૂત્રનાં દ્વાર સ્વચ્છ રાખવાં	...	...	...	...	૮૪	૨૨
દાંતણું કરવાનું કારણ	...	...	...	...	૮૫	૧
સુરમાનું અંજન	...	...	...	...	૮૬	૩
વાળ કતરાવવા પણુ છોંટાવવા નહિ ને તેલથી કોમળ રાખવા	...	...	...	...	૮૬	૭
કસરત કરવાથી લાભ તથા અતિ કરવાથી ગેરલાભ અને તે કોણે	...	...	...	...	૮૬	૧૮
ન કરવી	...	...	...	...	૮૭	૧૯
શરીરે તેલનો અભ્યંગ કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	...	...	...	...	૮૮	૨૦
શરીર ઉપરનો મેલ કાઢી સ્નાન કરવાથી લાભ તથા તે કોણે ન કરવું	...	...	...	...	૮૮	૨૦
સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરવાં	...	...	...	...	૮૮	૧૮
ભૂખ લાગે ત્યારે જમવું	...	...	...	...	૮૮	૨૫
• છ પ્રકારનો આહાર	...	...	...	...	૮૯	૨૮
છ પ્રકારના રસ તથા તેના ગુણદોષ	...	...	...	...	૮૯	૧૨
પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત ગુણ વીર્યાદિ શક્તિ હોય છે	...	...	...	...	૮૯	૧૮
અસદ્ગતું ન ખાવું	...	...	...	...	૮૯	૨૩
વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેનાં સ્વરૂપ	...	...	...	...	૮૯	૩૧
નાનપણથીજ બધા પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે	...	...	...	...	૮૯	૧૪
તૃષા લાગતાં પાણી પીવું તથા તે પાણી કેવું જોઈએ	...	...	...	...	૮૯	૨૯
જમ્યાપછી મુખપ્રક્ષાલન તથા તાંબુલાદિ ભક્ષણ કરી શતપદી કર્યાપછી	...	...	...	...	૮૯	૧૭
થોડીવાર ડાબે પડખે સુવું	...	...	...	...	૮૯	૮
દિવસે નિદ્રા ન કરવી પણ કેણે કરવી જોઈએ	...	...	...	...	૮૯	૨૪
દિવસે સ્ત્રીસેવનનો નિષેધ	...	...	...	...	૮૯	૨૪
બહાર જવા ટાણે પાંદડી, જોડા, લાકડી તથા છત્રી ધારણ કરવાથી	...	...	...	...	૮૯	૭
થતા લાભ	...	...	...	...	૮૯	૨૭
બપોરના સમયનું વર્ણન	...	...	...	...	૮૯	૧૦
સાંજના સમયનું વર્ણન	...	...	...	...	૮૯	૬
રાત્રીચર્યા	...	...	...	...	૧૦૦	૧૬
રાત્રિએ હલકું ભોજન કરવું	...	...	...	...	૧૦૦	૧૯
સ્ત્રીસેવનવિષે નિયમ	...	...	...	...	૧૦૦	૧૪
વખતસર સુવું	...	...	...	...	૧૦૩	૧૪

આરંભ પૃષ્ઠ આરંભ પંક્તિ

ઋતુચર્યા	...	...	...	...	...	૧૦૩	૨૮
સ્ત્રીજાતિને પુરૂષ કરતાં વિશેષ પાળવાના નિયમ	...	...	...	...	...	૧૦૬	૪
બાળકોને સારી રીતે ઉછેરવાં ...	...	...	...	...	...	૧૦૭	૨૫
વૈંઘ કેવો જોઈએ	...	...	...	...	...	૧૧૦	૧૧
રોગની ઉપેક્ષા કરવી નહિ	...	...	...	...	...	૧૧૧	૭
રોગીએ પથ્ય પાળવું	...	...	...	...	...	૧૧૧	૧૮
શસ્ત્રપૈઘ કેવો જોઈએ	...	...	...	...	...	૧૧૧	૨૯
રૂઢિરજ શુભ છે અને પોતાની નાડીમાં ફેર છે	...	...	...	...	...	૧૧૨	૧૨
કાર્ય સિદ્ધ થવામાં કુદરતની અનુકૂળતાની જરૂર	...	...	...	...	...	૧૧૨	૩૩
છેવટસુધી ઉપાય કરવા	...	...	...	...	...	૧૧૪	૮
ચિંતાથી થતા ગેરલાભ	...	...	...	...	...	૧૧૪	૧૪
રોગીમાટે છેવટ પર્યંતના ઉપાય નિષ્ફળ જતાં જ્ઞાનવિચાર	...	...	...	...	...	૧૧૫	૧
રાજનીતિ	...	...	...	...	...	૧૧૬	૨
વિષ્ણુઆવાની સુખદાયક રાજનીતિ	...	...	...	...	...	૧૧૭	૩
વર્તમાન સમયને લગતી રાજનીતિ	...	...	...	...	...	૧૨૧	૩૩
રાજ્યે રાજનીતિ શીખવી જોઈએ	...	...	...	...	...	૧૨૨	૭
રાજાવિના પ્રજા નહિ ને પ્રજાવિના રાજાનહિ	...	...	...	...	...	૧૨૨	૨૩
રાજ્યે પિતાની પેઢે પ્રજાનું પાલન કરવું ...	...	...	...	...	...	૧૨૩	૨
રક્ષણના બદલામાં પ્રજાએ રાજાને કર આપવો ને તે કેવો જોઈએ...	...	...	...	...	...	૧૨૩	૮
કરના બદલામાં રાજાએ પ્રજાનું રક્ષણ તથા પાલન કેવી રીતે કરવું	...	...	...	...	...	૧૨૫	૧૮
એકલાએ કંઈ બનતું નથી માટે રાજાએ સારા કાર્યભારી રાખવા...	...	...	...	...	...	૧૩૩	૧
રાજાએ પોતાની વર્તણૂક સારી રાખવી જોઈએ	...	...	...	...	...	૧૩૮	૬
રાજાવાની આદિ રચી રાજાએ કેવી રીતે વર્તવું	...	...	...	...	...	૧૪૦	૧૫
ખીજ રાજા સાથે વર્તવાની રીતિ	...	...	...	...	...	૧૪૩	૫
રાજાએ આપત્તસમય કામ કાઢી લેવું	...	...	...	...	...	૧૪૪	૧૭
જલદી લાવ લઈ આવ કરનાર તથા સંદેશો પહોંચાડનાર સાધન રાખવાં	...	...	...	...	...	૧૪૫	૧૭
પ્રજાનું પાલન કરવું એજ રાજાનો ધર્મ છે	...	...	...	...	...	૧૪૬	૮
પ્રજાએ રાજાનિયમનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ	...	...	...	...	...	૧૪૭	૮
આવહારિકનીતિ	...	...	...	...	...	૧૪૭	૧૩
લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાં	...	...	...	...	...	૧૪૭	૧૫
ખોરાકની જરૂર	...	...	...	...	...	૧૪૮	૭
મનુષ્યે કોઈ પણ પ્રકારે ધંધે લાગી ધન મેળવવું	...	...	...	...	...	૧૪૮	૧૮
ધંધે લાગવામાં ખીજ સાથે ઓળખાણ કરી આશ્રય મેળવવાની જરૂર	...	...	...	...	...	૧૪૯	૧૫
મૈત્રી સંજ્ઞાની કરી	...	...	...	...	...	૧૫૦	૧૯
પોતા ઉપર સર્વની પ્રીતિ થાય તેમ વર્તવું	...	...	...	...	...	૧૫૨	૧
મિત્ર ઘણા કરવા	...	...	...	...	...	૧૫૩	૨૬

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

• મિત્રનો પરસ્પરે ધર્મ	૧૫૪	૧
કામ પડે મિત્રની પરીક્ષા થાયછે	૧૫૫	૨૦
ખરી મિત્રતા થવામાં હેતુ તથા દુર્જન મિત્રનો ત્યાગ	૧૫૬	૧
વિયોગ સમય પણ મિત્રને ભૂલવો નહિ	૧૫૭	૨૮
કોઇપણ પ્રકારનો ઘેષ કરવો પણ ભીખ માગવી નહિ	૧૫૮	૧૫
• સ્ત્રી, બાળ, રોગ, ચાકર, પશુ, ધન, વિદ્યા તથા સત્સેવા ખાતે બેદરકાર રહેવું નહિ	૧૫૯	૪
માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભાઈ, પુત્ર, સખા કથા સ્વજનનો વિરોધ કરવો નહિ, બળવાન સાથે સ્પર્ધા કરવી નહિ, અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ કરવો નહિ	૧૬૬	૧૭
પોતાના શત્રુ, પોતાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અપ્રીતિ પ્રકાશ કરવાં નહિ	૧૬૯	૧૯
માલ લેવા વેંચવામાં ગરજ તથા પોતાની દીનતા દેખાડવી નહિ અને કામવિના બીજાને ઘેર બાણ કર્યા વગર જવું નહિ	૧૭૦	૨૦
વખત નેમી કામ કરવું પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવું સદા લાંબો વિચાર કરનાર તથા વખતસર ચેતનાર થવું, પણ સાહસ કરનાર, આળસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થાવું નહિ	૧૭૩	૧૮
કાર્ય તથા મનસુઆને ગુપ્ત રાખવા, આપત્ત ટાળે મુઝાવું નહિ, અને શરણાગતને છોડવો નહિ	૧૭૭	૧૪
કોઇનો અતિ વિશ્વાસ કરવો નહિ	૧૭૯	૨૮
વૃત્તિહીન, રોગી તથા શોકથી પીડાયલાને મદદ કરવી અને ઉગ્રદંડી તથા કડવું બોલનાર થવું નહિ	૧૮૧	૨
નહતી ઉપેક્ષા કરવી ને પ્રાપ્તને ગ્રહણ કરવું અને પારકું કંઈ લેવું નહિ	૧૮૨	૧૯
ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ તથા મોટાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવી નહિ સંબંધીઓમાં ભેદ પાડવો નહિ	૧૮૩	૬
મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધીઓને પોતાના સમાન ગણવા, તથા બે વાત કરતા હોય તેની વચમાં થઇને જવું નહિ	૧૮૫	૧૫
દેશાટન, રાજસભા પ્રવેશ, શાસ્ત્રચિંતન અને વ્યાપારીની સંગત તથા મૈત્રી કરતા રહેવું	૧૮૬	૨૪
પોતાથી મોટાની બરોબરી કરવી નહિ, સર્પ વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા ચોરને બાધ કરવા એકલાં જવું નહિ	૧૯૦	૨૩
મારવા આવનારને મારવો, કોઇને વઢાડી મારવા નહિ અને ઘણાના પાળનારની રક્ષા કરવી	૧૯૧	૧૨
પિતાએ પ્રૌઢ પુત્રને જીદા કરી આપવા	૧૯૨	૨૨

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

તરણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન કરવાં નહિ	...	...	૧૯૪	૧૫
કપટથી વ્યવહાર તથા કોઇની વૃત્તિનો લોપ કરવો નહિ અને મન-				
વડે પણ કોઇનું અહિત કરવું નહિ...	...	...	૧૯૫	૧૮
સમૃદ્ધિ મેળવવામાં ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૧૯૬ થી ૨૨૧				
ધનનો મહિમા	...	...	૧૯૬	૨૩
આળસ છોડી ધન સંપાદન કરવું	...	...	૧૯૭	૨૫
વિશ્વાસઘાતાદિ અન્યાયથી ધન ન મેળવવું...	...	...	૨૦૨	૨૩
ધનનો ગર્વ કરવો નહિ	...	...	૨૦૩	૧૩
ગરીબને રંજેડવા નહિ	...	...	૨૦૪	૧૧
દુર્જનની સોખત કરવી નહિ	...	...	૨૦૫	૮
વેશ્યાગમનાદિ દુર્વ્યસનમાં પડવું નહિ	...	...	૨૦૮	૫
સજ્જનની સોખત કરવી ને ગુણી થવું	...	...	૨૧૦	૧
મજેલું ધન કેવી રીતે વાપરવું	...	...	૨૧૫	૧
ગળાઉપરાંત પરોપકાર તથા ભોગ ભોગવવા નહિ	...	...	૨૧૬	૨૭
શુભ કર્તવ્ય નિરંતર કરતા રહેવું	...	...	૨૧૭	૨૩
કોઇ સાથે વાંધો પડતાં ઘણું કરી સરકાર દરબાર ચડવું નહિ, પણ				
ઘરમેજે કિંવા લવાદોથી કામ પતાવવું	...	...	૨૧૯	૧
પાકી અવસ્થામાં ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહિ	...	...	૨૧૯	૯
ઉત્તમ તથા અધમ ગ્રહસ્થાશ્રમનાં લક્ષણ	...	...	૨૧૯	૧૨
યથાશક્તિ ધનવંડે ઉપભોગ વા પરોપકાર ન કરવાથી અંતે પશ્ચાત્તાપ થાયછે	...	...	૨૨૦	૨૪
અનિંદિત કર્મ આચરવાનો તથા નિંદિત કર્મ ત્યાગવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી ૨૨૭				
ગુરુઆદિ વડિલોનાં સારાં આચરણ ગ્રહણ કરવા ને દુરાચરણ ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી ૨૨૯				
બધામાંથી સાર લેવો	...	...	૨૨૭	૨૦
ધર્મસ્તુતિ	...	...	૨૨૮	૧૦

વિચારપ્રકરણ.

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

પ્રશ્ન પૃષ્ઠ ૧ થી ૨				
શું જગતનું કારણ શ્રદ્ધ છે? પૃષ્ઠ ૨ થી ૯				
તર્ક કરી વિચાર કર્યા સિવાય પદાર્થનું યથાર્થપણું જણાય નહિ	...	...	૨	૧૦
સહિના સર્વ પદાર્થોનો જડ ચૈતન્યમાં સમાસ થાયછે	...	...	૨	૨૨
સ્વભાવવાદ	...	...	૨	૨૬
સામાન્ય ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ	...	...	૩	૧૩

આરંભ પૃષ્ઠ. આરંભ પંક્તિ.

સામાન્ય ચૈતન્ય મન, વાણિઆદિ ધન્દ્યોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ

જણાવું નથી	૩	૨૫
સામાન્ય ચૈતન્ય જડ ચૈતન્યના વિવેકથી જણાઇ શકાય છે	૪	૧૯
સામાન્ય ચૈતન્યની વ્યાપકતા ને તેની સત્તાવડે પ્રાણીઓને જ્ઞાનનો પ્રકાશ	૫	૧૭
સામાન્ય ચૈતન્ય સમ્યક્દાનંદરૂપ કહેવાય છે	૫	૩૦
સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશની સ્થિતિ ને તે ચૈતન્યના		
સાન્નિધ્યથી જડાંશનો થતો વૃદ્ધિ સંક્રાંત્ય	૬	૯
સામાન્ય ચૈતન્ય અવિનાશી તથા જડાંશ વિનાશી છે	૬	૨૧
જગતની સત્યતા	૭	૫
આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા અને શાવડે જીવિયે છિયે ૫૪ ૮ થી ૧૦		
પ્રાણિયોનાં શરીર જડાંશથી અને આત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં છે	૮	૨૭
એકજ સામાન્ય ચૈતન્યથી ઇશ્વર તથા જીવ થવાનો સંભવ	૯	૧૪
ઇશ્વર જાણતો નથી તથાપિ તેનું અસ્તિત્વ છે	૯	૧૧
ઇશ્વરેશુભા અનુકૂળ ન હોય તો પ્રાણિયો જીવે નહિ	૧૦	૮
આપણે ક્યાં રહ્યા છિયે ૫૪ ૧૦ થી ૧૧		
આપણે શાથી મુખદુઃખમાં વતિયે છિયે ૫૪ ૧૧ થી ૧૩		
જ્ઞાની પણ પાપથી મુકત થતો નથી	૧૧	૮
જેવું કરે તેવું પામે	૧૨	૬
લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સદ્ધિનિયમને અનુસરી ચાલવું	૧૨	૧૬
ઇશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જોઇ ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો	૧૩	૪

ઇત્યનુક્રમણિકા,

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ सृष्टिप्रकरणप्रारंभः ॥

उत्पत्तिवर्णन,

यो देवोऽग्नौ योऽप्सु यो विश्वं भुवनमाविवेश ।

य औषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १ ॥

श्वेताश्वતरोपनिषद्

જે દેવ અગ્નિ તથા પાણીમાં છે, જે સમસ્ત લોકને વ્યાપી રહ્યો છે,

જે ઔષધિ તથા વનસ્પતિમાં છે, તે દેવને વારંવાર નમસ્કાર હો ॥ ૧ ॥

આ અનંત આકાશમાં આધાર વિના રહેલા સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષ-
ત્રાદિ અસંખ્ય તેજસ્વી ગોલ, વાયુ, અગ્નિ તથા જલ અને પૃથિવી ઉપરના પર્વત,
વન, નદી, સમુદ્ર તથા નાના પ્રકારના એક સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિવર્ગાદિ અપાર
અમત્કારવાળા સૃષ્ટ પદાર્થોને જોઈને, કોઈપણ વિદ્વાન્ પુરુષ તેની ઉત્પત્તિસંબંધી વિચાર
કરે, તો આશ્ચર્ય પામ્યાવગર રહે નહીં; તેના મનમાં આ સૃષ્ટ પદાર્થરૂપ કાર્યનું કંઈપણ
કારણ હોતું જોઈએ એવો વિચાર આવે. કેમકે વૈશેષિક દર્શનમાં પેહેલા અધ્યાયના
બીજા આલ્લેખના આરંભમાં કહ્યું મુનિયે કહ્યું છે કે,

कारणाभावात्कार्याभावः ॥ २ ॥ કારણ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ॥ ૨ ॥

અનુભવ પણ સર્વને એમજ થયેલ છે, તો આ આશ્ચર્યકારક સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ
કારણ વિના થઈ હોય એમ સંભવતું નથી. માટે સૂક્ષ્મ બીજરૂપ કારણથી જેમ મહાન્
વટ વૃક્ષરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ મનથી જેનું સ્વરૂપ બાણવામાં આવી શકતું
નથી એવાં કંઈ પણ અદ્ભુત કારણથી આ મહા સૃષ્ટિરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ હોય
એમ સંભવે છે. એવિધે આર્ય પ્રબળ અતિ પ્રાચીન ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વેદના
અંત ભાગમાં સારી રીતે વિચાર કરેલ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકના ઉપનિષદ
ભાગના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

આત્મા વા इदमेक एवाग्र आसीत् ॥ ૩ ॥ સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એક આત્મારૂપજ હતું ॥ ૩ ॥

તેમ શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકમાં ઉપનિષદ ભાગના પ્રથમ અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

આત્મૈવેદમગ્ર આસીત્ ॥ ૪ ॥ આ જગત્ પૂર્વે આત્માજ હતું ॥ ૪ ॥

વળી સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥ ૫ ॥ હે સૌમ્ય, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ જગત્ એકજ અદ્વિતીય સત્સ્વરૂપ હતું ॥ ૫ ॥

અથર્વ વેદના ગોપથ બ્રાહ્મણના આરંભમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે,

ब्रह्म हवा इदमग्र आसीत् ॥ ૬ ॥ પૂર્વે આ જગત્ બ્રહ્મજ હતું ॥ ૬ ॥

એપ્રમાણે વેદમાં સૃષ્ટિનું કારણ એક અદ્વિતીય પરમાત્માજ કહેલ છે, ને તેજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા આ કાર્યરૂપ અખિલ જગતમાં કારણરૂપે સર્વત્ર શુભ રહેલ છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના ચેતાચતર ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ૭ ॥

એકજ દેવ સર્વ પ્રાણીનેવિષે શુભ રહેલ, સર્વ વ્યાપક, સર્વ પ્રાણીનો અંતરાત્મા, કર્મનો અધિષ્ઠાતા, સર્વ ભૂતમાં વસનાર, સર્વનો સાક્ષી અને સર્વને ચેતન આપનાર કેવળ નિર્ગુણ છે ॥ ૭ ॥

તેમજ શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના પાંચમાં પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो,

यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि

शरीरं, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त

आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ૮ ॥

જે સર્વ ભૂતમાં રહેતાં સર્વ ભૂતની અંદર છે, જેને સર્વ ભૂત જાણતા નથી, જેનું સર્વ ભૂત શરીર છે, જે અંદર રહીને સર્વ ભૂતને નિયમમાં રાખે છે, એ તારો અંતર્યામી આત્મા અમર છે ॥ ૮ ॥

અથર્વ વેદના સુંડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ કહેલ છે કે,

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाक्वाभ्यन्तरो ह्यजः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः॥ ૧ ॥

તે તેજસ્વી તથા મૂર્તિ રહિત પુરુષ જાહાર તથા માંહે રહેનાર, અજન્મ પ્રાણ તથા મનની ઉપાધિ રહિત, શુદ્ધ અને માયાથી પર છે ॥ ૧ ॥

તેજ પરમાત્માથી આકાશાદિ પંચમહાભૂત સૃષ્ટિ ક્રમેકરી સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદની પ્રક્ષવલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ, આકાશાદ્વાયુઃ, વાયોરગ્નિઃ, અગ્નેરાપઃ, અદ્ભ્યઃ પૃથિવી, પૃથિવ્યા ઓષધયઃ, ઓષધીભ્યોઽન્નં, અન્નાદ્રેતઃ, રેતસઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦ ॥

તે આ પરમાત્માથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી પાણી, પાણીથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધી, ઓષધીથી, અન્ન, અન્નથી વીર્ય, અને વીર્યથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે ॥ ૧૦ ॥

તેમ શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે, યથાગ્નેર્વિસ્ફુર્લિંગા વ્યુચ્ચરંત્યેવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ વ્યુચ્ચરંતિ ॥ ૧૧ ॥

જેમ અગ્નિથી તણખા ઉડે છે, તેમજ આ આત્માથી સર્વપ્રાણ, સર્વલોક સર્વદેવ તથા સર્વ ભૂત નીકળે છે ॥ ૧૧ ॥

અર્થર્થ વેદના મુ'ડક ઉપનિષદના બીજા ભાગમાં પણ એમજ કહ્યું છે કે, એતસ્માજ્ઞાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિચ । સ્વં વાયુર્જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી ॥ ૧૨ ॥

આ પરમાત્માથી પ્રાણ, મન, સર્વ ઈન્દ્રિય, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૧૨ ॥

પણ પરમાત્મા નિરાકાર છે, ને સૃષ્ટિ આકારવાળી છે, અને નિરાકારમાંથી આકારવાળી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો સંભવ નથી, જો તમ મુનિના ન્યાયદર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આન્ટિકમાં કહ્યું છે કે,

વ્યક્તાદ્વ્યક્તાનાં પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

દેખાતી વસ્તુથી દેખાતી વસ્તુની ઉત્પત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૧૩ ॥

એજ દર્શનના એજ અધ્યાયના બીજા આન્ટિકમાં કહેલ છે કે, મૂર્તિમતાં ચ સંસ્થાનોપપત્તેરવયવસન્નાવઃ ॥ ૧૪ ॥

મૂર્તિમાન પદાર્થોની સ્થિતિ હોવાથી પરમાણુરૂપ અવયવવયવો સદ્ભાવ છે ॥ ૧૪ ॥

વળી કણાદ્મુનિપ્રણીત વૈશેષિક દર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા આન્ટિકમાં કહ્યું છે કે,

કારણગુણપૂર્વકઃ કાર્યગુણો દૃષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ જોયો છે ॥ ૧૫ ॥

એ નિયમ પ્રમાણે આ પરિદેશ્યમાન જગત્રૂપ કાર્ય અવયવવાળું છે, તો તેનું કારણ પણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. માટે સચ્ચિદાનંદરૂપ નિરવયવ પરમાત્માના એક દેશમાં જડરૂપ માયાની સ્થિતિ કહી છે. ઋગ્વેદના દશમાં મંડલના નેવુમા સૂકતમાં કહ્યું છે કે,

પાદોઽસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ ॥ ૧૬ ॥

આ પરમાત્માના સ્વપ્રકાશરૂપમાં એક અંશ સર્વ વિશ્વ છે, ને ત્રણ અંશ અમૃત છે ॥ ૧૬ ॥

શુકલ યજુર્વેદના બૃહદારણ્યકના ચોથા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહેલ છે કે,

દ્વે વાવ બ્રહ્મણો રૂપે મૂર્તે ચૈવામૂર્તે જગતરૂપે મૂર્તિમાન્ અને આત્મરૂપે અ-
ચ ॥ ૧૭ ॥ મૂર્તિમાન્ એમ બ્રહ્મનાં બે રૂપ છે ॥ ૧૭ ॥

અર્થર્થ વેદના નૃસિંહ ઉત્તરતાપનીમાં કહ્યું છે કે,

અનુભૂતેર્માયા ચ તમોરૂપા અનુભૂતેસ્તદેત- અનુભવથી માયા તમોરૂપ છે, ને તેનું
જ્ઞં મોહાત્મકમ્ ॥ ૧૮ ॥ સ્વરૂપ જડ તથા મોહાત્મક છે ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક દર્શનના ચોથા અધ્યાયના પેહેલા આનિહકમાં કહેલ છે કે,

સદકારણવન્નિત્યમ્ ॥ ૧૯ ॥ કારણુવગરનું પરમાણુરૂપ સત્ નિત્ય છે. ૧૯
તસ્ય કાર્યં લિંગમ્ ॥ ૨૦ ॥ તે પરમાણુનું કાર્ય દૃશ્ય વસ્તુ છે ॥ ૨૦ ॥
કારણભાવાત્ કાર્યભાવઃ ॥ ૨૧ ॥ કારણુ હોવાથી કાર્ય થાય છે ॥ ૨૧ ॥

એ જડરૂપ માયા નિરંતર નિર્વિકાર પરમાત્માના સાન્નિધ્યથી કાળેકરી બીજમાંથી
વૃક્ષ અને વૃક્ષમાંથી બીજની પેઠે વિસ્તાર તથા સંકોચને પામે છે. વિસ્તાર સમય આ
દૃશ્ય જગતરૂપ થાય છે, ને સંકોચ સમય અદૃશ્ય પરમાણુરૂપે રહે છે. મુ'ડકોપનિષદના
પ્રથમ ભાગમાં કહેલ છે કે,

યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ યથા પૃથિ- જેમ કરોલિયો તંતુને સૃજે છે, મે ગૃહણ
વ્યામોષધયઃ સંભવંતિ । યથા સતઃ પુરુ- કરે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓષધી ઉત્પન્ન
ષાત્ કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્ સંભવતીહ થાય છે, જેમ જીવતા પુરુષથી કેશ તથા
વિશ્વમ્ ॥ ૨૨ ॥ લોમ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ અક્ષર માયાથી
આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૨૨ ॥

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૬ મા અધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

મયાધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સ્મૃયતે સચરાચરમ્ । મારા આત્મસ્વરૂપના સાન્નિધ્યથી માયા
હેતુનાનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવર્તતે ॥૨૩॥ ચરાચર વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે, હે અર્જુન,
એજ હેતુથી વારંવાર જગત્ ઉત્પન્ન
થાય છે ॥ ૨૩ ॥

તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માયાંતુપ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ । માયાને પ્રકૃતિ બાણવી અને માયાવીને
તસ્યાવયવભૂતૈસ્તુ વ્યાપ્તં સર્વમિદં જગત્ ૨૪ મહેશ્વર બાણવા. તે મહેશ્વરના અવયવે
કરી આ સર્વ જગત્ વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૪ ॥

પણ એ માયા સ્વભાવે જડ હોવાથી સ્વતંત્ર રહી કંઈ પણ કરી શકતી નથી, ત-
થાપિ નિત્ય સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, તેથી વિસ્તાર તથા સંકોચને પામી
શકે છે; માટેજ આ દૃશ્ય ભગત્ પૂર્વે બ્રહ્મરૂપ હતું, ને બ્રહ્મથીજ થયું છે, એમ વેદના
ઉપનિષદોમાં કહેલ છે. માટે તૈત્તિરીય ઉપનિષદની બ્રહ્મવલ્લિમાં કહ્યા પ્રમાણે સૃષ્ટિક્રમ
સંભવે છે. એજ ઉપનિષદની ઐજ વલ્લિમાં કહ્યું છે કે,

સત્ય જ્ઞાનમનંતં વ્રજ ॥ ૨૫ ॥

સત્ય, જ્ઞાન તથા અનંતરૂપ બ્રહ્મ છે ॥૨૫ ॥

અને કારણવિના કાર્યની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે જેના સ્વરૂપનો અંત નથી એવા પરમાત્માવિના આકાશની સ્થિતિ સંભવતી નથી, કેમકે આકાશ અનંત છે, તે અનંત આત્માવિના રહી શકે નહીં; માટે આત્માથી આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. જોકે આકાશ કંઈ પરમાત્માથી જુદી વસ્તુ નથી, તોપણ કોઈ જે અથવા તેથી વધારે વસ્તુની વચ્ચેનો અવકાશ પ્રકાશ અને તિમિરની ઉપાધિવડે દેખાય છે, માટે આકાશની ઉત્પત્તિ કહી છે. આકાશમાં સૂક્ષ્મ બીજરૂપે રહેલી માયા બ્રહ્મના સાન્નિધ્યથી વૃદ્ધિ પામીને વાયુરૂપ થઈ. તે વાયુ આકાશવિના રહી શકતો નથી, માટે તેની આકાશથી ઉત્પત્તિ કહી છે. તેમ અગ્નિ વાયુવિના ઠરી જાય છે, જેમ કે દીવા ઉપર માટી અથવા ધાતુનું પાત્ર ઢાંકવામાં આવે, તો તે તરત પાત્રની પોલાણમાંનો વાયુ બળીજતાં, બીજે બાહ્યરનો વાયુ ન મળવાથી ઠરી જાય છે; પણ જો પાત્રમાં છિદ્ર હોય, તો તે દ્વારા બાહ્યરનો વાયુ પ્રાપ્ત થવાથી ઠરી જતો નથી, માટે અગ્નિ વાયુથી ઉત્પન્ન થએલો ભાંસે છે; અર્થાત્ વાયુમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અગ્નિ વિશેષ રૂપ થએલ છે. તેમજ અગ્નિવિના જલ પણ પ્રવાહિરૂપે રહી શકે નહીં, ને ઘટ્ટ બની રૂપાંતરને પામી જાય, માટે તે અગ્નિનું કાર્ય જણાય છે; અર્થાત્ અગ્નિમાંજ બાષ્પરૂપે રહેલ જલ શીતતાને પામી વિશેષતાને પામેલ છે. એજ રીતે જલવિના પૃથિવીની સ્થિતિ પણ રહી શકતી નથી, કેમકે તે વિના ભીનાસનો નાશ થતાં, સૂર્ય તથા પૃથિવીના પેટમાંની ઉષ્ણતાવડે પૃથિવીના ગોળનો સમગ્ર નાશ થાય, માટે પૃથિવી જલનું કાર્ય ઘટે છે; અર્થાત્ જલમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પૃથિવી વિશેષપણને પામેલ છે. જેમ ઢહીંમાંનો ફીણરૂપ કઠિણ ભાગ હજીવાથી માખણ થાય છે, તેમ જલથી પૃથિવી થયેલી છે શુકલ યજુર્વેદના બહુદારણ્યકના પેહેલા અધ્યાયના બીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

તદ્વદપાં શર આસીત્ત્સમદન્યત સા પૃ- પાણીમાં જે કડણ ભાગ હતો તે હજીવાથી થિવ્યમ્ભવત્ ॥ ૨૬ ॥
ઘટ્ટ બની પૃથિવી થઈ છે ॥ ૨૬ ॥

અનુભવમાં પણ આવે છે કે, પક્ષીના ઇંડાંમાં પાણી જેવો રસ હોય છે, તે ઘટ્ટ બની પક્ષીનું શરીર થાય છે; તેમ પાણીમાં રહેલ પૃથિવીના સૂક્ષ્મ પરમાણું ઘણેક કાળે ઘટ્ટ બની પૃથિવીરૂપ થએલ સંભવે છે. હવે પૃથિવીથી વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે; કોઈપણ દ્વાર વગરના સ્થાનથી સુકી માટી લઈ તે ઉપર પાણી સીંચ્યા કર્યું હોય ને તે માટી હવા તથા પ્રકાશમાં રાખી હોય, તો કાળેકરી તેમાં વનસ્પતિ થાય છે. તો પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાન ઉપર વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે, હવા ભેદે-કરી અનેક પ્રકારની વનસ્પતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વનસ્પતિની સ્થિતિ પૃથિવી વિના રહી શકતી નથી, માટે તે પૃથિવીનું કાર્ય છે; અર્થાત્ પૃથિવીમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વનસ્પતિ વિશેષતાને પામેલ છે. તેમ અન્નની સ્થિતિ વનસ્પતિ વિના બની શકે નહીં, ને અન્ન વનસ્પતિથી થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અર્થાત્ વનસ્પતિમાંજ

સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ અન્ન વિશેષરૂપ થાયછે. તેજ પ્રમાણે વીર્યની સ્થિતિ અન્ન વીના નીળ શક્તિ નથી એ સર્વના જાણવામાં છે, માટે અન્નથી વીર્ય થાયછે; અર્થાત્ અન્નમાંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ વીર્ય વિશેષપણુને પામેછે. અને વીર્ય વિના પુરૂષની સ્થિતિ રહી શક્તિ નથી ને વીર્યથી પુરૂષની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધ છે, માટે પુરૂષ વીર્યનું કાર્ય છે; અર્થાત્ વીર્ય-માંજ સૂક્ષ્મરૂપે રહેલ પુરૂષ વિશેષતાને પામેલ છે. હમણાં જેમ સર્પ, વીંછી, ખજૂરા, દેડકા તથા મત્સ્યાદિ નાહાના મોહોટા અનેક પ્રકારના જીવજંતુઓ, પ્રથમ પદાર્થોનો સંયોગ જની તે સડવાથી ઉત્પન્ન થાયછે, ને તે પછી તેમનામાં મૈથુન ધર્મ જોવામાં આવેછે, તેમ પૂર્વે પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી નાના પ્રકારના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનાં જોડલાં પણ પદાર્થોનો સંયોગ થઈ તે સડવાથી ઉત્પન્ન થયાં હશે. તેમ થવાને તે સમયનાં હવા, પ્રકાશ તથા પાણી અનુકૂલ હશે. પછી તે ઉત્પન્ન થયેલ જંગમ પ્રાણિઓમાં મૈથુનધર્મ હોવાથી, તેમની વસ્તીનો વધારો થયેલો છે. હવે પ્રથમ પ્રત્યેક જાતિના મનુષ્યાદિ જંગમ પ્રાણિયોનું એક એક જોડનું ઉત્પન્ન થયું કે, પૃથિવીના જુદા જુદા સ્થાનઉપર હવા ભેદેકરી અનેક જોડલાં થયાં, તેવિષે કંઈ નિશ્ચય કહેવાતું નથી. કેમકે શાંત સમુદ્રમાં આવેલા ઘણા છેટેના ટાપુઓમાં પણ ત્યાંની હવાપ્રમાણે નાના પ્રકારનાં જંગમ પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થયેલાં દેખાયછે, જેવાં અહીં થતાં નથી. તે જો એક એક જોડલાંથી પૃથિવી ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ થઈ હોય, તો તે ટાપુઓમાં પૂર્વે તેમને કોણ મુકવા ગયો હશે ! ને પૃથિવી ઉપર સર્વત્ર એક સરખાં પ્રાણિયો કેમ દેખાતાં નથી ! એ રીતે તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહેલા ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થયેલી છે. એવિષે હમણાંના વિદ્વાનો પણ આ પ્રમાણે કહેછે કે, સૃષ્ટિની પૂર્વે આ પૃથિવી વાયુરૂપ હતી. તે વાયુ અગ્નિરૂપ થઈ અતિ ઉષ્ણ પ્રવાહિ પિંડરૂપે પૃથિવી થયો તે સમય કોઈ પણ પ્રાણી અથવા વનસ્પતિ પૃથિવી ઉપર ન હતાં. પછી સમય જતાં તેમાં રહેલી ઉષ્ણતા કિરણેકરી અનંત આકાશમાં પ્રસરી જવાથી અને તે વારંવાર જલની વૃષ્ટિવડે હજારોથી કંઈ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં, પ્રથમ એક આવરણરૂપ પુટવાળી થઈ. તે પછી વાયુ, તેજ તથા જલના સંયોગવડે તે ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં ને નાશ પામ્યાં. એમ વારંવાર થવાથી ઘણે કાળે તેમના રૂપાંતરે-કરી પૃથિવી અનેક આવરણવાળી થઈ ને પ્રાણિયોને વસવા યોગ્ય થઈ, તેથીજ હમણા કોઈ પણ ઠેકાણે પૃથિવીને જોઈ જોતાં અનેક જાતિના પાષાણ મૃત્તિકાદિના થરો જોવામાં આવેછે. પૃથિવી ઉપર મનુષ્યની ઉત્પત્તિ સર્વ પ્રાણિયોથી છેલ્લી થયેલી છે. જે ક્રમે આ પૃથિવી વાયુથી થયેલી છે, તે ક્રમે વા તેથી કંઈ ફેરફારથી આ અનંત આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ અસંખ્ય ગોળ વાયુથી થયેલા છે. બૃહદ્દા-રણ્યક ઉપનિષદના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા બ્રાહ્મણમાં કહ્યું છે કે,

વાયુરેવ વ્યષ્ટિર્વાયુઃ સમષ્ટિઃ ॥ ૨૭ ॥

વાયુજ પ્રથકરૂપ તથા વાયુજ અખિલ-રૂપ છે ॥ ૨૭ ॥

તેમ શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૩૧૩ મા અધ્યાયમાં યુધિષ્ઠિરે યક્ષને કહ્યું છે કે,

વાયુઃ સર્વમિદં જગત્ ॥ ૨૮ ॥

• આ સર્વ જગત્ વાયુ છે ॥ ૨૮ ॥

હવે જેમ આ પૃથિવી ઉપર હવા ભેદેકરી અનેક પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમા-
ત્મક પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી છે, તેમ આકાશમાં દેખાતા અસંખ્ય તેજસ્વી ગોળ
ઉપર પણ ત્યાંની હવા પ્રમાણે પ્રાણિયોની વસ્તિ થયેલી હશે. જ્યારે આ પૃથિવી
ઉપરની થોડામાં થોડી જગ્યા પણ કોઈપણ જાતિના સૂક્ષ્મ જીવ વગરની નથી, તો
આ પૃથિવીથી કેટલાક ઘણા મોડોટા, કેટલાક નાના તથા કેટલાક તેના જેવડા ગોળો
પ્રાણિયોની વસ્તિ વગરના હોય એમ મનાતું નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
પેહેલું ઉત્પત્તિ વર્ણન.

॥ પૃથિવી વર્ણન ॥

હવે જેની ઉપર આપણે વસીયે છેએ, એવી આ પૃથિવીવિષે પ્રથમ વિચાર કરવામાં
આવે છે. આ પૃથિવી ગોળાકાર છે. ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના તેતરીશમા સૂક્તની
આઠમી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

चक्राणासः परीणहं पृथिव्याः ॥ ૨૯. ॥ પૃથિવીની પરિધિને ફરતાં ફરતાં ॥ ૨૯ ॥

વર્ગી સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

मध्ये समंतादंढस्य भूगोलो व्योम्नि तिष्ठति ।
बिभ्राणः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणात्मिकां ३०
ચોમેરથી બ્રહ્માંડની મધ્યે રહેલો,
ભૂગોળ, બ્રહ્માંડની પરમ એવી ધા-
રણાત્મક શક્તિને ધારણ કરતાં
આકાશમાં રહે છે ॥ ૩૦ ॥

તેમ આર્યસિદ્ધાંતના ગોળ પાડમાં કહ્યું છે કે,

वृत्तभपंजरमध्ये कक्ष्या-

परिवेष्टितः स्वमध्यगतः ।

मृजलशिखिवायुमयो भूगोलः

सर्वतो वृत्तः ॥ ૩૧ ॥

ગોળ એવાં નક્ષત્ર પંજરની મધ્યમાં ચં-
દ્રાદિના માર્ગે કરી વિટાયેલો અને આકા-
શની વચ્ચમાં રહેલો પૃથિવી, જલ,
તેજ તથા વાયુમય ભૂગોળ ચોમેરથી
ગોળ છે ॥ ૩૧ ॥

તેમજ ભાસ્કરાચાર્યકૃત સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

भूमेः पिंडः शशांकज्ञकविरविकुजेज्याकि-
नक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलस-
लिलव्योमतेजोमयोऽयम् । नान्याधारः
स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य-
पृष्ठे निष्ठं विश्वं न शश्वत् सदनुजमनुजा-
दित्यदैत्यं समंतात् ॥ ૩૨ ॥

ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, શુક્ર, શનિ
તથા નક્ષત્રોના વર્તુલ માર્ગ કરી વિટા-
યેલો અને કોઈ યીજના આધાર વગરનો,
પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ-
મય આ ભૂમિનો પિંડ, ગોળાકાર થઈ
પોતાની શક્તિવડેજ આકાશમાં નિરંતર
રહે છે. એના આ પૃષ્ઠ ઉપર દાનવ, મા-
નવ, દેવ તથા દૈત્યો સહિત વિશ્વ ચોમેર
રહેલું છે ॥ ૩૨ ॥

એજ પ્રમાણે જ્યોતિષના બીજા બ્રહ્મ સિદ્ધાંતાદિ ગ્રંથોમાં પૃથિવી ગોળ કહી છે. વિચાર કરિયે તો પ્રતિ દિવસે સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોળ પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમ દિશામાં જઈને પાછા પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામેછે, માટે પૃથિવી અનંત નથી, પણ એક પરિચિત્ત એટલે હદવાળો પદાર્થ છે, ને આકાશમાં નિરાધાર રહેલ લાસેછે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

મપંજરસ્ય ભ્રમણાવલોકાદાધારશૂન્યા
કુરિતિ પ્રતીતિઃ ॥ ૩૩ ॥

નક્ષત્ર પંજરનું ભ્રમણ દેખાવાથી પૃથિવી
આધાર વગરની છે, એમ જણાય છે ॥ ૩૩ ॥

જો આધાર હોય તો આ પ્રમાણે ભાસ્કરે ત્યાં શંકા કરેલ છે.

મૂર્તો ધર્તા ચેદ્ ધરિત્ર્યાસ્તતોડન્ય-
સ્તસ્યાપ્યન્યોડસ્યૈવમત્રાનવસ્થા ।

અંત્યે કલ્પ્યા ચેત્ સ્વશક્તિઃ કિમાયે

કિં નો ભૂમેઃ સાષ્ટમૂર્તેશ્ચ મૂર્તિઃ ॥ ૩૪ ॥

પૃથિવીને ધારણ કરનાર કોઈ મૂર્તિમાન
પદાર્થ હોય, તો તે પદાર્થને ધરનાર કોઈ
બીજો હોવો જોઈએ, અને તેને ધરનાર
ત્રીજો, ને એ રીતે વળી તેને ધરનાર
ચોથો હોવો જોઈએ! એમ થતાં અનવસ્થા
એટલે જેનો છેડો આવે નહિ એવો દોષ
પ્રાપ્ત થાયછે. માટે શું છેદ્વામાં સ્વશક્તિ
કલ્પવી! એમ હોય તો પેહેલામાં શું
કામ નહિ! અર્થાત્ પૃથિવીનીજ સ્વશક્તિ
છે, કારણ તે ધર્મિરની આઠ મૂર્તિમાંની
એક મૂર્તિ છે ॥ ૩૪ ॥

એ ઉપરથી પૃથિવીનું પરિચિત્તપણું સિદ્ધ થતાં ગોળાકારપણું પણ યુક્તિથી સિદ્ધ
થાયછે. કોઈ યાત્રાલુ પુરૂષ પૃથિવીના કોઈ પણ સ્થાનથી પૂર્વ દિશામાં સન્મુખ જતાં
પ્રવાસ કરે, તો તે પાછો તેજ સ્થાને આવેછે, એમ સાંપ્રત એટલે હમણાના કાળમાં
અનુભવ કરાયછે, તેથી પૃથિવી પૂર્વ પશ્ચિમ ગોળાકાર લાગેછે. દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી
પણ પૃથિવી ગોળ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ધ્રુવોન્નતિર્ભવક્રસ્ય નતિર્મહં પ્રયાસ્યતઃ ।
નિરક્ષાભિમુખં યાતુર્વિપરીતે નતોન્નતે ૩૫

પૃથિવીની ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ટોચની
સન્મુખ જનારા પુરૂષને, તે તે દિશાનો
ધ્રુવનો તારો ઉંચે અને નક્ષત્રમંડળ નીચે
થતાં દેખાયછે. તેમ ત્યાંથી પૃથિવીની
વર્તુલ મધ્યરેખાના પ્રદેશ સન્મુખ આવ-
નારને તેથી ઉપટું દેખાય છે અર્થાત્ ધ્રુવ
નીચે ને નક્ષત્રમંડળ ઉંચે થતાં દેખા-
યછે ॥ ૩૫ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉદગદિશં યાતિ યથા યથા નર-
સ્તથા તથા સ્વાન્નતમૃક્ષવંડલમ્ ।

ઉદગધ્રુવં પર્યતિ ચોન્નતં ક્ષિતેઃ ॥ ૩૬ ॥

જેમ જેમ પુરૂષ ઉત્તર દિશામાં જાય છે,
તેમ તેમ નક્ષત્ર મંડળને આકાશથી ન-
મતું અને ઉત્તર ધ્રુવના તારાને પૃથિવીથી
ઉંચે દેખે છે ॥ ૩૬ ॥

પૃથિવી દક્ષિણ ઉત્તર દિશાથી ગોળ હોય તોજ એમ દેખાય, બીજી રીતે હોય તો
દેખાય નહીં. વળી સપાટ પ્રદેશમાં ઉભેલો પુરૂષ, કોઈ પણ દિશાથી દૂરનાં ગૃહ વૃ-
ક્ષાદિને જોય તો, તેને પ્રથમ તેમના ઉપલા ભાગ જોવામાં આવે છે. પછી જેમ જેમ
તે પુરૂષ તે ગૃહ વૃક્ષાદિની પાસે જતો જાય, તેમ તેમ તેને તેમના નીચલા ભાગ જો-
વામાં આવે છે. તેમ પૃથિવીની કોઈ પણ દિશામાં સમુદ્રના કિનારા પાસે આવેલ
વાહાણમાં ક્રુવા ઉપર બેસનારા મનુષ્યને, વાહાણના તુતક ઉપર બેસનાર મનુષ્યથી
પ્રથમ કિનારા ઉપરનાં પર્વત વૃક્ષાદિ દેખાય છે; પૃથિવી સપાટ હોય તો એમ થવું ન
જોઈયે, પણ સર્વને એક સરખી રીતે દૂરના પદાર્થો દેખાવા જોઈયે. વળી ધણે છેટેના
ઉંચા પર્વત વૃક્ષાદિ પણ દૃષ્ટિયે પડવા જોઈયે. લલ્લસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સમતા યદિ વિચિતે ધ્રુવ-
સ્તરવસ્તાલનિભા બહૂચ્છ્રયાઃ ।
કથમેવ ન દૃષ્ટિગોચરં તરવો
યાંતિ સુદૂરસંસ્થિતાઃ ॥ ૩૭ ॥

પૃથિવી જો સપાટ હોય તો ઘણો દૂર ર-
હેલા તાલ વૃક્ષ સમાન ઘણા ઉંચા વૃક્ષો
મનુષ્યની દૃષ્ટિયે કેમ પડતા નથી ! ॥ ૩૭ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યદિ સમા મુકુરોદરસાન્નિભા
ભગવતી ધરણી તરણિઃ ક્ષિતેઃ ।
ઉપરિ દૂરગતોઽપિ પરિભ્રમન્
કિમુ નરૈરમરૈરિવ નેક્ષ્યતે ॥ ૩૮ ॥

જો ભગવતી પૃથિવી દર્પણના ઉદર જેવી
સપાટ હોય તો, તેની ઉપર ફરતો સૂર્ય દૂર
ગયેલો હોય તોપણ ઉત્તર ટોચવાસી જ-
નોની પેઠે મધ્યપ્રદેશવાસી જનોને કેમ
દેખાતો નથી ! ॥ ૩૮ ॥

યદિ નિશાજનકઃ કનકાચલઃ
કિમુ તદંતરગઃ સ ત્ત દૃશ્યતે ।
ઉદગયં નનુ સૈશ્વર્યાશુમાન્
કથમુદેતિ ચ દક્ષિણભાગકે ॥ ૩૯ ॥

જો રાત્રિ ઉત્પન્ન કરનાર મેરૂપર્વત હોય,
ને સૂર્ય તેણે કરી ઢંકાયેલો હોય, તો તે
મેરૂ કેમ દેખાતો નથી ! જો એ મેરૂ ઉ-
ત્તર દિશામાં હોય, તો સૂર્ય દક્ષિણ ભા-
ગમાં કેમ ઉદય પામે છે ! ॥ ૩૯ ॥

એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, પૃથિવી સર્વ દિશાથી ગોળ છે, તથાપિ સમાન
અને ચક્રાકાર દેખાય છે, તેનું કારણ સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોળાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પકાયતયા લોકાઃ સ્વસ્થાનાત્સર્વતોમુખમ્ ।
પશ્યન્તિ વૃત્તામપ્યેતાં ચક્રાકારાં વસુંધરામ્ ॥૪૦॥

પૃથિવી ગોળ છે તથાપિ એને શ-
રીરના અલ્પપણાએ કરી લોકો પો-
તાના સ્થાનથી ચારેકોર અઢાકાર
દેખેછે ॥ ૪૦ ॥

તેમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

સમો યતઃ સ્યાત્પરિધેઃ શતાંશઃ
પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તનીયાન્ ।
નરસ્ય તત્પૃષ્ઠગતસ્ય કૃત્સ્તા સમેવ
તસ્ય પ્રતિભાત્યતઃ સા ॥ ૪૧ ॥

પૃથિવી મોહોટી છે ને મનુષ્ય અતિ ના-
હાનુંછે, અને પૃથિવીના ઘેરાવાનો સૈકડામે
અંશ શરખો છે, માટે પૃથિવીની પીઠ ઉ-
પર વસનાર મનુષ્યને સમગ્ર એટલે આખી
પૃથિવી સરખી હોય એમ દેખાય છે ॥૪૧॥

એ પ્રમાણે પૃથિવી ચોમેરથી ગોળ છે ખરી, પણ તે ઉપર પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો હોવાથી ઉંચી નીચી છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી છે, અને મધ્યમાં ઉપસેલી છે. પર્વત, ટેકરા, ખાડા તથા ખીણો થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરેછે કે, પૃથિવીના પેટમાં ગંધક તથા સુરોખાર વિગેરે જવાલાગ્રાહી પદાર્થો છે, તેમની સાથે કોઈ યોગથી ઉષ્ણતાનો સંબંધ થતાં તે વરાળરૂપ થઈ, અથવા જલના પરમાણુ પણ પૃથિવીના પડોને ભેદીને તેના પેટમાંના ઉષ્ણ રસ સાથે સંયોગ પામવાથી વરાળરૂપ થઈ, પોતાની પ્રસરણશક્તિવડે પૃથિવીના પૃષ્ઠને કંપાવી એટલે ભૂકંપ કરીને જ્યાં ત્યાં ઉંચો નીચો કરી નાખેછે, જેથી પર્વતાદિ થાયછે. કોઈ ઠેકાણે તે વરાળ સંકોચાવાથી પૃથિવીના પૃષ્ઠને ભેદી નાંખેછે, જેથી તોપ કુટવા જેવો મોહોટો શબ્દ થઈ, તે વરાળ સાથે પૃથિવીમાંનો ઉષ્ણ રસ બહાર આવેછે, જે ઠરી જતાં ગોળ પથ્થરરૂપ ટેકરા બની જાયછે, અને ભેદ પામી છિદ્રરૂપ થયેલ ભૂપૃષ્ઠ જવાલામુખી કેહેવાયછે. એ પ્રમાણે કાળેકરી ભૂકંપથી પૂર્વના પર્વત, ટેકરા, જવાલામુખી, ખાડા તથા ખીણો થયેલી છે જેવા કાર્ય થવાનો હુમણા પણ કોઈ કોઈ વેળા અનુભવ થાયછે. જ્યારે ભૂકંપ જોરમાં થાયછે, ત્યારે જલ ત્યાં સ્થલ ને સ્થલ ત્યાં જલ કરી નાખેછે. વળી પર્વતાદિ ઉંચા ભાગ ઉપર પ્રતિવર્ષે વૃષ્ટિ થવાથી, નીચાંણુ પ્રત્યે વેહેવાના સ્વભાવને લીધે, જલની નાનાપ્રકારના પ્રવાહરૂપ નદિયો બની આગળ જતાં મળી જઈ મોહોટી નદીરૂપ થઈને સમુદ્રમાં મળી જાયછે; તેના પ્રવાહના પ્રતિવર્ષે નાનાપ્રકારના આઘાતવડે તથા કંઈ કારણમાટે મનુષ્યથી પણ પૃથિવી ખાડાવાળી થયેલી છે, જેમ હુમણા પણ થતું જોવામાં આવે છે. પૃથિવી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચ આગળ ચપટી અને મધ્યમાં ઉપસેલી થવાનું કારણ વિદ્વાનો એમ કહેછે કે, જેમ કોઈ થોડા નરમ પદાર્થને ફેરવ્યો હોય, તો તે બાબુમાંથી ચપટો થઈ મધ્યમાં ઉપસી આવેછે, તેમ પૃથિવી પણ પૂર્વે જ્યારે નરમ હશે ત્યારે તેને સૂર્યના આકર્ષણથી પોતાના અંગ ઉપર ફરવાની ગતિ પ્રાપ્ત થવાથી, મધ્યમાં ઉપસેલી તથા બાબુમાંથી ચપટી થઈ છે. એવા પ્રકારના ભૂગો-લની પ્રતિવર્ષે વૃદ્ધિ થાયછે, કેમકે એના ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક પ્રાણિયોના

બારંબાર ઉત્પત્તિ લય થવાથી એના પરમાણુમાં વધારો થાયછે; ઉપરાંત આકાશમાંનું અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પ્રતિવર્ષે આકર્ષણથી એને આવી મળેછે, જેથી જાણવામાં આવતું નથી એવી રીતે ચોમેરથી એનું કદ વધતું જાયછે, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર જાણનારા કહેછે કે, પૃથિવીના પૃષ્ઠથી આસરે દશથી પંદર કોસ નીચે એટલી તો ગરમી છે કે પૃથિવીની સપાટી ઉપરની કંઈ પણ વસ્તુ તે ઠેકાણે પીગળી શકેછે. માટે પૃથિવીના ગર્ભમાં ઉષ્ણ રસ છે, જે કંઈ કારણથી ગંધકાદિ જ્વાલાગ્રાહી પદાર્થના સંયોગને લીધે ભૂકંપ તથા પાણીના ઉષ્ણ ઝરા થવાનું પણ કારણ છે, તે ઉપર કાળેકરી થરા થઈ પૃથિવી વધીને હુમણાની સ્થિતિયે પોહોંચી છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મદિવસેન ભૂમે-
રુપરિષ્ઠાદ્યોજનં ભવતિ વૃદ્ધિઃ ।
દિનતુલ્યયૈવ રાત્ર્યા
મૃદુમુપચિતાયાસ્તદિદ્ધ હાનિઃ ॥ ૪૨ ॥

બ્રહ્માના દિવસે એટલે ચાર અબજ ને બત્રીશ કોડ વર્ષે કરી પૃથિવીની ઉપર એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે; અને પાછી તે દિવસ જેવડીજ રાત્રિયે કરી આ માટીથી વધેલી પૃથિવીની તેટલીજ હાનિ થાયછે ॥ ૪૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

વૃદ્ધિર્વિધેરદિ ભુવઃ સમંતાત્
સ્યાદ્યોજનં ભૂભવભૂતપૂર્વૈઃ ।
બ્રાહ્મે લયે યોજનમાત્રવૃદ્ધેર્નાશો
ભુવઃ પ્રાકૃતિકેઽસ્થિલાયાઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માના દિવસમાં પૂર્વ પૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલાં સ્થાવર જંગમાત્મક શરીરોવડે ચોમેરથી પૃથિવીની એક યોજન વૃદ્ધિ થાયછે, ને બ્રહ્માની રાત્રિસંબંધિ લયમાં, તે યોજનમાત્ર વૃદ્ધિનો નાશ થાયછે; પણ આખી પૃથિવીનો નાશ મહાપ્રલયમાં થાયછે ॥ ૪૩ ॥

એવા ભૂગોલની પીઠ ઉપર નાના પ્રકારના વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગની વસ્તી થયેલી છે. આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

યદ્વત્ કદંબપુષ્પ
ગ્રંથિઃ પ્રચિત્તસ્સમંતતઃ કુસુમૈઃ ।
તદ્વદ્ધિર્સર્વસત્ત્વૈ
ર્જલજૈઃ સ્થલજૈશ્ચ ભૂગોલઃ ॥ ૪૪ ॥

જેમ કદંબ પુષ્પની ગ્રંથી ચોમેરથી પુષ્પે વ્યાપ્ત છે, તેમજ ભૂગોલ જલ તથા સ્થલજન્ય સર્વ પ્રાણિયોથી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહેલ છે કે,

સર્વતઃ પર્વતારામગ્રામચૈત્યચયૈશ્ચિતઃ ।
કદંબકુસુમગ્રંથિઃ કેસરપ્રસરૈરિવ ॥ ૪૫ ॥

જેમ કદંબ વૃક્ષના કુલની ગાંઠ કેસરના પ્રસારે કરી વ્યાપ્ત છે, તેમ ભૂગોલ ચોમેરથી પર્વત, બગીચા, ગામ તથા યજ્ઞશાળા સમૂહે કરી વ્યાપ્ત છે ॥ ૪૫ ॥

એ રીતે પૃથિવીની પીઠઉપર સર્વ પ્રાણી રહેલાં છે, ને પૃથિવીજ સર્વને આધાર છે. માટે ઋગ્વેદના મંડલ ૧ સૂક્ત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

બંધુર્મે માતા પૃથિવિ મહીયમ્ ॥ ૪૬ ॥

આ મોહોટી પૃથિવી મારી બંધુ તથા માતા છે ॥ ૪૬ ॥

પૃથિવીએ સર્વને ધારણ કરી રાખવાનું કારણ કે તેનામાં ખેંચવાની શક્તિ છે, તેથી તે પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચીને ધરી રાખે છે. સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલા-ધ્યાયમાં ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

આકૃષ્ટશક્તિશ્ચ મહીતયા યત્
સ્વસ્થં ગુરુ સ્વાભિમુખં સ્વશક્તયા ।
આકૃષ્યતે તત્પતીવ ભાતિ
સમે સમંતાત્ ક પતત્ત્વિયં સ્વે ॥ ૪૭ ॥

પૃથિવી આકર્ષણશક્તિવાળી છે. તે આ-કાશમાં રહેલ જે ભારી વસ્તુને પોતાની તરફ સ્વશક્તિએ કરી ખેંચે છે, તે પડે છે, એમ ભાસે છે. ચોમેરથી સમાન આકા-શમાં આ પૃથિવી ક્યાં પડે ! ॥ ૪૭ ॥

યુક્તિમાં પણ આવે છે કે, એક માટીનો મોહોટો પિંડ આસરે દશ અથવા બાર હાથના ઘેરાવાનો બનાવ્યો હોય, ને તેની એક ધરી કરી હોય; પછી તે પિંડ ઉપર તેની શક્તિ પ્રમાણે ઝીણી વનસ્પતિ વાવી હોય, તેમાં ઘણાજ નાહાના ખાડા કરી માયં પાણી ભર્યું હોય, ને તેની પીઠ ઉપર ઝીણા કીટ પતંગાદિ પ્રાણિયોની વસ્તી કરી હોય, અને પછી નેને ફેરવ્યો હોય, તો કંઈ પણ વસ્તુ, જોકે તેના ઉપર પાસેની પૃથિવીનું ગહત્ આકર્ષણ છતાં પણ તે માટીના પિંડના આકર્ષણને લીધે તે ઉપરથી નીચે પડશે નહીં, પણ તેને વળગી રહેશે; તો જેની પાસે બીજા કોઈનું મહદાકર્ષણ નથી એવી પૃથિવી ઉપર આકર્ષણથી વસ્તુ માત્ર વળગી રહે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વૈ-શેષિકદર્શન સંબંધિ તર્કસંગ્રહ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

ગંધવતી પૃથિવી સા દ્વિવિધા નિત્યા-
નિત્યા ચેતિ । નિત્યા પરમાણુરૂપા
અનિત્યા કાર્યરૂપા ॥ ૪૮ ॥

પૃથિવી ગંધવતી છે, તે નિત્ય અને અ-નિત્ય એમ બે પ્રકારની છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૪૮ ॥

જે અદ્ય વસ્તુથી પણ અદ્ય છે, તે પરમાણુ કેહેવાય છે. ન્યાયદર્શનમાં ચોથા અધ્યાયના બીજા અનુક્રમાં ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે,

યતો હિ નાલ્પતરમસ્તિ સ પરમાણુઃ ॥ ૪૯ ॥

જેનાથી વધારે અદ્ય નથી તે પરમાણુ કેહેવાય છે ॥ ૪૯ ॥

એ પરમાણુમાત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, જેથી તેમની સાથે જલ જેવા દ્રવ પદાર્થોનો સંયોગ થવાથી તેઓ પરસ્પરે ખેંચાઈ એકઠા મળી પદાર્થરૂપ થાય છે. તર્ક-સંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

ચૂર્ણાદિપિંદીભાવહેતુર્ગુણઃ સ્નેહઃ ॥ ૧૦ ॥ ચૂર્ણાદિનું પિંડરૂપ થવું તેમાં સ્નેહ ગુણ કારણ છે ॥ ૫૦ ॥

ગૌતમ મુનિના ન્યાયદર્શનમાં ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ આનિહકમાં કહેલ છે કે, અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે પલબ્ધિઃ ॥ ૧૧ ॥ અનેક દ્રવ્યના દૃઢ સંબંધથી રૂપ વિશેષે કરી રૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૫૧ ॥

કણ્વાદ મુનિયે પણ વૈશેષિકદર્શનમાં એવા અધ્યાયના પ્રથમ આનિહકમાં કહ્યું છે કે, મોહોટા પદાર્થનેવિષે અનેક દ્રવ્યવાન- પણાથી રૂપની પ્રાપ્તિ છે ॥ ૫૨ ॥

એ રીતે પદાર્થ માત્ર પરમાણુના સંયોગથી બનેલા છે, ને પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ છે, તો “કારણ ગુણ પૂર્વક કાર્ય ગુણ હોય છે,” એ નિયમ પ્રમાણે પદાર્થમાં પણ આકર્ષણ શક્તિ છે. પણ તે શક્તિ પૃથિવી ઉપર પડેલા પદાર્થોમાં દેખાવામાં આવતી નથી, કારણ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પદાર્થો પૃથિવી સાથે વળગી રહેલા છે, જેથી પરસ્પરે ખેંચાય છે, તો પણ પૃથિવીનું આકર્ષણ તોડી ન શકવાથી ત્યાંજ પડ્યા રહે છે. પણ પાણી જેવા દ્રવ પદાર્થમાં પદાર્થોમાંની આકર્ષણ શક્તિ બળુવામાં આવી શકે છે. પાણીથી ભરેલું એક વાસણ લેવું અને જ્યાં વાયુ વાતો ન હોય તેવા સ્થાનમાં મુકવું; જ્યારે પાણી સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં તરી શકે એવા પદાર્થના કટકા છુટા છુટા મુકવા. થોડી વારમાં તે કટકા એક બીજા પાસે જતા દેખાઈને સાથે વલગી જશે, અથવા તે વાસણની કીનારી પાસે હશે, તો તે સાથે જઈ અથડાશે. પાસે આવતી વેળા તેઓ વેગથી દોડે છે, કારણ આકર્ષણ શક્તિનું બળ દીપકના તેજની પેઠે પાસેથી વધારે ને છેટેથી થોડું હોય છે, એ અનુભવ સિદ્ધ છે. સમુદ્રની મધ્યમાં ભાંગેલા વાહાણનો તરી શકે એવો માલ તથા ડુબેલા પ્રાણીયો પાસેના કિનારા ઉપર ખેંચાઈ આવે છે, તેનું કારણ પણ કિનારાની આકર્ષણ શક્તિ છે. વળી લોહચુંબક સોઈને પોતાની તરફ ખેંચે છે એ પ્રસિદ્ધ છે; અને સમુદ્રમાં ફરનારા નાવિકો દિશા બળુવા માટે વાહાણમાં હોકાયંત્ર રાખે છે, જેની સોઈના છેડા નિરંતર ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવની તરફ રહે છે; ને જેમ જેમ તે ધ્રુવો પાસે જવામાં આવે છે, તેમ તેમ તે સોઈના છેડા પૃથિવીની સપાટી લણી નમતા બળે છે. અને છેક ઉત્તર ધ્રુવ સમીપ સોઈનો ઉત્તર છેડો ને દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ સોઈનો દક્ષિણ છેડો પૃથિવીની સપાટી લણી થઈ સોઈ ઉભી થઈ બળે છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ટોચો લોહચુંબક ધાતુનો ગુણ ધરાવે છે. એ પ્રમાણે વિશેષ આકર્ષણ શક્તિ સ્પષ્ટ દેખવામાં આવે છે, ને સામાન્ય શક્તિ પણ પાણીમાં મુકેલા પદાર્થોમાં દેખાય છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પદાર્થ માત્રમાં ખેંચવાની શક્તિ છે, ને તેજ શક્તિ, આ ભૂગોળ પદાર્થોથી થયેલી છે, માટે એમાં પણ રહેલી છે. તેથીજ એની પીઠ ઉપર સ્થાવર તથા જંગમાત્મક સર્વ પદાર્થ રહેલા છે, પણ જંગમ પ્રાણીમાં એનું આકર્ષણ

તોડી ગતિ કરવાની શક્તિ હોયછે. આ ભૂગોલના બે ભાગ જલથી તથા એક ભાગ સ્થલથી રોકાયેલા છે. એના ઉત્તર ભાગમાં પૃથિવી વિશેષ છે ને દક્ષિણ ભાગમાં જલ વિશેષ છે. એની ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેની પૃથિવી નિરંતર થંડીને લીધે થીજી ગએલા ખારા સમુદ્રથી ઘેરાયેલી છે. ઉત્તર તરફના સમુદ્રને ઉત્તર સમુદ્ર, ને દક્ષિણ તરફના સમુદ્રને દક્ષિણ સમુદ્ર કહેછે. તે પછી પૂર્વ અર્ધ ગોલમાં પરસ્પરે જોડાયેલા એશિયા આફ્રીકા તથા યૂરોપખંડ અને આસ્ટ્રેલિયાદિ મોહોટા તથા ઘણાક નાના દ્વીપો છે, તેમાં આફ્રીકાખંડ તથા આસ્ટ્રેલિયા મહાદ્વીપના દક્ષિણ છેડા દક્ષિણ ધ્રુવ સમીપ પર્યંત અમેરિકા ખંડ તથા ઘણાક નાના મોહોટા દ્વીપો છે. બન્ને અર્ધ ગોલની પૃથિવીને પૂર્વે પશ્ચિમ મહાન્ ક્ષાર સમુદ્રથી અંતર પડેલો છે, તેથી એક બીજામાં જવું હોય તો જલ માર્ગે જવાય છે. પણ પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનનો ઇશાન કોણ તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનનો વાયવ્ય કોણ એટલા તો પાસે પાસે આવી ગયા છે કે, તેમની વચ્ચે માત્ર આઠાર કોશ પોહોળી સમુદ્રની ખાડી છે; તો તે રસ્તે એ અર્ધગોલની જમીનમાંથી બીજા અર્ધગોલની જમીનમાં, સ્થલ-માર્ગે જવાયછે. પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને શાંત સમુદ્ર કહેછે. અને પશ્ચિમાર્ધ ગોલની જમીનની પૂર્વે તથા પૂર્વાર્ધ ગોલની જમીનની પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રને આટ્લાન્ટીક સમુદ્ર કહેછે. બન્ને સમુદ્રો ઉત્તર તથા દક્ષિણ સમુદ્રને મળેલા છે. શાંત સમુદ્ર વધુમાં વધુ ચાર હજાર કોશ પોહોળો અને આટ્લાન્ટીક સમુદ્ર વધુમાં વધુ બે હજાર કોશ પોહોળો છે. પૂર્વાર્ધ ગોલનો એશિયાખંડ ભૂમંડલના સર્વ ખંડોથી મોહોટો છે. એની લંબાઈ એમાં આવેલા આરબસ્થાન દેશના નૈઋત્ય કોણના છેડાથી તે એની ઉત્તરમાં આવેલા સાઇબીરિયા દેશના ઇશાન કોણના છેડાસુધી ત્રણ હજાર ચારસો કોશ તથા પોહોળાઈ એના વાયવ્ય કોણની સીમામાં આવેલ ચુરલ પર્વતથી તે ચીન દેશના અગ્નિ કોણના છેડાસુધી અઠારસો કોશ છે. અગ્નિકોણમાં આઠસો કોશ સુધી એક બીજાને લગતા અનેક દ્વિપોદ્વારા એ ખંડ આસ્ટ્રેલિયા નામે મહાદ્વિપ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીના પર્વતો કરતાં ઉંચામાં ઉંચો હિમાલય પર્વત ભરતખંડની ઉત્તરેછે, જેનાં ગૌરી-શંકર, કિચિનગંગા તથા ધવલગિરિ નામે ત્રણ શિખરો આશરે ત્રણત્રણ કોશ સીધી-લીટીમાં ઉંચા છે. એ ખંડમાં મોહોટામાં મોહોટી અઠારસો કોશ લાંબી ચાંગૂટ્સી ડિયાંગ નામે નદી ચીનદેશમાં છે. આ ભરત ખંડ એ ખંડના દક્ષિણ છેડામાં છે, ને તેની દક્ષિણે લંકા નામે મહાદ્વીપ છે. વળી એ ખંડની પશ્ચિમ સીમામાં મોહોટામાં મોહોટું ખારા પાણીનું કાસ્પિયન નામે સરોવર છે, જે ત્રણસો પચાસ કોશ લાંબું તથા સોથી બસો કોશ પોહોળું છે. મીઠા પાણીનું બેકલ નામે સરોવર એકસો ને નેવું કોશ લાંબું તથા વીશથી ત્રીણ કોશ પોહોળું એની ઉત્તરમાં સાઇબીરિયા દેશમાં છે, એ ખંડના ભરત ખંડ, સીયામ તથા બ્રહ્મદેશાદિ દક્ષિણ દેશો ગરમ છે, તોય પણ તેઓ ભૂમંડળની વર્તુલ મધ્યરેખા પાસે હોવાથી ત્યાં વરસાદ ઘણો પડેછે, જેથી ઘણા

ફલરૂપ છે. ઉત્તરના દેશો ધ્રુવ નજીક હોવાથી ઘણા થંડા છે, ને દક્ષિણના દેશોએવા ફલરૂપ નથી. એ ખંડમાં ધવરાવનારા પ્રાણિયો એટલે પશુવર્ગની ત્રણસો અડતાલીશ જાતિ છે, જેમાં બસો ચોવીશ જાતિ નવાઈની જે છે, બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એ નવાઈની જાતિમાં તેત્રીશ જાત તો ફક્ત વાંદરાઓની છે. પક્ષિયોની નવસો ને સાડત્રીશ જાતિ છે, જેમાં છસો ને એકવીશ નવાઈની છે. પેટે ચાલનાર પ્રાણિયોની છોતેર જાતિ છે, જેમાં ઓગણપચાસ નવાઈની છે. એ ખંડમાં સુમારે પંચોતેર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમના શરીરના ઘાટ યથા વર્ણ હુવા ભેદે કરી નાના પ્રકારના થયેલા છે. એશિયા-ખંડથી નાહાનો આફ્રીકાખંડ છે, જે ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈમાં બે હજાર પાંચસો કોશ તથા પૂર્વ પશ્ચિમ પોહોળાઈમાં સુમારે એકથી બે હજાર કોશ છે. એ ખંડમાં વાયવ્ય કોણમાં રેતીનાં મોહોટાં વેરાન મેદાનો છે, ને મધ્ય ભાગમાં મોહોટાં જંગલો છે. એની દક્ષિણે માડાગાસ્કર નામે મહાદ્વીપ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત જંગબાર દેશની પાશ્વમે કેનિયા નામે છે, જે બે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી નાઈલ નામની બે હજાર કોશ લાંબી મીશર દેસમાં છે. એ ખંડમાં મીઠા પાણીના મોહોટા સરોવરો નિયાનજા, નિયાસા તથા ટાંગનિકા નામના છે, જેમાંનો છેલ્લો સરોવર બસો પચીસ કોશ લાંબો છે. એ ખંડમાં ધવરાવનાર પ્રાણિયેનિ ચારસો ને છતાલીશ જાતિ છે, જેમાંની ત્રણસો ને ઓગણચાલીશ જાતિ બીજા ખંડમાં દેખાતી નથી. એમાં અનેક જાતિનાં પક્ષી છે ને પેટે ચાલનારી ઘણીક સર્પ જાતિ છે. એમાં સુમારે બાર કોટી મનુષ્ય વસે છે, જે ત્યાં નિરંતર ઉષ્ણ હુવા હોવાને લીધે શ્યામ થાય છે. એ બંને ખંડથી નાહાનો ત્રીજો યૂરોપ ખંડ, લંબાઈમાં તેના નેડત કોણમાં આવેલ પોર્ટુગલ દેશના દક્ષિણ છેડાથી તે તેના ઈશાન કોણમાં આવેલા યુરલ પર્વતસુધી સત્તર સો કોશ તથા પોહોળાઈમાં તેના અગ્નિકોણમાં આવેલ બારાપાણીના કાસ્પિયન સરોવરથી તે તેના વાયવ્ય કોણમાં આવેલ નાવે દેશના છેડાસુધી અગ્યારસો કોસ છે. એ ખંડમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પ્લાક નામે ક્રાન્સ દેશમાં છે, જે સીધી લીટીમાં આસરે દોઢ કોશ ઉંચો છે. એમાં મોહોટી નદી વાલ્ગા નામે બારસો કોશ લાંબી રૂશિયા દેશમાં છે. એ ખંડ ઉત્તર ધ્રુવ સમીપે આવ્યાથી ઘણા થંડા છે, ને તેમાં થંડા દેશને લગતી વનસ્પતિ થાય છે. પશુ વર્ગની ત્યાં કંઈ ઘણી જાતિ નથી, પણ પક્ષી તથા પેટે ચાલનારાં પ્રાણિયોની ઘણી જાતિ છે. એ ખંડમાં ત્રીશ કોટી મનુષ્ય વસે છે, જેમનાં શરીર ત્યાં ઉષ્ણતા થોડી હોવાને લીધે કદમાં ઉંચાં, દઢ તથા શ્વેત વર્ણનાં હોય છે. એ ત્રણે ખંડોથી નાહાનો મહાદ્વીપ આસ્ટ્રેલિયા પૂર્વ પશ્ચિમ સાડાબારસો કોશ લાંબો તથા ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર કોશ પોહોળો છે. એમાં સૌથી ઉંચો કુક નામે પર્વત એના ઈશાન કોણમાં છે, જે સુમારે એક કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એમાં મરે નામની મોહોટી નદી બારસો કોશ લાંબી છે તથા અમેડીઅસ, એઈર, જેડનર તથા ટોરેન્સ નામે મોહોટા સરોવરો સુમારે સો સો કોશ લાંબા છે. એ મહાદ્વીપનો મધ્યભાગ હજીપૂર્ણ શોધમાં આવ્યો નથી, એમાં મોહોટામાં મોહોટાં જંગલો છે. એની ભુનીવસ્તિ જંગલી શ્યામવર્ણની છે. એમાં વનસ્પતિ તથા પ્રાણીવર્ગ ઘણા નવાઈનાં છે. કેટલાક બે પગવાળા પક્ષિયોને

રૂંવાટી ને કેટલાક ચાર પગવાળા પશુઓને માંચ હોય છે. પશ્ચિમીની આસરે છસો જાતિ છે, જેમાં પાંચસો પચાસ નવાઈની છે. એ મહાદ્વીપ ઉપરાંત પૂર્વાધ ગોલમાં એથી ઉતરતા માડાગાસ્કર, લંકા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, સેલીબીસ, જાવા, ન્યુગીની તથા ટાસ્માનિયા નામે મોહોટા અને ઘણાક બીજા નાહાના દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારની વનસ્પતિ, પશુ, પક્ષી, કીટ તથા મનુષ્યની વસ્તિ થયેલી છે. હવે પશ્ચિમમાર્ધ ગોલમાં અમેરિકા ખંડ છે, જેના ઉત્તર તથા દક્ષિણ એવા બે ભાગ કલ્પેલાં છે. ઉત્તર ભાગનો દક્ષિણ છેડો દક્ષિણ ભાગના ઉત્તર છેડા સાથે ઓછામાં ઓછી પચીસ કોશની પોહોળી જમીનથી મળેલો છે; એમ ન હોત તો બન્ને ભાગ બુદા દ્વીપો વા ખંડો કેહેવાત. ઉત્તર અમેરિકાની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ એક હજાર સાતસો ત્રીસ કોશ તથા પોહોળાઈ પૂર્વ પશ્ચિમ એક હજાર છસો પાંચાઠ કોશ છે. એમાં ઉંચામાં ઉંચો પર્વત પોપોકેટિપેટ નામે પોણાબે કોશ સીધી લીટીમાં ઉંચો છે. એ ખંડમાં આખી પૃથિવીમાંની નદિયોમાં સૌથી મોહોટી નદી મીસીસીપી નામની બે હજાર બસો કોશ લાંબી છે, એમાં સુપીરિયર, હ્યુરન, મીચીગન, ઈરી તથા આન્ટેરિયો નામે મોહોટા સરોવરો છે, જેમાં સુપીરિયર, તથા મીચીગન બન્ને મળી આસરે સાડા ચારસો કોશ લાંબા છે. એ ખંડનો ઉત્તર ભાગ ધ્રુવપાસે આવ્યાથી ઘણો થંડો તથા દક્ષિણ ભાગ મધ્યરેષા પાસે આવ્યાથી ગરમ છે, ત્યાં ઘણી જાતિની વનસ્પતિ, અનેક તરેહના પશુ પક્ષી તથા સર્પાદિ પ્રાણિઓની વસ્તિ છે. ત્યાંના અસલી રહેવાસી જંગલી છે, જે ઉત્તર તરફના શ્વેત તથા દક્ષિણ તરફના ઘઉંલા વર્ણના છે. એમાં પોણાપાંચ કોટી મનુષ્યોની વસ્તિ છે. દક્ષિણ અમેરિકા ત્રિકોણાકારે દ્વીપકલ્પ જેવો છે. એ ઉત્તર દક્ષિણ બે હજાર ત્રણસો કોશ લાંબો છે, અને પૂર્વ પશ્ચિમ વધુમાં વધુ એક હજાર છસો કોશ તથા ઓછામાં ઓછો દોઢસો કોશ પોહોળો છે; એમાં ઉંચામાં ઉંચો આકનકાગુઆ નામે પર્વત સીધી લીટીમાં અઢીકોશ ઉંચો છે એમાં મોહોટામાં મોહોટી નદી એમેઝોન નામની બે હજાર કોશ લાંબી છે. એ ખંડમાં વનસ્પતિ પણ ઘણી જાતિની શ્રેષ્ઠ થાય છે, જેમાં કેટલીક જાતિ તદ્દન નવાઈની છે. ત્યાં ધવરાવનારા પ્રાણિઓની પાંચસો સાડત્રીસ જાતિ છે, જેમાં ચારસો એંશી તો બીજા ખંડમાં દેખાતી પણ નથી. પશ્ચિમીની જાતિ પણ ઘણી છે, જેમાંની એક હજાર જાતિ તો અત્યંત નવાઈની છે એ ખંડના અસલી રહેવાસી જંગલી છે. એમાં સવાકોટિ મનુષ્યની વસ્તિ છે, ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાની અસલની વસ્તિ પૂર્વે એશિયા ખંડના ઇશાન કોણમાંથી ગયેલી લાગે છે, ને તે સુધરેલી હોવી જોઈએ, કેમકે એ ખંડના કેટલાક ભાગમાં ખેતી જેતાં સુધરેલી બાંધણીના ઘરો નીકળે છે; પણ કાળે કરી એ લોકો જેમ ચતુર પુરૂષના પુત્રો મૂર્ખ થાય છે, તેમ જંગલી થઈ ગયા હશે. પશ્ચિમ ગોલાર્ધમાં એ ઉપરાંત ઘણા નાહાના તથા મોહોટા દ્વીપો છે, જે સર્વમાં હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેલા છે. એ સઘળા ખંડો તથા દ્વીપોમાં કુલ મનુષ્યની વસ્તિ આસરે એક અબજ ત્રીસ કોટિની ધારવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ભૂગોલના સ્થલ ભાગ ઉપર જેમ નાનાપ્રકારના પ્રાણિઓની વસ્તી થઈ છે, તેમ જલ ભાગમાં પણ હવા ભેદે કરી નાનાપ્રકારના મત્સ્યાદિ લઈ અનેક

જાતિનાં પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ વસેછે; જેમાં દરિયાઈ મનુષ્ય, ઘોડા, હાથી, વાઘ, સર્પ, કાચળા તથા પોપટ ઇત્યાદિ પ્રાણિયો કેટલે અંશે સ્થલભાગે ઉપરના તેજ જાતિનાં પ્રાણિયો સરળા હોયછે. એવો આ ભૂગોલ પોતાના અંગે ચક્રની પેઠે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં મધ્યભાગ ઉપર કલાકે પાંચસો કોશના વેગથી ચાવીશ કલાકમાં ફરી રહેછે. જેથી એમાં દિવસ તથા રાત્રિ થાયછે, ને આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ સર્વ ગોલ નિત્ય ઉદય ધ્રુવી અસ્ત થતા દેખાય છે. આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

જેમ સન્મુખ ગતિયે જતો વાહાણમાં
ખેઠેલો પુરૂષ, અચલ એવી કિનારાપરની
વૃક્ષ પર્વતાદિ વસ્તુને ઉલટી ગતિયે જતાં
દેખેછે, તેમ પૃથિવીના પૂર્વ તરફ ફરવાથી
અચલ એવાં નક્ષત્રોને મનુષ્ય લંકાને-
વિષે પશ્ચિમદિશામાં સરળાં જતાં દેખે-
છે ॥ ૫૩ ॥

અનુલોમગતિર્નોસ્થઃ

પશ્યત્યચલં વિલોમગં યદ્વત્ ।

અચલાનિ ભાનિ તદ્વત્

સમપશ્ચિમગાનિ લંકાયામ્ ॥ ૫૩ ॥

તેમ બૃહદાર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

મવંજરઃ સ્થિરો ભૂરેવાવૃત્યાવૃત્ય પ્રાતિદૈવ-
સિકૌ । ઉદયાસ્તમયૌ સંપાદયતિ ગ્રહનક્ષ-
ત્રાણામ્ ॥ ૫૪ ॥

નક્ષત્રમંડળ સ્થિર છે, અને પૃથિવીજ
પોતાના અંગે વારંવાર ભ્રમણ કરીને ગ્રહ
તથા નક્ષત્રના પ્રતિ દિવસના ઉદય અને
અસ્તને ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૫૪ ॥

આર્યભટ્ટ પછીના જ્યોતિષિયોએ, પૃથિવી પોતાના અંગે ફરેછે તેવિષે આ પ્રમાણે
શંકા કરી છે. ગ્રહશુભ કહેછે કે,

આવર્તનમુગ્યાશ્ચેન્ન પતંતિ સમુચ્છ્રયાઃ ક-
સ્માત્ ॥ ૫૫ ॥

પૃથિવી ફરતી હોય તો ઉંચા પદાર્થો કેમ
પડી જતા નથી ! ॥ ૫૫ ॥

લઘ્વે પણ કહ્યું છે કે,

યદિ ચ ભ્રમતિ ક્ષમા તદા •
સ્વકુલાયં કથમામુયુઃ સ્વગાઃ । •
ઈષ્વોઽભિનભઃ સમુજ્જિતા
નિપતંતઃ સ્યુરપાંપતેર્દિશિ ॥ ૫૬ ॥

જો પૃથિવી ફરતી હોય તો પશ્ચિમે પોતાના
માળા પ્રત્યે કેમ આવી શકેછે ! વળી
આકાશમાં ઉંચે ફેંકેલા બાણ પશ્ચિમ
દિશામાં પડવા જોઈએ ! ॥ ૫૬ ॥

પૂર્વાભિમુખે ભ્રમે ભુવો
વરુણાશાભિમુખો વ્રજેદ્ધનઃ ।
અથ મંદગમાત્ તથા ભવેત્
કથમેકેન દિવા પરિભ્રમઃ ॥ ૫૭ ॥

પૃથિવીનું પૂર્વ દિશામાં ભ્રમણ હોય તો
વાહણાં પશ્ચિમ દિશામાં જવાં જોઈએ !
પણ કદિ પૃથિવીનું ભ્રમણ મંદ હોય ને
તેને લીધે વાહણાં પશ્ચિમ દિશામાં જતાં
દેખાય નહીં, એમ હોય તો એક દિવ
સમાં પૃથિવીનું ભ્રમણ કેમ થાય ! ॥ ૫૭ ॥

શ્રીપતયે પણ એમજ કહેલ છે કે,

યથેવમંબરચરા વિહંગાઃ સ્વનીદ-
માસાદયંતિ ન સ્વલુ ભ્રમણે ધરિત્ર્યાઃ ।
કિંચાંબુદા અપિ ન ભૂરિપયોમુચઃ સ્યુ-
ર્દેશસ્ય પૂર્વગમનેન ચિરાય હંત ॥ ૫૮ ॥

ભૂગોલવેગજનિતેન સમીરણેન
કેત્વાદયોઽપ્યપરદિગ્ગતયઃ સદા સ્યુઃ ।
પ્રાસાદભૂધરશિરાંસ્યપિ સંપતંતિ
તસ્માદ્ભ્રમત્યુડુગણસ્ત્વચલાઽચલૈવ ॥ ૫૯ ॥

જો એરીતે પૃથિવીનું ભ્રમણ હોય તો,
આકાશમાં ઉડનારાં પક્ષિયો જરૂર પો-
તાના માળાપ્રત્યે આવી શકે નહીં ! વળી
ભૂભ્રમણ સાથે દેશનું પણ પૂર્વમાં ભ્રમણ
હોવાને લીધે વાદળાં ઘણા કાળ સુધી
ઘાણું પાણી વર્ષનારાં કેમ થતાં નથી ! ॥ ૫૮ ॥

વળી ભૂગોલના ફરવાના વેગેકરી ઉત્પન્ન
થયેલા વાયુવટે ધ્વજાદિ નિરંતર પશ્ચિમ
દિશા ભણી ઉડવા જોઈએ, ને મંદિર તથા
પર્વતના શિખરો પણ પડી જવા જોઈએ !
માટે નક્ષત્રસમૂહ ફરેછે, ને પૃથિવી અ-
ચળજ છે ॥ ૫૯ ॥

પણ પૃથિવીમાં આકર્ષણ શક્તિછે, તેથી ઉંચા શિખરાદિ પડતા નથી, ને પૃથિવી
પોતાના વાતાવરણ સહિત ફરેછે, તેથી પક્ષી, બાણ, મેઘ તથા ધ્વજાદિ વિષે શંકા કર્યા
પ્રમાણે થતું નથી. જો કોઈ ચાલતી બળદની, ઘોડાની વા આગની ગાડીમાં અથવા
ચાલતા વાહાણ વા આગબોટમાં બેઠેલો પુરૂષ કંઈપણ વસ્તુને સીધી લીટીમાં ઉંચે ફે-
કશે, તો તે વસ્તુ પાછી તેના હાથમાંજ આવશે, પણ પછવાડે પડશે નહીં. વળી
ઉડનારાં મક્ષિકાદિ ઝીણાં જંતુઓ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં આવ્યા પછી તેની
આસપાસ ઉડેછે, તોપણ પછવાડે રહી જતા નથી. કારણ ચાલતી ગાડી અથવા વા-
હાણનો વેગ તે વસ્તુ તથા જંતુઓમાં આવેછે, ને તે વસ્તુ તથા જંતુઓ તે ગાડી
અથવા વાહાણ કરતાં અલ્પ હોવાથી તેના વેગમાંથી છુટી શકતા નથી, માટે તેની
સાથેજ રહેછે; એ અનુભવસિદ્ધ છે. એજ પ્રમાણે આ ભૂગોલનો ફરવાનો વેગ
તેની આસપાસ ફરતા વાતાવરણમાં તથા વાતાવરણમાં રહેલા પદ્યાર્થોમાં
આવેછે, તેથી તે પૃથિવીની સાથેજ નિરંતર ફર્યા કરેછે. માટે પૃથિવીના ફરવાથી
વાતાવરણમાં કંઈ ઉલટો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી શિખરો પડતા નથી, પક્ષિયો
પણ ગાડી અથવા વાહાણમાંની માંખીની પેઠે પોતાના નિત્ય સ્થાનમાં આવી શકેછે;
ઉંચે ફેકેલો બાણ પશ્ચિમ દિશામાં જતો નથી પણ ચાલતી ગાડી અથવા વાહાણમાં
ઉછાળેલા પદાર્થની પેઠે પાછો ત્યાંજ પડેછે; અને વાદળ તથા ધ્વજાદિ પણ નિત્ય
પશ્ચિમ તરફ જતા નથી. માટે આર્યભટ્ટે કહ્યું પ્રમાણે ભૂગોળ ફરેછે, તે નક્ષત્રો સ્થિર
છે, પણ ભૂના ભ્રમણથીજ તેમનો નિત્ય ઉદયસ્ત દેખાયછે; અને તેથીજ દિવસ તથા
રાત્રિ થાયછે. વળી પૃથિવી ફરતી ન હોય તો ઉંચેથી સુકી લીધેલો કોઈ પણ ભારી પદાર્થ
પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પોતાના પડવાના સ્થાનની નીચેના ણિંદુ ઉપરજ પડવો
જોઈએ, પણ તેમ ન થતાં તે નિત્ય નીચેના ણિંદુથી પૂર્વમાં થોડક દૂર પડે છે; માટે
પૃથિવી પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ફરેછે એમ વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કરેલ છે, જેમ કોઈ ચાલ-

તી ગાડીના ચક્રના ઘેરાવા ઉપરના બિંદુ તે ચક્રની ધરી પાસેના બિંદુ કરતાં વધારે વેગથી ફરેછે, કારણ પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુને વધારે પ્રદેશ ફરવો પડેછે; જેથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, ફરતી વસ્તુના પાસેના બિંદુ કરતાં દૂરના બિંદુમાં વધારે વેગ આવે છે; તેજ પ્રમાણે આ ફરનારી પૃથિવીના પાસેના બિંદુ કરતાં ગિરિ, મંદિર તથા મેહેલના શિખરાદિ ઉંચા ભાગના બિંદુનો વેગ વધારે હોયછે, જે તે ઠેકાણેથી મૂકી દીધેલા પદાર્થમાં તેના પૃથ્વી ઉપર આવતા સુધી ચાલુ રહેછે, તેથી તે પદાર્થ પોતાની નીચેના બિંદુથી પૂર્વમાં થોડેક દૂર નિત્ય પડેછે, એ અનુભવસિદ્ધ છે માટે પૃથિવી ફરેછે. વળી આકર્ષણ શક્તિના નિયમ પ્રમાણે મોહોટા પદાર્થ નાહાના પદાર્થને ફરતા નથી, તો સૂર્ય તથા નક્ષત્રો પૃથ્વીના ગોલકરતાં ઘણા મોહોટા હોવાથી તેને ફરવા ન જોઈયે, પણ પૃથિવીના ફરવાથીજ ફરતા ભાસવા જોઈયે. પૃથિવીનો અર્ધગોળ સૂર્યકિરણોથી એકજ સમય પ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં દિવસ કહેવાય છે; ને જેમ જેમ પૃથિવી ફરતી જાય છે, તેમ તેમ તેનો પશ્ચિમ ભાગ સૂર્યની સામે આવતાં પ્રકાશિત થતો જાય છે, ને પૂર્વ ભાગ પૃથિવીનુંજ અંગ સૂર્યની આડે આવ્યાથી અપ્રકાશિત થાયછે, જ્યાં રાત્રિ કહેવાય છે. પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે જે સ્થાને સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ થાયછે, તે તે સ્થાનથી પૂર્વ પશ્ચિમે છ હજાર કોશ ઉપર સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્ય રાત્રિ થાયછે. એશિયાખંડના આ હિંદુસ્થાન દેશથી અમેરિકાખંડનો મેક્સિકો દેશ છ હજાર કોશ પૂર્વ પશ્ચિમ દૂર છે, તેથી કહ્યા પ્રમાણે તે એક દેશમાં જ સૂર્યનો ઉદય તથા મધ્યાન્હ હોયછે, તો બીજા દેશમાં સૂર્યનો અસ્ત તથા મધ્યરાત્રિ હોયછે, એમ હમણાં વિજ્ઞાનીના તારથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે, આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

ઉદયો યો લંકાયાં
સોઽસ્તમયઃ સવિતુરેવ સિદ્ધપુરે ।
મધ્યાહ્નો યમકોટ્યાં
રોમકવિષયેઽર્ધરાત્રિસ્સ્યાત્ ॥ ૬૦ ॥

લંકામાં જે સૂર્યનો ઉદય, તેજ સિદ્ધપુરમાં અસ્ત, યમકોટિમાં મધ્યાન્હ અને રોમક દેશમાં અર્ધરાત્રિ હોય છે ॥ ૬૦ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

લંકાપુરેઽર્કસ્ય યદોદયઃ સ્યા-
ત્તદાં દિનાર્થં યમકોટિપુર્યામ્ ।
અથસ્તદા સિદ્ધપુરેઽસ્તકાલઃ
સ્યાદ્રોમકે રાત્રિદલં તદૈવ ॥ ૬૧ ॥

લંકાપુરીમાં જ્યારે સૂર્યનો ઉદય હોયછે, ત્યારે યમકોટિ પુરીમાં મધ્યાન્હ, નીચેના સિદ્ધપુરમાં અસ્તસમય અને રોમક પુરમાં અર્ધરાત્રિ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

પૃથિવી ઉપરની એ ચારે પુરીનાં સ્થાન તથા બન્ને ધ્રુવની વસ્તી વિષયમાં ભાસ્કરાચાર્યે ગોળાધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લંકાકુમધ્યે યમકોટિરસ્યાઃ
પ્રક્ષ્પશ્ચિમે રોમકપત્તનં ચ ।
અધસ્તતઃ સિદ્ધપુરં સુમેરુઃ
સૌમ્યેઽથ યામ્યે વડવાનલશ્ચ ॥ ૬૨ ॥

લંકા પૃથિવીની મધ્યમાં છે, એની પૂર્વે
યમકોટિ, પશ્ચિમે રોમક શેહેર તથા નીચે
સિદ્ધપુર છે. અને ઉત્તરમાં સુમેરુ એટલે
પૃથિવીની ઉત્તર ટોચ તથા દક્ષિણમાં
વડવાનળ એટલે પૃથિવીની દક્ષિણ
ટોચ છે ॥ ૬૨ ॥

કુટ્ટપાદાંતરિતાનિ તાનિ
સ્થાનાનિ ષડ્ગોલવિદો વદંતિ ।
વસંતિ મેરૌ સુરાસિદ્ધસંધા
ઔર્વે ચ સર્વે નરકાઃ સદૈત્યાઃ ॥ ૬૩ ॥

તે છ સ્થાન પૃથિવી ગોલના ચોથા ચોથા
ભાગને અંતરે છે, એમ ભૂગોલ જ્ઞાણુનારા
કહેછે. ઉત્તર ટોચમાં દેવતા તથા સિદ્ધના
સમૂહ વસેછે અને દક્ષિણ ટોચમાં દૈત્યો
સહિત સર્વ નરકો છે ॥ ૬૩ ॥

આ ભૂગોલ ઉપર રહેનારા મનુષ્યોને પરસ્પરે આ પ્રમાણે લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના
ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલછે કે,

ઉપર્યાત્માનમન્યોન્યં
કલ્પયંતિ સુરાસુરાઃ ।
અન્યેઽપિ સમસૂત્રસ્થા
મન્યંતેઽધઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૬૪ ॥

ઉત્તર ટોચવાસી દેવ અને દક્ષિણ ટોચ-
વાસી દૈત્ય પોતપોતાને એક બીજાની
ઉપર કલ્પેછે. બીજા પણ ભૂગોલના
સમસૂત્રમાં રહેનારા પરસ્પરે નીચે
માનેછે ॥ ૬૪ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

સ્વર્મેરુસ્થલમધ્યે
નરકો વડવામુલશ્ચ જલમધ્યે ।
અમરમરા મન્યંતે
પરસ્પરમધઃ સ્થિતાન્નિયતમ્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વર્ગરૂપ ઉત્તર ટોચ સ્થલના મધ્યમાં,
ને નરકરૂપ દક્ષિણ ટોચ જલના મધ્યમાં
છે. દેવ અને દૈત્યો નિત્ય પરસ્પરે નીચે
રહેલા માનેછે ॥ ૬૫ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

યો યત્ર તિષ્ઠત્યવનીં તલસ્થા-
માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતં ચ ।
સ મન્યતેઽતઃ કુચતુર્થસંસ્થો-
મિથશ્ચ તે તિર્યગિવામનંતિ ॥ ૬૬ ॥

જે જ્યાં રહેછે, તે ત્યાં પૃથિવીને પોતાના
પગની નીચે અને પોતાને તેની ઉપર
રહેલા માનેછે. માટે પૃથિવી ગોલના ચોથા
ચોથા ભાગને અંતરે રહેનારા મનુષ્યો
પરસ્પરે જાણે વાંકા રહ્યા હોય તેમ
માનેછે ॥ ૬૬ ॥

અધઃશિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા-
શ્ચજ્ઞાયામનુષ્યા ઇવ નીરતીરે ।
આનાકુલાસ્તિર્યગધઃસ્થિતાશ્ચ
તિષ્ઠંતિ તે તત્ર વયં યથાત્ર ॥ ૬૭ ॥

પૃથિવીના બીજા અર્ધગોલમાં રહેનારા
મનુષ્ય, પાણીના કીનારા ઉપર ઉભેલા
મનુષ્યની પાણીમાં દેખાતી છાયાની પેઠે
જાણે ઉંધે મસ્તકે રહેલાં છે, અને એ
રીતે નીચે તથા વાંકા રહેલ તેઓ, કેંપણ
આકુળતા વગર આપણે જેમ અહીં
રહિયે છીએ, તેમ ત્યાં રહે છે ॥ ૬૭ ॥

પણ ભૂગોલ ચોમરની ગોલ છે, ને તેને ફરતું આકાશ છે, તેથી તેના કોઈ પણ
સ્થાન ઉપર ઉભેલા મનુષ્યના ઉપર નિરંતર આકાશ હોય છે, માટે નીચે ઉંચીની
કલ્પના વ્યર્થ છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વત્રૈવ મહીગોલે
સ્વસ્થાનમુપરિસ્થિતમ્ ।
મન્યંતે સ્વે યતો ગોલ-
સ્તસ્ય કોર્ધ્વં ક્વાપ્યધઃ ॥ ૬૮ ॥

પૃથિવી બધી બાજુથી ગોલજ છે, માટે
મનુષ્ય પોતપોતાના સ્થાનને ઉપર રહેલું
માને છે. પણ આકાશમાં ગોલ છે, તેનું
ઉંચાપણું અથવા નીચાપણું કયાં છે ?
અર્થાત્ નથી ॥ ૬૮ ॥

આ ભૂગોલની વર્તુલમધ્યરેખા તથા તેની બન્ને બાજુનો પ્રદેશ જે ઉત્તર તથા
દક્ષિણ અયનની વચમાં આવેલ છે, ત્યાં સૂર્યકિરણ સીધાં પડવાથી ઉષ્ણતા અધિક
હોય છે; માટે તેટલા પ્રદેશને ઉષ્ણકટિબંધ કહે છે, ને ત્યાંની વસ્તી કદે નાહાની અને રંગે
શ્યામ તથા ઘઉંલા વર્ણ થાય છે. ઉત્તર અયન તથા ઉત્તર ધ્રુવની વચ્ચે અને દક્ષિણ અયન
તથા દક્ષિણ ધ્રુવની વચ્ચે આવેલા દેશો ઉપર સૂર્યકિરણો વાંકાં પડવાથી ત્યાં ઉષ્ણતા
ન્યૂન હોય છે; માટે તેટલા પ્રદેશને સમશીતોષ્ણ કટિબંધ કહે છે, ને ત્યાંના લોક શરીરે
દઢ, ઉંચા તથા શ્વેત થાય છે. અને છેક ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવ પાસેના દેશોમાં સૂર્ય-
કિરણ તદ્દન આડાં પડે છે, જેથી ત્યાં ઉષ્ણતા નહીં જેવી હોવાથી તે શીત કટિબંધ
કહેવાય છે; ને ત્યાંના મનુષ્યો શરીરે ઠીંગણા, ભરેલા તથા શ્વેત થાય છે, એ સર્વ
ઠેકાણે વસનારા મનુષ્યોને પૃથિવી ગોલ હોવાથી તથા તેના ફરવાથી સૂર્ય તથા નક્ષત્રો
આ પ્રમાણે ફરતા દેખાય છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્વ્યં ભ્રમતિ દેવાના-
મપસવ્યે સુરદ્વિષામ્ ।
ઉપરિષ્ટાદ્ગોલોડ્યં
વ્યક્ષે પશ્ચાન્મુખઃ સદા ॥ ૬૯ ॥

આ નક્ષત્રમંડલ ઉત્તર ટાંચવાસી દેવોને
સુલટી રીતે એટલે પૂર્વ, દક્ષિણ, પશ્ચિમ,
તથા ઉત્તર દિશાના ક્રમથી અને દક્ષિણ
ટાંચવાસી દૈત્યોને એથી ઉલટા એટલે
પૂર્વ, ઉત્તર; પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ દિશાના
ક્રમથી ફરે છે. પણ મધ્ય પ્રદેશવાસી મ-
નુષ્યોને સદા માથે રહી પૂર્વથી પશ્ચિમ
દિશાતરફ ફરે છે ॥ ૬૯ ॥

દેવાસુરા વિષુવતિ
ક્ષિતિજસ્યં દિવાકરમ્ ।
પश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां
वामसव्ये दिनक्षपे ॥ ૭૦ ॥

દિવસ રાત્રિ સરખાં થવાના સમયે દેવ
અને દૈત્યો સૂર્યને, ક્ષિતિજ એટલે જ્યાં
પૃથ્વી અને આકાશ મળેલાં ભાસેછે, તે
વૃત્તમાં રહેલો દેખેછે; એમના દિવસ રાત્રિ
એક બીજાથી ઉલટાં થાયછે ॥ ૭૦ ॥

પ્રલ્લગુપ્તે પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

सौम्यमपमंडलार्धं
मेपाद्यं सव्यगं सदा देवाः ।
पश्यन्ति तुलाद्यर्धं
दक्षिणमपसव्यगं दैत्याः ॥ ૭૧ ॥

રાશિચક્રના એપથી કન્યા રાશિપર્યંત ઉ-
ત્તર તરફના અર્ધભાગને સદૈવ દેવો સુ-
લટી રીતે અને તુલાથી મીન રાશિપર્યંત
દક્ષિણ તરફના અર્ધભાગને દૈત્યો ઉલટી
રીતે ફરતા દેખેછે ॥ ૭૧ ॥

આર્યસિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

देवाः पश्यन्ति भगोऽर्ध-
मुदङ्मेरुसंस्थिताः सव्यम् ।
अपसव्यगं तथार्धं
दक्षिणवडवामुखे प्रेताः ॥ ૭૨ ॥

ઉત્તર ટોચમાં રહેનારા દેવો નક્ષત્ર મંડ-
ળના અર્ધભાગને સુલટી રીતે અને બા-
કીના અર્ધ ભાગને દક્ષિણ ટોચમાં રહેનારા
દૈત્યો ઉલટી રીતે ફરતો દેખેછે ॥ ૭૨ ॥

સિદ્ધાંતશિરોમણિમાં પણ કહ્યું છે કે,

निरक्षदेशे क्षितिमंडलोपगौ
ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खजलयंत्रवत्तथा
भ्रमद्भ्रुवचक्रं निजमस्तकोपरि ॥ ૭૩ ॥

પૃથ્વીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર રહેનાર
મનુષ્ય દક્ષિણ તથા ઉત્તર ધ્રુવના તારાને
પૃથ્વી ગોલના સાથે લાગેલા દેખેછે અને
આકાશમાં બાળે તે બન્ને ધ્રુવના આધારે
રહેલ નક્ષત્રમંડળને પોતાના માથા ઉપર
પાણીના રાંહાંટની પેઠે ફરતું દેખેછે ॥ ૭૩ ॥

सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः स्वमध्ये
याम्यं च दैत्या निजमस्तकोर्ध्वे ।
सव्यापसव्यं भ्रमद्भ्रुवचक्रं
विलोकयन्ति क्षितिजं प्रसक्तम् ॥ ૭૪ ॥

પૃથિવીની ઉત્તર ટોચમાં રહેલા દેવ, ઉત્તર
ધ્રુવના તારાને આકાશની મધ્યમાં અર્થાત્
પોતાના માથાઉપર તથા દક્ષિણ ટોચમાં
રહેલા દૈત્ય દક્ષિણ ધ્રુવના તારાને પોતાનાં
માથાઉપર દેખેછે. અને તે બન્ને લોકો
એક બીજાથી ઉલટી રીતે નક્ષત્રમંડ-
ળને પૃથિવી સાથે લાગેલું તથા ફરતું
દેખેછે ॥ ૭૪ ॥

ઉત્તરગોલે ક્ષિતિજા-
દૂર્ધ્વે પરિતો ભ્રમંતમાદિત્યમ્ ।
સવ્યં ત્રિદશાઃ સતતં
પર્યંત્યસુરા અપસવ્યગં યામ્યે ॥ ૭૫ ॥

વિષુવદ્વૃત્તં દ્યુસદાં
ક્ષિતિજત્વમિતં તથા ચ દૈત્યાનામ્ ।
ઉત્તરયામ્યૌ ક્રમશો
મૂર્ધોર્ધ્વગતૌ ધ્રુવૌ યતસ્તેપામ્ ॥ ૭૬ ॥

યો હિ પ્રદેશોઽપમંડલસ્ય
તિર્યક્સ્થિતો યાત્યુદયં તથાસ્તમ્ ।
સોલ્પેન કાલેન યં ઊર્ધ્વસંસ્થોઽ-
નલ્પેન સોઽસ્માદુદયા ન તુલ્યાઃ ॥ ૭૭ ॥

ત્ર્યંશયુક્તનવરસાઃ પલાંશકા
યત્ર તત્ર વિપયે કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મકરો ન કાર્મુકં
કિંચ કર્કિમિથુનૌ સદોદિતૌ ॥ ૭૮ ॥

યત્ર સાંઘ્રિગજવાજિસંમિતા
તત્ર વૃશ્ચિકચતુષ્ટયં ન ચ ।
દૃશ્યતેઽથ વૃષભાચતુષ્ટયં
સર્વદા સમુદિતં ચ લક્ષ્યતે ॥ ૭૯ ॥

યત્ર તેઽથ નવતિઃ પલાંશકા-
સ્તત્ર કાંચનગિરૌ કદાચન ।
દૃશ્યતે ન મદલં તુલાદિકં
સર્વદા સમુદિતં ક્રિયાદિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

• ઉત્તર ગોલમાં દેવ તથા દક્ષિણ ગોલમાં
દૈત્ય, પરસ્પરે ઉલટી રીતે સૂર્યને ક્ષિતિ-
જથી ઉપર ચારે દિશામાં નિરંતર ફરતા
દેખેછે ॥ ૭૫ ॥

દેવ તથા દૈત્યોને ખગોળની વર્તુલમધ્ય-
રેખા પૃથિવી સાથે લાગેલી દેખાયછે,
કારણ ક્રમથી ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવના
તારા તેમના માથા ઉપર હોય છે ॥ ૭૬ ॥

રાશિચક્રનો જે ભાગ અર્થાત્ તારા વાંકા
રહેલા ભાસેછે, તે થોડા વળતે અને જે
ભાગ એટલે તારા ઉંચે રહેલા ભાસેછે,
તે ઘણા વળતે ઉદય તથા અસ્તને
પામેછે માટે તારાઓનો ઉદય એકસરખો
નથી ॥ ૭૭ ॥

પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરે જ્યાં,
પૃથિવીની ઉત્તર દક્ષિણ પરિધિના કક્ષેલા
૩૬૦ અંશમાંના ૬૬ $\frac{1}{3}$ અંશ આવેછે, તે
દેશમાં કોઈ કાળે મકર તથા ધનુષ
રાશિના તારા દેખાતા નથી, પણ કર્ક
તથા મિથુન રાશિના તારા સદા ઉદય
પામેલા હોયછે ॥ ૭૮ ॥

અને જ્યાં ૭૮ $\frac{1}{3}$ અંશ આવેછે, તે દેશમાં
વૃશ્ચિકથી કુંભ પર્યંત ચાર રાશિના તારા
દેખાતા નથી, પણ વૃષભથી સિંહ પર્યંત
ચાર રાશિના તારા સદા ઉદય પામેલા
જણાયછે ॥ ૭૯ ॥

તેમ જ્યાં તે ૯૦ અંશ આવેછે, તે ઉત્તર
ટોંચ સંબંધી દેશમાં કોઈ કાળે તુળાથી
મીન પર્યંત નક્ષત્રમંડલનું અર્ધ દેખાતું
નથી, પણ સદા કર્કથી ધનુષ પર્યંત અર્ધ
નક્ષત્રમંડળ ઉદય પામેલું દેખાયછે ॥ ૮૦ ॥

આ ભૂગોલ પણ અનંત આકાશમાં દેખાતા બુધ શુક્રાદિ ગ્રહ જેવો એક ગ્રહ છે.
એ સર્વ ગ્રહ ચક્રની પેઠે પોતાના અંગે ફરેછે, જેથી તેમના ઉપર દિવસ તથા રાત્રિ

થાયછે. અને પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં તેઓ સૂર્યને ફરી આવેછે, તેવા એક ફેરાનો તેમનો વર્ષ કહેવાય છે, ને તેટલા વખતમાં તેમના ઉપર ઋતુઓ થાયછે. કેટલાક ગ્રહને ફરનારા ઉપગ્રહો છે, જે ચંદ્રો કહેવાય છે; તેમના પણ પોતાના અંગે ફરવાથી દિવસ રાત્રિ થાયછે, અને પોતાના ગ્રહ સાથે રહી સૂર્યને ફરવાથી વર્ષ તથા ઋતુઓ થાયછે. સર્વ ગ્રહો પોતાની વચમાંના એક ગોલને મધ્યમાં રાખી તેને ફરેછે, અને મધ્ય ગોલથી જે ગ્રહ પાસે હોયછે, તેને આકાશમાં થોડો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, એટલે તે થોડા વખતમાં રાશિ ચક્ર ફરી રહેછે; પણ જે ગ્રહ દૂર હોયછે, તેને ઘણો પ્રદેશ ફરવો પડેછે, જેથી બારે રાશિ ફરી રહેતાં તેને ઘણો વખત લાગેછે. સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

उपरिस्थस्य महती

कक्षाल्पाधः स्थितस्य च ।

महत्या कक्षया भागा

महांतोऽल्पास्तथाल्पया ॥ ८१ ॥

કાલેનાલ્પેન મહતી

અંકેઽલ્પભ્રમણાશ્રિતઃ ।

મહઃ કાલેન મહતા

મંડલે મહતિ ભ્રમન ॥ ૮૨ ॥

ઉંચેના ગ્રહનો ફરવાનો માર્ગ મોહોટો તથા નીચેના ગ્રહનો નાહાનો હોયછે. અને મોહોટા માર્ગે કરી રાશિચક્રના મોહોટા તથા નાહાનાએ કરી નાહાના ભાગ થાયછે ॥ ૮૧ ॥

નાહાના માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ રાશિચક્રને થોડો કાલ અને મોહોટા માર્ગે કરી ફરનાર ગ્રહ ઘણો કાળ ભોગવેછે ॥ ૮૨ ॥

સર્વ ગ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જઈ લંબગોલ માર્ગે કરી સૂર્યને ફરેછે, પૃથિવીને ફરતા નથી, કેમકે જે પૃથિવીને ફરતા હોય તો પૃથિવીના ચંદ્રની પેઠે તેઓ એક સરખી રીતે ફરવા બેઠયે. પણ તેમ ન થતાં તેઓ કોઈ સમય જલદી તથા કોઈ વેળા આસ્તે જતાં જણાયછે. કોઈ વેળા પાછા હઠતા તથા કોઈ સમય સ્થિર લાસેછે. વળી કોઈ વેળા પૃથિવીથી ઘણા દૂર જાયછે, ને કોઈ સમય ઘણા પાસે આવેછે; માટે તેઓ પૃથિવીને ફરતા નથી, પણ પૃથિવી સહિત તે સર્વ સૂર્યને ફરેછે, તેથીજ એમ દેખાયછે. બુધ તથા શુક્ર ગ્રહ નિરંતર સૂર્યની આગળ પાછળ દેખાયછે, કોઈ કાલે પણ સૂર્યની સામે દેખાતા નથી, એટલે તેમની તથા સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી આવતી નથી. કેમકે તેઓ સૂર્યને પાસેના ગ્રહ છે, ને પૃથ્વી તે પછીનો ગ્રહ છે, તેથી તેમના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગની અંદર આવેલા છે. જ્યારે તેઓ ફરતા ફરતા સૂર્ય અને પૃથિવીની વચમાંથી જાયછે, ત્યારે પાછા હઠતા દેખાયછે, ને પૃથિવીની પાસે આવેછે. પણ જ્યારે સૂર્યની બીજી બાજુએ જાયછે, ત્યારે આગળ જતા દેખાયછે, ને પૃથિવીથી છેટા થાયછે. જ્યારે પોતાના માર્ગમાં વળીને પૃથિવીના માર્ગની પાછળથી સામે આવતા હોય અથવા આગળથી સામે જતા હોય, ત્યારે પ્રથમ સ્થિર લાસી પછી આસ્તે જતા જણાઈ બંધુએ આવવાથી જલદી જતા જણાયછે. તેમ જેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગ પૃથિવીના માર્ગથી બાહર છે, એવા પૃથિવી પછીના મંગળાદિ ગ્રહમાંના કોઈ ગ્રહના માર્ગની પાછલથી

પૃથિવી સામે જતી હોય, તો તે ગ્રહ પ્રથમ સ્થિર ભાસેછે. પછી જેમ જેમ પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં વળતી જાયછે, તેમ તેમ તે ગ્રહ પાછો હટતો દેખાયછે; પછી સ્થિર દેખાઈ જ્યારે પૃથિવી વધારે વળેછે, ત્યારે ફરી પૂર્વમાં પ્રથમ આસ્તે જતો જણાઈ બાબુમાં આવવાથી જલદી જતો દેખાયછે. વળી પૃથિવી પોતાથી બાહ્યના ગ્રહ કરતાં સૂર્યને જલદી ફરી રહેછે, તેથી ફરતી ફરતી જ્યારે તે ગ્રહ અને સૂર્યની વચ્ચે આવેછે, ત્યારે તે ગ્રહ પૃથિવીની પાસે અને સૂર્યની સામે હોયછે, તેથી વધારે પ્રકાશિત દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી સૂર્યની બીજી તરફ જાયછે, ત્યારે તે ગ્રહ પૃથિવીથી ધણે દૂર અને સૂર્યની તરફ હોયછે; જેથી ઓછો પ્રકાશિત દેખાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्चस्थितो व्योमचरः सुदूरे
नीचस्थितः स्यान्निकटे धरित्र्याः ।
अतोऽणुर्विंबः पृथुलश्च भाति
भानोस्तथाऽऽसन्नसुदूरवर्ती ॥ ८३ ॥

જ્યારે ગ્રહ ઉચ્ચનો થાયછે, ત્યારે પૃથિ-
વીથી દૂર અને જ્યારે નીચનો થાયછે,
ત્યારે પૃથિવીની પાસે હોયછે; તેથી ના-
હાનો તથા મોહોટો અને સૂર્યની સમીપ
તથા દૂર ભાસેછે ॥ ૮૩ ॥

એથી એમ જણાયછે કે, પૃથિવી સહિત સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે; અને તેને ફર-
નારા હરકોઈ ગ્રહઉપરથી તે ગ્રહના ફરવાના માર્ગની અંદર જેમના માર્ગ છે એવા ગ્રહ,
પૃથિવી ઉપરથી બુધશુક્રની પેઠે દેખાયછે. વળી જેમના ફરવાના માર્ગ તે ગ્રહના માર્ગથી
બાહ્ય છે એવા ગ્રહ, પૃથિવી ઉપરથી મંગલાદિ ગ્રહની પેઠે દેખાયછે. પણ સૂર્યઉપરથી
તો બધા ગ્રહ એકજ રીતે પોતપોતાના માર્ગમાં ફરતા દેખાયછે, કારણ તે સર્વની મ-
ધ્યમાં છે. સર્વ ગ્રહ પરમાણુનાં કાર્ય છે, ને પરમાણુ તેમના કારણ છે. પરમાણુ મા-
ત્રમાં પરસ્પરે ખેંચવાની શક્તિ છે, જે “કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોયછે” એ નિયમ
પ્રમાણે તે સર્વ ગ્રહોમાં પણ વર્તમાન છે. પણ સૂર્ય સર્વ કરતાં મોહોટો હોવાથી તે-
નામાં સર્વ કરતાં વધારેછે, જેથી તે પોતે મધ્યમાં રહી સર્વ ગ્રહોને ધારણ કરી પોતાની
આસપાસ ફેરવેછે. ઋગ્વેદના ત્રીજા મંડળના પદ સૂક્તની પેઠેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

भिन्नो दाधार पृथिवीमुत ग्राम् ॥ ८४ ॥ સૂર્યે પૃથિવી અને ગ્રહોને ધારણ કરેલ-
છે ॥ ૮૪ ॥

એજ વેદના ચોથા મંડળના સૂક્ત ૫૩ ની બીજી ઋચામાં કહેલ છે કે,

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः ॥ ८५ ॥ પ્રકાશ તથા વૃષ્ટ્યાદિયે કરી પાલન કર-
નાર સૂર્ય, ગ્રહો તથા ભૂલોકને ધારણ ક-
રનાર છે ॥ ૮૫ ॥

વળી એજ વેદના દશમાં મંડળના સૂક્ત ૧૪૬ ની પેઠેલી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

सविता यंत्रैः पृथिवीमरम्णात् ।
अस्कंभने सविताग्रामदंहत् ॥ ८६ ॥ નિરાધાર પ્રદેશમાં સર્વના મધ્યસ્થાનમાં
રહેલા સૂર્યે યંત્રકરી પૃથિવીને રમાડીછે,
ને ગ્રહોને દબ કર્યાછે ॥ ૮૬ ॥

એજ આકર્ષણશક્તિવડે ચંદ્ર તથા સૂર્ય સમુદ્રના પાણીને ખેંચેછે, જેથી તેમાં ભરતી તથા ઓટ થાયછે. અમાવાસ્યાયે તે બન્ને એકજ બાજુ હોવાથી સમુદ્રઉપર તેમનું બેવડું આકર્ષણ હોયછે, જેથી ભરતી મોહોટી થાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યથી છેટો થઈ પૃથિવીની બીજી બાજુમાં આવતો જાયછે, તેમ તેમ ભરતી ઓછી થતી જાયછે. એ ક્રમ શુકલપક્ષની સાતમ આઠમ સુધી રહેછે; એ બન્ને દિવસે ભરતી ઓછામાં ઓછી થાયછે, કારણ ચંદ્ર સામે હોયછે, ને સૂર્ય બાજુમાં હોયછે, તેથી એકનું સામેથી ને બીજાનું બાજુમાંથી આકર્ષણ થવાને લીધે ભરતી વંટાઈ જાયછે. પછી જેમ જેમ ચંદ્ર સૂર્યની સામે આવતો જાયછે, તેમ તેમ પાછી ભરતી મોહોટી થતી જાયછે. એ ક્રમ પૌર્ણિમાસુધી રહી તે દિને ભરતી મોહોટી થાયછે, કારણ સમુદ્ર ઉપર એક તરફથી ચંદ્રનું ને બીજી તરફથી સૂર્યનું આકર્ષણ હોયછે. તે પછી ચંદ્ર પાછો સૂર્યની તરફ જાયછે, તેથી શુકલપક્ષની પેઠે કૃષ્ણપક્ષમાં પણ સાતમ આઠમ સુધી ભરતી ઓછી થવાનો ક્રમ તથા તે પછી અમાવાસ્યા પર્યંત વધવાનો ક્રમ ચાલુ રહેછે. આકર્ષણ સમસૂત્રમા થાયછે, તેથી પૃથિવી જે ભાગઉપર ભરતી હોયછે, તે ભાગથી પૂર્વ પાશ્વરમ છ હજાર કેરો પણ ભરતી થાયછે. જોકે સૂર્ય તથા ચંદ્ર બન્નેના આકર્ષણથી ભરતી થાયછે, તોયપણ ચંદ્ર પૃથિવીથી ઘણું નજીક છે, ને સૂર્ય ઘણો છેટે છે, તેથી ભરતીનો બધો આધાર ચંદ્રઉપર છે. માઘકાવ્યના બીજા સર્ગમાં કહ્યું છે કે,

पूर्णचंद्रोदयाकांक्षी दृष्टान्तोऽत्र
महार्णवः ॥ ८७ ॥

સમુદ્ર પૂર્ણ ચંદ્રોદયની ઇચ્છા રાખેછે એ
દૃષ્ટાંત ॥ ૮૭ ॥

વળી વીજ્ઞાનશર્માયે પંચતંત્રના બીજા તંત્રમાં કહ્યું છે કે,

नदीशःपरिपूर्णोऽपिचंद्रोदयमपेक्षते ॥ ८८ ॥ સમુદ્ર પરિપૂર્ણતાં ચંદ્રોદયને ઇચ્છેછે ॥ ૮૮ ॥

ભૂગોલના ચંદ્રની સન્મુખના ભાગઉપર જે વખતે પાણી વધેછે, તેજ વખતે બાજુના ભાગ ઉપર પાણી ઘટેછે. જ્યાં પાણી વધેછે, ત્યાં ભરતી ને જ્યાં ઘટેછે, ત્યાં ઓટ કેહેવાયછે, પણ મૂલ પાણીમાં કંઈ વધારો કે ઘટારો થતો નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પૃથિવીવર્ણન.

॥ તેજોવર્ણન ॥

હવે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોમાં જે પ્રકાશ દેખાયછે, તે તેમનો પોતાનો નથી પણ સૂર્યનો છે, કેમકે તેમના ઉપર સૂર્યનો જે પ્રકાશ પડેછે, તેજ પ્રતિક્ષિત થઈને દેખાયછે. માટે તેઓ પરપ્રકાશ અને સૂર્ય સ્વપ્રકાશ ગોલ કેહેવાયછે. ઋગ્વેદના મંડલ ૪ સૂક્ત પદ ૪ માં કહ્યું છે કે,

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशत् ॥ ८९ ॥

અવિનાશી સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહો
લોકોને પ્રકાશ કરનારો છે ॥ ૮૯ ॥

વળી એજ વેદનાં મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૮૪ ઋચા ૧૫ માં કહ્યું છે કે,

અત્રાહગોરમન્વત નામ ત્વષ્ટુરપીચ્યમ્ ।
• ઇત્થાચંદ્રમસો ગૃહે ॥ ૯૦ ॥

પૃથિવીને ફરનારા આ ચંદ્રમંડલમાં રાત્રીની વખતે જે તેજ છે, તે સૂર્યનું છે એમ પ્રાચીન પુરૂષોએ માન્યું છે ॥ ૯૦ ॥

આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના ગોલપાદમાં પણ કહ્યું છે કે,

ભૂગ્રહભાનાં ગોલાર્ધાનિ
• સ્વચ્છાયયા વિવર્ણાનિ ।
અર્ધાનિ યથાસારં
સૂર્યાભિમુત્વાનિ દીપ્યંતે ॥ ૯૧ ॥

પૃથિવી, ગ્રહ તથા નક્ષત્રોના અર્ધગોલ પોતાની છાયાએ કરી પ્રકાશહીન હોય છે, ને અર્ધગોલ જે સૂર્યની સન્મુખ હોય છે, તે પોતપોતાના કદ પ્રમાણે પ્રકાશે છે ॥ ૯૧ ॥

તેમ ભાસ્કરાચાર્યે પણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

તરણિકિરણસંગાદેષ પીયૂષપિંડો
દિનકરુદિશિ ચંદ્રશંદ્રિકાભિશ્ચકાસ્તિ ।
તદિતરદિશિ બાલાકુંતલશ્યામલશ્રી-
ર્ધટ ઇવ નિજમૂર્તિચ્છાયયૈવાતપસ્થઃ ॥ ૯૨ ॥

તડકામાં રાખેલા ઘડાની પેઠે સૂર્યકિરણના સંગથી આ અમૃતપિંડરૂપ ચંદ્ર, પોતાના સૂર્ય તરફના ભાગમાં ચંદ્રિકાએ કરી પ્રકાશે છે, ને બીજા ભાગમાં પોતાના અંગનીજ છાયાએ કરી કુમારી સ્ત્રીના ગુહલિયાળા કેશ જેવી શ્યામ શોભાવાળો હોય છે ॥ ૯૨ ॥

શ્રીપતિયે પણ એમજ કહ્યું છે:—

ધન્ના ધામનિધેરયં જલમયો
ધત્તે સુધાદીધિતિઃ
સઘઃ કૃત્તમૃણાલકંદવિશદ-
ચ્છાયાં વિવસ્વંદિશિ ।
હર્મ્યે ધર્મઘૃણૈઃ કરૈર્ધટ ઇવા-
ન્યસ્મિન્ વિભાગે પુન-
ર્બાલાકુંતલકાલતાં કલયતિ
સ્વંચ્છાં તનોદ્દિશ્યાયા ॥ ૯૩ ॥

જેમ ઘરમાં રાખેલો ઘડો સૂર્યકિરણે કરી અર્ધ પ્રકાશિત તથા અર્ધ અપ્રકાશિત થાય છે, તેમ આ જલમય અમૃતકિરણવાળો ચંદ્ર, સૂર્યના પ્રકાશે કરી પોતાના સૂર્ય તરફના અર્ધ ભાગમાં તડકાળ છેદેલા કમલકંદ જેવી શ્વેત કાંતિને ધારણ કરે છે, ને ફરી બીજા અર્ધ ભાગમાં પોતાની છાયાવડે કુમારી સ્ત્રીના કેશ જેવી સ્વચ્છ શ્યામતાને ધારણ કરે છે ॥ ૯૩ ॥

સૂર્યનો પ્રકાશ ગ્રહ વા ઉપગ્રહોના અર્ધગોલ જે સૂર્યની સામે હોય છે, તેના ઉપર નિરંતર પડે છે, તેથી જ્યારે ચંદ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે પૃથિવી હોય છે, ત્યારે ચંદ્રનો પૃથિવી ઉપરથી દેખાતો અર્ધગોલ સૂર્યની સામે હોય છે, જેથી તે પૂર્ણ પ્રકાશવાળો દેખાય છે, ને તે દિવસે પૌર્ણિમા કહેવાય છે. પછી કૃષ્ણપક્ષમાં જેમ જેમ ચંદ્ર પૃથિ

વીની ખીજી બાજુમાં અર્ધાંત પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચે આવતો જાય છે, તેમ તેમ તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ઓછો થઈ, ખીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર વધતો જાય છે. તે અમાવાસ્યાપર્યંત એ ક્રમ ચાલુ રહી, તે દિને ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવેલ હોય છે, એટલે તેનો સૂર્ય તરફનો અર્ધભાગ પ્રકાશિત અને પૃથિવી તરફનો પ્રકાશ વગરનો હોય છે. ફરી શુકલપક્ષમાં પૌર્ણિમાપર્યંત ચંદ્ર ફરતાં ફરતાં પૃથિવીને પોતાની અને સૂર્યની વચ્ચે આણતો જાય છે, તેથી પ્રતિદિવસે તેના પૃથિવી તરફના અર્ધગોળ ઉપર પ્રકાશ વધતો જઈ ખીજી તરફના અર્ધગોળ ઉપર ઓછો થતો જાય છે. ચંદ્રના એક તરફના અર્ધગોળનો જેટલો ભાગ પ્રકાશિત હોય છે, તેટલોજ તેની ખીજી તરફના અર્ધગોળનો ભાગ પ્રકાશ રહિત હોય છે. વરાહમિહિરે પોતાની સંહિતાના ચોથા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમધસ્થસ્યેદો-

ર્માભિર્માનોઃ સિતં ભવત્યર્ધમ્ ।

સ્વચ્છાયયાન્યદસિતં

કુંભસ્યેવાતપસ્થસ્ય ॥ ૯૪ ॥

સલિલમયે શશિનિ રવે-

દીપિતયો મૂર્ચ્છિતાસ્તમો નૈશમ્ ।

ક્ષપયંતિ દર્પણોદર-

વિહતા ઇવ મંદિરસ્યાંતઃ ॥ ૯૫ ॥

ત્યજતોઽર્કતલં શશિનઃ

પશ્ચાદવલંબતે યથા શૌક્લ્યમ્ ।

દિનકરવશાત્તથેદોઃ

પ્રકાશતેઽધઃ પ્રમૃત્યુદયઃ ॥ ૯૬ ॥

પ્રતિદિવસમેવમર્કાત્

સ્થાનવિશેષેણ શૌક્લ્યપરિવૃદ્ધિઃ ।

ભવંતિ શશિનોઽપરાજ્ઞે

પશ્ચાદ્ભાગે ઘટસ્યેવ ॥ ૯૭ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યાદ્યઃસ્થસ્ય વિધોરધસ્થ-

મર્ધં નદૃશ્યં સકલાસિતં સ્યાત્ ।

દર્શેઽથ માર્ધાન્તરિતસ્ય શુક્લં

તત્પૌર્ણિમાસ્યાં પરિવર્તનેન ॥ ૯૮ ॥

તડકામાં મુકેલા ઘટની પેઠે સૂર્યના તેજ-કરી, નીચે રહેલા ચંદ્રનો અર્ધભાગ સદા શ્વેત થાય છે, ને ખીજો અર્ધભાગ તેની પોતાનીજ છાયાએ કરી શ્યામ થાય છે ॥ ૯૪ ॥

જેમ દર્પણમાં પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને ગૃહમાંના અંધકારને નાશ કરે છે, તેમ જલમય ચંદ્રને વિષે પડેલા સૂર્યકિરણો પ્રતિફલિત થઈને રાત્રિસંબંધી અંધકારને નાશ કરે છે ॥ ૯૫ ॥

જેમ સૂર્યની નીચેના ભાગને મુકતા ચંદ્રનું શ્વેતપણું તેની પછવાડેની બાજુમાં હોય છે, તેમ સૂર્યનાજ પ્રકાશથી ચંદ્રના પૃથિવી તરફના અર્ધભાગનો ઉદય નીચેથી આરંભી થાય છે ॥ ૯૬ ॥

ત્યાર પછી જેમ મધ્યાહ્ન પછી ઘટની પછવાડેના ભાગમાં પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેમ પ્રતિદિવસે સૂર્યથી સ્થાનવિષે કરી ચંદ્રની શ્વેતતા વધતી જાય છે ॥ ૯૭ ॥

અમાવાસ્યાએ સૂર્યથી નીચે રહેલા ચંદ્રનું મનુષ્ય તરફનું અર્ધ સમગ્ર શ્યામ હોય છે. ને ભ્રમણે કરી પૌર્ણિમાએ સૂર્યથી છ રાશિના અંતરે આવેલા તેનું તેજ અર્ધ શ્વેત હોય છે ॥ ૯૮ ॥

ઉપાચિતિમુપયાતિ શૌક્લ્યમિદો-
સ્ત્યજત ઇનં વ્રજતશ્ચ મેચકત્વમ્ ।

• જલમયજલજસ્ય ગોલકત્વાત્
મભવાતિ તીક્ષ્ણવિષાણરૂપતાસ્ય ॥ ૧૯ ॥

સૂર્યથી છેટે જતાં ચંદ્રની શ્વેતતા ને પાસે
જતાં શ્યામતા વધતી જાય છે; અને જલથી
ઉત્પન્ન થયેલા જલમય ચંદ્રનું ગોલપણું
હોવાથી એનો બીજને દિવસે ઝીણું
શિંગડા જેવો આકાર થાય છે ॥ ૯૯ ॥

પૃથિવીના અંતર્ગ્રહ બુંધ તથા શુક્ર પણ નલિકાથી જોયા હોય, તો ચંદ્રની પેઠે
ઓછા વધતા પ્રકાશિત દેખાય છે. તેનું કારણ એ કે, જ્યારે તેઓ પૃથિવી અને સૂર્યની
વચ્ચમાં આવતા જાય છે, ત્યારે તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થઈ
બીજ તરફના અર્ધગોલ ઉપર વધતો જાય છે. તે જ્યારે પૃથિવી અને સૂર્યની વચ્ચમાં
આવેલ હોય છે, ત્યારે પૃથિવી તરફનો તેમનો આખો અર્ધગોલ પ્રકાશ રહિત થાય છે,
ને બીજ બાજુનો અર્ધગોલ પ્રકાશિત થાય છે. પછી જેમ જેમ તેઓ સૂર્યની પેલી
બાજુએ જાય છે, એટલે સૂર્યને પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચમાં આવતા જાય છે, તેમ
તેમ તેમના પૃથિવી તરફના અર્ધગોલ ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ ચાલુ થઈ વધતો જાય છે, ને
બીજા અર્ધગોલ ઉપર પ્રકાશ ઓછો થતો જાય છે. પછી ફરતાં ફરતાં જ્યારે તેઓ
પોતાની અને પૃથિવીની વચ્ચમાં સૂર્યને લાવે છે, ત્યારે તેમનો પૃથિવી તરફનો અર્ધગોલ
આખો પ્રકાશિત હોય છે. એજ રીતે સૂર્યને ફરનાર હરકોઈ ગ્રહ ઉપરથી તેના અંત-
ર્ગ્રહ ન્યૂનાધિક પ્રકાશવાળા દેખાય છે. સર્વ પ્રકાશનું મૂલ અગ્નિ છે. કૃષ્ણબુદ્ધિ, તૈત્તિરીયારણ્યકમાં ચોથા પ્રપાઠકના દશમા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

અગ્નિર્જ્યોતિર્જ્યોતિરગ્નિઃ ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિજ પ્રકાશ છે ને પ્રકાશ અગ્નિ
છે ॥ ૧૦૦ ॥

અગ્નિ પદાર્થમાત્રમાં રહેલ છે, માટેજ ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલના ૭૦ મા સૂક્તની
બીજી ઋચામાં કહ્યું છે કે,

ગર્ભો યો અપાં ગર્ભો વનાનાં
ગર્ભશ્ચ સ્થાતા ગર્ભશ્ચ સ્થામ્ ॥ ૧૦૧ ॥

જે અગ્નિ પાણી, વન, જંગમ પ્રાણી
તથા સ્થાવર વસ્તુમાં ગર્ભરૂપે રહેલ
છે ॥ ૧૦૧ ॥

તે પોતાના સામાન્યરૂપે હોવાથી ભાસતો નથી, પણ જ્યાં પદાર્થો પરસ્પરે ઘસા-
ય છે ત્યાં વિશેષરૂપ થઈ ભાસે છે. મેઘરૂપ જલમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ, વર્ષાઋતુમાં
મેઘ પરસ્પરે ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણને પામી વિજલીરૂપ થાય છે. એજ સામાન્ય
અગ્નિ વનમાં વાયુના જોરથી વૃક્ષો ઘસાય છે, ત્યારે વિશેષપણને પામી વનને બાળી
નાખે છે. તેજ અગ્નિ પર્વતોને આઘાત કરવાથી પ્રત્યાઘાતમાં તણુખાડે વિશેષરૂપ
જણાય છે; અને જંગમ પ્રાણીઓમાં જઠરાગ્નિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, ને તેમનાં શરીર પણ પર-
સ્પરે ઘસ્યાં હોય તો તે વિશેષપણને પામે છે. અગ્નિ સર્વત્ર છે, તેથીજ પદાર્થોના
સંયોગવડે વિજલી ઉત્પન્ન થાય છે, જેની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ દૂરશ્રવણ
તથા દૂરસંકેતાદિ ઘણાં અમત્કારી યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી પણ ઘણાં થવાની

આશા રાખેછે. એજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યબિંબમાં વા તેના વાતાવરણમાં નિરંતર રસાયની ક્રિયા થવાથી વિશેષપણાને પામી પ્રજ્વલિત થાયછે. તેનોજ પ્રકાશ સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ ઉપર. એક સેકંડ એટલે અઢી વિપલમાં આસરે ૯૩ હજાર કોશના વેગથી પડેછે. પ્રકાશનો વેગ આ પ્રમાણે શોધી કહાડેલ છે:—બૃહ-સ્પતિના ચંદ્રોના ગ્રહણ થવાનો વખત હમણાના જ્યોતિષિયો ગણિતથી સિદ્ધ કરેછે. તે જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિની પાસેમાં પાસે હોયછે, ત્યારે તેના ચંદ્રગ્રહણ પૃથિવી ઉપરથી દૂરદર્શક ચંત્રવડે બરાબર ગણી કાઢેલા વખતે દેખાયછે. પણ જ્યારે પૃથિવી બૃહસ્પતિથી છેટામાં છોટી હોયછે, ત્યારે ગણી કાઢેલા વખતથી તેગ્રહણ ૧૬^૧/_૨ મીનીટ મોડા દેખાયછે; બૃહસ્પતિથી પાસેના કરતાં પૃથિવીનું છેટેનું અંતર આસરે નવ કરોડ પચાશ લાખ કોશ વધારે હોયછે, કારણ પૃથિવીના સૂર્યને ફરવાના માર્ગનો વ્યાસ તેટલા કોશનો છે. તેટલે અંતરે ગ્રહણ દેખાવાને જે વખત લાગેછે, તે વખત પ્રકા-શને આવતાં થાયછે એમ સમજવું. પ્રકાશમાં સામાન્ય રીતે તેજસ્વી શુકલ રૂપ અને ઉષ્ણ સ્પર્શ એવા બે ગુણ છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પહેલા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

તેજો રૂપસ્પર્શવત્ ॥ ૧૦૨ ॥

તેજ રૂપ અને સ્પર્શવાળું છે ॥ ૧૦૨ ॥

પણ એ તેજ કાર્ય હોવાથી તિરોભાવને પામેછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્ય અગ્નિ તેનું કારણ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તच्च द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं पर-
माणुरूपं अनित्यं कार्यरूपम् ॥ ૧૦૩ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એવા બે પ્રકારનું છે; પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિત્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

અગ્નિ નિરંતર પોતાના સામાન્ય રૂપમાં હોયછે, પણ ઉપાધિથી વિશેષરૂપ થાયછે; જે ટળી જતાં ફરી પોતાના મૂળરૂપે રહેછે, પણ કોઈ કાળે તેનો નાશ થતો નથી. પ્રકાશનું સ્વરૂપ સાધારણ દૃષ્ટિયે શ્વેત જણાયછે. પણ તેમ નથી. તેમાં સાત પ્રકારના રંગ છે, જે મિશ્રિત થઈને એકરૂપે ભાસેછે, પણ જો ત્રિકોણાકારક કાચમાંથી પ્રકાશના કિરણ પસાર થવા દઈ જોયા હોય, તો તેઓ પૃથક્તાને પામી સાત રંગના જણાયછે. તેમ જળથી ભરેલ કાચનું ગોલ પાત્ર પોતાના મસ્તકથી ઉંચા સ્થાને મૂરી, તે પાત્ર અને સૂર્યની વચમાં ઉભી તે પાત્ર તરફ જોયું હોય, તો તેમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્તાને પામી અનેક રંગના દેખાયછે. એજ રીતે વાર્ષાકાળમાં પડતા જલબિંદુસમૂહમાં સૂર્યકિરણો પૃથક્ પૃથક્ થઈ જુદાજુદા રંગના ભાસેછે, જેને ઇંદ્રધનુષ્ કહેછે, વરાહમિહિરે 'બૃહ-ત્સંહિતાના ૩૫ મા અધ્યાયના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્યસ્ય વિવિધવર્ણાઃ પવનેન વિઘટ્ટિતાઃ
કરાઃ સામ્રે ॥ વિયતિ ધનુઃસંસ્થાના યે
દૃશ્યંતે તદિદ્રધનુઃ ॥ ૧૦૪ ॥

સૂર્યના નાનાપ્રકારના કિરણો, જે વાદળ-વાળાં આકાશમાં વાયુવડે વિશીર્ણ થઈ ધનુષ્ આકારે દેખાયછે, તે ઇંદ્રધનુષ્ કે-હેવાયછે ॥ ૧૦૪ ॥

તેમ વર્ષાઋતુમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરત્રા કુંડાળા જેવું થઈ રહેછે તેનું કારણ પણ બહુત્સંહિતાના ૩૪ માં અધ્યાયના આરંભમાં વરાહમિહિરે કહ્યુંછે કે,

સંમૂર્ચિતા રવીંદ્રો:

કિરણઃ પવનેન મંડલીભૂતાઃ ।

નાનાવર્ણાકૃતય-

સ્તન્વન્ત્રે વ્યોમ્નિ પરિવેષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રના કિરણો જે અદ્ય વા-
દગાંવાળાં આકાશમાં ચોમેરથી પ્રસરવાને
લીધે પવનેકરી મંડલાકાર તથા નાનાવ-
ર્ણાકૃતિવાળાં થાયછે, તે કુંડાલારૂપ લા-
સેછે ॥ ૧૦૫ ॥

વળી પ્રકાશ કિરણોના સાત રંગવિષે ઋગ્વેદના પેહેલા મંગલના સૂક્ત ૧૦૫ ની નવમી ઋચામાં કહ્યુંછે કે,

અમીયેસપ્તરશ્મસ્તત્રામેનાભિરાતતા ॥૧૦૬॥ આ જે સૂર્યના સાત કિરણો છે,
તેમાં મારી નાખી બાંધેલી છે ॥ ૧૦૬ ॥

એજ વેદના ૮૦માં મંડલમાં સૂક્ત ૭૨ ની ઋચા ૧૬ મી માં કહ્યુંછે કે,

સૂર્યસ્ય સપ્તરશ્મિભિઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સૂર્યના સાત કિરણોએ કરી ॥ ૧૦૭ ॥

એ સાત રંગ આ પ્રમાણે છે:—જામલો, નીલો, આસ્માની, ગુલાબી, પીળો, નારંગી તથા લાલ. પ્રકાશકિરણોમાં પરાવર્તન પામવાનો સ્વભાવ છે, તેથીજ દર્પણમાં મુખ દેખાયછે ને રત્નાદિ સ્વચ્છ વસ્તુઓ ચકચકેછે, પણ અંધારામાં તેમ થતું નથી; કારણ ત્યાં પ્રકાશનો અભાવ છે. એમ છતાં પણ જે જે પદાર્થમાં અગ્નિ વિશેષ અંશે છે તે અંધારામાં પણ સેજ પ્રકાશેછે. પ્રકાશકિરણો પદાર્થઉપર પડીને પાછા વળેછે, તેથીજ તેમની સહાયતાવડે હમણાના વિદ્વાનોએ છળી પાડવાદિ યંત્રો સિદ્ધ કર્યાં છે, ને હવે પછી પણ એજ સહાયતાથી ઘણા થવા ધારેછે. સરલ પડતા પ્રકાશકિરણો તેજ દિશામાં પાછા વળેછે, પણ ડાબી બાબુમાંથી પડતા કિરણો તેવીજ રેખામાં જમણી બાબુએ પાછા વળેછે, તેથીજ દર્પણમાં બાબુની વસ્તુઓ દેખાયછે; આપણું જમણું અંગ ડાબાની પેઠે ને ડાબું અંગ જમણાની પેઠે લાસેછે. અને દર્પણ કદિ નાહાનું હોય તોપણ તેમાં આપણા કદનો મોહોટો ભાગ દેખાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉપરથી કિરણો પાછા વળવાને બદલે તેમાં ચુસાઈ જાયછે, ને કેટલાકઉપરથી થોડા કિરણો વિખરાઈ જઈ અથવા ચુસાઈ બાકીના પાછા વળેછે. પારદર્શક વસ્તુમાંથી કિરણો આરપાર જાયછે. જે પદાર્થપરથી કિરણો મુઠલ પાછા ફરતા નથી તે કાળો હોયછે, ને જેનાપરથી ઘણું કરી બધા કિરણો પાછા ફરેછે, તે સપેત હોયછે. પણ જેનાપરથી ચોક્કસ રંગના કિરણો પાછા ફરેછે, તે પદાર્થ તે રંગનો હોયછે, ને બાકીના રંગના કિરણો તેમાં સમાઈ જાયછે એમ સમજવું. પારદર્શક વસ્તુમાંથી પ્રકાશકિરણો જે સરલ રેખામાં પસાર થાયછે, તો વાંકા વળતા નથી, પણ જે વાંકી રેખામાં પસાર થાય, તો વાંકા વળેછે; તેથીજ ખ્યાલામાં મૂકેલો સિકકો જે ખ્યાલાની કોર આડે હોવાથી દેખાતો નથી, તે ખ્યાલામાં પાણી રેખાથી દેખાયછે. પાણીમાં વાંકી ધરેલી લાકડી ટુંકી તથા લાંબા જેવી દેખાયછે તેનું કારણ પણ

કિરણોની પાછા ફરવામાં વક્રતા છે. એજ કારણથી નદી તથા તલાવાદિ જલસ્થાનોનાં તળિયાં ઉંચા દેખાય છે, જેથી પાણી ઊંડું હોય તોપણ થોડું ભાસેછે. સૂર્ય તથાચંદ્રાદિ ગોલ તથા ઉદય તથા અસ્ત થવાસમય ક્ષિતિજથી નીચે હોય તોપણ ઉંચા તથા મોહોટા દેખાયછે, તેનું કારણ પણ વાતાવરણમાં કિરણોની વક્રતા છે. અને પ્રથમ તેઓ લાલ દેખાયછે, કારણ તેમના પ્રકાશના લાલ કિરણો સૌથી પેહેલાં વક્ર થઈ દૃષ્ટિયે પડેછે. સાંજસવાર આકાશમાં લાલાશ દેખાયછે તેનું કારણ પણ એ કે, વાતાવરણમાં સૂર્યના કિરણો વક્ર થઈ પ્રથમ લાલા કિરણ આપણી દૃષ્ટિયે પડેછે. કોઈ સમય સવારસાંજ આકાશમાં છુટાં છુટાં થયેલ પાતળાં વાદળા હોય, તો તેમાં પૃથક્તાને પામેલ સૂર્યકિરણોના વિચિત્ર રંગો દેખાયછે. પણ જો ઘટ્ટ થયેલ વાદળ હોય, તો સૂર્યકિરણોથી માત્ર પ્રકાશિત દેખાયછે. સૂર્ય અસ્ત થયાપછી પણ પ્રકાશ રહેછે તેનું કારણ કે, સૂર્યના કિરણો વાતાવરણમાં પરાવર્તન પામેછે. સવારસાંજ આકાશમાં લાલાશ દેખાવાનું કારણ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૮ પાને ટિપ્પણમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ભૂમ્યુત્થિતૈ રજોધૂમૈર્દિગન્તવ્યોન્નિ સં-
સ્થિતૈઃ । સૂર્યાલ્પકિરણૌર્મિશ્રૈરારુણ્યમવ-
ભાસતે ॥ ૧૦૮ ॥

પૃથિવીથી ઉડેલી, દિશારૂપ અંતવાળા આકાશમાં રહેલી અને સૂર્યના અલ્પ કિરણોકરી મિશ્રિત થયેલી રજરૂપ ધૂમવડે આકાશમાં રતાશ ભાસેછે ॥ ૧૦૮ ॥

વિરલાવયવં વસ્તુ યદ્દદ્રષ્ટેર્વ્યવધાયકમ્ ।
તેનાશ્મરુણીભૂતં દૃશ્યતે
શક્રચાપવત્ ॥ ૧૦૯ ॥

છુટા પડ્યા છે અવયવ જેના એવી દૃષ્ટિને આડે આવનારી જે રજરૂપ વસ્તુ, તેણે-કરી ઈંદ્રધનુષની પેઠે વાદળ લાલ થયેલું ભાસેછે ॥ ૧૦૯ ॥

સંધ્યારાગઃ સ વિજ્ઞેયો દિનાદૌ ચ દિના-
ત્યયે । રાકાયાં તુ નિશાવક્રે તથૈવેદુક-
રોચમે ॥ ૧૧૦ ॥

દિવસના આદિ તથા અંતમાં, પૌર્ણિમાએ, તથા રાત્રિમુખમાં તેમજ ચંદ્રકિરણના ઉદય સમયમાં જે રતાશ દેખાયછે, તે તેજ જાણવી ॥ ૧૧૦ ॥

પ્રકાશના કિરણો જેમ જેમ દૂર જાયછે, તેમ તેમ અધિક અધિક પ્રસારને પામતા જાયછે. એક હાથને અંતરે જેટલો પ્રકાશ પડેછે તેનો $\frac{1}{4}$ જે હાથને અંતરે $\frac{1}{16}$ ત્રણ હાથને અંતરે અને $\frac{1}{64}$ ચાર હાથને અંતરે પડેછે. એ ઉપરથી જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલાગણો પાસે હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણો પ્રસાર ઓછા થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો મોટો દેખાયછે, ને પ્રકાશ થતા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં અધિક પડેછે. તેમ જે ગ્રહ પૃથિવી કરતાં સૂર્યથી જેટલા ગણો દૂર હોયછે, તેટલાના વર્ગ જેટલો તે ગ્રહઉપર કિરણોનો પ્રસાર અધિક થવાથી, ત્યાં સૂર્ય તેટલો ન્હાનો દેખાયછે. ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા તેટલાં ઓછાં પડેછે. પ્રકાશકિરણો વક્ર થવાના સ્વભાવને લીધે મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચમાં વધારે એકઠા થાયછે, જેથી સાદી આંખ કરતાં તેવા કાચમાં પદાર્થો દેખાડવાનું બળ વધારે હોયછે. તેવડે જોયાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થો પાસે

તથા મ્હોટા દેખાયછે, જેથી તેને સૂક્ષ્મદર્શક કહેછે. તેવા કાચોમાં સૂર્યકિરણો એટલા તો એકઠા થાયછે કે તેમની ગરમીથી પાસે રાખેલ વસ્ત્રાદિ વસ્તુ પણ સળગી ઉઠેછે. જેમ પ્રકાશકિરણો મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચની સર્વ બાજુથી વક્ર થઈ તેના મધ્ય- બિંદુમાં એકઠા થાયછે, તેમ મનુષ્યની આંખના અગ્રભાગમાં પણ સ્વચ્છ જલ- નિર્મિત નેત્રાંશમાં પ્રકાશકિરણો વક્ર થઈ એકઠા થાયછે; જેથી પદાર્થ સ્પષ્ટ દેખા- યછે. ઘણું કરી વૃદ્ધ મનુષ્યના નેત્રમાંનું જલાંશ ઘટી જવાથી ત્યાં પ્રકાશકિરણોની વક્રતા થોડે અંશે થાયછે, જેથી તેની દષ્ટિ ઝાંખી પડેછે. પણ ચશ્માની સહાયતાવડે તે મનુષ્યને બરાબર દેખાયછે, કારણ તેના નેત્રમાંની કિરણવક્રતાનું ન્યૂનપણું ચશ્મામાં થતી કિરણવક્રતાવડે પૂરાયછે. જો પાતળા ત્રાંખાનાં પત્રામાં ગોલ છિદ્ર કરી તેમાં પાણી ઠેરવું હોય, તો તે મધ્યોત્તર કાચની પેઠે બની સૂક્ષ્મદર્શક થાયછે. વળી દિવસે કોઈ અંધારાઘરમાં બેસી તે ઘરના દ્વારમાં છિદ્ર કરી તેની સામે શ્વેત વસ્ત્ર ધરવું હોય, તો તેઉપર તે ઘરની બાહ્ય રહેલ મનુષ્ય, ગૃહ તથા વૃક્ષાદિનાં પ્રતિબિંબ પડેછે. જો તે છિદ્રમાં મધ્યોત્તર કાચ ગોઠવ્યો હોય, તો બાહ્યરની વસ્તુના પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ- તાથી પડેછે. એજ રીતે નેત્રમાં પણ પ્રતિબિંબ પડવાથી પદાર્થ દેખાયછે. મધ્યમાં પાતળા કરેલ કાચમાં મધ્યમાં ઘટ્ટ કરેલ કાચથી ઉલટી રીતે કિરણો વક્રતા પામેછે, જેથી તે મધ્યોત્તર કાચના મધ્યબિંદુમાં જેમ કિરણો એકઠા થઈ પદાર્થ મોટો દેખા- ડેછે, તેમ તે મધ્યનિઘ્ન કાચના મધ્યબિંદુમાં કિરણો ઓછા થઈ પદાર્થ નાનો દેખાડેછે. જેમના નેત્ર એ મધ્યનિઘ્ન કાચના જેવાં હોયછે, તેમને પદાર્થ ઘણા પાસે હોય તોજ સ્પષ્ટ રીતે દેખાયછે. માટેજ વાંચતી વખતે તેઓ પુસ્તકાદિને પોતાની આંખની અત્યંત પાસે એટલે નાકના અગ્રભાગ આગળ ધરેછે. વાસ્તે દૂરદર્શક યંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાવામાટે એ બન્ને જાતિના કાચો ગોઠવવામાં આવેછે. હાલના વિદ્વાનેએ સાદી આંખ કરતાં ચારસોથી એક હજાર ગણા સુધી વધારે દેખાય તેવા બલના દૂરદર્શક યંત્રો બનાવેલા છે. પ્રકાશની ઉજ્જ્વળતાવડે મેદાનોમાં પાણીની બાફની પેઠે બાફ નીકળેછે, તેથી મૃગજલ એટલે ઝાંઝવાનું પાણી લાસેછે. વળી ઉજ્જ્વળતાવડે પદાર્થ વિસ્તારને પામેછે, તેથીજ કાચની નલીમાં પારો ઉંચો ચડેછે, જેથી ઉજ્જ્વળતા માપી શકાયછે. પણ ઉજ્જ્વળતામાં કોઈ ગુરૂત્વ જણાતું નથી, કેમકે તપાવેલી વસ્તુ વજનમાં વધતી નથી. ઉજ્જ્વળતામાં આકર્ષણ તોડવાનો ધર્મ છે, તેથી જો પદાર્થ ગરમ કરવા હોય તો તેમના પરમાણુ છુટા થવા માંડેછે, જેથી તે વિસ્તારને પામ્યા જણાયછે. અધિક ઉજ્જ્વળતા આપ્યાથી ઘટ્ટ પદાર્થ પણ પ્રવાહિરૂપ બનેછે, ને જો અત્યંત ઉજ્જ્વળતા આપી હોય, તો તેજ પ્રવાહિરૂપ પદાર્થ વાયુરૂપ થઈ ઉડી જાયછે. કેટલાક પદાર્થ ઉજ્જ્વળતાવડે પ્રવાહિરૂપ બન્યાવગર પણ વાયુરૂપ થઈ જાયછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેજવર્ણન.

॥ જલવર્ણન ॥

જલની વૃષ્ટિ પણ પ્રકાશની ઉજ્જ્વળતાવડે થાયછે. જેમ હરકોઈ વાસણમાં પાણી ભરી ગરમ કરવા ચુલાઉપર મુક્યું હોય, ને તે વાસણઉપર જે કંઈ ઢાંકવામાં આવ્યું હોય, તે તે ગરમ થતા પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વરાળ ઢાંકણ આડે આવવાથી તેને વળગી રહેછે; જે ઢાંકણ ઉપાડતી વેળાએ બાહારના વાયુની શીતતાનો સ્પર્શ થતાં પાણી પાણીરૂપ થાયછે, એ ઘણાના અનુભવમાં આવેલ હોયછે. તેમજ સૂર્યકિરણોની ઉજ્જ્વળતાવડે પૃથિવી ઉપરનાં સઘળાં જલસ્થાનકોમાંથી નિરંતર પાણી વરાળરૂપ થઈ, એ રૂપમાં વાયુ કરતાં હલકું હોવાથી આકાશમાં ઉડી જઈ, જ્યાં વાયુસાથે સમતોલપણને પામેછે, ત્યાં શીતતાને પામી ઘટ્ટ બની મેઘરૂપે રહેછે; જે ઘણું એકકું થવાથી ગુરૂપણને પામી ફરી ઉજ્જ્વળતાવડે પ્રવાહિરૂપ બની પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને વૃષ્ટિ કહેછે. કૃષ્ણ યજુર્વેદના બીજા કાંડમાં એથા પ્રપાઠકના દશમાં અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति

मरुतः सृष्ट्वां नयन्ति यदा

खलु वा असावादित्योन्यङ्ग-

रिमभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति ॥ ૧૧૧ ॥

અગ્નિજ વૃષ્ટિને પ્રેરેછે, અર્થાત્ આ પૃથિવીમાંથી વરાળરૂપ પાણીદ્વારા આકાશમાં વૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરેછે, તેને વાયુ જુદે જુદે સ્થલે લઈ જાયછે, અને જ્યારે આ સૂર્ય ત્રીવ કિરણોએ કરી અતિશય તાપ કરેછે, ત્યારે વર્ષેછે ॥ ૧૧૧ ॥

વળી એજ વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં દશમાં પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति ॥ ૧૧૨ ॥

જે કિરણોએ કરી આદિત્ય તપેછે, તે કિરણોવડે વર્ષાત્ પડેછે ॥ ૧૧૨ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિમાં ત્રીજા અધ્યાયના ૭૬ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે,

आदित्याज्जायते वृष्टिर्ष्टेरन्नं ततः

प्रजाः ॥ ૧૧૩ ॥

સૂર્યથી વૃષ્ટિ થાયછે, વૃષ્ટિથી અન્ન અને અન્નથી પ્રજા થાયછે ॥ ૧૧૩ ॥

કણ્ણાદ મુનિયે પણ પોતાના દર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા આન્હિકમાં કહ્યું છે કે,

अपां नाड्यो वायुसंयोगादारो-
हणम् ॥ ૧૧૪ ॥

વાયુના સંયોગથી સૂર્યકિરણો પાણીને ઉઘે ચડાવેછે ॥ ૧૧૪ ॥

એ રીતે પાણીજ ઉજ્જ્વળતાથી વરાળરૂપ થઈ આકાશમાં જઈ મેઘરૂપ બનેછે. એ મેઘમાં પણ અગ્નિ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના પાંચમાં કાંડના પાંચમા અધ્યાયના પેહેલા અનુવાકમાં કહેલ છે કે,

वा अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णाः ॥ ૧૧૫ ॥

જે સ્વચ્છ પાણીયે અગ્નિને ગર્ભમાં ધારણ કર્યો છે ॥ ૧૧૫ ॥

પણુ જ્યારે એ મેઘો પરસ્પરે ઘસાયછે, ત્યારે ગર્જના થાયછે, ને તેમાં રહેલ સામાન્ય અગ્નિ વિજ્જલિરૂપે વિશેષપણુને પાંખી ભાસેછે. વૈશેષિકદર્શનમાં કણુદ મુનિયે પાંચમા અધ્યાયના બીજા આનુક્રમાં કહ્યું છે કે,

તત્ર વિસ્ફુર્જથુર્લિંગમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

મેઘમાં અગ્નિ છે, એ વિષયમાં વિજ્જલિ સહિત ગર્જના ચીન્હ છે ॥ ૧૧૬ ॥

અપાં સંયોગાદ્વિભાગાચ સ્તન-
યિત્તોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

એ ગર્જના, મેઘના પાણીનો વાયુવડે સંયોગ અને વિભાગ થવાથી થાયછે ॥ ૧૧૭ ॥

વાદળાં વર્ષાકાળમાં ભારી હોવાથી ઘણું નીચે આવેછે; તે સમય તેઓ પૃથિવીથી ઘણું કરી અર્ધાથી એક કોશ સુધી છેટે હોયછે. બીજા કાળમાં સુમારે ૩ થી ૪ કોશ દૂર હોયછે. પાણીની વરાળ વાયુથી હલકી હોવાને લીધે તેમાં ઉંચે ઉડી જવાનો સ્વભાવ છે; તેથી જો કોઈ પદાર્થમાં તે સંકેત પામી હોય, તો તે એટલું તો બલ કરેછે કે, તે પદાર્થને તોડી નાખી બાહ્યાર નીકળી ઉડી જાયછે. એ જાણવામાં આવ્યાથી હુમણાના વિદ્વાનોએ તેને મહાન યંત્રોમાં યોજી અગ્નિરથાદિ અનેક કાર્ય સિદ્ધ કર્યાં છે. પાણીને વરાળરૂપે રહેવામાં અતિઉષ્ણતાની જરૂર છે; કારણ તે વિના વરાળ થંડી થઈ પાણીરૂપ થઈ જાયછે. એથીજ દિવસની ગરમીથી થયેલી વરાળમાંથી જેટલી વરાળ આકાશમાં પોતાના રહેવાના સ્થાન સુધી પોહોંચતી નથી, તેને રાત્રિની શીતતા લાગવાથી તે પાણીરૂપ થઈ પાછી પૃથિવી ઉપર પડેછે, જેને ઝાકળ કહે છે. શિયાળામાં સવાર સાંજ બહુ ધુમસ પડેછે, તેવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના ૨૬૭ તથા ૨૬૮ મેખાને ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

વર્ષાતે નિર્જલા મેઘા વાયુના
વિરલીકૃતાઃ । ઇષદ્વાપ્પાવશે-
ષાસ્તુ પતંતિ વસુધાતલે ॥ ૧૧૮ ॥

વર્ષાકાળના અંતમાં, જેમાં થોડી વરાળ બાકી રહેલી છે, એવા જલ વિનાના મેઘો, વાયુવડે છુટા થઈ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર પડેછે ॥ ૧૧૮ ॥

ધૂમાવયવરૂપૈસ્તૈરછાદ્યંતે ગિરયો •
દ્રુમાઃ । રામાડરામાદયસ્તે તુ •
પુનરર્કાશુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૯ ॥

તેમના ધૂમ જેવા અવયવેકરી ગિરિ, વૃક્ષ તથા સુંદર બગીચા આદિ ઢંકાઈ જાયછે. ફરી સૂર્યકિરણો વડે શોભિતા તેઓ ॥ ૧૧૯ ॥

ભૂવાંયુના વિશીર્ણાસ્તુ વિલીયંતે નભ-
સ્તલે । તદ્રજઃસંહતિર્ધેનુમહિષી-
ક્ષીરનાશકૃત્ ॥ ૧૨૦ ॥

પૃથિવીના વાયુએકરી સુકાઈને આકાશ-પ્રદેશમાં લીન થઈ જાયછે. તેજ ગાય તથા ભેંસના દુધને નાશ કરનાર ધુમસ કહેવાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

પાણીજ અતિ શીતતાને પ્રાપ્ત થતાં હિમરૂપ બનેછે, જે વર્ષાકાળમાં આકાશ-માંથી કરારૂપે પડેછે, ને શીતકાળમાં પૃથિવી ઉપરના પર્વત તથા થંડા પ્રદેશમાં બંધાઈ બર-

રૂપે ભાસેછે. પર્વતોઉપર અંધાયલું હિમ ઉણુ કાળમાં પીગળેછે, જેથી તે તરફની નદિયોમાં તેવા વળતે પણ પૂર આવેછે. હિમ જેટલી ગરમીથી પીગળેછે, તેટલીજ ગરમી જો જલને આપી હોય તો તે અંધાઈ જાયછે; એથી એવું જણાયછે કે પદાર્થોનું પીગળવું અને અંધાઈજવું એ બન્ને એકજ ઉણુમાને થાયછે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનમાં પાંચમા અધ્યાયના બીજા અનિહકમાં કહ્યું છે કે,

અપાં સંઘાતો વિલયનં ચ
તેજઃસંયોગાત્ ॥૧૨૧॥

પાણીનું અંધાવું તથા પીગળવું તેજના
સંયોગથી થાયછે ॥૧૨૧॥

પાણીમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેનાથી હલકા પદાર્થો તેમાં તરી શકેછે, કારણ તે પદાર્થ પાણીમાં જેટલી જગ્યા રોકેછે, તેટલી જગ્યાનું પાણી તે પદાર્થ કરતાં ભારી હોય છે. પણ જે પદાર્થ પાણીમાં ખુડી જાયછે, તે પદાર્થના આકાર જેટલું પાણી તે પદાર્થથી હલકું હોયછે; એટલે તે પદાર્થ પાણીથી ભારી કેહેવાયછે. પાણી પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે, માટે ઋગ્વેદના પેહેલા મંડલનાં સૂક્ત ૨૩ માં કહ્યું છે કે,

અપ્સ્વન્તરમૃતમપ્સુ મેષજમ્ ॥ ૧૨૨ ॥ પાણીમાં અમૃત તથા પાણીમાં ઔષધછે ॥૧૨૨॥

સામાન્ય રીતે પાણીમાં શુકલ રૂપ, મધુર રસ, અને શીત સ્પર્શ એવા ત્રણ ગુણ છે. વૈશેષિકદર્શનના બીજા અધ્યાયના પેહેલા અનિહકમાં કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે,

રૂપરસસ્પર્શવત્ય આપઃ ॥ ૧૨૩ ॥ પાણીરૂપ, રસ અને સ્પર્શગુણવાળું છે ॥૧૨૩॥

પણ તે પાણી વિશેષરૂપે કાર્ય હોવાથી અનિત્ય કેહેવાયછે, ને સામાન્યરૂપે પરમાણુ હોવાથી નિત્ય કેહેવાયછે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

તાથ દ્વિવિધાઃ નિત્યા અનિત્યાશ્ચ ।

નિત્યાઃ પરમાણુરૂપાઃ

અનિત્યાઃ કાર્યરૂપાઃ ॥ ૧૨૪ ॥

તે નિત્ય અને અનિત્ય એમ બે પ્રકારનું

છે. પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે

અનિત્ય છે ॥ ૧૨૪ ॥

સામાન્ય રૂપમાં પાણી બાષ્પરૂપે, ને વિશેષરૂપમાં પ્રવાહિરૂપે હોયછે. બાષ્પરૂપ થયેલા પાણી મેઘરૂપ થઈ આ ભૂગોળને ફરતા વાતાવરણમાંજ રહેછે, ને દૂધમાં મલાઈ તથા પાણીમાં પ્રીણની પેઠે તેમાં કસ્ટા કરેછે.

એ રીતે ચંદ્રવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીયે રચેલા પ્રમાણસહસ્રીના સદ્ધિપ્રકરણમાં જલવર્ણન.

॥ વાયુવર્ણન ॥

વાયુનું આવરણ પૃથિવીથી સુમારે પચાશ કોશ સુધી છે. ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પૂર્ણદર્શિદશયોજનાનિ .

ભૂવાયુરત્રાંબુદવિદ્યુદાગમ્ ॥ ૧૨૬

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

નિર્ઘાતોલ્કાઘનસુરધનુર્વિદ્યુદન્તઃ કુવાયોઃ

સંદૃશ્યંતે સ્વનગરપરીવેષ-

પૂર્વે તથાન્યત્ ॥ ૧૨૬ ॥

પૃથિવીને ફરતો બાર યોજન પર્યંત ઉંચે ભૂવાયુ છે, એમાં વાદળ તથા વિજળી આદિ રહેલાં છે ॥ ૧૨૫ ॥

ગર્જના, ઉંખાડિયાં, વાદળ, ઇંદ્રધનુષ્, વિજલી, ગંધર્વનગર, તથા કુંડાળા આદિ લઈ અન્ય જે દેખાયછે, તે સર્વ ભૂવાયુની અંદર છે ॥ ૧૨૬ ॥

વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી તે અક્ષુબ્ધ દેખાતો નથી, પણ તેનો ત્વચા ઇન્દ્રિયને સ્પર્શ થાયછે, તથા તેના ધક્કાથી વૃક્ષાદિ કંપેછે, જેથી તેનું અસ્તિત્વ જણાય છે. જો તેના પરમાણુ પારદર્શક નહોત તો આકાશ તથા પૃથિવી ઉપરનો કોઈ પણ પદાર્થ દૃષ્ટિયે પડે નહીં. પૃથિવી ઉપરની સર્વ આકાશવાળી જગ્યામાં વાયુ ભરેલો હોય છે, જે સેજ જણાતો નથી, પણ જો પંખા વિગેરે વસ્તુને તે ઠેકાણે હલાવી હોય, તો તેનો ધક્કો વાગવાથી વાયુ ચલાયમાન થાયછે; જે સ્પર્શ થવાથી જણાયછે. વાયુમાં ગુરૂપણું છે, તેથી પૃથિવી ઉપરની સર્વ સ્થાવર જંગમાત્મક વસ્તુ ઉપર તેનું દબાણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોને તે દબાણ બાણવામાં આવતું નથી, કારણ તેમના શરીરમાં પણ વાયુ હોયછે, જેનું દબાણ અંદરથી હોવાને લીધે બહારનો વાયુ સમતોલપણાને પામેછે. વાયુનું દબાણ ચોમેરથી હોયછે, તેથી પદાર્થો બરાબર સ્થિતિમાં રહી શકેછે. ફરકોઈ વસ્તુ ઉપર એક બાજુથી વાયુનું દબાણ હોય ને બીજી બાજુથી ન હોય તો તેની સ્થિતિમાં ફેર પડેછે. વાયુમાં ગુરૂપણું હોવાથી તેના પરમાણુ પૃથિવીના આકર્ષણને લીધે પૃથિવીની નજીક ધણા એકઠા થાયછે; જેથી પૃથિવી પાસેનો વાયુ બડો હોયછે. દીવાના પ્રકાશની પેઠે આકર્ષણનું જોર પણ અંતરના પ્રમાણમાં ઓછું થતું જાયછે. તેથી ઉંચે ઉંચેના વાયુઉપર પૃથિવીનું આકર્ષણ ઓછું થતું જાયછે, જેથી તે તે ઠેકાણે વાયુના પરમાણુ ઘણા એકઠા ન થવાથી વાયુ પાતળો હોયછે. એથી પૃથિવી પાસેના વાયુનું જેટલું દબાણ થાયછે, તે કરતાં ઉંચેના વાયુનું દબાણ ઓછું થાયછે. ઘણા ઉંચા પર્વતો ઉપર પ્રાણિયોથી બરાબર શ્વાસ લેવાતો નથી, તેમની આમડી ફાટેછે તથા તેમના નાકમાંથી લોહી નીકળેછે, તેનું કારણ કેત્યાં બાહારના વાયુનું દબાણ ઓછું, ને તેમના શરીરની અંદરના વાયુનું દબાણ વધારે હોયછે. એ રીતે વાયુના સમતોલપણામાં ફેર પડવાને લીધે એમ થાયછે. જો સુદૃઢ બાહારના વાયુનું દબાણ ન હોય, તો અંદરના વાયુના દબાણથી પ્રાણિયોનાં શરીર તદ્દન ફાટી

જઈ નાશ પામેછે! જો કોઈ એક છેદવાળો તથા એક વગર છેદનો એવા બે સરખી ધારવાળા વાટકા લઈ, એક બીજા સાથે અંદર હવા જઈ શકે નહીં એવી રીતે બરાબર બેસાડ્યા હોય, ને તે છેદવાળા વાટકામાંથી બંધાવડે હવાને બાહાર ખેંચી કાઢાડી તે છેદને બુચવડે બંધ કર્યો હોય તો તે બન્ને વાટકા એવાતો પરસ્પરે ચોંટિ જશે કે, ઘણા ભેરથી પણ ઉખેડી શકાશે નહીં. એમ થવાનું કારણ એ કે, તે વાટકાની અંદરનો વાયુ કાઢાડી લેતાં તેમના ઉપર એકલા બાહારનાજ વાયુનું દબાણ થાયછે બન્ને બાબુથી છેદવાળી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, તે પાણીથી ભરી તેના બન્ને છેદો આંગળિયોથી ઢાંકીને તે નળી ઉભી ધરવી. પછી ઉપરના છેડને ઢાંકેલ આંગળી કાયમ રાખીને, નીચેના છેદઉપર ઢાંકેલ આંગળી ખસાડી લીધી હોય, તો તે નળીમાંનું પાણી પૃથિવીઉપર પડવાને બદલે તેમાંજ ઝીલાઈ રહેછે. તેનું કારણ કે વાયુનું દબાણ તે નળીના પાણીઉપર નીચેના છેદથી થાયછે. ઉપરનો છેદ ઢાંકેલ હોવાથી ત્યાં વાયુનું દબાણ થતું નથી. પણ જો તેના ઉપરની ઢાંકેલ આંગળી ખેંચવી લેયે, તો પાણી તદ્દન પૃથિવી ઉપર પડેછે; કેમકે ઉપરથી વાયુનું દબાણ ચાલુ થાયછે. એક છેડેથી છેદવાળી આસરે બે હાથ લાંબી તથા ૧ આંગળ વ્યાસવાળી કાચની નળીમાં પાણી ભરી, તેનો છેદ આંગળીવતે ઢાંકી પારાના વાસણમાં તે નળી ઉંધી રાખી આગળી ખસાડી લેવી. તો તે નળીમાંનો પારો વાસણમાંના પારાઉપર થતા વાયુના દબાણથી, નળીમાં વાસણના પારાની સપાટીથી ઉંચે ઝીલાઈ રહેછે. એ ચંત્રથી વાયુના દાબનું માર્પ નીકળી શકેછે, ને પર્વતોની ઉંચાઈ પણ એથી જણાઈ આવેછે. કેમકે પૃથિવીની સપાટી ઉપરનો વાયુ જાડો હોવાથી તેનો દાબ વધારે હોવાને લીધે, ત્યાં નળીમાંનો પારો જેટલી ઉંચાઈયે રહેછે, તેના કરતાં ઉંચા ઉંચા સ્થાનમાં એાછી ઉંચાઈયે રહેછે. કારણ તે તે સ્થાને વાયુ પાતળો હોવાથી તેનું દબાણ એાધું થતું જાયછે. બે છેડેથી છેદવાળી અંકુશ જેવી અખંડિત પોકળ નળી લઈ, પાણીથી ભરીને તેના બન્ને છેડા આંગળીયોવતે ઢાંકી, એક છેડો પાણીથી ભરેલા ઉંચા વાસણમાં ને એક છેડો નીચેના વાસણમાં, એકજ વખતે છોડી દીધા હોય, તો તે ઉંચા વાસણનું પાણી તે નળી દ્વારા સઘળું નીચેના વાસણમાં વહી આવેછે; કારણ ઉંચા વાસણના પાણી ઉપર વાયુનું દબાણ હોયછે. જ્યારે બન્ને વાસણના પાણીની સપાટી સરખી થશે, ત્યારે પાણી વહેતું બંધ થઈ જશે, કેમકે વાયુનું દબાણ બન્ને વાસણના પાણી ઉપર સરખું થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિદ્ધાંતશિરોમણિના યંત્રાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામ્રાદિમયસ્યાંકુશરૂપનલસ્યામ્બુપૂર્ણસ્ય ।
 एकं कुंडं जलांतर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च
 बहिः ॥ युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुंडा-
 ब्रहिः पतति ॥ ૧૨૭ ॥

પાણીથી ભરેલા, તામ્ર આદિ ધાતુના અંકુશ જેવા નળનો એક છેડો, કુંડના જલની અંદર અને નીચે જેનું મુખ છે એવો બીજો છેડો બાહાર રાખી એકદમ છોડી દીધા હોય, તો નળે કરી પાણી કુંડમાંથી બાહાર પડેછે ॥ ૧૨૭ ॥

વાયુ પણ બીજા પદાર્થની પેઠે ઉણ્ણતાથી પાતળો થાયછે, કેમકે તેનાં પરમાણુ

પણુ ગરમી લાગવાથી પૃથક્પણુને પાત્રી ઉંચે ચડેછે. એ રીતે જે ઠંડાણે વાયુ પાતળો થાયછે, તે ઠંડાણે ઘટ્ટ વાયુને રેડેવા જગ્યા મળવાથી તે ખીજા સ્થાનથી એકદમ આવેછે, એટલે વાયુ જોરમાં વાતો જણાયછે, અને જ્યારે તે ખાલી જગ્યા ઘટ્ટ વાયુથી ભરાઈ જાયછે, ત્યારે જોરનો વાયુ વાતો ગંધ પડેછે. ઉષ્ણતામિશ્રિત વાયુ ગરમ હોયછે, ને વરાળમિશ્રિત વાયુ શીત લાગેછે. પાતળા વાયુમાં વજન ઓછું હોયછે, તેથી તે ઉંચે જાયછે. જેમાં દીવો મુક્યો હોય એવું કાગળનું ફાનસ ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણ કે દીવાની ગરમીથી ફાનસમાંનો વાયુ પાતળો થાયછે, તેથી બહારના વાયુ કરતાં હલકો થવાથી ફાનસને ઉંચે લઈ જાયછે. વિમાન આકાશમાં ઉંચે ઉડેછે, તેનું કારણ પણુ એજ કે તેમાં પાતળો વાયુ ભરવામાં આવેછે. શબ્દ સંભળાવાનું કારણ પણુ વાયુ છે. પદાર્થો ઉપર આઘાત થવાથી ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો ધક્કો વાયુના પરમાણુને લાગવાથી, પાણીની પેઠે વાયુરૂપ સાગરમાં તરંગ ઉત્પન્ન થાયછે; જે કાનને આવી પોહોંચવાથી શબ્દ સંભળાયછે. એજ તરંગ પર્યંત ગૃહાદિને અફસારીને પાછા વળેછે, તેથી શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. સામાન્ય રીતે વાયુ સ્પર્શગુણવાળો છે. કણાદ મુનિયે વૈશેષિકદર્શનના ખીજા અધ્યાયના પેહેલા અનિહિકમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શવાન્ વાયુઃ ॥૧૨૮॥

સ્પર્શગુણવાળો વાયુ છે ॥ ૧૨૮ ॥

પણુ તે બે પ્રકારનો કહેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

સ દ્વિવિધો નિત્યોઽનિત્યશ્ચ નિત્યઃ પરમા-
ગુરુપઃ અનિત્યઃ કાર્યરૂપઃ ॥ ૧૨૯ ॥

તે બે પ્રકારનો છે, નિત્ય અને અનિત્ય-
પરમાણુરૂપે નિત્ય અને કાર્યરૂપે અનિ-
ત્ય ॥ ૧૨૯ ॥

વાયુના એકલા થયેલા પરમાણુ કાર્ય કેહેવાયછે, ને તેનો સ્પર્શ થાયછે, પણુ તે ટળી જાયછે, માટે અનિત્ય કેહેવાયછે. તેજ પરમાણુ પોતાના સૂક્ષ્મરૂપે કારણ કેહેવાયછે. જો કે તે ઘણા સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમનો સ્પર્શ જણાતો નથી, તોય પણુ કોઈ કાળે તેમનો નાશ થતો નથી, માટે નિત્ય કેહેવાયછે. સામાન્ય વાયુ જો કે એક તત્ત્વ લાસેછે, પણુ રસાયની ક્રિયાથી આંક્રિસજન એટલે પ્રાણુપ્રદ, નાઈટ્રોજન એટલે જીવાંતક; હાઈડ્રોજન એટલે જલકર તથા કેરબોન એટલે હરિત એવા ચાર પ્રકારના વાયુ જણાયલા છે. પ્રાણુપ્રદ એટલે પ્રાણુને દેનાર વાયુવિના પ્રાણી જીવી શકતા નથી. એ વાયુમાં કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી. તેમ એને કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો એનો વર્ણ પણુ જણાતો નથી. એ વાયુમાં દહનશક્તિ અતિ હોવાથી એનો સામાન્ય વાયુથી ભેદ જણાયલો છે. લોહ પણુ સુકા કાપની પેઠે એ વાયુમાં બળેછે. પ્રાણિયોના અસ્થિ-માંથી મળી આવતો પ્રકાશદ એટલે પ્રકાશ આપનાર દ્રાસફરસ નામે પદાર્થ એ વાયુમાં બાળ્યો હોય તો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશેછે, પણુ સામાન્ય વાયુમાં એટલો પ્રકાશતો નથી. સામાન્ય વાયુમાં પ્રાણુ દેનાર વાયુનો સદ્ભાવ છે, એટલે તેવડે પ્રાણિયો જીવી શકેછે. પણુ પ્રાણુપ્રદ વાયુજેટલી જ્વલનશક્તિ સામાન્ય વાયુમાં નથી; કારણ તે જીવાંતક વાયુથી મિશ્રિત છે. જીવાંતક વાયુમાં પણુ કંઈ સ્વાદ તથા ગંધ હોતા નથી,

તેમ તે કાચપાત્રમાં ભર્યો હોય તો તેનો વર્ણ પણ જણાતો નથી. બળતો પદાર્થ જે શુદ્ધ જીવાંતક વાયુમાં મુક્યો હોય તો તરત ઓઢાઈ જાય છે. જે સામાન્ય વાયુ એકજ જીવાંતક વાયુરૂપ હોત, તો કેઈ પણ વસ્તુ બળી તથા જીવી શકત નહીં. તેમ તે કદિ એકજ પ્રાણપ્રદ વાયુરૂપ હોત, તો એકજ અગ્નિકણના સ્પર્શથી વસ્તુ-માત્ર બળીને ભસ્મ થઈ જાત. પણ બન્ને વાયુના મિશ્રણથી સામાન્ય વાયુ થયેલો છે, તેથી તેમ થતું નથી. જલથી ભરેલા પાત્રમાં સળગતી વર્તિકા એવી રીતે મુકવી કે જલમાં તરતી રહે. પછી તે ઉપર ઘંટા જેવું કાચપત્ર એવી રીતે ઢાંકવું કે, તે પાત્રની કીનારી કંઈક પાણીમાં ખુદે. એમ થવાથી થોડી વારમાં તે બળતી વાટ પાત્રમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ બળી જતાં ઓઢાઈ જાય છે, ને પાણી તે પાત્રના પાંચમા ભાગ સુધી ઉંચે ચડે છે. એથી એવું જણાય છે કે, સામાન્ય વાયુમાં ચાર અંશ જીવાંતક વાયુના તથા એક અંશ પ્રાણપ્રદ વાયુનો છે. કેમકે તે પાત્રમાંના સામાન્ય વાયુમાં જે પ્રાણપ્રદ વાયુ હતો, તે બળી જવાથી પાત્રમાંની તેટલી જગ્યા ખાલી થવાને લીધે તેમાં જલ ભરાઈ જાય છે. તે પાત્રના પાંચમા ભાગસુધી ભરાય છે. માટે સામાન્ય વાયુમાં તેટલો ભાગ પ્રાણપ્રદ વાયુનો સમાજવો. ત્રીજા જલકર વાયુમાં પણ કહેલા બન્ને વાયુની પેઠે રૂપ, રસ તથા ગંધ હોતા નથી. પ્રાણપ્રદ વાયુની સાથે એનો સંયોગ થવાથી જલ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એને જલકર વાયુ કહે છે. રસાયણ પ્રયોગથી પાણીમાંના એ બન્ને વાયુ જુદા પાડી કાચપાત્રમાં ભરી શકાય છે. ને પાછા તેજ પાત્રોનાં મુખ સાથે રાખી એક પાત્રમાં મુક્યાં હોય, તો તે બન્ને વાયુ મળી જઈ પાછા પાણીરૂપ થતા દેખાય છે. દહન કરવામાં એ પ્રાણપ્રદ વાયુથી વિપરીત ધર્મવાળો છે. એમાં સળગતી બતી નાખીયે, તો ઓઢાઈ જાય છે, પણ એ પોતે સળગી ઉઠે છે. આજ પર્યંત જેટલા લઘુ પદાર્થ જાણવામાં આવ્યા છે, તે સર્વથી એ વાયુ ઘણાજ હલકો છે. તેથી એને જે અંકાર વસ્તુમાં ભર્યો હોય, તો તે વસ્તુ પક્ષિ-ગમ્ય માર્ગથી પણ ઉંચે જાય છે. વિમાન પણ એ વાયુ ભર્યાથી ઉડે છે. ચોથા હરિત વાયુમાં ઘણું કરી હરિત રૂપ અને અસહ્ય રસ તથા ગંધ હોય છે. એ વાયુ જંગમ પ્રાણિયોનાં જીવનને હાનિ કરનાર તથા વૃક્ષાદિ સ્થાવરોને શુકલ કરનારો છે. વસ્ત્રાદિ શ્વેત કરવામાં તથા દુર્ગંધનો નાશ કરવામાં એ ઘણો ઉપયોગી છે. એ ચારેવાયુમાંનો પ્રાણપ્રદ વાયુ ઘણું કરી પૃથિવીપરના સર્વ પદાર્થોમાં હોય છે. સૃષ્ટિનો હેતુ ભાગ એ વાયુથી બનેલો છે. પદાર્થો બને છે તે પણ તેમાં રહેલ એ વાયુજ બને છે, તેથી એ સામાન્ય અગ્નિ છે એમ અનુમાન કરાય છે. પ્રાણપ્રદ વાયુ તથા જલકર વાયુ મળીને પાણી થયેલ છે. બન્ને વાયુ સળગી ઉઠે છે, માટે સામાન્ય અગ્નિરૂપ છે, ને અગ્નિથી જલ થયેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં વાયુવર્ણન.

॥ પ્રાણિવર્ગવર્ણન ॥

એ ચાર વાયુ તથા ગંધકાદિ બીજા ૧૧ અધાતુરૂપ અને સુવર્ણાદિ ૪૬ ધાતુરૂપ મળી ૬૧ મૂલતત્ત્વો છે; જેનું અનેક રીતે મિશ્રણ થવાથી આ અપાર ચમત્કારવાળી સૃષ્ટિ થયેલી છે. એ સર્વ મૂલતત્ત્વોમાં ગંધક તથા હીરકાદિ રત્નો અને સુવર્ણ, રૂપું, ત્રાંબું, લોહ, સીસું તથા પારદાદિ બાર ધાતુઓ પૃથિવીમાંથી સ્વતંત્ર મળી આવે છે, બાકીનાં તત્ત્વો મિશ્રિત પદાર્થોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. પૃથિવી, જલ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતમાં સઘળાં મૂલતત્ત્વોનો સમાવેશ થયેલ છે, ને એ ચારે ભૂત આકાશથી વ્યાપ્ત છે, માટે પંચમહાભૂતથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. મનુએ પોતાની સ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અણ્વ્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ધાનાં
તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તાભિઃ સાર્દ્ધમિદં
સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વશઃ ॥ ૧૨૦ ॥

પંચમહાભૂતની પરિણામને પામનારી
જે સૂક્ષ્મ તન્માત્રા કહેલી છે, તેસહિત
આ સર્વ જગત્ ક્રમે કરી ઉત્પન્ન થાય-
છે ॥ ૧૨૦ ॥

એ પંચમહાભૂતના સંયોગથી પ્રાણિયોનાં શરીર ચાર પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. કણાદિવિવૃત્તિમાં કહ્યું છે કે,

શરીરં જરાયુજાંઢજસ્વેદજો-
દ્વિજ્જભેદાચ્ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૨૧ ॥

શરીર જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, તથા
ઉદ્ભિજના ભેદે કરી ચાર પ્રકારનું છે ॥ ૧૨૧ ॥

એ વિષે મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પશવશ્ચ મૃગાશ્ચૈવ વ્યાલાશ્ચોભય-
તોદતઃ । રક્ષાંસિ ચ પિશાચાશ્ચ
મનુષ્યાશ્ચ જરાયુજાઃ ॥ ૧૨૨ ॥

પશુ, વનચરપશુ, બન્ને બાળુ દાંતવાળા
શીકારી પશુ, રાક્ષસ, પિશાચ અને મ-
નુષ્ય, એ જરાયુજ એટલે જેના ગર્ભને
સૂક્ષ્મ ચર્મ વિટાયકું હોય છે, એવા પ્રાણી
કહેવાય છે ॥ ૧૨૨ ॥

અંઢજાઃ પક્ષિણઃ સર્પા નક્રા મત્સ્યાશ્ચ
કચ્છપાઃ । યાનિ ચૈવંપ્રકારાણિ
સ્થલજાન્યાૈદકાનિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

પક્ષી, સર્પ, ગુડ, માછલાં તથા કાચબા,
એ રીતનાં સ્થળ તથા જલમાં રહેનાર
જે પ્રાણિયો છે, તે અંડજ એટલે ઇંડાથી
ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૨૩ ॥

સ્વેદજં દંશમશકં યૂકામક્ષિક-
મત્કુળમ્ । ઝૃષ્મણશ્ચોપજાયંતે
યજ્ઞાન્યર્તિકિચિદીદશમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

ડાંસ, મચ્છર, બુ, માંખ, માંકણ તથા એના
જેવા જે કંઈ બીજા પ્રાણિયો ગર્ભથી
ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ સ્વેદજ એટલે
પસીનાથી ઉત્પન્ન થનાર કહેવાય છે ॥ ૧૨૪ ॥

ઉદ્વિજ્ઞાઃ સ્થાવરાઃ સર્વે

વીજકાંડપ્રરોહિણઃ ।

ઓષધ્યઃ ફલપાકાંતા

બહુપુષ્પફલોપમાઃ ॥ ૧૩૫ ॥

અપુષ્પાઃ ફલવંતો યે તે વનસ્પતયઃ

સ્મૃતાઃ । પુષ્પિણઃ ફલિનશ્ચૈવ વૃક્ષા-

સ્તૂભયતઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૩૬ ॥

ગુચ્છગુલ્મં તુ વિવિધં તથૈવ

તૃણજાતયઃ । વીજકાંડરુહાણ્યેવ

પ્રતાના વહ્ય એવ ચ ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં બીજ અને શાખા વાવવાથી ઉત્પન્ન થનારા સર્વ સ્થાવર એટલે વૃક્ષ-જાતિ ઉદ્ભવિજ એટલે ઉચે લેદીને ઉત્પન્ન થનાર કેહેવાય છે; તેમાં ફલનો પાક આવવાથીજ જેનો નાશ થાયછે એવા ઘણા પુષ્પ તથા ફળવાળા જે હોય, તે ઓષધિ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૫ ॥

જે ફલવિનાના પણ ફળવાળા હોય, તે વનસ્પતિ કેહેવાય છે; ને ફલ તથા ફળ એ બન્ને યુક્ત વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૧૩૬ ॥

વિવિધ પ્રકારના ગુંચ, ગુદમ, તેમજ તૃણજાતિ, વેલા તથા વેલો કોઈ બીજ તથા કોઈ શાખાથી ઉગનારાં છે ॥ ૧૩૭ ॥

પૃથિવીમાં રોપેલું બીજ મનુષ્ય શક્તિથી અસાધ્ય ગુણોને વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન કરેછે. તે પોતાના યોગ્ય વળતે પૃથિવીની અંદર તથા બાહર અંકુર કાઢાડેછે. બાહરનો અંકુર શાખા ને અંદરનો મૂલ થાયછે. તે પૃથિવીમાંથી નીકળતો અંકુર જાણે પ્રકાશનેજ ઇચ્છતો હોય તેવી રીતે પ્રકાશની સામે વધેછે, ને તે ન મળે તો કરમાઈ જાયછે; પછી વધતાં વધતાં તે વૃક્ષ થાયછે. વૃક્ષો પોતાના શરીરના પોષણ માટે અનુકૂલ પદાર્થોને પૃથિવીમાંથી મૂલવડે, ને વાયુમાંથી પત્રવડે ખેંચી ગ્રહણ કરેછે. ઘણુંકરી પ્રાણપ્રદ, જલકર તથા હરિતવાયુ અને પ્રકાશથી વૃક્ષ જાતિ વધેછે. કેમકે તેમને ઉછરવા માટે તેમના મૂળમાં જલનાં સિંચનની તથા બાહરથી વાયુ અને પ્રકાશ મળવાની અત્યંત જરૂર પડેછે. મૂળમાં સિંચેલા પાણીમાંથી તેમને પ્રાણપ્રદ તથા જલકર વાયુ પ્રાપ્ત થાયછે. ને બાહરથી સામાન્ય વાયુમાં આવતો હરિત વાયુ તથા સૂર્યથી આવતો પ્રકાશ પત્રદ્વારે મળેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જેમ ફેફસાં, ધમની, રક્તવાહિની તથા સ્નાયુ વિગેરે હોયછે, જેથી તેમણે કરેલા ખાન પાનની ક્રિયા થઈ તેમનું રક્ષણ થાયછે. તેમ વૃક્ષોમાં પણ પાત્રાં, ધમની અને મોહોટી તથા જીણી રસવાહિની રેખાઓ વિગેરે હોયછે, જેવડે તેમણે પૃથિવી તથા વાયુમાંથી ચુસી લીધેલા પદાર્થો ક્રિયાને પામી તેમના શરીરના સર્વ ભાગોમાં પ્રસરેછે; જેથી તેમનું રક્ષણ થાયછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં ફેફસાંવડે જે કાર્ય થાયછે, તે વૃક્ષોમાં પત્રોવડે થાયછે. જેમ જંગમ પ્રાણિ ફેફસાંવડે પ્રાણપ્રદ વાયુને ગ્રહણ કરી હરિત વાયુને બાહાર કાઢેછે, તેમ વૃક્ષો પત્રોવડે હરિત વાયુને ગ્રહણ કરી વધારાના પ્રાણપ્રદ વાયુને બાહાર કાઢાડેછે. જંગમ પ્રાણિયોના શરીરમાં જીવિતનું રક્ષણ થવા માટે જેમ લેળું તથા મજ્જા હોયછે, તેમ વૃક્ષોમાં તેમના રક્ષણ માટે ગાલો તથા જડ હોયછે. ગાલો સર્વ વૃક્ષોમાં હોયછે, જે તેમની પૂર્વ અવસ્થામાં વધતો જાયછે, ને ઉત્તર અવસ્થામાં

ઘટતો જાયછે. તે જ્યારે વૃક્ષ નાશ પામવા આવેછે, ત્યારે તદ્દન જતો રહેછે. વૃક્ષોમાં કેટલાક નર તથા કેટલાક નારી જાતિના વૃક્ષ હોયછે. નર જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં જે સૂક્ષ્મ રજ હોયછે, તે પવનમાં ઉડી નારી જાતિના વૃક્ષના ફુલમાં પડેછે, જેથી ફળ ઉત્પન્ન થાયછે; તેમ થયા વિના ફળ થતાં નથી. એ નર જાતિના પુષ્પની ઝીણી રજ છેટેથી પણ વાયુ સાથે આવેછે. કેટલેક ઠેકાણે એમ પણ જોવામાં આવેછે કે, સ્ત્રી જાતિના વૃક્ષની નજર પુરૂષ જાતિના વૃક્ષ સામે થતાંજ તેને ફળ ઉત્પન્ન થવા માંડેછે. એકે વૃક્ષ જાતિમાં જંગમ પ્રાણીયોની પેઠે બાહ્યજ્ઞાન જોવામાં આવતું નથી, તોય પણ તેમનામાં અંતર્જ્ઞાન છે એમ અનુમાન કરાય છે. કેમકે તેમના વધવામાં કંઈ આડે આવેછે, તો તેઓ બાજુમાં થઈને વધેછે. વળી તેમને તાડન કરવાથી દુઃખ થાયછે, જે રીસામણીના ઝાડમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. મનુસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તમસા બહુરુપેણ વેષ્ટિતાઃ
કર્મહેતુના । અંતઃસંજ્ઞાં ભવંત્યેતે
સુખદુઃખસમન્વિતાઃ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મ જેમનો હેતુ છે એવા વિચિત્ર પ્રકારના તમોગુણો કરી વિટાયલા વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણીયો, અંતર્જ્ઞાનવાળા હોવાથી સુખ-દુઃખે કરી યુક્ત હોયછે ॥ ૧૩૮ ॥

જેમ પૃથિવી ચોતરફ અસંખ્ય ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષજાતિથી ભરેલી છે, તેમ અસંખ્ય જરાયુજ, અંડજ તથા સ્વેદજ પ્રાણીયોથી પણ સર્વત્ર ભરેલી છે. વનસ્પતિનાં પ્રત્યેક પુલ તથા પત્રમાં ઝીણા જંતુઓ હોયછે. તેમજ આપણા પગની નીચેની જમીન પણ સૂક્ષ્મ જીવોથી ભરેલી છે. આપણી આસપાસનું વાતાવરણ પણ જીવોથી વ્યાપ્ત છે. પ્રત્યેક પર્વત, વન, સાગર, સરોવર, નદી તથા નાળાં સર્વ પ્રાણીયોથી ભરેલાં હોયછે. કોઈ કોઈ ઉણુ પાણીના ઝરામાં પણ કેટલીક જાતિનાં માછલાં તથા કીટ જણાયલા છે. વધારે શું કહેવું! પ્રત્યેક પાણીનાં ટીપાં તથા તિલ જેટલાં સ્થાનમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક ચંત્રવડે જોયાથી જીવો દેખાવામાં આવેછે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદના ત્રિજ્ઞ પ્રપાઠકમાં કહેલ છે કે,

સર્વેમિદમભ્યાત્તઃ ॥ ૧૩૯ ॥

આ સર્વને આત્મા વ્યાપિ રહ્યો છે ॥ ૧૩૯ ॥

જરાયુજ પ્રાણીયોને સ્તન હોયછે, તેમનામાં જે હાથવાળા મનુષ્ય, ચાર હાથવાળા વાનરો, હાથે ઉડનારાં વાઘલાં, કીટને ખાનાર છછુંદરાદિ, માંસ ખાનાર ચિંકુ, વાઘ, જરખ, શિયાળ, વરૂ, કુત્રા તથા બિલાડાદિ, જલમાં રહેનાર શિશુમારાદિ, બડી ચાંમડીવાળા ગેંડા, હાથી તથા વરાહાદિ, ઓગાળવાળનારા ઉંટ, ગાય, ભેંસ તથા હરિણાદિ, દાંત વગરના અથવા લઘુ દાંતવાળા સ્લાથ એટલે વજ્રકીટ, આરમાડિલો વિગેરે, કરડી ખાનાર ઉંદર તથા સસલાદિ અને આદિપ્રાણી મહાદ્વિપમાં વસનાર પેશીવાળા કાંગારૂ તથા મળમૂત્ર કરવાનો જેને એકજ માર્ગ છે એવા ચાર પગ તથા ચાંચવાળા પ્રાણી વિગેરે, પ્રાણીયોના એવા બાર ભેદ છે. અંડજ પ્રાણીયોમાં પક્ષિવર્ગ, સર્પવર્ગ તથા મત્સ્યવર્ગ એવા ત્રણ ભેદ છે. તેમાં પક્ષિયોમાં બીજા પક્ષીને મારી ખાનાર ગૂધ, ગરૂડ,

બાજ તથા ધ્રુવડ વિગેરે, વૃક્ષોપર વસનાર કાગડા, કોયલ, તથા લક્ષ્મીપ્રોહાદિ, ધુધ-
નારા કબુતર, હોલા, કુકડા તથા શાહામૃગાદિ, જલમાં ચાલનાર બગલા વિગેરે અને
પ્રાણીમાં તરનારા બતક, હંસ તથા રાજહંસાદિ એવા પાંચ ભેદ છે. સર્પવર્ગમાં કાચબા,
કાકીડા, સર્પમાસી, દેડકા તથા સઘળી સર્પજાતિ અને જલ તથા સ્થલપર પેટે ચાલ-
નાર સઘળાં પ્રાણિયોનો સમાવેશ કરેલ છે. મત્સ્યવર્ગમાં સઘળા પ્રકારના મત્સ્યની
ગણના કરવી છે. સ્વેદજવર્ગમાં પણ અસંખ્ય જાતિના પ્રાણિયોનો સમાવેશ થયેલ છે.
જોકે તેમની પણ ઇંડાંથી ઉત્પત્તિ થાયછે, પણ તે ઇંડાં ઘણાં સૂક્ષ્મ હોવાથી દૃષ્ટિ
પડતાં નથી, ને તે ગરમીથી થાયછે, માટે સ્વેદજ કેહેવાય છે. માંકડનાં ઇંડાં ઘણી
વેળા જોવામાં આવેછે, ને માંકડ સ્વેદજ કેહેવાય છે. એ સઘળાં પ્રાણિયોમાં જેને
પીઠમાં બરડો હોય છે, તેની ગણના પૃથ્વંશવિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં થયેલી છે. અને
જેને પીઠમાં બરડો હોતો નથી, તેવા પ્રાણિયો પૃથ્વંશહીન અર્થાત્ કોમલ શરીર-
વિશિષ્ટ પ્રાણીવર્ગમાં ગણેલા છે. વળી એક એવો નિયમ છે કે, જેનો કાનને ઠેકાણું
છીંડું હોયછે, તે પ્રાણી ઇંડું મૂકેછે, ને જેને કાન હોયછે, તે પ્રાણી બચ્ચાંને જન્મ
આપેછે, ને તેને ધવરાવવા માટે થાન હોયછે. અર્થાત્ છીંરાં તેને ઇંડાં, ને કાન તેને
થાન હોયછે. એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં જુદી જુદી રીતે આહાર, નિદ્રા, ભય તથા
મૈથુનધર્મ જોવામાં આવેછે. જરાયુજ તથા અંડજ વર્ગમાં જે સ્થલચર પ્રાણિયો છે,
તેમનામાં તો એ ચારે ધર્મ પ્રસિદ્ધ રીતે સર્વના દેખવામાં આવેછે, અને એ બન્ને
વર્ગના જે જલચર પ્રાણિયો છે, તેમનામાં પણ એ ચારે ધર્મ હોયછે, જે તપાસ કર-
નારને જણાઈ આવેછે. સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં આહાર, નિદ્રા તથા ભય, એ ત્રણ
ધર્મ તો સારી રીતે દેખાયછે, પણ મૈથુનધર્મ મત્કુણ મક્ષિકાદિમાં કોઈ કોઈ વખતે
જોવામાં આવેછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, ઉત્પન્ન થયા પછી સર્વ સ્વેદ-
જમાં કોઈ રીતે પણ એ ધર્મ હોવો જોઈયે. ઉદ્ભિજ્જ એટલે વૃક્ષ જાતિમાં પણ
એ ચારે ધર્મ છે, કેમકે એ વધેછે ને તાજ રહેછે; તેથી એને આહાર જણાયછે. રાત્રિયે
ગ્લાનિ પામેછે, માટે એ નિદ્રાવશ થાયછે, એમ અનુમાન કરાય છે. એના વધવાના
માર્ગમાં પથ્થરાદિ કંઈ આડે આવેતો એ બાજુમાં થઈને વધેછે, માટે એને ભય થાયછે,
એમ ધારવામાં આવેછે. એમાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ જાતિ છે, ને એમના પુષ્પરજનો
સંયોગ થાયછે, માટે એ જાતિમાં પણ એવા પ્રકારે મૈથુન ધર્મ રહેલ છે. એ ઉપરથી
આ સર્વ જગત્ પ્રકૃતિ તથા પુરૂષના સંયોગથીજ થયેલું છે, એમ જે આર્ય પ્રજ્ઞના
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કહેલું છે, તે સિદ્ધ થાયછે, જ્ઞાન પણ એ ચારે પ્રકારના પ્રાણિયોમાં
ન્યૂનાધિકપણાએ જણાયછે. મનુષ્યમાં સર્વ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન છે, તેમનામાં સારા-
સાર જાણવાનો વિવેક છે. તેઓ જોકે શરીર શક્તિયે સિંહ, વ્યાઘ્ર તથા હસ્તિ આદિ
બળવાન પ્રાણિયોથી ઘણા ન્યૂન છે, તેમણે તેમનામાં તે પ્રાણિયો કરતાં જ્ઞાનશક્તિ
અધિક હોવાથી તેમને વશ કરી શકેછે. સૃષ્ટિમાંના અનેક પદાર્થોને, તેમની જુદી
જુદી રીતે યોજના કરીને, તેઓ પોતાના ખાન, પાન, વસ્ત્ર, ઘર તથા વાહનાદિ વૈભ-
વનાં સાધનો માટે, તેમજ રોગ શમનાર્થ ઔષધાદિ માટે ઉપયોગમાં લાવી, પોતાની

ગરજ પુરી પાડી શકેછે. વિમાનવડે આકાશમાં ગમન કરી શકેછે. અગ્નિરથ તથા અગ્નિનૈકા જેવા વાહનોવડે આખા ભૂગોલ ઉપર સહેજ વખતમાં ફરી આવી શકેછે. (વદ્યુદંત્રથી પલવારમાં દૂરદેશના ખળર બાણી શકેછે. દૂરશ્રવણ યંત્રવડે ઘણે છેટેથી સાંભળી શકેછે અને દૂરદર્શક યંત્રવડે આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય પ્રકાશિત ગોલોની નિરીક્ષા કરી તેમનાં સ્વરૂપ બાણી શકેછે. સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રવડે સાધારણ દૃષ્ટિયે નહીં ભાસતાં સૂક્ષ્મ પદાર્થોને જોઈ શકેછે. અને ટુંકામાં કહ્યે તો આ અપાર અમત્કારવાળી સૃષ્ટિની રચનાંસંબંધી રસાયન શાસ્ત્રવડે વિચાર કરી એના મૂલતત્ત્વોને બાણી, એના અદ્ભુત કારણ સ્વરૂપ નિરાકાર, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત, અખંડાકાર, સમ્યક્દાનંદરૂપ પરમાત્માને ઓળખી મોક્ષને પામી શકેછે. બીજા પ્રાણિયોમાં એનો સહસ્રાંશ પણ જોવામાં આવતો નથી. જોકે તેમનામાં પણ જ્ઞાન છે, પણ તે ઘણું ઉતરતું ભાસેછે. મનુષ્યથી ઉતરતું જ્ઞાન જરાયુજ્ઞ જાતિના બીજા પ્રાણિયોમાં જણાયછે. તેમાં પણ કેટલીક વાનર જેવી જાતિમાં વિશેષ, ને કેટલીકમાં ન્યૂન હોયછે. મનુષ્યની પેઠે તેઓમાં પણ દશ ઈન્દ્રિય તથા મન હોય એમ જણાયછે. તેમનું બોલવું એકજ રીતનું ભાસેછે; પણ તેમ નથી; તેમાં તેમને પોતાને શુભ, અશુભ, પ્રિય તથા અપ્રિયાદિ સૂચક અનેક રીતના ભેદ હોયછે; જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. તેમને પણ પોતાને અનુકૂલ તથા પ્રતિકૂલ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ વિષયનું જ્ઞાન થાયછે; વળી કેળવવાથી તેઓ સુધરીને પોતાના પાલકની આજ્ઞા પાલનાર થાયછે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરાયછે કે, તેમનામાં પણ થોડે અંશે વિચાર કરવાની શક્તિ છે. જરાયુજ્ઞ પ્રાણિયોથી ઉતરતું જ્ઞાન અંડજ પ્રાણિયોમાં હોયછે. તેમાં પણ કેટલીક જાતિમાં ઓછું ને કેટલીકમાં વધતું હોયછે. પક્ષિયોમાં સર્વ અંડજ કરતાં વિશેષ જ્ઞાન હોય એમ દેખાયછે, કેમકે તેઓ પણ કેળવવાથી સુધરીને આજ્ઞા પાલનાર થાયછે. તેમનું બોલવું પણ પોતાને પ્રિય તથા અપ્રિય સૂચક હોયછે, જે તેમની જાતવાળાજ સમજેછે. અંડજથી ઉતરતું જ્ઞાન સ્વેદજ વર્ગના પ્રાણિયોમાં હોયછે, ને ઉદ્ભિજ્ઞ વર્ગના પ્રાણિયોમાં તો તેથી પણ ઘણુંજ ઉતરતું જણાયછે. એ રીતે વિચિત્ર પ્રકારના સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયો આ પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસેછે, તેમ પૃથ્વીના પેટમાં પણ અનેક રીતના મિશ્રિત તથા અમિશ્રિત પદાર્થો જસેલા હોયછે; જે ખનન કરવાથી પ્રાપ્ત થાયછે; માટે ખનિજ કહેવાયછે. એવી આ પૃથ્વી સામાન્ય રીતે ચાર શુભવાળી કહેલ છે. કણાદ મુનિયે કહ્યું છે કે.

રૂપરસગંધસ્પર્શવર્તી પૃથિવી ॥ ૧૪૦ ॥ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શવાળી પૃથિવી છે ॥ ૧૪૦ ॥

તેમાં રૂપના નીલ, શુકલ, પીત, રક્ત, હરિત, કપિશ તથા ચિત્રાત્મક એવા સાત ભેદ છે. રસના કષાય, મધુર, લવણ, કુટુ, તિક્ત તથા આમ્લ એવા છ ભેદ છે. ગંધની મુગંધ તથા દુર્ગંધ એવા બે ભેદ છે, ને સ્પર્શના શીત, ઉષ્ણ, કઠિણ, તથા કોમળ એવા ચાર ભેદ છે. પૃથ્વીની અંદર તથા બાહર જળ રહેલ છે, તેજ પણ એના પેટમાં અને બાહર રહેલ છે, વાયુ પણ એના પરમાણુ વચ્ચેના તથા બાહરના આકા-

શમાં રહી એને વ્યાપી રહ્યોછે અને આકાશ પણ એના પરમાણુ વચ્ચે તથા બાહેર હોયછે, માટે એ પૃથિવીનો પંચમહાભૂતાત્મક ગોલ કહેલો છે. એના જેવા અસંખ્ય વસ્તિવાળા ગોળ આકાશમાં ઉત્પન્ન થઇ રહેલાછે. માટે ઋગ્વેદ મંડલ ૧ સૂકત ૧૬૪ માં કહ્યું છે કે,

द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ॥ ૧૪૧ ॥ આકાશ મારો પિતા, ઉત્પન્ન કરનાર તથા આદિ કારણ છે ॥ ૧૪૧ ॥

આકાશનો અંત નથી માટે એ અનંત કહેવાયછે. આકાશમાં શબ્દગુણ કહેલ છે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં એ ગુણ વાયુમાં છે, આકાશમાં તો એનો આરોપ કરેલ લાસેછે. કેાઇ પણ એક બાબુથી છિદ્રવાળા ઘડા અથવા હાંડી જેવા પદાર્થોમાંથી બંધાવડે વાયુને ખેંચી લીધો હોય ને પછી તેમાં ઘંટા વગાડી હોય, તો તેનો શબ્દ જાણે ઘણેજ દૂર થતો હોય તેવો જીણો સંભળાયછે. એ ઉપરથી શબ્દગુણ વાયુમાં રહેલ લાસેછે, પણ વાયુ નિઃશેષ ખેંચી શકાતો નથી, ને થોડે અંશે પણ તે પદાર્થમાંના આકાશમાં રહેછે, જેથી જીણો પણ શબ્દ સંભળાયછે, માટે શબ્દગુણ આકાશમાં આરોપિત કરેલ છે. તર્કસંગ્રહમાં કહ્યું છે કે,

शब्दगुणमाकाशम् ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશ શબ્દગુણવાળું છે ॥ ૧૪૨ ॥

આકાશનું કંઈ સ્વરૂપ નથી પણ તેમાં કિંચિત્ પ્રકાશ તથા કિંચિત્ તિમિરના મિશ્રિત યોગથી નીલતા લાસેછે; અને પૃથ્વી ગોળછે, ને તેની સર્વ બાબુએ આકાશ છે; એટલે તેના અર્ધગોલની સાથે લાગેલું આકાશ ધ્રુમટ જેવું લાસેછે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં પ્રાણિવર્ગવર્ણન.

॥ स्वगोल-वर्णन ॥

વલ્કન

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે, તેમાં પેહેલો વલ્કન નામનો ગ્રહ છે. ઘણા વર્ષો થયા સૂર્યની પાસેનો ગ્રહ બુધજ નજાયલો હતો, પણ તેની ગતિમાં કંઈ અનિયમિતપણું નજાયાથી, તેની અને સૂર્યની વચ્ચે કેાઇ બીજો ગ્રહ હોવો જોઈએ, એમ થોડા વર્ષ પેહેલાં હમણાંના જ્યોતિષિયોના ધારવામાં આવ્યું. પછી તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, પણ તે સૂર્યની પાસે હોવાથી તેના પ્રકાશમાં દેખાઈ શકાતો નહીં. છેવટ ઈસ્વી-સન ૧૮૭૮ માં ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ થવા વખતે, અમેરિકાના એક જ્યોતિષિયે દૂરદર્શક ચંત્રવડે અવલોકન કરી એ ગ્રહ શોધી કાઢાડ્યો. એ સૂર્યની ઘણેજ પાસે હોવાથી તેણે એનું નામ વલ્કન એટલે અગ્નિ પાડ્યું. એનું કદ હજી મંત્રવડે માપી શકાયું

નથી, પણ એ સૂર્યથી ૬૫ લાખ કોશ દૂર છે તથા સૂર્યને પૃથ્વીના વીશ દિવસમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાહાડી શકાયો છે. એના ઉપરથી આપણાં કરતાં સૂર્ય આશરે ૫૦ ગણો મોટો દેખાય છે, તેથી પ્રકાશ અને ઊષ્ણતા આપણા કરતાં એના ઉપર તેટલાં વધારે પડેછે; જેને પોહોંચતાં $૫\frac{૧}{૪}$ મિનિટ લાગેછે. એની સઘળી ઋતુઓ પણ આપણા વીશ દિવસમાં થાયછે, તો એના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ એને ઘટતી થઈ હશે.

બુધ.

વલ્કન પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બુધ છે. તેનો વ્યાસ એટલે સરલ મધ્ય-રેષા અર્થાત્ જાડાઈ સુમારે એક હજાર પાંચસો કોશની છે. માટે તે આપણી પ્રથવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ પોતાના આખા અંગે ઓગણીશ ગણો નહાનો છે. તે સૂર્યથી આશરે એક કોડ એશી-લાખ કોશ દૂર છે, ને ક્યારેય પણ સૂર્યની આગળ પાછળ દોઢ કલાકથી વધારે વખત ઊગતો વા આવતો નથી. તેથી તે જો દૃષ્ટિયે પડે તો ક્ષિતિજ આગળજ પડેછે. તે સૂર્ય પ્રકાશના જોરથી ઘણું કરી દેખાતો નથી; પણ વર્ષમાં એક વેળા સૂર્યોદયની પેહેલાં પૂર્વે ને એક વેળા સૂર્યાસ્તની પછી પશ્ચિમે એ રીતે જો વખત આપણા દેશમાં પંદર અથવા વીશ દિસ સુંધી ક્ષિતિજ આગળ દેખાયછે. તે એક કલાકમાં ચોપાન હજાર પાંચસો કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા અઘ્યાશી દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સિંધુસિંધુરનવાણ્વગોક્ષ્વદ્-

ત્ર્યક્ષસપ્તશશિનો જ્ઞાતિગ્રજાઃ ॥ ૧૪૩ ॥

ચાર અળજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં બુધની ૧૭૬૩૬૬૯૮૯૮૪ શીઘ્ર પર્યય થાયછે, એ હીસાએ તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૮૮ દિવસ લાગે છો ૧૪૩૩

એથી તેના ઉપર વસનારાઓનું આપણા ત્રણ માસ જેટલું વર્ષ હોયછે. તે પોતાના અંગ ઉપર ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે. એમ અનુમાન થયેલ છે, માટે તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પૃથ્વીના દિવસ રાત્રિ જેવડા હોયછે. તે પૃથ્વીનો અંતર્ગ્રહ હોવાથી તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક યંત્રવડે દેખાય છે. પ્રકાશ વિષયમાં કહેલા પ્રકાશ કિરણોના પ્રસરણ ધર્મ પ્રમાણે તે ગ્રહ ઉપરથી આપણા કરતાં સૂર્ય છથી સાતગણો મોટો દેખાયછે, ને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઊષ્ણતા પણ તેટલાં અધિક પડેછે; જેને પોહોંચતાં ૩ મીનીટ લાગેછે. એ ઉપરથી પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેના ઉપર ઘટતી થઈ હશે. કોઈ કોઈ વખત તે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચમાંથી જતાં સૂર્યબિંબની આડે આવેછે, પણ સૂર્યકદના પ્રમાણમાં તે ઘણો નહાનો હોવાથી દેખાતો નથી; પરંતુ દૂરદર્શક યંત્રવડે સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે. જ્યારે તે પૃથ્વી અને સૂર્યની વચમાં થઈને જાયછે, ત્યારે પૃથ્વીની પાસે ને જ્યારે સૂર્યની પેલી બાજુએ જાયછે ત્યારે પૃથ્વીની છેટે હોયછે.

શુક.

બુધ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શુક છે. તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણ હજાર આઠસો કોશનો છે, જેથી ઘણું કરી તેનું મહત્ત્વ પૃથિવીના મહત્ત્વ જેવડું છે. સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય આકાશમાંના સર્વ ગોળ કરતાં તે અધિક તેજસ્વી દેખાય છે. જ્યારે તે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચે આવે છે, ત્યારે ચંદ્ર વિના સર્વ ગ્રહ કરતાં તે પૃથિવીની અધિક પાસે હોય છે; કારણ તેના ફરવાના માર્ગની પછી પૃથિવીને ફરવાનો માર્ગ છે, અને જ્યારે તે સૂર્યની ખીજી બાજુએ જાય છે ત્યારે પૃથિવીથી છેડે હોય છે, તે સૂર્યથી ત્રણ કોડ પાંત્રીશ લાખ કોશ દૂર છે, ને એક કલાકમાં આડત્રીશ હજાર આઠસો કોશના વેગથી આપણા બસો ચોવીશ દિવસમાં સૂર્યને ફરી રહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનન્દવેદાઙ્ગગજાગ્નિલોચન-

દ્વિશ્વચ્ચૌલાસિતર્ગાગ્રપર્યયાઃ ॥ ૧૪૪ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં શુકની ૭૦૨૨૩૮૯૪૨ શીઘ્ર પર્યય થાય છે, એ હીસાબે તેની એક શીઘ્ર પરિક્રમા થવાને આપણા ૨૨૪ દિવસ લાગે છે ॥ ૧૪૪ ॥

એટલે તે ઉપરના રહેવાગીનું સુમારે આપણા સવાસાત માસનું વર્ષ થાય છે. તેટલા વખતમાં ત્યાં સઘળી ઋતુઓ થવી જોઈએ. તે પોતાના અંગે સવા ત્રેવીશ કલાકમાં ફરી રહે છે, એવો સુમાર કાઢાડી શકાયો છે. જેથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિ પણ ઘણું કરી આપણા દિવસ રાત્રિ જેવડા હોય છે. તે પણ પૃથિવીથી અંતઃગ્રહ છે, માટે તેના ઉપર થતી પ્રકાશની વધતી ઓછી કળા દૂરદર્શક ચંત્રવડે દેખાય છે, તે જ્યારે સૂર્યની પૂર્વમાં હોય છે ત્યારે સૂર્ય અસ્ત થયા પછી રહર દિવસ દેખાય છે. જેથી સાંજનો તારો કેહેવાય છે. અને જ્યારે સૂર્યની પાશ્વમે હોય છે ત્યારે સૂર્યોદય થયા પહેલાં તેટલા દિવસ સુધી દેખાય છે, જેથી સવારનો તારો કેહેવાય છે, તે સવારે વા સાંજે ત્રણ કલાકથી વધારે વખત સૂધી દેખાતો નથી. તે સૂર્યને આપણા ૨૨૪ દિવસમાં ફરી રહે છે, ને તેની આંગળ પાછળ રહર દિવસ સૂધી દેખાય છે, તેનું કારણ એ કે, આપણી પૃથિવી પણ મંદ ગતિથી તેની પાછળ પાછળ જતાં સૂર્યને ફરે છે, જેથી તે વધારે વખત સુધી દેખાય છે, પૃથ્વી સ્થિર હોય તો એમ થાય નહિ. પ્રકાશ ધર્મ પ્રમાણે શુક ઉપર પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વળતા પૃથિવીના કરતાં આશરે બમણાં પડે છે, જેને ત્યાં પહોંચતાં છ મિનિટ લાગે છે. ત્યાંથી સૂર્ય પણ આપણા કરતાં બમણો દેખાય છે, તેથી તેના ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. શુક પણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથિવીની વચ્ચેમાં થઈને જાય છે, ત્યારે કોઈ કોઈ વખત સૂર્યની આડે આવે છે, જે દૂરદર્શક ચંત્રવડે અવલોકન કરતાં સૂર્યબિંબ ઉપર કાળા ડાઘની પેઠે દેખાઈ રહે છે.

પૃથિવી.

શુક પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ આપણી પૃથિવી છે. એ સૂર્યથી સુમારે ચાર કોડ

આસઠ લાખ કોશ દૂર છે. એનો પૂર્વ પશ્ચિમ વ્યાસ આસરે ત્રણ હજાર નવસો સાઠ કોશ અને પરિધિ અર્થાત્ ઘેરાવો ૧૨૩૭૫ કોશ છે. કેમ કે પૃથિવીના મધ્ય ભાગ ઉપર જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામે છે, તે સ્થાનથી પશ્ચિમે પાંચશો કોશ ઉપર તેનો ઉદય થવાને નજદીક એક હોાર એટલે કલાકનો વખત લાગેછે. એમ હમણાં વિજળીના તાર આખી પૃથિવીના ઘેરાવા ઉપર ગોઠવેલ હોવાથી ખબર થઈ સિદ્ધ થયેલું છે. હવે જે સ્થાને સૂર્ય ઉદય પામેછે, તેજ સ્થાને પાછો ઉદય પામવાને તેને નજદીક ચોવીશ કલાક લાગેછે, માટે એક કલાકનો વખત જે પાંચસો કોશ થાયછે, તો ચોવીસ કલાકનો વખત ખાર હજાર કોશ થવો જોઈયે. એમ થાયછે, માટે પૃથિવીના પૂર્વ પશ્ચિમ ઘેરાવાવિષે કંઈ શંકા રહેલ નથી. હરકોઈ ગોળનો ઘેરાવો સિદ્ધ થતાં તેની નડાઈ ભૂમિતિના ગણિતથી તરત શોધી કઢાય છે. માટે પૃથિવીના ગોળની નડાઈ અર્થાત્ વ્યાસવિષે પણ કંઈ શંકા રહેતી નથી. કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં કાશીના બાપુદેવ શાસ્ત્રિયે જ્યોતિષસંબંધિ લખી મોકલેલ વિષયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાસેભનન્દાગ્નિહતે વિભક્તે

હરકોઈ ગોળના વ્યાસને ૩૬૨૭ થી ગુણી

સ્વબાણસૂર્યૈઃ પરિધિસ્તુ સૂક્ષ્મઃ ॥ ૧૪૫ ॥

૧૨૫૦ થી ભાગિયે તો તે ગોળની સૂક્ષ્મ પરિધિ નીકળેછે ॥ ૧૪૫ ॥

કારણ ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિમાં ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં ચંદ્રગ્રહણાધિકારના ભાષ્યમાં કહેલ છે કે,

ભનન્દાગ્નિમિતપરિધેઃ

૩૬૨૭ યોજન પરિધિ એટલે ઘેરાવાનો

સ્વબાણસૂર્યૈર્મિતો વ્યાસઃ ॥ ૧૪૬ ॥

૧૨૫૦ યોજન વ્યાસ એટલે નડાઈ થાયછે ॥ ૧૪૬ ॥

વળી આર્યભટ્ટે પણ આર્યસિદ્ધાંતના ગણિતપાદમાં કહ્યું છે કે,

ચતુરધિકં શતમષ્ટગુણં દ્વાષષ્ટિસ્તથા

ગોળનો વ્યાસ વીશ હજાર યોજન હોય

સહસ્રાણામ્ । અયુતદ્વયવિષ્કંભસ્યા-

તો તેની પાસે પાસેની પરિધિ એટલે

સન્નો વૃત્તપરિણાહઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઘેરાવો ૬૨૮૩૨ યોજન થાયછે ॥ ૧૪૭ ॥

ઉત્તર દક્ષિણ ટોંચ તરફ પૃથિવી ચપટી હોવાથી પૂર્વ પશ્ચિમ કરતાં નડાઈમાં આસરે ૧૩ ને પરિધિમાં આસરે એકતાલીસ કોશ ઓછી છે. એ રીતનું પૃથિવી ગોળનું મહત્વ ભૂમિતિના ગણિતથી હમણાના જ્યોતિષિયોયે સૂક્ષ્મ યંત્રોની સહાયવડે શોધી કહાડ્યું છે જેને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે તેને એ શોધી કહાડેલું મહત્વ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કહાડ્યું હોય એમ જણાશે. ભાસ્કરાચાર્યાદિ પૂર્વના આર્ય જ્યોતિષિયોયે પણ એજ ગણિતથી પૃથિવીનું મહત્વ શોધી કહાડેલ છે, પણ તે સમયે હમણાના જેવાં સૂક્ષ્મ યંત્રો નહોતાં, તેથી તેમણે કહાડેલા મહત્વમાં કાંઈક ફરક આવેલ છે. સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં ભાસ્કરે કહેલ છે કે,

પુરાન્તરં ચેદિદ્મુત્તરં સ્યા-
ત્તદક્ષવિશ્લેષલવૈસ્તદા કિમ્ ।
ચક્રાંશકૈરિત્યનુપાતયુક્તયા
યુક્તં નિરુક્તં પરિધેઃ પ્રમાણમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

કોઈ પણ ઉત્તર દક્ષિણના બે શેહેર વચ્ચેના અક્ષાંશની બાદબાકી કરી જેટલા અંશ બાકી રહે તેટલા અંશ બરાબર બે તે પુરોનો ઉત્તર તરફનો યોજનાત્મક અંતર આટલો છે, તો આખા ભૂગોળ-ચક્રના ૩૬૦ અંશે કરી કેટલો? એ ત્રિ-રાશિના હીસાબે ભૂગોળના ઘેરાવાનું જે પ્રમાણ કહ્યું, તે યોગ્યજ છે ॥ ૧૪૮ ॥

નિરક્ષદેશાત્ ક્ષિતિષોઢશાંશે
ભવેદવન્તી ગણિતેન યસ્માત્ ।
તદન્તરં ષોઢશસંગુણં સ્યાદ-
ભૂમાનમસ્માદ્રહુ કિં તદુક્તમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

ઉજ્જન નગરી વિષુવવૃત્તથી પૃથિવીના સોલમા અક્ષાંશ ઉપર ગણિતે કરી આવે છે, માટે વિષુવવૃત્તથી તેનો યોજનાત્મક અંતર એક આક્ષાંશના યોજનાત્મક અંતરથી સોલગણો હોય છે. એ ઉપરથી પૃથિવીના ઘેરાવાનું એ પ્રમાણ કહ્યું, બહુ કહેવા વડે શું? ॥ ૧૪૯ ॥

પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલ મધ્યરેષા લંકા ઉપર થઈને જાય છે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયો ધારતા હતા, તેથીજ ઉજ્જન શેહેર વિષુવવૃત્ત અર્થાત્ વર્તુલમધ્ય-રેષાથી ૧૬ અંશને અંતરે કહેલ છે. વસ્તુતાથી પૃથિવીની પૂર્વ પશ્ચિમ વર્તુલમધ્યરેષા લંકાથી સાત અંશ દક્ષિણે છે, તેથી સાંપ્રત ઉજ્જન શેહેર ૨૩ અંશને અંતરે આવેલ છે; પણ લંકાથી તો સોલ અંશને અંતરેજ છે. એ રીતનું ગણિત કરી ભાસ્કરે શિરો-મણિના એજ અધ્યાયમાં પૃથિવીનું ઉત્તર દક્ષિણ મહત્વ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:—

પ્રોક્તો યોજનસંખ્યયા કુપારિધિઃ સત્યાજ્ઞ-
નન્દાબ્ધયસ્તદ્વ્યાસઃ કુમ્બજઙ્ગસાયકમુવઃ
સિદ્ધાંશકેનાધિકાઃ ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવીનો ઘેરાવો ૪૯૬૭ યોજન અને વ્યાસ $૧૫૮૧\frac{૧}{૨૪}$ યોજન કહેલ છે ॥ ૧૫૦ ॥

પૃથિવી પોતાના અંગપર આશરે ચોવીસ કલાકમાં ફરી રહે છે, જેટલા વખતમાં એના ઉપર દિવસ રાત્રિ થાય છે; જેને જ્યોતિષિયો સાવન દિવસ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ત્રણગણિતાધ્યાયના મધ્યમાધિકારમાં કહેલ છે કે,

ઈનોદયદ્વયાંતરં તદર્કસાવનં દિનમ્ ।
તદેવ મેદિની દિનં ભવાસરસ્તુ ભ્રમઃ ૧૫૧

સૂર્યના બે ઉદયનો જે અંતર તે સૂર્યને સાવન દિવસ, તેજ પૃથિવીનો દિવસ અને નક્ષત્ર મંડળનો જે ભ્રમ તે નક્ષત્ર સાવન દિવસ કહેવાય છે ॥ ૧૫૧ ॥

જેમ એક રોડ દડાની વચમાં સળી પરાવીને તે દડાને તે સળી ઉપર વેગથી

ફરવે હોય, તો તેના ઊપસેલા મધ્ય ભાગ ઊપર ઘણો વેગ હોય છે, ને સળી સાથે લાગેલા તેના છેડા ઊપર વેગ હોતો નથી, તેમ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા પાસે એના ફરવાનો વેગ કલાકે પાંચસો કોશનો છે, જે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ધ્રુવો તરફ જતાં ઘટતો જાય છે, તે છેક ધ્રુવો પાસે તો ભાસતો પણ નથી. એ રીતે પોતાના અંગે ફરતાં ફરતાં પૃથિવી એક કલાકમાં ૩૨૫૦૦ કોશના વેગથી સૂર્યને ફરે છે. તે પોતાના માર્ગમાં સૂર્યને પ્રદક્ષિણા કરતાં પ્રત્યેક માસે આકાશમાંના ચોક્કસ તારાસમૂહ વા રાશિ નીચેથી જસીને બીજા તારાસમૂહ વા રાશિ નીચે જાય છે. જે રાશિના તારા નીચે પૃથિવી હોય છે તેથી સાતમી રાશિના તારા નીચે સૂર્ય દેખાય છે. જોકે સૂર્ય જસતો નથી તોપણ તેની આસપાસ પૃથિવીના ફરવાથી જે જે રાશિ પૃથિવી બદલતી જાય છે તે તે રાશિથી સાતમી રાશિ સૂર્ય બદલતો જણાય છે અને પૃથિવી ઊપરની રાશિનો ઉદય તથા સૂર્ય ઊપરની રાશિનો અસ્ત કેહેવાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યોઽભ્યુદેતિ સમયેન યેન તત્

સપ્તમોઽસ્તમુપયાતિ તેનં ચ ।

રાશિરૂઢ્વર્મપમંડલં કુજા-

દર્દમેવ સતતં યતઃ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫૨ ॥

જે કાળે જે રાશિ ઉદય પામે છે, તેજ કાળે તેથી સાતમી રાશિ અસ્તને પામે છે. જેથી રાશિચક્રનું અર્ધ મંડળ અર્થાત્ છ રાશિ નિરંતર ક્ષિતિજથી ઊપર રહે છે ॥ ૧૫૨ ॥

એ રીતે ફરતાં ફરતાં આકાશમાં જે રાશિના તારા નીચેથી પૃથિવી નીકળી હોય તેજ રાશિના તારા નીચે પાછી આવતાં તેને બાર માસ લાગે છે. માટે આકાશની મધ્યમાં દેખાતા તારાઓના પૂર્વ જ્યોતિષિયે બાર ભાગ કહેવાયા છે, જેને રાશિ કહે છે. પૃથિવીના ગમનથી જે રાશિમાં સૂર્ય જતો જણાય છે, તે રાશિની સંક્રાંતિ કહેવાય છે; ને એક માસ પર્યંત તે રાશિ સાથે સૂર્ય દેખાય છે, માટે તેટલા વખત સુધી તે રાશીના સૂર્ય કહેવાય છે, જેને સૌર માસ કહે છે. એવા બાર સૌર માસમાં પૃથિવી સૂર્યને ફરી રહે છે, જેમ થવાને ૩૬૫^૧/_૪ દિવસ લાગે છે, જેને સૌર વર્ષ કહે છે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પંચાંગરામાસ્તિથયઃ સ્વરામાઃ

સાર્દદ્વિદસાઃ કુદિનાચમન્દે ।

અસ્યાર્કમાસોઽર્કલવઃ પ્રદિષ્ટ-

સ્ત્રિશદિનઃ સાવનમાસ એવ ॥ ૧૫૩ ॥

એક સૌર વર્ષમાં પૃથિવીના ૩૬૫ દિવસ ૧૫ ઘડી ૩૦ પલ તથા ૨૨^૧/_૪ વિપળ હોય છે. એનો બારમો ભાગ સૌર માસ કહેલો છે, ને સાવન માસ તો ત્રીશ દિવસનો કહેલ છે ॥ ૧૫૩ ॥

ઋતુ.

પૃથિવી ઊપર સઘળી ઋતુ તથા દિવસ રાત્રિની વધઘટ પણ તેના સૂર્યને ફરી આવવાથી એક સૌર વર્ષમાં થાય છે. ઋગ્વેદ મં. ૪ સૂ. ૫૩ ઋત્વ ૭ માં કહ્યું છે કે,

આગન્ દેવઋતુભિઃ ॥ ૧૧૪ ॥

સૂર્ય ઋતુએ સહિત આવો ॥ ૧૫૪ ॥

પૃથિવીનો ગોળ સૂર્યની સામે આકાશમાં કંઈક વાંકો રહેલ છે, એટલે તેના સૂર્યને ફરવાના માર્ગમાં તેની ઉત્તર ટોચ તેની દક્ષિણ ટોચથી નિરંતર કંઈક ઊંચી રહે છે. તે જ્યારે આકાશમાં મેષ રાશિના તારાઓ નીચે હોય છે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે સૂર્ય તુલારાશિના તારા સાથે દેખાય છે. તે સમય પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં હોય છે. જેથી તેની બન્ને ટોચો ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ સરખો પડવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં દિવસ રાત્રિ સરખાં હોય છે. તે દિવસથી પૃથિવી મેષરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કરાશિના તારાઓ નીચે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં આવતી જાય છે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકરરાશિના તારાઓ નીચે દેખાતો જાય છે. અને પૃથિવીની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડે છે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસના દિવસનો આરંભ થાય છે. તેમ ઉત્તર ટોચના વાસિયોને, પૃથિવીનો ઊપસેલો મધ્ય ભાગ આવે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો ગંધ થવાથી છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે. દિવસે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાય છે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રી નાની થતી જાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રી મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્ર, હેમંત તથા શિશિરના ભેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય દક્ષિણમાં ઊગવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે, એટલે સૂર્ય કિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના ભેદવાળી ઊનઠાળાની ઋતુનો આરંભ થાય છે. મકર રાશિના તારાઓ નીચે સૂર્ય દેખાય છે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરે પૃથિવી સૂર્યની ઊપલી બાજુમાં યથાર્થ આવી રહે છે, જેથી તેની દક્ષિણ ટોચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહે છે, તેથી તે દિવસે દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાય છે. એથી ઊલટું ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ ને નાનામાં નાનો દિવસ થાય છે. ત્યાંસુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે તે મટીને ત્યારથી ઉત્તરાયણના થાય છે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી કર્કરાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની ઊપલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં જવા માંડે છે, ને સૂર્ય ક્રમથી કુંભ, મીન અને મેષ રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની દક્ષિણ તથા ઉત્તર બન્ને ટોચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે, તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ મોટો થવા માંડે છે. અને નિત્ય સૂર્ય ઉત્તર તરફ ખસતાં ઊગતો જણાય છે,

મોટે ઉત્તરાયણનો સૂર્ય કહેવાયછે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી ડીસેમ્બરથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વર્ષાઋતુ ખેસેછે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ સપ્ટેમ્બરથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં મડતાં સૂર્ય કિરણોયે ખંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડેછે. મેષ રાશિનો સૂર્ય થાયછે, ત્યારે એટલે તારીખ ૨૨ મી માર્ચે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાં આવી રહેછે, જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખા ઉપર ઉગેછે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાનેલીધે બેઠ ઠેકાણે પાછાં દિવસ રાત્રિ સરખાં થાયછે. તે દિવસથી પૃથિવી તુલા રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની પૂર્વ બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી વૃશ્ચિક, ધન તથા મકર રાશિના તારા નીચે સૂર્યની નીચલી બાજુમાં આવતી જાયછે, ને સૂર્ય ક્રમથી વૃષભ, મિથુન તથા કર્કના તારાઓ સાથે દેખાતો જાયછે. અને પૃથિવીની ઉત્તર ટોંચ સૂર્ય તરફ થતી જવાથી તેના ઉપર સૂર્યનો પ્રકાશ નિરંતર પડેછે, જેથી ત્યાંના વાસિયોને છ માસની રાત્રિ પુરી થઈને છ માસના દિવસનો આરંભ થાયછે. તેમ દક્ષિણ ટોંચના વાસિયોને પૃથિવીનો ઉપસેલો મધ્યભાગ આડે આવ્યાને લીધે ત્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ પડતો ખંધ થવાથી છ માસનો દિવસ પુરો થઈને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાયછે. દિવસે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય વધારે વખત સુધી દેખાતો જાયછે, જેથી ત્યાં દિવસ મોટો ને રાત્રિ નાની થતી જાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધના વાસિયોને સૂર્ય થોડો વખત દેખાવાથી ત્યાં રાત્રિ મોટી તથા દિવસ નાનો થતો જાય છે. વળી તે દિવસથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેદવાળી ઊંઘાળાની ઋતુ પુરી થઈને શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેદવાળી શિયાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કારણ દિવસે દિવસે સૂર્ય ઉત્તરમાં ઊગવાથી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં તેનાં કિરણો વાંકાં પડે છે, જેથી ગરમી ઓછી ને થંડી વધારે થતી જાય છે. ઉત્તર ગોલાર્ધમાં એથી ઉલટું થાયછે, એટલે સૂર્યકિરણો ત્યાં સીધાં પડવા માંડ્યાથી ગરમી અધિક થવાને લીધે શરદ્, હેમંત તથા શિશિરના લેદવાળી શિયાળાની ઋતુ પુરી થઈને વસંત, ગ્રીષ્મ તથા વર્ષાના લેદવાળી ઊંઘાળાની ઋતુનો આરંભ થાયછે. કર્કરાશિનો સૂર્ય થાયછે ત્યારે એટલે તારીખ ૨૧ મી જુને પૃથિવી સૂર્યની નીચે આવી રહેછે, જેથી તેની ઉત્તર ટોંચ સૂર્ય તરફ જેટલી થવાની હોય તેટલી થઈ રહેવાથી તે દિવસે ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટો દહાડો ને નાનામાં નાની રાત થાયછે. એથી ઉલટું દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટામાં મોટી રાત્રિ તથા નાનામાં નાનો દિવસ થાયછે ત્યાંસુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણનો હોય છે તે મટીને ત્યારથી દક્ષિણાયનનો થાયછે. કારણ તે દિવસથી પૃથિવી મકર રાશિના તારા નીચેથી એટલે સૂર્યની નીચલી બાજુમાંથી ખસતી ખસતી ક્રમથી કુંભ, મીન તથા મેષ રાશિના તારા નીચે સૂર્યની પશ્ચિમ બાજુમાં આવવા માંડે છે, તે સૂર્ય ક્રમથી સિંહ, કન્યા તથા તુલા રાશિના તારા સાથે દેખાતો જાય છે. તેથી પૃથિવીની ઉત્તર તથા દક્ષિણ બન્ને ટોંચો સૂર્યની સામે આવતી જવાથી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં મોટો થયેલો દિવસ નાનો ને નાની થયેલી રાત્રિ મોટી થતી જાય છે. તથા દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં મોટી થયેલી રાત્રિ નાની તથા નાનો થયેલો દિવસ

મોટો થતો જાય છે; અને નિત્ય સૂર્ય દક્ષિણ તરફ ખસતાં ઊગતો જણાય છે, માટે દક્ષિણાયનનો સૂર્ય કહેવાય છે. ત્યારથી એટલે તારીખ ૨૧ મી જુનથી ઉત્તર ગોલા-
ર્ધમાં વર્ષાઋતુ બેસે છે, અર્થાત્ તારીખ ૨૨ મી માર્ચથી તે ગોલાર્ધમાં સીધાં પડતાં
સૂર્યકિરણોએ ખેંચેલું પાણી પાછું પડવા માંડે છે. તુલા રાશિનો સૂર્ય થાય છે, ત્યારે
એટલે તારીખ ૨૨ મી સપ્ટેમ્બરે પૃથિવી યથાર્થ સૂર્યની પાશ્વમ બાજુમાં આવી રહે છે,
જેથી સૂર્ય પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેષા ઉપર ઊગે છે, ને પૃથિવીની બન્ને ટોંચો સૂર્યની
સામે બરાબર આવવાથી તેના બન્ને ગોલાર્ધમાં સૂર્યપ્રકાશ સરખો પડવાને લીધે બેઝ
ઠેકાણે દિવસ રાત્રિ સરખાં થાય છે. તે દિવસથી ઉત્તર ટોંચના વાસિયોનો છ
માસનો દિવસ પુરો થાય છે, ને છ માસની રાત્રિનો આરંભ થાય છે; અને દક્ષિણ ટોંચના
વાસિયોને તેથી ઊલટું થાય છે. ઉત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ ને વર્ષાના ભેદવાળી
ઊન્હાળાની ઋતુ પુરી થાય છે, ને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એથી ઊલટું થાય છે. ભાસ્કરાચાર્યે
શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવેશ્ચક્રમોગોર્કવર્ષ પ્રદિષ્ટં
ચુરાત્રં ચ દેવાસુરાણાં તદેવ ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યનો રાશિચક્ર ભોગવવાનો કાળ સૌર
વર્ષ કહેલ છે, ને તેજ દેવ તથા અસુરોનાં
દિવસ રાત્રિ કહેલાં છે ॥ ૧૫૫ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ભૂગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મેષાદાવુદિતઃ સૂર્યસ્ત્રીન્ રાશી-
નુદગુત્તરમ્ । સંચરન્ પ્રાગર્હમધ્યં
પૂર્યન્મેરુવાસિનામ્ ॥ ૧૫૬ ॥

મેષાદિ રાશિમાં ઊદય પામેલો સૂર્ય ક્રમે-
કરી ઉત્તરની ત્રણ રાશિમાં જતાં પૃથિ-
વીની ઉત્તર ટોંચવાસી જનોના દિવસનું
પેહેલું અર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૬ ॥

કર્કાદીન્ સંચરન્સ્તદ્વ-
દન્હઃ પશ્ચાર્ધમેવ સઃ ।
તુલાદીંસ્ત્રીન્મૃગાદીંશ્ચ
તદ્દેવ સુરાદિપામ્ ॥ ૧૫૭ ॥

તેની પેઠે કર્કાદિ ત્રણ રાશિમાં જતાં તે
દેવોના દિવસનું પાછલું અર્ધ પુરું કરે છે;
અને તેજ રોતે તુલાદિ તથા મૃગાદિ ત્રણ
ત્રણ રાશિમાં જતાં અસુરોના દિવસનું
પૂર્વાર્ધ તથા પરાર્ધ પુરું કરે છે ॥ ૧૫૭ ॥

અતો દિનક્ષપે તેપામન્યોન્યં હિ
વિપર્યયાત્ । અહોરાત્રપ્રમાણં ચ
ખાનોર્ભગણપૂરણાત્ ॥ ૧૫૮ ॥

એથી દેવ તથા દૈત્યોનાં દિન રાત્રિ પરસ્પરે
ઊલટાં થાય છે, ને એ દિવસ રાત્રિનું પ્ર-
માણ સૂર્યના એક વળતના રાશિચક્રભો-
ગથી થાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વાગ્ભટે પણ પોતાના આષ્ટાંગહૃદય નામના વૈદ્યક ગ્રંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

માસૈર્દ્વિસંખ્યૈર્માઘાઘૈઃ ક્રમાત્ પદ્ કૃતવઃ
સ્મૃતાઃ । શિશિરોઽથ વસંતશ્ચ ગ્રીષ્મવ-
ર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥ ૧૫૯ ॥

ક્રમથી માઘાદિ બે ભાસે કરી શિશિર,
વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત,
એ છ ઋતુ કહી છે ॥ ૧૫૯ ॥

એરીતે મેષના સૂર્યથી તે કન્યા સૂર્ય સુધી ઉત્તર ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો અને દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્યસુધી દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં વસંત, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુના ભેદવાળો ઊન્હાળો તથા ઉત્તર ગોલાર્ધમાં શરદ્, હેમંત અને શિશિર ઋતુના ભેદવાળો શિયાળો થાયછે. એમ છતાં પણ મકર રાશિથી આરંભી અર્થાત્ પોષ માસથી મિથુન રાશિ પર્યંત અર્થાત્ જ્યેષ્ઠ માસ સુધી સૂર્ય ઉત્તરાયણના હોય છે, તેટલા વખતમાં ઉત્તર ગોલાર્ધમાં કેટલેક ઠેકાણે દર બે માસે શિશિર, વસંત તથા ગ્રીષ્મ ઋતુ, ને કર્ક રાશિથી આરંભી અર્થાત્ અષાઢ માસથી ધનરાશિ પર્યંત અર્થાત્ માગસર માસ સુધી સૂર્ય દક્ષિણાયનના હોય છે, તેટલા વખતમાં પ્રત્યેક બે માસે વર્ષા, શરદ્ તથા હેમંત ઋતુ થાયછે. દક્ષિણ ગોલાર્ધમાં એ બે વખતે એથી ઊલટું સમજવું. સૂર્યસિદ્ધાંતના માનાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भानोर्मकरसंक्रान्तेः पण्मासा उत्तरा-
यणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् पण्मा-
सा दक्षिणायनम् ॥ १६० ॥

સૂર્યની મકર સંક્રાંતિથી છ માસ ઉત્તરા-
યણ, તેમજ કર્ક સંક્રાંતિથી છ માસ દક્ષિ-
ણાયન કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ ॥

द्विराशिनांथा ऋतव-
स्ततोऽपि शिशिरादयः ।
• मेषादयो द्वादशैते
मासास्तैरेव वत्सरः ॥ १६१ ॥

તે મકર સંક્રાંતિથી શિશિરાદિ છ ઋતુઓ
બે માસની થાયછે; અને મેષાદિ બાર
રાશિ એ બાર સૌર માસ ને તે બાર સૌર
માસે કરી એક સૌર વર્ષ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહેલ છે કે,

मृगादिराशिद्वयभानुभोगात्
षडर्तवः स्युः शिशिरो वसंतः ।
ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्व-
द्देमंतनामा कथितोऽत्र पष्ठः ॥ १६२ ॥

સૂર્યના મકરાદિ બે રાશિના ભોગથી છ
ઋતુઓ થાયછે, તેમાં શિશિર, વસંત,
ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ્ તેમજ હેમંત નામની
છઠ્ઠી ઋતુ કહી છે ॥ ૧૬૨ ॥

વળી મેષથી આરંભી કન્યાના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના ઉત્તર ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોનો દિવસ તથા દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપર વસનારા જનોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા વખત સુધી ઉત્તર ટોચના વાસિયોને પ્રથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. તેમ તુલાના સૂર્યથી તે મીનના સૂર્ય પર્યંત આપણા ભૂગોળના દક્ષિણ ધ્રુવ વા ટોચ ઉપરના વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોની રાત્રિ થાયછે. કારણ તેટલા સમયમાં દક્ષિણ ટોચના વાસિયોને પૃથિવીનો મધ્ય ભાગ સૂર્યની આડે આવતો નથી ને ઉત્તર ટોચના વાસિયોને સૂર્યની આડે આવેછે. એમ છતાં પણ કેટલાકે એમ

માનેછે કે, મકરના સૂર્યથી આરંભી મિથુનના સૂર્ય પર્યંત ઉત્તરાયણ સમયમાં ઉત્તર ટોંચ વાસિ જનોનો દિવસ ને દક્ષિણ ટોંચ વાસિ જનોની રાત્રિ થાયછે. અને કર્કના સૂર્યથી આરંભી ધનના સૂર્ય પર્યંત દક્ષિણાયન સમયમાં દક્ષિણ ટોંચ વાસિયોનો દિવસ ને ઉત્તર ટોંચ વાસિયોની રાત્રિ થાયછે, પણ તેમ થતું નથી. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દિનં મુરાણામયનં ચદુત્તરં
નિશેતરત્ સાંહિતિકૈઃ પ્રકીર્તિતમ્ ।
દિનોન્મુખેઽર્કે દિનમેવ તન્મતં
નિશા તથા તત્ફલકીર્તનાય તત્ ॥૧૬૩॥

ઉત્તર અયન દેવોનો દિવસ, ને દક્ષિણ અયન તેમની રાત્રિ એમ જે સંહિતાવાળાઓએ કહ્યું છે, તે માત્ર અયનના ફળ કહેવા માટે છે. પણ તેમનો મત તો જ્યારે દિવસને વધારનાર મેષરાશિના સૂર્ય થાયછે, ત્યારથીજ દેવોનો દિવસ ને દિવસને ઘટાડનાર તુલા રાશિના સૂર્ય થાયછે, ત્યારથીજ દેવોની રાત્રિ થાયછે, એવો હોવો જોઈએ ॥૧૬૩॥

દ્વંદ્વાન્તમારોહતિ યઃ ક્રમેણ
તૈરેવ વૃત્તૈરવરોહતીનઃ ।
યત્રૈવ દૃષ્ટઃ પ્રથમં સ દેવૈ-
સ્તત્રૈવ તિષ્ઠન્ન વિલોક્યતે કિમ્ ॥૧૬૪॥

કારણ ક્રમે કરી જે રીતે સૂર્ય બધે રાશિના અંતસુધી ચઢે છે, તેજ રીતે પાછો ઊતરે છે; તો જે ઠેકાણે પ્રથમ દેવોને તે દેખાણું તેજ ઠેકાણે રહેલ તે પાછો કેમ ન દેખાય ! ॥૧૬૪॥

ચંદ્ર.

જેમ સૂર્યને ફરનારા ગોલને ગ્રહ કહે છે, તેમ ગ્રહને ફરનારા ગોલને ઊપગ્રહ અથવા ચંદ્ર કહે છે. આપણી પૃથિવી પણ એક ગ્રહ છે, ને તેને ફરનારા ચંદ્ર એનો ઉપગ્રહ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૦૮૦ કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પચાસ ગણો નાનો છે. તે પૃથિવીથી મધ્યમ અંતરે આસરે એક લાખ વીશ હજાર કોશ દૂર છે, ને દર કલાકે ૧૧૫૦ કોશના વેગથી સુમારે સવાસત્તાવીશ દિવસમાં પૃથિવીને ફરી રહે છે. પણ તેટલા વખતમાં પૃથિવી પોતાના માર્ગમાં આગળ વધી જાય છે, જેને પોંછાચી વળતાં તેને બે દિવસ અધિક લાગે છે. માટે તેનો સૂર્ય સાથે યોગ થવાને ૨૯^૧/_૨ દિવસ થાયછે, જેને ચાંદ્રમાસ કહે છે. તે પંદર દિવસ ઉત્તર તરફ તથા પંદર દિવસ દક્ષિણ તરફ ખસતો દેખાયછે, કારણ તેની પૃથિવીને ફરવાની ગતિ સર્પગમન પ્રમાણે છે. ચંદ્ર પોતાની એકજ બાજુ પૃથિવી તરફ રાખીને ફરેછે, કોઈકાળે પણ તેની બીજી બાજુ પૃથિવી ઉપરથી દેખાતી નથી; તેથી એવું સિદ્ધ થયેલું છે કે, તે પોતાના અંગ ઉપર એક ચાંદ્રમાસમાં એકજ વખત ફરી રહેછે. તેથી તેની એક બાજુ સૂર્ય તરફ સુમારે આપણા પંદર દિવસસુધી રહેવાથી ત્યાંના વાસિયોને આપણા પંદર દિવસનો દિવસ ને તેટલાજ વખતની રાત્રિ થાયછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના કાળમાનાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

રવીન્દ્રોર્યુતે: સંયુતિર્યાવદન્યા
વિધોર્માસ એતચ્ચ પૈત્ર્યં જુરાત્રમ્ ॥૧૬૫॥

એજ ગ્રંથના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાલેન યેનૈતિ પુનઃ શશીનં
ક્રમન્ ભચક્રં વિવરેણ ગત્યોઃ ।
માસઃ સ ચાન્દ્રોઽઙ્કયમાઃ કુરામાઃ
પૂર્ણેષવસ્તત્કુદિનપ્રમાણમ્ ॥ ૧૬૬ ॥
દિનં દિનેશસ્ય યતોઽત્ર દર્શને
તમી તમોહન્તુરદર્શને સંતિઃ
કુપૃષ્ઠગાનાં ઘુનિશં યથાં નૃણાં
તથા પિતૃણાં શશિપૃષ્ઠવાપ્તિનામ્ ॥ ૧૬૭ ॥
વિધુર્ધ્વભાગે પિતરો વસન્તઃ
સ્વાધઃ સુધાદીધિતિમામનન્તિ ।
• પશ્યન્તિ તેઽર્કં નિજમસ્તકોર્ધ્વે
દર્શે યતોઽસ્માદ્યુદલં તદૈષામ્ ॥ ૧૬૮ ॥

માર્ધાન્તરત્વાન્ન વિધોરધઃસ્થં
તસ્માન્નિશીથઃ સ્વલ્લ પૌર્ણમાસ્યામ્ ।
કૃષ્ણે રવિઃ પક્ષદલેઽભ્યુદેતિ
શુક્રેઽસ્તમેત્યર્થત એવ સિદ્ધમ્ ॥ ૧૬૯ ॥

આર્યભટ્ટે ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

રવિવર્ષાર્ધિ દેવાઃ
પશ્યન્ત્યુદિતં રવિં તથા પ્રેતાઃ ।
શશિમાસાર્ધ પિતરઃ
શશિગાઃ કુદિનાર્ધમિહ મનુજાઃ ॥૧૭૦॥

સૂર્ય અને ચંદ્રના અભાવાસ્થાના યોગથી
ખીબા અભાવાસ્થાના યોગપર્યંત ચાંદ્રમા-
સ કેહેવાયછે, ને એજ પિતૃના દિવસ
રાત્રિ છે ॥ ૧૬૫ ॥

ગતિના જુદાપણાએ કરી અર્થાત્ શીઘ્ર
ગતિયે ચંદ્ર, નક્ષત્રમંડળ નીચે જતાં જે
કાળે સૂર્યને ફરીથી પામેછે, તે ચાંદ્રમાસ
કેહેવાયછે ને તેમાં પૃથિવીના ૨૯ દિ-
વસ ૩૧ ઘડી ને ૫૦ પળ થાયછે ॥ ૧૬૬ ॥

જે પ્રમાણે પૃથિવીના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર
મનુષ્યોને, સૂર્યનાં દર્શન સમય દિવસ ને
અદર્શન સમય રાત્રિ થાયછે, તેજ પ્રમાણે
ચંદ્રગોલના પૃષ્ઠ ઉપર વસનાર પિતૃઓને
પણ દિવસ રાત્રિ થાયછે ॥ ૧૬૭ ॥

ચંદ્રગોલના છેક ઉપલા ભાગમાં રહેનારા
પિતૃઓ પોતાની નીચેના ભાગને પૃથિ-
વીનો ચંદ્ર માને છે; તેઓ અભાવાસ્થાએ
સૂર્યને પોતાના માથા ઉપર જુએ છે,
જેથી તે તેમનો મધ્યાન્હ છે ॥ ૧૬૮ ॥

અને પૌર્ણિમાએ ચંદ્રગોલ સૂર્યથી છ રા-
શિને અંતરે હોવાથી તેના છેક નીચલા
ભાગમાં રહેનારાઓને મધ્યાન્હ હોય છે,
જે છેક ઉપલા ભાગ વાસિયોનો મધ્યાન્હ
નહીં, પણ મધ્યરાત્રિ હોય છે. એથી
એમ સિદ્ધ થાયછે કે ચંદ્રગોલના છેક
ઉપલા ભાગને વિષે, કૃષ્ણપક્ષના અર્ધમાં
સૂર્ય ઉદય પામેછે, ને શુકલપક્ષના અ-
ર્ધમાં અસ્ત પામે છે ॥ ૧૬૯ ॥

છ સૌર માસ પર્યંત દેવ તથા દૈત્યો,
અર્ધા ચાંદ્રમાસ પર્યંત ચાંદ્રમાં રહેલા પિ-
તૃઓ તથા અહીં રહેલા મનુષ્યો બાર
કલાક પર્યંત, સૂર્યને નિરંતર ઉદય પામેલો
દેખેછે ॥ ૧૭૦ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે,

સક્રદુદ્ગતમન્દાર્ધં પશ્યન્ત્યર્કં સુરાસુરાઃ ।
પિતરઃ શશિગાઃ પક્ષં સ્વદિનં ચ નરા
શુવિ ॥ ૧૭૧ ॥

દેવ તથા દૈત્યો અર્ધા વર્ષ પર્યંત, ચંદ્રમાં રહેલા પિતરો પક્ષ પર્યંત તથા ભૂમિમાં રહેલા મનુષ્યો પોતાના દિવસ પર્યંત સૂર્યને એકવાર ઉદય પામેલો જોય છે ॥૧૭૧॥

વળી ૨૮^૧/_૨ દિવસનો ચાંદ્રમાસ થાય છે, ને તેવા બાર માસનું એટલે ૩૫૪ દિવસનું એક ચાંદ્રવર્ષ કહેવાય છે. પણ સઘળી ઋતુઓ એક સૌરવર્ષમાં આવી રહે છે, ને તે વર્ષ ૩૬૫ દિવસનો હોવાથી તેમાં ચાંદ્રવર્ષ કરતાં ૧૧^૧/_૨ દિવસ વધારે હોય છે. માટે પ્રત્યેક સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં ચાંદ્રમાન કરતાં ૫૬ ને કંઈક અધિક દિવસ જે વધે છે, તેના પૂર્વજ્યોતિષિયોએ તેટલા વખતમાં જે વખત ચાંદ્રમાસ ગણી તેમને અધિક માસનાં નામ આપી ચાંદ્રમાનને સૌરમાન સાથે મેળવી દીધેલ છે. એમ ન કર્યું હોત તો સૌરમાન પ્રમાણે થતી ઋતુઓ હુમણાં જે ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પણ થતી જોવામાં આવે છે, તે આવત નહીં પણ જે ચાંદ્રમાસમાં જે ઋતુ આવી હોત, તેજ ઋતુ થીજે વર્ષે તેજ ચાંદ્રમાસથી ૧૧^૧/_૨ દિવસ ને ત્રીજે વર્ષે ૨૨^૧/_૨ દિવસ એ રીતે મોડી આવ્યા કરત, જેથી ઘણી ગુંચવણ થાત. સવા પાંચ સૌરવર્ષમાં જે વખત અધિક માસ આવતાં જે વર્ષમાં ક્ષય માસ આવે તે વર્ષમાં જે અધિકમાસ આવે છે. ને ક્ષય-માસમાં જે માસની ગણતી થાય છે.

ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસંક્રાન્તિમાસોઽધિમાસઃ સ્ફુટં સ્યાત્-
દ્વિસંક્રાન્તિમાસઃ ક્ષયાશ્ચઃ કદાચિત્ ।
ક્ષયઃ કાર્તિકાદિત્રયે નાન્યતઃ સ્યા-
ત્તદા વર્ષમધ્યેઽધિમાસદ્વયં ચ ॥ ૧૭૨ ॥

જેમાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી, એવો ચાંદ્રમાસ સ્ફુટ અધિમાસ થાય છે, ને કોઈક કાળે જેમાં સૂર્યની જે સંક્રાંતિ આવે છે એવો ચાંદ્રમાસ ક્ષયમાસ થાય છે. ક્ષયમાસ કાર્તિકાદિ ત્રણ માસમાં આવે છે, બીજા કોઈ માસમાં આવતો નથી, ને જે વર્ષમાં ક્ષયમાસ આવે છે, તે વર્ષમાં જે અધિ-માસ થાય છે ॥ ૧૭૨ ॥

ગંતોઽબ્ધ્યદ્રિનન્દૈર્મિતે શાકકાલે
તિથીશૈર્ભવિપ્યત્યથાઙ્ગાક્ષસૂર્યઃ ।
ગજાગ્રાગ્નિભૂમિસ્તથા પ્રાયશોઽયં
કુવેદેન્દુવર્ષેઃ ક્વચિદ્લોકુભિશ્ચ ॥ ૧૭૩ ॥

ક્ષયમાસ શાકે ૬૭૪ ના વર્ષમાં આવી ગયા, તેમ, શાકે ૧૧૧૫, ૧૨૫૬ તથા ૧૩૭૮ ના વર્ષમાં થશે. ઘણું કદી એ ૧૪૧ વર્ષે આવે છે, પણ કોઈ કોઈ વેળા ૨૧૨ વર્ષે તથા ૧૬૦ વર્ષે પણ આવે છે ॥૧૭૩॥

શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સૌરાન્માસાદૈવઃ સ્યાલ્લધીયાન્
યસ્માત્તસ્માત્સંખ્યયા તેઽધિકાઃ સ્યુઃ ।
ચાન્દ્રાઃ કલ્પે સૌરચાન્દ્રાન્તરે યે
માસાસ્તજ્ઞૈસ્તેઽધિમાસાઃ પ્રતિષ્ઠાઃ ॥૧૭૪॥

સૌરમાસથી ચાંદ્રમાસ નહાના હોયછે,
માટે તે એક કલ્પમાં સંખ્યાયે કરી અ-
ધિક થાયછે. તે સૌરમાસથી જેટલા અ-
ધિક થાયછે, તેટલા જ્યોતિષ બાણુનારા-
ઓએ અધિમાસ કહ્યા છે ॥ ૧૭૪ ॥

ચંદ્ર પણ પૃથિવીની સાથે રહી એક સૌરવર્ષમાં સૂર્યને ફરી રહેછે, તેથી તેના ઉપર પણ સઘળી ઋતુઓ તેટલાજ વળતમાં થવી જોઈયે. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ એવો તર્ક કરેલો છે કે ચંદ્રમાં જેટલો જળનો ભાગ છે તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિક્ષિત થવાથી પ્રકાશિત ભાસેછે, ને જેટલો સ્થળનો ભાગ છે, તેટલો તેમાં સૂર્યકિરણો પ્રતિક્ષિત ન થવાથી કાળો દેખાયછે. કૃષ્ણ ચન્નુર્વેદના પેહેલા કાંડના પ્રપાઠક ૧ ના અધ્યાય ૬ માં કહ્યું છે કે,

યામૈરયં ચંદ્રમસિં સ્વધામિઃ ॥ ૧૭૫ ॥

જે ભૂમિને ચંદ્રગોલમાં અમૃત કણો સાથે સ્થાપન કરી છે ॥ ૧૭૫ ॥

પણ અર્વાચીન વિદ્વાનોએ ચંદ્રને દૂરદર્શક ચંત્રવટે વારંવાર જોઈ તપાસ કરીને એવો તર્ક કર્યો છે કે, ચંદ્રમાં જળ નથી તેમ વાતાવરણ તથા વાદળાં પણ નથી; પણ માત્ર ઊંચા નીચા પર્વતો છે, જેના ઉપર સૂર્ય કિરણો પડવાથી ચંદ્રનો તેટલો ભાગ પ્રકાશિત દેખાયછે, ને તે પર્વતોની છાયા જે મેદાન, કોતર તથા ખીણોમાં પડેછે, તેટલો ભાગ કાળો દેખાયછે. ચંદ્રમાં જળ હોત તો દૂરદર્શક ચંત્રવટે તેટલો ભાગ સપાટ લીસો પ્રકાશિત દેખાવો જોઈતો હતો, પણ તેમ ભાસવાને બદલે ઊંચા નીચા પ્રકાશિત ભાગ ભાસેછે, જેથી ત્યાં જળ નથી પણ પર્વતો છે, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. વળી ચંદ્રની આસપાસ વાતાવરણ તથા વાદળાં હોત તો દૂરદર્શક ચંત્રવટે તે જેવો સાફ દેખાયછે તેવો ન દેખાત, પણ તેની આસપાસ ધુમેર જેવું દેખાત, ને તેમાં વાદળાંની થતી હીલચાલ જોવામાં આવત. એ રીતે ચંદ્રમાં જો જળ, વાતાવરણ તથા વાદળાં નજ હોય, તો ત્યાં કાંઈ વનસ્પતિ વા આપણી પૃથિવી પરના પ્રાણી જેવાં કોઈ પ્રાણિયો પણ ન હોવાં જોઈયે! ત્યારે શું ત્યાં માત્ર ઉજ્જડ એવાં ભયંકર, પર્વત, ટેકરા, કોતર તથા મેદાનોજ હશે? એમ હોય તો એમજ સમજવાનું કે હું ચંદ્રગોળ પ્રાણિયોને વસવા લાયક થયો નથી. પણ ચંદ્રપર સૂર્યકિરણો પડેછે, તેજ પ્રતિબિંબ પામવાથી ચંદ્ર આપણને પ્રકાશિત ભાસેછે, એમ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્વાનોએ સારી પેઠે જાણેલું છે. કેમ કે ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થવાનું કારણ તેની પૃથિવી તરફની બાજુનું ક્રમથી સૂર્ય તરફ સન્મુખ તથા વિમુખ થવાપણું છે. ત્યારે જો ચંદ્રમાં વાતાવરણ તથા જળ બંને ન હોય, ને માત્ર ઉજ્જડ પર્વતોજ હોય, તો તેમનાપરથી પાછાં વળતાં સૂર્યકિરણો ઉજ્જળ દેહેવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપ-

ધુને ઊંચુ લાગવો જોઈયે. કારણ આપણા ભૂગોલમાં પણ જ્યાં પથ્થરની જમીન છે, તે ઉપરથી પાછા વળતા સૂર્યકિરણો ઊંચુંજ લાગેછે. કદી એમ ધારવામાં આવે કે, પૃથિવી ઉપર સૂર્યકિરણોની ઊંચુતાથી દિવસે થતી પાણીની વરાળ, જે પૃથિવી પાસેના ઘટ્ટ વાયુ કરતાં હલકી હોવાથી અંતરીક્ષમાં પોતાની સમતોલ વાયુ સાથે રહેવા ઊંચે જાયછે, તેમાંથી સૂર્ય અસ્ત પામતાં સુધી જેટલી ત્યાં પોહોંચતાં માર્ગમાં રહી જાય છે, તેટલી રાત્રિયે સૂર્યકિરણોની ઊંચુતા ઓંધ થવાથી થંડી થઈ ઝાકળરૂપ થઈને પાછી પૃથિવી ઉપર પડેછે. તેને લીધે આપણું વાતાવરણ શીત થઈ જાય છે, ને તેમાંથી આવતા ચંદ્રકિરણો પણ શીત થઈ જવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને શીત લાગેછે. તો એમ ઘટે નહીં, કેમકે પૌર્ણિમાનો ચંદ્ર પૂર્ણ પ્રકાશિત હોયછે, ને સૂર્યાસ્ત થતાંજ લાગલો ઉદય પામેછે; જેથી આપણા વાતાવરણ તથા તેમાં રહેલ પાણીની વરાળને સૂર્યની ઊંચુતા ઓંધ થતાંજ ચંદ્રની ઊંચુતા લાગુ પડવાથી રાત્રિયે પણ ગરમી રહેવી જોઈયે. પણ તેમ થતું નથી, માટે ચંદ્રમાંજ કંઈ વિલક્ષણ રીતે જળ તથા વાતાવરણ બન્ને હોવાં જોઈયે; જેથી તેનાપર પડતા સૂર્યકિરણો ત્યાં થંડા થઈ પાછા વળેછે, જે પૃથિવી ઉપર આવતાં પૃથિવીના વાતાવરણની ભીનાસ વડે વિશેષ થંડા થવાથી ચંદ્રનો પ્રકાશ આપણને અત્યંત શીત લાસેછે. ક્રમે કરી ચંદ્રની એક બાજુ સૂર્ય તરફ ને એક બાજુ તેથી ઊલટી દિશામાં આપણા પંદર દિવસ સુધી રહેવાથી તેના દિવસે ત્યાં ઘણીજ ઊંચુતા તથા તેની રાત્રિયે ત્યાં ઘણીજ શીતતા હોવી જોઈયે. તેવી ઊંચુતાને લીધે ત્યાંનું વાતાવરણ પણ ઘણુંજ પાતળું હોવું જોઈયે, ને ત્યાં પર્વતોની છાયા જેમાં પડેછે, એવા કાળા દેખાતા મેદાનોમાં જળ હોય તો, તેમાંથી થતી વરાળ પણ રાત્રિયે, અતિ શીતતાને લીધે જળરૂપ થઈ ગુરૂપણને પામી, એવાં પાતળાં વાતાવરણમાં ન રહી શકવાથી પાછી વર્ષારૂપે પડી જવી જોઈયે. જેથી ત્યાં વાદળાં હોય તોપણ નહીં જેવાંજ હોવાં જોઈયે. વાયુના પરમાણુ પારદર્શક હોવાથી વાતાવરણ દેખાવું ન જોઈયે, પણ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિથી તે ધુમેર જેવું દેખાય ખરૂં. જેમ ચંદ્ર ઉપર ન દેખાવાનું કારણ ત્યાં અતિ ઊંચુતાને લીધે ત્યાંના વાતાવરણમાં વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિ અતિ સૂક્ષ્મ હોવી જોઈયે. માટે કદીચંદ્ર ઉપર દૂરદર્શક ચંત્રવડે પણ ન અટકલાય એવું, સૂક્ષ્મ વરાળ તથા વાદળાંની ઉપાધિવાળું પાતળું વાતાવરણ તથા જેમ પૃથિવી ઉપર અંધારામાં રહેલું જળ દેખાતું નથી તેમ પર્વતોની છાયારૂપ અંધારામાં આવેલ મેદાનોમાં નહીં દેખાય એવું જળ હોય, તો તેને યોગ્ય એવાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ ત્યાં થવી જોઈયે. જ્યારે આ ભૂમંડળમાં નાનામાં નાનું સ્થાન પણ સૂક્ષ્મ પ્રાણિયોથી ભરેલું છે, તો ચંદ્ર જેવડો ગોલ પ્રાણી વગરનો હોય એમ માનવામાં આવતું નથી. આપણી પૃથિવીમાં પ્રાણિયોનાં શરીર મિશ્રિત પંચમહાભૂતનાં બનેલાં લાસેછે, તે ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રાણિયો થવા માટે પાંચે મહાભૂતની જરૂર છે. તેમ છતાં પણ કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં પૃથિવીનો, કોઈના શરીરમાં જળનો, કોઈનામાં અગ્નિનો તથા કોઈ જાતના પ્રાણિયોના શરીરમાં વાયુનો ભાગ વધારે જોવામાં આવેછે, તેમ કોઈ જાતના

પ્રાણિયોમાં જે ભૂતનો તો કોઈમાં ત્રણ ભૂતનો ભાગ વધારે ભાસેછે. માટે ચંદ્રમંડ-
ળમાં કદિ વાયુ તથા જળ, એ બન્ને મહાભૂત થોડે અંશે હોય તો શું થયું? ત્યાં તેવા
પ્રકારના પ્રાણિયો થયા હશે. કારણ વિષમાં પણ કીડા થાયછે, ને તે વિષમાં રહી-
નેજ જીવેછે, એમ જોવામાં આવેછે, તો એવી કંઈ વિલક્ષણતાથી ચંદ્રમંડળમાં પણ
તેને યોગ્ય એવા પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થઈ જીવી શકતા હોય, એમાં કંઈ આશ્ચર્ય ભાસતું
નથી. જેમ ચંદ્રગોળ સૂર્યપ્રકાશ વડે રાત્રિયે આપણને પ્રકાશિત થયેલો ભાસેછે,
તેમ ચંદ્રગોળ ઉપર જે મનુષ્યની વસ્તી હશે, તો તેને ત્યાંની રાત્રિયે આપણા ભૂગોળ
પણ સૂર્યપ્રકાશ વડે પ્રકાશિત થયેલ ભાસતો હશે. માટે ચંદ્રગોળ જેમ પૃથિવીનો ચંદ્ર-
છે, તેમ ભૂગોળ ચંદ્રગોળનો ચંદ્ર સમજવો. ચંદ્રગોળ કરતાં ભૂગોળનું ક્ષેત્રફળ ચૌદગણું
છે, માટે તેવડા મોટા કદથી તથા તેટલા વધુ પ્રકાશથી એ ચંદ્ર ઉપરથી દેખાતો હશે.
ચંદ્રની એકજ બાજુ જે નિરંતર પૃથિવી તરફ રહેછે, તેના ઉપરથી ત્યાંથી રાત્રિયે
આપણા ભૂગોળ પ્રકાશિત દેખાયછે; પણ તેની બીજી બાજુ જે પૃથિવી ઉપરથી
કોઈ કાળે પણ દેખાતી નથી, ત્યાંની વસ્તિને તેની રાત્રિયે આપણા પ્રકાશિત થયેલ
ભૂગોળ કોઈ સમય પણ દેખાતો નથી. ચંદ્રની પૃથિવી તરફની બાજુમાં કોઈ કાળે
પણ અંધારૂં પડતું નથી, કારણ ત્યાં દિવસે સૂર્યનો ને રાત્રિયે પૃથિવીનો પ્રકાશ હોય-
છે. પણ તેની બીજી બાજુમાં રાત્રિયે મુદલ પ્રકાશ હોતો નથી, કારણ ત્યાંથી પૃ-
થિવી દેખાતી નથી. જેમ ચંદ્રની ઓછી વધતી કળા થતી આપણે જોઈએ છિયે,
તેમ ચંદ્રઉપરથી આપણા ભૂગોળની કળા ઓછી વધતી થતી દેખાતી હશે. વળી જેમ
આપણે ચંદ્ર ઉપર પર્વતાદિ દેખીએ છિયે, તેમ ચંદ્રની વસ્તિ પણ આપણી પૃથિવી
ઉપરના સ્થલ તથા જળના વિભાગ કદાચ દેખતી હશે. આપણે ચંદ્રની એકજ બાજુ
દેખીએ છિયે, કારણ તે પોતાને અંગે એક ચાંદ્રમાસમાં ફરી રહેછે, પણ ચંદ્રઉપરથી
આપણા ભૂગોળની સઘળી બાજુ દેખાતી હશે, કારણ એ ચોવિસ કલાકમાં પોતાને
અંગે ફરી રહેછે.

ગ્રહણ.

ચંદ્ર, સૂર્ય અને પૃથિવી એ ત્રણે ગોળ ન્યારે એક સમસૂત્રમાં હોયછે, ત્યારે
ગ્રહણ થાયછે. પૌર્ણિમાને દિવસે પૃથિવી વચમાં હોય છે, ને તેની એક બાજુમાં ચંદ્ર
ને બીજી બાજુમાં સૂર્ય હોય છે. માટે જે પુનેમે એ ત્રણે ગોળ સીધી લીટીમાં હોય,
તે પુનેમે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે; કારણ જેમ દીપક અને લીંતની વચમાં મૂકેલા પદાર્થપર
દીપકનો પ્રકાશ પડવાથી તે પદાર્થની છાયા લીંત ઉપર પડેછે, તેમ ચંદ્ર અને સૂર્યની
વચમાં પૃથિવી હોવાથી પૃથિવીની ઉપર સૂર્યપ્રકાશ પડવાને લીધે પૃથિવીની છાયા
ચંદ્ર ઉપર પડેછે; જેને ચંદ્રગ્રહણ કહેછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર ચંદ્રગ્રહણ દેખાયછે,
તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસિ જનોને સૂર્યગ્રહણ ભાસેછે, કેમકે પૃથિવી વચમાં હોવાથી
તેમને સૂર્યનું દર્શન થતું નથી. એજ રીતે અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર વચમાં હોયછે, તે તેની
એક બાજુમાં સૂર્ય ને બીજી બાજુમાં પૃથિવી હોય છે. માટે જે અમાવાસ્યાએ એ

ત્રણ ગોળ સીધી લીટીમાં હોય, તે અઘ્નાવાસ્યાયે સૂર્યગ્રહણ થાયછે; કારણ જેમ દીપકની વચમાં પદાર્થ આવવાથી દીપક દેખાતો નથી; તેમ પૃથિવી અને સૂર્યની વચમાં ચંદ્ર આવવાથી સૂર્ય દેખાતો નથી; માટે સૂર્યગ્રહણ કેહેવાયછે. જે સમય પૃથિવી ઉપર સૂર્યગ્રહણ દેખાયછે, તેજ સમય ચંદ્રલોકવાસી જનોને તેમના ચંદ્રનું ગ્રહણ ભાસેછે; કેમકે ચંદ્રગોળની છાયા પૃથિવી ઉપર પડેછે. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः
शशी विशति । तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मो-
क्षोऽस्य निःसरतः ॥ १७६ ॥

ચંદ્ર પૂર્વ પૂર્વમાં જતાં પૃથિવીની છા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, જેથી તેમાંથી નીકળતાં
તેને આગળથી ગ્રહણ ને પાછળથી મોક્ષ
થાયછે ॥ ૧૭૬ ॥

पश्चाद्भागजलदवदधःसंस्थितोऽभ्येत्य
चंद्रो भानोर्विवं स्फुरदसितया छादयत्या-
त्ममूर्त्या । पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि ततो
मुक्तिरस्यात एव कापिच्छन्नः कचिदपि
हितो नैष कक्षान्तरत्वात् ॥ १७७ ॥

વાદળની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, પાછળથી
આવીને સૂર્યખિંબને, પોતાની સ્ફુરાયમાન
થએલી કાળી મૂર્તિવડે ઢાંકેછે, તેથી સૂર્યને
પાછળથી ગ્રહણ ને આગળથી મોક્ષ થા-
યછે, માટેજ ગતિમાર્ગના ભેદથી ક્યાંક ચંદ્ર
વડે ઢંકાયલો સૂર્ય દેખાતો નથી, ને ક્યાંક
ઢંકાયલો ન હોવાથી દેખાયછે ॥ ૧૭૭ ॥

એજ અંથના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भूभा विधुं विधुरिनं ग्रहणे पिधत्ते ॥ १७८ ॥

ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયા ચંદ્રને અને
ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંકેછે ॥ ૧૭૮ ॥

આર્યભટ્ટે પણ ગોલપાદમાં કહ્યું છે કે,

चन्द्रो जलमर्कोऽग्निर्मृद्भ्रूयायापि या तम-
स्तद्धि । छादयति शशी सूर्यं शशिनं मह-
ती च भूच्छाया ॥ १७९ ॥

ચંદ્ર જળમય, સૂર્ય અગ્નિમય તથા પૃથિવી
માટીમય છે, ને જે છાયા તે અંધકાર છે.
માટે સૂર્યને ચંદ્ર, ને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા
ઢાંકેછે ॥ ૧૭૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં પણ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:—

छादको भास्करस्येन्दुरधःस्थो घनवद्भ-
वेत् । भूच्छायां प्राङ्मुखश्चन्द्रो विशत्यस्य
भवेदसौ ॥ १८० ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલ ચંદ્ર સૂર્યને ઢાંક-
નારો થાયછે, ને પૂર્વમાં જતો ચંદ્ર ભૂછા-
યામાં પ્રવેશ કરેછે, તેથી એને ભૂછાયા
ઢાંકનારી થાયછે ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ ગ્રહલાઘવમાં પણ કહ્યું છે કે,

છાદયત્યર્કમિન્દુર્વિધું ભૂમિભા ॥ ૧૮૧ ॥

સૂર્યને ચંદ્ર, અને ચંદ્રને પૃથિવીની છાયા ઢાંકે છે ॥ ૧૮૧ ॥

વળી બૃહત્સંહિતાના પાંચમાં અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ભૂચ્છાયાં સ્વગ્રહણે
માસ્કરમર્કગૃહે પ્રવિશતીન્દુઃ ।
પ્રગ્રહણમતઃ પશ્ચા-
ન્નેન્દોર્માનોશ્ચ પૂર્વાર્ધાત્ ॥ ૧૮૨ ॥

ચંદ્ર પોતાના ગ્રહણ સમય પૃથિવીની છાયામાં અને સૂર્યગ્રહણ સમય સૂર્યની આડે પ્રવેશ કરે છે, તેથી કોઈ કાળે ચંદ્રનું પાછલા અર્ધથી, ને સૂર્યનું આગલા અર્ધથી ગ્રહણ થતું નથી ॥ ૧૮૨ ॥

સૂર્યાત્ સપ્તમરાશૌ ગ્રદિ
ચોદગદક્ષિણે નં નાતિગતઃ ।
ચન્દ્રઃ પૂર્વાભિમુખશ્ચાયામાર્ધૌ
તદા વિશતિ ॥ ૧૮૩ ॥

પૂર્વ પૂર્વમાં જનારો ચંદ્ર, જ્યારે સૂર્યથી સાત મી રાશિને વિષે ઉત્તર તથા દક્ષિણ ગતિયે કરી અતિ ખસી ગયેલો ન હોય, ત્યારે પૃથિવીની છાયામાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૧૮૩ ॥

ચંદ્રોઽઘઃસ્થઃ સ્થગયતિ રવિમમ્બુદવત્સ-
માગતઃપશ્ચાત્ । પ્રતિદિશમતશ્ચિત્રં દૃષ્ટિવશા-
ન્નાસ્કરગ્રહણમ્ ॥ ૧૮૪ ॥

મેઘની પેઠે નીચે રહેલો ચંદ્ર, સૂર્યને પછવાડેથી આવીને ઢાંકે છે, જેથી દેશ દેશમાં દૃષ્ટિવશથી વિચિત્ર પ્રકારનું સૂર્ય ગ્રહણ દેખાય છે ॥ ૧૮૪ ॥

આવરણં મહદિન્દોઃ
કુણ્ઠવિષાણસ્તતોઽર્ધસચ્છન્નઃ ।
સ્વલ્પં રવેર્યતોઽત-
સ્તીક્ષ્ણવિષાણો રવિર્ભવતિ ॥ ૧૮૫ ॥

ચંદ્રને ઢાંકનારી પૃથિવીની છાયા મોટી હોવાથી, ગ્રહણ સમય ચંદ્ર ઘેરાયેલા શીંગડાવાળો તથા અર્ધ ઢંકાયેલો, અને સૂર્યને ઢાંકનાર ચંદ્ર નહાનો હોવાથી સૂર્ય તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળો થાય છે ॥ ૧૮૫ ॥

एवमुपरागंकारणमुक्तमिदं दिव्यदग्भि-
राचार्यैः । राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः
शास्त्रसद्भावः ॥ ૧૮૬ ॥

એ રીતે ખગોલ જાણનારા આચાર્યોએ ગ્રહણનું કારણ કહ્યું છે, માટે ગ્રહણ થવામાં રાહુ કારણ નથી, એમ શાસ્ત્રનો ખરેખરો અભિપ્રાય કહેલો છે ॥ ૧૮૬ ॥

* ધણુંકરી પ્રત્યેક અઠાર વર્ષ ને દશ વા અગિયાર દિલસે એનાએ સૂર્ય તથા ચન્દ્રગ્રહણ ફરીથી થાય છે. કારણ આકાશમાં ફરતાં ફરતાં પૃથિવી તથા ચંદ્ર જે ચોક્કસ સ્થાનથી ખસેલાં હોય, તેજ ચોક્કસ સ્થાને પાછા આવતાં તેમને તેટલો વખત લાગે છે, અને ત્યારથી પાછા પૂર્વ પ્રમાણેજ ગ્રહણ થવા માંડે છે. ચંદ્ર તથા સૂર્ય-ગ્રહણ થતી વખતે તેમના વર્ણ આ પ્રમાણે દેખાય છે. શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સ્વલ્પે છન્ને ધૂન્નવર્ણઃ સુધાંશો-
 ર્થે કૃષ્ણઃ કૃષ્ણરક્તોઽધિકેઽર્ધાત્ ।
 સર્વચ્છન્ને વર્ણ ઉક્તઃ પિશંગો
 માનોરુચ્છન્ને સર્વદા કૃષ્ણ એવ ॥ ૧૮૭ ॥

ચંદ્રનો વર્ણ, સ્વલ્પ ગ્રહણમાં ધૂન્ન જેવો
 અર્ધા ગ્રહણમાં કાળો, અર્ધાથી અધિક
 ગ્રહણમાં લાલમિશ્રિત કાળો, ને આખા
 ગ્રહણમાં ભુરો કહેલ છે. અને સૂર્યનો
 વર્ણ ગ્રહણસમય સર્વદા કાળોજ કહેલ
 છે ॥ ૧૮૭ ॥

મંગળ.

પૃથિવી પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ મંગળ છે. તેના વ્યાસ આસરે ૨૧૦૦ કોશનો
 છે માટે તે આપણી પૃથિવી કરતા ઘનફળમાં અર્ધાત્ આખા અંગે સાત ગણો ન્હાનો
 છે. તે સૂર્યથી આસરે સાત કોડ પાંચ લાખ કોશ દૂર છે. તે જ્યારે સૂર્યાસ્તની
 વખતે ઉદય પામેછે, ત્યારે પૃથિવીની પાસેમાં પાસે હોયછે, ને તેનું અંતર પૃથિવીથી
 કેવળ એક કોડ પંચોતેર લાખ કોશનું થાયછે. પણ જ્યારે તે સૂર્યની પેલી બાજુમાં
 હોઈને સૂર્યની સાથેજ અસ્ત પામેછે ત્યારે પૃથિવીથી છેટામાં છેટે હોયછે, ને તેનું
 અંતર સુમાર અગિયાર કોડ સીતેર લાખ કોશનું થાયછે. તે દર કલાકે ૨૭ હજાર
 કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૬૮૭ દિવસમાં ફરી રહેછે. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યા-
 યમાં કહ્યું છે કે,

યુગ્મયુગ્મશરનાગલોચન-

વ્યાલષ્ણવયમાશ્વિનોઽસૃજઃ ॥ ૧૮૮ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સૌર વર્ષમાં
 મંગળની ૨૨૯૬૮૨૮૫૨૨ પરિક્રમ થાયછે,
 એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને
 આપણા ૬૮૭ દિવસ લાગેછે ॥ ૧૮૮ ॥

જેથી તેના ઉપરના વાસિયોને સુમારે આપણા બે વર્ષ જેવડું વર્ષ થાયછે, ને
 તેમની એક એક ઋતુ પણ આપણા કરતાં બમણા વખતની હોયછે. તે સુમારે સાડી
 ચોવીશ કલાકમાં પોતાને અંગે ફરી રહેછે, તેથી આપણા કરતાં તેના ઉપરનાં દિવસ
 રાત્રિ રહેજ મોટાં હોયછે. તેના ઉપર સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં બાર મીનીટ લાગે છે,
 ને આપણા કરતાં ત્યાં અર્ધું અજવાળું તથા ઉજ્જ્વળતા પગેછે, જેથી ત્યાંના પ્રાણિયો
 પણ તેને ઘટતાં થતાં હશે. ત્યાં સૂર્ય પણ આપણા કરતાં અર્ધો દેખાયછે. એ ગ્ર-
 હને ફરનારા બે ઉપગ્રહ અથવા ચંદ્રો છે, જેમાંનો એક સુમારે ૬૧૫૦ કોશ તેનાથી
 દૂર છે, ને ત્રીશ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. બીજો ઉપગ્રહ કેવળ તેનાથી આસરે અ-
 ઢારસો કોશ દૂર છે, ને સુમારે ૭૩ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ ઉપગ્રહોના મહત્વ
 હજી શોધી શકાયું નથી. સારા દૂરદર્શક યંત્રવડે મંગળ જોયો હોય, તો તેના ઉપ-
 રના જળ તથા સ્થળના આકારો ઓળખાઈ આવેછે, ને તેનું વાતાવરણ પણ વાદળાંથી
 ભરેલું દેખાયછે. એ ગ્રહ લાલ અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત ભાસેછે, તે કાંતો એવી જ-
 મીન લાલ છે, વા કાંતો એના વાતાવરણમાંથી સૂર્યનાં લાલ રંગનાં કિરણો પરાવર્તન
 પામેછે. એ ગ્રહના વાસિયોને આપણી પૃથિવી, આપણને શુક જેવડો મોટો દેખા-

યછે, તેવડી મોટી દેખાતી હશે; ને જેમ કોઈ સમય આપણને બુધ, શુક સૂર્ય ઉપર થઈને જતા દેખાયછે, તેમ તેના ઉપરથી બુધ, શુક તથા આપણી પૃથિવી, એ ત્રણે અહો કોઈ સમય સૂર્ય ઉપરથી જતા દેખાતા હશે; કારણુ તે એ ત્રણેથી બાહર રહીને સૂર્યને ફરેછે.

અદ્યપગ્રહ.

મંગળ પછી સૂર્યને ફરનાર સીરીસ, પાલાસ, બુનો અને વેસ્ટા આદિ લઘુ આસરે બસો અદ્યપગ્રહો જણાયલા છે, જે સાદી આંખે કોઈ વેળા દેખાતા નથી; પણ દૂરદર્શક ચંત્રવડે જોતાં દેખાઈ આવેછે. તે સર્વે સૂર્યથી સુમારે દશથી તેર કોડ કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા આસરે ત્રણથી છ વર્ષમાં ફરી રહેછે. એ સર્વ ગ્રહો એટલા તો નાના છે કે, તેમનાં કદ તથા અંગે ફરવાના કાળ હજી શોધી શકાયા નથી.

બૃહસ્પતિ.

સર્વ અદ્યપગ્રહો પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ બૃહસ્પતિ છે. સર્વ ગ્રહો કરતાં તે મોટો છે. તેનો વ્યાસ આસરે ૪૩ હજાર કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળે અર્થાત્ પોતાના સર્વ અંગે બારસો પચાસ ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી ૨૪ કોડ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૧૪૫૦૦ કોશના વેગથી તેને આશરે આપણા બાર વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપર તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને ત્યાં એક એક ઋતુ પણ આપણા બંને વર્ષની હોવી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચ પંચ યુગષ્ટકલોચન-

દ્વચન્ધિષ્ઢગુણમિતા ગુરોર્મતાઃ ॥ ૧૮૯ ॥

ચાર અબજ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં બૃહસ્પતિની ૩૬૪૨૨૬૪૫૫ પરિક્રમા થાયછે, એ હિસાબે તેની એક પરિક્રમા થવાને આશરે આપણાં ૧૨ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૮૯ ॥

તે પોતાને અંગે આપણા દશ કલાકમાં ફરી રહેવાથી તેના ઉપરના વાસિયોને નજદીક આપણા અર્ધા દિવસ જેવડો દિવસ ને અર્ધી રાત્રિ જેવડી રાત્રિ થતી હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતા ૪૦ મીનીટ લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં સત્તા-વીશ ગણો નાનો દેખાયછે અને ત્યાં પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ તેટલાં આંધાં પડેછે. માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તી પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે જોતાં એ ગ્રહના અંગ ઉપર ઊભા કાળા પટા દેખાયછે, જેમનાં સ્થાન વારંવાર બસતાં દેખાવાથી એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, એ ગ્રહના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાના વેગથી એની આસપાસના વાતાવરણમાં રહેલ વાદળાંના પટા થઈ રહેતા હશે. વળી આપણી પૃથિવીને ફરનાર જેમ આપણો ચંદ્ર છે તેમ દૂરદર્શક ચંત્રવડે એ ગ્રહને જોતાં એને ફરનારા ચાર ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્રો દેખાયછે; જેમનાં વારંવાર થતાં ગ્રહણો પણ એ ચંત્રવડે જોવામાં આવેછે. એમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે બારસો કોશનો

છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે એક લાખ ચૈતરીશ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા એક દિવસ ને અઠાર કલાકમાં બૃહસ્પતિને ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સુમારે એક હજાર કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી બે લાખ બાર હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા ત્રણ દિવસ ને તેર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ સત્તરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી આસરે ત્રણ લાખ આઠીસ હજાર કોશ દૂર છે; અને આપણા સાત દિવસ ને ચાર કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ આસરે પંદરસો કોશનો છે, ને તે બૃહસ્પતિથી સુમારે છ લાખ કોશ દૂર છે; અને આપણા સોલ દિવસ ને સોલ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. એ સઘળું દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલું છે.

શનિ.

બૃહસ્પતિ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ શનિ છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૩૫ હજાર કોશનો છે. માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે સાતસો ગણો મોટો છે. તે સૂર્યથી આસરે ૪૪ કોડ ને ૫ લાખ કોશ દૂર છે, અને એક કલાકમાં ૧૦ હજાર ૫ સો કોશના વેગથી તે સૂર્યને આપણા સુમારે ત્રીસ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના રહેવાસિયોને તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાયછે, ને તેથી તેમની એક એક ઋતુ આપણાં પાંચ પાંચ વર્ષની હોવી જોઈયે. ભાસ્કરાચાર્યે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्गबाणपट्

कृतेन्दवः सूर्यमुत्तस्य पर्ययाः ॥ ૧૯૦ ॥

ચાર અળગ બત્રીશ કોડ વર્ષમાં શનિની ૧૪૬૫૬૭૨૯૮ પરિક્રમા થાયછે, એ હી- સાળે તેની એક પરિક્રમા થવાને આપણાં સુમારે ત્રીશ વર્ષ લાગેછે ॥ ૧૯૦ ॥

શનિ પોતાને અંગે આપણા ૧૦^૧/_૨ કલાકમાં ફરી રહેછે, જેથી તેના ઉપરનાં દિવસ રાત્રિ આપણા કરતાં અર્ધા વખતનાં થાયછે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણે ૧^૧/_૨ કલાક લાગેછે, ને ત્યાંથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૯૦ ગણો નાનો ભાસેછે, તેથી પ્રકાશ અને ઉષ્ણતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડેછે; માટે ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતા બૃહસ્પતિની પેઠે શનિના અંગ ઉપર ઉભા પટા ભાસે છે, ને તેને ફરનારા આઠ ઊપગ્રહ એટલે ગ્રહો દેખાયછે. જેમાંના પેહેલા ચંદ્રનો વ્યાસ ૫ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી સુમારે ૬૦ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે. અને તેને આપણા ૨૨^૧/_૨ કલાકમાં ફરી રહેછે. બીજા ચંદ્રનો વ્યાસ હજી માપી શકાયો નથી પણ તે શનિથી ૭૭ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા એક દિવસ ને નવ કલાકમાં ફરી રહેછે. ત્રીજા ચંદ્રનો વ્યાસ અઢીસો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૯૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે અને આપણા ૧ દિવસ ને ૨૧ કલાકમાં તેને ફરી રહેછે. ચોથા ચંદ્રનો વ્યાસ પણ ૨૫૦ કોશનો છે, ને તે શનિથી

સુમારે ૧ લાખ ૨૩ હજાર કોશને અંતરે છે અને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે, પાંચમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧ લાખ ૭૧ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૪ દિવસ ને ૧૨ $\frac{1}{2}$ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. છઠ્ઠા ચંદ્રનો વ્યાસ ૧ હજાર ૬ સો ૫૦ કોશનો છે, તે શનિથી ૩ લાખ ૬૮ હજાર કોશ દૂર છે, અને આપણા ૧૫ દિવસ ને ૨૩ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. સાતમાં ચંદ્રનો વ્યાસ હજી મોપી શકાયો નથી, પણ તે શનિથી ૪ લાખ ૬૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૨૧ દિવસ ને ૭ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. આઠમા ચંદ્રનો વ્યાસ ૬ સો કોશનો છે, ને તે શનિથી ૧૧ લાખ ૫૬ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે અને આપણા ૭૬ દિવસ ને ૮ કલાકમાં તેને ફરી રહે છે. વળી શનિ ઉપર સર્વ ગ્રહોથી એવું એક વિલક્ષણપણું છે કે, તેના અંગને ફરતાં એક પછી એક એમ ત્રણ ગોળ ચપટા ચક્રો છે, જેમાંનું ઉપલું ચક્ર ૫ હજાર કોશ ને વચલું આઠ હજાર ૫ સો ૫ ચાસ કોશ પોહોળું અને નીચાઈમાં આસરે ૫૦ થી ૧૦૦ કોશ છે. વચલું ચક્ર શનિથી સુમારે ૬ હજાર કોશ દૂર છે. એ બન્ને ચક્રો ઘણાં તેજસ્વિ ભાસે છે, ને તેમની નીચે એક ત્રીજું ઝાંખું ચક્ર દેખાય છે. એ સઘળું દૂરદર્શક ચંત્રવડે જોઈને સિદ્ધ કર્યું છે; અને જ્યારે એ રીતે શનિગ્રહને ફરતાં તેજસ્વિ ચક્રો તથા આઠ ચંદ્રો છે, ત્યારે એ સઘળાના પ્રકાશવડે ત્યાંના વાસિયોની રાત્રિ કેવી રળિયામણી થતી હશે!

યુરાનસ.

- શનિ પછી સૂર્યને ફરનાર અડધુ યુરાનસ છે. તે સૂર્યથી ૮૮ કોડ ૫૫ લાખ કોશને અંતરે છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૫ હજાર ૮ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે ૬૫ ગણો મોટો છે, અને એક કલાકમાં આસરે ૭ હજાર ૫ સો ને ૬૦ કોશના વંગથી સૂર્યને આપણાં ૮૪ વર્ષમાં ફરી રહે છે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું એક વર્ષ થાય છે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણાં ચૌદ ચૌદ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે જોતાં હજીસુધી તેના અંગ-ઉપર કોઈ ચોક્કસ ડાઘ જોવામાં આવ્યો નથી, તેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ નક્કી ન કરી શકાયો ને લીધે, તેના ઉપર થતાં દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ત્રણસો સાઠ ગણો નહાનો દેખાય છે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ ત્યાં તેટલાં ઓછાં પડે છે, જેથી ત્યાં પ્રાણિઓની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૨ $\frac{1}{2}$ કલાક લાગે છે. વળી દૂરદર્શક ચંત્રવડે જોઈને કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તે ગ્રહને ફરનારા ચાર ચંદ્રો જણાયલા છે. જેમાંનો પેહેલો ચંદ્ર તેનાથી ૬૧ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૨ દિવસ ને ૧૨ $\frac{1}{2}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. બીજો ચંદ્ર તેનાથી સુમારે ૮૫ હજાર ૫ સો કોશને અંતરે છે, ને તેને આપણા ૪ દિવસ ને ૩ $\frac{1}{2}$ કલાકમાં ફરી રહે છે. ત્રીજો ચંદ્ર તેનાથી આસરે ૧ લાખ ૪૦ હજાર ને ૫ સો કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૮ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. ચોથો ચંદ્ર તેનાથી ૧ લાખ ૮૮ હ-

જાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૧૩ દિવસ ને ૧૭ કલાકમાં ફરી રહે છે. આપણા સૂર્યને ફરનાર સર્વ ગ્રહ તથા ગ્રહોને ફરનાર સર્વ ઉપગ્રહ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં જતાં એકજ સામાન્ય રીતે ફરેછે, પણ એ યુરાનસ ગ્રહના ચાર ચંદ્રો તો વિલક્ષણ રીતે પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જતાં તેને ફરે છે.

નેપ્ચ્યુન.

યુરાનસ પછી સૂર્યને ફરનાર ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી આસરે ૧ અબજ ૩૮ કાડ ને ૭૫ લાખ કોશ દૂર છે. તેનો વ્યાસ સુમારે ૧૭ હજાર ૨ સો ને ૫૦ કોશનો છે, માટે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે પંચાસી ગણો મોટો છે, ને તે એક કલાકમાં ૬૦૪૮ કોશના વેગથી સૂર્યને આપણા ૧૬૪ $\frac{1}{2}$ વર્ષમાં ફરી રહેછે. જેથી તેના ઉપરના વાસિયોનું તેટલા વખતનું વર્ષ થાયછે, ને તેમની એક એક ઋતુ આપણા નજદીક ૨૭ $\frac{1}{2}$ વર્ષની થતી હશે. દૂરદર્શક યંત્રવડે અવલોકન કરતાં હજી સુધી તેના અંગ ઉપર પણ કોઈ ચોક્કસ ચિન્હ જોવામાં આવ્યું નથી, જેથી તેના પોતાના અંગ ઉપર ફરવાનો કાળ જાણવામાં ન આવવાથી તેના ઉપરના દિવસ રાત્રિના વખતની ખબર પડી નથી. તેના ઉપરથી સૂર્ય આપણા કરતાં ૬ સો ગણો નાનો દેખાયછે, ને પ્રકાશ તથા ઉજ્જ્વળતા પણ તેટલાં ઓછાં પડેછે, જેથી ત્યાં પ્રાણિયોની વસ્તિ પણ તેને ઘટતી થઈ હશે. ત્યાં સૂર્યપ્રકાશને પોહોંચતાં આપણા ૪ કલાક લાગેછે. વળી દૂરદર્શક યંત્રવડે કરેલા છેલ્લા શોધ પ્રમાણે તેને ફરનાર એક ઉપગ્રહ જણાયલો છે. જે તેનાથી ૧ લાખ ૧૬ હજાર કોશ દૂર છે, ને તેને આપણા ૫ દિવસને ૨૧ કલાકમાં ફરી રહેછે. એ પણ યુરાનસના ઉપગ્રહો પ્રમાણે ઉલટી દિશામાં ફરે છે. આપણા જેવી જેને જોવાની શક્તિ હોય એવા જનો જો બૃહસ્પતિ, શનિ, યુરાનસ તથા નેપ્ચ્યુન ઉપર વસ્તાં હશે, તો સૂર્યને ફરનાર સર્વગ્રહોમાં માત્ર તેમને એ ચારે ગ્રહ પરસ્પરે દેખાતા હશે. પણ જેમાં આપણી પૃથિવી પણ આવી જાય છે, એવા વલ્કનથી અલ્પગ્રહો સુધીના સર્વગ્રહો દેખાતા નહિ હોય! કારણ તે સર્વે એ ચારે ગ્રહોથી ઘણા દૂર ને તે સાથેના પ્રમાણમાં ઘણાજ નહાના છે. માટે જો આપણા કરતાં એ ચારેના વાસિયોની જોવાની શક્તિ અધિક હશે, અથવા જો તેમની પાસે આપણા જેવા દૂરદર્શક યંત્રો હશે. તો તો તેમને સૃષ્ટિમાં આપણી પૃથિવી જેવા પદાર્થોના અસ્તિત્વનું કંઈક ભાન થતું હશે. નહિતર તેમના મનથી તો વલ્કનથી અલ્પગ્રહ સુધીના સર્વ ગ્રહોનું અસ્તિત્વ ત્રણે કાળમાં નથી! છેલ્લા શોધ પ્રમાણે સૂર્યને ફરનાર ગ્રહોમાં છેલ્લો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન જણાયલો છે, તે પછી કોઈ ગ્રહ જણાતો નથી. પણ કદિ હવે પછી હમણાના કરતાં વધારે શક્તિવાળાં યંત્રો થાય તો કદાચિત્ તે પછી પણ કોઈ ગ્રહ જણાઈ આવે! તેવિધે કંઈ કહેવાય નહીં.

ધૂમકેતુ.

ગ્રહો ઉપરાંત સૂર્યને ફરનાર ધૂમકેતુઓ છે, જે પુછડિયા તારા કહેવાયછે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેઓ કંઈ નક્કર પદાર્થ ભાસતા નથી, પણ વરાળના ગોટાજેવા

ભાસેછે. માટે તેઓ કંઈ ગ્રહ વા ઉપગ્રહની મેઢે વસ્તિવાળા ગોળ હોય તેમ ભાસતું નથી. તેમની પુછડિયો સૂર્યની સામી બાબુમાં હોય છે, તેથી છાયાની પેઠે બાણે સૂર્ય-પ્રકાશવડે તેમનાપરની વરાળ વિસ્તાર પામી પ્રકાશતી હોય, તેમ જણાયછે. વળી તે પુછડિયોમાંથી તેમની પેલી મેરના તારા દેખાયછે. તે બે તેઓ નક્કર હોય તો દેખાય નહીં. એ ધૂમકેતુઓ કેટલા છે, તે હજી યથાર્થ બાણી શકાયું નથી, કારણ તેમનું સૂર્યને ફરવું કંઈ ગ્રહોની રીતે નથી. તેઓ ગ્રહોના માર્ગ ભેદી સૂર્યની ઘણેજ પાસે આવીને પાછા ઘણેજ છેટે જાયછે; એ રીતે તેઓ સૂર્યને એક બીજાથી છેટે હોઈને ફરેછે. જેથી જેમના ફરવાના માર્ગ નહાના છે, તે સૂર્ય પાસે જલદી આવવાથી થોડા વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે, અને જેમના ફરવાના માર્ગ મોટા છે, તે સૂર્ય પાસે ઘણેક કાળે આવવાથી હજારો વર્ષને અંતરે પાછા દેખાયછે; જેથી તેમનું ગણિત પણ યથાર્થ થઈ શકતું નથી. બેકે ધૂમકેતુઓની સંખ્યા નક્કી કહેવાતી નથી તોપણ ઘણા પ્રાચીન કાળથી આજદિન સુધી ઘણુંકરી તેઓ બસોથી વધારે જણાયલા નથી. તેઓ આકાશના સઘળા ભાગમાં દેખાયછે, ને સઘળી દિશાએ ફરેછે. એ ધૂમકેતુઓવિષે વરાહ-મિહિરે બૃહત્સંહિતાના ૧૧ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

दर्शनमस्तमयो वा न गणितविधिनास्य श-
क्यते ज्ञातुम् । दिव्यान्तरिक्षभौमास्त्रिवि-
• धाःस्युः केतवो यस्मान् ॥ ૧૯૧ ॥

ધૂમકેતુનાં ઊદય તથા અસ્ત ગણિતે કરી જ-
ણાઈ શકાતાં નથી, કારણ તેદિવ્ય અંતરિક્ષ
તથા ભૌમ એવા ત્રણ પ્રકારનાછે ॥ ૧૯૧ ॥

अहुताशेऽनलरूपं
यस्मिस्तत्केतुरूपमेवोक्तम् ।
खद्योतपिशाचालय-
मणिरत्नादीन् परित्यज्य ॥ ૧૯૨ ॥

અઘોત, પિશાચનું સ્થાન, મણિ તથા ર-
ત્નાદિને છોડીને જે અગ્નિવિનાના સ્થાનમાં
અગ્નિરૂપ ભાસે છે, તે ધૂમકેતુનું સ્વરૂપ ક-
હેલું છે; અર્થાત્ તે વરાળરૂપ છે ॥ ૧૯૨ ॥

शतमेकाधिकमेके सहस्रमपरे वदन्ति केतू-
नाम् । बहुरूपमेकमेव प्राह मुनिर्नारदः
केतुम् ॥ ૧૯૩ ॥

ધૂમકેતુની સંખ્યા કેટલાક એકસો એકની
ને કેટલાક હજારની કહેછે, પણ નારદ
મુનિ તો, એકજ કેતુ બહુરૂપે ભાસે છે,
એમ કહેછે ॥ ૧૯૩ ॥

ખરતા તારા.

વળી જેમ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહો ઉત્પન્ન થાયછે, તેમ આકાશમાં રહેલા અનેક
જાતિના સૂક્ષ્મ પરમાણુ પરસ્પરે આકર્ષણના ધર્મથી એકઠા મળી, કાળે કરી નહાના
નહાના ગોળ થાયછે. જેઓ પણ ગ્રહોની પેઠે સૂર્યને ફર્યા કરેછે. તે ફરતાં ફરતાં જે
ગ્રહના આકર્ષણમાં આવી જાયછે, તે ગ્રહ ઉપર જઈને પડેછે. પડતાં પડતાં તે ગ્રહના
વાતાવરણ સાથે તેના ઘસારે લાગવાથી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થાયછે. એ પડતા ગોળ

ખરતા તારા અથવા ઉડકા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. પૃથિવી ઉપર એવા ઘણા પડે છે તેમાં મોટામાં મોટો સાતસો કુટના ઘેરાવાનો તારો પડેલ જણાયલો છે. એ ખરતા તારા વિષે શિરોમણિના પાને ૨૬૭ ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

યાસાં ગતિર્દિવિ ભવેદ્રણિતેન ગમ્યા
તાસ્તારકાઃ સકલસ્વેચરતોડતિદૂરે ।
તિષ્ઠન્તિ યા અનિયતોદ્ગતયશ્ચ તારાશ્ચન્દ્રા-
દધો હિ નિવસન્તિ તદાશ્રિતાસ્તાઃ ॥ ૧૯૪ ॥

શીતાંશુવજ્જલમયાસ્તપતાસ્ફુરન્તિતાશ્ચા-
વહપ્રહમાસ્તસંધિસંસ્થાઃ । પૂર્વાનિલૈઃ સ્તિ-
મિતભાવમુપાગતેડસ્મિસ્તારાઃ પતન્તિ હ્રદ-
ચિદ્રુસ્તાવશેન ॥ ૧૯૫ ॥

આકાશમાં જે તારાઓની ગતિ ગણિતે કરી જણાયલી છે, તે તારાઓ સઘળા ગ્રહોથી અતી દૂર રહેલ છે ને જેની ગતિ જણાઈ નથી એવા જે તારા છે, તે ચંદ્રનો આશ્રય કરી તેની નીચે રહેલ છે ॥ ૧૯૪ ॥

તે ચંદ્રની પેઠે જળમય હોવાથી સૂર્યવડે પ્રકાશે છે, ને આવડ તથા પ્રવહ નામતા વાયુની સંધિમાં રહેલા છે, અને પૂર્વ પ-
વને કરી સંધિ ચલાયમાન થતાં ભારી હોવાનેલીધે ક્યાંક ચડે છે ॥ ૧૯૫ ॥

સૂર્ય.

હવે ઉપગ્રહો સહિત ગ્રહ, ધૂમકેતુ તથા ઉડકા જેને ફરે છે, એવો સૂર્ય તે સર્વની મધ્યમાં છે તે પોતે સ્વપ્રકાશ છે, એટલે તેનામાં પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરવાની અને તે ધીજા પદાર્થો ઉપર નાખવાની સ્વતઃશક્તિ છે. તે પોતાની આકર્ષણ શક્તિવડે ગ્રહોદિને ધારણ કરી પોતાની આસપાસ ફેરવે છે, ને તેમને પ્રકાશ આપે છે. સર્વ ગ્રહો ઉપર ઋતુસંબંધી ફેરફાર તેનાથીજ થાય છે, ને તેવડેજ પ્રાણિ માત્ર જીવી શકે છે. માટે ઋગ્વેદના મંડળ ૧ સૂ. ૧૧૫ ની ઋચા ૧ લીમાં કહ્યું છે કે,

સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુપશ્ચ ॥ ૧૯૬ ॥ સૂર્યસ્થાવરતથા જંગમનોઆત્માછો ॥ ૧૯૬ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ એટલે ઉભી મધ્યરેષા અર્થાત્ જાડાઈ ૪ લાખ ૩૦ હજાર કોશની છે; માટે ઘનફળમાં અર્થાત્ સર્વ અંગે તે આપણી પૃથિવી કરતાં ૧૨ લાખ ૫૦ હજાર ગણો મોટો છે. દૂરદર્શક ચંત્રવડે સૂર્યને જોતાં તેના ઉપર નાનાપ્રકારનાં કાળાં ધાળાં તથા ઉંચા નીચાપણું દેખાય છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તામસકીલકસંજ્ઞા

રાદુસુતાઃ કેતવસ્ત્રયસ્ત્રિશત્ ।

વર્ણસ્થનાનાકારૈ-

સ્તાન્ દૃષ્ટર્કે ફલં વ્રૂયાત્ ॥ ૧૯૭ ॥

સૂર્યમાં જે કાળાં ધાળાં દેખાય છે, તે તમસીય તથા તામસકીલક નામના તંતરીશ કેતુ કહેલા છે; તેમને વર્ણ, સ્થાન આકાર કરી સૂર્યમાં જોઈને ફળ કહેવું ॥ ૧૯૭ ॥

એ ધાળાં તથા ઉંચા નીચાપણું ખસતાં જણાય છે, માટે એમ અનુમાન થાય છે કે, સૂર્ય પોતાના અંગે ફરે છે. જે ચોક્કસ ઉંચા નીચાપણું એક વખત દેખાયું હોય, તેજ

ફરી દેખાવાને આપણા રૂપ દિવસ લાગેછે, માટે તેટલા દિવસમાં સૂર્ય પોતાને અંગે ફરી રહેછે, એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. સર્વ ગ્રહોનું પોતાના અંગ ઉપરનું ફરવું આશ્ચર્યથી પૂર્વમાં છે, પણ સૂર્યનું તો પૂર્વથી પશ્ચિમમાં જણાયતું છે, માટે જેમ કોઈ દાંતાવાળું ચક્ર પોતાની સામે વળગેલા તેવાજ ચક્રને પોતે ફરતાં પોતાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે, તેમ સૂર્ય જાણે આકર્ષણ અથવા પ્રકાશ કિરણરૂપી દાંતાવડે પોતાની સામે વળગેલા ગ્રહોને તેમજા અંગ ઉપર પોતાના અંગે ફરવાની દિશાથી ઉલટી દિશામાં ફેરવેછે. સૂર્ય ઉપરના ડાઘવિષે એવી અટકળ કરવામાં આવી છે કે, સૂર્યની આસપાસ નિરંતર રસાયણી ક્રિયાવડે પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરનાર વાતાવરણ છે, તેમાં મોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થઈ ખાંચા પડેછે; જેમાંથી સૂર્યનું કાળું અંગ નજરે પડી આપણને ડાઘરૂપે લાસેછે. વળી કેટલાક વિદ્વાનો એમ પણ ધારેછે કે, સૂર્યના અંગમાંજ વારંવાર હજારે યજ્ઞતાં ઉત્પન્ન થઈ પ્રકાશે છે, ને જે સ્થાને યજ્ઞતાં ઠરી જાયછે, તે સ્થાન કાળા ડાઘની પેઠે ભાંસે છે. સૂર્યની ઉજ્જ્વળતા જોતાં તે ઉપર પ્રાણિયોની વસ્તી મુદ્દલ સંભવતી નથી, પણ કદિ હોય તો તેવી ઉજ્જ્વળતા ખમી શકે એવી રીતે ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઈએ. એવિષે માનવી જ્ઞાન ઘણું અદ્યપશકિતવાળું હોવાથી કંઈ નિશ્ચય ઉપર આવી શકાતું નથી. એ સૂર્ય, ગ્રહ તથા ઉપગ્રહોના અંતર અને કદ ત્રિકોણમિતિના ગણિતથી શોધી કાઢેલ છે. જેમને એ ગણિતનું જ્ઞાન હશે, તેમને તો એવિષે કંઈ સશય રહેશે નહીં, પણ જાણે પ્રત્યક્ષ માપી કાઢાડ્યાં હોય એમ જણાશે. એ ગણિતથી પૃથિવી ઉપરના દૂરના પદાર્થનું અંતર તથા કદ છેટેથી શોધી કાઢ્યું હોય તો તે યથાર્થ ઉભે છે, ત્યારે આકાશમાં રહેલ દૂરના પદાર્થોના અંતર તથા કદ એજ ગણિતથી શોધી કાઢાડ્યાં છે, તે યથાર્થ હોવાં જોઈએ, ને કંઈ ફેર આવે તો ઘણું આવવો ન જોઈએ. પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષવેત્તાઓએ પણ એજ ગણિતથી ગ્રહોના અંતર તથા કદ શોધી કાઢાડ્યાં છે, પણ તેમની પાસે સૂક્ષ્મ રીતે નિર્ણય કરવા માટે હમણાના જેવાં દૂરદર્શકાદિ યંત્રો નહોતાં, તેથી તેમણે શોધી કાઢાડેલા અંતર તથા કદમાં ફરક આવેલ છે. તેમણે પણ જોકે વાંસની નલિકાઓ કરી તે દ્વારે જોઈને સિદ્ધ કરેલું છે, પણ તે નલિકાઓમાં હમણાની પેઠે કાચની સહાયતા નહિ હોવાથી સાદી આંખ વડે જોયેલું, માટે હમણાના જેવો સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંત થઈ શક્યો નથી. ભાસ્કરે ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દગુચ્ચમૂલં નલકં નિવેશ્ય

વંશદ્વયાધારમથાસ્ય રંધ્રે ।

વિલોકયેત્સ્વે સ્વચરં કિલ્લૈવં

જલે વિલોમં તદપિ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૯૮ ॥

જે વાંસને આધારે રહેલ નલિકાને, ઉંચી દૃષ્ટિ રાખી જોવાય તે રીતે ગોડવી, તેના મૂલના છિદ્રદ્વારે આકાશમાં ગ્રહને જોવો અને એમજ જળનેવિષે તેથી ઉલટી રીતે જોવો તે પણ હું કહું છું ॥ ૧૯૮ ॥

સર્વ ગ્રહો સૂર્યને ફેરેછે, એમ પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોને પણ ખબર હોવી જોઈએ; કારણ કોઈની ગ્રહ પૃથિવીથી છેટેમાં છેટે હોયછે; ત્યારે સૂર્ય તે ગ્રહ અને પૃથિવીની વચમાંજ હોયછે; અને જ્યારે કોઈ પણ ગ્રહ પૃથિવીથી પાસેમાં પાસે

હોયછે, ત્યારે તે ગ્રહ અને પૃથિવી બન્ને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોયછે. જો સૂર્ય નેજ સર્વ ગ્રહો ફરતા હોય, તોજ એમ થાય. પૃથિવીને ફરતા હોય તો, તેમના છેટેમાં છેટે હોવા વખતે સૂર્ય વચમાંજ હોવો જોઈયે અને પાસેમાં પાસે હોવા વખતે પૃથિવી અને તે ગ્રહ બન્ને સૂર્યની એકજ બાબુમાં હોવાં જોઈયે, એવો નિયમ રહે નહિ. એ વાતથી પૂર્વ જ્યોતિષિયો અભણ્યા હોય એમ જણાતું નથી, તથાપિ પ્રત્યક્ષ લોકદૃષ્ટિમાં, સૂર્યસહિત સર્વ ગ્રહો પૃથિવીને જૂદી જૂદી ગતિયે ફરેછે, એમ આવવાથી તેમણે પણ એમજ વર્ણન કર્યું છે: કારણ તેમ કરતાં ગ્રહોનું ગણિત કરવામાં કંઈ ફેર આવતો નથી, ને લોકમતથી વિરુદ્ધ જવું પડતું નથી, જેમ કરવું અસલના વખતમાં ઘણું મુશ્કેલ હતું. માટે ભાસ્કરાચાર્યે શિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કક્ષાઃ સર્વા અપિ દિવિષદાં ચક્રલિપ્તાં
કિતાસ્તા વૃત્તે લઘ્વ્યો લઘુનિ મહતિ
સ્યુર્મહત્યશ્ચલિપ્તાઃ ॥ તસ્માદેતે શશિજમ્ભુ
જાદિત્યભૌમેજ્યમન્દા મન્દાક્રાન્તા ઇવ શ-
શધરાદ્જાન્તિ યાન્તઃ ક્રમેણ ॥ ૧૯૯ ॥

સર્વ ગ્રહોના ફરવાના માર્ગ ચક્રને વિંટા-
યલાની પેઠે ગોળ છે, ને નહાના વૃત્તમાં
નહાના અને મોટા વૃત્તમાં મોટા હોયછે;
માટે બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગળ, ગુરુ તથા
શનિગ્રહ ક્રમે કરી ચંદ્રથી મંદ ગતિયે
જતા ભાસેછે ॥૧૯૯ ॥

તેમ આર્યભટ્ટે પોતાના સિદ્ધાંતના કાળક્રિયાપાદમાં કહ્યું છે કે,

ભાનામધશ્શનૈશ્વર
સુરગુરુભૌમાર્કશુક્રબુધચન્દ્રાઃ ।
તેષામધશ્ચ ભૂમિ-
ર્મેઢીભૂતા સ્વમધ્યસ્થા ॥ ૨૦૦ ॥

નક્ષત્રોની નીચે ક્રમે કરી શની, ગુરુ, મંગળ,
સૂર્ય, શુક્ર, બુધ તથા ચંદ્ર રહેલા છે, ને તે
સર્વની નીચે આકાશના મધ્યમાં ઘાણીના
થાંભલાની પેઠે પૃથિવી રહી છે ॥ ૨૦૦ ॥

મળ્ડલમલ્પમધસ્તાત્ કાલેનાલ્પેન પૂરયતિ
ચન્દ્રઃ । ઉપરિષ્ટાત્સર્વેષાં મહત્ત્વ મહતા શ-
નૈશ્ચારી ॥ ૨૦૧ ॥

સર્વની નીચે હોવાથી ચંદ્ર, પોતાના અદ્ય
માર્ગને થોડા કાળે કરી ફરી રહેછે ને
સર્વની ઉપર હોવાથી શનિ પોતાના મોટા
માર્ગને ઘણે કાળે કરી ફરી રહેછે ॥ ૨૦૧ ॥

એ ગ્રહો પૃથિવીથી કેટલા દૂર છે તે વિષયમાં શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં
ભાસ્કરે કહ્યું છે કે,

નગનગાગ્નિનવાપ્તરસા રવે
રસરસેપુમહીષુમિતા વિધોઃ ।
નિગદિતાવનિમધ્યત ઉચ્છ્રિતિઃ
શ્રુતિરિયં કિલ યોજનસંખ્યયા ॥ ૨૦૨ ॥

પૃથિવીના મધ્યથી સૂર્યની ઉંચાઈ ૬૮૬૩૭૭
અને ચંદ્રની ૫૧૫૬૬ યોજનની કહી છે,
એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૨૦૨ ॥

અને શિરોમણિના પૃષ્ઠ ૧૫૪ ની ટિપ્પણમાં કહેલ છે કે,

ભૌમસ્ય ગોકુરસપ્તણવસૂર્યસંખ્યા
દંતાભ્રષણનૃપમિતાશ્રુતિરિન્દુજસ્ય ।
પૂજ્યસ્ય નાગગુણપચ્ચરસાદ્રિભૂમિનાગાશ્વ
સર્પગજસ્વાધિધ્યમાન્ધયોઽથ ॥ ૨૦૩ ॥

પૃથિવીથી મંગળની ઊંચાઈ ૧૨૬૬૬૧૬
યોજનની.
બુધની ૧૬૬૦૩૨ યોજનની.
શુક્રની ૮૧૭૬૫૩૮ યોજનની.
શુક્રની ૪૨૪૦૮૮ યોજનની. ॥ ૨૦૩ ॥

શુક્રસ્ય સૂર્યતનયસ્ય કુસપ્તસ્વાઙ્ક
ભૂત્યભ્રદક્ષમિતયોજનકર્ણ એવમ્ ।
નાગાક્ષપદ્યમરસાગ્રિકુવેદસંખ્યો
નક્ષત્રમણ્ડલભવશ્રવણો નિરુક્તઃ ॥ ૨૦૪ ॥

શુક્રની તથા શનિની ૨૦૩૧૬૦૭૧
યોજનની.
અને નક્ષત્રમંડળની ૪૧૩૬૨૬૫૮ યોજનની
કહી છે ॥ ૨૦૪ ॥

પૃથિવીની આસપાસ ગ્રહોના ફરવાના
ગ્રહગણિતાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

સાર્ધાદ્રિગોમનુસુરાધિમિતાર્કકક્ષા
ચાન્દ્રીસહસ્રગુણિતાજિનરામસંખ્યા ૨૦૫

માર્ગની લંબાઈવિષે સિદ્ધાંતશિરોમણિના
સૂર્યની કક્ષા ૪૩૩૧૪૬૭૩ યોજનની.
અને ચંદ્રની ૩૨૪૦૦૦ યોજનની કહી છે ૨૦૫

બાકીના ગ્રહોની કક્ષાના યોજન શ્રીપતિયે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

અષ્ટચક્રુષ્ણમનુગજાઃ ક્ષિતિનન્દનસ્ય
જસ્યૈશદન્તકૃતલેન્દુમિતાથ સૂરેઃ ।
રૂપાશ્વિનાગયુગશૈલગુણેન્દુબાણાઃ
સ્વાધ્યક્ષસાગરરસોત્કૃતયઃ સિતસ્યા ॥ ૨૦૬ ॥

મંગળની કક્ષા ૮૧૪૬૬૧૬ યોજનની.
બુધની ૧૦૪૩૨૧૧ યોજનની.
શુક્રની ૫૧૩૭૪૮૨૧ યોજનની.
શુક્રની ૨૬૬૪૬૩૦ યોજનની ॥ ૨૦૬ ॥

ભૂધરાહિનગનાગરસર્તુ
દ્વિમાધરાશ્વિશશિનઃશનિકક્ષા ॥ ૨૦૭ ॥

અને શનિની કક્ષા ૧૨૭૬૬૮૭૮૭ યોજનની
કહેલ છે ॥ ૨૦૭ ॥

સૂર્ય તથા ચંદ્રગોળના વ્યાસવિષે શિરોમણિના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહેલ છે કે,
વિંબં રવેર્દ્વિશરત્સંખ્યા-
નીન્દોઃસ્વનાગામ્બુધિયોજનાનિ ॥ ૨૦૮ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૨૨ યોજન ને ચંદ્રનો
વ્યાસ ૪૮૦ યોજન છે ॥ ૨૦૮ ॥

શ્રીપતિયે પણ કહ્યું છે કે,

વ્યાસા રવીન્દુક્ષિતિગોલકાનાં ક્રમેણ તે-
જો જલમૃન્મયાનામ્સ્યુર્યોજનૈશ્ચાપ્તિ-
ષ્ઠમિવ્યોમાષ્ટવેદૈઃ કુગજેષુચન્દ્રૈઃ ॥ ૨૦૯ ॥

કુમથી તેજ, જળ અને માટીમય એવા
સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથિવીના વ્યાસ ૬૫૨૨,
૪૮૦ તથા ૧૫૮૧ યોજનના છે ॥ ૨૦૯ ॥

સૂર્યસિદ્ધાંતના ચંદ્રગ્રહણાધિકારમાં કહ્યું છે કે,

સાર્ધાનિ ષટ્સહસ્રાણિ યોજનાનિ વિવ-
સ્વતઃ । વિષ્કમ્ભો મળ્ડલસ્યેન્દોઃ સહાશી-
ત્યા ચતુઃશતમ્ ॥ ૨૧૦ ॥

સૂર્યનો વ્યાસ ૬૫૦૦ યોજનનો અને ચંદ્ર
મંડળનો ૪૮૦ યોજનનો છે ॥ ૨૧૦ ॥

બીજા ગ્રહોના વ્યાસ સૂર્યસિદ્ધાંતના ગ્રહયુત્યધિકારમાં ૧૩ માં શ્લોકમાં કહેલી ગ-
ણિતની રીતે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં બાપૂદેવ શાસ્ત્રિયે આ પ્રમાણે લખી જણાવેલ છે:—

ક્ષિતિજસ્યાબ્ધિવાણાદિપ્રમિતસ્ત્રિલવા-
ન્વિતઃ । દિગંશોનેષુ વેદેન્દુપ્રમિતઃ
શશિજસ્ય ચ ॥ ૨૧૧ ॥

મંગળનો વ્યાસ ૭૫૪ $\frac{૧}{૩}$ યોજન.

બુધનો વ્યાસ ૧૪૪ $\frac{૬}{૧૦}$ યોજન ॥ ૨૧૧ ॥

વ્યંઘ્રીષુ દન્તવસવો ગુરોરથ મૃગોસ્તથા ।
વિંશત્યંશોનસાર્ધાગ્નિનન્દાબ્ધિપ્રમિત-
સ્તથા ॥ ૨૧૨ ॥

શુક્રનો વ્યાસ ૮૩૨૪ $\frac{૩}{૪}$ યોજન.

શુક્રનો વ્યાસ ૪૬૩ $\frac{૬}{૧૦}$ યોજન ॥ ૨૧૨ ॥

શનેઃ પંચગુણાર્કાશરસાદ્રચદ્રીન્દ્રસંયુતિઃ ।
વિષ્કમ્ભો યોજનૈરિત્થ-
મર્કાદ્યુક્તિપ્રમાણતઃ ॥ ૨૧૩ ॥

તથા શનિનો વ્યાસ ૧૪૭૭૬ $\frac{૫}{૧૨}$ યોજનનો
છે. એ રીતે સૂર્યસિદ્ધાંતથી યુક્તિ અને
પ્રમાણે કરી ગ્રહોના વ્યાસ યોજન કહ્યા
છે ॥ ૨૧૩ ॥

એજ વિષયપર આર્યભટ્ટે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

નૃષિ યોજનં ત્રિલાખ
વ્યાસોડકેન્દ્રોઘ્નિજાગિનકમેરોઃ
મૃગુગુરુબુધશનિભૌમાઃશશ-
શિઙ્ગજનનમાંશકાસ્સમાર્કસમાઃ ॥ ૨૧૪ ॥

આઠ હજાર દડનો એક યોજન, એવા
૧૦૫૦ યોજન પૃથિવીનો, ૪૪૧૦ યોજન
સૂર્યનો, ૩૧૫ યોજન ચંદ્રનો તથા એક
યોજન મેરુનો વ્યાસ છે. અને શુક્ર, શુક્ર,
બુધ, શનિ તથા મંગળના વ્યાસ ક્રમે કરી
૫૧૮, ૪૬૬૫, ૬૮, ૬૨૦૬, તથા ૩૧૭ યો-
જનના છે ॥ ૨૧૪ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર સિવાય બાકીના ગ્રહોના વ્યાસવિષે ભાસ્કરાચાર્યે આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

વ્યંઘ્રીષવઃ સચરણા કૃતવસ્ત્રિભાગયુક્તા-
દ્રયો નવ ચ સત્રિલવેષવશ્ચ । સ્યુર્મધ્યમા-
સ્તનુકલાઃ ક્ષિતિજાદિકાનામ્ ॥ ૨૧૫ ॥

મંગળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર તથા શનિ ગ્રહના
ખિંબોની મધ્યમકળા ક્રમથી ૪ $\frac{૩}{૪}$, ૬ $\frac{૧}{૪}$, ૭ $\frac{૩}{૪}$,
૬ તથા ૫ $\frac{૩}{૪}$ છે, તેના ચંદ્રકક્ષા પ્રમાણે સા-
ધતાં ૧૭૬૧, ૩૦૧, ૧૭૪૪૨, ૧૧૧૦ તથા
૩૧૫૨૩ યોજન વ્યાસ થાયછે ॥ ૨૧૫ ॥

પણ હમણાના વિદ્વાનોએ સૂક્ષ્મ ચંત્રોવડે વારંવાર વેધ કરી ગ્રહોના જે વ્યાસ

નિર્ણય કર્યા છે, તે કાશિનાં આપૂદેવ જ્યોતિષિયે કાશીવિદ્યાસુધાનિધિમાં આ પ્રમાણે જણાવેલ છે:—

વ્યાસો ભુવઃસ્વાદ્રવ્યહિયોજનાનિ

સ્વેઃ સ્વસ્વાશ્રાદ્રિનવપ્રમાણં ।

સુધાકરસ્યાશ્રજિનૈઃ સમાનિ

સ્વાક્ષાન્ધિસંખ્યાનિ મહીસુતસ્ય ॥ ૨૧૬ ॥

પૃથિવીનો વ્યાસ ૮૭૦ યોજન, સૂર્યનો

૯૭૦૦૦ યોજન, ચંદ્રનો ૨૪૦ યોજન,

મંગળનો ૪૫૦ યોજન ॥ ૨૧૬ ॥

ચાન્દ્રેઃસ્વવાણાનલયોજનાનિ

વ્યાસો ગુરોઃ સ્વેષ્વિષુગોમિતાનિ ।

ભૃગોઃસ્વવાણેભમિતાનિ સૌરેઃ ।

સ્વસ્વાશ્વનાગપ્રમિતાનિ નૂનમ્ ॥ ૨૧૭ ॥

બુધનો ૩૫૦ યોજન, શુક્રનો ૬૫૫૦ યો-

જન, શુક્રનો ૮૫૦ અને શનિનો ૮૭૦૦

યોજન છે ॥ ૨૧૭ ॥

તારા.

હવે ગ્રહ, ઉપગ્રહ, ધૂમકેતુ, ઉલ્કા તથા આપણા સૂર્ય ઉપરાંત આકાશમાં બીજા અનેક તારા જોવામાં આવે છે, જે સર્વે આપણા સૂર્યની પેઠે સ્વપ્રકાશક ગોળ જણાય છે; કારણ તેમનો પ્રકાશ પણ સૂર્ય પ્રકાશવત્ ચકચકે છે. પરપ્રકાશ ગોળ જે ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ કહેવાય છે, તેમનો પ્રકાશ ચકચકતો નથી. પણ સ્થિર લાસે છે; અને ઓછી વધતી કળાવાળો થાય છે. એ રીતે અનંત આકાશમાં પરસ્પરે આકર્ષણ ધર્મ વડે નિયમમાં રહેલ એ અનેક ગોળ સ્વયંપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ એવા બે પ્રકારના છે. સ્વયંપ્રકાશ ગોળ સૂર્ય સમજવા, ને પરપ્રકાશ ગોળ ગ્રહ તથા ઉપગ્રહ જાણવા. બન્ને પ્રકારના ગોળો પોતાના પ્રકાશની જાતવડે તુરત જોવામાં આવે છે. એ સ્વયંપ્રકાશ ગોળો આપણને ચકચકિત તારારૂપે લાસે છે; તેમાંના જેટલા તારાસમૂહ અર્થાત્ તારાઓના જથ્થા, ગ્રહોના સૂર્યને ફરવાના માર્ગની ઉપર આવેલા છે, તેમના પ્રાચીન આર્ય જ્યોતિષિયોએ સત્તાવીસ વીભાગ કદખી તેમને અશ્વિની, ભરણી આદિ નામ આપી નક્ષત્ર નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. ફરી તે નક્ષત્રનાં સવા બે નક્ષત્રનો એક ભાગ, એ રીતે બાર ભાગ કદખી મેષ, વૃષભાદિ નામ આપી રાશી નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. એ સિવાય ઉત્તર તથા દક્ષિણધ્રુવોની આસપાસ ઘણાક તારાસમૂહો દેખાય છે જેમને પણ જોવામાં માટે બૃહદક્ષ અર્થાત્ સપ્તર્ષિ, ઉત્તરધ્રુવમત્સ્ય તથા દક્ષિણધ્રુવમત્સ્ય ઇત્યાદિ નામ આપેલાં છે. એ બધા સ્વપ્રકાશ તારા આપણા ભૂગોળ પોતાના અંગે નિત્ય ભ્રમણ કરે છે, તેથી પૂર્વમાં ઉદય પામી પશ્ચિમમાં અસ્ત પામતા દેખાય છે. એમ છતાં પણ ઉત્તરધ્રુવનો તારો મુદ્દલ ખસતો લાસતો નથી, કારણ તે પૃથિવી ગોળની ઉત્તર ટોચ ઉપર આવેલ હોવાથી, પૃથિવીભ્રમણના વિકારમાં આવી શકતો નથી. વળી તે એટલો તો દૂર છે કે, તેના અંતરના પ્રમાણમાં પૃથિવીનો સૂર્યને ફરવાનો માર્ગ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે; જેથી પૃથિવીની વાર્ષિક ગતિથી પણ તે ખસતો લાસતો નથી. એજ રીતે દક્ષિણધ્રુવના તારાવિષે પણ જાણવું, પણ તે આપણને દેખાતો નથી; કારણ આપણો દેશ પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેખાથી ઉત્તરમાં આવેલ

હોવાથી પૃથિવીનો મધ્ય પૃથ્વભાગ આપણને આડો આવેછે, એજ રીતે પૃથિવીની વર્તુલમધ્યરેવાની દક્ષિણે આવેલ દેશવાસિયોને ઉત્તરધ્રુવ દેખાતો નથી. સાદી આંખે દેખાતા તારા ઉપરાંત આકાશમાં ઝાંખાં શ્વેત ધાખાં દેખાયછે, જે દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં ધાખાં નથી, પણ ઘણે છેટેના તારા જે નરી આંખે દેખાતા નથી, તેમનો પ્રકાશ છે. એવા ધાખાં અનેક દેખાયછે, ને તેમાં અનેક તારા જોવામાં આવેછે. સૌથી મોટામાં મોટું શ્વેત ધાખું લાંબા ગોળ પટાને આકારે આકાશના મધ્યભાગમાં દક્ષિણધ્રુવથી તે ઉત્તરધ્રુવપર્યંત વાંકું ગયેલું દેખાયછે. જેને આકાશગંગા કહે છે. દૂરદર્શક યંત્રવડે જોતાં તેમાં લાખો તારા દેખાયછે. વળી સાદી આંખે આકાશનો જે ભાગ તારાવગરનો દેખાતો હોય, તેજ ભાગ દૂરદર્શક યંત્રવડે જોયાથી તેમાં અનેક તારા દેખાયછે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, જેમ આકાશ અનંત છે, તેમ તેમાં ઉત્પન્ન થઈ રહેલ ગોળોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી. પાણીમાં જેમ ખરફ બંધાઈને તરેછે તેમ આકાશમાં રહેલ સૂક્ષ્મ પરમાણુ બંધાઈ ગોળરૂપ થઈને તરેછે. એ અસંખ્ય સ્વયંપ્રકાશ ગોળો જે સૂર્ય છે, તેમની આસપાસ રહેલ ગોળો આપણી પૃથિવીની પેઠે ગ્રહરૂપ થઈ તેમને ફરતા હશે; ને તે ગ્રહો પાસેના ગોળ આપણા ઉપગ્રહોની પેઠે તેમના ઉપગ્રહો થઈ તેમને ફરતા હશે. આપણને તે પ્રત્યેક સૂર્ય તારા જેવો દેખાયછે, પણ તેના ગ્રહ ઉપગ્રહાદિ ગોળ મુદ્દલ દેખાતા નથી, કારણ તેમનું કદ નહાનું હશે ને અંતર ઘણું છે. એજ રીતે તે ગ્રહો ઉપરના વાસિયોને પણ આપણા સૂર્ય તારા જેવો દેખાતો હશે, પણ તેને ફરનાર આપણા ગ્રહાદિ દેખાતા નહીં હોય. સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિ સર્વ ગોળમાં વ્યાપ્ત હોવાથી એવો નિયમ થએલ છે કે, અનંત આકાશમાં હર કોઈ ન્હાના ગોળે પોતાની પાસેના મોટા ગોળને ફરવું જોઈએ. એ નિયમને લીધે ઉપગ્રહો ગ્રહને ફરેછે, જેની ઉપગ્રહમાળા કેહેવાયછે. ઉપગ્રહ સહિત ગ્રહો સૂર્યને ફરેછે માટે તેમની ગ્રહમાળા કેહેવાય છે. ગ્રહોએ-સહિત સૂર્યો પોતાથી મોટા કોઈ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેને સૂર્યમાળા કહેછે. એ સૂર્યો પોતાના મધ્યમાં રહેલ તે મોટા સૂર્ય ગોળથી એટલા તો દૂર છે કે, તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં કુટો વર્ષ થાયછે. માટે તેમની ગતિ આપણને જાણવામાં આવી શકતી નથી. જેથી તેઓ સ્થિર લાગેછે, પણ વસ્તુતાથી જોતાં સૃષ્ટિમાંનો કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. તે મોટો સૂર્ય ગોળ તથા તેના જેવા બીજા ગોળ પોતાને ફરનાર સૂર્યો સહિત કોઈ મહાન્ સૂર્યને ફરેછે, જેમની સૂર્યમાળાસમૂહ કહેવાયછે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં અબ્જો વર્ષ થાયછે. એવા સૂર્યમાળાસમૂહ ઘણા છે, ને તે પણ પોતાની વચમાંના કોઈ અતિ મહાન્ સૂર્ય ગોળને ફરે છે, જેથી નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ થઈ છે. તેમની એક પરિક્રમા પૂરી થવાને આપણાં ખર્વથી પણ ઉપરની સંખ્યાનાં વર્ષો થાયછે, જેથી તે સઘળા સ્થિર લાગેછે. તે નક્ષત્ર જથ્થાની માળાઓ આપણને તારાઓના જુદા જુદા જુમખાડપે દેખાય છે. તેમાંના ગ્રહો ઉપરથી આપણા સૂર્ય દેખાતો નહીં હોય, ને કદિ દેખાતો હશે તો, તે કોઈ નક્ષત્ર જથ્થાની માળામાં ઘણા સૂક્ષ્મ તારા જેવો દેખાતો હશે.

જ્યારે એવડો મોટો સૂર્ય પણ એવી રીતે દેખાય, ત્યારે ત્યાંથી આપણા મોટા દેખા-
વાની તો વાતજ કેવી !

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
અંગોળવર્ણન.

॥ ईश्वरमस्मावर्णन ॥

આહા ! સૃષ્ટિનો કેવડો મોટો વિસ્તાર છે ! જે જાણવાને માનવીજ્ઞાન ખીલકુલ
સમર્થ નથી ! અનંત આકાશમાં ઇશ્વરનિર્મિત આકર્ષણશક્તિવડે સૂક્ષ્મ પરમાણુથી
પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુની ઉત્પત્તિ, ને એ ચારે મહાભૂતનું ચોક્કસ નિયમમાં
રહી પરસ્પરે જોડાઈને રહેલું ને વળી ગોલરૂપ થવું, એ શું થોડું આશ્ચર્ય છે ! વળી તે
ગોલ ઉપર મહાન્ આકર્ષણ શક્તિવડેજ એજ મહાભૂતોના કંઈ વિલક્ષણ મિશ્રિત
યોગથી વિચિત્રપ્રકારના સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોનાં શરીર થવાં, એ શું થોડું વિસ્મ-
યકારિ છે ! કોઈ પણ કુળકુળવાળા સ્થાવર પ્રાણી અર્થાત્ વૃક્ષને જોઈએ, તો તેની
રચના થવામાં એટલું તો આતુર્ય જણાય છે કે, માનવીજ્ઞાન તેનું વર્ણન કરવાને પણ
સમર્થ નથી. ક્યાં તે ખીજ અને ક્યાં તેમાંથી વૃક્ષ ! ક્યાં તે પૃથિવીમાંના રસ અને
ક્યાં તે રસોમાંથી, જોકે પાસે પાસે વાગ્યાં હોય તોપણ પોતાને યોગ્ય એવા રસનું
વૃક્ષે ગ્રહણ કરવું ! અને પૃથિવીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રોવડે પોતાને યોગ્ય
જોરાકને ગ્રહણ કરી, રેષાવડે પોતાના સર્વ અંગમાં ફેલાવીને જીવવું ! વળી રંગ બેરંગી
પત્ર, પુષ્પ તથા ફળો ઉત્પન્ન કરી તેવડે શોભવું, ને પોતાના કોમળ અંગ તથા
ફળના ગર્ભની રક્ષા થવા માટે તેમના ઉપર બડી છાલ ઉત્પન્ન કરવી, ઇત્યાદિ રચનાની
વ્યવસ્થા થવામાં કાંઈ વિલક્ષણ આતુર્ય ભાસે છે ! એજ રીતે સૂક્ષ્મ વનસ્પતિવિષે પણ
જાણવું. વળી જંગમ પ્રાણિયોની રચના પણ કંઈ આગાધ ડહાપણથી થઈ હોય એમ
જણાય છે. કારણ ક્યાં તે વીર્ય ને ક્યાં તેનું માતાના ગર્ભમાં પોષાઈને અવયવવાળું
રૂધિર, અસ્થિ તથા માંસમય શરીર થવું ! અને વળી તેની રક્ષા માટે ત્વચાનું
આચ્છાદન ! ક્યાં તે અન્નાદિનું લક્ષણ અને ક્યાં તેથી રૂધિરાદિની ઉત્પત્તિ અને તેવડે
શરીરનું જીવવું ! ઇત્યાદિ રચનાની વ્યવસ્થા થવામાં શું કાંઈ ઓછું ડહાપણ ભાસે છે !
એજ રીતે વિચિત્રપ્રકારના રંગ બેરંગી પશુ, પક્ષી, તથા મત્સ્યાદિ સૂક્ષ્મ જીવ જંતુ-
વિષે પણ જાણી લેવું. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે રચેલ પંચદશીના ચિત્રદીપ પ્રકરણમાં
કહ્યું છે કે,

तस्मात्केमिवेंद्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थि
तं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कु-
रम् । पर्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेषै-
रनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति त-
था गच्छत्यगच्छाते ॥ २१८ ॥

ગર્ભાશયમાં રહેલું વીર્ય, જે હાથ, પગ
તથા માથારૂપ અંકુરવાળું શરીર બની.
કુમે કરી બાળક, યુવા તથા જરારૂપ અ-
નેક વેષે કરી વિટાઈ, જીએછે, ખાયછે,
સાંભળેછે, સુંઘેછે તથા જાયછે ને આવે
છે, એ ઉપરાંત ખીજી આશ્ચર્ય શું ! ॥ ૨૧૮ ॥

દેહવદ્રધાનાદૌ સુવિચાર્ય વિલો-
ક્યતામ્ । ક ધાનાઃ કુત્ર વા વૃક્ષ-
સ્તસ્માન્માયેતિ નિશ્ચિનુ ॥ ૨૧૯ ॥

દેહની પેઠે વટાદિ વૃક્ષોના બીજવિષે પણ
સારી રીતે વિચાર કરી જોવું; ક્યાં તે
બીજ અને ક્યાં તે વૃક્ષ ! માટે એ ઈશ્વરી
શક્તિ છે, એમ નિશ્ચય કર ॥ ૨૧૯ ॥

આહા ! શું એ ઈશ્વરની શક્તિનો મહિમા ! કે આપણા પ્રત્યક્ષ ભૂગોળસંબંધી
રચનાનો વિચાર કરતાં આપણું મન મુઝાઈ જાય છે, તો તેના જેવા બીજા અસંખ્ય
પરોક્ષ ગોળો ઉપર સ્થાવર જંગમાત્મક પ્રાણિયોની કેવી રીતની રચના થઈ હશે, તેનો
વિચાર કેમજ કરી શકે ! જોકે ઉપગ્રહમાળા, ગ્રહમાળા સૂર્યમાળા, સૂર્યમાળાસમૂહ
અને નક્ષત્ર જથ્થાની માળા એ સર્વનો હુમણાં દૂરદર્શક યંત્રવડે શોધ થયેલો છે,
તથાપિ અનંત આકાશમાં સર્વ ગોળની એજ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થયેલ છે, એમ કંઈ
નિશ્ચય કહેવાતું નથી. કારણ માનવી બુદ્ધિની શક્તિ થોડી, ગોળોની સંખ્યા મોટી અને
આપણાથી તે એટલા દૂર કે, એ વિષયપર કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. જગત્
ઉપર જગત્ અને માળા ઉપર માળા ! એ જોઈને સૃષ્ટિના મહત્વનો વિચાર કરવામાં
આપણું મન તદ્દન હારી જાય છે ! યોગવાસિષ્ઠના ઉત્પત્તિપ્રકરણના ત્રીશમાં સર્ગમાં
વસિષ્ઠે શ્રીરામને કહ્યું છે કે,

યથા વિંધ્યવનાભોગે
પ્રસ્ફુરંતિ કરેણવઃ ।
તથા તસ્મિન્ પરાભોગે
બ્રહ્માંડત્રસરેણવઃ ॥ ૨૨૦ ॥

જેમ વિંધ્યાચળ પર્વત સંબંધિ વનના, સં-
પૂર્ણ ઉપચારે કરી પરિપૂર્ણ સ્થાનમાં હા-
થણિયો વિચરે છે, તેમ તે પરમાત્માના
સંપૂર્ણ શક્તિયુક્ત સંસ્થાનમાં બ્રહ્માંડરૂપી
ત્રસરેણુઓ ફરે છે ॥ ૨૨૦ ॥

પ્રત્યેકસ્યાંડગોલસ્ય સ્થિતઃ
કટકરત્નવત્ । ભૂતાકૃષ્ટિકરો
ભાવઃ પાર્થિવઃ સ્વસ્વભાવતઃ ॥ ૨૨૧ ॥

એ પ્રત્યેક ગોળમાં, પોતપોતાના સ્વભા-
વથી પદાર્થોને ખેંચનારી પૃથિવી સંબંધી
આકર્ષણ શક્તિ રત્ન જડિત કડાની પેઠે
એમરે હોય છે ॥ ૨૨૧ ॥

યઃ સર્વવિભવોડસ્માકં ધિયાં
ન વિષયસ્તતઃ । તજ્જગત્કથને
શક્તિર્ન મમાસ્તિ મહામતે ॥ ૨૨૨ ॥

હું મહાબુદ્ધિમાન, પરમાત્માથી શક્તિનો
જે સર્વ વૈભવ છે, તે મારી બુદ્ધિનો વિ-
ષય નથી, માટે એ સર્વ સૃષ્ટિ કહેવાને
મારી શક્તિ નથી ॥ ૨૨૨ ॥

ભીમાંધકારગદને સુમહત્યરણ્યે
નૃત્યંત્યદર્શિતપરસ્પરમેવ મત્તાઃ ।
યક્ષા યથા પ્રવિતતે પરમાંવરેડત-
રેવં સ્ફુરંતિ સુબહૂનિ મહાજગંતિ ॥ ૨૨૩ ॥

ભયંકર અંધકારે કરી ગહન એવાં અત્યંત
મોટાં અરણ્યમાં જેમ મહોન્મત્ત યક્ષો પ-
રસ્પરે ન દેખાતાં નાચે છે, તેમ અનંત
એવા પરમાકાશમાં અસંખ્ય મોટાં જગતો
ફર્યા કરે છે ॥ ૨૨૩ ॥

એ રીતે ગ્રાહ્યાંડોની સંખ્યાનો અંત નથી, ત્યારે જે આપણે જોઈએ છીએ તે સર્વ ઉત્પત્તિનો કંઈક ભાગ માત્ર છે ! આહા ! સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરની શક્તિ સાથે સરળાવતાં માનવિશક્તિ અતિ તુચ્છ છે. કારણ આપણો ભૂગોળ જે અનંત આકાશમાં રહેલ અસંખ્ય ગોળમાનો એક ગોળ છે, તેના ઉપરના એક ખંડમાં, તે ખંડના પણ એક દેશમાં, તે દેશના પણ એક પ્રાંતમાં, તે પ્રાંતના પણ એક શેહેરમાં, અને તે શેરેરના પણ એક ગૃહમાં અને તે ગૃહના પણ એક ભાગમાં રહેનાર આપણે શી ગણતીમાં છીએ ! અર્થાત્ કંઈજ નહીં. એટલું છતાં સ્ત્રી પુરૂષોને પોતાના રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિનો ગર્વ આવ્યા વગર રહેતો નથી. પણ જ્યારે એવો ગર્વ આવે ત્યારે તેમણે વિચારવું કે, એવડા મોટા વિસ્તારવાળી સૃષ્ટિમાં તેમના વર્તમાન સમયે તેમના જેવા રૂપ, યૌવન, વિદ્યા તથા ધનાદિ સંપત્તિવાળા કેટલા હશે ! વળી ભૂતકાળમાં તેમના જેવા કેટલા થયા હશે ! ને ભવિષ્યકાળમાં કેટલા થશે ! અને વળી એ બધા નાશવંત ! એવો વારંવાર વિચાર કરી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ ગર્વથી મુક્ત રહેવાનો પ્રયત્ન સદા જાળવવો, ને કોઈનો તિરસ્કાર કરવો નહીં. કારણ તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રના અંતરાત્મા દુઃખિત થાયછે. માટે શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના અધ્યાય ૮૭ માં યચાતિ રાજાએ કહ્યું છે કે,

નહીદ્દશં સંવનનં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
દયા મૈત્રી ચ ભૂતેષુ દાનં ચ
મધુરા ચ વાક્ ॥ ૨૨૪ ॥

પ્રાણીમાત્રને વિષે દયા, મૈત્રી દાન તથા મધુર વાણીથી વર્તવું, એના જેવું વશી-કરણ ત્રણ લોકમાં જીનું કંઈ નથી ॥૨૨૪॥

એ રીતે વર્તતાં નિત્ય મનુષ્યે સૃષ્ટિકર્તા ઈશ્વરસંબંધી વિચાર કરી તેને શરણુ રહેવું એમ કરવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાયછે, ને પાપમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. પ્રાચીન આર્ય ધર્મ પ્રતિપાદન કરનાર વેદના અંતભાગ અર્થાત્ વેદાંતનામથી પ્રસિદ્ધ આરણ્યકના અંતર્ભૂત ઉપનિષદ્ ગ્રંથોમાં સારી રીતે વિચાર કરી ઈશ્વરના સ્વરૂપ તથા મહિમા આપ્રમાણે કહેલ છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના દશમા પ્રાપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

યતઃ પ્રસૂતા જગતઃ પ્રસૂતિસ્તોયેન. જીવાન્
વ્યચસર્જ્ય ભૂમ્યામ્ । યદોષધીભિઃ પુરુષાન્
પશૂંશ્ચ વિવેશ ભૂતાનિ ચરાચરાણિ ॥ ૨૨૫ ॥

જેથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે, ને જે પૃથિવીને વિષે જલવડે જંતુને અને ઓ-ષધિવડે મનુષ્ય તથા પશુને સૃષ્ટિને અ-રાચર ભૂતમાં વ્યાપક છે ॥ ૨૨૫ ॥

અતઃ પરં નાન્યદ્દનીયસં હિ પરાત્પરં યન્મ-
હતો મહાન્તમ્ । યદેકમવ્યક્તમનંતરૂપં
વિશ્વં પુરાણં તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૨૨૬ ॥

એનાથી જીનું શ્રેષ્ઠ તથા અતિ સૂક્ષ્મ કંઈ નથી, એ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ, મહતમાં મહત્ એક, અવ્યક્ત, અનંત, વિશ્વરૂપ, અનાદિ તથા અજ્ઞાનથી પર છે ॥ ૨૨૬ ॥

એજ વેદનાં એતાન્ધતર ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

યસ્માત્પરં નાપરમસ્તિ કિંચિત્ ।
યસ્માન્નાણીયો ન જ્યાયોઽસ્તિ કિંચિત્ ।
વૃક્ષ ઇવ સ્તબ્ધો દિવિ તિષ્ઠત્યેક-
સ્તેનેદં પૂર્ણં પુરુષેણ સર્વમ્ ॥ ૨૨૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
સર્વસ્ય પ્રભુમીશાનં
સર્વસ્ય શરણં સુહૃત્ ॥ ૨૨૮ ॥

અપાણિપાદો જવનો ગૃહીતા
પશ્યત્યચક્ષુઃ સ ગૃણોત્યકર્ણઃ ।
સ વેત્તિ વેદ્યં ન ચ તસ્યાસ્તિ વેત્તા
તમાહુરગ્ર્યં પુરુષં મહાન્તમ્ ॥ ૨૨૯ ॥

નૈનમૂર્ધ્વં નૈં તિર્યચં ન મધ્યે
પરિજગ્રભત્ । નૈં તસ્ય પ્રતિમા
અસ્તિ યસ્ય નામ મહદ્દશઃ ॥ ૨૩૦ ॥

સર્વાદિશ ઊર્ધ્વમધ્યશ્ચ તિર્યક્
પ્રકાશયન્ ભ્રાજતે યદ્વદનદ્વાન્ ।
એવં સ દેવો ભગવાન્ વરેણ્યો
યોનિસ્વભાવાનધિતિષ્ઠત્યેકઃ ॥ ૨૩૧ ॥

યચ્ચ સ્વભાવં પચાતિ વિશ્વયોનિઃ
પાચ્યાંશ્ચ સર્વાન્ પરિણામયેદ્યઃ ।
સર્વમેતદ્વિશ્વમધિતિષ્ઠત્યેકો
ગુણાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદ્યઃ ॥ ૨૩૨ ॥

સ્વભાવમેકે કવયો વદન્તિ
કાલં તથાન્યે પરિમુહ્યમાનાઃ ।
દેવસ્યૈષ મરિમા તુ લોકે
યેનેદં બ્રામ્યતે બ્રહ્મચક્રમ્ ॥ ૨૩૩ ॥

જેનાથી શ્રેષ્ઠ, અતિસૂક્ષ્મ તથા અતિ-
મોટું બીજું કંઈ નથી, તે એકજ ઈશ્વર
પોતાના પ્રકાશરૂપ મહિમામાં વૃક્ષની પેઠે
નિશ્ચય રહેછે, ને તેણે કરી આ સર્વ
વ્યાપ્ત છે ॥ ૨૨૭ ॥

તે સર્વ ઇન્દ્રિયોના ગુણને પ્રકાશ કરનાર,
સર્વ ઇન્દ્રિયોથી રહિત અને સર્વનો પ્રભુ,
નિયંતા, રક્ષણ કરનાર તથા બંધુ છો ॥ ૨૨૮ ॥

તે હાથ અને પગ વિનાનો છતાં ગ્રહણ
તથા ગમન કરેછે, ને ચક્ષુ અને કાન વિ-
નાનો છતાં બુદ્ધિ તથા સાંભળેછે; તે વ-
સ્તુમાત્રને બાંધેછે, પણ તેને બાંધનાર
કોઈ નથી; તેને આદિકારણ, પૂર્ણ તથા
મહાન્ કહેછે ॥ ૨૨૯ ॥

જેનું મહદ્દયશ નામ છે, એવા એ પર-
મેશ્વરને ઉચે, આડે તથા મધ્યે કોઈ
ગ્રહણ કરી શકતું નથી, કારણ તેની
પ્રતિમા નથી ॥ ૨૩૦ ॥

સૂર્ય જેમ સર્વ દિશામાં ઊંચે નીચે તથા
આડે પ્રકાશ કરતાં શોભેછે, તેમ તે
પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય સ્વયંપ્રકાશ એકજ પ-
રમેશ્વર જગતના ઉપાધાન કારણ પૃથિવ્યાદિ
પંચભૂતોને નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૧ ॥

જે, પદાર્થોમાં સ્વાભાવિક ધર્મ નિર્માણ
કરેછે, સર્વ પાકવા યોગ્ય વસ્તુને પરિ-
ણામ પમાડે છે, અને સર્વ ગુણોને
ઘટતી રીતે યોજેછે, તે વિશ્વના આદિ
કારણ એકજ પરમેશ્વર આ સર્વ વિશ્વને
નિયમમાં રાખેછે ॥ ૨૩૨ ॥

કેટલાક મોહ પામેલા પડિતો જગતનું કા-
રણ સ્વભાવ, ને કેટલાક કાળ કહેછે; પણ
જેણે કરી આ મોટું સૃષ્ટિચક્ર કરેછે, એ,
લોકમાં દેવનોજ મહિમા કહેવાયછો ॥ ૨૩૩ ॥

ન તસ્ય કાર્યં કરણં ચ વિચ્રતે
ન તત્સમશ્ચાભ્યધિકશ્ચ દૃશ્યતે ।
પૈરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયા ચ ॥ ૨૩૪ ॥

તેને શરીર તથા ઇન્દ્રિયો નથી, તેની સ-
માન તથા તેથી વિશેષ કોઈ દેખાતો નથી;
એની ઊત્કૃષ્ટ શક્તિ વિવિધપ્રકારની સંભ-
ળાય છે, અને એમાં જ્ઞાન તથા બળની
ક્રિયા સ્વાભાવિક છે ॥ ૨૩૪ ॥

ન તસ્ય કશ્ચિત્ પતિરસ્તિ લોકે
ન ચેશિતા નૈવ ચ તસ્ય લિંગમ્ ।
સ કારણં કરણાધિપાધિપો
ન चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ૨૩૫ ॥

લોકમાં તેનો કોઈ સ્વામી તથા નિયંતા
નથી, તેમ તેનું ચિન્હ પણ નથી; તે સર્વનું
કારણ તથા મનનો અધિપતિ છે, ને એનો
કોઈ પિતા તથા અધિપતિ નથી ॥ ૨૩૫ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ૨૩૬ ॥

તેને સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા તથા આ વિજળી
પણ પ્રકાશ કરી શકતાં નથી, ત્યારે આ
અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ કરી શકે ! તે
સ્વયંપ્રકાશની પાછળ સર્વ શોભે છે, ને તેના
પ્રકાશવડે આ સર્વ પ્રકાશે છે ॥ ૨૩૬ ॥

સ વિશ્વકૃદ્વિશ્વવિદાત્મયોનિ-
જ્ઞઃ કાલકારો ગુણી સર્વવિદ્યઃ ।
પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ
સંસારમોક્ષસ્થિતિવંધેતુઃ ॥ ૨૩૭ ॥

તે સૃષ્ટિનો કર્તા તથા જ્ઞાતા, સ્વયંભૂ, પ્ર-
જ્ઞાવાન, કાળનો કર્તા, ગુણી, સર્વજ્ઞ, માયા
તથા જીવનો પ્રભુ, ગુણનો નિયંતા, અને
સંસારનાં મોક્ષ, સ્થિતિ તથા બંધનું કા-
રણ છે ॥ ૨૩૭ ॥

એવા ઇશ્વરને પોતાના હૃદયમાં જોઈ તેની ઉપાસના કરી તેને શરણુ રહેવા
એજ ઉપનિષદ્માં કહેલ છે કે,

આદિઃ સ સંયોગનિમિત્તેતુઃ
પરસ્ત્રિકાલાદકલોઽપિ દૃષ્ટઃ ।
તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતમીડ્યં
દેવં સ્વાચિત્તસ્થમુપાસ્મહેઽહં ॥ ૨૩૮ ॥

તે સર્વનો આદિ, સર્વ સંયોગ નિમિત્ત-
કારણ, ત્રણે કાળથી પર તથા કાળરહિત
જણાયેલો છે; તે વિશ્વરૂપ વિશ્વના કા-
રણ, સત્ય સ્વરૂપ, સ્તુતિ કરવા લાયક
તથા પોતાના ચિત્તમાં રહેલા દેવને પ્રથમ
ઊપાસી ॥ ૨૩૮ ॥

સવૃક્ષકાલાકૃતિભિઃ પરોન્યો
યસ્માત્ પ્રપંચઃ પરિવર્તેતે યમ્ ।
ધર્માવહં પાપનુદં ભગેશં
જ્ઞાત્વાત્મસ્થમમૃતં વિશ્વધામ ॥ ૨૩૯ ॥

તથા જેથકી આ પ્રપંચ વારંવાર થાયછે,
ને જે પ્રપંચથી જાહે છે, તે સંસારરૂપ વૃક્ષ,
કાળ તથા આકૃતિથી પર, ધર્મને વહન
કરનાર, પાપને ટાળનાર, મરણધર્મ રહિત
અને વિશ્વના આધારભૂત ઇશ્વરને પોતાના
આત્માવિષે રહેલ જાણીને ॥ ૨૩૯ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં
તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।
પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાદ્
વિદામ દેવં ભુવનેશમીડ્યમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વ
યો વૈ વદાંશ્ચ પ્રહિનોતિ તસ્મૈ ।
તં હ દેવમાત્મબુદ્ધિપ્રકાશં
મુમુક્ષુર્વૈ શરણમહં પ્રપદ્યે ॥ ૨૪૧ ॥

તે નિયમમાં રાખનારાઓને પણ નિયમમાં
રાખનાર, પ્રકાશ કરનારાઓને પણ પ્રકાશ
કરનાર, સ્વામીના પણ સ્વામી, માયાથી
પર, જગતના નિયંતા તથા સ્તુતિ કરવા
યોગ્ય દેવને જાણિયે છિયે ॥ ૨૪૦ ॥

જે પૂર્વે પિતામહને સૂજે છે, ને તેને જ્ઞાન
પ્રેરે છે, તે જીવોની બુદ્ધિને પ્રકાશ કર-
નાર દેવને, મોક્ષની ઈચ્છાવાળો હું શરણ
જાઉં છું ॥ ૨૪૧ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રભાણસહસ્રીના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં
ઈશ્વરમહિમા વર્ણન.

॥ ઇતિ સૃષ્ટિપ્રકરણમ્ ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्री

प्रमाणसहस्री.

॥ आचारप्रकरणप्रारंभः ॥

उपदेश.

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान् निहितार्थो दधाति ।

विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

श्वेताश्वतरोपनिषद्

જે એકજ વર્ણરહિત છતાં પ્રાણિયોનાં પ્રયોજન માટે વિવિધ પ્રકારના શક્તિના યોગથી અનેક વર્ણના પદાર્થોને સૃજેછે, ને જેને વિષે આદિ, મધ્ય તથા અંત સમય વિશ્વ રહ્યું છે, તે સ્વયંપ્રકાશ પરમેશ્વર અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડે! અર્થાત્ સારી બુદ્ધિ આપે! ॥ ૧ ॥

પેહેલા પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી વિચાર કર્યો છે, ને આ બીજા પ્રકરણમાં આચાર વિષે વિચાર કરવામાં આવેછે. આચારના સદાચાર અને દુરાચાર એવા બે ભેદ છે. સદાચરણથી ઉલટી રીતે વર્તવું તેને દુરાચરણ કહેછે. જેમ સૃષ્ટિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, તેમ સદાચાર જાણી લેવાની ઘણીજ અગત્ય ભાસેછે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિની વિચિત્ર રચનાનું જ્ઞાન થતાં તેના કર્તા સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વરના અસ્તિત્વ-વિષે નિશ્ચય થવાથી મનુષ્ય અસ્તિક બની, તેને શરણ રહી શાંતિરૂપ સુખ પામેછે; તેમ સદાચાર જાણતાં તે પ્રમાણે વર્તવાથી તે જીવતાં સારી પ્રતિષ્ઠાને પામી મરણ પછી સદ્ગતિને પામેછે. કૃષ્ણબુદ્ધિવાદના તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ની શિક્ષાવલ્લિમાં આચાર્યે શિષ્યને સદાચરણવિષે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો છે;—

સત્યં વદ । ધર્મે ચર । સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ।
 આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહુત્ય પ્રજાતન્તું મા
 વ્યવચ્છેત્સીઃ । સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધ-
 ર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । યાન્યનવદ્યાનિ ક-
 મ્મીણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નોઃ ઇતરાણિ ।
 યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપા-
 સ્યાનિ નો ઇતરાણિ ॥ ૨ ॥

સાચું બોલ, ધર્માચરણ કર, વિદ્યાભ્યા-
 સમાં પ્રમાદ મા કર, વિદ્યાગુરુને પ્રિય ધન
 આપી પ્રજા તંતુનો ઉચ્છેદ મા કર, તારે
 સત્યમાં પ્રમાદ ન કરવો, ધર્મમાં પ્રમાદ
 ન કરવો, કુશળમાં પ્રમાદ ન કરવો, સ-
 મૃદ્ધિ મેળવવામાં પ્રમાદ ન કરવો, જે
 અનિદિત કર્મ હોય તે કરવાં બીજાં
 નહીં, અને જે અમારાં સારાં આચ-
 રણ હોય તે તારે ગૃહણ કરવાં બીજાં
 નહીં ॥ ૨ ॥

॥ સત્યં વદ ॥

હવે પ્રથમ ઉપદેશ સત્ય બોલવા માટે છે, કારણ સર્વ સદાચરણનું મૂળ સત્ય છે.
 સત્યવડે સર્વ ન્હાના મોટા રાજ્યોની વ્યવસ્થા યથાર્થ રહી શકે છે. કેમકે રાજા, પ્રધાન,
 કાર્યભારી તથા પ્રજા પરસ્પરે સત્ય રાખી વર્તતાં હોય, તોજ રાજ્યમાં સુખશાન્તિ ર-
 હે છે. તેમાંથી કોઈ પણ અસત્ય રીતે વર્તે તો સુખશાન્તિનો નાશ થતાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થાય છે. માટે જે રાજ્યમાં અસત્યની વૃદ્ધિ થાય છે, તે રાજ્ય સમૂલ નાશ પામે છે. સર્વ
 પ્રકારની ખેતી કરનાર, કારીગર તથા વ્યાપારી આદિ લઈ સર્વ પ્રજાનો વ્યવહાર પર-
 સ્પરે સત્યવડે સમાધાનથી ચાલે છે. કયાંય અસત્ય વર્તે તો ત્યાં કલેશ થાય છે, જેને શ-
 માવવા તથા ફરી સત્યને પ્રવર્ત્તાવવા માટે, રાજ્યો નિર્માણ કરેલા ન્યાયાધીશ પાસે
 પ્રજાઓ જવું પડે છે. પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પુરુષ, ભાઈઓ તથા મિત્રોની પરસ્પરે ગમે એવી
 પ્રીતિ હોય, તથાપિ અસત્યવડે તુટી જાય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, સ્ત-
 ણિનો સર્વ વ્યવહાર સત્યવડે ચાલે છે, માટે સર્વ સ્ત્રી પુરુષોએ સત્ય બોલવું અને સત્ય
 આચરવું તેમ કરવાથી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, ને સર્વના વિશ્વાસને પાત્ર થવાય છે. અનેજેનો
 વિશ્વાસ બેઠો તેનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે છે.

વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

વિશ્વાસઃ સંપદાં મૂલં
 તેન યૂથપતિર્ગજઃ ।
 સિંહો મૃગાધિપત્યેઽપિ
 ન મૃગૈઃ પરિવાયતે ॥ ૩ ॥

પોતા ઉપર મેળવેલો વિશ્વાસ સંપત્તિનું મૂળ
 છે; કેમકે વિશ્વાસથી હાથી યૂથપતિ થાય-
 છે, ને સિંહ જોડે વનચર પશુનો પતિ
 કહેવાય છે, તો પણ વિશ્વાસ વિના તેમ-
 નાથી વીંટાતો નથી ॥ ૩ ॥

સર્વને સત્ય રીતે વર્તાવવા માટે છેક પ્રાચીન કાળથી રાજાઓ નિયમ બાંધતા આવ્યા છે. આર્ય પ્રજાના પ્રથમ નિયમ મંત્રુએ બાંધેલા છે. તે નિયમથી વિરુદ્ધ વર્તનારને તેણે શિક્ષા કરવા કહેલ છે. કારણ માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં તેણે કહ્યું છે કે,

સર્વો દંડજિતો લોકો
દુર્લભો હિં શુચિર્નરઃ ।
દંડસ્ય હિં ભયાત્સર્વ
જગદ્ભોગાય કલ્પતે ॥ ૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિયતાંવિષયવર્તી પ્રાપ્તશો દંડયોગા-
જગતિ પરવશેઽસ્મિન્દુર્લભઃ સાધુવૃત્તઃ ।
કૃશમપિ વિકલં વા વ્યાધિતં વા ધનં વા
પતિમપિ કુલનારી દંડમીત્યાભ્યુપૈતિ ॥૧॥

વળી સત્ય રીતે વર્તવાની એટલી તો અગત્ય છે કે, કદી વડીલ, મિત્ર અથવા સંબંધી વા રાજા પોતે અસત્ય રીતે વર્તતાં હોય, તો તેમને પણ શિક્ષા કરવી, એમ આર્યશાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે. મનુસ્મૃતિના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતાચાર્યઃ સુહૃન્માતા માર્યા પુત્રઃ
પુરોહિતઃ । ના દંડચો નામ રાજો-
ઽસ્તિ યઃ સ્વધર્મે ન તિષ્ઠતિ ॥ ૬ ॥

શિક્ષાથી સર્વ જન નિયમમાં રહેશે, કેમકે કેવળ નિરપરાધી મનુષ્ય મળી આવવો કડિણ છે. દંડના ભયથીજ સર્વ જગત્ ભોગ ભોગવવા સમર્થ થાયછે ॥ ૪ ॥

મનુષ્ય ઘણું કરી દંડના યોગથીજ વિષ-યમાં નિયમથી વર્તનાર થાયછે, કેમકે આ પરવશ જગતમાં સારા આચરણવાળો પુરુષ દુર્લભ છે. શરીરે દુર્બલ, વિકલ, રોગી વા નિર્ધન પતિને કુળવાન સ્ત્રી પણ દંડના ભયથી ભજેછે ॥ ૫ ॥

કાર્ષાપણં ભવેદંડચો
યત્રાન્યઃ પ્રાકૃતો જનઃ ।
તત્ર રાજા ભવેદંડચઃ
સહસ્રમિતિ ધારણા ॥ ૭ ॥

પિતા, ગુરુ, મિત્ર, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર તથા પુરોહિત, એમાંથી પણ જે સ્વધર્મમાં ન રહે, અર્થાત્ અન્યાયથી વર્તે તેને રાજાએ શિક્ષા કરવી ઘટેછે ॥ ૬ ॥

વળી જે અપરાધ માટે કોઈ સાધારણ મનુષ્યને એક રૂપીયો દંડ કરવામાં આવતો હોય, તેવો અપરાધ જો રાજા કરે તો તેનો ન્યાયાધીશે એક હજાર રૂપીયા દંડ કરવો એમ શાસ્ત્રનો ઠેરાવ છે ॥૭॥

તેમ શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના પાઠ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને, તથા આદિ કાવ્ય રામાયણના અયોધ્યાકાંડના એકવીશમા સર્ગમાં લક્ષ્મણે રામને કહ્યું છે કે,

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્યાકાર્યમજાનતઃ ॥
ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય કાર્યં ભવતિ શાસનમ્ ॥૮॥

ઉદ્ધત થઈ ગયેલા, કાર્યાકાર્યને નહીં જાણનાર તથા અવળે માર્ગે આલનાર ગુરૂને પણ શિક્ષા કરવી ॥ ૮ ॥

જેમ સત્ય વર્તાવવા માટે રાજાએ બાંધેલા નિયમપ્રમાણે મનુષ્યો દંડના ભયથી વર્તે છે, તેમ સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરની સ્વતઃસિદ્ધ અદ્ભુત શક્તિવડે બાંધાયેલા નિયમો-પ્રમાણે સર્વ પદાર્થો જાણે હાનિના ભયથી વર્તતા હોય એમ જણાય છે! કોઈનાથી પણ તે નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી શકાતું નથી, કારણ તેમ થયાથી તે પદાર્થને મહા હાનિ થાય છે; જે તેને નિયમથી ઉલટી રીતે વર્તવાનો જાણે દંડ હોય એમ લાગે છે! માટે તેમનું નિયમ પ્રમાણે વર્તવું એ સત્યનોજ મહિમા છે. તૈત્તિરીયોપનિષદ્ની પ્ર-હ્લાનંદવહ્નીમાં કહ્યું છે કે,

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।
भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः९

ઈશ્વરના ભયથી વાયુ વાય છે, સૂર્ય ઉદય પામે છે, અને અગ્નિ, મેઘ તથા પાંચમો મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૯ ॥

તેમ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन वायुरावाति । सत्येनादित्यो रोच-
ते दिवि । सत्यं वाचः प्रतिष्ठा । सत्ये सर्व
प्रतिष्ठितं । तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति ॥ १० ॥

સત્યવડે વાયુ વાય છે તથા સૂર્ય આકાશમાં પ્રકાશે છે; સત્ય વાણીની પ્રતિષ્ઠા છે, સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે, માટે સત્યને શ્રેષ્ઠ કહે છે ॥ ૧૦ ॥

એજ રીતે આણકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितं ? ?

સત્યવડે પૃથ્વી ધારણ કરાય છે, સૂર્ય તપે છે, તથા વાયુ વાય છે, માટે સર્વ સત્યમાં રહ્યું છે ॥ ૧૧ ॥

સત્યમાં સર્વ રહ્યું છે અર્થાત્ તેની સર્વ કાર્યમાં જરૂર પડે છે. તે વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. દુષ્ટ પુરૂષો પણ બીજાને શરીર અથવા સંપત્તિ સંબંધી હાનિ કરવામાં ઉપરથી સત્ય દેખાડે છે. જો તેમ ન કરે તો તેમનું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી કારણ પ્રાણિમાત્રને સત્ય પ્રિય છે, કેમકે સત્યમાં તેમનું કલ્યાણ રહ્યું છે. જેથી ઉપર ઉપરના સત્યને ખરું માની તેઓ પોતાનું કલ્યાણ થવાના લોભને લીધે વિશ્વાસથી, દુષ્ટોએ રચેલ પાશમાં ફસાઈ જાય છે. સત્ય સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠાને પામે છે, ને તેનોજ સર્વત્ર જય થાય છે. અથર્વવેદના મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

सत्यमेव जयते नानृतं ॥ १२ ॥

સત્યજી જીતે છે, અસત્ય જીતતું નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી સત્ય બોલવાથી પ્રપંચ કરવો પડતો નથી, પણ જો એક અસત્ય બોલાયું હોય તો તેને ઢાંકવા વળી બીજું અસત્ય બોલવું પડે છે. અને એ રીતે જો કોઈ તપાસનાર મળે તો અસત્ય બોલવાનો પાર આવે નહીં, ને છેવટ સત્ય બોલવું પડે છે,

માટે પ્રથમથીજ સત્ય બોલવું. શ્રીમહાભારતના આદિપર્વના ૭૪ મા અધ્યાયમાં શકું-
તલાએ કૃષ્ણતને કહ્યું છે કે,

• નાસ્તિ સત્યસમો ધર્મો ન સત્યાદ્વિચિતે પરં ।
નહિ તીવ્રતરં કિંચિદનૃતાદિહ વિચિતે ॥ ૧૩ ॥

આ લોકમાં સત્ય સમાન ધર્મ નથી, સ-
ત્યથી કંઈ શ્રેષ્ઠ નથી અને અસત્યથી બીજું
કંઈ અતિશય ખરાબ નથી ॥ ૧૩ ॥

કારણ, કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

નાસત્યવાદિનઃ સઘ્વં ન પુણ્યં ન યશો
શ્રુતિ । દૃશ્યતે નાપિ કલ્યાણં કાલકૂ-
ટમિવાશ્રતઃ ॥ ૧૪ ॥

જગતમાં જીવું બોલનારને મિત્રતા, પુણ્ય
તથા યશ મળતાં નથી, ને ઝેર ખાનારાની
પેટે તેનું કયાંય કલ્યાણ દેખાતું નથી ॥ ૧૪ ॥

માટે સદા સત્ય બોલવું. પણ કોઈ વેળા એવો પ્રસંગ આવે કે, સત્ય બોલવાથી
મહા અનર્થ થવાનો સંભવ હોય, તો તે વેળા ચાલતાં સુધી મૌન રહેવું, પણ કદી
બોલવાની જરૂર પડે તો ચુકિતથી બોલવું પણ અનર્થ થવા દેવો નહીં. એ પ્રમાણે
આચાર્યે શિષ્યને સત્ય બોલવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં પ્રથમ સત્ય બોલવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્મ ચર ॥

બીજો ઉપદેશ ધર્મ આચરવા માટે કર્યો છે, કારણ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીયાર-
ણ્યકના દશમા પ્રપાઠકના ૬૩ મા અનુવાકમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા
લોકે ધર્મિષ્ઠં પ્રજા ઉપસર્પતિ ।
ધર્મેણ પાપમપનુદતિ ધર્મે સર્વ
પ્રતિષ્ઠિતં તસ્માદ્ધર્મં પરમં વદન્તિ ॥ ૧૫ ॥

ધર્મ સર્વ પ્રાણિને આશ્રય છે, જગતમાં
ધર્માધર્મ જાણવા માટે લોકો ધર્મિષ્ઠની પાસે
જાય છે, ધર્મે કરી પાપને ટાળે છે, ને
ધર્મમાં સર્વ રહ્યું છે; માટે ધર્મને શ્રેષ્ઠ
કહે છે ॥ ૧૫ ॥

પણ એ ધર્મ શું છે તે સર્વ મનુષ્યે જાણવું અવશ્ય છે, માટે આપરતાં ધર્મ-
સૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના સાતમા પટલમાં કહ્યું છે કે,

યં ત્વાર્યાઃ ક્રિયમાણં પ્રશંસન્તિ સ ધર્મો-
યં ગર્હતે સોઽધર્મઃ ॥ ૧૬ ॥

જે આચરણને આર્ય પુરુષો વખાણે, તે
ધર્મ અને જેને નિંદે તે અધર્મ કહે-
વાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ વૈશેષિકદર્શનના પેહેલા અધ્યાયના પ્રથમ આનુિકમાં કહેલ છે કે,

યતોમૃદ્યાનઃ શ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ૧૭

જેનાથી ઉદય તથા કલ્યાણ થાય તેજ
ધર્મ ॥ ૧૭ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વના ૨૦૭ મા અધ્યાયમાં ધર્મવ્યાધે કૌશિક પ્રાક્ષ-
ણને કહ્યું છે કે,

આરંભો ન્યાયુયક્તો યઃ સ હિ ધર્મ ઇતિ
સ્મૃતઃ । અનાચારસ્ત્વધર્મેતિ એતચ્છિષ્ટા-
નુશાસનમ્ ॥ ૧૮ ॥

જે કાર્ય આરંભથીજ ન્યાય યુક્ત હોય,
તેજ ધર્મ, અને જે અનાચાર તે અ-
ધર્મ કહેલ છે; એ આર્ય પુરૂષોનું કેહેલું
છે ॥ ૧૮ ॥

એ રીતે પ્રાણિમાત્રનું જેથી હિત થાયછે, એવા સદાચરણને ધર્મ કહેલ છે,
માટે મનુષ્યે નિરંતર સદાચારે વર્તવું, જેથી તે આ લોકમાં સુખ તથા યશને પામેછે,
અને મરણ પછી દુર્ગતિને પામતો નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે
અર્જુનને કહ્યું છે કે,

નહિ કલ્યાણકૃત્ કશ્ચિત્
દુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

હે તાત, શુભાચરણ કરનાર કોઈ પણ
દુર્ગતિને પામતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વળી સદાચરણરૂપ ધર્મવડે ઉચ્ચતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મવડે નીચતા પ્રાપ્ત
થાયછે. આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના બીજા પ્રશ્નના ચોથા પટલમાં કહ્યું છે કે,

ધર્મચર્યયા જઘન્યો વર્ણઃ પૂર્વે પૂર્વે વર્ણમાં
પચ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૦ ॥

જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ, ધ-
ર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ ઉત્તમ વ-
ર્ણપણાને પામેછે ॥ ૨૦ ॥

અધર્મચર્યયા પૂર્વો વર્ણો જઘન્યં જઘન્યં
વર્ણમાપચ્યતે જાતિપરિવૃત્તૌ ॥ ૨૧ ॥

અને ઉત્તમ વર્ણ પણ અધર્માચરણે કરી
પોતાથી હલકા હલકા વર્ણપણાને પામે-
છે ॥ ૨૧ ॥

કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિશ્વામિત્રો વસિષ્ઠશ્ચ મતંગો નારદાદયઃ ।
તપોવિશેષૈઃ સંપ્રાપ્તા ઉત્તમત્વં ન જાતિતઃ ૨૨

વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, મતંગ તથા નારદાદિ
ઋષિયો, તપોવિશેષે કરી ઉત્તમપણાને
પામ્યા પણ જાતિથી નહીં ॥ ૨૨ ॥

કેમકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાન્તિપર્વના ૧૮૮ મા અધ્યાયમાં ભૂશુ ઋષિયે ભા-
રદ્વાજને કહ્યું છે કે,

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વં બ્રાહ્મમિદં
જમત્ । બ્રહ્મણા પૂર્વસૃષ્ટં હિ કર્મભિર્વ-
ર્ણતાં ગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

બ્રહ્માએ સૃષ્ટેલું આ સર્વ જગત્ પૂર્વે
બ્રાહ્મણ જાતિવાળું હતું, કંઈ વર્ણભેદ
ન હતો; પણ પછી કર્મે કરી વર્ણપણાને
પામ્યું ॥ ૨૩ ॥

કામભોગપ્રિયાસ્તીક્ષ્ણાઃ
ક્રોધનાઃ પ્રિયસાહસાઃ ।
ત્યક્તસ્વધર્મા રક્તાંગા-
સ્તે દ્વિજાઃ ક્ષત્રતોં ગતાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોમ્બ્યો વૃત્તિ સમાસ્થાય
પીતાઃ કૃષ્યુપજીવિનઃ ।
સ્વધર્માન્નાનુતિષ્ઠંતિ
તે દ્વિજા વૈશ્યતાં ગતાઃ ॥ ૨૫ ॥

હિંસાનૃતપ્રિયા લુબ્ધાઃ
સર્વકર્મોપજીવિનઃ ।
કૃષ્ણાઃ શૌચપરિભ્રષ્ટાઃ
સ્તે દ્વિજાઃ શૂદ્રતાં ગતાઃ ॥ ૨૬ ॥

इत्येतैः कर्मभिर्व्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं
गताः । धर्मो यज्ञक्रिया तेषां नित्यं न
• प्रतिषिध्यते ॥ २७ ॥

વળી એજ પર્વના ૧૮૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सत्यं दानमथाद्रोह आनृशस्यं त्रपा घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः २८

ક્ષત્રજં સેવતે કર્મ
વેદાધ્યયનસંગતઃ ।
દાનાદાનરતિર્યસ્તુ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

वाणिज्या पशुरक्षा च कृष्या
दानरतिः शुचिः । वेदाध्यय-
नसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ३० ॥

सर्वभक्षरतिर्नित्यं सर्वकर्मकरो-
ऽशुचिः । त्यक्तवेदस्त्वनाचारः
स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ३१ ॥

તેમાં જે બ્રાહ્મણો, કામ તથા ભોગમાં
પ્રીતિ રાખનાર, તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળા,
ક્રોધી, સાહસિક, સ્વધર્મને છોડી દેનાર
તથા રક્તગુણવાળા હતા, તે ક્ષત્રિયપણને
પામ્યા ॥ ૨૪ ॥

જે બ્રાહ્મણો, પશુઓને ઉછેરી તેથી પો-
તાની વૃત્તિ ચલાવનાર, રક્તગુણ તથા
તમોગુણવાળા, ખેતી કરનાર અને પો-
તાના ધર્મથી વિમુખ હતા, તે વૈશ્યપ-
ણને પામ્યા ॥ ૨૫ ॥

જે બ્રાહ્મણો, હિંસા તથા અસત્યમાં પ્રીતિ
રાખનાર, લોભી, હર કોઈ કર્મ કરી પો-
તાનું ગુજરાન ચલાવનાર તમોગુણી તથા
અપવિત્ર હતા, તે શૂદ્રપણને પામ્યા ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે કહેલાં કર્મ કરી જુદા થઈ બ્રા-
હ્મણો ધર્માન્તરને પામ્યા, પણ તે સર્વ
વર્ણને ધર્મ તથા યજ્ઞન ક્રીયા કરવાની,
નિરંતર મના નથી ॥ ૨૭ ॥

જેને વિષે સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકરતા,
લજ્જા, દયા, તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ દેખાતાં
હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૨૮ ॥

જે યુદ્ધકર્મ કરનાર, યુદ્ધવિદ્યા શિખેલો
અને દાન આપવામાં તથા પ્રજાપાસેથી
તેના રક્ષણ બદલ પોતાનો હક લેવામાં
પ્રીતિવાળો હોય, તે ક્ષત્રિય કહેવાય છે ॥ ૨૯ ॥

જે વેપારી, પશુ પાળનાર, ખેતીથી નીપજ
કરવામાં પ્રીતિવાળો, પવિત્ર તથા વિદ્યા-
ભ્યાસ કરેલો હોય, તે વૈશ્ય કહેલ છે ॥ ૩૦ ॥

જે અલક્ષ્યનું પણ લક્ષણ કરવામાં પ્રી-
તિમાન, નિરંતર બધું કામ કરનાર, અ-
પવિત્ર; મૂર્ખ, તથા આચાર વગરનો હોય
તે શૂદ્ર કહેલ છે ॥ ૩૧ ॥

વળી શુકનીતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

ન જાત્યા બ્રાહ્મણઃ ક્ષાત્રઃક્ષત્રિયો
વૈશ્ય એવ ન । ન ચ શૂદ્રો ન વૈ
મ્લેચ્છો ભેદિતા ગુણકર્મભિઃ ॥૩૨॥

જ્ઞાનકર્મોપાસનાભિર્દેવતા-
રાધને રતઃ । શાન્તો દાન્તો
દયાલુશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચ ગુણૈઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૩ ॥

લોકસંરક્ષણે દક્ષઃ શૂરો દાન્તઃ
પરાક્રમી । દુષ્ટનિગ્રહશીલો યઃ
સ વૈ ક્ષત્રિય ઉચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

ક્રયવિક્રયકુશલા યે નિત્યં પ-
ણ્યજીવિનઃ । પશુરક્ષાઃ કુ-
ષિકરાસ્તે વૈશ્યાઃ કીર્તિતા ભુવિ ॥ ૩૫ ॥

દ્વિજસેવાર્ચનરતાઃ
શૂરાઃ શાન્તા જિતેન્દ્રિયાઃ ।
સીરકાષ્ટતૃણવહા-
સ્તે નીચાઃ શૂદ્રસંજ્ઞકાઃ ॥ ૩૬ ॥

ત્યક્તસ્વધર્માચરણા નિર્ઘૃણાઃ પર-
પીડકાઃ । ચળ્ડાશ્ચ હિંસકા નિત્યં મ્લે-
ચ્છાસ્તે હ્યવિવેકિનઃ ॥ ૩૭ ॥

વળી એજ ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

કર્મણોત્તમનીચત્વં
કાલતસ્તુ ભવેદ્રુણૈઃ ।
વિદ્યાકલાશ્રયેણૈવ
તન્નામ્ના જાતિરુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

આ લોકને વિષે જન્મથી કેઈ બ્રાહ્મણ,
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છ નથી,
પણ ગુણ તથા કર્મ કરી થયેલ છે ॥ ૩૨ ॥

જે, જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાએ કરી ઈ-
શ્વરભજન કરવામાં પ્રીતિ રાખનાર, શાંત,
જીતેન્દ્રિય તથા દયાળુ હોય, તે, એવા
ગુણે કરી બ્રાહ્મણ કહેલ છે ॥ ૩૩ ॥

જે, પ્રભુનું સંરક્ષણ કરવામાં નિપુણ, શૂ-
રવીર, જીતેન્દ્રિય, પરાક્રમી તથા દુષ્ટોને
દંડ દેવાના સ્વભાવવાળો હોય, તેજ ક્ષ-
ત્રિય કહેવાય છે ॥ ૩૪ ॥

જે, નિત્ય માલ લેવા તથા વેચવામાં કુ-
શળ વ્યાપારી, પશુ પાળનાર અને ખેતિ
કરનાર હોય, તે પૃથિવીને વિષે વૈશ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૩૫ ॥

જે, ધીજા વર્ણુની હલકી ચાકરી તથા
તાબેદારી કરવામાં પ્રીતિમાન, કામ કર-
વામાં સમર્થ, સારા સ્વભાવવાળો, જીતે-
ન્દ્રિય, અને હળ, કાષ્ટ તથા ઘાંસ ઉપા-
ડવાનું હલકું કામ કરનાર હોય, તે શૂદ્ર
કહેલ છે ॥ ૩૬ ॥

જે, સ્વધર્માચરણ રહિત, નિર્દય, પારકા-
ઓને પીડા કરનાર, ક્રૂર, નિરંતર હિંસા
કરનાર તથા અવિવેકી હોય, તે મ્લેચ્છ
કહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

મનુષ્યને કર્મ તથા ગુણવડે કાળે કરી
ઉત્તમ તથા નીચપણું પ્રાપ્ત થાયછે; ને
જે જે વિદ્યા તથા કળાના આશ્રયથી તે
પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે, તે તે વિદ્યા
તથા કળાના નામથી તેની જાતિ કહે-
વાય છે ॥ ૩૮ ॥

પણ જેમાં અસદાચરણ ન હોય એવો કોઈ પણ પ્રકારનો ધંધો કરવામાં હલકાઈ નથી, કેમકે હલકાઈને દેનાર તો કેવળ અસદાચરણ જ છે. એ રીતે આપણા આર્ય શાસ્ત્રમાં જ્યારે સદાચરણરૂપ ધર્મ પાળવાવડે ઉત્તમતા તથા અસદાચરણરૂપ અધર્મ પાળવાવડે અધમતાની પ્રાપ્તિ કહી છે, ને જોવામાં પણ એમજ છે, ત્યારે સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ અસદાચરણનો ત્યાગ કરી સદાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે, માટેજ આચાર્યે શિષ્યને ધર્મ આચરવા ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં ધર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ સ્વાધ્યાયાન્માપ્રમદઃ ॥

ત્રીજો ઉપદેશ વિદ્યાભ્યાસમાં સાવધાન રહેવાનો છે; કારણ જેમ ખેડથી સુધારેલી જમીન, તેમાં રોપેલા બીજને ઉછેરી વૃક્ષરૂપ કરવામાં ઘણી સહાયતા કરેછે, તેમ વિદ્યાભ્યાસથી કેળવાએલી બુદ્ધિ, પ્રાપ્ત થયેલા હરકોઈ મોટાં કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં ઘણી સહાય થઈ પડેછે. જેની બુદ્ધિ કેળવાએલી નથી તે વગર ખેડેલી જમીન જેમ છોડને મુંઝવી દેછે, તેમ પ્રાપ્ત થયેલા કાર્યને ગુંચવી નાખેછે. માટે વિદ્યાભ્યાસરૂપ ખેડથી બુદ્ધિરૂપ જમીનને જરૂર સુધારવી જોઈયે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य
दर्शकं ॥ सर्वस्य लोचनं शास्त्रं
यस्य नास्त्यंघ एव सः ॥ ३९ ॥

અનેક સંશયને ટાળનાર તથા પરોક્ષ અર્થને દેખાડનાર શાસ્ત્ર સર્વનું નેત્ર છે, માટે તે જેને નથી, તે આંધળોજ છે ॥ ૩૯ ॥

ભર્તૃહરિયે પણ નીતિશતકમાં કહેલ છે કે,

विद्यानाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं
धनं विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या
गुरुणां गुरुः । विद्या बंधुजनो विदेश-
गमने विद्या परं दैवतं विद्या राजसु पूज्य-
ते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥ ४० ॥

વિદ્યાજ નરનું અધિકરૂપ તથા ઢાંકેલું ગુપ્ત ધન, ભોગ, યશ તથા સુખને આપનારી, ગુરૂની પણ ગુરૂ, પ્રવાસમાં બંધુજન સમાન અને પરમ દૈવતરૂપ છે; રાજદરબારમાં વિદ્યાજ પૂજાય છે, ધન પૂજાતું નથી, માટે વિદ્યાહીનને પશુ સમાન જાણવો ॥ ૪૦ ॥

તેમ ભોજપ્રબંધના આરંભમાં કહ્યું છે કે,

मातेव. रक्षति पितेव हिते नियुक्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदं ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिं
किंकिन्न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ ४१ ॥

વિદ્યા માતાની પેઠે રક્ષા કરેછે, પિતાની પેઠે હિતમાં જોડેછે, સ્ત્રીની પેઠે ખેદને ટાળી આનંદ પમાડેછે, લક્ષ્મીને વધારેછે અને સર્વ દિશામાં કીર્તિને વિસ્તારેછે; માટે તે કલ્પલતાની પેઠે શું શું મેળવી આપતી નથી ! અર્થાત્ બધું મેળવી આપેછે ॥ ૪૧ ॥

વળી સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગ્રહગણિતાધ્યાયના ત્રિપ્રશ્નાધિકારના લાખ્યમાં કહેલ છે કે,

વિદ્યાનામ નરસ્ય કીર્તિરતુલા ભાગ્યક્ષયે
ચાશ્રયો ધેનુઃ કામદુગ્ધા રતિશ્ચ વિરહે નેત્રં
તૃતીયં ચ સા । સત્કારાયતનં કુલસ્ય મ-
હિમા રત્નૈર્વિના ભૂષણં તસ્માદન્યમુપેક્ષ્ય
હેતુવિષયં વિદ્યાધિકારં કુરુ ॥ ૪૨ ॥

વિદ્યા મનુષ્યને અતુલ કીર્તિ આપનારી,
પડતી દશામાં આશ્રયરૂપ, કામદુધાની
પેઠે ઇચ્છિત ફળ દેનારી, રત્નેહિયોના
વિયોગ સમયે પણ આનંદ આપનારી,
ત્રીજા નેત્રરૂપ, માન અપાવનારી, કુળનો
મહિમા વધારનારી તથા રત્ન વિનાનું
ભૂષણ છે; માટે બીજી પડતું મેલી વિદ્યા
સંપાદન કર ॥ ૪૨ ॥

તેમ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

ન ચોરહાર્યં ન ચ રાજહાર્યં
ન ભ્રાતૃભાજ્યં ન ચ ભારકારિ ।
વ્યયે કૃતે વર્દ્યત એવ નિત્યં
વિદ્યાધનં સર્વધનપ્રધાનં ॥ ૪૩ ॥

વિદ્યારૂપી ધન ચોર તથા રાજાથી હરાતું
નથી, ભાઈઓથી વંટાતું નથી, કંઈ ભાર
કરતું નથી અને કોઈને આપવાથી ઘટ-
વાને બદલે નિરંતર વધે છે, માટે વિદ્યાધન
સર્વ ધનમાં મુખ્ય છે ॥ ૪૩ ॥

જેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો નથી, તેમના માટે લોકો ઘણું ઉચું મત રાખતા નથી,
કેમકે વિદ્યા વિના તેમનામાં ડહાપણ ઘણું ઓછું હોય છે. જેથી કંઈ કાર્યપ્રસંગમાં
તેમણે આપેલા વિચાર ઉપર ઘણું વજન રાખવામાં આવતું નથી. સભામાં બોલવું
હોય તો તેમનાથી કંઈ બોલાતું નથી. મુંગા બેસી સાંભળ્યા કરવું પડે છે. માટે માતા-
પિતાએ બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ અવશ્ય કરાવવો જોઈએ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માતૃપિતૃકૃતાભ્યાસો ગુણિતામેતિ બાલકઃ ।
નગર્ભચ્યુતિમાત્રેણ પુત્રો ભવતિ પંડિતઃ ૪૪

માતાપિતાએ અભ્યાસ કરાવેલો બાળક
ગુણવાન થાય છે, જન્મ માત્રથી કંઈ પુત્ર
પંડિત થતો નથી ॥ ૪૪ ॥

મૌર્ત્તો શત્રુઃ પિતા વૈરી યેન બાલો
ન પાઠિતઃ । ન શોભતે સભામધ્યે
હંસમધ્યે વક્રો યથા ॥ ૪૫ ॥

જેમણે બાળકને ભણાવ્યો નહીં, તે મા-
તાપિતા બન્ને તેનાં શત્રુ બાળવાં; કારણ
તે હંસોમાં બગલાની પેઠે વિદ્વાનોની સ-
ભામાં શોભતો નથી ॥ ૪૫ ॥

રૂપયોવનસંપન્ના વિશાલકુલ-
સંભવાઃ । વિદ્યાહીના ન શો-
ભંતે નિર્ગંધા ઇવ કિંશુકાઃ ॥ ૪૬ ॥

રૂપાળા, યુવાન તથા મોટા કુળમાં ઉ-
ત્પન્ન થયેલા પણ જે વિદ્યાહીન હોય,
તો સુગંધ વિનાનાં કેશુડાંની પેઠે શોભતા
નથી ॥ ૪૬ ॥

વિદ્યા રૂપં કુરૂપાણાં ક્ષમા રૂપં તપસ્વિનાં ।
ક્રોકિલાનાં સ્વરો રૂપં સ્ત્રીણાં રૂપં પતિવ્રતં ૪૭

કદરૂપાનું વિદ્યા, તપસ્વિનું ક્ષમા, કોય-
લનું સ્વર, તથા સ્ત્રીનું પતિવ્રત, રૂપ
છે ॥ ૪૭ ॥

મૂર્ખોપિ શોભતે તાવત્સભાયાં વસ્ત્રવેષ્ટિતઃ ।
યાવન્ન ભાષતે કિંચિત્પંડિતાનાંપુરઃસવૈ ૪૮

સભામાં સુશોભિત વસ્ત્ર પેહેરેલો મૂર્ખ,
જ્યાંસુધી પંડિતોની આગળ કંઈ બોલતો
નથી ત્યાંસુધીજ શોભેછે ॥ ૪૮ ॥

વળી શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે;

કૃષ્ણં વપુર્વહતુ ચુંબતુ સત્ફલોત્તમ
રમ્યેષુ સંવસતુ ચાન્નવનાંતરેષુ ।
પુંસ્કોકિલસ્ય ચરિતાનિ કરોતુ કામં
કાકઃકલધ્વનિવિધૌ સતુ કાકણ્વા ॥ ૪૯ ॥

ભલે કાગડો કાળુ શરીર વહુન કરે, સારાં
ફળ ખાય, તથા મનોહર આંખાના વ-
નમાં રહેવા રૂપ કોયલનાં ચરિત્ર ઇચ્છા-
પ્રમાણે કરે, પણ મધુર શબ્દ બોલવા
સમયે તો કાગડો તે કાગડોજ ॥ ૪૯ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

વિદ્યાવિનયોપેતો હરતિ ન ચેતાંસિ
કસ્ય મનુજસ્ય । કાંચનમણિસંયોગો
નો જનયત્તિ કસ્ય લોચનાનંદં ॥ ૫૦ ॥

વિદ્યા તથા વિનયવાન પુરૂષ કયા મનુ-
ષ્યનાં ચિત્તને હરણ કરતો નથી ! કારણ
સુવર્ણ તથા મણિનો સંયોગ કેનાં નેત્રને
આનંદ પમાડતો નથી ॥ ૫૦ ॥

• યઃ પઠતિ લિખતિ પશ્યતિ પરિપૃચ્છતિ
પઞ્ડિતાનુપાસયતિ । તસ્યદિવાકરકિ-
રણૈર્નલિનીદલમિવ વિકાસ્યતે બુદ્ધિઃ ૫૧

જે ભણેછે, લખેછે, વિચારેછે, પૂછેછે તથા
પંડિતોની સેવા કરાખેછે, તેની બુદ્ધિ,
સૂર્યકિરણે કરી કમળની પાંખડીની પેઠે
પ્રકૃષ્ટિત થાયછે ॥ ૫૧ ॥

કુત્ર વિધેયો યત્રો વિદ્યાભ્યાસે સદૌ-
ષધે દાને ॥ અવધીરણા ક કાર્યા-
સ્વલપરયોષિત્પરધનેષુ ॥ ૫૨ ॥

યત્ર ક્યાં કરવો ? તો કે વિદ્યાભ્યાસ, સ-
દૌષધ તથા પરોપકારમાં; તેમ અનાદર
ક્યાં કરવો ? તો કે દુર્જન, પારકી સ્ત્રી,
તથા પરધનમાં ॥ ૫૨ ॥

માટે બાળકને વિદ્યાધ્યયન કરાવવું, પણ તે અધુરું કરાવવું નહીં. કારણ અધુરા
અભ્યાસથી તે અધુરા ઘડાની પેઠે છલકાઈ જાયછે, અર્થાત્ તેને વિદ્યા ભણ્યાનો ગર્વ
થાયછે; જેથી પોતે પંડિતમન્ય થઈ બેસેછે એટલે કોઈની સારી શિખામણ સ્વીકારતો
નથી; ને પોતાના વિચાર મુજબ ચાલવા જાયછે; તેથી ઘણા ખત્તા ખાઈ છેવટ ભ-
વિષયમાં સુખી થવું હોય તો ઠેકાણે આવેછે. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય ક-
રોતિ કિમ્ । લોચનાભ્યાં વિહિનસ્ય
દર્પણઃ કિં કરિષ્યાતિ ॥ ૫૩ ॥

જેને પોતાની બુદ્ધિ નથી, તેને ઉપદેશ
શું કરી શકે ! કેમકે નેત્રરહિત મનુષ્યને
દર્પણવડે શું ? ॥ ૫૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અન્નઃ સુખમારાધ્યઃ

સુખતરમારાધ્યતે વિશેષજ્ઞઃ ।

જ્ઞાનલવડુર્વિદગ્ધં

બ્રહ્માપિ તં નરં ન રંજયાતિ ॥ ૫૪ ॥

શક્યો વારયિતું જલેન હુતશુક્લેષ્ટ્રેણ સૂ-
ર્યાતપો નાગેન્દ્રો નિશિતાંકુશેન સમદો
દંડેન ગોગર્દભૌ । વ્યાધિર્મેષજસંગ્રહૈશ્ચ
વિવિધૈર્મેષપ્રયોગૈર્વિષં સર્વસ્યોષધમસ્તિ શા-
સ્ત્રાવિહિતં મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યોષધં ॥ ૫૫ ॥

વળી કદ્ધપતરૂમાં કહ્યું છે કે,

મૂર્ખસ્ય પંચ ચિહ્નાનિ ગર્વો દુર્વચનં તથા ।
ક્રોધશ્ચ દ્વંદ્વવાદશ્ચ પરવાક્યેષ્વનાદરઃ ૫૬

વળી કહ્યું છે કે,

સંપૂર્ણકુંભો ન કરોતિ શબ્દ-
મદ્દો ઘટો ઘોષમુપૈતિ નૂનં ॥
વિદ્વાન્કુલીનો ન કરોતિ ગર્વ
ગુણૈર્વિહીના બહુજલ્પયંતિ ॥ ૫૭ ॥

પણ તે પંડિતમન્ય પુરૂષ કદી વિદ્વાનોની સભામાં જાય તો તેને પોતાની અપૂ-
ર્ણતા જણાઈ આવેછે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યદા કિંચિદ્જ્ઞોહં દ્વિપ' ઇવ મદાંધઃ સમ-
ભવં તદા સર્વજ્ઞોસ્મીત્યભવદવલિપ્તં મમ
મનઃ । યદા કિંચિત્કિંચિદ્ધુધજનસકાશા-
દવગતં તદા મૂર્ખોસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો
મે વ્યપગતઃ ॥ ૫૮ ॥

બાળકને આઠ વર્ષ પુરાં થાય કે તેને વિદ્યાભ્યાસમાં જોડવો યોગ્ય છે, કેમકે તે-
ટલી વય થતાં તેની સ્મરણશક્તિ શીખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ થાયછે. અને કુ-

સાવ અજ્ઞાની મનુષ્ય સેહેલી રીતે સમ-
જાવવા યોગ્ય છે, તેમ વિશેષ જાણનાર
પણ વધારે સેહેલાઈથી સમજાવી શકાય
છે; પણ જ્ઞાનના લેશ માત્રથી પોતાને
પંડિત માનનાર મનુષ્યને પ્રજાપતિ પણ
સમજાવી શકે નહીં ॥ ૫૪ ॥

અગ્નિ જળવડે, તડકો છત્રવડે, મદોન્મત્ત
હસ્તી તીક્ષ્ણ અંકુશવડે, બળદ તથા ગ-
ધેડો લાકડીવડે, રોગ વિવિધ પ્રકારનાં
ઔષધ સેવવાવડે અને વિષ વિચાર પૂર્વક
ઔષધના પ્રયોગવડે નિવારણ કરી શકાય
છે; એ રીતે સર્વનો ઉપાય શાસ્ત્રે કહ્યોછે,
પણ પંડિતમન્ય મૂર્ખને સમજાવવાનો ઉ-
પાય છેજ નહીં ॥ ૫૫ ॥

પંડિતમન્ય મૂર્ખનાં ગર્વ, દુર્વચન, ક્રોધ,
હઠ, તથા પારકાં વચનનો અનાદર, એ
પાંચ ચિન્હ હોય છે ॥ ૫૬ ॥

સંપૂર્ણ ભરેલો કુંભ જેમ શબ્દ કરતો નથી,
પણ અધુરોજ શબ્દ કરેછે; તેમ કુલીન
વિદ્વાન્ ગર્વ કરતો નથી, પણ ગુણહીન
મનુષ્યોજ બહુ બકવાદ કરેછે ॥ ૫૭ ॥

જ્યારે હું થોડું જાણતો ત્યારે હાથીની
પેઠે મદોંધ થતો, ને સર્વજ્ઞ છું એમ માઝું
મન ગર્વિષ્ઠ થતું; પણ જ્યારે મેં પંડિત
જનોની પાસેથી થોડું થોડું વધારે જા-
ણવા માંડ્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ
મને ભાસ્યું, ને જ્વરની પેઠે મારો મદ
જતો રહ્યો ॥ ૫૮ ॥

મળું ઝાડ જેમ વાળિયે તેમ વળે છે પણ મોટું થઈ ઢઢ થવાથી વળતું નથી તેમ તે પણ નહાનપણમાં જેમ કેળવિયે તેમ કેળવાય છે, મોટપણે કેળવાઈ શકાતો નથી. માટે આઠથી વીશ વર્ષનો થાય, ત્યાંસુધી તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, કારણ તેટલો કાળ અભ્યાસ કર્યાવિના વિદ્યાજ્ઞાન સારી રીતે સંપાદાન થઈ શકતું નથી. આત્મલાયન ગૃહ્ય-સૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની બાવીશમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દ્વાદશવર્ષાણિ વેદબ્રહ્મચર્યં ॥ ૧૯ ॥

વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ પર્યંત કહ્યું છે ॥ ૫૯ ॥

હવે મનુષ્યનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેલ છે, પણ તે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચાલતાં વેહેલું મરણ પામે છે. તથાપિ કોઈ કોઈ સો વર્ષ વા તેથી પણ કંઈક અધિક કાળસુધી જીવેછે, માટે ઋગ્વેદ મંડળ ૧ સૂક્ત ૮૯ ઋચા ૯ મીમાં કહ્યું છે કે,

શતમિત્રુ શરદો અંતિ દેવા ॥ ૬૦ ॥

હે દેવ, મનુષ્યનું આયુષ્ય તમોએ સો વર્ષજ નિર્માણ કર્યું છે ૬૦ ॥

એજ વેદના મંડળ ૩ સૂક્ત ૩૬ ઋચા ૧૦ મીમાં કહ્યું છે કે,

અસ્મે શતં શરદો જીવસેધાઃ ॥ ૬૧ ॥

હે દેવ, અમને જીવવા માટે સો વર્ષ આપો ॥ ૬૧ ॥

વળી મંડળ ૭ સૂક્ત ૬૬ ઋચા ૧૬ મીમાં કહ્યું છે કે,

પચ્ચેમ શરદઃ શતં જીવેમ શરદઃ શતમ્ ૬૨ અમે સો વર્ષ જીવેએ તથા જીવિયે ॥ ૬૨ ॥

તેમ મંડળ ૧૦ સૂક્ત ૧૬૧ ઋચા ૪ થીમાં કહ્યું છે કે,

શતં જીવ શરદો વર્ધમાનઃ શતં હેમંતાન્શ-
તમ્ વસંતાન્ ॥ ૬૩ ॥

વૃદ્ધિને પામનાર તું સો શરદ્ ઋતુ, સો હે-
મંત ઋતુ અને સો વસંત ઋતુ જીવ ॥ ૬૩ ॥

વળી ઋગ્વેદના કૌષિતકિ ગ્રાહ્યણોપનિષદ્ના બીજાં અધ્યાયમાં પુત્રને આ પ્રમાણે આશિર્વાદ આપવા માટે મંત્ર કહેલ છે:—

અંગાદંગાત્ સંભવસિ હૃદયાદધિ-
જાયસે । આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ
સજીવ શરદઃ શતમ્ ॥ ૬૪ ॥

હે પુત્ર, તું મારા પ્રત્યેક અવયવ તથા
હૃદયથી ઉત્પન્ન થયો છે, માટે પુત્ર ના-
મથી માફજ સ્વરૂપ છે, તે તું સો વર્ષ
જીવ ॥ ૬૪ ॥

સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેની વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં નહીં હોય; એ નિયમ કોઈને થોડે કાળે તો કોઈને ઘણે કાળે પણ પ્રાપ્ત થાયછે. જેને ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થાયછે, તે પદાર્થ અનાદિ જેવાં ભાસે છે, પણ તેમ નથી. સ્થાવર જંગમ-

માત્રમક સર્વ જીવંત પ્રાણિયોનાં શરીર જુદા જુદા વખત સુધી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થતાં જોવામાં આવેછે; એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાયછે કે, પ્રત્યેક જાતિનાં પ્રાણિયોનાં શરીર જીવવા માટે ચોક્કસ અવધિ નિર્માણ થયેલી છે, જેને આયુષ્ય કહેછે. શુકની-તિના ચોથા અધ્યાયના સાતમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

શતમાયુર્મનુષ્યાણાં ગજાનાં પરમં સ્મૃતં ।
મનુષ્યગજયોર્બાલ્યં યાવદ્વિંશતિવત્સરં ૬૫

મનુષ્ય તથા હસ્તિયોનું આયુષ સો વર્ષનું કહ્યું છે ને લેમની બાલ્યાવસ્થા વીશ વર્ષ-પર્યંત હોયછે ॥ ૬૫ ॥

નૃણાં હિ મધ્યમં યાવત્ ષષ્ટિવર્ષં વયઃ સ્મૃતં ।
અશીતિવત્સરં યાવદ્ગજસ્ય મધ્યમં વયઃ ૬૬

મનુષ્યની મધ્યમ અવસ્થા સાઠ વર્ષ પ-ર્યંત ને હસ્તિની અંશી વર્ષ પર્યંત કહી છે ॥ ૬૬ ॥

ચતુસ્ત્રિંશત્તુ વર્ષાણામશ્વસ્યાયુઃ પરં સ્મૃતં ।
પંચવિંશતિવર્ષં હિપરમાયુર્વૃષોદ્ગ્રયોઃ ॥ ૬૭ ॥

ઘોડાનું આયુષ ચોત્રીશ વર્ષનું અને બ-ળદ તથા ઉંટનું પચીશ વર્ષનું કહેલું છે ॥ ૬૭ ॥

બાલ્યમશ્વવૃષોદ્ગ્રાણાં પંચમં વત્સરં
સ્મૃતં । મધ્યં યાવત્ શોઢશાબ્દં
વાર્ધક્યં તુ તતઃ પરમ્ ॥ ૬૮ ॥

ઘોડા, બળદ, તથા ઉંટની પાંચ વર્ષ પ-ર્યંત બાલ્યાવસ્થા સોળ વર્ષ પર્યંત મધ્યમ અવસ્થા ને તે પછી વૃદ્ધ અવસ્થા કહેલી છે ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્ય શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો વૃદ્ધિનો નિયમ ચાલીશથી પચાસ વર્ષ પર્યંત ને તે પછીનાં પચાસ વર્ષ સુધી ક્ષયનો નિયમ લાગુ પડેછે, તે ઉપરથી તેનું આયુષ્ય સો વર્ષનું નિર્માણ થયેલું લાસે છે. તે સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકાય માટે પ્રા-ચીન આર્યોએ તેના ચોથા ભાગ અર્થાત્ પચીશ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવા આજ્ઞા કરેલ છે. કારણ જેમ સારી રીતે ઉછેરી મોટું કરેલું વૃક્ષ તથા ઘણી સંભાળથી ઉ-છેરી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ પશુ અંગે દૃઢ થવાથી પોતપોતાનું નિર્માણ થયેલું આયુષ્ય કંઈ વિદ્ય ન આવે તો સંપૂર્ણ રીતે ભોગવી શકે છે, તેમ પેહેલી અવસ્થામાં રૂડી રીતે સાચવી બ્રહ્મચર્ય પળાવેલ મનુષ્ય પણ અંગે દૃઢ થવાથી પોતાનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ઘણું કરી કંઈ વિદ્ય ન આવે તો પૂર્ણપણાથી ભોગવી શકે છે. વળી જો પાચો દૃઢ નાખ્યો હોય તો તે ઘણા કાળ સુધી, કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘરને ટેકવી રાખેછે, તેમ જો પેહેલી અવસ્થામાં શરીરનાં ગાત્ર નિયમથી દૃઢ કર્યા હોય, તો તે શરીરને કંઈ વિદ્ય ન આવે તો ઘણા કાળ સુધી જીવાડી શકે છે. માટે પચીસ વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મ-ચર્ય પાળી શરીર દૃઢ કરવું, ને તે કાળમાં વિદ્યાભ્યાસ કરી લેવો. કારણ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાર્થં બ્રહ્મચારીસ્યાત્સર્વેષાં પાલનેઽગૃહી ૬૯

વિદ્યા ભણવામાટે બ્રહ્મચારી અને સર્વનું પાલન કરવા સાડા ગૃહસ્થ થવું ॥ ૬૯ ॥

હવે વિદ્યાર્થીને પ્રહાર્ય પળાવવા તથા વિદ્યાભ્યાસમાં તત્પર રાખવા માટે આર્ય શાસ્ત્રોમાં કેટલાક નિયમો પાળવાની આજ્ઞા કરીછે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની ૨૨ મી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

દિવા મા સ્વાર્ણરાચાર્યાધીનો
વેદમધીષ્વેતિ ॥ ૭૦ ॥

દિવસે ઊઘીશ માં, વિદ્યાશુરને આધીન
રહી વિદ્યાભ્યાસ કર ॥ ૭૦ ॥

તેમ આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રના પ્રથમ પ્રશ્નના પેહેલા પટલમાં કહ્યું છે કે,

હિતકારિ ગુરોરપ્રતિભોમયન્વાચા ।

ઉત્સન્નશ્લાઘઃ । અનૃત્તદર્શી ।

અજનવાદશીલઃ । રહઃશીલઃ

સ્ત્રીભિર્યાવદર્થસંભારી । મૃદુઃ । શાન્તઃ ।

દાન્તઃ । હ્રીમાન્ । દૃઢઘૃતિઃ ।

અગ્લાંસ્તુઃ । અક્રોધનઃ । અનસૂયુઃ ॥૭૧॥

વિદ્યાર્થીએ વાણીવડે સામે ન બોલતાં વિદ્યાશુરના હિતમાં તત્પર રહેવું, પોતાનાં વખાણ કરવાં નહીં, વિશેષે કરી નાચ રંગ બેવા નહિ, લોકો સાથે વાદ કરવો નહીં, પાઠ કરતી વેળા એકાન્તમાં બેસવું, સ્ત્રી સાથે કામ પડતું બોલવું, કઠોર ન બોલવું, શાન્ત રહેવું, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી, વડીલોની શરમ રાખવી, દૃઢ ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહીં, ક્રોધ કરવો નહીં અને ક્રોધની અદેખાઈ કરવી નાહ ॥ ૭૧ ॥

વળી માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વર્જयेन्મધુમાંસે ચ ગંધં માલ્યં

રસાન્સ્ત્રિયઃ । શુક્લાનિ યાનિ

સર્વાણિ પ્રાણિનાં ચૈવ હિંસનમ્ ॥ ૭૨ ॥

વિદ્યાર્થીએ મદિરા, માંસ, ગંધ, પુષ્પમાળા, નાનાપ્રકારના રસ, સ્ત્રીઓ, સોડવેલા માદક પદાર્થ, પ્રાણિયોની હિંસા ॥ ૭૨ ॥

ઘૂતં ચ જનવાદં ચ

પરિવાદં તથાનૃતં ।

સ્ત્રીणां ચ પ્રેક્ષણાલંભ-

મુપઘાતં પરસ્ય ચ ॥ ૭૩ ॥

બુગાર, લોકો સાથે વાદ, નિંદા બુદ્ધિ, ખોટા ભાવથી સ્ત્રીઓ સામે બેવું તથા તેમનું આલિંગન અને પારકાની ખરાબી કરવી, એટલાં વાંના ત્યાગ કરવાં ॥ ૭૩ ॥

શરીરં ચૈવ વાચં ચ બુદ્ધીંદ્રિયમનાં-

સિ ચ । નિયમ્ય પ્રાંજલિસ્તિષ્ઠેદ્રી-

ક્ષમાણો ગુરોર્મુખં ॥ ૭૪ ॥

વળી શરીર, વાણી, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય અને મનને નિયમમાં રાખી, હાથ બેડી શુરનું મુખ બેતાં ઉભા રહેવું ॥ ૭૪ ॥

નિત્યમુદૃતપાણિઃ સ્યાત્સાધ્વાચારઃ
સુસંયતઃ । આસ્યતામિતિ ચોક્તઃ
સન્નાસીતામિમુખં ગુરોઃ ॥ ૭૫ ॥

એ રીતે શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જી-
તેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ જોડી ઉભો રહે,
ને જ્યારે યુગ્મેસવાનું કહે, ત્યારે તેની
સન્મુખ બેસે ॥ ૭૫ ॥

નીચમેવાસનં चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ७६

પણ ગુરૂની પાસે એનું આસન સદા નીચું-
હોવું જોઈએ, ને એણે ગુરૂના દેખતાં મ-
ર્યાદા મૂકી બેસવું નહિ ॥ ૭૬ ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि
केवलम् । न चैवास्यानुकुर्वीत
गतिभाषितचेष्टितम् ॥ ७७ ॥

વળી ગુરૂની ગેરહાજરીમાં તેનું કેવળ નામ
ઉચ્ચારવું નહીં, પણ માનપૂર્વક ઉચ્ચા-
રવું, ને તેની ગતિ, લાષણ તથા આ-
ચરણના આળા પાડવા નહીં ॥ ૭૭ ॥

य आवृणोत्यवितथं ब्राह्मणः श्रव-
णाबुधौ । स माता स पिता ज्ञेय-
स्तं न द्रुहेत् कदाचन ॥ ७८ ॥

કારણ જે સદ્ગિત્ વિદ્યાદાના ઘોષથી બન્ને
કાન પૂરેછે, તેને માતા તથા પિતા સ-
માન જાણવો, ને તેનો ક્યારે પણ દ્રોહ
કરવો નહિ ॥ ૭૮ ॥

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति
मंत्रदः । अज्ञं हि बालमित्याहुः
पितेत्येव तु मंत्रदं ॥ ७९ ॥

અજ્ઞાની બાળક અને જ્ઞાન દેનાર પિતા
કેહેવાયછે; કારણ ઋષિયો પૂર્વે અજ્ઞાનને
બાળક તથા જ્ઞાન દેનારને પિતાજ કે-
હેતા ॥ ૭૯ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगा-
रकोतुकम् । आलस्यमतिनिद्रां च
विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥ ८० ॥

વિદ્યાર્થિયે નાનાપ્રકારની ઈચ્છા, ક્રોધ,
લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય
તથા અતિ નિદ્રા, એ આઠનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૮૦ ॥

એ રીતના નિયમ પાળવાવડે વિદ્યાર્થિ, દુર્ગુણોથી દૂર રહી, બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા
ભણી શકેછે, માટે એ નિયમ પાળવામાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થિએ અનાદર કરવો નહિ.
કદી અનાદર કરે તો તેને માતાપિતાદિ વડીલોયે સમજાવી, ધમકાવી પળાવવા, અને
કોઈ પણ રીતથી તે કુસંગતમાં પડી શરીરને ખરાબ કરતો હોય તો તેને તરત અ-
ટકાવવો. વળી ગુરૂયે પણ શિષ્યને ભણાવવામાં નિરંતર સાવધાન રહેવું, તેના ઉપર
પુત્ર જેવો રનેહુ રાખી તેને વિદ્યાભ્યાસમાં અભિરૂચિ થાય એવી, શિષ્યોમાં માંહોમાંય
સરસાસરસી ઉત્પન્ન કરવારૂપ, ને પરિણામે જે વિદ્યાભ્યાસમાં સરસ ઉતરે, તેને પદ-
વિયે અઢાવવારૂપ સુકિતથી ભણાવવો; પણ કૂરતા વાપરવી નહિ. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના
બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્હિસયૈવ શિષ્યાણાં કાર્યં શ્રેયો-
નુશાસનં । વાક્ ચૈવ મધુરા શ્રુક્ષ્ણા
પ્રયોજ્યા ધર્મમિચ્છતા ॥ ૮૧ ॥

ધર્મને ઇચ્છનાર વિદ્યાગુરૂએ શિષ્યોને માર્યા-
વિના સારી રીતે શીખામણુ દઈ ભણા-
વવા, ને વાણી પણુ ધીમી તથા મધુર
બોલવી ॥ ૮૧ ॥

હવે ચોક્કસ જાતિવાળા પાસેથી વિદ્યા શીખવી એવો કંઈ નિયમ રાખવો નહીં,
કારણુ કદિ તે જાતિમાં વિદ્યા થોડી હોય, તો વિશેષ વિદ્યાની પ્રાપ્તિ થાય નહિ, માટે
સર્વ પાસેથી વિદ્યા શીખી લેવી. માનવ ધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શ્રદ્ધધાનઃ શુભાં વિદ્યામાદદી-
તાવરાદપિ । અંત્યાદપિ પરં ધર્મં
સ્ત્રીરત્રં દુષ્કુલાદપિ ॥ ૮૨ ॥

ઇચ્છા રાખનાર પુરૂષે નીચ પાસેથી પણુ
સારી વિદ્યા, ચંડાલ પાસેથી પણુ ઉત્તમ
ધર્મ અને હલકાં કુળમાંથી પણુ ઉત્તમ
કન્યા, હોય તો ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૨ ॥

વિષાદપ્યમૃતં ગ્રાહ્યં બાલાદપિ
સુભાષિતમ્ । અમિત્રાદપિ સ-
દૃત્તમમેધ્યાદપિ કાંચનમ્ ॥ ૮૩ ॥

વિષમાંથી અમૃત, બાળકથી પણુ સારી
વાણી, શત્રુ પાસેથી પણુ સદાચાર તથા
ગંદી વસ્તુમાંથી પણુ સુવર્ણ, હોય તો
ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૩ ॥

સ્ત્રિયો રત્નાન્યથો વિદ્યા ધર્મઃ શૌચં
સુભાષિતમ્ । વિવિધાનિ ચ શિ-
લ્પાનિ સમાદેયાનિ સર્વતઃ ॥ ૮૪ ॥

સ્ત્રી, રત્ન, વિદ્યા, ધર્મ, પવિત્રતા; સુંદર
વચન તથા અનેક પ્રકારની કળા, સર્વ-
પાસેથી ગૃહણુ કરવાં ॥ ૮૪ ॥

વળી શુકનીતિના એથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

યોડધીતવિદ્યઃ સકલઃ સ સર્વેષાં
ગુરુર્ભવેત્ । ન ચ જાત્યાનધીતો
હિં ગુરુર્ભવિતુમર્હતિ ॥ ૮૫ ॥

જે વિદ્યા ભણેલો તથા કળામાં કુશળ
હોય, તે સર્વનો ગુરુ થઈ શકે, પણુ વગર
ભણેલો કેવળ જાતિવડે ગુરુ થવા યોગ્ય
નથી ॥ ૮૫ ॥

એવા એક વા અનેક વિદ્વાન્ ગુરૂ પાસેથી પાઠશાળામાં વા ખાનગી રીતે વિદ્યા
ગ્રહણુ કરવી, પણુ તે અર્થ સહિત ગ્રહણુ કરવી, કેવળ મુખપાઠ કરતાં શીખવું નહીં,
કેમકે અર્થ જાણ્યા વગર વિદ્યા ભણ્યાનો કંઈ લાભ થતો નથી; ચારકમુનિયે નિરૂકતમાં
કહ્યું છે કે,

સ્થનુરયં ભારવાહઃ કિલાભૂ-
દધીત્ય વેદાન્ન વિજાનાતિ યોડર્થં ।
યોડર્થજ્ઞઃ સન્ સકલં ભદ્રમશ્રુતે
નાકમેતિ જ્ઞાનવિધૂતપાપ્મા ॥ ૮૬ ॥

જે વિદ્યાભ્યાસ કરી તેનો અર્થ જાણતો
નથી, તે આ વૃથા ભાર ઉપાડનાર થા-
નલા સરખો છે, ને જે અર્થ જાણનાર
હોય, તે જ્ઞાને કરી ધોવાઈ ગયેલા પાપ-
વાળો થઈ, ઉત્તમ લોકને પામી સમગ્ર
સુખ ભોગવે છે ॥ ૮૬ ॥

તેમ વૈદ્યશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

યથાસ્વરશ્વંદનભારવાહી

ભારસ્ય વેત્તા ન તુ ચંદનસ્ય ।

एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य

चार्येषु मूढाः स्वरवद्वहन्ति ॥ ૮૭ ॥

જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગ-
ધેડો, ભારને જાણનાર પણ ચંદનને જા-
ણનાર હોતો નથી, તેમ જે ઘણું શાસ્ત્ર
લખી અર્થમાં મૂઢ હોય, તે ગધેડાની પેઠે
માત્ર ભાર વહન કરે છે ॥ ૮૭ ॥

હવે અવશ્ય કરી આર્યોએ કઈ કઈ ભાષા લખવી તેવિષે વિચાર કરિયે. આસરે પાંચ હજાર સર્ષ પેહેલાં આ ભરત ખંડમાં સર્વ વ્યવહાર સંસ્કૃત ભાષામાં ચાલતો હતો. સર્વ આર્યજન સંસ્કૃત જોડતા ને સંસ્કૃત લખતા, કારણ એ તેમની પોતાની ભાષા હતી. વળી રાજ્ય પણ તેમનું પોતાનું હોવાથી તેનો સર્વ વહિવટ પણ એજ ભાષામાં ચાલતો હતો. તેમના સર્વ વિધાના ગ્રંથો પણ એજ વાણીમાં રચાતા, એટલે તેમને એ-કજ ભાષા લખવી પડતી; ને તેઓ એટલે સુધી લખીને વિદ્વાન્ થતા કે, તેમને પદ-માંજ રચેલું રચતું, ગદ્યતો તેમની ગણનામાં પણ નહોતું; માટેજ તે સમયના વિદ્વાનોએ ઘણું કરી તેમના સર્વ વિધાના ગ્રંથ પદમાંજ રચેલા છે. વળી તે સમય આર્યજન ચઢતીના નિયમમાં હોવાથી સારી સમજ ધરાવતા હતા, જેથી આખી પ્રજાને સામાન્ય લાભ તથા સામાન્ય હાનિ શાથી થાય, તે સારી રીતે જાણતા હતા. માટે જેથી સામાન્ય લાભ થાય તેવાં કાર્ય ઉત્સાહથી સિદ્ધ કરતા, પણ જે સામાન્ય હાનિકારક કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો તેની સામે એક સંપ થઈ તે કાર્યની સિદ્ધિ થવા દેતા નહીં. એ રીતના ઐક્યથી તથા કળાકૌશલ્યમાં અતિ નિપુણ હોવાથી આર્યજન તે સમયના ભૂ-મંડળના સર્વ જનો કરતાં વિશેષ જાણવાન્, ચતુર, સુધરેલા તથા સારી રાજ્યવ્યવસ્થા રાખનારા હતા. તેથી કોઈ પણ પારકા દેશના જનોને પોતા ઉપર ફાવવા દેતા નહિ, પણ ઉલટી તેમના ઉપર પોતાની સત્તા જોસાડતા, ને તેમના દેશમાં પોતાનો માલ ખપાવી સારો લાભ મેલવતા. જેથી પોતે સુખી થઈ આ ભરતખંડને એટલો તો સ-મૃદ્ધ કર્યો હતો કે, તેની ખ્યાતિ આખા ભૂમંડળમાં થઈ હતી, જે અદ્યાપિ કાયમ છે. એ તેમના ઐક્યનું ફળ હતું, કારણ શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના ૩૬ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

अथ ये सहिता वृक्षाः सर्वतः

सुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रत-

मान्वातान् सहन्तेऽन्योन्यसंश्रयात् ॥ ૮૮ ॥

જે વૃક્ષો પાસે પાસે રહેલા તથા એકેરથી
સારી રીતે દઢ થયેલા હોય, તે એક
બીજાના આશ્રયને લીધે તોફાની વાયુને
સહન કરે છે ॥ ૮૮ ॥

એ રીતે આર્યજન પ્રાચીન કાળથી સુખ ભોગવતા હતા, પણ સુખ સદા રેહેતું નથી. કારણ જેમ વૃદ્ધિ પછી ક્ષય તથા ઉદય પછી અસ્ત થવાનો નિયમ છે, તેમ ચઢતી પછી પડતી આવવાનો પણ નિયમ છે. ચઢતા સમયમાં સર્વ અનુકૂલ તથા ખુદ્ધિ સારી હોવાથી સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ પડતા સમયમાં સર્વ પ્રતિકૂલ તથા

બુદ્ધિ નકારી થવાથી દુઃખની પ્રાપ્તિ થાયછે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના ૭૬ મ અધ્યાયમાં વૈશંપાયને જનમેજય રાજાને કહ્યું છે કે,

અસંભવે હેમમયસ્ય જંતો-
સ્તથાપિ રામો હુલુભે મૃગાય ।
પ્રાયઃ સમાસન્નપરાભવાણાં
ધિયો વિપર્યસ્તતરા ભવંતિ ॥ ૮૯ ॥

સૃષ્ટિમાં સુવર્ણમય પ્રાણીનો અસંભવ
છતાં પણ રામ મૃગને સુવર્ણમય માની
તેમાં લોભાયા; કારણ ઘણું કરી પડતી
જેની પાસે આવી છે એવા પુરૂષોની
બુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાયછે ॥ ૮૯ ॥

એજ અભિપ્રાયનું વાક્ય આણકચનીતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

ન નિર્મિતઃ કેન ન દૃષ્ટપૂર્વો
ન શ્રૂયતે હેમમયઃ કુરંગઃ
તથાપિ તૃષ્ણા રઘુનંદનસ્ય
વિનાશકાલે વિપરીતહૃદ્ધિઃ ॥ ૯૦ ॥

સોનાનો મૃગ સૃષ્ટિમાં નિર્માણ થયેતો
વા પૂર્વે કોઈએ જોયેલો નથી તેમ સંભા-
ળાતો પણ નથી, તો પણ રામને તેની
ઘમ્મ ધમ્મ થઈ; કારણ વિનાશ કાળે બુદ્ધિ
વિપરીત થાયછે ॥ ૯૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

પૌલસ્ત્યઃ કથમન્યદારહરણે દોષં ન
વિજ્ઞાતવાન્ । રામેણાપિ કથં ન હેમ-
• હરિણસ્યાસંભવો લક્ષિતઃ ॥ અક્ષૈશ્વા-
પિ યુધિષ્ઠિરેણ સહસા પ્રાપ્તો હનર્થઃ
કથં । પ્રત્યાસન્નવિપત્તિમૂઢમનસાં
પ્રાયો મતિઃ ક્ષીયતે ॥ ૯૧ ॥

રાવણે પરસ્ત્રી હરણ કરવામાં દોષ કેમ
ન જાણ્યો ? રામે સોનાના મૃગનો અસં-
ભવ કેમ ન વિચાર્યો ? ને યુધિષ્ઠિર પા-
સના ઘૂતે કરી અકસ્માત્ અનર્થને કેમ
પ્રાપ્ત થયા ? મોટે પાસે આવેલી વિપ-
ત્તિવડે મૂઢ થયેલા મનવાળા મનુષ્યોની
મતિ ઘણું કરી ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧ ॥

તેમ આર્યજન પણ અતિ સમૃદ્ધ થઈ જવાથી “આપણા સમાન કોણ છે?”
એવું મિથ્યા અભિમાન ધારણ કરી, અનેક પ્રકારના વૈભવમાં પડી આગસુ થવા લાગ્યા;
એ તેમની પ્રથમ વિપરીત બુદ્ધિ થઈ. પછી આલસ્યને લીધે પોતાને લાલ કરનાર
કાર્યની સિદ્ધિ તથા અલાલ કરનાર કાર્યની અસિદ્ધિ કરવામાં વિલંબ કરવા લાગ્યા,
તેથી પડતીનો નિયમ તેમને લાગુ પડ્યો. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો
મહારિપુઃ । નાસ્ત્યુદ્યમસમો બંધુઃ
કૃત્વા યં નાવસીદતિ ॥ ૯૨ ॥

આલસ્ય મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટો
શત્રુ છે, ને ઉદ્યમ સમાન કોઈ બંધુ
નથી; કેમકે જે કરવાથી મનુષ્ય દુઃખી
થતું નથી ॥ ૯૨ ॥

પછી પોતે જ્ઞાનપાન તથા ગાનતાનાદિ વિષય સુખમાં મગ્ન રહેવાથી પોતાની
પ્રજ્ઞ થયાયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસ કરે છે કે નહિ, તેની તપાસ રાખવામાં અનાદર કરવા
લાગ્યા. એટલે તેમની પ્રજ્ઞમાં વિદ્યાભ્યાસ ઘટતો આવ્યો; જેથી સંસ્કૃત ભાષા શુદ્ધ

ખોલવા તથા લખવામાં કાળે કરી ફરક પડવા લાગ્યો, એટલે શબ્દો અપભ્રંશ થઈ નવી ભાષાઓ તથા અક્ષરોની વલણ ફરતી નવી લીપિયો ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારથી આર્ય-જન તે પોતપોતાની નવી ભાષા તથા લીપિ શીખતા. પણ સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી તે શિખ્યાવિના સંપૂર્ણ વિદ્યાનું થવાતું નહીં, તેથી કોઈ કોઈ સંસ્કૃત ભાષા પણ શીખતા હતા. એ રીતે આર્યજનોને એ ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડતી, પણ તેમનો ઘણો ભાગ સંપૂર્ણ વિદ્યા શિખ્યા વિનાનો રહેવાથી તેમનામાં જે સામાન્ય લાભ તથા અલાભ કરનાર કાર્યો બાંધવાની સમજ હતી, તે ઓછી થવા માંડી અને સૌ પોતપોતાનો લાભ જોવા લાગ્યા. જેથી તેઓમાં જે ઐક્ય હતું તે તુટી ગયું. એટલે સ્વાર્થ જનોએ વેહેમોના ગ્રંથો રચી તેવડે તેમના મત ભેદ કરી પોતપોતાની સત્તા નીચે તેમના અનેક વર્ગો ઉત્પન્ન કર્યા. જે પછી મતભેદને લીધે પરસ્પરે દ્વેષ રાખી કાર્યપરત્વે વઢવા લાગ્યા. જેથી આર્ય પ્રજાનું બગ લીધું થઈ ગયું. એ વાત સુમારે નવસો વર્ષ ઉપર પરદેશવાસી જનોના બાંધવામાં આવ્યાથી તેમણે સ્થળ માર્ગે આ ભરતખંડ ઉપર વારંવાર સ્વારિયો કરી આર્યજનોનું દ્રવ્ય હારણ કરવા માંડ્યું; તેવામાં મતલબી જનોએ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવા તેમને રસ્તો બતાવ્યો, જેથી “ઘર ફીટે ઘર બન્ય” એ કેહેવત પ્રમાણે અંતે તેઓ આ ખંડને છોડી, આર્યોએ વશ્ય કરી અહીંજ રહી, પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યા, કારણ સભાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

યત્રાત્મીયો જનો નાસ્તિ
ભેદસ્તત્ર ન વિદ્યતે ।
કુઠારે દંડનિર્મુક્તે
ભિદ્યંતે તરવઃ કથમ્ ॥ ૯૩ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુઠારમાલિકાં દૃષ્ટ્વા
કંપિતાઃ સકલા દુઃખાઃ ।
વૃદ્ધસ્તરુવાચેદં
સ્વજાતિર્નૈવ દૃશ્યતે ॥ ૯૪ ॥

પછી તેઓએ સર્વ રાજ્યસંબંધી વહિવટમાં પોતાની ભાષા તથા લીપી દાખલ કરી, આર્યજનોને તે શીખવાની ફરજ પાડી. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મહાનપ્યેકજો વૃક્ષો
બલવાન્સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ।
પ્રસન્ન એવ વાતેન
શક્યો ધર્ષયિતું ક્ષણાત્ ॥ ૯૫ ॥

જ્યાં પોતામાંનો જન પારકા સાથે મળી જતો નથી, ત્યાં પારકાથી પોતાને નુકસાન થતું નથી; કેમકે લાકડાનો હાથો મળ્યા વિના એકલા કુવાડાથી વૃક્ષો કેમ કપાય ! ॥ ૯૩ ॥

દોરડામાં પરોવેલી કુવાડાની માળાને જોઈ સર્વ વૃક્ષો કંપવા લાગ્યા; ત્યારે વૃદ્ધ વૃક્ષ બોલ્યો કે, તમે બીહો માં, હું તેમાં આપણી બંધ બળી દેખાતી નથી. ॥ ૯૪ ॥

સારી રીતે પૃથિવીમાં બનેલો મોટો બળવાન વૃક્ષ પણ જો એકલો ઉગ્યો હોય, તો તેને તોફાની વાયુ બલાત્કારથી ક્ષણમાત્રમાં ઉખેડી નાખવા શક્તિમાન થાય છે ॥ ૯૫ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि
समन्वितम् । शक्यं द्विषंतो
मन्यन्ते हिंसन्ति च ततःपरम् ॥ ९६ ॥

એ રીતે એકલું મનુષ્ય પણ શૌર્યાદિ ગુણે-
કરી યુક્ત હોય, તથાપિ તેને શત્રુઓ પ-
રાભવ કરવા શક્ય માનેછે, ને પછી વ-
ખત આવે મારેછે ॥ ૯૬ ॥

પછી તે પરદેશવાસી જનો પણ આર્યજનોની પેઠે વૈભવમાં પડી આગસુ થવા લાગ્યા, જેથી તેમની પણ પડતી થવા માંડી. જેનો લાભ લઈ સુમારે બસો વર્ષ ઉપર આ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગવાસી આર્યોએ તેમની સત્તાનો નાશ કરવા માંડ્યો. તે આસરે એક સૈકામાં તો ઘણું કરી સમગ્ર નાશ કરી પોતાની સત્તા બેસાડી, પણ તે ઘણો કાળ નહીં શકી નહિ. કારણ તેટલામાં કુસંપે તેમને પણ વશ કર્યા, જેથી માં-હોમાંહે લડી તેઓ તુરત નબળા પડી ગયા. તેનો લાભ લઈ, તે સમયમાં વ્યાપાર માટે જળમાર્ગે આવેલા બીજા પરદેશવાસી જનોએ, તેમની સત્તા તોડી પોતાની સત્તા બેસાડવા માંડી. તે એટલે સુધી કે, આજે તેઓ આ ભરતખંડના ઘણી થયા છે, અર્થાત્ ચક્રવર્તિ પદને પામ્યા છે. તેમણે પણ પોતાની ભાષા તથા લીપિ સર્વ રાજ્ય-વહિવટમાં દાખલ કરી છે. એડલે આર્યજનોને પેહેલાને બદલે આ બીજા પરદેશિયોની ભાષા તથા લીપિ શીખવી પડેછે. માટે સર્વ આર્ય જનોએ પેહેલી સ્વભાષા એટલે પો-તાના દેશની ભાષા તથા લીપિ જરૂર જાણવી જોઈયે; કારણ તે વિના પોતાના દેશિયો-સાથેના વહિવટમાં તેમને ઘણી અઘડાણ પડેછે. બીજી મૂળભાષા એટલે જેમાંથી પો-તાની સ્વભાષા ઉત્પન્ન થઈછે, એવી સંસ્કૃત ભાષા પણ અવશ્ય જાણવી જોઈયે. કેમકે પ્રાચીન આર્યોના સર્વ વિદ્યાના ગ્રંથો તે ભાષામાં છે; ઉપરાંત તે મૂળભાષા જાણેથી તે-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી પોતાના જેવી બીજી ભાષાઓ પણ સ્કેજ રીતે સમજી શકાય છે-ત્રીજી રાજકીય ભાષા એટલે જેમનું રાજ્ય હોય તેમની ભાષા પણ જરૂર શીખવી જો-ઈયે, કારણ તેવિના તેમની સાથેના વહિવટમાં ઘણી અવગડ પડેછે. હરકેઈ ભાષા ભણતાં તેની સાથે તે ભાષાના વ્યાકરણ તથા કોશ અવશ્ય ભણવા, કેમકે તે વગર તે ભાષા શુદ્ધ તથા સંપૂર્ણ અર્થસહિત જ્ઞાન થતું નથી. કારણ કહ્યું છે કે,

यद्यपि बहुधाधीतं
तदपि पठ त्वं पुत्र व्याकरणम् ।
स्वजनः स्वजनो माभूत्
सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥ ९७ ॥

હે પુત્ર, જોકે તું ઘણું ભણ્યો તોપણ વ્યા-
કરણ ભણુ, તેવિના સ્વજન એટલે પો-
તાના જનને ઠેકાણે સ્થજન એટલે કુત-
રાના જન, સકલ એટલે સમગ્રને ઠેકાણે
શકલ એટલે કટકો અને સકૃત એટલે
એકવારને ઠેકાણે શકૃત એટલે વિષા મ
થાઓ ॥ ૯૭ ॥

अव्याकरणमधीतं भिन्नद्रोण्या तरं-
गिणीतरणम् । भेषजमपथ्यसहितं
त्रयमिदमकृतं वरं न कृतम् ॥ ९८ ॥

વ્યાકરણ વિનાનું ભણવું, ભાંગેલી હોડી-
વડે નદીને તરવું, તથા પથ્યવિના ઔ-
ષધ લેવું, એ ત્રણ ન કર્યાં સારાં, પણ
કર્યાં સારાં નહીં ॥ ૯૮ ॥

કોશસ્યેવ મહીપાનાં કોશસ્ય વિદુષા-
મપિ । ઉપયોગો મહાન્ યસ્માત્ ક્લેશ-
સ્તેન વિના ભવેત્ ॥ ૯૯ ॥

રાજના લંડારની પેઠે વિદ્વાનોને કોશ એ-
ટલે શબ્દના લંડારની ઘણી ખપતી પડેછે,
કેમકે તેવિના કલેશ થાયછે ॥ ૯૯ ॥

હવે ભાષા ભણતાં સાથે કંઈ કંઈ વિદ્યા તથા કળાનો અભ્યાસ કરવો તેવિષે વિ-
ચાર કરિયે તો પાર આવે નહિ; કારણ જેમ અનુભવમાં આવેછે, તેમ શુકનીતિના
ચોથા અધ્યાયના ત્રીજા પ્રકરણમાં 'પણ કહ્યું' છે કે,

વિદ્યા હ્યનન્તાશ્ચ કલાઃ
સંખ્યાતું નૈવ શક્યતે ॥ ૧૦૦ ॥

વિદ્યા તથા કળાઓ અનંત છે, તેથી તે-
મની ગણના કરી શકાતી નથી ॥ ૧૦૦ ॥

યદ્ યત્સ્યાદ્ વાચિકં સમ્યક્ કર્મ
વિદ્યાભિસંજ્ઞકમ્ । શક્તો મૂકોઽપિ
યત્કર્તુ કલાસંજ્ઞં તુ તત્સ્મૃતમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

માટે વાણીથી જે સારી રીતે શિખી શ-
કાય, તે વિદ્યા, ને જે મુંગો પણ કરવા
સમર્થ થાય, તે કળા કેહેવાયછે ॥ ૧૦૧ ॥

તથાપિ વિદ્વાનોયે તેના આ પ્રમાણે વર્ગ કર્યા છે:—

નિર્વાહ માટેની વિદ્યા તથા કળા.

૧ વૈદ્યશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારની ઔષધિના તત્વોનું જ્ઞાન, ઔષધિનાં સ્વરૂપ,
ગુણદોષ તથા ઉત્પત્તિ સ્થાન, સર્વ પ્રણિયોનાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, તેમને થતા
રોગનાં કારણ, સ્વરૂપ તથા તે ઉપર ઔષધિ અને ન ચાલતાં શસ્ત્ર ઉપચાર ઇત્યાદિ
વૈદ્યસંબંધિ સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૨ વ્યવહારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર સારી રીતે ચલાવવા માટે
રાજ્યે બાંધેલા નિયમ અર્થાત્ કાયદાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૩ યુદ્ધશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યૂહ અર્થાત્ કવાયત કરવાની તથા અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્ર, અસ્ત્ર લક્ષ રાખી વાપરવાની રીત, ઇત્યાદિ યુદ્ધસંબંધિ બધી વિદ્યા
આવી જાયછે.

૪ કૃષિશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના છોડ સારી રીતે ઊછેરી તેમાંથી સાફ ફળ
મેળવવા માટે જમીન કેવી રીતે કેળવવી, તેમાં કસ ઘટતાં કંઈ જાતના છોડને કંઈ
જાતનું ખાતર લાલકારી થશે અને પ્રત્યેક વર્ષે કંઈ જાતનું ખી વચ્ચાથી જમીનમાં પાછો
કસ આવેછે, ઇત્યાદિ ખેતીસંબંધી બધી વિદ્યા આવી જાયછે.

૫ નૌકાશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના એક સ્થાનથી નૌકાને જળમાર્ગે ખીજા સ્થાન
ઉપર યથાર્થ નિર્વિઘ્ન લઈ જવાસંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાયછે.

૬ વ્યાપારશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના વ્યાપારમાં ઉપયોગી પડતાં લખાણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ શિલ્પશાસ્ત્ર:—એમાં મેહેલ, ઘર, તળાવ, વાવ, પૂલ તથા સડકાદિ બાંધકામ કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ કળાશાસ્ત્ર:—એમાં કડિયા, સુતાર, લુહાર, સોની, કંસારા, કુંભાર, ઘાંચી, મોચી, હામમ, ધોખી, રંગારા, દરજી, કાંતનાર, વણનાર, ગુંથનાર, ભરનાર, જડિયા, રાંધનાર, ચિત્રકાર, છાપનાર તથા કોતરનાર ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના કારિગરોની કળાઓ, તે કળાઓમાં તથા સર્વ વિદ્યામાં ઉપયોગી પડતા યંત્રો બનાવવાની કળાઓ અને તે યંત્રો બનાવવામાં જોઈતી તથા તે કળાઓ દ્વારે વપરાતી અનેક પ્રકારની કાચી વસ્તુઓ, પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુમાંથી શોધી કહાડી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાની કળાઓ, ઇત્યાદિ સર્વ પ્રકારના હુન્નર તથા કળાકૌશલ્યનો સમાવેશ થાય છે.

નિર્વાહની વિદ્યા સાથે ઉપયોગી પડતી વિદ્યા,

૧ ગણિતશાસ્ત્ર:—એમાં સર્વ પ્રકારના હિસાબ ગણવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ ખનિજપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં ખાણમાંથી નીકળતા ધાતુ, ક્ષાર, તેલ, કોલસા તથા રત્ન વિગેરે વસ્તુના વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન:—એમાં સૃષ્ટિમાં જોટલાં મૂળતત્ત્વો છે તેટલાંનાં નામ તથા સ્વાભાવિક ધર્મવિષે વિવેચન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ રસાયણશાસ્ત્ર:—એમાં મૂળતત્ત્વો એકઠાં મળી અનેક પદાર્થો થયેલા છે, તે તથા પદાર્થોનું મિશ્રણ થવાથી ઉત્પન્ન થતા અનેક ચમત્કાર સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ ભૂગોળશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીનો આકાર, તે ઉપરાંત દેશ, નગર, ગ્રામ, પર્વત, નદી, સરોવર અને સમુદ્ર વિગેરેનાં સ્થાન તથા વર્ણન સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ જ્યોતિષશાસ્ત્ર:—એમાં આકાશમાં રહેલ સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનાં સ્વરૂપ, મહત્ત્વ, અંતર તથા ગતિ સંબંધી કાળ જણાવનાર સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ સામાન્યનીતિ:—એમાં મનુષ્યે સર્વ વ્યવહારમાં કેવી રીતે વર્તવું ઇત્યાદિ નીતિની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ રાજનીતિ:—એમાં રાજ્યે પ્રજાનું પાલન, દેશનું રક્ષણ, અને કળાકૌશલ્ય તથા વ્યાપારની વૃદ્ધિ, એ કેમ કરવાં અને શત્રુને કેમ વશ્ય કરવા વિગેરે સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવી કુશળ થવાની વિદ્યા

૧ ભૂગર્ભશાસ્ત્ર:—એમાં પૃથિવીના પેટમાં રહેલ ઉષ્ણ પ્રવાહી રસ ઉપર કાળે-કરી અનેક પ્રકારના થરો થઈ પૃથિવીનો પૃષ્ઠ હુમણાની સ્થિતિયે કેમ પોહોંચ્યો, તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૨ મનુષ્યજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર મનુષ્યોનાં જુદાં જુદાં કદ, વર્ણ, ચેહેરા તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ પશુજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પશુની જાતિ, વર્ણ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ પક્ષીજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પક્ષીઓની જાતિ, કદ, વર્ણ તથા રીતભાત સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ કીટપતંગાદિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં વસનાર અનેક પ્રકારના પેટે ચાલનાર કીટ તથા તેમને પાંખ આવી થતા પતંગાદિ જંતુની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ મત્સ્યાદિજળચરજાતિવિચાર:—એમાં પૃથિવીના સર્વ ભાગના ખારા અથવા મીઠા પાણીમાં થનારા અનેક પ્રકારના મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ વનસ્પતિજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયેલ અનેક પ્રકારના વૃક્ષની જાતિ, વર્ણ, કદ તથા રીતભાત જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૮ પાષાણજાતિવિચાર:—એમાં ભૂગોળના સર્વ ભાગમાંથી નીકળતા પાષાણની જાતિ, રંગ તથા ખનાવટ જાણવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

અવકાશનો સમય નિર્ગમન કરી જ્ઞાન મેળવવાની વિદ્યા.

૧ ઇતિહાસ:—એમાં થઈ ગયેલા રાજ તથા પ્રજાઓનાં સર્વ વૃત્તાંતો આવી જાય છે.

૨ ચરિત્રલેખન:—એમાં વર્તમાન સમયનાં રાજ વા પ્રજાનાં ચરિત્ર લખવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૩ રસાલંકારશાસ્ત્ર:—એમાં સાંભળવાથી મીઠાસ ઉત્પન્ન થાય એવી અલંકારિક ભાષા કેમ લખવી તે સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૪ છંદશાસ્ત્ર:—એમાં ગદ્યાત્મક વાક્યોને પદ્યાત્મક કરવા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

૫ ગાયનવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના રાગ રાગણી ગાવાની વિદ્યા આવી જાય છે.

૬ તર્કવિદ્યા:—એમાં સર્વ પ્રકારના તર્કસંબંધી વિદ્યા આવી જાય છે.

૭ યોગવિદ્યા:—એમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, ચિત્તને સ્થિર કરવાની સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે,

૮ બ્રહ્મવિદ્યા:—એમાં જગત્, જીવ, ઇશ્વર તથા પરમાત્મા સંબંધી સર્વ વિદ્યા આવી જાય છે.

એ સર્વ વિદ્યા તથા કળાઓનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરવા માટે સેંકડો વર્ષ જોઈએ, જે મનુષ્યશરીરથી અને એમ નથી; કેમકે તેનું આયુષ્ય માત્ર સો વર્ષનું છે. માટે ભાષા તથા લીપિ શીખી સંસારમાં જેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચાલી શકે એવી એક વિદ્યા અથવા કળાનો સંપૂર્ણ ૮૬ અભ્યાસ કરવો. કારણ કહ્યું છે કે,

एकापि विद्या गुणवत्तराणां એક પણ જે પરીક્ષકોના ચિત્તમાં ઠસે,
या चित्तमारोहति सैव धन्या ॥ ૧૦૨ ॥ તેજ વિદ્યા ધન્ય છે ॥ ૧૦૨ ॥

માટે કાચો અભ્યાસ કરવો નહિ, કારણ કાચા અભ્યાસથી વિદ્યા વા કળા જે સમય જોઈએ તે સમય યથાર્થ યાદ આવતી નથી; જેથી કરેલો શ્રમ વૃથા જાય છે, ને ફરી પોથીમાં જોવું પડે છે. પણ એ પોથીની વિદ્યા કંઈ વખતસર કામ આવતી નથી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

पुस्तकेषु च या विद्या परहस्तेषु यद्धनं । પુસ્તકમાં જે વિદ્યા તથા પારકાના હાથમાં જે ધન હોય, તે ખપ પડે કામ આવતાં નથી ॥ ૧૦૩ ॥
उत्पन्नेषु च कार्येषु न सा विद्या
न तद्धनम् । ॥ १૦૩ ॥

માટે એક વિદ્યા વા કળા પાકી કરી બાકીની સર્વ વિદ્યાનું તથા બની શકે તેટલી કળાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી સર્વ વાતે કુશળ થવું. જેથી નિર્વાહ પણ ચાલે, ને કોઈથી ઠગાઈ પણ ન જવાય. વળી અવકાશ સમય તે તે વિદ્યા વા કળાના ગ્રંથો વાંચવાથી કંટાળો પણ ન આવે, ને કંઈ નવો શોધ હાથ લાગે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समर्थि- જેમ જેમ પુરુષ શાસ્ત્ર વિચારે છે, તેમ તેમ
गच्छति । तथा तथा विजानाति જાણે છે, ને તેને વિશેષ જ્ઞાન રહે છે ॥ ૧૦૪ ॥
विज्ञानं चास्य रोचते ॥ ૧૦૪ ॥

પણ ઘણું કરી ગ્રંથો દિવસે વાંચવા, રાત્રિયે વાંચવા નહિ. કેમકે દીપક તથા કાગળની ગરમીથી રાત્રિયે આંખને ઇજા થાય છે; ને તે ખેંચવી પડે છે, જેથી તેની ફીકીમાંનું પાણી ઓછું થઈ જોવાની શક્તિ મંદ થાય છે, એટલે ઉપનેત્ર અર્થાત્ ચક્ષુઃમાધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. બધી વિદ્યા વા કળા સંપૂર્ણપણે બણી શકાતી નથી, માટે ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનંતશાસ્ત્રં બહુલાશ્ચ વિદ્યા
શાલ્પશ્ચ કાલો બહુવિવ્રતા ચ ।
યત્સારભૂતં તદુપાસનીયં
હંસૈયથા ક્ષીરમિવાંબુમધ્યાત્ ॥ ૧૦૧ ॥

શાસ્ત્ર અનંત છે ને વિદ્યા ઘણી છે, આ-
યુષ્ય થોડું છે ને તેમાં વિદ્યા ઘણી છે,
માટે જેમ હંસપક્ષી દૂધમિશ્રિત જળ-
માંથી દૂધને ગ્રહણ કરેછે, તેમ તે સર્વ-
માંથી સાર ગ્રહણ કરવું ॥ ૧૦૫ ॥

હવે જેમ લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે પ્રથમ અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા-
ભ્યાસ કરી મનને કેળવવાની જરૂર છે, તેમ તનને પણ વ્યાયામવડે કેળવવાની અત્યંત
અગત્ય લાગેછે. કેમકે, કેવળ મનની કેળવણી લેતાં મનને ઘણું શ્રમ પડવાથી તે
થાકી જઈ નબળું પડેછે, જેની અસર તન ઉપર થાયછે, જેથી યથાર્થ આરોગ્ય રહે-
વાતું નથી. વળી એકને એક વિષયથી કંટાળો આવવાનો સ્વભાવ છે, માટે દિવસના
ચોક્કસ સમય સુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી મનને અને કસરત કરી તનને કેળવવું. ઘટતી
રીતના વિદ્યાભ્યાસથી જેમ મન સુધરેછે, તેમ તન પણ ઘટતા વ્યાયામથી સુધરેછે.
મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાયછે. કારણ મન
પ્રસન્ન રહેવાથી તન આરોગ્ય રહેછે, ને તન આરોગ્ય રહેવાથી મન પ્રસન્ન રહેછે
પણ જો મન ચિંતાતુર રહેતું હોય તો તન બગડેછે, ને તન બગડ્યું હોય તો મ-
નને સુખ રહેતું નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના રાજધર્મના ૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શારીરાજ્ઞાયતે વ્યાધિર્માનસો
નાત્ર સંશયઃ । માનસાજ્ઞાયતે
ચાપિ શારીર ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૦૬ ॥

શરીર સંબંધી વ્યાધિથી મનનો વ્યાધિ થા-
યછે, એમાં સંશય નથી; તેમ મનના વ્યા-
ધિથી શરીર સંબંધી વ્યાધિ થાયછે, એમ
નિશ્ચય જાણવું ॥ ૧૦૬ ॥

એ રીતે બન્નેનો પરસ્પર સંબંધ છે, માટે બન્ને સારી સ્થિતિમાં રહે તે રીતે
વર્તવું. જેથી લાંબું આયુષ્ય લોગવી શકાયછે. શરીરને કેળવવા તથા તેથી થતા લાભ-
વિષે આયુર્વેદની ચરકસંહિતાના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શરીરચેષ્ટા યા ચેષ્ટા સ્થૈર્યાર્થા
બલવૃદ્ધિની । દેહવ્યાયામસં-
રૂપાતા માત્રયા તાં સમાચરેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

શરીરની જે ચેષ્ટા હિત કરનારી, દૃઢતા
દેનારી તથા બળને વધારનારી હોય, તે
શરીરની કસરતમાં ગણી છે; માટે તે
થોડી થોડી કરવી ॥ ૧૦૭ ॥

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય સ્થૈર્ય ક્લેશ-
સહિષ્ણુતા । દોષક્ષયોઽમિવૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૦૮ ॥

કારણ કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ
કરવાનું સામર્થ્ય, દૃઢતા, મેહેનત સહન
કરવાપણું, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જ-
ઠરામિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૦૮ ॥

શ્રમઃ ક્લમઃ ક્ષયસ્તૃષ્ણા રક્તપિત્તં
પ્રાતામકઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરશ્છર્દિશ્ચ જાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

પણ અતિ કસરત કરવાથી થાક, ગ્લાની-
ક્ષયરોગ, તૃષ્ણા, રક્ત પિત્તરોગ, પ્રતામક
નામે શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર તથા ઓઢારી
થાય છે ॥ ૧૦૯ ॥

એ ઉપરથી એમ પણ સમજી લેવું કે, જ્યારે અતિ વ્યાયામથી શરીરમાં એટલા
દોષ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એટલામાથી કોઈ પણ દોષ જ્યારે શરીરમાં હોય ત્યારે વ્યા-
યામ કરવો નહિ. વળી શરીર કસાય તે રીતની સ્થલ ઉપરની તથા તરવા વિગેરે
જળ ઉપરની અનેક રમતો પણ શીખવી, કારણ તેથી શરીર સુધરે છે; તેમ મન ક-
સાય તે રીતની બુદ્ધિબળાદિ રમતોને અભ્યાસ કરવો કારણ તે પણ વિચારશક્તિને
વધારે છે. હવે પુરુષજાતિની પેઠે લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે સ્ત્રીજાતિયે પણ પોતાની
પેહેલી અવસ્થામાં ગ્રહાયર્ય પાળી તન તથા મનની કેળવણી લેવાની જરૂર છે, માટે
માતાપિતાદિ વડીલોયે પુત્રની પેઠે પુત્રિને પણ બન્ને કેળવણી આપવી. પુત્રને જેમ
પુરૂષગુરૂદ્વારા વીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ પુત્રિને સ્ત્રીગુરૂદ્વારા તેર વર્ષની વય પર્યંત
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. કારણ જોકે સામાન્ય રીતે આયુષ્ય સરખી કહી છે, તોપણ પુરૂષ
કરતાં સ્ત્રી ઉમ્મરમાં પેહેલી આવે છે. વેદશાસ્ત્રના સુશ્રુત ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ મા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પંચવિંશે તતો વર્ષે પુમાન્ નારી તુ
• ષોઢેશે । સમત્વાગતવિર્યો તૌ જા-
નીયાત્ કુશલો મિષક્ ॥ ૧૧૦ ॥

કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરૂષ
તથા સોલસમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને
પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું ॥ ૧૧૦ ॥

માટે પુત્રને જેમ આઠ વર્ષ તેમ પુત્રિને પાંચ વર્ષ પુરાં થયેથી વિદ્યાભ્યાસમાં
જોડવી. તે તેર વર્ષની અર્થાત્ રજોદર્શન થાય ત્યાંસુધી તેને લીપિ તથા ભાષા ભણા-
વતાં સ્ત્રીયોના ઉપયોગમાં આવે એવી વિદ્યા તથા શીખવા ભરવા વિગેરેની કળા સારી
રીતે શીખવવી, ને બાકીની સર્વ વિદ્યાનું બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન આપી મનની.
અને શરીર કસાય તે રીતની તનની કેળવણી આપવી, જેથી તે બધી વાતમાં કુશળ
થઈ લવિષ્યમાં સુખી થાય છે. વળી તેને પણ ગ્રહાયર્ય પાળી વિદ્યા ભણી શકવા માટે,
પુરૂષવિદ્યાર્થિને જે નિયમો પાળવા કહ્યા છે, તે અવશ્ય પળાવવા. અંતર માત્ર એટલોજ
કે, જ્યાં એ નિયમોમાં પુરૂષ કહ્યો છે, ત્યાં સ્ત્રી અને જ્યાં સ્ત્રી કહી છે ત્યાં પુરૂષ સમ-
જવો. એ રીતે પ્રથમ અવસ્થામાં ગ્રહાયર્ય પાળી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોયે વિદ્યાભ્યાસથી મ-
નને અને વ્યાયામથી તનને કેળવવાં, જેથી લવિષ્યમાં સુખી થવાય છે; માટે આચાર્યે
શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસમાં પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકર-
ણમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ આચાર્યાય પ્રિયં ધનમાહત્ય પ્રજાતંતું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ ॥

ચોથો ઉપદેશ આચાર્યને ઇચ્છિત ધન આપ્યા પછી લગ્ન કરી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનો છે; કારણ જેની પાસેથી લવિષ્યમાં સુખી થવા માટે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોય, તેની મેહેનતનો બદલો અવશ્ય તેને આપવો જોઈએ. માટે આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં આઠથી તે વીશ વર્ષની વય થાય, ત્યાંસુધી વિદ્યાભ્યાસ કરી બાકીનાં પાંચ વર્ષ સુધી ધન કમાતાં શીખવું. તેટલા સમયમાં મેળવેલાં ધનમાંથી, જો ગુરુએ કંઈ માસિક બદલો લિધા વિના લણાવ્યો હોય તો તેને ઇચ્છિત આપવું; પણ પ્રતિમાસે લણાવ્યા બદલ ઠેરવેલું ધન લીધું હોય તો કાંઈ આપવું નહીં. પણ માળાપ વા સંગંધી આદિ લઈ જે કોઈએ, તે ગુરુને માસિક લવાજમ આપવાનો તથા લણવાનાં પુસ્તક ખરિદવાનો ખર્ચ કરી પોતાને લણાવ્યો હોય તેને ઇચ્છિત આપવું, એટલે વિદ્યા ભણ્યાના ઋણમાંથી મુક્ત થવાયછે. સ્ત્રીએ તેમ કરવાની જરૂર નથી, કારણ તે અબળા જાતિ હોવાથી ઉપકારને પાત્ર છે, તેથી તેમની સ્ત્રીવિદ્યાગુરુને તેમણે કરેલા વિદ્યાભ્યાસનો બદલો તેમના માતાપિતાદિ વડીલોએ આપવો યોગ્ય છે. અને તેના બદલામાં તેમણે લગ્ન થયા પેહેલાં માતાપિતાદિ વડીલોનાં ઘરનાં કાર્ય કરવામાં સાવધાન રહેવું ને લગ્ન થયા પછી પણ કામ પડે ત્યારે પોતાના સ્વામી તથા સાસુ સસરાદિ વડીલોનો અનુમત લઈ માતાપિતાદિ વડીલોના કાર્યમાં હાજર થવું. હવે સંસારમાં ધન કમાતાં શીખવું પડેછે, કેમકે હરકોઈ વિદ્યા વા કળાના અભ્યાસ કરવા માત્રથી કાંઈ ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી; પણ તે અભ્યાસ કરેલી વિદ્યા વા કળાવડે જો જોને ઉપયોગી થવાય, તોજ તેના બદલા તરીકે તેમની પાસેથી ધનની પ્રાપ્તિ થાયછે. જેમ કરતાં ઘણા સાથે ઓળખાણ કરી, તેમને અનુકૂળ રહીને તેમની પ્રીતિ મેળવવી પડેછે; ઇત્યાદિ વર્તાણુકને “ ધન કમાતાં શીખવું વા લણવું તેમ ગણવું ” કહેછે. જેના પાંચ વર્ષના અભ્યાસથી બુદ્ધિ દઢ થાયછે, ને સ્વતંત્ર કમાવાની હિંમત આવેછે. વિષ્ણુ-શર્માએ કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રાણ્યધીત્યાપિ ભવંતિ મૂર્ખા
યસ્તુ ક્રિયાવાન્ પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।
સુચિંતિતં ચૌષધમાતુરાણાં
ન નામમાત્રેણ કરોત્યરોગમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપિ શાસ્ત્રેષુ કુશલા લોકાચા-
રવિવાજતાઃ । સર્વે તે હાસ્યતાં
યાન્તિ યથા મૂર્ખાઃ સુશોભિતાઃ ॥ ૧૧૨ ॥

શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં પણ જે ઉદ્યોગ રહિત હોય તે મૂર્ખ, ને જે ઉદ્યોગી હોય તે વિદ્વાન્ કહેવાયછે; કેમકે સારી રીતે ચિંતન કરેલું ઔષધ નામ માત્રે કરી રોગી-ઓને આરોગ્ય કરતું નથી, પણ બાધેથી કરેછે ॥ ૧૧૧ ॥

જે શાસ્ત્રમાં કુશળ પણ લોકાચારથી રહિત હોય, તે સર્વે, સુશોભિત મૂર્ખની પેઠે હાસ્યપણાને પામેછે ॥ ૧૧૨

વરં બુદ્ધિવરં વિદ્યા
વિદ્યાયા બુદ્ધિરુત્તમા ।

બુદ્ધિર્યસ્ય બલં તસ્ય
નિર્બુદ્ધેશ્ચ કુતો બલમ્ ॥ ૧૧૩ ॥

બુદ્ધિ તથા વિદ્યા બન્ને સારી છે, પણ
તેમાં વિદ્યા કરતાં બુદ્ધિ ઉત્તમ કહેવાય-
છે, કારણ જેને બુદ્ધિ હોય તેનુંજ બળ
છે, બુદ્ધિહીનને બળ ક્યાંથી ? ॥ ૧૧૩ ॥

એ રીતે ધન ક્રમાતાં શીખવામાં પાંચ વર્ષ કહાડતાં પચીશ વર્ષની વય થાયછે,
એટલે બ્રહ્મચર્ય માટેનો કાળ પૂર્ણ થઈ ગૃહસ્થ થવા માટેના કાળની શરૂઆત થાયછે.
માટે યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં પુરૂષે પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કેઈ સારા
ગુણવાળી તથા અવસ્થામાં આવેલી કન્યાનો શોધ કરાવી, તેને પસંદ કરી પરણવું.
માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાક્ષીં સોમ્યશીલાં હંસવારણ-
ગામિનીમ્ । તનુલોમકેશદર્શનાં
મૃદંગીમુદ્રહેતુ સ્ત્રિયમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અંગે ખોડ વિનાની, શાંત સ્વભાવવાળી,
હંસ તથા હાથીના સરખી ગતિવાળી, કો-
મળ લોભ, કેશ તથા નાનુક દાંતવાળી અને
સુવાળાં અંગવાળી કન્યા પરણવી ॥ ૧૧૪ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનિન્દિતાં કન્યાં વરયેત્કુલતોલક્ષણતઃ ।
યવીયસીમ્ વયસા વપુષા ચ ॥ ૧૧૫ ॥

કુળ તથા લક્ષણથી અનિન્દિત અને અ-
વસ્થા તથા શરીરે પોતાથી નહાની ક-
ન્યાને પરણવું ॥ ૧૧૫ ॥

પ્રથમ અવસ્થામાં પુરૂષ બ્રહ્મચર્ય પાળી તનની કેળવણીથી અંગે ટઠ તથા મનની
કેળવણીથી સર્વ વાતમાં કુશળ થઈ, ધન ક્રમાતાં શીખેલ હોવાથી, ઘરસંસારનો ભાર
રહેજ રીતે ઉપાડી શકેછે. પણ તેટલી પૂર્ણતા મેળવ્યા સિવાય કદિ સંસારનો બોલો
ઉપાડવા જાય, તો ઘણા ભારથી કાચી અવસ્થાવાળા પશુની પેઠે અંગે તુટી જઈ વે-
હેલો નાશ પામેછે. માટે પ્રાચીન આર્યોએ, પૂર્ણતા મેળવી અવસ્થામાં આવ્યા પછીજ
સ્ત્રી પુરૂષોને ગૃહસ્થાશ્રમી થવાની આજ્ઞા કરી છે. કદી તેની પેહેલાં જો ગૃહસ્થ બની
પ્રજા ઉત્પન્ન કરી હોય, તો તે સારી થતી નથી, તેવિષે આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના
શારીરસ્થાનના ૧૦ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ऊनषोडशवर्षायामप्राप्तः पंचविं-
शतिम् । यद्याधते पुमान् गर्भं
कुक्षिस्थः स विनश्यति ॥ ૧૧૬ ॥

સોલ વર્ષ પુરાં થયા વિનાની સ્ત્રીને વિષે
પચીશ વર્ષ પુરાં થયા વિનાનો પુરૂષ જો
ગર્ભાધાન કરે, તો તે ગર્ભ કુખમાંજ ના-
શ પામે ॥ ૧૧૬ ॥

जातोवानचिरंजीवेज्जीवेद्वा दुर्बलेन्द्रियः ।
तस्मादत्यंतबालायांगर्भाधानं न कारयेत् ॥ ૧૧૭ ॥

અને કદી જન્મે, તો જીવે નહીં, ને જીવે
તો દુર્બળ રહે; તેથી અતિ બાળક સ્ત્રીને-
વિષે ગર્ભાધાન કરવું કહીં ॥ ૧૧૭ ॥

માટે પુરૂષે જેમ પચીશ વર્ષની વય પર્યંત, તેમ સ્ત્રીએ સોળ વર્ષની વય પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળવું. તેમાં, પૂર્ણ આઠથી તે વીશ વર્ષ સુધીના વિદ્યાભ્યાસ પછી પાંચ વર્ષ પર્યંત જેમ પુરૂષે ધન કમાતાં શીખવું, તેમ સ્ત્રીએ પણ પૂર્ણ પાંચથી તે તેર વર્ષ અર્થાત્ રહેદર્શન પર્યંતના વિદ્યાભ્યાસ પછી, તેની આવૃત્તિ કરતાં ત્રણ વર્ષ સુધી માતાપિતાદિ વડીલોના હાથ નીચે ગૃહસંબંધી રાંધવા વિગેરે સર્વ કાર્ય શીખી લેવાં. જેથી તે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાની પૂર્ણ ઉમ્મરમાં આવી, સર્વ રીતે કુશળ થવાથી, ઘર-સંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાયછે. પછી તેણે પણ પુરૂષની પેઠે, પોતાના માતાપિતાદિ વડીલો દ્વારા કોઈ સારા ગુણવાળા તથા અવસ્થામાં આવેલા પુરૂષનો શોધ કરાવી તેને પસંદ કરી પરણવું. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ત્રીણિ વર્ષાણ્યુદીક્ષેત કુમાર્યૃત-
મતી સતી । ऊर्ध्वं तस्मात्तुका-
लादेर्विदेत सदृशं पतिम् ॥ ૧૧૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની વાટ જોવી; તેટલામાં તેવો વર ન મળે તો પછી પોતા સરખી ગુણવાળા વરને પર-ણવું ॥ ૧૧૮ ॥

એ રીતે ઉમ્મરમાં આવી ઘરસંસારનો ભાર ઉપાડવા સમર્થ થયેલાં સ્ત્રીપુરૂષોએ વડીલોની મર્યાદામાં રહી એક બીજાને પસંદ કરી સ્વીકારવાં, અને તેમને માતાપિતાદિ વડીલોએ પોતાની સંમતિ આપી પરણાવી દેવાં, તેને પ્રાણપત્ય વિવાહ કહેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सह नौ चरतं धर्ममिति वाचा
नुभाष्य च । कन्याप्रदानमभ्यर्च्य
प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ૧૧૯ ॥

તમે બન્ને જણાં સાથે મળી અમારી રીતે ધર્માચરણ કરજો, એમ કહી, પૂજા કરી કન્યાનું જે દાન આપવું, તે પ્રાણ-પત્ય વિવાહ કહેલ છે ॥ ૧૧૯ ॥

પણ એક બીજાને સ્વીકાર્યા પેહેલાં વર-કન્યાએ તથા તેમને સંમતિ આપી પર-ણાવ્યા પેહેલાં બન્ને પક્ષના વડીલોએ પરસ્પરે કુળ તથા વરકન્યાના ગુણોની ખાત્રી કરી લેવી જોઈયે; કારણ હરકોઈ સાધારણ કામ પણ તૈપાસી કરવામાં આવેછે, તો જેથી સ્ત્રીપુરૂષને જીવતાં લગી સાથે રહી ધરસંસાર ચલાવવો પડેછે, એવું લગ્નરૂપ મોટું કાર્ય પૂર્ણ તપાસ કર્યા વગર કેમજ થાય? આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયની પાંચમી કંડિકામાં કહ્યું છે કે,

कुलमग्रे परीक्षेत बुद्धिमते कन्यां
प्रयच्छेत् । बुद्धिरूपशीललक्षण-
सपन्नामरोगासुपयच्छेत् ॥ ૧૨૦ ॥

કુળની પરીક્ષા પ્રથમ કરવી, બુદ્ધિમાનને કન્યા દેવી, અને સુંદર બુદ્ધિ, રૂપ, સ્વ-ભાવ તથા લક્ષણવાળી નિરોગી કન્યાને સ્વીકારવી ॥ ૧૨૦ ॥

બળી યાગવલ્ક્યસ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो
वरः । यन्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा
धीमान् जनप्रियः ॥ १२१ ॥

અને વર પણ એવા ગુણે કરી યુક્ત, સં-
માન વર્ણવાળો, વિદ્વાન, પુરૂષપણમાં ય-
લથી પરીક્ષા કરેલો, યુવાન, બુદ્ધિમાન
તથા લોકપ્રિય હોવો જોઈએ ॥ ૧૨૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

आदो कुलं परीक्षेत ततो विद्यां
ततो वयः । शीलं धनं ततो रूपं
देशं पश्चाद्विवाहयेत् ॥ १२२ ॥

પ્રથમ કુળની, પછી વિદ્યા, અવસ્થા, સ્વ-
ભાવ, ધન, રૂપ તથા દેશની પરીક્ષા કરી
વર કન્યા પરણાવવાં ॥ ૧૨૨ ॥

એ પ્રામાણ્યે યુવા.અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ લગ્ન કરવાની જરૂર છે, કેમકે એ અવસ્થામાં સ્વભાવથીજ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન થાયછે કે, કોઈથી પણ નિયમમાં રાખી શકાતી નથી; જેથી બ્રહ્મચર્ય પાળવું ઘણું કઠણ થઈ પડે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वातांबुपर्णाश-
नास्तेपि स्त्रीमुखपंकजं सुललितं दृष्ट्वैव मो-
हं गताः । शाल्यन्नं सघृतं पयोदधियुतं
भुञ्जति ये मानवास्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि
भवेत् विंध्यस्तरेत्सागरं ॥ १२३ ॥

વિશ્વામિત્ર તથા પરાશરાદિ લઈ જે, વાયુ,
પાણી અને પાંદડાં ખાનાર ઋષિયો હતા,
તે પણ સ્ત્રીનું મનોહર મુખકમળ જોતાંજ
મોહ પામ્યા; તો જે મનુષ્ય ધી, દૂધ, વા
દહી સાથે સુગંધી ભાત ખાયછે, તેમની,
ઇન્દ્રિયો જો વશ્ય રહે, તો સમુદ્રમાં વિં-
ધ્યાચળ પર્વત પણ તરે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિ-
યો વશ રહેતીજ નથી ॥ ૧૨૩ ॥

એ રીતે જ્યારે પુરૂષોથી ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખી શકાય નહિ, ત્યારે સ્ત્રિયોથી તો કેમજ શકાય! કેમકે તેમનામાં પુરૂષો કરતા કામનો જુસ્સો અધિક હોયછે. ચાણક્ય-નીતિમાં કહ્યું છે કે,

आहारो द्विगुणः स्त्रीणां लज्जा चापि
चतुर्गुणा । साहसं षड्गुणं चैव का-
मश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥ १२४ ॥

ઘણું કરી સ્ત્રિયોને પુરૂષ કરતાં આહાર બ-
મણો, લજ્જા ચાર ઘણી, સાહસ છ ગણું
તથા કામ આઠ ગણો હોયછે, એમ કહ્યું
છે ॥ ૧૨૪ ॥

એ કામનો વેગ સ્થાવર જંગમાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થાયછે. તેવા સમયમાં લોહ તથા ચુંબકની પેઠે તે તે જાતિનાં નરનારી કંઈ વિલક્ષણ આકર્ષણશક્તિના બળથી પરસ્પરે ખેંચાયછે. સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ

આકર્ષણશક્તિથી થયેલી છે, ને તેની સ્થિતિ પણ એજ શક્તિથી રહી છે. સર્વ પદાર્થ એજ શક્તિના યોગથી પોતપોતાના ગુણને ધારણ કરી રહ્યાં છે, જડની પેઠે જંગમ પ્રાણિયોની ક્રિયા પણ એજ શક્તિથી થાય છે. નર તથા નારીજાતિનો સંયોગ, ગર્ભા-શયે ગર્ભને ધારણ કરવું, ગર્ભે પોતાને યોગ્ય પોષણ મેળવી વૃદ્ધિ પામવું, જન્મ્યા પછી-પોષણની વસ્તુ મળ્યાની ઇચ્છા, ને તે પ્રાપ્ત થતાં તેનું પાચન થઈ રૂઢિર થવું અને તેથી શરીરની પુષ્ટિ તથા વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સર્વ આકર્ષણછીજ થાય છે. સ્થાવર પ્રાણિયોમાં પણ એના જેવી સર્વ ક્રિયા બીજી રીતે થતી જણાય છે, સંક્ષેપથી જોતાં સૃષ્ટિનો સર્વ વ્યવહાર આકર્ષણશક્તિથી ચાલે છે, જ્યાં એ શક્તિનું સત્વ ઘટે છે, ત્યાં ક્રિયા થતી બંધ પડવા માંડે છે; માટે એ સ્વભાવથીજ ઉત્પન્ન થતા કામરૂપ આકર્ષણને તોડવું ઘણું કઠણ છે, જેથી યુવાનીમાં સ્ત્રીપુરૂષ પરણે નહિ તો આડે રસ્તે ખેંચાઈ જાય છે, શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

હૃદયતૃણકુંડીરે દીપ્યમાને

સ્મરાન્નાવુચિતમનુચિતં

વા વેત્તિ નો પંડિતોપિ ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યારે ત્હમ્બરૂપ ધાંસના ઘરમાં કામરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ત્યારે પંડિત પણ યોગ્યાયોગ્ય વિચારતો નથી ॥૧૨૫॥

કદી બલાત્કારથી બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે તથાપિ ગૃહસ્થોમાં તે સંજંઘી પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. વળી કામના વેગને બલાત્કારે રોકવા જતાં શરીરમાં તે સંજંઘી બ્યાધિ થવાનો સંભવ રહે છે. માટે આચાર્યે, વિદ્યાભ્યાસ કરાવનાર ગુરૂને પ્રિય ધન આપ્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકરણમાં લખ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥

પાંચમો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ સ્ત્રીપુરૂષ સત્યાચરણે વર્તવાથીજ સુખી થાય છે. જો કોઈ અસત્ય રીતે વર્તતા જાય, તો તેની ગૃહસ્થોમાં પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે, ને તે વિશ્વાસને પાત્ર થતો નથી, જેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાં તેને ઘણી અગવડ પડે છે. વળી અસત્ય રીતે વર્તવાની છાપ જો તેના ઉપર પ્રસિદ્ધમાં પડી હોય, તો તેની ક્યાંય પણ પ્રતિષ્ઠા હોતી નથી, ને તે રાજ્યદરબાર વા ગૃહસ્થોની સભામાં હલકો પડી જાય છે. પછી કદી તે સારી રીતે વર્તવા માંડે, તોય પણ ગૃહસ્થોને તેના ઉપર વિશ્વાસ આવતો નથી. માટે સર્વ સ્ત્રી-પુરૂષોએ સત્યાચરણે વર્તવું યોગ્ય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

નાસ્તિ સત્યાત્પરો ધર્મો નાનૃતા-
ત્પાતકં પરમ્ । શ્રુતિર્હિ સત્યં
ધર્મસ્ય તસ્માત્સત્યં ન લોપયેત્ ॥ ૧૨૬ ॥

સત્યથી બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી અને અ-
સત્યથી બીજું અધિક પાપ નથી; કારણ
સત્યજ ધર્મ સંભળાયછે, માટે તેનો લોપ
કરવો નહિ ॥ ૧૨૬ ॥

કદી અસત્ય રીતે વર્તી કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતાં હોય
તો તેમને પણ ઉપરથી સત્ય જતાવવાની જરૂર પડેછે, કારણ અસત્ય કોઈને પ્રિય નથી,
પણ સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલેછે. શ્રીમહાભારતના વન-
પર્વમાં કહ્યું છે કે,

સત્યે કૃત્વા પ્રતિષ્ઠાં તુ પ્રવર્તન્તે પ્રવૃત્તયઃ । પ્રવૃત્તિ માત્ર સત્યમાં રહીનેજ પ્રવર્તેછે, માટે
સત્યમેવ ગરીયસ્તુ શિષ્ટાચારસમન્વિતમ્ ૧૨૭ સદાચારયુક્ત સત્ય અતિ શ્રેષ્ઠ છે ॥ ૧૨૭ ॥

તેથીજ આચાર્યે શિષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી સત્યથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા
કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં સત્ય રીતે વર્તવાનો ઉપદેશ.

॥ ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥

છઠ્ઠો ઉપદેશ ગૃહસ્થ થયા પછી ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કારણ સર્વ
સ્ત્રીપુરૂષો ધર્માચરણવડે સુખી થાયછે. આરંભથીજ જે ન્યાયયુક્ત તે ધર્મ અને અન્યા-
યયુક્ત તે અધર્મ કેહેવાયછે. યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિના આચારાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્હિસા સત્યમસ્તેયં શૌચમિદ્રિ-
યનિપ્રહઃ । દાનં દયા દમઃ
શાન્તિઃ સર્વેષાં ધર્મસાધનમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

અહિંસા, સત્ય, ચોરી ન કરવી, પવિ-
ત્રતા, ઈદ્રિયનિગ્રહ, પરાપકાર, દયા, મ-
નનું દમન તથા ક્ષમા, એ નવ સર્વને ધ-
ર્મનાં સાધન છે ॥ ૧૨૮ ॥

વળી શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના ૧૬૨ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા
મનસા ગિરા । અનુગ્રહશ્ચ
દાનં ચ સતાં ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

મન, વાણિ તથા કર્મે કરી પ્રાણિ મા-
નનો દ્રોહ ન કરવો, દયા રાખવી તથા
ઉપકાર કરવો, એ સત્યુરૂષોનો સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૧૨૯ ॥

અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન છે, એમ ન્યાયી પુરૂષોના અનુભવમાં
આવેછે; કેમકે, કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષને પોતા માટે એ સર્વ પ્રિય છે. જેમકે
હિંસા કરનારને પણ પોતાની વા પોતાના પ્રિયની હિંસા રૂચતી નથી. અસત્ય બો-

ક્ષનારને પણ પોતાની પાસે અસત્ય બોલનાર પર રીક્ષ ચડેછે. ચોરને પણ પોતાની વસ્તુ ચોરનાર પર ક્રોધ આવેછે. મદ્લીન જેહેનારને પણ બીજાથી પોતાને થતું મદ્લીનપણું ગમતું નથી. ઇન્દ્રિયો વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની વશ્ય નહીં રહેલી ઇન્દ્રિયો સહન થતી નથી. પરોપકાર ન કરનારને પણ પોતા ઉપર બીજાના ઉપકારની ઇચ્છા રહેછે. નિર્દયને પણ પોતા ઉપર બીજાની દયા ગમેછે. મન વશ્ય નહિ રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાનું શાંત મન રૂચેછે. અને ક્ષમા નહીં રાખનારને પણ પોતા ઉપર બીજાની ક્ષમા ગમેછે. એ ઉપરથી એ અહિંસાદિ નવ, ધર્મનાં સ્વાભાવિક સાધન સિદ્ધ થયેલાં છે, માટે એ, સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોયે અવશ્ય આચરવાં. સૃષ્ટિમાં એક બીજાનું ભક્ષ કરી પ્રાણિયા ભવેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે; જે ઉપરથી શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમસ્કંધમાં કહ્યું છે કે,

જીવો જીવસ્ય જીવનમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

જીવ જીવનું જીવન છે ॥ ૧૩૦ ॥

પરંતુ જે પ્રાણિયોમાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક નથી તે ભલે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવા અશક્ત હોવાથી જંગમ જીવોનું ભક્ષણ કરે. પણ જેમનામાં ન્યાય અન્યાય જાણવાનો વિવેક, ને પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ બીજી રીતે શોધી કાઢાડવાની શક્તિ છે, એવા મનુષ્ય જે ઘાતકી પ્રાણિયોની પેઠે નિરપરાધિ જંગમ જીવોના દેહનો ઘાત કરી, તેમના માંસથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, તો તે મનુષ્ય અને ઘાતકી પ્રાણિયોમાં શું ફેર સમજવો! અર્થાત્ કંઈજ નહીં, કેમકે, આજ્ઞાકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

આહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ
સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ્ ।
एको विवेको ह्यधिको मनुष्ये
विवेकहीनाः पशुभिः समानाः ॥ १३१ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય તથા મૈથુન એ ચારે, પશુ તથા મનુષ્યોમાં સામાન્ય છે, પણ એક વિવેકજ મનુષ્યમાં અધિક છે, માટે જે વિવેકથી હીન હોય, તે પશુ સમાન જાણવા ॥ ૧૩૧ ॥

તેથી વિવેક વિચારી પ્રાણિયોના શરીરનો ઘાત કર્યાવગર અન્નાદિ વનસ્પતિથી મનુષ્યે પોતાના જીવિતનો નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે. એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

योत्ति यस्य यदा मांसमुभयोः
पश्यतान्तरम् । एकस्य क्षणि-
का प्रीतिरन्यः प्राणैर्विमुच्यते ॥ १३२ ॥

જ્યારે જે કોઈ જેનું માંસ ખાયછે, ત્યારે તે જાણેનો અંતર જુવો, તો ખાનારને પેટ ભરાવા જેટલો ક્ષણિક હર્ષ થાયછે, ને બીજાના પ્રાણ જાયછે ॥ ૧૩૨ ॥

मर्तव्यमिति यदुःखं पुरुषयो-
पजायते । शक्यस्तेनानुमानेन
परोऽपि परिरक्षितुम् ॥ १३३ ॥

પુરૂષને મરણ સંબંધી જે દુઃખ થાયછે, તે અનુમાનથી અન્ય પ્રાણી પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે ॥ ૧૩૩ ॥

સ્વચ્છન્દવનજાતેન શાકેનાપિ
પ્રપૂર્યતે । અસ્ય દગ્ધોદરસ્યાર્થે
ક્ષ્મઃ કુર્યાત્પાતકં મહત્ ॥ ૧૩૪ ॥

તેમ શ્રી મહાભારતાંતર્ગત અનુશાસનપર્વના ૧૧૫ તથા ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોઽભીષ્ટા ભૂતાના-
મપિ વૈ તથા । આત્મૌપમ્યેન મં-
તવ્યં બુદ્ધિમદ્ભિઃ કૃતાત્મભિઃ ॥ ૧૩૫ ॥

વનમાં પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલાં શા-
કાદિવડે પણ તૃપ્તિ થાયછે, તો આ જળતાં
પેટ માટે કોણ મોટું પાપ કરે ! ॥ ૧૩૪ ॥

જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાને પ્રિય છે,
તેમ પ્રાણિયોને પણ હશે, એમ પોતાની
ઉપમાવડે બુદ્ધિમાન જ્ઞાનિયોએ વિચાર-
વું ॥ ૧૩૫ ॥

સ્વમાંસં પરમાંસેન યો વર્ધયિતુ-
મિચ્છતિ । નાસ્તિ ક્ષુદ્રતરસ્તસ્મા-
ત્સ નૃશંસતરો નરઃ ॥ ૧૩૬ ॥

જો પારકા માંસે કરી પોતાના માંસને
વધારવા ઇચ્છેછે, તેનાથી વધારે કોઈ અ-
ધમ નથી, ને તે અતિ કૂર છે ॥ ૧૩૬ ॥

નહિ પ્રાણાપ્રિયતરં લોકે કિંચન વિચિતે ।
તસ્માદ્યાં નરઃ કુર્યાદ્યથાત્માનિ તથાપરે ॥ ૧૩૭ ॥

જગતમાં પ્રાણથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ
નથી, માટે મનુષ્યે પોતાની પેઠે બીજા
ઉપર દયા રાખવી ॥ ૧૩૭ ॥

પ્રાણદાનાત્પરં દાનં ન ભૂતં ન ભ-
વિષ્યતિ । ન જ્ઞાત્મનઃ પ્રિયતરં
કિંચિદસ્તીત્વ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રાણદાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ દાન થયું નથી
તેમ થશે પણ નહીં; કેમકે આ લોકમાં
આત્માથી અધિક પ્રિય બીજું કંઈ નથી
એ નિશ્ચય છે ॥ ૧૩૮ ॥

અનિષ્ટં સર્વભૂતાનાં મરણં નામ
ભારત । મૃત્યુકાલે હિ ભૂતાનાં
સદ્યો જાયતિ વેપથુઃ ॥ ૧૩૯ ॥

પ્રાણિમાત્રને મરણ અપ્રિય છે, કારણ
મરણ સમય તેમને તત્કાળ કંપ પછીના
થાયછે, ॥ ૧૩૯ ॥

માટે પોતાના અલ્પ સુખ વાસ્તે નિરપરાધિ જીવોનું જીવન પર્થતનું સુખ તોડી
નાખવું એના જેવું પાપાચરણ બીજું કંઈ નથી. વળી પ્રાણિયોની સર્વ જાતિમાં આ-
નંદ રહેલ છે, જેથી તેમને પણ મનુષ્યની પેઠે જીવવાની ઘણી હોંસ હોયછે; અને પો-
તપોતીના કુટુંબમાં ઘણા રનેહ બંધાયછે, જેથી એક બીજાનો વિયોગ થતાં ભારે દુઃખ
થાયછે, જે પ્રત્યક્ષ આપણા અનુભવમાં આવેછે. કદિ એ નિરપરાધિ પ્રાણિયોની હિંસા
ન થાય તો, તેમની વસ્તી ઘણી વધી જઈ મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડે, એવો વિચાર
લાવી “ મનુષ્યના નિર્વાહ માટેજ પ્રાણિયોના શરીર સૃજાયલાં છે, ” એમ ધારી તેમની
હિંસા કરવી, એ મનુષ્ય જેવા વિવેકી પ્રાણિયે સુદલ છાજતું નથી. કારણ નિરપરાધી
પશુઓની વૃદ્ધિ ન થવા દેવી, એ તો મનુષ્યના હાથમાં છે. કેમકે જ્યારે જરૂર ન

હોય ત્યારે તેમનાં જોડલાંને એકઠાં થવાનો યોગ થવા દેવો નહીં. વળી સૃષ્ટિમાં એવો નિયંત્ર છે કે, જેની ઘણી વૃદ્ધિ થાય, તેનો પાછો ક્ષય પણ પોતાની મેળેજ થાયછે. તેપ્રમાણે વૃદ્ધિ પામેલા પશુ પક્ષિયોનો પણ સ્વભાવથીજ દુષ્કાળ વા રોગાદિ ઉત્પન્ન થઈ પાછો ક્ષય થાયછે; એટલે તે વધીને મનુષ્યને પીડાકારી થઈ પડતાં નથી. હજારો વર્ષથી જ્યાં હિંસા થતી નથી, ત્યાં હમણાં પણ પશુપક્ષિયોની, મનુષ્યને પીડા થઈ પડી હોય એવી ભીડ જોવામાં આવતી નથી ! કદી શરીરમાં બળ તથા વીર્ય વધારવા માટે માંસાહારની જરૂર છે, એવા વિચારથી પણ પ્રાણિયોની હિંસા કરતી યોગ્ય નથી. કેમકે ઘરમાં બેઠી રહેનાર માંસાહારી કરતાં મેહિનત કરી શરીરને કસનાર અન્નાહારીમાં વિશેષ બળ તથા વીર્ય જોવામાં આવેછે. એ ઉપરથી જણાયછે કે શરીરને કસવાથીજ બળ તથા વીર્યની પ્રાપ્તિ થાયછે, વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વ ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં વિમક્તઘન-
ગાત્રતા । દોષક્ષયોઽગ્નિવૃદ્ધિશ્ચ
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૧૪૦ ॥

કસરતથી શરીરમાં હલકાપણું, કામ કરવાનું સામર્થ્ય, અવયવોનું છુટા પડવું તથા દૃઢતા, વાતાદિ દોષનો ક્ષય અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે ॥ ૧૪૦ ॥

હવે સૂક્ષ્મ જંતુઓ કંઈ કામનાં નથી એવા વિચારથી તેમનો પણ નાશ કરવો યોગ્ય નથી, કારણ તેઓને પણ પોતાપોતાની જીંદગીનું સુખ હોયછે. જેથી તેમને સ્પર્શ કરતાંજ તેઓ મરવાના ભયને લીધે નાહાસ ભાગ કરેછે. માટે પ્રથમથીજ તેઓ જે રીતે ઉત્પન્ન ન થાય, તે રીતની મનુષ્ય સ્વચ્છતા રાખવી; અને ઉત્પન્ન થયાં હોય તો તેમને સ્થાનબ્રષ્ટ કરી દેવાં. પછી સ્વચ્છતા રાખેથી નવાં ઉત્પન્ન થશે નહિ. કદી પારકી વ્યથા ન જાણનાર તે જંતુઓથી મનુષ્યને થોડી પીડા થાય, તો તેને માટે તેમને દેહાંતની શિક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. કેમકે એવી શિક્ષા તો મનુષ્યના પ્રાણનો ઘાત કરે તેનેજ કરવી જોઈએ, એમ ન્યાય ભાસેછે. માટે તે અદ્ય પીડાકારી પ્રાણિયોને સ્થાનબ્રષ્ટ કરવા, એજ તેમણે કરેલા અપરાધની શિક્ષા યોગ્ય ભાસેછે. પછી તેમનો નાશ તો સ્વભાવથીજ થઈ જવાનો છે. અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિમાં પણ જીવન છે; તથાપિ તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા થતી નથી. કેમકે સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણિયોની જ્ઞાન સંબંધી સ્થિતિમાં ઘણો અંતર છે. યદ્યપિ સ્થાવરજંગમભાત્મક સર્વ પ્રાણિયોમાં મનુષ્યની જેડે જ્ઞાનની જગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તથાપિ તે મનુષ્યની અવસ્થાઓ કરતાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન શક્તિવાળી છે. જેમ કે મનુષ્યની જગૃત અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા કોઈ પણ પ્રાણિયોમાં દેખાતું નથી, પણ ઘણું કરી સ્વપ્ન અવસ્થા જેવું જ્ઞાન બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં અને સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવું જ્ઞાન સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થામાં દેખાયછે. અર્થાત્ મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થા જેવી બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા તથા સુષુપ્તિ અવસ્થા જેવી સ્થાવર પ્રાણિયોની જગૃત અવસ્થા હોયછે, ત્યારે તેમની બીજી અવસ્થા તો ઘણીજ ન્યૂન શક્તિવાળી હોવી જોઈયે. મનુષ્યની સ્વપ્ન અવસ્થાની સ્મૃતિની

પેઠે બીજા જંગમ પ્રાણિયોની જાગૃત અવસ્થાની સ્મૃતિ ઘણો કાળ સ્થિર રહી શકતી નથી, માટે તે બન્ને અવસ્થાના જ્ઞાનને એક સરખાં ગણ્યાં છે. પણ જેમ સ્વપ્નમાં મનુષ્યને તે અવસ્થાનાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઈચ્છા તથા મરણનો ભય હોય છે, તેમ જંગમ પ્રાણિયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે; માટે તેમના દેહનો ઘાત કરવો, એ પ્રસિદ્ધપણે હિંસા સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ સુષુપ્તિ અવસ્થાના મનુષ્યની પેઠે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોમાં જીવનની ક્રિયા ચાલુ રહેતાં સુખદુઃખનું ભાન, જીવવાની ઈચ્છા તથા મરણનો ભય પ્રસિદ્ધપણે જોવામાં આવતાં નથી, જેથી તેમના જ્ઞાનને મનુષ્યની સુષુપ્તિ અવસ્થાના જ્ઞાન જેવું ગણેલું છે; અને સુષુપ્તિમાંથી જેમ મનુષ્ય જાગૃત થાય છે, તેમ સ્થાવર પ્રાણિને જાગૃત થવાનો સંભવ નથી, માટે તેમનો આહાર કરવામાં કંઈ હિંસા ગણેલી નથી. વિચારદષ્ટિથી જોતાં જંગમ પ્રાણિયોનું જીવન સ્થાવર તથા સ્થાવર પ્રાણિયોનું જંગમ પ્રાણિયો જીવન છે. કારણ અન્નાદિ સ્થાવર વનસ્પતિનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે તે જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરને તથા જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરમાં જે તત્ત્વો છે, તે અન્નાદિ સ્થાવર પ્રાણિયોનાં શરીરને પુષ્ટિ આપનારાં છે. તેથીજ અન્નાદિ વનસ્પતિના લક્ષણથી જંગમ પ્રાણિયો સુખે જીવી બળવાન થાય છે, ને જંગમ પ્રાણિયોનાં શરીરસંબંધી ખાતરથી અન્નાદિ વનસ્પતિ સારી રીતે ઉછરી દઢ થાય છે. એ રીતે બંનેને પરસ્પરસંબંધ છે, ને જંગમનું જીવન સ્થાવર છે, માટે જેમ બંને તેમ અન્નાદિ વનસ્પતિની વૃદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે. તૈત્તિરીયારણ્યકના ૮ મા તથા ૯ મા પ્રપાઠકમાં કહ્યું છે કે,

અન્નં ન નિન્દ્યાત્ । અન્નં બહુ કુર્વોત્ ।
અન્નાદ્ભૂતાનિ જાયંતે । જાતાન્યન્નેન
વર્ધન્તે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠં ।
તસ્માત્સર્વૌષધમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

અન્નની નિંદા ન કરવી ને તેની વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું. અન્નથી પ્રાણિયો ઉત્પન્ન થાય છે ને તેથીજ વૃદ્ધિ પામે છે. અન્નજ પ્રાણિયોથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું છે, માટે સર્વનું ઔષધ કેહેવાય છે ॥ ૧૪૧ ॥

માટે અન્નાદિ વનસ્પતિ જેમ ઘણી પાકે તેમ કરવું. કદિ તેના પાકને, દુષ્કાળ પડે એ રીતની હાનિનો સંભવ બીજા જીવજંતુઓથી થાય, તો તે જીવજંતુઓનો નાશ કરી પાકનું રક્ષણ કરવું, એ ન્યાય લાસે છે. કારણ અન્ન એ મુખ્યત્વે કરી મનુષ્યનું જીવન છે, ને મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિયોમાં ઉત્તમ છે, માટે તેના રક્ષણ પ્રત્યે સૌથી પ્રથમ ધ્યાન પોહોંચાડવું જોઈયે. વળી સિંહ, વ્યાઘ્ર આદિ લઈ કૂર પ્રાણિયો, જે મનુષ્ય તથા તેમના પશુઓના પ્રાણઘાત કરનારા છે, તેમનો નાશ કરવો, એ પણ ન્યાય લાસે છે. કેમકે એ કૂર પ્રાણિયો જો વૃદ્ધિ પામે, તો મનુષ્ય અને તેમના ઉપયોગી પશુઓને પૃથિવી ઉપર સુખે વસવા દે નહીં. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કૃતે પ્રતિકૃતં કુર્યાદ્દિસને પ્રતિ-
હિંસનમ્ । તત્ર દોષો ન પતતિ
દુષ્ટે દુષ્ટવદાચરેત્ ॥ ૧૪૨ ॥

જે જેવું કરે તેની સામે તેવું કરવું ને મારે તેને મારવું, તેમાં દોષ લાગતો નથી; કેમકે દુષ્ટપ્રત્યે દુષ્ટની પેઠે આચરવું એ ન્યાય છે ॥ ૧૪૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભાગવતના સાતમા સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
 મોદેત સાધુરપિ વૃશ્ચિકસર્પહત્યા ॥૧૪૩॥ વીછી તથા સર્પાદિકૂર પ્રાણિયોનો નાશ
 થવાથી સત્પુરૂષ પણ હર્ષ પામે છે ॥૧૪૩॥

એ રીતે ન્યાય અન્યાય વિચારી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ અહિંસા ધર્મ પાળવો શ્રેષ્ઠ છે,
 કેમકે એ સર્વ ધર્માચરણમાં મુખ્ય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના, અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા
 અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અહિંસા પરમો ધર્મસ્તથાહિંસા
 પરો દમઃ । અહિંસા પરમં દાન-
 મહિંસા પરમં તપઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અહિંસા એ ઉત્તમ ધર્મ, ઉત્તમ દમ, ઉ-
 ત્તમ દાન તથા ઉત્તમ તપ છે ॥ ૧૪૪ ॥

સત્ય બોલવું તથા સત્ય આચરવું, એ ધર્મનું બીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે
 સત્ય સર્વને પ્રિય છે, ને તેથીજ સર્વ વ્યવહાર ચાલે છે; પણ અસત્ય કોઈને પ્રિય
 નથી, માટે તેનો ત્યાગ કરી સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ સત્યનેજ અડધું કરવું યોગ્ય છે. કલ્પત-
 ર્માં કહ્યું છે કે,

અસત્યમપ્રત્યયમૂલકારણં
 કુવાસનાસમ્મ સમૃદ્ધિવારણમ્ ।
 વિપશ્ચિદાનં પરવંચનોર્જિતં
 કૃતાપરાધં કૃતિભિર્વિવર્જિતમ્ ॥ ૧૪૫ ॥

જુદું બોલવું એ અવિશ્વાસનું મૂળ કારણ,
 ખરાબ વાસનાનું સ્થાન, સમૃદ્ધિને અટ-
 કાવનાર, વિપત્તિનું કારણ, પારકાને ઠગ-
 વામાં શક્તિમાન અને અપરાધ કરાવનાર
 છે, માટે વિદ્વાનોએ ત્યાગ કર્યું છે ॥૧૪૫॥

ચોરી ન કરવી, એ ધર્મનું ત્રીજું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈ પણ સ્ત્રી વા
 પુરૂષને, જેના ઉપર તેની મમતા અંધાઈ હોય એવી વસ્તુનું, તેની મરજી ઉપરાંત હરણુ
 થતાં કલેશ થાય છે. બીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી હુરકોઈ પ્રકારની વસ્તુ,
 તેના ઘણીની રજા મેળવ્યા વિના ખોતાના ઉપયોગ માટે લેવી, તેને ચોરી કહે છે. ચોરી
 કરનારની પ્રતિષ્ઠા ગૃહસ્થોમાં ઘટે છે, ને તેનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, જેથી ખો-
 તાનો નિર્વાહ ચલાવતાં તેને ઘણીજ અગવડ પડે છે. પરંતુ જેની નિષ્ઠા સ્વચ્છ હોય છે,
 એવાનો સર્વ જન વિશ્વાસ કરે છે, ને તે ખોતાનો નિર્વાહ ઘણી અચ્છી રીતે કરી શ-
 કે છે. માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ ખોતાની નિષ્ઠા ચોખી રાખી કોઈનું કંઈ હરણુ કરવું નહીં.

વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માતૃવત્ પરદારાણિ પરદ્રવ્યાણિ
 લોષ્ટવત્ । આત્મવત્ સર્વભૂતાણિ
 વીક્ષંતે ધર્મબુદ્ધયઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ધર્મ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય, પારકી સ્ત્રીને
 માતા સમાન, પારકા ધનને માટી સ-
 માન, અને સર્વ પ્રાણિને ખોતા સમાન
 જુવે છે ॥ ૧૪૬ ॥

સ્વચ્છતા રાખવી, એ ધર્મનું ચોથું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે એ સર્વને ગમે છે, મલીનતા કોઈને ગમતી નથી. અજ્ઞાન ઝાળક પણ સ્વચ્છતા ઇચ્છે છે. શરીર સ્વચ્છ રાખેથી તથા સાદાં પણ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેથી અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે છે, ને ઘણું કરી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો ભય રહેતો નથી. ગૃહસ્થોમાં જતાં લગ્ન થતી નથી, પણ સન્માનની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ રહે છે, ગૃહ તથા તેની આસપાસની જગ્યા, વાપરવા તથા પીવાનું જલ, ખાનપાનના પદાર્થ, હવા અને પેહેરવાનાં વસ્ત્ર, એ સર્વે સ્વચ્છ હોય તો ઘણું કરી નીરાગી રહેવાય છે. મલીનતા રાખનારને એથી ઉલટું થાય છે, માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ બધી રીતની સ્વચ્છતા રાખવી યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયો વશ્ય રાખવી એ ધર્મનું પાંચમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સર્વ જનને પોતા પ્રત્યે ખીજની ઇન્દ્રિયોનો પ્રકોપ રૂચતો નથી. ઇન્દ્રિયો બે પ્રકારની છે. કર્મેન્દ્રિય અને જ્ઞાનેન્દ્રિય. જેવડે ક્રિયા થાય છે, તેને કર્મેન્દ્રિય કહે છે અને જેવડે જ્ઞાન થાય છે તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહે છે. વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને ઉપસ્થ, એ કર્મેન્દ્રિય છે, કેમકે વાણીથી શબ્દ બોલાય છે, હાથથી વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે, પગથી પંથ કરાય છે, ગુદાથી મળ ત્યજાય છે અને ઉપસ્થથી પ્રજોત્પત્તિ કરાય છે. તેમ કાન, ત્વચા, આંખ, જીભ તથા નાક, એ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે. કેમકે કાનથી શબ્દ સંભળાય છે, ત્વચાથી સ્પર્શ જણાય છે, આંખથી રૂપ જોવાય છે, જીભથી રસ ચખાય છે અને નાકથી ગંધ સુંઘાય છે. એ દશે ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખવી અર્થાત્ વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ થાય એ રીતે તેમનો ઉપયોગ કરવો નહિ, તેને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કહે છે. એ ઇન્દ્રિયો એટલી તો બળવાન છે કે, પોતપોતાના વિષય પ્રત્યે મનને ખેંચી જાય છે. તે જો નિયમમાં રાખવાની ટેવ ન પાડી હોય તો મનને એટલું તો વિષયોમાં આસક્ત કરે છે કે, તે સારાસાર જાણવાનો વિવેક ભુલી જઈ મનુષ્યને મહા હાનિરૂપ ખાડામાં ઉતારી દે છે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન પીઢયોદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ-
લાલયેત્ । ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ
હરન્તિ પ્રસર્મં મનઃ ॥ ૧૪૭ ॥

ઇન્દ્રિયો બળવાન હોવાથી હઠાટકારે કરી મનને વિષયોમાં ખેંચી જાય છે. માટે તેમને અતિ પીડવી નહીં તેમ અતિ ખડેકાવવી પણ નહીં ॥ ૧૪૭ ॥

एणो गजः पतंगश्च भृंगो मीनस्तु पंचमः ।
शब्दस्पर्शरूपगंधरसैरेते हताः खलु ॥ १४८

કેમકે હરિણ, હસ્તિ, પતંગ, ભ્રમર તથા પાંચમું મત્સ્ય, એ કુમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, ગંધ અને રસે કરી નાશ પામે છે ૧૪૮

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખવી યોગ્ય છે. દાન આપવું, એ ધર્મનું છઠું સ્વાભાવિક સાધન છે; કેમકે, પોતા પ્રત્યે સર્વને એ પ્રિય છે. કંઈ પણ પ્રતિઉપકારની ઇચ્છા રાખ્યાવિના કોઈ પણ પ્રાણીને હરકોઈ પ્રકારની જરૂરિયાતની વસ્તુ, પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી મેળવી દેવી, તેને દાન કહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૭ મા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે,

દાતૃવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેऽનુપ-
કારિણે । દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ
તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

વળી વિપ્લુશર્માયે કહેલ છે કે,

મરુસ્થલ્યાં યથા વૃષ્ટિઃ ક્ષુધાર્તે
ભોજનં તથા । દરિદ્રે દીયતે
દાનં સફલં પાણ્ડુનન્દન ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રાન્મર કૌતેય મા પ્રયચ્છેશ્વરે
ધનમ્ । વ્યાધિતસ્યૌષધં પથ્યં
નીરુજસ્ય કિમૌષધૈઃ ॥ ૧૫૧ ॥

તેમ આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વૃથા વૃષ્ટિઃ સમુદ્રેષુ વૃથા તૃપ્તેષુ
ભોજનમ્ । વૃથા દાનં ધનાઢ્યેષુ
વૃથા દીપો દિવાપિ ચ ॥ ૧૫૨ ॥

જલે તૈલં સ્વલે ગુહ્યં
પાત્રે દાનં મનાગપિ ।
પ્રાજ્ઞે શાસ્ત્રં સ્વયં યાતિ
વિસ્તારં વસ્તુશક્તિતઃ ॥ ૧૫૩ ॥

જે કે સંસારમાં અનેક વસ્તુની ગરજ પડે છે, તથાપિ જેના વિના આલેજ નહિ
એવી ગરજ અન્ન, જળ, વસ્ત્ર, ઔષધી, સ્થાન તથા વિદ્યાકળાની હોય છે, બ્રુખ્યાને
અન્ન, તર્થ્યાંને જળ, ઉઘાડાને વસ્ત્ર, રોગીને ઔષધ, થાકેલાને સ્થાન તથા બાળકને
વિદ્યાકળા આપવારૂપ દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અન્નથી શરીરનું પોષણ થાય છે, ને એ
વિના જીવાતું નથી, એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. માટે એની અત્યંત જરૂર છે, જેથી
એનું દાન શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનનીપર્વના ૬૭ મા અધ્યાયમાં
કહેલ છે કે,

અન્નાદ્દલં ચ તેજશ્ચ પ્રાણિનાં
વર્દ્ધતે સદા । અન્નદાનમતસ્ત-
સ્માચ્છેષ્ટમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ ૧૫૪ ॥

જેની પાસેથી પ્રતિઉપકાર મેળવવાની
ઇચ્છા નથી એવા યોગ્યને, દેશ કાળ જોઈ
દેવા લાયક જે દેવાય, તે સાત્ત્વિક દાન
કહેવાય છે ॥ ૧૪૯ ॥

જેમ મારગાડમાં વૃષ્ટિ થવી તથા ભુખ્યાને
ભોજન દેવું સફળ છે, તેમ દરિદ્રને જે
દાન દેવાય, તે સફળ જાણવું ॥ ૧૫૦ ॥

દરિદ્રને દાન આપી પોષણ કર, સમર્થને
ધન મ આપ; કારણ રોગીને ઔષધ
હિતરૂપ છે, પણ નીરોગીને ઔષધે કરી
શું ? ॥ ૧૫૧ ॥

સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ થવી, તૃપ્તને ભોજન દેવું,
ધનવાનને દાન આપવું તથા દિવસે દિવે
કરવો, એ સર્વ વૃથા જાણવાં ॥ ૧૫૨ ॥

પણ જળમાં નાખેલું તેલ, દુર્જનને કહેલું
ગુહ્ય, યોગ્યને આપેલું દાન, તથા બુદ્ધિ-
માનને શિખવેલું શાસ્ત્ર થોડું હોય, તો-
પણ વસ્તુ શક્તિવડે પોતાની મેળે વિસ્તા-
રને પામે છે ॥ ૧૫૩ ॥

અન્નથી પ્રાણિયોનું બળ તથા તેજ સહા
વધે છે, તેથી પ્રજાપતિએ અન્નદાન શ્રેષ્ઠ
કહ્યું છે ॥ ૧૫૪ ॥

માટે શક્તિમાન્ જનોએ ભુખ્યાને અન્ન મળે એ રીતના ધર્મની અજ્ઞશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. તેમ પાણીવિના પણ જીવી શકાતું નથી, એ સર્વના જાણવામાં છે; જેથી એ પણ અત્યંત જરૂરી વસ્તુ હોવાથી એનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ કહેલું છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

પાનીયં પરમં દાનં દાનાનાં મનુ-
રબ્રવીત્ । તસ્માત્કૂપાંશ્ચ વાપીંશ્ચ
તદાગાનિ ચ खानयेत् ॥ ૧૫૬ ॥

મનુષ્યે સર્વ પ્રકારના દાનમાં પાણીનું દાન
શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, માટે કુવા, પગથીઆળી વાવ
તથા તળાવ ખોદાવવાં ॥ ૧૫૫ ॥

અને જ્યાં જલસ્થાન ન હોય ત્યાં પાણી પાવાનાં પરખ બંધાવવાં. વળી જેમ ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાથી શરીરને બચાવવા માટે અન્ન તથા જળના આહારની જરૂર છે, તેમ શીતોષ્ણતાથી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે તેને વસ્ત્રવડે ઢાંકવાની પણ જરૂર છે. ભુખ્યા તર્ક્યાથી હજી મનુષ્યમાં ફરી શકાય છે, પણ ઉઘાડા અંગવાળાથી તો મુદ્દલ ફરી શકાતું નથી. કેમકે તેમ કરતાં તે પશુ જેવો કરે છે, ને તેને એટલી તો લજ્જા લાગે છે કે મરણથી પણ અધીક દુઃખ થાય છે, તેથી વસ્ત્રનું દાન પણ શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન્ જનોએ ઉઘાડાને વસ્ત્ર આપવાં યોગ્ય છે. ઔષધીની જરૂર તો અત્યંત જણાયેલી છે, કેમકે શરીર ઉત્પન્ન થતાંજ તેને નાનાપ્રકારના રોગ થવાનો સંભવ હોય છે. રોગ શરીરને પીડે છે, ને વધી જતાં તેનો નાશ કરે છે. માટે જેને રોગ થયો હોય, તેને પીડા થવા ઉપરાંત પ્રાણનો વિયોગ થવાનો ભય રહે છે. જેથી તે જેમ અને તેમ રોગથી તુરંત મુક્ત થવાને ઇચ્છે છે. તેવા સમયમાં તેને ઔષધી આપી સારો કરવો, એ તેને મૃત્યુથી અભય આપ્યા સમાન છે, અને અભયદાન અતિશ્રેષ્ઠ કહેલ છે. વિ-
ષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

न गोमदानं न महीप्रदानं न चान्नदानं
हि तथा प्रधानम् । यथा वदंतीह बुधाः
प्रधानं सर्वप्रदानेष्वभयप्रदानम् ॥ ૧૫૬ ॥

આ લોકમાં પંડિતો સર્વ દાનમાં જે રીતે
અભયદાનને મુખ્ય ગણે છે, તે રીતે ગો-
દાન, ભૂમદાન તથા અન્નદાનને મુખ્ય
ગણતા નથી ॥ ૧૫૬ ॥

તેથી ઔષધીનું દાન પર શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે સમર્થ જનોએ જેમાંથી ઔષધ મળે એવી ધર્મની ઔષધશાળા સ્થાપવી યોગ્ય છે. વળી થાકેલાને આરામ લેવામાટે સ્થાનની કેટલી જરૂર પડે છે, એ યાત્રાળુ જનોના અનુભવમાં સારી રીતે આવે છે. કે-
મકે માર્ગનો થાક લાગ્યાથી અતિ કાયર થઈ જવાય છે, વિશ્રાંતિ લેવાની અત્યંત જરૂર પડે છે. તેવા સમયમાં તેમને ઉતરવા માટે સ્થાન આપવું, એ અતિ ઉત્તમ ક-
હેલું છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

जलाशयाश्च वृक्षाश्च विश्राम-
गृहमध्वनि । सेतुः प्रतिष्ठितो
येन तेन सर्वं वशीकृतम् ॥ ૧૫૭ ॥

જે વાવ આદિ જળ સ્થાન કરાવે, વૃક્ષો
રોપાવે અને ધર્મશાળા તથા પાજ બંધાવે
તેણે સર્વ વસ્તુ કઈ જાણવું ॥ ૧૫૭ ॥

વળી ખાળકને વિદ્યા તથા કળા શિખવવાની તો ઘણીજ અગત્ય છે. કેમકે તેને ભવિષ્યમાં પોતાની નિર્વાહ ચલાવી સુખી થવાનો સર્વ આધાર તે શિખવા ઉપર છે. કારણ સંસારમાં એવો કોઈ નથી જે સ્વાર્થવિના પ્રીતિ કરે. કહ્યું છે કે.

સ્વાર્થસ્તુ સર્વપ્રિયઃ ॥ ૧૫૮ ॥

સ્વાર્થ સર્વને પ્રિય છે ॥ ૧૫૮ ॥

વળી શ્રીમદ્ભારતના શાંતિપર્વના ૧૩૮ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કશ્ચિત્કસ્યચિન્મિત્રં ન કશ્ચિત્કસ્ય-
ચિદ્રિપુઃ । અર્થતસ્તુ નિવધ્યંતે મિત્રાણિ
રિપવસ્તથા ॥ ૧૬૯ ॥

કોઈ કોઈનો મિત્ર નથી તેમ કોઈ કોઈનો
શત્રુ નથી, પણ સ્વાર્થથીજ મિત્ર તથા
શત્રુ થાયછે ॥ ૧૫૯ ॥

માટે જેમાંથી કોઈનો સ્વાર્થ સરતો નથી, તેના ઉપર કોઈ પ્રીતિ કરતું નથી, જેથી તેનો નિર્વાહ ચાલી શકતો નથી. પણ જેમાંથી સ્વાર્થ સહેછે, એવી વિદ્યા તથા કળા શિખેલો પુરૂષ જનોના ઉપયોગમાં આવવાથી તેમને પ્રિય થઈ પડેછે, ને તેમની પાસેથી પોતાના શ્રમનો બદલો મેળવી સુખે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવી શકેછે. વિષ્ણુ-શર્માયે કહ્યું છે કે,

વિદ્યા દદાતિ વિનયં
વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્ ।
પાત્રત્વાદ્ધનમાપ્નોતિ
ધનાદ્ધર્મ તતઃ સુખમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

મનુષ્યને વિદ્યા વિનય આપેછે, ને વિન-
યથી તે વ્યવહારમાં પાત્ર અર્થાત્ લોકોના
વશ્વાસને યોગ્ય થાયછે; જેથી ધન મેળવી
શકેછે અને ધનથી પરોપકાર થઈ શકે ને
તેથી અંતઃકરણને સુખ થાયછે ॥ ૧૬૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અન્નદાનાત્પરં દાનં વિદ્યાદાનમતઃ
પરમ્ । અન્નેન ક્ષણિકા તૃપ્તિર્યાવ-
જીવં તુ વિદ્યાયા ॥ ૧૬૧ ॥

સર્વ દાનથી અન્નદાન શ્રેષ્ઠ છે ને વિદ્યા-
દાન તેથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે અન્ન વડે
ક્ષણિક પણ વિદ્યા વડે તો અવિત પર્યંત
તૃપ્તિ થાયછે ॥ ૧૬૧ ॥

તેથી વિદ્યા કળાનું દાન સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણેલું છે. માટે શક્તિમાન જનોએ ધર્માર્થે વિદ્યા તથા કળાની શાળાઓ સ્થાપવી યોગ્ય છે. જે રીતે અન્નથી તે વિદ્યા પર્યંતનાં સર્વ દાન એક બીજાથી શ્રેષ્ઠ છે, માટે પ્રત્યેક અતિ શ્રેષ્ઠ કહેલ છે. એ સિવાય અશ-કતોને જે જે વસ્તુની ગરજ પડે તે તે વસ્તુ આપવારૂપ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. એ સર્વ દાનમાંથી જે જે પોતાથી બની શકે તે તે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ આપવાં અવશ્ય છે. કેમકે વિષ્ણુશર્માયે કહેલ છે કે,

યસ્મિન્જીવતિ જીવન્તિ બહવઃ સ
તુ જીવતિ । કાકોપિ કિં ન કુ-
રુતે ચંચ્વા સ્વૌદરપૂરણમ્ ॥ ૧૬૨ ॥

જેના આશ્રયથી ઘણા જીવેછે, તેજ જીવેછે
એમ બાણવું; કારણ પોતાનું પેટ તો શું
કાગડો પણ ચાંચે કરી નથી ભરતો ? ૧૬૨

પ્રાણિયો ઉપર દયા રાખવી, એ ધર્મનું સાતમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે પોતા પ્રત્યે સર્વ કોઈ બીજાની દયાનેજ ઇચ્છેછે. દયા રાખનારને સર્વ વશ થાયછે; ઘણું કરી તેનો કોઈ શત્રુ થતો નથી, જેથી તેને બીજાથી ભય થવાનો સંભવ થોડો હોયછે શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અભયં સર્વભૂતેભ્યો યો દદાતિ દયાપરઃ । જે દયાળુ મનુષ્ય સર્વ પ્રાણિને અભય આપેછે, તેને પ્રાણિયો પણ અભય આપેછે, એમ સાંભળ્યું છે ॥ ૧૬૩ ॥
અભયં તસ્ય ભૂતાનિ દદતીત્યનુશુશ્રુમ ૧૬૩

માટે પ્રાણિયોપર દયા રાખવી એ વિષે વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાણા યથાત્મનોડ્ભીષ્ટા ભૂતાના- જેમ પોતાના પ્રાણ પોતાનો ઠહાલા છે, તેમજ પ્રાણિયોને પણ તેમના પ્રાણ ઠહાલા છે; તેથી પોતાની ઉપમાયે કરી સત્પુરૂષો પ્રાણિયોપર દયા કરેછે ॥ ૧૬૪ ॥
મપિ તે તથા ॥ આત્મૌપમ્યેન ભૂ-
તેષુ દયાં કુર્વતિ સાધવઃ ॥ ૧૬૪ ॥

માટે બધા સ્ત્રીપુરૂષોયે અંતઃકરણમાં સર્વ ઉપર દયા રાખવી, તેમનું પોતાથી બની શકે તે રીતે ન્યાયથી હરકોઈ પ્રકારનું ભલું કરવું, પણ બુરું કરવું નહીં. મનને નિયમમાં રાખવું, એ ધર્મનું આઠમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે કોઈને પણ પોતા પ્રત્યે બીજાનું કઠોર મન રચવું નથી. ઇન્દ્રિયો વડે વિષયો પ્રત્યે ઞંચાતા મનને રોકવું તથા વિવેક વિચારી તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ દુર્ગુણોથી દૂર રાખવું, તેને મનનું દમન કહેછે. જેનું મન શાંત હોયછે તેના પ્રત્યે ઘણું કરી સર્વ પ્રેમ રાખેછે; ને સ્વભાવથીજ તેનો કોઈ દ્રોહી થતો નથી. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૬૦ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

દમસ્તેજો વર્ધયતિ પવિત્રશ્ચ દમ તેજને વધારેછે ને અતિ પવિત્ર છે, અને પાપ રહિત તથા તેજેયુક્ત પુરૂષ મહત્તાને પામેછે ॥ ૧૬૫ ॥
દમઃ પરઃ । વિપાત્મા તેજસા
યુક્તઃ પુરુષો વિંદતે મહત્ ॥ ૧૬૫ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોયે વિવેક વિચારી કોઈને તથા પોતાને કોઈ રીતની હાનિ થાય એ રીતે મનનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ક્ષમા રાખવી એ ધર્મનું નવમું સ્વાભાવિક સાધન છે, કેમકે સૌ કોઈ પોતાપ્રત્યે બીજાની ક્ષમાનેજ ઇચ્છેછે. ક્ષમા રાખનાર સર્વને પ્રિય થાયછે, ને તેનો અપરાધ કરનાર પોતેજ પશ્ચાત્તાપને પામેછે. કહ્યું છે કે,

નરસ્યાભરણં રૂપં રૂપસ્યાભરણં નરનું ભૂષણ રૂપ, રૂપનું ભૂષણ ગુણ, ગુણનું ભૂષણ જ્ઞાન અને જ્ઞાનનું ભૂષણ ક્ષમા છે ॥ ૧૬૬ ॥
ગુણઃ । ગુણસ્યાભરણં જ્ઞાનં
જ્ઞાનસ્યાભરણં ક્ષમા ॥ ૧૬૬ ॥

વળી શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગ તથા વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

ક્ષમા બલમશક્તાનાં શક્તાનાં ભૂષણં
ક્ષમા । ક્ષમા વશીકૃતિર્લોકે ક્ષમ-
યા કિં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૧૬૭ ॥

અબુદ્દિમાશ્રિતાનાં તુ ક્ષંતવ્યમપ-
રાધિનામ્ । ન હિ સર્વત્ર પાણ્ડિત્યં
મુલભં પુરુષેણ વૈ ॥ ૧૬૮ ॥

પૂર્વોપકારી યસ્તે સ્યાદપરાધે
ગરીયસિ । ઉપકારેણ તત્તસ્ય
ક્ષંતવ્યમપરાધિનઃ ॥ ૧૬૯ ॥

જગતમાં ક્ષમા અશકતોનું બળ, શક્તિ-
માનનું ભૂષણ તથા વશીકરણ છે; માટે
તેનાથી શું સિદ્ધ થતું નથી ! ॥ ૧૬૭ ॥

સમજ વિનાના અપરાધિયોનો અપરાધ
ક્ષમા કરવો, કેમકે પુરૂષને સર્વ વિષયમાં
પંડિતપણું સુલભ નથી ॥ ૧૬૮ ॥

જેણે પૂર્વે તારો ઉપકાર કર્યો હોય, તે
કદી મોહોટો અપરાધ કરે, તો તેના ઉ-
પકારને યાદ કરી તેનો અપરાધ ક્ષમા
કરવા ॥ ૧૬૯ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરૂષોએ વિવેક વિચારી ક્ષમા રાખવી યોગ્ય છે. સૃષ્ટિમાં એવો
નિયમ છે કે, હરકોઈ કાર્ય થાય તો તેનું પ્રતિકાર્ય થવું જોઈયે. જેથી ણિજનું પ્રતિણિજ,
અઘાતનો પ્રત્યાઘાત અને ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ થાયછે. એજ રીતે આચરણનું પણ
પ્રત્યાચરણ થાયછે. જેમ કે આપણે કોઈના ઉપર ક્રોધ કરિયે, તો તે આપણા ઉપર
ક્રોધ કરેછે. ટુંકામાં જેવું આપણે તેના પ્રત્યે આચરિયે તેવું તે આપણા પ્રત્યે આચ-
રેછે. અજ્ઞાન બાળક તથા પશુ પણ પ્રેમ કરિયે તો પ્રેમ ને ક્રોધ કરિયે તો ક્રોધ કરેછે
જેમ બાળક હસીને પ્રેમ તથા રડીને ક્રોધ દેખાડેછે, તેમ પશુ પુછડું હલાવી, પાસે
આવી ચાટી તથા મસ્તક ધરીને પ્રેમ તથા સામે ઘુરકીને ક્રોધ દેખાડેછે. માટે વિવેક
વિચારી મન, વાણી તથા કર્મે કરી સૌપ્રત્યે રૂડી રીતે આચરવું, જેથી કોઈને તેમ
પોતાને કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં ઉલટો લાભ થાયછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારનું
અન્યાયથી અહિત કરવું એ પાપ, અને ન્યાયથી હિત કરવું એ પુણ્ય કેહેવાયછે,
ધર્મમાં આહિંસાદિ નવ સાધન આચરવાથી પ્રણિએનું હિત થાયછે, માટે એ પુણ્ય
અને એથી ઉલટાં હિંસાદિ આચરતાં અહિત થાયછે, માટે એ પાપ સમજવાં. શુકની-
તિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

હિંસાસ્તેયાન્યથા કામં પૈશૂન્યં પરુ-
વાનૃતે । સંમિત્રાલાપવ્યાપાદમાભિ-
ધ્યા દગ્વિપર્યયમ્ । પાપં કર્મેતિ
દશધા કાયવાહ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૭૦ ॥

હિંસા, ચોરી તથા અગમ્ય ગમન એ ત્રણ
કાયિક; ચાડી, કઠોર ભાષણ; જીહું બોલવું
તથા યથેચ્છ લવલવાટ એ ચાર વાચિક
અને પારકા દ્રોહનું ચિંતન, પરધનની
ઈચ્છા, તથા ઈશ્વરમાં અનાસ્તા એ ત્રણ
માનસિક મળી દશ પ્રકારનાં પાપ શરીર,
વાણી તથા મને કરી ત્યાગ કરવાં ॥ ૧૭૦ ॥

માટે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ હિંસાદિ અધર્મનો ત્યાગ કરી અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કરવું યોગ્ય છે. એમ કરવામાં કદિ અનાદર આવે નો પોતાની ઉપમાએ જોવું, જેથી અનાદર મટી જઇ ધર્માચરણમાં પ્રીતિ થાયછે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યાશ્વાને ચ દાને ચ
સુખદુઃખે પ્રિયાપ્રિયે ।
આત્મૌપમ્યેન પુરુષઃ
પ્રમાણમધિગચ્છતિ ॥ ૧૭૧ ॥

બીજાને તિરસ્કાર કરવામાં; દાન અપાવામાં સુખ દુઃખ દેવામાં તથા પ્રિય અપ્રિય કરવામાં કેવું લાગેછે, તેનું પ્રમાણ, મનુષ્ય પોતાની ઉપમા વડે કરી શકેછે ॥ ૧૭૧ ॥

એ અહિંસાદિ, ધર્મના સ્વાભાવિક સાધન, બાળકથી તે વૃદ્ધ પર્યંત સર્વ સ્ત્રીપુરુષને આચરવામાં સાધારણ હોવાથી સામાન્ય ધર્મ કહેવાયછે. એ ઉપરાંત સ્ત્રી તથા પુરુષ જાતિયે પોતાના હરકોઇ પ્રકારના સત્સંબંધમાં આવનાર સાથે કેવી રીતે વર્તવું, એ સંબંધી જે વિવેક છે, તેને વિશેષધર્મ કહેછે. પ્રથમ લગ્ન કર્યા પછી સ્ત્રીપુરુષે પરસ્પર પ્રીતિથી રહેવું, વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અન્યોન્યસ્થાવ્યભીચારો ભવેદામ-
રણાંતિકઃ । એષ ધર્મઃ સમાસેન
જ્ઞેયઃ સ્ત્રીપુંસયોઃ પરઃ ॥ ૧૭૨ ॥

મરતાં સુધી સ્ત્રીપુરુષનો પરસ્પર લાવ ચાલુ રહે, એજ તેમનો સંસ્થેપથી પરમ ધર્મ બાણવો ॥ ૧૭૨ ॥

તથા નિત્યં યતેયાતાં સ્ત્રીપુંસૌ તુ
કૃતક્રિયૌ । યથા નાભિચરેતાં તૌ
વિયુક્તાવિતરેતરમ્ ॥ ૧૭૩ ॥

માટે પરણેલાં સ્ત્રીપુરુષના જોડાંએ, એક બીજાથી જુડાં પડતાં પણ, જેમ પરસ્પરે અલાવ ન આવે, તેવી રીતે સદા યત્ન કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

પ્રજાર્થં હિ સ્ત્રિયઃ સૃષ્ટાઃ સંતાનાર્થ-
ચ માનવાઃ । તસ્માત્સાધારણો
ધર્મઃ શ્રુતૌ પત્ન્યા સહોદિતઃ ॥ ૧૭૪ ॥

ગર્ભધારણ કરવા સારૂ સ્ત્રિયોને અને ગ-
ર્ભધાન કરવા સારૂ પુરુષોને ઉત્પન્ન ક-
ર્યાંછે; માટે વેદમાં સાધારણ ધર્મકાર્ય પ-
તિયે પત્નિ સહિત કરવા કહેલ છે ॥ ૧૭૪ ॥

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્તા માર્યા
તથૈવ ચ । યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં
કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૧૭૫ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રીથી પુરુષ અને પુરુષથી સ્ત્રી
સંતુષ્ટ રહેછે અર્થાત્ બન્નેને પરસ્પરે
પ્રીતિ હોયછે, તે કુળનું સદા કલ્યાણજ
થાયછે ॥ ૧૭૫ ॥

માટે વેદબ્યાસે કહ્યું છે કે,

સમ્યક્ધર્માર્થકામેષુ દંપતીભ્યામહર્નિશમ્ ।
 એકચિત્તતયા ભાવ્યંસમાનવ્રતવૃત્તિતઃ ॥ ૧૭૬ ॥

સારી રીતે ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપા-
 દન કરવામાં સ્ત્રીપુરૂષે નિરંતર સમાનમ-
 તથી એક ચિત્તે વર્તવું ॥ ૧૭૬ ॥

હવે સ્ત્રીયોએ સદા પોતાના તત્સંબંધી પુરૂષોના રક્ષણમાં રહેવું, કદી સ્વતંત્ર રહેવું નહીં; કારણ તેમનામાં પુરૂષ જાતિ કરતાં સ્વાભાવથીજ તન તથા મનનું બળ ઓછું હોયછે. તેથી તેઓ જો સ્વતંત્રપણે રહે, તો કપટી પુરૂષો તેમને લોભાવી પોતાના ફાંદામાં ફસાવી દે. જેથી તેમનું શિયળ લંગ થાય, ને તેઓ મોટા અપયશને પામી સંસારમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહી શકે નહીં. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

બાલયા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધયા વા-
 પિ યોષિતા । ન સ્વાતંત્ર્યેણ કર્ત-
 વ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥ ૧૭૭ ॥

બાળક, જુવાન વા વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ પણ ગૃ-
 હને વિષે ભર્તાદિ વડીલોને પૂછ્યા વગર
 કંઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહીં ॥ ૧૭૭ ॥

બાલ્યે પિતુર્વશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય
 યૌવને । પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રેતે ન
 ભજેત્સ્ત્રી સ્વતંત્રતામ્ ॥ ૧૭૮ ॥

સ્ત્રીઓ બાળપણમાં માતાપિતાને, યુવાવ-
 સ્થામાં પતિને અને કદી પતિ મરણ
 પામે તો પુત્રને વશ રહેવું, પણ ક્યારેય
 સ્વતંત્રપણે રહેવું નહીં ॥ ૧૭૮ ॥

એ રીતે પોતાના તત્સંબંધિયોના સ્વાધીનમાં રહી સ્ત્રીયોએ નિય ગૃહ સંબંધી સર્વ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેવું, આળસ્ય રાખી પડી રહેવું નહિ. કેમકે તેમ કરેથી કામ બ-
 ગડેછે, સર્વને અપ્રિય થવાયછે, શરીર જડ થાયછે, ને ખાધેલું બરાબર પચતું નથી. જેથી બળ ઘટેછે. ને તુરત રોગ થવાનો સંભવ રહેછે. પણ એથી ઉલટું કામમાં તત્પર રહેવાથી કામ સારું થાયછે, સર્વને પ્રિય થવાયછે, શરીરમાં સ્ફુર્તિ આવેછે. ને ખાધેલું તુરત પચી જાયછે. જેથી બળ વધેછે. ને રોગ થવાનો સંભવ થોડો રહેછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાયામદૃઢગાત્રાણાં
 વ્યાધિર્નૈવોપજાયતે ॥ ૧૭૯ ॥

મહેનતથી દૃઢ કરેલા શરીરવાળાને ઘણું
 કરી રોગ થતો નથી ॥ ૧૭૯ ॥

સ્વાભાવથીજ પુરૂષશરીર કરતાં સ્ત્રીશરીર દુર્બળ સ્થળાયેલું છે, જેથી પુરૂષમાં જો-
 ટલું તન તથા મનનું બળ હોયછે, તેટલું સ્ત્રીમાં હોતું નથી. માટે અનાદિ કાળથી
 એવી સમજીત થયેલી હીસેછે કે, પોતાના તથા કુટુંબના ભરણપોષણ માટે સ્ત્રીએ ઘરનું
 તથા પુરૂષે બહારનું કાર્ય કરવું. પણ ન ચાલતાં સ્ત્રીએ બહારનું તથા પુરૂષે ઘરનું પણ
 કરવું. સ્ત્રીયોએ શું શું કર્તવ્ય છે તેવિષે ઋગ્વેદના અષ્ટક ૮ ના અધ્યાય ત્રીજામાં સ્ત્રીને
 આજ્ઞા કરેલ છે કે,

સમ્રાજ્ઞી શ્વશુરે ભવ સમ્રાજ્ઞી
શ્વશ્ર્વાં ભવ । નનાંદરિ સમ્રા-
જ્ઞી ભવ સમ્રાજ્ઞી અધિ દેવૃષુ ॥ ૧૮૦ ॥

સાસુ, સસરા, નણુંદ તથા દેવરાદિવિષે
ઘટતાં આચરણુથી તેમને વશ કરનારી
થા ॥ ૧૮૦ ॥

તેમ શુકનીતિના એથા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પત્યુઃ પૂર્વ સમુત્થાય દેહશુદ્ધિં
વિધાય ચ । ઉત્થાપ્ય શયની-
યાનિ કૃત્વા વેશ્મવિશોધનમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

સ્ત્રિયે પતિની પેહેલાં ઉડી, હાતણુપાણી
કરી, મુખ ધોઈ, પથારી ઉપાડી, ઘરને
આડી, સાફ કરી ॥ ૧૮૧ ॥

મહાનસસ્થપાત્રાણિ બહિઃ પ્રક્ષાલ્ય
સર્વશઃ । મૃદ્ધિસ્તુ શોધયેચ્છુર્હીં ત-
ત્રાગ્નિં સેન્ધનં ન્યસેત્ ॥ ૧૮૨ ॥

તથા રસોડામાં બધાં વાસણુ ઘરની બા-
હેર સારી રીતે માંજી, માટીવડે ચુલાને
લીપવો ને તેમાં રસોઈ માટે કાષ્ટ સહિત
અગ્નિ મૂકવો ॥ ૧૮૨ ॥

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ
રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ।
કૃતપૂર્વાલ્લકાર્યેયં
શ્વશુરાવભિવાદયેત્ ॥ ૧૮૩ ॥

પછી ગૃહમાં વાપરવાનાં બીજાં વાસણુ,
ઘી, તેલ વિગેરે રસ, ધાન્ય તથા નિત્ય
બર્ચ માટેના મૈસા તપાસવા. એ રીતે
સવારનું કામ કરી, નાહી ધોઈ સ્વચ્છ
થઈને, તેણે સાસુ તથા સસરાને પગે
લાગવું ॥ ૧૮૩ ॥

તાભ્યાં મર્તૃપિતૃભ્યાં વા ભ્રાતૃ-
માતુલબાન્ધવૈઃ । વસ્ત્રાલંકારરત્ના-
નિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ॥ ૧૮૪ ॥

પછી તેમણે, તે સ્વામિયે, માતાપિતાયે, અને
ભાઈ, મામા તથા સંબંધિયેયે આપેલાં વસ્ત્ર,
અલંકાર તથા રત્ન ધારણુ કરવાં ॥ ૧૮૪ ॥

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુ-
વર્તિની । છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા
સવ દ્વિત્વીકર્મસુ । દાસીવતે દિષ્ટકા-
ર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદા ભવેત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અને સદા મન, વાણી તથા કર્મે કરી શુદ્ધ
પતિની આજ્ઞા પાલનારી, તેને છાયાની
પેઠે અનુસરનારી, સ્વચ્છ, તેનાં હિત કા-
ર્યમાં મિત્રસમાન તથા હુકમ ઉઠાવવામાં
હાસી સમાન થવું ॥ ૧૮૫ ॥

તતોડ્ઞસાધનં કૃત્વા પતયે વિ-
નિવેદ્ય સા । વૈશ્વદેવોદ્ધૃતૈરન્નૈ-
ર્મોજનીયાંશ્ચ મોજયેત્ ॥ ૧૮૬ ॥

પછી રસોઈ તૈયાર કરી, પતિને કહી,
તેણે કરેલી પરમેશ્વરની પ્રાર્થનાવડે પ-
વિત્ર કરેલા અન્ને કરી સસરાદિને જ-
માડવા ॥ ૧૮૬ ॥

પતિં ચ તદનુજ્ઞાતા
શિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ।
શ્રુત્વા નયેદહઃશેપં
સદાયવ્યયચિન્તયા ॥ ૧૮૭ ॥

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહશુદ્ધિં
વિધાય ચ । કૃતાન્નસાધના
સાધ્વી સમૃત્યં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

નાતિતૃપ્તા સ્વયં શ્રુત્વા ગૃહનીતિં
વિધાય ચ । આસ્તૃત્ય સાધુ શયં-
નં તતઃ પરિચરેત્ પતિમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

સુપ્તે પત્યૌ તદધ્યાસ્ય સ્વયં તદ્વત-
માનસા । અનગ્ના ચાપ્રમત્તા ચ
નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ ૧૯૦ ॥

નોચ્ચૈર્વેદેન્ન પરુષં
ન બહાહુતિમપ્રિયમ્ ।
ન કેનચિચ્ચ વિવેદ-
દપ્રલાપવિવાદિની
ન ચાસ્ય વ્યયશીલા સ્યા-
ન્ન ધર્માર્થવિરોધિની ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાદોન્માદરોષેર્પર્યાવચંનાન્યતિનિ-
ન્દિતાન્ । પૈશુન્યહિંસાવિષયાન્મો-
હાહંકારદર્પિતાન્ । નાસ્તિક્યસાહસ-
સ્તેયદંભાન્ સાધ્વી વિવર્જયેત્ ॥ ૧૯૨ ॥

કૃષિપણ્યાદિપુઙ્કૃત્યે ભવેયુસ્તાઃ
પ્રસાધિકાઃ । સંગીતૈર્મધુરાભૌપૈઃ
સ્વાયત્તસ્તુ પતિર્યથા ॥ ૧૯૩ ॥

અને પતિને પણ જમાડી તેની રજા લઈ
બાકી રહેલાં અન્નમાંથી પોતે ભોજન કરી
ત્રીજો પોહોર, ઘરમાં બેઠેલી વસ્તુ સ્વચ્છ
કરવા તથા તેની આવક ખર્ચનો વિચાર
કરવામાં કહાડવો ॥ ૧૮૭ ॥

એ રીતે રૂંડી સ્ત્રીએ ફરી સાંજ તથા સ-
વારે નિત્ય ગૃહને શુદ્ધ કરી, રસોઈ તૈયાર
કરીને સસરાદિ સહિત પોતાના પતિને
જમાડવો ॥ ૧૮૮ ॥

અને રાત્રિયે પોતે રૂંચી પ્રમાણે જમી,
ગૃહનું બાકી રહેલું કામ કરી તથા સારી
રીતે શય્યા બીછાવીને, પતિની સેવામાં
હાજર થવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને પતિ નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તેમાં મન
રાખી તેજ શય્યા ઉપર નિષ્કામ તથા
જીતેન્દ્રિય થઈ, સાવધાન રહી વસ્ત્રે સ-
હિત સુવું ॥ ૧૯૦ ॥

તેણે ઉંચે સ્વરે, કઠોર, અપ્રિય તથા બહુ
જેમાં બોલવાનું હોયછે એવું વાક્ય બો-
લવું નહિ, કોઈ સાથે વાદ કરવો નહિ,
ને વાદ કરતાં કદી અનર્થરૂપ વચન બો-
લવું નહિ; વળી પતિને ઘણું ખર્ચ કરાવ-
નાર તથા તેના ધર્મ, અર્થ સંપાદન કર-
વામાં વિરોધી થવું નહીં ॥ ૧૯૧ ॥

અને ગાફલતા, ને અવિવેક, ક્રોધ તથા
અદેખાઈનાં વચન, અતિ નિંદિત એવાં
ચાડી, હિંસા, વિષયમાં મોહ, અહંકાર,
પોતાની બડાઈ, ઈશ્વરમાં અનાસ્તા, સા-
હસ, ચોરી અને દંભનો ત્યાગ કરવો ॥ ૧૯૨ ॥

વળી સ્ત્રીયોએ ખેતી તથા વ્યાપારાદિ પુરૂષ
કૃત્યમાં સહાયકારી થવું, અને સંગીત તથા
મધુર ભાષણે કરી જેમ પોતાનો પતિ
વશ થાય, તે રીતે આચરવું ॥ ૧૯૩ ॥

મંડનં વર્જયેન્નિત્યં તથા પ્રોષિતભ-
ર્તૃકા । ધારયેન્મંગલાર્થાનિ કિંચિ-
દાભરણાનિ ચ । દેવતારાધનપરા
તિષ્ઠેદ્ભર્તૃહિતે રતા ॥ ૧૯૪ ॥

અને જેનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે
સ્ત્રીએ વિશેષ ઘરેણાં પેહેરવાં નહિ, પણ
માત્ર સૌભાગ્ય બતાવનાર આભરણ ધારણ
કરવાં, ને ધણીના હિતમાં પ્રીતિ રાખી
દેવના આરાધનમાં તત્પર રહેવું ॥ ૧૯૪ ॥

નાસ્તિ ભર્તૃસમો નાથો નાસ્ત્રિ
ભર્તૃસમં સુખમ્ । વિસૃજ્ય ધન-
સર્વસ્વં ભર્તા વૈ શરણં સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૯૫ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિ સમાન કોઈ પાલનાર
તથા ખીજું સુખ નથી, માટે ધનાદિ સર્વ
વસ્તુ જતાં પણ તેજ આશ્રય છે ॥ ૧૯૫ ॥

મિતં દદાતિ હિ પિતા
મિતં ખ્રાતા મિતં સુતઃ ।
અમિતસ્ય પ્રદાતારં
ભર્તારં કા ન પૂજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

વળી સ્ત્રીને પિતા, ભાઈ તથા પુત્ર ગણ-
તીથી આપનારા છે, માટે ગણતી વિના
સર્વસ્વ આપનાર પતિની સેવા કંઈ સ્ત્રી
ન કરે ! “ અર્થાત્ બધી સ્ત્રીએ પતિની
સેવા કરવી જરૂર છે ” ॥ ૧૯૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના ૫ મા તથા નવમા અધ્યાયમાં કહેલ છે કે,

પિત્રા ભર્ત્તા સુતૈર્વાપિ
નેચ્છેદ્વિરહમાત્મનઃ ।
एषां हि विरहेण स्त्री
गर्हे कुर्यादुभे कुले ॥ ૧૯૭ ॥

સ્ત્રીએ માતા, પિતા, પતિ અથવા પુત્રોથી
છેટે રહેવાની કદી ઇચ્છા કરવી નહીં;
કેમકે એમના વિયોગથી એકલી હોવાને
લીધે સારી સ્ત્રી પણ પોતાના પિતા તથા
પતિના કુળને નિંદાવે છે ॥ ૧૯૭ ॥

विधाय प्रोषिते वृत्तिं
जीवेन्नियममास्थिता ।
प्रोषिते त्वविधायैव
जीवेच्छिल्पैरगर्हितैः ॥ ૧૯૮ ॥

અને ભરણપોષણનો બંદોબસ્ત કરી પતિ
પરદેશ બંધ ત્યારે શરીરશૃંગારાદિ છોડી
નિયમથી રહેવું, ને કદી પોષણની ગોઠ-
વણ કર્યા વગર પતિ ગયો હોય, તો જેથી
નિંદા ન થાય એવી કારીગરીનો ધંધો
કરી જીવવું ॥ ૧૯૮ ॥

વળી યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

क्रीडां शरीरसंस्कारं
समाजोत्सवदर्शनम् ।
हास्यं परगृहे यानं
त्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥ ૧૯૯ ॥

જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તેણે
રમત, શરીરશૃંગાર, માણસોના મેલાવ-
ડાની ધામધૂમ જોવી, અતિ હાસ્ય તથા
પારકે ઘેર જવું, એટલાં વાનાં ત્યાગ
કરવાં ॥ ૧૯૯ ॥

એ રીતે સદા વર્તતાં તથા ગૃહકાર્ય કરતાં સ્ત્રીએ પોતાના સ્વામીને પ્રસન્ન રાખવો. કદિ શ્રીમંતાઈ હોય ને ગૃહકાર્ય ચાકરોથી થતાં હોય, તથાપિ પોતાનું શરીર કસાય તે રીતે સ્ત્રીએ, તે કાર્યો યથાર્થ થાયછે કે નહિ, તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. પણ પોતાના પતિ સંબંધી કાર્ય તો સ્ત્રીએ પોતેજ કરી તેને પ્રસન્ન કરવો, કોઈ રીતે પણ તેને અપ્રસન્ન થવા દેવો નહિ. કારણ સ્ત્રીના સર્વ સુખનો આધાર તેનો સ્વામિ છે, જેથી તેણે પતિના સુખે સુખ તથા પતિના દુઃખે દુઃખ માનવું યોગ્ય છે. સર્વ સંબંધમાં પતિ પત્નિનો સંબંધ અતિ નિકટનો છે, જેથી પત્નિના સુખદુઃખની લાગણી જેટલી તેના પતિને થાયછે, તેટલી બીજને થતી નથી, અને પતિ જેટલો પત્નિના કલ્યાણમાં તત્પર રહેછે, તેટલો બીજે કોઈ રહેતો નથી. એવા પતિની સેવા કરવી-એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વના ૧૪૬ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સુસ્વભાવા સુવચના

સુવૃત્તા સુવદર્શના ।

અનન્યચિત્તા સુમુખી

ભર્તુઃ સા ધર્મચારિણી ॥ ૨૦૦ ॥

જે સ્ત્રી પતિ પ્રત્યે સારા સ્વભાવવાળી, મધુર બોલનારી, રૂડાં આચરણવાળી, સુખરૂપ દેખાવવાળી, પતિમાંજ ચિત્ત રાખનારી તથા પ્રસન્ન સુખવાળી હોય, તે ધર્મચારિણી બાણવી ॥ ૨૦૦ ॥

પરુષાણ્યપિ ચોક્તા યા દૃષ્ટા

દુષ્ટેન ચક્ષુષા । સુપ્રસન્નમુખી

ભર્તુર્યા નારી સા પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિએ કઠોર વચન કહ્યાં હોય, તથા કોઈ દૃષ્ટિએ જોયું હોય, તોપણ તેના પ્રત્યે જે નારી સારી રીતે પ્રસન્ન સુખવાળી રહે, તે પતિવ્રતા કેહેવાયછે ॥ ૨૦૧ ॥

શુશ્રૂષાં પરિચર્યાં ચ કરોત્યવિ-

મનાઃ સદા । સુપ્રતીતા વિની-

તા ચ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૦૨ ॥

જે સ્ત્રી પ્રસન્ન મને કરી નિરંતર ધણીની સેવા ચાકરી કરે, મર્યાદામાં રહે અને વિનય રાખે તે ધર્મિષ્ઠ બાણવી ॥ ૨૦૨ ॥

પતિર્હિ દેવો નારીણાં પતિર્વન્ધુઃ

પતિર્ગતિઃ । પત્યુઃ સમા ગતિર્ના

સ્તિ દૈવતં વા યથા પતિઃ ॥ ૨૦૩ ॥

કારણ સ્ત્રીઓને પતિજ દેવ, સ્નેહિ તથા ગતિ છે, ને તેના સમાન કોઈ બીજું ગતિ તથા દૈવત નથી ॥ ૨૦૩ ॥

શ્વશ્રૂશ્વશુરયોઃ પાદૌ જોષયંતી

ગુણાન્વિતા । માતાપિતૃપરા

નિત્યં યા નારી સા તપોધના ॥ ૨૦૪ ॥

વળી જે ગુણવાન સ્ત્રી નિત્ય સાસુ સસરાનાં ચરણ સેવે અને માતાપિતાની ભક્તિમાં તત્પર રહે, તેને પરમ તપસ્વિની બાણવી ॥ ૨૦૪ ॥

તેમ મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહેલ છે કે,

નેક્ષેત્ પતિં ક્રૂરદૃષ્ટ્યા શ્રાવયેન્નૈવ
દુર્વચઃ । નાપ્રિયં મનસા વાપિ
જ્વરેત્પત્યુઃ પતિવ્રતા ॥ ૨૦૧ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રિયે પતિને ક્રૂર દૃષ્ટિયે જોવો
નહિ, તેને ખરાબ વચ્ચેન સંભળાવવાં
નહિ અને મનથી પણ તેનું અપ્રિય કરવું
નહીં ॥ ૨૦૫ ॥

વળી શાક્તધરકૃત નીતિશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યેષુ મંત્રી કરણેષુ દાસી
ભોજ્યેષુ માતા શયનેષુ રંભા ।
ધર્માનુકૂલા ક્ષમયા ધરિત્રી ॥
પાદ્ગુણ્યમેતદ્ધિ પતિવ્રતાનામ્ ॥ ૨૦૬ ॥

સ્ત્રિયે, પતિને કાર્ય કરવામાં સલાહ આપ-
નાર મંત્રી જેવી, કામ કરવામાં દાસી
સરખી, જમાડવામાં ચાડ રાખનાર માતા
સમાન, શયનને વિષે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કર-
નારી રંભા સરખી, ધર્મકાર્યમાં અનુકૂળ,
અને ક્ષમા કરવામાં પૃથ્વી સમાન થવું;
એ પતિવ્રતાના છ ગુણ છે ॥ ૨૦૬ ॥

અધ્યુત્થાનમુપાગતે ગૃહંપતૌ તદ્દાપણે
નમ્રતા તત્પાદાપિતદૃષ્ટિરાસનવિધિ-
સ્તસ્યોપચર્યાં સ્વયમ્ । સુપ્તે તત્ર શ-
યીત તત્પ્રથમતો જહ્યાચ્ચ શય્યામિતિ
• પ્રાચ્યૈઃ પુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૂસિ-
દ્ધાંતધર્માગમઃ ॥ ૨૦૭ ॥

વળી સ્ત્રિયે, પતિ ઘરમાં આવે ત્યારે ઉઠી
ઉભા થવું, તેની સાથે લાપણુ કરવામાં
નમ્રતા રાખવી, તેનાં ચરણમાં દૃષ્ટિ રાખી
આસન આપવું, તેની સેવામાં પોતે હા-
જર રહેવું, તેના સુતા પછી સુવું અને
તેની પેહેલાં ઉઠવું, એ હે પુત્રી, પ્રાચી-
ન પુરૂષોએ કુળવાન્ સ્ત્રીના ધર્મનો સિ-
દ્ધાંત કહ્યો છે ॥ ૨૦૭ ॥

વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન દાનૈઃ શુદ્ધયતે નારી નોપવાસ-
શતૈરપિ । ન તીર્થસેવયા યદ્વદ્ધર્તુઃ
પાદોદકૈર્યથા ॥ ૨૦૮ ॥

સ્ત્રી પતિના ચરણોદકે કરી જેવી શુદ્ધ
થાયછે, તેવી દાન, સંકડો ઉપવાસ તથા
તીર્થસેવનવડે પણ શુદ્ધ થતી નથી ॥ ૨૦૮ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

નગરસ્થો વનસ્થો વા પાપો વા
યદિ વા શુચિઃ । યાસાં સ્ત્રીણાં
પ્રિયો ભર્તા તાસાં લોકે મહોદયઃ ॥ ૨૦૯ ॥

જે સ્ત્રિયોને, પોતાનો પતિ નગરમાં વા
વનમાં હોય, તેમ પાપી વા પતિવ્ર હોય
તો પણ પ્રિય હોયછે, તે સ્ત્રિયોનો લોકમાં
મોટો ઉદય થાયછે ॥ ૨૦૯ ॥

ભર્તા હિ પરમં નાર્યાં ભૂષણં
ભૂષણૈર્વિના । ણા વિરહિતા
તેન શોભનાપિ ન શોભના ॥ ૨૧૦ ॥

કારણ સ્ત્રિયોને ભૂષણુ વિના પણ પ-
તિજ પરમ ભૂષણુ છે, કેમકે પતિ વિ-
નાની સ્ત્રી શોભતી હોય, તો પણ શોભતી
નથી ॥ ૨૧૦ ॥

ન સા સ્ત્રીત્યભિમંતવ્યા યસ્યાં
ભર્તા ન તુષ્ટ્યતિ । તુષ્ટે ભર્તરિ
નારીણાં તુષ્ટઃ સ્યાત્પરમેશ્વરઃ ॥ ૨૧૧ ॥

જે સ્ત્રીમાં પતિ સંતોષ પામતો નથી,
તેણે સ્ત્રી માનવી નહિ; સ્ત્રીએને પતિ
પ્રસન્ન થયે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાયછે ॥ ૨૧૧ ॥

તેમજ પ્રસંગરલાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્વત્કવયઃ કવયઃ કેવલકવયસ્તુ
કેવલં કપયઃ । કુલજા યા સા જાયા
કેવલજાયા તુ કેવલં માયા ॥ ૨૧૨ ॥

વિદ્વાન્ કવિ તેજ કવિ, કેવળ કવિ તો
કપી જાણવા; તેમ જે સારા આચરણ-
વાળી હોય તેજ સ્ત્રી, કેવળ સ્ત્રી તો
માયા જાણવી ॥ ૨૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

ન કામેષુ ન ભોગેષુ નૈશ્વર્યે ન
સુખે તથા । સ્પૃહા યસ્યા યથા
પત્યૌ સા નારી ધર્મભાગિની ॥ ૨૧૩ ॥

જે સ્ત્રીને જેવી પતિમાં ઇચ્છા રહે તેવી
કામ, ભોગ, નૈશ્વર્ય તથા સુખમાં પણ
રહેતી નથી, તે સ્ત્રી ધર્મિષ્ઠ જાણવી ॥ ૨૧૩ ॥

ભર્તા દેવો ગુરુર્ભર્તા ધર્મતીર્થ-
તાનિ ચ । તસ્માત્સર્વં પરિત્ય-
જ્ય પતિમેકં ભજેત્સતી ॥ ૨૧૪ ॥

કેમકે સ્ત્રીને પતિજ દેવ, ગુરુ, પોષણ
કરનાર, ધર્મ, તીર્થ તથા મતરૂપ છે;
માટે સર્વને છોડી તેણે એક પતિનીજ
સેવા કરવી ॥ ૨૧૪ ॥

સા કવિતા સા વનિતા યસ્યાઃ શ્રવણેન
દર્શનેનાપિ । કવિહૃદયં પતિહૃદયં
સરલં તરલં ચ સત્ત્વરં ભવતિ ॥ ૨૧૫ ॥

કારણ જેના શ્રવણ તથા દર્શન માત્રે
કરી કવિ તથા પતિનું હૃદય તત્કાળ સ-
રલ તથા ચંચળ થાયછે, તેજ કવિતા ને
તેજ વનિતા જાણવી ॥ ૨૧૫ ॥

હવે સ્ત્રી જેને પ્રાપ્ત થઈ છે, એવો પુરૂષ ગૃહસ્થ કેહેવાયછે. તેણે સંસારમાં કેવી
રીતે વર્તવું તેવિષે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

મૃદસ્થઃ પાલયેદ્દારાન્ વિદ્યામભ્યાસયે-
ત્સુતાન્ । ગોપયેત્સ્વજનાન્ બંધૂનેષુ
ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી, બાળકોને
વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને સ્વજન તથા
બંધુવર્ગની રક્ષા કરવી એજ સનાતન
ધર્મ છે ॥ ૨૧૬ ॥

ગૃહસ્થે સર્વ પ્રકારથી સ્ત્રીનું અવશ્ય પાલન કરવું, કેમકે તેના સંસારના સર્વ સુ-
ખનો આધાર સ્ત્રી છે. નિર્વાહ માટે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહેલા તેને કાર્ય કરવામાં
જે શ્રમ થાયછે, તે ઘરમાં આવતાંજ સ્ત્રીની આશ્વાસનાથી ટળી જાયછે. જેના ઘ-
રમાં સ્ત્રી છે, તેને ઘરસંબંધી કાર્યની કાંઈ ચિંતા રહેતી નથી. જેમ પુરૂષ સ્ત્રીના મતે

શ્રી પુરૂષના સુખદુઃખમાં લાગ લેનારી હોવાથી અર્દ્ધાંગના એકલે પુરૂષનું અર્ધ અંગ કેહેવાયછે.

શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યાવન્નં વિદતે જાયાં
તાવદર્દો ભવેત્પુમાન્ ।
નાર્ધ્દ પ્રજાયતે પૂર્ણઃ
પ્રજાયેતેત્યાપિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૧૭ ॥

જ્યાંસુધી પુરૂષ શ્રી પરણ્યો નથી, ત્યાં સુધી અર્દ્ધો કેહેવાય છે; કારણ એકલા પુરૂષથી પ્રજા ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ શ્રીને પરણી પૂર્ણ થાય ત્યારે તેનાથી પ્રજા ઉત્પન્ન થઈ શકેછે ॥ ૨૧૭ ॥

માટે સર્વ રીતે શ્રીનું પાલન કરવું, એ પુરૂષને પોતાના અર્દ્ધા અંગનું પાલન કર્યા બરાબર છે. શ્રી ઘરખી શોભા છે, ને તે વિના ઘર શૂન્ય જેવું લાગેછે. શ્રીમહાભારતના શાંતિપર્વના ૧૪૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।
ગૃહં તુ ગૃહિણીહીનમરણ્યસદૃશં ભવેત્ ૨૧૮

ઘરને ઘર નથી કેહેતા પણ શ્રીજ ઘર કેહેવાયછે; કેમકે શ્રીવિનાનું ઘર અરણ્ય સરખું લાગેછે ॥ ૨૧૮ ॥

વૃક્ષમૂલેऽપિ દયિતા યસ્ય તિષ્ઠતિ
તદ્ગૃહમ્ । પ્રાસાદોઽપિ તયા હીનઃ
કાંતાર ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૨૧૯ ॥

ઝાડ નીચે પણ જે પુરૂષની શ્રી હોય છે, તે તેનું ઘર બાણવું, પણ શ્રીવિનાનો મે-હેલ તો વન જેવોજ ! એમ નિશ્ચય કહેલ છે ॥ ૨૧૯ ॥

ધર્માર્થકામકાલેષુ માર્યા પુંસઃ
સહાયિની । વિદેશગમને ચા-
સ્ય સૈવ વિશ્વાસકારિકા ॥ ૨૨૦ ॥

શ્રી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સમય પુરૂષને સહાય કરનારી છે અને પરદેશ જવા સમય તેને વિશ્વાસ કરવા લાયક પણ તેજ છે ॥ ૨૨૦ ॥

તથા રોગાભિભૂતસ્ય નિત્યં કૃત્ઙ્ણ-
ગતસ્ય ચ । નાસ્તિ માર્યાસમં કિં-
ચિન્નરસ્યાર્તસ્ય મેષજમ્ ॥ ૨૨૧ ॥

તેમજ રોગથી પીડાયલા તથા કષ્ટને પા-મેલા દુઃખી પુરૂષને નિરંતર શ્રીસમાન બીજું કંઈ પણ ઔષધ નથી ॥ ૨૨૧ ॥

નાસ્તિ માર્યાસમો બંધુર્નાસ્તિ માર્યા-
સમા ગતિઃ । નાસ્તિ માર્યાસમો
લોકે સહાયો ધર્મસંગ્રહે ॥ ૨૨૨ ॥

પુરૂષને લોકમાં શ્રી સમાન કોઈ સગું, ગતિ તથા ધર્મસંગ્રહ કરવામાં સહાય કરનાર નથી ॥ ૨૨૨ ॥

૧૫ી એજ અંથના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

અર્દ્ધં ભાર્યા મનુષ્યસ્ય ભાર્યા શ્રેષ્ઠતમઃ
સત્વા । અસહાયસ્ય લોકેઽસ્મિન્
લોકયાત્રાસહાયિની ॥ ૨૨૩ ॥

આ લોકમાં સ્ત્રી, પુરૂષનું અર્ધું અંગ તથા
ઉત્તમમાં ઉગમ સખા છે, કારણ સહાય-
તા વગરના પુરૂષને લોકવ્યવહારમાં સ-
હાય કરનારી છે ॥ ૨૨૩ ॥

કાંતારેષ્વપિ વિશ્રામો જનસ્ય
ગૃહિણી મતા । યઃ સદારઃ સ
વિશ્વાસ્યસ્તસ્માદારાઃ પરા ગતિઃ ॥ ૨૨૪ ॥

પુરૂષને જંગલમાં પણ સ્ત્રી વિશ્રામરૂપ
માનેલી છે; જે સ્ત્રીસહિત હોય તે વિ-
શ્વાસ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે સ્ત્રી પ-
રમ ગતિ છે ॥ ૨૨૪ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

સરસા સાલંકારા સુપદન્યાસા
સુવર્ણમયમૂર્તિઃ । આર્યા તથૈવ
ભાર્યા ન લભ્યતે યત્નહીનેન ॥ ૨૨૫ ॥

રસ તથા અલંકારે સહિત, સુંદર પદન્યા-
સવાળી તથા સુવર્ણમય છે મૂર્તિ જેની
એવી આર્યા તેમજ ભાર્યા યલહીનને મ-
ળતી નથી ॥ ૨૨૫ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અનુકૂલાં વિમલાંગી કુલજાં કુશલાં
સુશીલસંપન્નામ્ । એતાદર્શીં સુભાર્યાં
પુરુષો યત્નોદયાહ્લભતે ॥ ૨૨૬ ॥

અનુકૂળ, નિર્મળ અંગવાળી, કુલીન, કુ-
શળ તથા સારા સ્વભાવવાળી, એવી
સારી સ્ત્રી પુરૂષને યત્નનો ઉદય થવાથી
મળે છે ॥ ૨૨૬ ॥

માટે શ્રીમહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

પૂજનીયા મહાભાગાઃ પુણ્યાશ્ચ
ગૃહદાસિયઃ । સ્ત્રિયઃ શ્રિયો ગૃ-
હસ્યોક્તાસ્તસ્માદ્રક્ષ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૨૭ ॥

સદાચરણવાળી, પવિત્ર તથા ઘરમાં દીવા-
રૂપ, એવી સત્કાર કરવા લાયક સ્ત્રિયો ઘ-
રની શોભા છે; તેથી વિશેષપણાયે રક્ષણ
કરવા યોગ્ય છે ॥ ૨૨૭ ॥

તેમ મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચૈતાઃ પાતિર્ભિર્દે-
વરૈસ્તથા । પૂજ્યા ભૂષયિતવ્યાશ્ચ
બહુકલ્યાણમીપ્સુભિઃ ॥ ૨૨૮ ॥

બહુ કલ્યાણને ઇચ્છનાર પિતા, ભાઈ,
પતિ અને દેવરાદિયે સ્ત્રિયોનો સત્કાર ક-
રવો તથા તેમને ભૂષણાદિયે કરી શો-
ભાવળી ॥ ૨૨૮ ॥

શોચંતિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાશુ
તત્કુલમ્ । ન શોચંતિ તુ યત્રૈતા
વર્દ્ધન્તે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૨૨૯ ॥

જે કુળમાં સ્ત્રિયો દુઃખી થતી હોય, તે
કુળ તત્કાળ નાશ પામે છે, ને જે કુળમાં
સ્ત્રિયો દુઃખ પામતી નથી, તે કુળ સદા
વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૨૨૯ ॥

તસ્માદેતાઃ સદા પૂજ્યા
ભૂષણાચ્છાદનાશનૈઃ ।
ભૂતિકામૈર્નરૈર્નિત્યં
સત્કારેષૂત્સવે ચ ॥૨૩૦॥

માટે સમૃદ્ધિ ઇચ્છનાર પુરૂષોએ સ્ત્રિયોને
સદા ભૂષણ, વસ્ત્ર અને ખાનપાને કરી
સત્કાર કરવો, તેમજ પરમે દિવસે તથા
વિવાહાદિ કાર્યવિષે પણ નિરંતર તેમનો
આદર કરવો ॥ ૨૩૦ ॥

સ્ત્રિયાંતુરોચમાનાયાંસર્વતદ્રોચતેક્કુલમ્ ।
તસ્યાંત્વોચમાનાયાંસર્વમેવનરોચતે ૨૩૧

કેમકે સ્ત્રિયોને શોભાવવાથી સર્વ કુળ
શોભેછે, ને નહિ શોભાવવાથી શોભતું
નથી ॥ ૨૩૧ ॥

માટે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શાશ્વતોઽયં ધર્મપથઃ સદ્ધિરાચરિતઃ
સદા । યજ્ઞાર્યાઃ પરિરક્ષન્તિ ભર્તા-
રોઽલ્પબલા અપિ ॥૨૩૨॥

અદ્ય શક્તિવાળા પુરૂષોએ પણ પોતાની
સ્ત્રિયોનું રક્ષણ કરવું; કેમકે સત્પુરૂષોએ
સદા આચરણ કરેલો એ સનાતન ધર્મ
છે ॥ ૨૩૨ ॥

એ રીતે સ્ત્રિયોનું પાલન કરતાં તેમને ગૃહકાર્યમાં જોડવી, કેમકે જેમ પુરૂષે ધંધા
રોજગારમાં તેમ સ્ત્રિયે ઘરનાં કાર્યમાં પડી પોતાના તન તથા મનને રોકવું. જેથી તન
આરોગ્ય રહેછે, ને મનને અવકાશ ન મળવાથી ખોટે માર્ગે ચલી જવાતું નથી. મા-
નવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અર્થસ્ય સંગ્રહે ચૈનાં
વ્યયે ચૈવ નિયોજયેત્ ।
શૌચે ધર્મેઽન્નપંક્ત્યાં ચ
પારિણામસ્ય ચેક્ષણે ॥૨૩૩॥

સ્ત્રીને ઘર ખર્ચનું ધન સાચવવામાં, તેનો
ખર્ચ કરવામાં, ઘર પવિત્ર રાખવામાં, પ-
તિસંબંધી કાર્ય કરવામાં, રસોઇ તૈયાર ક-
રવામાં, તથા ઘરમાંના વાસણ વિગેરે
સર્વ વસ્તુ સંભાળવામાં જોડવી ॥ ૨૩૩ ॥

પણ ગૃહકાર્યથી અવકાશ મળતાં સ્ત્રીઓ જો નિર્દોષ રમત ગમતમાં જોડાતી હોય
તો તેમને તેથી અટકાવવી નહિ. કારણ એકને એક કાર્યમાં ગુંથાવાથી સર્વનાં તન
તથા મન થાકીને કંટાળી જાય છે. તેવો થાક તથા કંટાળો ટાળવા માટે સર્વને થોડી-
વાર રમત ગમતની જરૂર રહેછે. જોકે સ્વભાવથીજ તન તથા મનવડે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી
સદા દુર્બળ હોવાથી, સ્વતંત્ર રહે તો નીચ પુરૂષોના ફાંદામાં ફસી જઈ પોતાની તથા
પોતાના ઉભય કુળની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડે, એવાં ભયથી માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમાં
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતા રક્ષતિ કૌમારે ભર્તા રક્ષતિ
યોવને । રક્ષતિ સ્થાવિરે પુત્રા ન-
હી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥૨૩૪॥

સ્ત્રીનું ખાળપણમાં પિતા, યુવા અવસ્થામાં
પતિ ને વૃદ્ધપણમાં પુત્રો રક્ષણ કરેછે;
કેમકે તે સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી ॥ ૨૩૪ ॥

તથાપિ એજ શાસ્ત્રના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અસ્વતંત્રાઃ સ્ત્રિયઃ કાર્યાઃ પુરુષૈઃ
સ્વૈર્દિવાનિશમ્ । વિષયેષુ ચ સ-
જ્ઞત્યઃ સંસ્થાપ્યા આત્મનો વશે ॥૨૩૫॥

સ્ત્રિયોને તેમના ભર્તાદિ પાલન કરનારે દિ-
વસ રાત્રિ પોતાને વશ રાખવી, પણ તે જો
નિર્દોષ રમત-ગમતમાં જોડાયેલી હોય તો
તેમાં તેમને સ્વતંત્ર રહેવા દેવી ॥૨૩૫॥

જોકે સ્વતંત્રતા સર્વને પ્રિય છે, પણ તે નિયમમાં હોવી જોઈએ. રાજાથી રંક
અને બાળકથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વને સ્વતંત્રપણે રહેવું ગમે છે. પણ જે જે વિષયમાં અ-
જ્ઞાનતા હોય છે, તે તે વિષયમાં સ્વતંત્રતા હાનિકારક છે. મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી
સ્વતંત્રપણે વર્તતાં મોટી ભૂલ કરી મહા હાનિરૂપ ખાડામાં આવી પડે છે; માટે જે
જે વિષયનો જે જ્ઞાતા હોય તેની તે તે વિષયસંબંધી કંઈ કાર્ય આવી પડતાં સલાહ
લેવી યોગ્ય છે. અનુભવમાં પણ એમ આવે છે કે, સર્વ કોઈએ નિયમમાં રહી છુટ
લોગવવી. કેમકે વધારે છુટ લોગવતાં નિશ્ચે પીડા આવી પડે છે. માટે સ્ત્રિયોને નિ-
યમમાં રહેલી છુટ સુખે લોગવવા દેવી, પણ તેમને ઘરમાં ગોંધી રાખવી નહીં; કેમકે
તેમ કરે કંઈ તેઓ પવિત્ર રહી શકે એમ નથી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતા ગૃહે રુદ્ધાઃ
પુરુષૈરાસકારિભિઃ ।
આત્માનમાત્મના યાસ્તુ
રક્ષેયુસ્તાઃ સુરક્ષિતાઃ ॥ ૨૩૬ ॥

કદાચ સ્ત્રિયોને, ચોકસી રાખનાર પુરુષોએ
ઘરમાં રૂંધી રાખી હોય, તોપણ તેઓ
સુરક્ષિત રહેતી નથી, પણ જે સ્ત્રિયો પો-
તાના મનવડે પોતાનું રક્ષણ કરે છે, તેજ
સુરક્ષિત થાય છે ॥ ૨૩૬ ॥

વળી એવો સ્વભાવ છે કે સૌને અપ્રાપ્તની ઇચ્છા ને પ્રાપ્તનો અનાદર થાય છે.
કહ્યું છે કે,

લોકે સ્વભાવઃ પરિદૃશ્યતે વૈ "
લબ્ધેષ્વવજ્ઞાનુપલબ્ધવાંછા ॥ ૨૩૭ ॥

જગતમાં મળેલી વસ્તુની અવજ્ઞા ને નાહ
મળેલની ઇચ્છા થવાનો સ્વભાવ જણા-
ય છે ॥ ૨૩૭ ॥

તેમ ઘરમાં બેસી રહેનારને બહાર ફરવાની અને બહાર ફરનારને ઘરમાં આવી
બેસવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે. હર કોઈ વસ્તુ જોઈ ન હોય, ત્યાંસુધી તેમાં મોહ
રહે છે, પણ જોયા પછી કંઈ રહેતો નથી. તે રીતે ઘરમાં બેસનારને બ્યારે બહારનાં
વિચિત્ર સ્થાનોવિષે સાંભળવામાં આવે, ત્યારે તે જોવાની તેને ઇચ્છા થાય છે. તે જેમ
જેમ રોકવા જઈએ, તેમ તેમ તેને વધુ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. તે એટલે સુધી કે,
લાગ આવે તો છાની રીતે જોઈ આવવાની પણ તે હિંમત કરે છે. માટે જેમાં કંઈ
બાધ ન હોય, એવાં નિર્દોષ બહારનાં વિચિત્ર સ્થાન જોવાની કદી સ્ત્રિયોને ઇચ્છા

થાય, તો કુટુંબના વડીલે પોતે સાથે જઈ તેમને અવશ્ય દેખાડવાં. પણ તેમને એ કલાં કરવા દેવા મના કરેલ છે, કારણ સ્વભાવથીજ તેઓ તન તથા મનવડે દુર્બળ હોવાથી ઘરના કોઈ પણ પુરૂષની રક્ષાને પાત્ર છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્સવે લોકયાત્રાયાં
તીર્થેષ્વન્યનિકેતને ।
ન પત્નીં પ્રેષયેત્ પ્રાજ્ઞઃ
પુત્રામાત્યવિવર્જિતામ્ ॥ ૨૩૮ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે સ્ત્રીને ઉત્સવમાં, લોક
મેલાવડામાં, તીર્થોમાં અને પારકાને ઘર,
સાથે પુત્ર અથવા વિશ્વાસુ માણસ આપ્યા
વગર એકલી મોકલવી નહિ ॥ ૨૩૮ ॥

એ રીતે સ્ત્રીને ઘટતી છૂટ આપવી, પણ અતી છૂટ આપવી નહીં; અર્થાત્ ઇચ્છામાં આવે તે રીતે તેમને વર્તવા દેવી નહિ. કેમકે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા જતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ સુખી થતાં નથી. સર્વને ઉપર ઉપરથી એમ જણાય છે કે, ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથીજ સુખી થવાય છે; પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં કોઈ પણ સ્ત્રી વા પુરૂષ ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તવાથી સુખી થયેલાં નથી. પણ જેઓ સૃષ્ટિનિયમ, રાજ્યનિયમ તથા લોકનિયમને આધીન રહી, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ રાખી સંસારમાં વર્ત્યા છે, તેઓજ સુખી થયા છે. ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તતાં સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો રોગ થાય છે, રાજ્યનિયમનું ઉલ્લંઘન કરાય તો અપરાધી થતાં દંડને પાત્ર થવાય છે, લોકનિયમ મૂકાય તો જનોના તિરસ્કારમાં આવી દુઃખી થવાય છે, અને આવકના પ્રમાણમાં ખર્ચ ન રખાય તો દરિદ્રી થવાય છે. ત્યારે ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાથી સુખ ક્યાં રહ્યું ? માટે જેથી કંઈ હુનિ થવાનો સંભવ રહેતો હોય, તે રીતે સ્ત્રીએ વર્તવા ઇચ્છે તો તેમને અટકાવવી. માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પાનં દુર્જનસંસર્ગઃ પત્યા ચ વિરહો-
ડટનમ્ । સ્વપ્નોડન્યગેહવાસશ્ચ નારી-
સંદૂષણાનિ ષટ્ ॥ ૨૩૯ ॥

મદિરાપાન, દુર્જનની સોબત, પતિનો
વિયોગ, રખડવું, સમય વિના સુવું તથા
પારકા ઘરમાં વસવું, એ છ સ્ત્રીને હ-
ણપુરૂષ છે ॥ ૨૩૯ ॥

સૂક્ષ્મેભ્યોપિ પ્રસંગેભ્યઃ
સ્ત્રિયો રક્ષ્યા વિશેષતઃ ।
દ્વયોર્હિં કુલયોઃ શોક-
માવહેયુરરક્ષિતાઃ ॥ ૨૪૦ ॥

માટે સ્ત્રીઓની થોડા પણ કુસંગથી વિ-
શેષે કરી રક્ષા કરવી; કારણ તેમ રક્ષણ
કરવામાં ન આવે તો તેઓ, સાસરાં તથા
પિયર બન્ને કુળને ડાઘ લગાડી ખેદ
પમાડે છે ॥ ૨૪૦ ॥

યાદશં ભજતે હિ સ્ત્રી સુતં સૂતે
તથાવિધમ્ । તસ્માત્પ્રજાવિશુ-
દ્ધયર્થં સ્ત્રિયં રક્ષેત્પ્રયત્નતઃ ॥ ૨૪૧ ॥

કેમકે સ્ત્રી જેવા પુરૂષને સેવે તેવો પુત્ર
જણાય છે; માટે પ્રજાની શુદ્ધિને અર્થે પ્રય-
ત્નથી સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી ॥ ૨૪૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ભ્રમન્સંપૂજ્યતે રાજા ભ્રમન્સંપૂજ્યતે
ધની । ભ્રમન્સંપૂજ્યતે વિદ્વાન્ સ્ત્રી
ભ્રમંતી વિનશ્યતિ ॥ ૨૪૨ ॥

બહાર ફરવાથી રાજા, ધનવાન તથા વિ-
દ્વાન પૂજાય છે, પણ સ્ત્રી બ્રહ્મ થાયછે ॥ ૨૪૨ ॥

સ્વાતંત્ર્યં પિતૃમંદિરે ચ વસતિ-
ર્યાત્રોત્સવે સંગતિર્ગોષ્ઠી પૂરુષસં-
નિધાવનિયમો વાસો વિદેશે
તથા । સંસર્ગઃ સહપુંશ્વલીભિર-
સકૃદ્વૃત્તેર્નિજાયાઃ ક્ષતિઃ પત્યુ-
ર્વાર્ધકમીપ્સિતં પ્રવસનં નાશસ્ય
हेतुः स्त्रियाः ॥ ૨૪૩ ॥

સ્વતંત્રતા, પિતાને ઘેર નિવાસ, મનુષ્યના
મેલાવડા તથા ઉત્સવમાં એકલું જવું,
પરપુરુષ સાથે છાની વાતો, મેઢ મૂકી
વર્તવું, ઘણું કરી પતિને પરદેશમાં વાસ,
વારંવાર ખરાબ સ્ત્રીની સોબત, પોતાના
ભરણપોષણની ક્ષતિ, પતિની વૃદ્ધ અ-
વસ્થા તથા ઈચ્છાપ્રમાણે પ્રવાસ એ-
ટલાં વાનાં સ્ત્રીએને બ્રહ્મ થવામાં કા-
રણ છે ॥ ૨૪૩ ॥

માટે એટલાંથી એમનું રક્ષણ કરવું. એ રીતે સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતાં ગૃહસ્થે કોઈ
કાળે પણ પરસ્ત્રીમાં આસકત થવું નહીં. કારણ જેમ પતિ, પોતાની સ્ત્રીને પરપુરુષમાં
આસકત જોય તો ખેદ પામેછે, તેમ સ્ત્રી પણ, પોતાના પતિને પરસ્ત્રીમાં લાગેલો જોય-
તો નિશ્ચય કલેશ પામેછે. એમ બનવું સ્વાભાવિક છે, કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ
છે કે, જેનો હુક લુંટાય તેને ખેદ થાયછે. પતિનો હુક પત્નીમાં અને પત્નીનો હુક પ-
તિમાં હોયછે, તે જો અન્યથી હુણાય તો કલેશની ઉત્પત્તિ થાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી,
માટે પરસ્ત્રીમાં આસકત થવાની પોતાના ઘરમાં પોતાની સ્ત્રીનું મન અને પારકાના
ઘરમાં તે સ્ત્રીના પતિનું મન દુઃખાવાને લીધે બન્ને ઠેકાણે કલેશ થાયછે. જેનું કારણ
તે પરસ્ત્રી ગમન કરનાર પુરુષ ઠરેછે, માટે બન્ને ઘરમાં જે જીવતાં લગી સ્ત્રીપુરુષના મ-
નને વિક્ષેપ રહેછે, તેનો સઘળો દોષ તેને લાગેછે. કોઈનું પણ કોઈ પ્રકારે અન્યાયથી
અહિત કરવું, એ દોષ કહેવાયછે. વળી પરસ્ત્રીગમન એ એક જાતની ચોરી છે, કેમકે
પરસ્ત્રી ઉપર ખીજાની સત્તા છે, ને ખીજાની સત્તા જેના ઉપર હોય એવી વસ્તુ, તેના
ધણીની રજા મેળવ્યા વિના પોતાના ઉપયોગમાં લેવી, એ ચોરી કહેવાયછે. ચોરી
કરનાર જેમ દંડને પાત્ર થાયછે તેમ પરસ્ત્રીગમન કરનાર પણ શિક્ષાને પાત્ર થાયછે.
માટે કોઈએ પણ પરસ્ત્રીમાં આસકત થવું નહીં. કદી મન વશ્ય ન રહે, તો તેણે પોતા
ઉપરથી વિચારી જોવું કે, કદાચ અન્ય પુરુષ તેની પોતાની સ્ત્રીમાં આસકત રહે તો
તેને કેવું દુઃખ થાય ! એવા વિચારથી મન વશ્ય રાખી શકાયછે. કેમકે ખીજાની
સાથે વર્તવામાં માણસ જો વારંવાર પોતાની ઉપમા લે, તો કોઈ કાળે પણ આડે
રસ્તે ચડે નહીં. વળી પુરુષોનું કેહેવું એવું છે કે, વ્યભિચાર થવાનું કારણ સ્ત્રીયો છે,
કેમકે તેમના હાવભાવથી પુરુષો લલચાઈને ફસાઈ જાયછે. પણ વિચારદષ્ટિથી જોતાં

જિયો કંઈ વ્યભિચારનું કારણ ભાસતી નથી; કેમકે તેઓ જેમ હાવભાવથી પુરૂષોનાં મન ખેંચેછે, તેમ પુરૂષો પણ પોતાની ચેષ્ટાથી તેમનાં મન હરણ કરેછે. એ તો બન્નેમાં સરખું છે, પણ જિયો ક્યાંય પુરૂષોની પ્રાર્થના કરતી જાણવામાં આવી નથી, અને પુરૂષો તો તેમની પ્રાર્થના કરેછે, એ પ્રસિદ્ધ છે; માટે વ્યભિચાર થવાનું કારણ પુરૂષોજ છે. જો પુરૂષો પોતાનું મન વશ્ય રાખી જિયોની પ્રાર્થના ન કરે, તો કોઈ કાળે પણ વ્યભિચાર થાય નહિ; કેમકે જિયો કદી પોતાની મેળે પુરૂષોની પ્રાર્થના કરનાર નથી. કદી કોઈ પુરૂષને મૂળથીજ સ્ત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, અથવા થયા પછી સ્ત્રી ગત થઈ ગઈ હોય, ને હજી સ્ત્રીની ઇચ્છા તેની પૂર્ણ થઈ ન હોય, તો તેને જેના ઉપર કોઈની સત્તા નથી એવી યોગ્ય સ્ત્રી પાસે જવું; કેમકે તેની પાસે જતાં કોઈના હુકને નુકસાન ન થવાથી દોષ લાગતો નથી. પણ જે પુરૂષના ઘરમાં સ્ત્રી છે, તેણે તેવી સ્ત્રી પાસે પણ જવું નહી, કારણ તેમ કરતાં તેની પોતાની સ્ત્રીના હુકને નુકસાન થાયછે, જેથી તેને દોષ લાગેછે, માટે વિધુર પુરૂષજ ઇચ્છા થાય તો તેવી સ્ત્રી પાસે જવું, પણ જેના ઉપર ખીજની સત્તા છે, એવી ગૃહસ્થ સ્ત્રીની કોઈ કાળે પણ તેણે ઇચ્છા કરવી નહીં. કેમકે તેમ કરતાં લોકમાં નિંદા થાયછે. જેના હુકને નુકસાન થાય તેના અંતઃકરણને કલેશ ઉત્પન્ન કરવાનો દોષ લાગેછે અને તેના તરફથી ભય થવાની શંકા રહેછે. કહ્યું છે કે

પરદારા ન ગંતવ્યા પુરુષેણ વિપ-
શ્રિતા । યતો ભવંતિ દુઃખાનિ
નૃણાં નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥ ૨૪૪ ॥

બુદ્ધિમાન પુરૂષે પારકી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહીં, કેમકે તેથી દુઃખ થાયછે, એમાં સંશય નથી ॥ ૨૪૪ ॥

પરિહરતુ પરાંગનાનુષંગં
ઇદમતિજીવિતમસ્તિ વલ્લભં ચેત્ ।
હરિહરિહરિણીદૃશોનિમિત્તં
દશ દશકંધરમૌલયો લુઠન્તિ ॥ ૨૪૫ ॥

વળી જેને ઘણું જીવવાની ઇચ્છા હોય, તેણે પારકી સ્ત્રીનો સંગ ત્યાગ કરવો; કારણ આહા ! હરિણી સરખાં નેત્રવાળી સીતા નિમિત્ત રાવણનાં દશ માથાં પણ રખડ્યાં ॥ ૨૪૫ ॥

રહસિ રચિતમેતજ્ઞારકર્માત્ર નીચૈ-
ર્લથુનમિવ સુશ્રુતં યાતિ લોકે
પ્રસિદ્ધિમ્ । તદિહ સકલગર્હી નૈવ
વિદ્વાન્ વિદધ્યાત્ ક્ષણિકસુખકૃતે
સ્વાધ્યત્પ્રતિષ્ઠાર્થનાશઃ ॥ ૨૪૬ ॥

નીચ મનુષ્યોએ એકાંતમાં કરેલું જારકર્મ, ખાધેલાં લસણની પેઠે લોકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ જાયછે, માટે બુદ્ધિમાને સકલ જનોએ નિંદેલું તે કર્મ કરવું નહીં; કેમકે ક્ષણમાત્રના સુખ વાસ્તે પ્રતિષ્ઠા તથા ધનનો નાશ થાયછે ॥ ૨૪૬ ॥

રક્ષઃપતિર્જનકજાહરણેન વાલી
તારાપારવિધેના સ ચ કીચકોઽપિ ।
પંચાલિકાપ્રમથનાન્નિધનં જગામ
સુરપાત્રજ્ઞાપિ પરદારરતિં ન કુર્યાત્ ૨૪૭

સીતાનું હરણ કરવાથી રાવણ, તારાને હરી લેવાથી વાલી, અને દ્રોપદીની છેડ કરવાથી કીચક મરણ પામ્યો; તેથી કોઈ કાળે પણ પરજીમાં પ્રીતિ કરવી નહિ ॥ ૨૪૭ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

અપસર મધુકર દૂરં
પરિમલબહુલેઽપિ કેતકીકુસુમે ।
ઇહ નહિ મધુલવલામો
ભવતિ પરં ધૂલિધૂસરં વદનમ્ ॥ ૨૪૮ ॥

હે ભ્રમર, કેતકીના ફુલમાં ઘણો સુગંધ
છે તોપણ તું તેથી દૂર રહે; કારણ એમાં
તને લેશ માત્ર પણ પુષ્પરસનો લાભ
નહિ થાય, પણ ઉલટું તારું મુખ પુષ્પ-
રને કરી ધૂળાણું થશે ॥ ૨૪૮ ॥

પश्यति परस्य युवतीं सकाममपि
तन्मनोरथं कुरुते । ज्ञात्वैव तदप्राप्तिं
व्यर्थं मनुजो हि पापभागभवति ॥ २४९ ॥

પારકી સ્ત્રીની અપ્રાપ્તિ બાણુવા છતાં પણ
જે પુરૂષ તેને બુવેછે તથા તેવિષે ઈચ્છા-
પ્રમાણે મનોરથ કરેછે, તે વૃથા પાપ-
ભાગી થાયછે ॥ ૨૪૯ ॥

માટે જેથી વ્યભિચાર થાય એવાં આચરણ પ્રથમથીજ છોડી દેવાં. માનવધર્મ-
શાસ્ત્રના આઠમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

परस्त्रियं योभिवदे-
त्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि संभेदे
स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ २५० ॥

જે પુરૂષ પાણી ભરવાને માર્ગે, ગામની
બહારનાં વનમાં, જંગલમાં અથવા નદિ-
યોના સમાગમને ઠેકાણે પરસ્ત્રી સાથે
ખરાબ નિષ્ઠાથી બાંધણુ કરે, તે વ્યભિ-
ચાર કર્યાના દોષને પામેછે ॥ ૨૫૦ ॥

उपचारक्रिया केलिः
स्पर्शो भूषणवाससाम् ।
सह खट्वासनं चैव
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५१ ॥

પારકી સ્ત્રીને છુપી ભેટ મોકલવી, તેની
સાથે હસવું, બોલવું તથા રમત કરવી,
તેનાં ભૂષણ તથા વસ્ત્રને અડકવું અને
તેની સાથે એક ઢાલીયા ઉપર બેસવું,
એ સર્વ વ્યભિચાર કહેલ છે ॥ ૨૫૧ ॥

स्त्रियं स्पृशेददेशे यः
स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा ।
परस्परस्यानुमते
सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ २५२ ॥

વળી ન અડકવાને ઠેકાણે જે પારકી
સ્ત્રીને સ્પર્શ કરે અથવા પોતે તેણે કરેલા
સ્પર્શને સહન કરે, તો એવી પરસ્પરના
અનુમતથી થતી સર્વ ક્રિયા વ્યભિચાર
કહેલ છે ॥ ૨૫૨ ॥

એ સર્વ વ્યભિચાર થવાનાં લક્ષણ ઘણું કરી એકાંત વિના બની શકતાં નથી,
માટે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે પ્રથમ એકાંતજ ન કરવી. કદી કંઈ કાર્ય પ્રસંગે કોઈ સ્ત્રીને
મળવું હોય, તો પોતાની સાથે કોઈ અન્યને રાખવું, અથવા તે સ્ત્રીની પાસે કોઈ
અન્ય બેઠું હોય ત્યારે જવું; પણ પોતે એકલાયેજ તે સ્ત્રી એકલી બેઠી હોય ત્યારે જવું.

નહીં. કેમકે શ્રીપુરુષનું પરસ્પરનું આકર્ષણ લોહચુંબકની પેઠે કંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનું છે. તેથી તે બન્ને કદી શુદ્ધ હોય, તથાપિ લોકનિદાને પાત્ર થાયછે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સ્પર્શાદ્યસ્ય નારી ઘૃતકુંભસમઃ
પુમાન્ । તસ્માત્ વન્હિ ઘૃતં ચૈવ
નૈકત્ર સ્થાપયેદ્ધુઃ ॥ ૨૫૩ ॥

બળતા અગ્નિ સમાન શ્રી અને ધીથી ભ-
રેલા ઘડા સમાન પુરુષ છે; માટે બુદ્ધિ-
માને એ બન્નેને એક ઠેકાણે રાખવાં
નહીં ॥ ૨૫૩ ॥

માટેજ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માત્રા સ્વસ્રા દુહિત્રા વા નૈ વિવિ-
ક્તાસનો ભવેત્ । બલવાનિન્દ્રિયગ્રામો
વિદ્વાંસમપિ કર્ષતિ ॥ ૨૫૪ ॥

મા, એન તથા દીકરી સાથે પણ એકાં-
તમાં બેસવું નહિ; કેમકે ઇન્દ્રિયો બળ-
વાન્ હોવાથી વિદ્વાનને પણ વિષય પ્રત્યે
ખેંચેછે ૨૫૪ ॥

તેમ આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

નહિ પશ્યતિ જન્માંધઃ કામાંધો
નૈવ પશ્યતિ । ન પશ્યતિ મદોન્મત્તઃ
• અર્થો દોષાન્ પશ્યતિ ॥ ૨૫૫ ॥

જેમ જન્માંધ દેખતો નથી, તેમ કામાંધ,
મદોન્મત્ત તથા મતલબી દોષને જોતા
નથી ॥ ૨૫૫ ॥

ગૃહાસક્તસ્ય નો વિદ્યા નો દયા
માંસભક્ષિણઃ । દ્રવ્યલુબ્ધસ્ય નો
સત્યં ક્ષૈણસ્ય ન પવિત્રતા ॥ ૨૫૬ ॥

ગૃહાસક્તને વિદ્યા, માંસ ખાનારને દયા,
દ્રવ્યલોભીને સત્યતા તથા સ્ત્રિયોમાં બેસ-
નારને પવિત્રતા હોતી નથી ॥ ૨૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયો ઘણી બળવાન્ હોવાથી વશ્ય રાખી શકાતી નથી. વૃદ્ધપણામાં પણ ય-
દ્યપિ શરીરની શક્તિ ન્યૂન થતાં કર્મેન્દ્રિયો થાકી જવાને લીધે ક્રિયા થઈ શકતી નથી,
તથાપિ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ ઘણું વર્ષ સુધી ચાલુ રહેછે.
અને જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટેછે, ત્યારે માત્ર મનનું પણ વિષયો પ્રત્યે ખેંચાણુ
થાયછે. એ રીતે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઘટતી જવાનો સ્વભાવ છે, એવી વૃદ્ધ-
વસ્થામાં પણ ઇન્દ્રિયોનું બળ હોયછે. ત્યારે જેમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ વધતી જ-
વાનો સ્વભાવ છે, એવી યુવાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોનું બળ ઘણું હોય, તેમાં શું આશ્ચર્ય !
એ ઉપરંથી જણાયછે કે, ઇન્દ્રિયોનું પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે થતું ખેંચાણુ લોહચુંબ-
કવત્ ઘણુંજ હોયછે. માટેજ આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રિયો સાથેના એકાંતની સખ મનાઈ
કરીછે, ને પ્રભાની ઇચ્છાવાળી યુવા વિધવાઓ માટે પુનર્વિવાહ કહેલ છે. જેવિષે કૃ-
ષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકના છઠ્ઠા પ્રપાઠકના પ્રથમ અનુવાકમાં આ પ્રમાણુ કહેલ
છે:—પુનર્વિવાહ કરનારે મરનારને કહેવું કે,

इयं नारी गतिलोकं वृणाना
निपद्यत उपत्वा मर्त्यप्रेतम् ।
विश्वं पुराणमनुपालयन्ती
तस्यै प्रजां द्रविणं चेह धेहि ॥ २५७ ॥

પછી તેની સ્ત્રીને કેહેવું કે,

उदीर्घनार्यभि जीवलोक-
भितासु प्रेतमुपशेष एहि ।
हस्तग्राभस्य दिधिषोः स्त्वमेत-
त्पत्युर्जनित्वमभिसंबभूव ॥ २५८ ॥

પછી પોતે બ્રાહ્મણ જાતિ હોય તો તેણે કેહેવું કે,

सुवर्णहस्तादाददानामृतस्य
श्रियै ब्रह्मणे तेजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २५९ ॥

ક્ષત્રિય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

धनुर्हस्तादाददानामृतस्य
श्रियै क्षत्रायौजसे बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६० ॥

વૈશ્ય જાતિ હોય તો કેહેવું કે,

मणिं हस्तादाददानामृतस्य
श्रियै विशे पुष्ट्यै बलाय ।
अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवा
विश्वास्पृधो अभिमातीर्जयेम ॥ २६१ ॥

હે મનુષ્ય, અનાદિ કાળથી ચાલતા આ-
વેલા સમગ્ર સ્ત્રીધર્મને કમે કરી પાલનારી
તથા પતિલોકને ઈચ્છનારી આ તારી સ્ત્રી,
મરણ પામેલા તારી પાસે આવી સૂતિ છે,
તેને તું આ લોકમાં પ્રજા તથા ધન સા-
ચવવાની આજ્ઞા આપ ॥ ૨૫૭ ॥

હે નારિ, તું આ મરણ પામેલા પતિની
પાસે સૂતિ છે તે ઉઠ, ને જીવતા પ્રાણિ-
સમૂહને જોઈ અહિં આવ; અને આ ક્ષ-
ત્રીથી વિવાહ કરવાની ઈચ્છાવાળા તથા
તારો હાથ ધરનાર પતિની સ્ત્રી થા ॥૨૫૮॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિ વાસ્તે, બ્રાહ્મણ જાતિ
માટે કાંતિસાડ તથા શરીરબળને અર્થે,
તારા મરણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી
સુવર્ણ ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને
આપણે સુખને લોગવતાં આપણી અદે-
ખાઈ કરનાર સર્વ શત્રુઓને જીતિયે ॥૨૫૯॥

હે સ્ત્રી, તું સંપદર્થે, ક્ષત્રિય જાતિમાટે,
કાંતિસાડ તથા બળને વાસ્તે, તારા મ-
રણ પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી ધનુષ
ગ્રહણ કરીને આ લોકમાં રહે; ને આ
પણે સુખને લોગવતાં આપણી અદેખાઈ
કરનાર સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૦ ॥

હે સ્ત્રી, તું સંપત્તિમાટે, વૈશ્ય જાતિ અર્થે,
પુષ્ટિ સાડ તથા બળ વાસ્તે, તારા મરણ
પામેલા પુરૂષના હાથમાંથી મણિ ગ્રહણ
કરીને આ લોકમાં રહે; ને આપણે સુ-
ખને લોગવતાં આપણી અદેખાઈ કરનાર
સર્વ શત્રુને જીતિયે ॥ ૨૬૧ ॥

તેમ યાજ્ઞવલ્કય મુનિયે કહ્યું છે કે,

અક્ષતા વા ક્ષતા ચૈવ
પુનર્ભૂઃ સંસ્કૃતા પુનઃ ॥ ૨૬૨ ॥

વળી પરાશર મુનિયે પણ કહેલ છે કે,

નષ્ટે મૃતે પ્રવ્રજિતે
હ્રીં ચ પતિતે પતૌ ।
પંચસ્વાપત્સુ નારીણાં
પતિરન્યો વિધીયતે ॥ ૨૬૩ ॥

પણ એવાં સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે ગૃહસ્થાશ્રમી થવા પડેલાં પરસ્પરે યોગ્ય અવસ્થા જોવી, કારણ અયોગ્ય અવસ્થાવાળાં સ્ત્રીપુરૂષની પ્રીતિ સદા નલતી નથી, ને તેમને શરીરસંબંધી હાનિ થવાનો સંભવ રહેછે. સલાતરંગમાં કહ્યું છે કે,

પાળૌઃ ગૃહીતાઽપિ પુરસ્કૃતાઽપિ
સ્નેહેન નિત્યં પરિવર્દિતાઽપિ ।
પરોપકારાય ભવેદવશ્યં
વૃદ્ધસ્ય માર્યા કરદીપિકેવ ॥ ૨૬૪ ॥

પતિ, પાછા સમાચારજ ન આવે એવી રીતે રખડી ગયો હોય, મરી જાય, સંન્યાસિ થઈ ચાલી નીકળે, નપુંસક નીવડે તથા જાતિભ્રષ્ટ થાય, એ પાંચ પ્રકારમાંની આપત્તિ વેળાયે સ્ત્રીઓને બીજો પતિ કરવા કહેલ છે ॥ ૨૬૩ ॥

હાથમાં ગ્રહણ કરેલી, આગળ ધરેલી અને સ્નેહે કરી નિરંતર વૃદ્ધિ પમાડેલી દીવીની પેઠે, વૃદ્ધની સ્ત્રી પણ અવશ્ય પ. રોપકારને અર્થેજ હોયછે ॥ ૨૬૪ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શશિનીવ હિમાર્તાનાં
ઘર્માર્તાનાં રવાવિવ ।
મનો ન રમતે સ્ત્રીણાં
જરાજીર્ણોદ્રિયે પતૌ ॥ ૨૬૫ ॥

ચંદ્રને વિષે ટાઢથી પીડાયલાનાં તથા રવિને વિષે ઘામથી પીડાયલાનાં મનની પેઠે, જુવાન સ્ત્રીઓનું મન, જરાએ કરી જીર્ણ થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા પતિને વિષે રમતું નથી ॥ ૨૬૫ ॥

અનભ્યાસે વિષં શાસ્ત્રમર્જીર્ણે ભોજનં
વિષમ્ । ક્ષુધિતસ્ય વિષં ગોષ્ઠી
તરુણ્યાઃ સ્થવિરો વિષમ્ ॥ ૨૬૬ ॥

કેમકે અભ્યાસ વિના શાસ્ત્ર, અજીર્ણમાં ભોજન, ભુખ્યાને વાર્તા તથા તરૂણીને વૃદ્ધ વિષ સમાન લાગેછે ॥ ૨૬૬ ॥

એ.રીતે સ્ત્રીપુરૂષે પરસ્પરે વર્તી સંસારમાં જીવન પર્યંત હુળી મળીને રહેવું. તેમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થાય તો તેને સારી રીતે ઉછેરી વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો. પૂર્ણ વયમાં લગ્ન થયા પછી એક વા એ વર્ષમાં પ્રજા ઉત્પન્ન થવી જોઈયે. કેમકે જેમ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલાં નારી જાતિના પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિયોને, તેમના નર જાતિના સંયોગથી પ્રજા થયા વિના રહેતી નથી, તેમ પૂર્ણ વયમાં આવેલી સ્ત્રીને પણ પૂર્ણ અવસ્થામાં આવેલા

પુરૂષનો સંયોગ થતાં પ્રજા ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. પણ પશુ પક્ષ્યાદિ પ્રાણિ-
યોમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે સચવાયલો છે, કેમકે યોગ્ય અવસ્થામાં આવ્યા પછી
ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો સંયોગ થાયછે; વળતે તેમનામાં સંયોગની ઇચ્છા થતી જો-
વામાં આવતી નથી. જેથી સમય સમયમાં તેમને પ્રજા ઉત્પન્ન થયા કરેછે. કોઈનેજ
કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી તેમ થતું નથી. એજ રીતે મનુષ્યમાં પણ જો સૃષ્ટિનિયમ
સચવાતો હોય તો પ્રજા ઉત્પન્ન થયાવિના રહે નહીં. યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી
જો સ્ત્રીપુરૂષો પરણે અને સદા ઋતુગામી રહે, તો તેઓ પોતે વીર્યનું રક્ષણ થવાથી
શરીરે દૃઢ થાય, ને લાંબું આયુષ્ય ભોગવી શકે; અને પ્રજા પણ તેમને ઘણી સારી
ઉત્પન્ન થાય તેમાં કાંઈ સંશય નથી. કોઈકજ કંઈ શરીરસંબંધી કારણથી પ્રજા વગરનો
રહે. પણ જેઓ એ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરી ઇચ્છાપ્રમાણે વર્તે અર્થાત્ યુવા અવસ્થા પ્રાપ્ત
થયા પહેલાં પરણે, ને વળતે સંયોગ કરે, તેઓ પોતે વીર્ય ક્ષીણ થવાથી શરીરે દુર્બળ
થાય, ને ઘણું જીવી શકે નહીં. વળી કાચું બીજ જેમ ઉગતું નથી, ને કદી અર્ધ કાચું
પાકું હોય ને ઉગે તો ઉગ્યા પછી કરમાઈ જાયછે, પણ વૃક્ષ થતું નથી, તેમ ઘણું કરી
તેમનું વીર્ય કાચું હોવાથી તેમને પ્રજા થાય નહી, ને કદી થાય તો ઘણું જીવે નહીં;
ને જીવે તો સદા દુર્બળ રહે, એમાં કાંઈ સંશય નથી. કારણ તેના માતા પિતાના
શરીરનું ગળુ ઘણું નહાનું હોયછે, તેથી તે પણ દુર્બળ થાયછે. પરણેલાં અત્યેક દંપ-
તિને સંતાન થવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે, કેમકે કોઈ પણ ક્રિયા કરતાં તેના ફળની
ઇચ્છા સર્વને રહેછે. તેમ સ્ત્રીપુરૂષના સંયોગરૂપ ક્રિયાનું ફળ જોડે ઉપર ઉપરથી આ-
નંદ લાસેછે, તોયપણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં અરણિનાં બે કાષ્ઠ મંથન કરવાના ફળરૂપ
અગ્નિની પેઠે સંતાન છે, કારણ આનંદની પ્રાપ્તિ તો થાયછેજ, તથાપિ સંતાન થવાની
ઇચ્છા કાયમ રહેછે. પ્રયોજન વિના કોઈ પણ ક્રિયાનો આરંભ થતો નથી, માટે ક્રિયા
નિષ્ફળ જતાં જેમ તેના કર્તાને, તેમ સંતાન ન થતાં દંપતિને ખેદ થાયછે. તેમના
મનને ક્ષણ એક ઝંપના વળતી નથી, ને જ્યારે ત્યારે તેમને એજ વિચાર આવ્યા કરેછે
કે હજી સંતાનની પ્રાપ્તિ થઈ નથી! જેમ જેમ તેઓ સગાસંબંધી તથા પડોસીઆદિ
અન્યને ઘર સંતાન થતાં સાંભળેછે, તેમ તેમ તેમને તે પોતાને ત્યાં થવાની અધિક
અધિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી જાયછે. પોતાને ત્યાં સંતાન ન હોવાથી છેવટ તેઓ અન્યનાં
છોકરાં ઉપર વહાલ કરેછે, કેમકે બાળક સર્વને પ્રિય લાગેછે, ને તેમનું કાલું કાલું બોલવું
સાંભળી જેટલો આનંદ થાયછે, તેટલો બીજાથી થતો નથી. કલ્પતરૂ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

આનંદસુતિરાત્મનો નયનયોરંતઃ
સુધાભ્યંજનં પ્રસ્તારઃ પ્રણયસ્ય
મન્મથતરોઃ પુષ્પં પ્રસાદો રતેઃ ।
આલાનં હૃદયદ્વિપસ્ય વિષયાર-
ણ્યેષુ સંચારિણોર્દપત્યોરિહ લ-
ભ્યતે મુકુતતઃ સંસારસારોર્ધ્મકઃ॥૨૬૭॥

મનને આનંદ દેનાર, આંખને આંજેલા
અમૃતરૂપ અંજનની પેઠે ઠારનાર, સ્નેહનું
સ્થાન, કામદેવરૂપ વૃક્ષનું પુષ્પ, રતિનો
પ્રસાદ, વિષયરૂપ અરણ્યમાં ફરતા મન-
રૂપી હસ્તિને આંધવાનો સ્તંભ તથા સં-
સારમાં સારરૂપ બાળક, માતાપિતાને આ
લોકમાં સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે પાલવાથી
પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૬૭ ॥

માટે જેમને છોકરાં થતાં ન હોય, તેમણે પોતાના શરીરસંબંધી જે કંઈ ખામી હોય તે સુધારવા વિષે યત્ન કરવો. જેમ ધૃતિવીમાં વાવેલાં બીજને ન ઉગવામાં કંઈ કારણ હોયછે, તેમ પુરૂષના વીર્યરૂપ બીજને પણ સ્ત્રીના ગર્ભાશયરૂપ ક્ષેત્રમાં ધારણ ન થવામાં કંઈ શરીરસંબંધી કારણ હોવું જોઈએ. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો નિયમ છે કે, કારણ વિના કાર્ય થાય નહીં. માટે જે જે કારણથી ગર્ભ ધારણ ન થતો હોય, તે તે કારણ કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ, વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા ઔષધોપચાર તથા પથ્યવટે દૂર કરવાં, જેથી પ્રજા થવાનો સંભવ થાયછે.

કારણ કહ્યું છે કે,

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचविं-
शेन संगता । शुद्धे गर्भाशये
मार्गे रक्ते शुक्लेऽनिले हृदि ॥ २६८ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષ સાથે સમાગમ કર-
નારી પૂર્ણ સોલ વર્ષની સ્ત્રી, જે ગર્ભાશય,
પ્રસૂતિમાર્ગ, રૂધિર, વીર્ય, વાયુ તથા હૃ-
દય શુદ્ધ હોય ॥ ૨૬૮ ॥

वीर्यवंतं सुतं सूते ततो न्यूना
द्वयोः पुनः । रोग्यल्पायुरध-
न्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥ १६९ ॥

તો બળવાન પુત્ર જણે, પણ તેથી ઓછા
વર્ષનાં સ્ત્રીપુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રાગી,
થોડી અયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય,
વા થાયજ નહિ ॥ ૨૬૯ ॥

હવે ગર્ભ ધારણ થયા પછી કોઈ વેળા તે વળતે સ્ત્રી જાયછે, કૃષ્ણમાં સુકાઈ જાયછે, મુવેલું જન્મે છે, વા કોઈ વેળા જન્મીને તુરત મરી જાયછે; તેમાં પણ શરીરસંબંધી રોગ અથવા કુપથ્યાચરણરૂપ કંઈ કારણ હોયછે. કેમકે કારણ હોય તોજ કાર્ય થાયછે, એ સૃષ્ટિનો નિયમ છે. માટે કુશળ વૈદ્યની સલાહ લઈ જે રીતે તેમ ન થાય તે રીતે આચરવું; જેથી પ્રજાવાન થવાયછે, ને તેમ થતાં કામની શાંતિ થઈ સંતોષની પ્રાપ્તિ થાયછે. ગર્ભ ધારણ થયા પછી તેના રક્ષણ માટે ગર્ભવતી સ્ત્રીએ સર્વ આહાર વિહારમાં નિયમસર રહેવું જોઈએ, એ વિષે વાગભટ્ટે અષ્ટાંગહૃદય ગ્રંથના શારીરસ્થાનનાં પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अतिव्यवायमायासं भारं प्रावरणं
गुरु । अकालजागरस्सप्रकठिनो-
त्कटकासनम् ॥ २७० ॥

ગર્ભવતિ સ્ત્રીએ અતિ મૈથુન, ઘણીમેહેનત,
ઘણો ભાર, ઉપડી ન શકે એવું વસ્ત્ર સ-
મય વિના જાગવું તથા સુવું, કઠીણ તથા
વિષમ આસનપર બેસવું ॥ ૨૭૦ ॥

शोकक्रोधामयोद्वेगवेगश्रद्धावि-
धारणम् । उपवासाध्वतीक्ष्णो-
ष्णरुविष्टंभि भोजनम् ॥ २७१ ॥

શોક, ક્રોધ, લય તથા ઉદ્વેગનો વેગ, અ-
હિતની ઇચ્છા, ઉપવાસ, પંથ અને કડવું
ગરમ, ભારી તથા મળ બંધ કરે એવું
ભોજન ॥ ૨૭૧ ॥

રક્તં નિવસનં શ્વશ્રૂપેક્ષાં મદ્યમા-
મિષમ્ । ઉત્તાનશયનં યચ્ચ સ્ત્રિ-
યો નેચ્છંતિ તત્યજેત્ ॥ ૨૭૨ ॥

લાલ વસ્ત્ર, ઉંડા ખાડા તથા કુવામાં
જેવું, મદ્યપાન, માંસભોજન, ચતુ સુવું
તથા જે અતુલવી સ્ત્રિયો મના કરે
તે ॥ ૨૭૨ ॥

તથા રક્તસ્રુતિં શુદ્ધિં
વસ્તિમામાસતોઽષ્ટમાત્ ।
અભિર્ગર્ભઃ સ્ત્રવેદામઃ
કુક્ષૌ શુષ્યેન્નિષ્રયેત વા ॥ ૨૭૩ ॥

તેમજ લોહી કઢાવવું શરીરશુદ્ધિ વાસ્તે
ઉલટી અથવા જીલાળ લેવો અને આઠમા
માસ સુધી અસ્તિકર્મ, એટલાં વાનાં ત્યા-
ગવાં; કારણ એથી ગર્ભને કાચો સ્ત્રવી
જવાનો, કૂખમાં સુકી જવાનો વા મરી
જવાનો સંભવ રહેછે ॥ ૨૭૩ ॥

એ રીતે ગર્ભવતિયે નિયમ પાળતાં, સહન થાય તે રીતે હરતાં ફરતાં રહેવું, એક
ઠેકાણે પડી રહેવું નહીં; કેમકે પડી રહેવાથી શરીરના સર્વ અવયવોમાં જડતા ઉત્પન્ન
થાયછે, જે તેને તથા તેના ગર્ભને પ્રસૂતિ સમયમાં હાનિકારક થઈ પડેછે. ગર્ભ ધારણ
થયા પછી સ્ત્રીને જે લક્ષણ થાયછે, તે એજ અંથકારે એજ ઠેકાણે આ પ્રમાણે કહ્યા છે:—

લિંગં તુ સદ્યો ગર્ભસ્ય યોન્યાં
બીજસ્ય સંગ્રહઃ । તૃપ્તિર્ગુરુત્વં
સ્ફુરણં શુક્રાસ્નાનનુબંધનમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રીને જોજ વખતે
ધર્મશયમાં બીજનો સંગ્રહ, તૃપ્તિ, ભારે-
પાણું તથા સ્ફુર્તિ, જનનેન્દ્રિયથી વીર્ય તથા
રજનું બહાર ન નીકળવું ॥ ૨૭૪ ॥

હૃદયસ્પંદનં તંદ્રા
તૃદ્ગ્લાનિર્લોમહર્ષણમ્ ।
અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ
સપ્તાહાત્કલલી ભવેત્ ॥ ૨૭૫ ॥

હૃદયમાં કંપ, સુસ્તિ, તૃષ્ણા, થાક તથા
રોમહર્ષ, એટલાં લક્ષણ થાયછે. પછી તે
ગર્ભ પેહેલા માસમાં સાત દિવસ કેડે
નહીં જણાય તે રીતે કલલ રૂપ અર્થાત્
નરમ ગાંઠરૂપ થાયછે ॥ ૨૭૫ ॥

દ્વિતીયે માસિ કલલાદ્ ઘનો વ્યક્તસ્ય
લક્ષણમ્ । ક્ષામતા ગરિમા કુક્ષૌ મૂર્છા
ચ્છર્દિરરોચકઃ । જંભાપ્રસેકઃ સદનં
રોમરાજ્યાઃ પ્રકાશનમ્ ॥ ૨૭૬ ॥

ને તેમાંથી બીજે માસે કઠણ ગાંઠ બને
છે, અને સ્પષ્ટ થયેલા ગર્ભ પછીનાં લક્ષણ
સ્ત્રીને અશક્તિ, કૂખમાં ભાર, ભ્રમ, ઓ-
કારી, અરૂચી, બગાસાં, પાણી પડવું, થાક,
રોમાવળીનો પ્રકાશ ॥ ૨૭૬ ॥

અમ્લચેષ્ટા સ્તનૌ પીનૌ
રક્તવ્યૌ પુષ્પવૃક્ષૌ ।
પાદશોફો વિદાહોન્યે
શ્રદ્ધાશ્ચ વિવિધાત્મિકાઃ ॥ ૨૭૭ ॥

ખટાણુ ખાવાની ઇચ્છા, સ્તનનું મોટાપાણું,
તેમાં દૂધ આવવું તથા તેના અગ્રભાગનું
શ્યામ થવું, પગ ઉપર સુજ આવવી, શ-
રીરમાં દાહ થવો અને અનેક પ્રકારની
ઇચ્છા થવી, એટલાં થાયછે ॥ ૨૭૭ ॥

વ્યક્તીભવતિ માસેઽસ્ય તૃતીયે
ગાત્રપંચકમ્ । મૂર્દ્ધા દ્વે સક્થિની
બાહુ સર્વસૂક્ષ્માંગજન્મ ચ ॥ ૨૭૮ ॥

ગર્ભસ્ય નાભૌ માતૃશ્ચ
હૃદિ નાડી નિબધ્યતે ।
યયા સ પુષ્ટિમાપ્નોતિ
કેદાર ઇવ કુલ્યયા ॥ ૨૭૯ ॥

ચતુર્થે વ્યક્તતાંગાનાં ચેતનાયાશ્ચ
પંચમે । ષષ્ઠે સ્નાયુશિરાંરોમ-
વલવર્ણનસ્ત્વચામ્ ॥ ૨૮૦ ॥

સર્વેઃ સર્વાંગસંપૂર્ણો ભાવૈઃ પુષ્યાતિ
સપ્તમે । ઓઞૌઽષ્ટમે સંચરતિ પુ-
ત્રમાત્રોર્મુહુઃ ક્રમાત્ ॥ ૨૮૧ ॥

તસ્મિંસ્ત્વેકાહયાતેઽપિ
કાલઃ સૂતેરતઃ પરમ્ ।
વર્ષાદ્વિકારકારી સ્યા-
ત્કુક્ષૌ વાતેન ધારિતઃ ॥ ૨૮૨ ॥

પ્રાક્ચૈવ નવમાન્માસાત્
સૂતિકાગૃહમાશ્રયેત્ ।
દેશે પ્રશસ્તે સંભારૈઃ
સંપન્નં સાધકેઽહનિ ॥ ૨૮૩ ॥

તત્રોદીક્ષેત સા સૂતિં
સૂતિકા પરિવારિતા ।
અદ્ય શ્વઃ પ્રસવે ગ્લાનિઃ
કુક્ષ્યાક્ષિશ્લ્યતા ક્રમઃ ॥ ૨૮૪ ॥

પછી ત્રીજે માસે ગર્ભને મસ્તક, જે
સાથળ અને જે હાથરૂપ પાંચ ગાત્ર
તથા બીજાં સર્વ સૂક્ષ્મ અંગના આકાર
થાયછે ॥ ૨૭૮ ॥

અને યદ્યદ્ઘાથી ગર્ભની નાભિ તથા મા-
તાના હૃદય સાથે એક નાડી બંધાય છે;
જે દ્વારા માતાએ બાંધેલાં અન્નનો રસ
મળવાથી, તે ધોરીયા દ્વારે જતાં પા-
ણીથી કીઆરામાંની વનસ્પતિની પેઠે પો-
ષાય છે ॥ ૨૭૯ ॥

પછી ચોથે માસે ગર્ભનાં સર્વ અંગ, પાં-
ચમે મહિને ચેતન અને છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુ,
શિરા, રોમ, બળ, વર્ણ, નખ તથા આ-
મડી સ્પષ્ટ થાયછે ॥ ૨૮૦ ॥

પછી સાતમે માસે સર્વ અંગ સંપન્ન ગર્ભ
બધી રીતે પોષાય છે, ને આઠમે મહિને
માતા તથા પુત્રને કુમથી વારંવાર સર્વ
ધાતુનું તેજ પ્રાપ્ત થાયછે ॥ ૨૮૧ ॥

અને આઠ મહિના પુરા થયા પછી નવમા
માસનો એક દિવસ પણ જાય ત્યાંથી તે
વર્ષ પર્યંત જાણવાનો કાળ કહ્યો છે, ને તે
પછી વાયુએ કરી જો ગર્ભ કૂખમાં રહે,
તો વિકાર કરનાર થાયછે ॥ ૨૮૨ ॥

માટે ગર્ભવતિયે નવમે માસ બેઠા પેહે-
લાંજ સારું ઠેકાણે બાંધેલાં તથા પ્રસૂતિ
સમયે જોઈતી સર્વ વસ્તુ જેમાં તૈયાર કરી
રાખી હોય એવા સૂતિકાગૃહમાં યોગ્ય દિ-
વસે વાસ કરવો ॥ ૨૮૩ ॥

ત્યાં તેણે, જેમણે ઘણીવાર પ્રસવનો અ-
નુભવ કર્યો હોય તથા તે સમયના વ્યવ-
હારમાં જે કુશળ હોય તેવી ડાઈયો પાસે
રાખી જાણવાની વાટ જોવી; અને આ-
જકાલ પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે તેને
ગ્લાનિ, કૂખ તથા નેત્રની શિથિલતા,
થાક ॥ ૨૮૪ ॥

અધોગુહ્ત્વમરુચિઃ પ્રસેકો
બહુમૂત્રતા । વેદનોરુદરક-
ટીપૃષ્ઠહૃદ્ધસ્તિવંક્ષણે ॥ ૨૮૫ ॥

યોનિભેદરુજાતોદસ્ફુરણસ્રવ-
ણાનિ ચ । આધીનામનુજન્મા-
તસ્તતો ગર્ભોદકસ્રુતિઃ ॥ ૨૮૬ ॥

નીચેના ભાગમાં ભારીપણું, અરુચિ, પા-
ણીનું સ્રવણું, બહુમૂત્રતા, સાથળ, ઉદર,
કેડ, પૃષ્ઠ, હૃદય, પેડું તથા સાથળના
મૂળમાં વેદના ॥ ૨૮૫ ॥

અને જનનેંદ્રિયમાં ભેદ, પીડા, વ્યથા,
સ્ફુરણ તથા સ્રવણ થાયછે, ને પછી જ-
ણવાની શૂળ ઉત્પન્ન થઈ, ગર્ભોદક સ્ર-
વેછે ॥ ૨૮૬ ॥

એ રીતે થયા પછી બાળક જન્મેછે. તેને જન્મ આપ્યા પેહેલાં ગર્ભવતી સ્ત્રી
પ્રસવની વેદનાથી ઘણુંજ કલેશ પામેછે. તેને પાસેની ડાઈ સ્ત્રિયે ધીરજ તથા હીમત
આપ્યા જવી. પછી બાળકનો જન્મ થાય કે તુરત ડાઈયે તથા જેમને ઘણાં બાળક
થયાં હોય એવી અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોયે તે બન્નેનું ઘણીજ સંભાળથી જતન ક-
રવું અવશ્ય છે. કેમકે, તે સમયમાં પ્રસવની વેદનાથી તે બન્ને જણુ થાકીને એટલાં
તો નિર્બલ થઈ ગયેલાં હોયછે કે, કોઈ પણ પ્રકારનો મિથ્યાોપચાર તેમને તુરત હા-
નિકારક થઈ પડેછે. પછી દોઢ માસ પર્યંત પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને યોગ્ય જે શરીરસંબંધી
ઉપચાર કરવાના હોયછે, તે કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી સ્ત્રિયોની સલાહ પ્રમાણે કરવા;
ને આહાર પણ તેને યોગ્ય જે કહ્યો હોય તે આપવો. કોઈ પણ પ્રકારે તેને વિરૂદ્ધા-
ચરણ કરવા દેવું નહીં, ને કંઈ પણ તેના શરીરને અસહન થાય, તે રીતે તેના પ્રત્યે
આચરવું નહિ. કારણ એજ ગ્રંથકારે એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યત્નેનોપચરેત્સૂતાં
દુઃસાધ્યા હિ તદામયાઃ ।
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવસ્ક
ક્લેદાસ્રસ્રુતિપીડનૈઃ ॥ ૨૮૭ ॥

પ્રસવ થયેલી સ્ત્રીને આહારાદિ ઉપચાર
કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખવી; કેમકે
ગર્ભનું રહેવું, તેની વૃદ્ધિ, પ્રસવ, તે સં-
બંધી શૂળ, અને જળ તથા રૂધિરનો આ-
વ ઇત્યાદિ પીડાયે કરી તેના રોગ સહેજ
મટતા નથી ॥ ૨૮૭ ॥

एवं च मासादध्यर्धा-
न्मुक्ताहारादियंत्रणा ।
गतसूताभिधाना स्यात्
पुनरार्तवदर्शनात् ॥ २८८ ॥

એ રીતે દોઢ માસ પર્યંત સંભાળ રાખ્યા
પછી બાવાપીવાની જેને ઘટતી છુટ
મળી છે, એવી તે સ્ત્રી ફરી રજોદર્શન
થાય ત્યારે સુવાવડીપણાથી મુક્ત થા-
યછે ૨૮૮

તોપણ જણવા પછી ચાર માસપર્યંત તે યથાર્થ મુક્ત થતી નથી એમ જાણવું.
હવે જેમ બાળકને જન્મ આપનાર સ્ત્રીની સંભાળ કરવી જરૂરની છે, તેમ જન્મેલા
બાળકની પણ સંભાળ રાખવાની ઘણીજ જરૂર છે, કેમકે તેનું શરીર કાચું હોય-

છે, તે જો યથાર્થ સંભાળ ન લેવાય તો કાચા ઘટની પેઠે હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. બાળકના આરોગ્યનો બધો આધાર તેની માતા ઉપર છે, કારણ તેને ધાવીનેજ તે પોતાનો આહાર મેળવેછે. જે જે પદાર્થ માતાના બાધામાં આવેછે, તે તે પદાર્થના ગુણ દોષ તેના દુધમાં આવેછે; ને તે દુધ બાળકના ધાવવામાં આવ્યાથી તેના શરીરમાં તે તે ગુણ દોષ પ્રાપ્ત થાયછે. માટે માતાએ કુશળ વૈદ્ય તથા અનુભવી પણ ડાહી સ્ત્રિયોની સલાહપ્રમાણે, બાળકને ગુણ કરે તેવા પદાર્થનોજ આહાર કરવો, પણ અવગુણ કરે તેવા પદાર્થ ખાવાની ઈચ્છાજ કરવી નહીં. કેમકે બાળકને સુખી જોઈ માતાપિતા પ્રસન્ન રહેછે, ને દુઃખી જોઈ કલેશ પામેછે. પશુ પક્ષિયોમાં પણ તેમ જોવામાં આવેછે, એ ઉપરથી એમ જણાયછે કે, સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવજ છે. માટે પ્રથમથીજ માતાપિતાએ બાળક અર્થે એવી રીતે વર્તવું જોઈયે કે, પછવાડેથી તેમને પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે નહીં. શરૂઆતમાં બાળકનું શરીર કોમળ હોવાથી તેની ઇંદ્રિયો પણ કોમળ હોયછે, જેથી તેને કંઈ વિશેષ સમજ હોતી નથી. માત્ર ધાવવું, સુવું તથા મળમૂત્ર છોડવાં એજ તે સ્વભાવથી કરી શકેછે; ને કંઈ દુઃખ થતું હોય તો રહેછે, પણ શું થાયછે, તે જણાવી શકતું નથી. એ ઉપરથી બાળક તદ્દન પરંત્ર લાસેછે, માટે માતાપિતાએ તેનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેને વખતસર ધવરાવવું, સુવાડવું, મળમૂત્ર કર્યા હોય તો સ્વચ્છ કરવું, રડતું હોય તો તેનું કારણ શોધી કાઢાડી તેનો ઉપાય કરવો; તેને સુવાનાં બિછાનાં, તે ઉપર પાથરવાનાં વસ્ત્ર તથા તેને પેહરવાનાં લુગડાં સર્વે નહાનાં, સ્વચ્છ, કોમળ તથા સુગંધી રાખવાં, કોઈ કાળે પણ મેલાં પસીનાવાળાં, ઝીણાં જંતુ જેમાં પડ્યાં હોય તેવાં તથા મળમૂત્રથી ખરડાયલાં રાખવાં નહીં. કેમકે, તેવાં રાખેથી તેની આરોગ્યતાને હાનિ થાયછે. માટે કદી ઘણાં ન હોય તો વારંવાર સારી રીતે ધોઈ સૂકવીને તેજ પાછાં વાપરવાં. અનેક જાતિના પક્ષિયો તથા ઉંદર જેવાં નહનાં પશુઓ પણ પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઘણીજ સુંવાળી જગ્યા કરી રાખેછે. એ ઉંદરો તો લાગ આવે ગૃહસ્થાનાં સુંદર રેશમી વા સુતરાઉ કપડાં કરડી લઇ જઇ, તે પોતાના બચ્ચાં માટે તૈયાર કરેલી જગ્યા ઉપર પાથરેછે ! ઘણાં ધારવામાં એમ છે કે, ઉંદરો વિનાકારણ કપડાં કરડી ખાયછે, પણ તેમ નથી, તેમાં કહ્યા પ્રમાણે કારણ રહેલું છે. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે, પ્રયોજનવિના પ્રવૃત્તિ થતી નથી. જેમના જોવામાં ઉંદરને રહેવાનાં સ્થાન આવ્યાં હશે, તેમને એ તરત જણાઈ આવ્યું હશે. પશુ પક્ષિઆદિ સર્વ પ્રાણિયો પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં ઘણીજ કાળજી રાખેછે. તેમાં પક્ષિયો બહાર ફરવા નીકળી જ્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ત્યાંથી કાચો પાકો આહાર મેળવી પોતે ખાવાને બદલે, પોતાની ચાંચમાં ભરી લાવી, માળામાં બેઠેલાં બચ્ચાંના કોમળ મુખમાં આપેછે; તે જ્યાંસુધી બચ્ચું ધરામું નથી, ત્યાંસુધી તેમ કરેછે. ને પછી પોતે ખાયછે. બચ્ચું મોટું થતાં તેને પોતાની રીત પ્રમાણે ઉડવા, બોલવા તથા ચારો કરવા માટે બહાર ફરવા શીખવેછે. એજ રીતે સર્વ અન્ય જાતિનાં પ્રાણિયો પણ પોતાનાં બચ્ચાંને પોતપોતાની રીત પ્રમાણે ઉછેરી મોટાં કરેછે; જે શોષક પુરુષોના જાણવામાં વારંવાર આવેલ છે. જ્યારે મનુષ્ય પ્રા-

ણીથી જ્ઞાનમાં ઘણાંજ ઉતરતાં પ્રાણિયો એ રીતે પોતાનાં બચ્ચાંને ઉછેરવામાં સદા તત્પર રહેછે, ત્યારે મનુષ્યે તો અવશ્ય રહેવું જોઈએ, બાળકનું શરીર જેમ જેમ વૃદ્ધિ પામતું જાયછે, તેમ તેમ તેની ઇંદ્રિયો પણ વધારે શક્તિમાન થતી જવાથી તેને દિવસે દિવસે વધારે સમજ આવતી જાયછે. ત્રણ ચાર માસે તેને સાન આવી જણાયછે. કારણ તે સમયથી તેના હાથમાં કંઈ આપતાં તે ગ્રહણ કરેછે, ધમકાવતાં રહેછે, ને રમાડતાં હસેછે, ઘણું કરી છ માસપર્યંત બાળક આરોગ્ય રહેછે. પછી દાંત આવવા શરૂ થવાથી તેની પીડાવડે તેને વારંવાર તાવ, ઉધરસ, ઝાડો, સલ્-ખમ, તથા ગુમડાં વિગેરે રોગ થાયછે. જેનો કુશળ પણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે, તેના માતાપિતાયે ધીરજથી ઉપાય કરવો યોગ્ય છે. જ્યાંસુધી દાંત આવવા માંડ્યા નથી, ત્યાંસુધી બાળક માત્ર દુધ પીવા યોગ્ય લાસેછે, કેમકે અન્ન આવવાનાં સાધન દાંત છે, જે આવવા માંડ્યાથીજ બાળકની જઠરાગ્નિ અન્ન પચાવવા યોગ્ય થતી જાયછે, એમ અનુમાન કરાયછે. માટે તે કાળથી દૂધ પાવાનું ચાલુ રાખતાં થોડું થોડું પચી શકે તેવું પૌષ્ટિક પણ કોમળ અન્ન બાળકને ખવરાવતાં જવું; પણ ભારી અન્ન કદી ખવરાવવું નહીં, કારણ તેની જઠરાગ્નિ તે પચાવવા યોગ્ય ન હોવાથી તેને અજીર્ણાદિ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. બાળકને મારવું નહિ, તેમ ત્રાસ પણ ન પમાડવું, કેમકે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી તેનાં હૃદય, લેન્ગુ તથા ઇન્દ્રિયો પણ સર્વે કોમળ હોયછે, જેથી લય પામતાં તે એકાએક ન ધારેલી હાનિને પ્રાપ્ત થાયછે. વળી જેમ જેમ બાળકને સમજ આવતી જાય, તેમ તેમ તેની આગળ અપશબ્દ બોલવા નહિ, પણ સારી વાણી બોલવી, કેમકે તે નકલ કરનાર હોવાથી જેવું સાંભળે તેવું બોલવા શીખેછે. વળી બાળકનું નામ નાખવું તે પણ શુભસૂચક નાખવું, અશુભસૂચક નાખવું નહિ, કેમકે અશુભસૂચક નામ ઉચ્ચારતાં મનને ક્લેશ થાયછે. એ રીતે બાળકને ઉછેરવામાં જોકે સદા સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને જણે તત્પર રહેવું, તોપણ સુખ્યત્વે કરી એ કામ સ્ત્રીનું છે, કારણ પુરૂષને બહારના વ્યવસાયમાં રોકાવું પડેછે. જેથી ઘણું કાળ તે ઘર આગળ રહી શક્તો નથી, અને સ્ત્રીને તો ઘરનું કામ હોવાથી તે સદા ઘર આગળ રહી શકેછે. સિવાય બાળક, સ્ત્રીથીજ ઉત્પન્ન થાયછે, ને તેનેજ ધાવીને તે પોતાનો આહાર મેળવેછે, તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે, બાળકને ઉછેરવાનું કામ સ્ત્રીનું છે; પણ પુરૂષે તેમાં પૂર્ણ સહાયકારી થવું જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્પાદનમપત્યસ્ય જાતસ્ય પરિપા-
લનમ્ । પ્રત્યહં લોકયાત્રાયાઃ પ્ર-
ત્યક્ષં સ્ત્રીનિબંધનમ્ ॥ ૨૮૯ ॥

છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં; ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું, અને પ્રતિ દિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવામાં તત્પર રહેવું, એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે ॥ ૨૮૯ ॥

બાળકને દાંત તથા દાઢોની પીડા ઘણું કરી પાંચ વર્ષપર્યંત વારંવાર થાયછે, જેથી તેટલા સુધી તે દુર્ગળ રહેછે. તે પછીની આવતી દાઢો કંઈ વિશેષ પીડા કરતી નથી, એટલે ત્યારથી તેનું શરીર દૃઢ થતું જવાથી તે વિવેક શીખવવા યોગ્ય થાયછે.

એ વિષે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લालયેત્ પંચવર્ષાણિ દશ વર્ષાણિ
શિક્ષયેત્ । પ્રાપ્તે તુ ષોડશે વર્ષે પુત્રે
મિત્રવદાચરેત્ ॥ ૨૯૦ ॥

પુત્રને પાંચ વર્ષ સુધી લાલન કરાવવું;
દશ વર્ષ સુધી કેળવણી આપવી અને તે
સોલ વર્ષનો થાય ત્યારથી તેની સાથે મિ-
ત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૨૯૦ ॥

લલનાદ્દહવો દોષાઃ શિક્ષણાદ્દ-
હવો ગુણાઃ । તસ્માત્પુત્રં ચ શિષ્યં
ચ શિક્ષયેત્ ન તુ લાલયેત્ ॥ ૨૯૧ ॥

લાડલડાવવાથી ઘણી હાની ને કેળવણી આ-
પવાથી ઘણો લાભ થાયછે; માટે પુત્ર તથા
શિષ્યને પાંચ વર્ષ પછી કેળવણી આપવી,
પણ કેવળ લાડ લડાવવાં નહિ ॥ ૨૯૧ ॥

યદપિ આઠ વર્ષની વય પેહેલાં બાળક યથાર્થ વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા યોગ્ય નથી,
કેમકે તેની બુદ્ધિ હજી શિખવેલું ધારણ કરવા સમર્થ હોતી નથી; તેથી આઠ વર્ષની
વયથી તે વીશ વર્ષની વયપર્યંતનો બાર વર્ષનો કાળ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે,
તથાપિ બાળકને પાંચ વર્ષથીજ સમજ આવતાં તે ઘર આગળ અનેક રીતે કળ્યા
કરી, માતા-પિતાને કંટાળો આપેછે, તેથી તે સમયથી પણ તેને થોડી થોડી કેળવણી
આપવા કહેલ છે. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

ચતુર્વર્ષાવાધિ સુતાન્ લાલયેત્પા-
લયેત્પિતા । તતઃ ષોડશપર્યંતં
• ગુણાન્ વિદ્યાં ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૨૯૨ ॥

માતાપિતાએ પુત્રને ચાર વર્ષપર્યંત કેવળ
લાલન તથા પાલન કરવું, ને ત્યારપછી
સોલ વર્ષપર્યંત તેને ગુણ તથા વિદ્યા
શિખવવી ॥ ૨૯૨ ॥

વિંશત્યવધિકાન્પુત્રાન્પ્રેરયેદ્દ-
હકર્મસુ । તતસ્તાંસ્તુલ્યમા-
વેનં મત્વા સ્નેહં પ્રદર્શયેત્ ॥ ૨૯૩ ॥

અને તે વીશ વર્ષના થાય ત્યારે તેમને
ગૃહ કાર્ય એટલે ધંધા રાજગારમાં જો-
ડવા; ને પછી પોતાની તુલ્ય ગણી સ્નેહ
દેખાડવો ॥ ૨૯૩ ॥

કારણ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાગમાર્થં પુત્રસ્ય વૃત્ત્યર્થં યતેત્
ચ યઃ । પુત્રં સદા સાધુ શાસ્તિ
પ્રીતિકૃત્ સ પિતાનૃણી ॥ ૨૯૪ ॥

જે પ્રીતિ રાખનાર પિતા પુત્રને વિદ્યા-
ભ્યાસ કરાવવામાં તથા ધંધા શિખવવામાં
યત્ન કરે અને સદા રૂડી શિખામણુ આપે,
તે પુત્રના ઋણથી મુક્ત થાયછે ॥ ૨૯૪ ॥

• પછી પચીશ વર્ષની વય થતાં તેને પસંદ પડે એવી કોઈ રૂપ, ગુણસંપન્ન સોલ
વર્ષની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરવું. વાગ્સલ્યે કહ્યું છે કે,

ષોડશવર્ષાયાઃ પંચવિંશતિવર્ષઃ
પુત્રાર્થં યતેત ॥ ૨૯૫ ॥

પચીશ વર્ષના પુરૂષે સોલ વર્ષની સ્ત્રીથી
મજા ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો ॥ ૨૯૫ ॥

કેમકે પૂર્ણ યુવાવસ્થા એટલી વયેજ પ્રાપ્ત થાયછે. વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંતરીના ઉપદેશથી સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના ૩૫ માં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વયસ્તુ ત્રિવિધં બાલં મધ્યં વૃદ્ધમિતિ ।
તત્રોનષોઢશવર્ષાં બાલાસ્તેऽપિ ત્રિવિ-
ધાઃ ક્ષીરપાઃ ક્ષીરાન્નાદા અન્નાદા
ઈતિ । તેષુ સંવત્સરપરાઃ ક્ષીરપાઃ
દ્વિસંવત્સરપરાઃ ક્ષીરાન્નાદાઃ પરતો
અન્નાદા ઇતિ । ષોઢશસમ્પત્યોરંતરે
મધ્યં વયસ્તસ્ય વિકલ્પો વૃદ્ધિર્યૌવનં
સંપૂર્ણતા હાનિરિતિ । તત્રાવિંશતેવૃ-
દ્ધિરાવિંશતો યૌવનમાચત્વારિંશતઃ
સર્વધાત્વિન્દ્રિયબલવીર્યસંપૂર્ણતા । અતઃ
ઊર્ધ્વમીષત્પરીહાણિર્યાવત્સમ્પતિરિતિ ।
સમ્પતેરૂર્ધ્વં ક્ષીયમાણધાત્વિન્દ્રિયબલ-
વીર્યોત્સાહમહન્યહનિ વલિપલિતસ્વા-
લિત્યં જુષ્ટં કાસશ્વાસપ્રમૃતિભિરુપદ્રવૈ-
રભિભૂયમાનં સર્વક્રિયાસ્વસમર્થં જીર્ણા-
ગારામિવાભિવૃષ્ટમવસીદંતં વૃદ્ધમાચક્ષ-
તે ॥ ૨૯૬ ॥

બાળ, મધ્ય તથા વૃદ્ધ, એ રીતે વય ત્રણ પ્રકારનું છે, તેમાં સોલ વર્ષની માંયનાં બાળક, તે પછી કેવળ દૂધપીનાર, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર, અને કેવળ અન્ન ખાનાર, એ રીતે ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમાં દૂધપીનારાં એક વર્ષપર્યંતનાં, દૂધ તથા અન્ન ખાનાર એ વર્ષપર્યંતનાં અને કેવળ અન્ન ખાનારા તે પછીનાં હોયછે; સોલ વર્ષથી આરંભી સત્તેર વર્ષ લગી મધ્ય વય કહેલ છે, તેના વૃદ્ધિ, યૌવન, સંપૂર્ણતા તથા હાનિ એ રીતે ચાર ભેદ છે; તેમાં વીશ વર્ષપર્યંત વૃદ્ધિ, ત્રીશ વર્ષપર્યંત યૌવન ને ચાલીશ વર્ષપર્યંત સર્વ ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ તથા વીર્યને સંપૂર્ણતા અને તે પછી સિત્તેર વર્ષપર્યંત થોડી થોડી હાનિ, એ રીતે થાયછે; અને સિત્તેર સર્વ પછી ક્ષીણ થયેલાં ધાતુ, ઇન્દ્રિય, બળ, વીર્ય તથા ઉત્સાહવાળો, દિવસે દિવસે ત્વચામાં પડતી કરચલી, શ્વેત થતા વાળ તથા માથામાં પડતી ટાલવાળો, કાસ તથા શ્વાસાદિ ઉપદ્રવે કરી પરાભવ પામેલો, અને સર્વ ક્રિયા કરવામાં અસમર્થ એવો, જુના ઘરનીપેઠે ચોમેરથી ખરતો, ખેદ કરનાર વૃદ્ધ કેહેવાયછે ॥ ૨૯૬ ॥

તેમ સ્ત્રીની વયવિધે પણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

બાલેતિગીયતેનારીયાવદ્વર્ષાણિષોઢશ ।
તતસ્તુતરુણીજ્ઞેયાદ્વાત્રિંશદ્વત્સરાવધિ ૨૯૭

તદૂર્ધ્વમધિરૂઢા સ્યાત્ પંચાશદ્વ-
ત્સરાવધિ । વૃદ્ધા તત્પરતો જ્ઞેયા
સુરતોત્સવાવર્જિતા ॥ ૨૯૮ ॥

સ્ત્રી સોલ વર્ષની વયપર્યંત બાળા કેહેવાયછે, ને તે પછી બત્રીશ વર્ષની વયસુધી તેને તરુણી જાણવી ॥ ૨૯૭ ॥

અને ત્યારપછી પચાસ વર્ષની વયસુધી તે પ્રૌઢા કહેવાયછે, ને તે પછી રતિની ઇચ્છા જેને ટળી ગઈ છે, એવી તેને વૃદ્ધ જાણવી ॥ ૨૯૮ ॥

હવે કન્યાને પણ પુત્રની પેઠે સ્ત્રીને ઘટે એવી સારી કેળવણી આપવી, ઇત્યાદિ-
વિધે મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

કન્યાપ્યેવં પાલનીયા

શિક્ષણીયાતિયત્નતઃ ।

દેયા વરાય વિદુષે

ધનરત્નસમન્વિતા ॥ ૨૯૯ ॥

• પુત્રની પેઠે કન્યાને પણ અતિ યત્નથી પાળવી તથા સારી કેલવણી આપવી, ને તેને પોતાની શક્તિ મુજબ ધન તથા રત્ન આપી સારા વિદ્વાન્ વરને પરણાવવી ॥ ૨૯૯ ॥

માટે વિણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કુલં ચ શીલં ચ સનાથતા ચ

વિદ્યા ચ વિક્તં ચ વપુર્વયશ્ચ ।

एतान्गुणान्सप्त विचिन्त्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ ૩૦૦ ॥

બુદ્ધિમાન્ પુરૂષોએ કુળ, વર્તણુક, ઓથ, વિદ્યા, ધન, શરીર તથા અવસ્થા, એ વરના સાત ગુણુ જોઈ કન્યા દેવી, બાકી આતે વિચાર કરવો નહીં ॥ ૩૦૦ ॥

કારણુ માનવધર્મશાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

यादृग्गुणेन भर्त्रास्त्रीसंयुज्येत यथाविधि ।

तादृग्गुणासाभवतिसमुद्रेणेव निम्नगा ३०१

સમુદ્રમાં જોડાયેલી નદીની પેઠે, સ્ત્રી જેવા ગુણુવાળા પતિની સાથે વિધિપૂર્વક જોડાય, તેવા ગુણુવાળી થાયછે ॥ ૩૦૧ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

स्त्रीणां हि साहचर्याद्भवन्ति चेतांसि

भर्तृसदृशानि । मधुरापि हि मूर्च्छयते

विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥ ૩૦૨ ॥

જેમ વિષ વૃક્ષનો આશ્રય કરેલી વેલ મધુર હોય તોપણુ (વષરૂપ થાયછે, તેમ સ્ત્રીઓનાં ચિત્ત પણ ભત્રાના સહવાસથી તેના સરખાં થાયછે ॥ ૩૦૨ ॥

માટે કહ્યા પ્રમાણે તપાસ કરી સારા વરને કન્યા દેવી; પણ કોઈ કાળે ધનની લાલચથી જેવા તેવાને દેવી નહીં. કેમકે મનુસ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णी-

याच्छुल्कमण्वपि । गृह्णंश्चुल्कं हि

लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ૩૦૩ ॥

સમજી પિતાયે કન્યા બદલ કંઈ પણ ધન લેવું નહિ; કારણુ લોભથી થોડું પણ ધન લેતાં મનુષ્ય છોકરું વેચનાર ઠરેછે ॥૩૦૩॥

સ્વભાવથીજ પુરૂષજાતિ કરતાં સ્ત્રીજાતિ ઉમ્મરમાં વેહેલી આવેછે, ને પેહેલી અવસ્થાજ વિદ્યાભ્યાસ કરવા માટે કહેલ છે તેથી સ્ત્રીજાતિને વિદ્યા ભણવા માટે પુરૂષજાતિ જેટલો અવકાશ મળતો નથી. મૂછ આવતાં જેમ પુરૂષ તેમ રજોદર્શન થતાં સ્ત્રી ઉમરમાં આવી કહેવાયછે. ઘણું કરી પુરૂષને મૂછ વીશ વર્ષે ને સ્ત્રીને રજોદર્શન તેર વર્ષે પ્રાપ્ત થાયછે. વાગૂભટ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના શારીરસ્થાનના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીणां रसजं
स्रवति त्र्यहम् । वत्सराद्वादशादूर्ध्वं
याति पंचाशतः क्षयम् ॥ ૩૦૪ ॥

સ્ત્રિયોને બાર વર્ષની વય પછી રસથી
ઉત્પન્ન થયેલું રજ પ્રતિમાસે ત્રણ દિવસ
સ્રવેછે; જે પચાશ વર્ષની વય પછી ક્ષય
પામેછે ॥ ૩૦૪ ॥

પણ સોલ વર્ષે સ્ત્રી અને પચીશ વર્ષે પુરૂષ પુખ્ત ઉમરમાં આવ્યાં કેહેવાયછે, માટે
પુત્રને જેમ વીશ વર્ષસુધી તેમ પુત્રીને તેર વર્ષની વયપર્યંત વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો અને
તે પછી પાંચ વર્ષસુધી જેમ પુત્રને કમાતાં શિખવવું, તેમ ત્રણ વર્ષપર્યંત પુત્રીને
સર્વ ગૃહકાર્યમાં કુશળ કરવી; ને પછી સોલ વર્ષની થાય કે તેને પ્રસન્ન પડે એવાં
યથાયોગ્ય વરની સાથે પરણાવી દેવી. કેમકે માનવધર્મશાસ્ત્રના ૬ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

काममामरणात्तिष्ठेद्दृहेकन्यतुमत्यपि ।
नचैवेनांप्रयच्छेतगुणहीनायकहिंचित् ॥ ૩૦૫ ॥

કન્યા ઋતુમતી થાય તોપણ ભલે મરણ
પર્યંત ઘરમાં રહે, પણ પિતાયે ક્યારેય
પણ ગુણહીનને આપવી નહિ ॥ ૩૦૫ ॥

વળી અભિજ્ઞાન શાકુંતલમાં કણ્વ મહામુનિયે કહ્યું છે કે,

यास्यत्यद्य शकुंतलेति हृदयं संस्पृ-
ष्टमुत्कંठया अंतवाप्पभरोपरोधि ग-
दितं चिंताजडं दर्शनं । वैक्लव्यं
ममतावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः
पीडयंतं गृहिणः कथं नु तनयावि-
श्लेषदुःखैर्नवैः ॥ ૩૦૬ ॥

આજ શકુંતલા સાસરે જશે એમ તદ્દયમાં
હઃખ થાયછે, માંયનાં અશ્રુ સમુદાયથી
કંઠ રૂંધાય છે અને ચિંતાવડે પુરૂં દેખાતું
નથી; એ રીતે મારા જેવા વનવાસીને
પણ રનેહથી વિન્હલપણું થાયછે, તો ગૃ-
હસ્થો પુત્રીનાં વિયોગજન્ય તાત્ત્વ દુઃખે
કરી કેમ ન પીડાય ! ॥ ૩૦૬ ॥

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य संप्रेष्य
परिग्रहीतुः । जातोऽस्मि सद्यो विशदांतरा
त्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्पयित्वा ॥ ૩૦૭ ॥

પણ કન્યારૂપી ધન પારકુંજ છે, માટે
આજ તેને ઘણીને ઘેર મોકલી, તત્કાળ
ઘણા કાળની રાખેલી થાપણ પાછી આ-
પવાની પેઠે હું નિશ્ચિત થયો ॥ ૩૦૭ ॥

તેથી કોઈને પણ કન્યા પરણાવ્યા વગર છુટકો નથી. માટે શ્રીમહાભારતના અ-
નુશાસનપર્વના ૪૪ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत
कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते
स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ ૩૦૮ ॥

કન્યાએ ઋતુમતિ થયા પછી ત્રણ વર્ષ-
સુધી પોતાથી અધિક ગુણવાળા વરની
વાટ જોવી, ને તેટલામાં તેવો વર ન મળે
ને ચોથું વર્ષ બેસે, તો પોતા સરખા ગુ-
ણવાળા વરને પરણવું ॥ ૩૦૮ ॥

પ્રજા ન હીયતે તસ્યા રતિશ્ચ
ભસ્તર્વમ્ । અતોઽન્યથા વર્તમાના
ભવેદ્રાચ્યા પ્રજાપતેઃ ॥ ૩૦૯ ॥

લો તેની પ્રજા તથા રતિ હજીતી નથી
પણ તેથી ઉલટી રીતે ચાલનાર અર્થાત્
તે પછી પણ ન પરણે તો કદિ પ્રજાપ-
તિની કન્યા હોય, તોપણ નિંદાય છે ॥૩૦૯॥

જેકે રજેદર્શન થયાથીજ કન્યા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય થાય છે, માટે તે સમ-
યમાંજ તેનું લગ્ન કરવું યોગ્ય છે, તથાપિ સોલ વર્ષની અંદરની વય વૈદ્યશાસ્ત્રના મત
પ્રમાણે તેમ અનુભવથી જોતાં ઘણીજ નહાની લાસે છે. જેથી તે સમયમાં ગર્ભ ર-
હેતાં તે ગર્ભ ધારણ કરનાર સ્ત્રી તથા તેની પ્રજા બન્ને નિર્બળ તથા અદ્યાયુષિ થાયછે.
માટે રજેદર્શન થએલી કન્યાનું માતાપિતાદિ વડિલોયે તેની સોલ વર્ષની વય થતાં
લગ્ન કર્યાસુધી સારી રીતે રક્ષણ કરવું; પણ છેક નહાની વયમાં તેને પરણાવી દેવી
નહીં. મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

અજ્ઞાતપતિમર્યાદામજ્ઞાતપતિસે-
વનામ્ । નોદ્વાહયેત્પિતા બાલા-
મજ્ઞાતધર્મશાસનામ્ ॥ ૩૧૦ ॥

કન્યા જ્યાંસુધી પતિની મર્યાદા તથા સેવા
અને ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા સ્ત્રીધર્મથી અ-
જાણી હોય, ત્યાંસુધી તેનો પિતાયે વિ-
વાહ કરવો નહિ ॥ ૩૧૦ ॥

એ રીતે ગૃહસ્થ સ્ત્રીપુરૂષે પ્રજાનું પાલન કરતાં તેને કેળવવી, જેથી તે સંસારનો
ભાર ઉપાડવા સમર્થ થાય. સ્વાર્થ વિના કોઈ સગું થતું નથી, તેથી જો પોતાની પ્ર-
જાને શુભવાન ન કરી હોય તો તેનું કોઈ પાડ પૂછતું નથી. કહ્યું છે કે,

વૃક્ષ ક્ષીણફલં ત્યજંતિ વિહગાઃ શુષ્કં
સરઃ સારસાઃ પુષ્પં પર્યુષિતં ત્યજન્તિ
મધુપા દર્શ્યં વનમ્તં મૃગાઃ । નિર્દ્રવ્યં
પુષ્પં ત્યજન્તિ ગણિકા અષ્ટશ્રિયં મ-
ન્ત્રિણઃ સર્વઃ કાર્યવશાજ્ઞનોઽભિર-
મતે કસ્યાસ્તિ કૌ બલ્લભઃ ॥ ૩૧૧ ॥

ક્ષીણ ફળવાળા વૃક્ષનો પક્ષી, સુકાઈ ગ-
યેલાં તલાવનો સારસ, વાસી થયેલાં પુ-
ષ્પને ભ્રમર, બળેલાં વનને મૃગ, દ્રવ્યહીન
થયેલા પુષ્પનો ગણિકા તથા રાજલક્ષ્મીથી
બ્રષ્થ થયેલા રાજાનો મંત્રી ત્યાગ કરેછે, કે-
મકે સર્વ પ્રાણી મંતલબથીજ પ્રીતિ કરેછે
નહિ તો કોણ કોને પ્રિય છે ! ॥ ૩૧૧ ॥

વંજી પોતાના જન તથા સંબંધિયોનું પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું,
કેમકે કુટુંબનું પોષણ કરવું સર્વને ઉચિત છે. શ્રીમહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં
કહ્યું છે કે,

માતરં પિતરં પુત્રં દારાનતિથિ-
સોદરાન્ । હિત્વા ગૃહી ન શું-
જીયાત્ એકાકી તુ કદાચન ॥ ૩૧૨ ॥

ગૃહસ્થે માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, પરોણા
તથા ભાઈઓને મૂકી કોઈ કાળે પણ એ-
કલાં જમવું નહિ ॥ ૩૧૨ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

વંચયિત્વા ગુરુન્વંધૂન્યો મુંક્તે
સ્વોદરંભરઃ । इहैव लोके गर्ह्यो-
ऽसौ सारमेय इवाधमः ॥ ૩૧૩ ॥

જે વડીલ તથા બાંધવોને છેતરી પેતે
એકલો જમે છે, તે કુતરાની પેઠે પેટભરે
નીચ આ લોકમાંજ નિંદા પાત્ર થા-
યછે ॥ ૩૧૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कुटुंबभरणार्थेषु यत्रवान्न
भवेच्च यः । तस्य सर्वगुणैः
किंतु जीवन्नेव मृतश्च सः ॥ ૩૧૪ ॥

જે પુરૂષ કુટુંબના પોષણ અર્થે યત્ન ક-
રતો નથી, તેમાં બીજા ઘણા ગુણ હોય
તો શું ! કેમકે તે જીવતાંજ મુવા જેવો
છે ॥ ૩૧૪ ॥

એ સિવાય જે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોનું પણ
શક્તિમાન ગૃહસ્થે પોતાથી બની શકે તે રીતે પાલન કરવું અવશ્ય છે. કેમકે અપંગ
જનોના જીવિતનો સર્વ આધાર શક્તિમાન જનો ઉપર રહેલ છે, માટે જેઓ સુખી છે,
તેમણે પોતાની શક્તિ મુજબ દુઃખિયોનાં દુઃખ ટાળવામાં સદા તત્પર રહેવું યોગ્ય છે.
મહાનિર્વાણતંત્રમાં કહ્યું છે કે,

देयं भेषजमार्तस्य परिश्रान्तस्य
चासनम् । तृषितस्य च पानीयं
क्षुधितस्य च भोजनम् ॥ ૩૧૫ ॥

રોગથી પીડિતને ઔષધ, થાકેલાને આ-
સન, તર્પ્યાને પાણી અને ભુખ્યાને ભો-
જન દેવું ॥ ૩૧૫ ॥

भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं
ततोऽधिकम् । औषधं पथ्यमा-
हारं स्नेहोऽभ्यंगं प्रतिश्रयम् ॥ ૩૧૬ ॥

ભૂમિ દાનથી બીજું શ્રેષ્ઠ નથી, પણ વિ-
દ્યાદાન તેથી અધિક છે; ઔષધ, પથ્ય
ભોજન, ભક્ષણ તથા અભ્યંગ કરવા લાયક
ધૃત તૈલાદિ અને આશ્રય સ્થાન, ॥ ૩૧૬ ॥

दानान्येतानि देयानि ह्यन्यानि च
विशेषतः । दीनान्धकृपणादिभ्यः
श्रेयस्कामेन धीमता ॥ ૩૧૭ ॥

એ તથા વિશેષે કરી બીજાં પણ દાન,
કલ્યાણને ઈચ્છનાર બુદ્ધિમાન પુરૂષે ગ-
રીબ, અનાથ તથા આંધળા આદિ અ-
પંગોને આપવાં ॥ ૩૧૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

जीविते यस्य जीवन्ति दीना मित्राणि
बांधवाः । सफलं जीवितं तस्य आत्मार्ये
को न जीवति ॥ ૩૧૮ ॥

જેના જીવિતવડે દીન, મિત્ર તથા બંધુઓ
જીવે છે, તેનું જીવવું સફળ છે; કેમકે
પોતામાટે કોણ જીવતો નથી ॥ ૩૧૮ ॥

હવે પોતાનાં માતા-પિતાદિ વડીલ તથા બંધુ આદિ નહાના હોય તે પ્રત્યે કેવી
રીતે વર્તવું તેવિષે કેહેવામાં આવેછે. પોતાની વયથી જે મોહોટા હોય તે વડીલ

ને નહાના તે નહાના કેહેવાયછે. સર્વ સ્ત્રીપુરુષોને, પોતપોતાનાં માતા, પિતા, શ્વશ્રુ, શ્વશુર, ગુરુ અને ગુરુપત્નિના પક્ષથી વડીલ અને નહાના છ પ્રકારથી હોયછે. તેમાં જે અત્યંત પાસે પાસેના સંબંધી હોય તેજ મુખ્ય વડીલ તથા નહાના કેહેવાયછે. પોતાના કોઈ પણ વડીલપ્રત્યે માતા પિતાવત્ સ્નેહ રાખવો, તેના કહ્યામાં રહેવું, તેને કોઈ કાળે પણ અપમાન આપવું નહિ; તે કંઈ કહે તો સહન કરવું, પણ સામે બોલવું નહીં અને નમ્રતાથી ઘટતો જવાબ આપવો. તે આવે તો ઉઠી ઉભા થવું ને સામે લેવા જઈ સન્માન આપવું અને તે બેઠાપછી પોતે બેસવું. વળી તે જાય ત્યારે પણ ઉઠી ઉભા થવું ને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે સાથે વળાવા જવું. તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર કરતાં પ્રથમ મત તેનો લેવો; કદી પોતાનો મત જૂઠો હોય તો તે ઉપદેશ કર્યાની પેઠે કેહેવો નહીં, પણ વિનંતિ કરી જણાવવો, જેથી એકમત તરત થવાય. જેને જેટલો અનુભવ હોય તેપ્રમાણે તે મત આપેછે, સર્વજ્ઞ કોઈ પણ નથી. ઘણી વખત થોડું ભણેલ પણ અનુભવિ વૃદ્ધ જે અભિપ્રાય આપેછે, તે યુવાન વિદ્વાનના અભિપ્રાયથી વ્યહટે છે, ને સર્વને સ્વીકારવા યોગ્ય થઈ પડેછે. ત્યારે વૃદ્ધ જે અનુભવી તેમ વિદ્વાન હોય, તો સઘળા પ્રકારના વિચારમાં તે યુવાન વિદ્વાનથી વ્યહટે, તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે વૃદ્ધ ભણેલ તેમ ગણેલ હોયછે, ને યુવાન માત્ર ભણ્યો હોયછે. જેથી વડીલની સલાહ બલવત્તર કેહેવાયછે. તેમ પોતાના કોઈ પણ નહાના પ્રત્યે પુત્ર પુત્રીવત્ સ્નેહ રાખવો, તેનો કોઈ કાળે પણ તિરસ્કાર કરવો નહીં. કેમકે તિરસ્કારથી પ્રાણીમાત્રને ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ છે, જેથી તેના તરફથી સુલટું થવાને બદલે ઉલટું થાયછે. માટે તે કદી કોઈ પ્રકારે ભૂલ કરે તો તેને એકાન્તમાં સમજાવી ફરીથી ન કરવા સૂચના કરવી. પણ બહારમાં તેની ભૂલ બતાવવી નહીં, કારણ તેથી તેને માહું લાગે છે, ને તેને લીધે તેના મનનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે. જેથી ફરી કોઈ કાર્ય કરતાં તેને યથાર્થ સુજતું નથી, ને તે વારંવાર ભૂલ કરેછે. વળી નહાનો પણ પોતાને ત્યાં આવે તો તેનો મીઠી જીભે સત્કાર કરવો, ને તે જાય ત્યારે પણ તેમજ કરવું. તે કોઈ પ્રકારની સલાહ પૂછે તો તેનું જેથી કલ્યાણ થાય, એવી સલાહ આપવી અને નિરંતર પોતે તેના કલ્યાણમાં તત્પર રહેવું. એ રીતે પોતાના વડીલ તથા નહાના પ્રત્યે વર્તવું; તેમ બીજા વડીલ અથવા નહાના પ્રત્યે પણ ઘટતા સત્કારથી વર્તવું. કૃષ્ણયજુર્વેદના તત્તિરીય ઉપનિષદની શીક્ષાવલ્લીમાં કહ્યું છે કે,

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । માતા, પિતા, વિદ્યાગુરુ તથા પરોણાને
આચાર્યદેવો ભવા અતિથિદેવો ભવ ૩૧૯ દેવ પ્રમાણે માનનાર થા ॥ ૩૧૬ ॥

તેમ માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યં ~~સાત્ત્વિકમ્~~ ક્લેશં સહેતે સંભવે
નૃણામ્ । ન તસ્ય નિષ્કૃતિઃ
શક્યા કર્તુ વર્ષશતૈરપિ ॥ ૩૨૦ ॥

છોકરાં ઉછેરી મોહિટાં કરવામાં માતા-
પિતા જે દુઃખને સહન કરેછે, તેનો
બદલો સો વર્ષપર્યંત સેવા કરેથી પણ
વાળી શકાતો નથી ॥ ૩૨૦ ॥

તયોર્નિત્યં પ્રિયં કુર્યાદાચાર્યસ્ય ચ
સર્વદા । તેષ્વેવ ત્રિષુ તુષ્ટેષુ તપઃ
સર્વં સમાપ્યતે ॥ ૩૨૧ ॥

શર્યાસનેઽધ્યાચરિતે
શ્રેયસા ન સભાવિશેત્ ।
શર્યાસનસ્થશ્ચૈવૈનં
પ્રત્યુત્થાયાભિવાદયેત્ ॥ ૩૨૨ ॥

પરપત્ની તુ યા સ્ત્રી સ્યાદસંબંધા
ચ યોનિતઃ । તાં બ્રૂયાદ્ભવતીત્યેવં
સુભગે ભગિનીતિ ચ ॥ ૩૨૩ ॥

માતૃષ્વસા માતુલાનીં શ્વશ્રૂરથ
પિતૃષ્વસા । સંપૂજ્યા ગુરુપત્ની-
વત્સમાસ્તા ગુરુભાર્યયા ॥ ૩૨૪ ॥

વળી એજ શાસ્ત્રના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિતેવ પાલયેત્પુત્રાન્ જ્યેષ્ઠો ભ્રાતૃ
ન્યવીયસઃ । પુત્રવચ્ચાપિ વર્તેરન્
જ્યેષ્ઠે ભ્રાતરિ ધર્મતઃ ॥ ૩૨૫ ॥

ભ્રાતુર્જ્યેષ્ઠસ્ય માર્યા યા ગુરુપત્ન્ય-
નુજસ્ય સા । યવીયસત્તુ યાં માર્યા
સ્તુષા જ્યેષ્ઠસ્ય સા સ્મૃતા ॥ ૩૨૬ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભાણસહસ્રીમાં અનુશાસનપર્વના ૧૦૫ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિ-
ષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

જ્યેષ્ઠા માતૃસમા ચાપિ ભગિની ભર-
તર્ષમ । ભ્રાતુર્માર્યા ચ તદ્વત્સ્યાદસ્યા
બાલ્યે સ્તનં પિબેત્ ॥ ૩૨૭ ॥

માટે તેમનું, અને તેમજ વિદ્યાશુરનું પણ
નિત્ય પ્રિય કરવું; કારણ તે ત્રણ સંતુષ્ઠ થ-
વાથી સર્વ તપ સંપૂર્ણ થાયછે ॥ ૩૨૧ ॥

જે શર્યા અથવા આસન ઉપર વડીલ
બેઠા હોય, તેની ઉપર બેસવું નહીં, ને
પોતે શર્યા અથવા આસન ઉપર બેઠા
હોઈએ ને ત્યાં વડીલ આવે, તો તેને સામે
ઉભા થઈ પ્રણામ કરવા ॥ ૩૨૨ ॥

જે સંબંધ વગરની પારકી સ્ત્રી હોય, તેને
બોલાવતી વેળા સત્કારથી બાઈ બેન કહી
બોલાવવી ॥ ૩૨૩ ॥

માસી, મામી, સાસુ તથા ફઈ, એ વડી-
લની સ્ત્રી સમાન હોવાથી તેની પેઠે પૂજા
કરવા લાયક છે ॥ ૩૨૪ ॥

મોહોટા ભાઈએ નહાના ભાઈએને, જેમ
પિતા પુત્રને પાળે, તેમ પાળવા, તેમ
નહાના ભાઈએ પણ મોહોટા ભાઈ-
વિષે ધર્મથી પુત્રની પેઠે વર્તવું ॥ ૩૨૫ ॥

મોહોટા ભાઈની જે સ્ત્રી તે નહાના
ભાઈને માતા સમાન અને નહાના ભા-
ઈની જે સ્ત્રી તે મોહોટા ભાઈને પુત્રવધુ
સમાન કહેલી છે ॥ ૩૨૬ ॥

વળી મોહોટી બેન, મોહોટા ભાઈની સ્ત્રી
તથા બાળકપણમાં જેનું સ્તનપાન કર્યું
હોય તે, એ ત્રણે માતા સમાન બ-
ણવી ॥ ૩૨૭ ॥

તેમ ઔશનસ સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગુરુન્દૃષ્ટ્વા સમુત્તિષ્ઠેદભિવાદ્ય
કૃતાંજલિઃ । નતૈરુપવસેત્સાર્દ્ધ
વિવાદેનાર્થકારણાત્ ॥ ૩૨૮ ॥

વડીલોને જોઈ, ઉભા થઈ, હાથ જોડી પ્ર-
ણામ કરવા, ને તેમની સાથે કંઈ કારણથી
વાદ કરવા જેસવું નહીં ॥ ૩૨૮ ॥

નાસ્તિ માતૃસમં દૈવં નાસ્તિ પિતૃસમો
ગુરુઃ । ન તાભ્યામનનુજ્ઞાતો ધર્મમેકં
સમાચરેત્ ॥ ૩૨૯ ॥

વળી માતા સમાન કોઈ દેવ તથા પિતા
સમાન કોઈ વડીલ નથી, માટે તેમની
આજ્ઞા વિના કંઈ કાર્ય કરવું નહિ ॥ ૩૨૯ ॥

મહાનિર્વાણતંત્રમાં પણ કહ્યું છે કે,

માતરંપિતરંચૈવસાક્ષાત્પ્રત્યક્ષદેવતામ્ ।
મત્વાગૃહીનિષેવેતસદાસર્વપ્રયત્નતઃ ॥ ૩૩૦ ॥

ગૃહસ્થે માતાપિતાને સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ દે-
વતા માની તેમની સદા સર્વ પ્રયત્નથી
સેવા કરવી ॥ ૩૩૦ ॥

શ્રાવ્યેન્મૃદુતાં વાણીં સર્વદા પ્રિય-
માચરેત્ । પિત્રોરાજ્ઞાનુસારી સ્યાત્સ-
ત્પુત્રઃ કુલપાવનઃ ॥ ૩૩૧ ॥

અને કુળને પાવન કરનાર સત્પુત્ર તેમને
કોમળ વાણી સંભળાવવી, સર્વદા તેમનું પ્રિય
કરવું તથા તેમની આજ્ઞામાં રહેવું ॥ ૩૩૧ ॥

કારણ શ્રીમહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિત્રોઃ પ્રજાયંતે પુત્રાઃ સાધા-
રણાઃ કવે । તેષાં પિતા યથા સ્વામી
તથા માતા ન સંશયઃ ॥ ૩૩૨ ॥

હે પંડિત, માતાપિતાથી પુત્રો ઉત્પન્ન થા-
યછે, માટે તે બન્નેને સાધારણ છે; તેથી
તેમનો જેમ પિતા, તેમ માતા પણ સ્વામી
છે એમાં સંશય નથી ॥ ૩૩૨ ॥

વળી આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જનિતા ચ વિનેતા ચ યસ્તુ વિદ્યાં
મયચ્છતિ । અન્નદાતા મયત્રાતા
પંચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૩ ॥

જન્મ આપનાર, નિયમમાં રાખનાર રાજ,
વિદ્યા દેનાર, અન્ન આપનાર તથા લ-
યથી રક્ષા કરનાર, એ પાંચ પિતા ક-
હેલ છે ॥ ૩૩૩ ॥

રાજપત્રી ગુરોઃ પત્રી મિત્રપત્રી
તથૈવ ચ । પત્રીમાતા સ્વમાતા ચ
પત્રૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૩૩૪ ॥

રાજ, ગુરૂ તથા મિત્રની સ્ત્રી, પોતાની
સ્ત્રીની માતા તથા પોતાની મા, એ પાંચ
માતા કહેલ છે ॥ ૩૩૪ ॥

પિતા ગુરુસ્તુ પુત્રાણાં યૂનાં વૃદ્ધો
ગુરુઃ સ્મૃતઃ । પતિરેકો ગુરુઃ સ્ત્રીણાં
સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥ ૬૩૬ ॥

પુત્રને પિતા, યુવાનને વૃદ્ધ, સ્ત્રીને પતિ
તથા સર્વને પરોણો ગુરુ છે ॥ ૩૩૪ ॥

તે પુત્રા યે પિતુર્મક્તાઃ સ પિતા
યસ્તુ પોષકઃ । તન્મિત્રં યત્ર વિ-
શ્વાસઃ સા માર્યા યત્ર નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૩૩૬ ॥

જે પિતામાં ભક્તિ રાખે તે પુત્ર, જે
પોષણ કરે તે પિતા, જેમાં વિશ્વાસ રહે
તે મિત્ર તથા જેનાથી સુખ થાય તે સ્ત્રી
બાણવી ॥ ૩૩૬ ॥

એકેનાપિ સુવૃક્ષેણ પુષ્પિતેન
સુગંધિના । વાસિતં તદ્વનં
સર્વં સુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૭ ॥

વળી જેમ એક પાણુ પુષ્પ તથા સુગંધ-
યુક્ત સારા વૃક્ષે કરી બધું વન સુગંધ-
યુક્ત થાયછે, તેમ સુપુત્ર વડે આખું કુળ
હીપેછે ॥ ૩૩૭ ॥

એકેન શુષ્કવૃક્ષેણ દહ્યમાનેન વહ્નિના ।
દહ્યતે તદ્વનં સર્વં કુપુત્રેણ કુલં યથા ॥ ૩૩૮ ॥

પણ જેમ એક પ્રાણુ અગ્નિવડે બળતા સૂકા
વૃક્ષે કરી સર્વ વન બળેછે, તેમ કુપુત્રે કરી
સર્વ કુળ સંતાપ પામેછે ॥ ૩૩૮ ॥

માટે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પિત્રોરાજ્ઞાં પાલયતિ સેવને ચ
નિરાલસઃ । છાયેવ વર્તતે નિત્યં
યતતે ચાગમાય વૈ ॥ ૩૩૯ ॥

જે માતાપિતાની આજ્ઞા પાળે, તેમની
સેવામાં આળસ ન કરે, નિરંતર તેમને
છાયાની પેઠે અનુસરે, ધન સંપાદન કર-
વામાં યત્ન કરે ॥ ૩૩૯ ॥

કુશલઃ સર્વવિદ્યાસુ સ પુત્રઃ પ્રી-
તિકારકઃ । દુઃસ્વપ્નો વિપરીતો
યો દુર્ગુણો ધનનાશકઃ ॥ ૩૪૦ ॥

અને સર્વ વિદ્યામાં કુશળ હોય, તે પુત્ર
પ્રીત ઉપજાવે છે; પણ જે એથી ઉલટો
ધનને નાશકરનાર તથા દુર્ગુણી હોય, તે
દુઃખ આપનાર થાયછે ॥ ૩૪૦ ॥

એ રીતે માતા, પિતા તથા પોતાથી મોહોટા અને નહાના પ્રત્યે વિવેકથી વર્તવું,
કદી વિવેક ભૂલી જઈ આડી રીતે વર્તાય તો પોતાની ઉપમા વડે જોવું; અર્થાત્ પો-
તાની સાથે પોતાથી નહાના અથવા મોહોટા વિવેક છોડીને વર્તે તો પોતાને જોવું
માહું લાગેછે, તેવુંજ માહું પોતે જેમની સાથે વિવેક છોડી વર્તિયે તેમને લાગતું હશે,
એવો વિચાર કરવો; જેથી પોતાની ભૂત તરત જણાઈ આવેછે ને ફરી વિવેકે વર્તાય
છે. એ રીતે કદાપ્રમાણે સર્વ સ્ત્રીપુરુષોયે પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ ધર્મ
આચરવા કેમકે આજ્ઞાક્રમનીતિમાં કહ્યું છે કે,

येषां न विद्या न तपो न दानं
न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ ३४१ ॥

જેમાં વિદ્યા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, પરાપકાર,
સારો સ્વભાવ, ગુણ તથા સદાચરણ
નથી, તે મર્ત્ય લોકમાં પૃથિવી ઉપર
ભાર માત્ર થઈ મનુષ્ય રૂપે મૃગોજીવિ-
ચરેછે ॥ ૩૪૧ ॥

માટે આચાર્યે ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાની આજ્ઞા કરી છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકરણમાં ધર્માચરણથી પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપદેશ.

• ॥ कुशालान्न प्रमदितव्यम् ॥

સાતમે ઉપદેશ કુશળથી પ્રમાદ ન કરવાનો છે, કેમકે પ્રાણી માત્ર પોતપોતાના કુશળમાં તત્પર રહેવાથી સુખી, ને આળસુ રહેવાથી દુઃખી થાયછે. કુશળ એ પ્રકારનાં છે, શારીરિક અને વ્યાવહારિક. તેમાં શારીરિક પ્રથમ છે, કારણ શરીર જો આરોગ્ય હોય, તોજ ખીજા કુશળની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. માટે જેમ અને તેમ શરીરનું આરોગ્ય પ્રથમ જાળવવું. સ્વચ્છ હવા, નિર્મળ જળ, પથ્ય ભોજન, યોગ્ય ઉષ્ણતા, અચ્છ વસ્ત્ર, ઘટતું રહેઠાણ તથા મનની સ્થિરતા, એ આરોગ્ય રહેવાનાં મુખ્ય સાધન છે. કેમકે હવા ગંદી હોય તો ફેફસામાં જઈ લોહી સાથે મળીને શરીરને હાની કરેછે. મેલું જળ પીવાય તથા જઠરાગ્નિથી પચન ન થાય તે રીતનું ભોજન કરાય તો શરીરમાં તે સંબંધી રોગ થાયછે. સહન ન થાય તે રીતની ઉષ્ણતા શરીરને હાની કર્તા છે. મેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરેથી ત્વચાસંબંધી રોગ થવાનો સંભવ છે. યોગ્ય પ્રકાશ તથા હવા વિનાનું, ભીનાસવાળું અને જેની આસપાસ ગંદકી હોય એવું ઘર તેમાં વસનારને જરૂર અનેક પ્રકારથી રોગદાયક થઈ પડેછે. મનનો ઉદ્વેગ પણ શરીરને હાની કર્તા છે, કારણ મનની અસર તન ઉપર ને તનની અસર મન ઉપર થતી જણાયછે. માટે ઉપર પ્રમાણે આરોગ્ય જાળવવાનાં સાધન જેમ અને તેમ પ્રત્યેક મનુષ્યે સંપાદન કરવા તત્પર રહેવું. જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર શરીરમાં ન લાસે, ત્યારે તે નીરોગી કેહેવાય છે. ભાવમિશ્ર વૈદ્યે રચેલ ભાવપ્રકાશનાં પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

समदोषः समाग्निश्च
समधातुमलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः
स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥ ३४२ ॥

જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ,
રસાદિ ધાતુ તથા મળ મૂત્રની ક્રિયા સ-
માન હોય અર્થાત્ કોય પામ્યાં ન હોય,
અને આત્મા, ઇન્દ્રિય તથા મન જેનાં પ્ર-
સન્ન હોય તે નીરોગી કેહેવાયછે ॥ ૩૪૨ ॥

દિનચર્યા નિશાચર્યા ઋતુચર્યા
યથોદિતામ્ । આચરન્પુરુષઃ સ્વસ્થઃ
સદા તિષ્ઠતિ નાન્યથા ॥ ૩૪૩ ॥

પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા,
રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી
મનુષ્ય સદા નીરોગી રહેછે, બીજી રીતે
નહિ ॥ ૩૪૩ ॥

પ્રથમ દિનચર્યાનો આરંભ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય વાગ્ભટે પોતાના અષ્ટાંગતૃદય
ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના બીજા અધ્યાયમાં આ પ્રમાણે કહેલ છે:—

બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્વસ્થો રક્ષાર્થ-
માયુષઃ । શરીરચિંતાં નિર્વર્ત્ય
કૃતશૌચવિધિસ્તતઃ ॥ ૩૪૪ ॥

નીરોગી મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે પા-
છલી ચાર ઘડી રાત્રી હોય ત્યારે ઉઠવું,
ને શરીરસંગંધી ચિંતા છોડી મળમૂત્રનો
ત્યાગ કરવો ॥ ૩૪૪ ॥

પ્રાતર્મુક્ત્વા ચ મૃદ્રગ્રં કષાયકટુ-
તિક્તકમ્ । મક્ષયેદંતધવનં દંત-
માંસાન્યબાધયન્ ॥ ૩૪૫ ॥

પછી પ્રાતઃકાળે તુરં, તીખું, કડવું, તથા
કોમળ અગ્રભાંગવાળું દાંતણુ લઈ તેને
ચાવી જેમ દાંતના માંસને ઈજા ન થાય,
તે રીતે કરવું ॥ ૩૪૫ ॥

સૂર્યોદયની પહેલાં ઉઠવાથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ સારી રહેછે, ને આળસ આવતું નથી.
સારી સ્ફુર્તિથી શરીરની સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયને પોતપોતાનું કાર્ય કરવામાં
વિશેષ સામર્થ્ય આવેછે. વિશેષ સામર્થ્યથી ધારેલું કાર્ય સારી રીતે સિદ્ધ કરી શકાયછે.
વળી પ્રભાત સમય શાંત હોવાથી મનને પ્રિય લાગેછે, ને તેની શોભા બહુ રળિયામણી
હોય છે. શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અમૂતપ્રાચી પિંગા રસપતિરિવ પ્રાપ્ય
કનકં ગતચ્છાયશ્ચન્દ્રો બુધજન ઇવ
ગ્રામ્યસદસિ । ક્ષણં ક્ષીણાસ્તારા નૃ-
પતય ઇવાનુચમપરા ન દીપા રાજંતે
દ્રવિણરહિતાનામિવ ગુણાઃ ॥ ૩૪૬ ॥

પ્રભાત સમય ક્ષણે ક્ષણે પૂર્વ દિશા, સો-
નાને પામી પારાની પેઠે ખીળી, ચંદ્ર, મૂ-
ર્ખની સભામાં વિદ્વાનની પેઠે કાંતિહીન
તથા તારા, ઉદયમ વગરના રાજાની પેઠે
ક્ષીણ થવા લાગ્યા, અને દીવા, નિર્ધનના
ગુણની પેઠે શોભતા નથી ॥ ૩૪૬ ॥

પછી કહ્યું છે કે,

પુરુહૂતદીગંગના પ્રસૂતા
રવિમુદ્દામસુતં ચિરાદુપેતમ્ ।
અલિનો નલિનીદલાદ્વિમુક્તા
જનસંઘાશ્ચ નિજોદ્યમેષુ લગ્નાઃ ॥ ૩૪૭ ॥

પૂર્વ દિશાએ સ્ત્રિયે ઘણે કાળે પ્રાપ્ત થ-
યેલો સૂર્યએ મોટો પુત્ર જન્મે ! બ્રમર
કમળપુષ્પથી છુટા થયા ! અને જનસમૂહ
પોતપોતાના ઉદ્યમે લાગ્યા ॥ ૩૪૭ ॥

પણ વેહેલું ઉઠવું એ વેહેલાં સુવા વગર બની શકતું નથી, કેમકે થાકેલી સર્વ ઇન્દ્રિયોને ચોક્કસ સમયસુધી આરામ આપવાની જરૂર પડે છે. તે જો યથાર્થ ન અપાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થઈ હાનિ કરે છે. મનુષ્ય જેમ જેમ મોઢોટું થતું જાય છે, તેમ તેમ તેની ઉંઘ થોડી થતી જાય છે; કારણ જેમ જેમ ઇન્દ્રિયો દૃઢ થતી જાય, તેમ તેમ તેમને થાક થોડો લાગવાનો સ્વભાવ છે; તેમજ જેમ જેમ વૃદ્ધ થતું જાય તેમ તેમ પાછી ઉંઘ વધતી જાય છે, કેમકે ઇન્દ્રિયો નબળી થતી જવાથી જલદી થાકી જાય છે. બાળકને ઉંઘવાની ઘણી જરૂર પડે છે, કેમકે તેની ઇન્દ્રિયો કોમળ હોવાથી વારંવાર થાકી જાય છે; જેથી સ્હેજ ધાવતાં ધાવતાં પણ તે ઉંઘી જાય છે. વળી બાળકની વિચાર વૃત્તિ અનેક સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત હોવાથી સ્હેજમાં સ્થિર થાય છે, જેથી પણ તે વારંવાર ઉંઘી જાય છે. મોટા મનુષ્યની વિચારવૃત્તિ આવહારિક અનેક સંકલ્પ વિકલ્પોથી યુક્ત હોય છે, જેથી સ્હેજ વારમ; સ્થિર થઈ શકતી નથી; એટલે મોટાં માણસને ઉંઘ થોડી આવે છે. એ ઉપરથી વિચારવૃત્તિ સ્થિર થવી, એજ ઉંઘનું ખરૂં કારણ જણાય છે, માટે સૂતિ વેળા સંકલ્પ વિકલ્પનો ત્યાગ કરી મનને સ્થિર કરવું, જેથી ઉંઘ તરત આવી જાય છે. અવસ્થામાં આવેલા યુવાન મનુષ્યને, શરીરનો થાક ઉતારવા માટે ઓછામાં ઓછા સાત ને વધુમાં વધુ આઠ કલાક ઉંઘવાની અત્યંત જરૂર ભાસે છે. તેથી ઓછી ઉંઘ થાય તો શરીરની આરોગ્યતા જળવાતી નથી. માટે આગલી રાત્રિના જેથી ત્રણ કલાક જતાં અર્થાત્ આઠથી નવ વાગે ઉંઘવું, ને પાછલી રાત્રિના એકથી બે કલાક રહેતાં અર્થાત્ ચારથી પાંચ વાગે ઉઠવું સાચું છે. આગલી રાત્રિના એક કલાકની ઉંઘ પાછલી રાત્રિની બે કલાકની ઉંઘ સમાન છે, અર્થાત્ જેટલો થાક ઉતરતો આગલી રાત્રિની એક કલાકની ઉંઘ સમર્થ છે, તેટલોજ થાક ઉતારવા પાછલી રાત્રિના બે કલાકની ઉંઘ સમર્થ થાય છે. માટે મનુષ્યે આગલી રાત્રિયે વેહેલાં સુવું, ને પાછલી રાત્રિયે વેહેલાં ઉઠવું યોગ્ય છે. જેથી શરીરે આરોગ્ય રહી સુખી ને વિચાર શક્તિયે બળવાન થઈ ચતુર ચલાય છે. વેહેલા ઉઠ્યા પછી પ્રથમ જળમૂત્રનો ત્યાગ કરવા કહેલ છે, કેમકે જે ખાનપાન કરવામાં આવે છે, તેનું જઠરાગ્નિ વઢે પચન થઈ તેમાંથી જે ઉપયોગી રસરૂપ સાર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરના પોષણમાં વપરાય છે; અને જે અનુપયોગી મળમૂત્રરૂપ અસાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો ઉઠ્યા પછી તરતજ ઘણુંકરી સર્વને ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે છે. અને જરૂર પડે કે તરત તેનો ત્યાગ કરવો એ સૃષ્ટિનિયમ છે. એ નિયમથી ઉલટી રીતે ચલાય તો શરીરમાં તે સંબંધી વ્યાધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ માધવનિદાનમાં કહ્યું છે કે,

સર્વેષામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિ-
તા મંલાઃ ॥ તત્પ્રકોપસ્ય તુ પ્રોક્તં
વિવિધાહિતસેવનમ્ ॥ ૩૪૮ ॥

ઘણું કરી સર્વ રોગનું કારણ કોપ પા-
મેલા મલજ છે; ને તેના પ્રકોપનું કાર-
ણ વિવિધપ્રકારના અહિત પદાર્થનું સે-
વન કહેલ છે ॥ ૩૪૮ ॥

વળી મળમૂત્ર આદિ લઈ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા વેગોને ન રોકવા વિષે ચરકસં-
હિતાના સૂત્રસ્થાનના સાતમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગાન્ધારયેદ્દીમાન્ જાતાન્મૂત્રપુ-
રીષયોઃ । ન રેતસો ન વાતસ્ય ન
વમ્યાઃ ક્ષવથોર્ન ચ ॥ ૩૪૯ ॥

સમજી માણસે મૂત્ર, મળ, વીર્ય, વાસ-
રવું, ઉલડી તથા છીંકના ઉત્પન્ન થયેલા
વેગને રોકવા નહિ ॥ ૩૪૯ ॥

નોદ્ધારસ્ય ન જંભાયા ન વેગાન્કુત્પિ-
પાસયોઃ । ન વાપ્પસ્ય ન નિદ્રાયા ન
શ્વાસસ્ય શ્રમેણ ચ ॥ ૩૫૦ ॥

તેમ ઓડકાર, ળગાસું, ભુખ, તરષ આંસુ,
ઉઘ તથા મેડેનતથી થયેલા શ્વાસના વે-
ગને પણ રોકવા નહીં ॥ ૩૫૦ ॥

વેગનિગ્રહજા રોગા યે યે ચ પરિ-
કીર્તિતાઃ । ઇચ્છંસ્તોપામનુત્પત્તિં
વેગાનેતાન્ન ધારયેત્ ॥ ૩૫૧ ॥

કારણ એટલાના વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થતા રોગ જે જે કહ્યા છે, તેમને નહીં
ઈચ્છતા મનુષ્યે એ વેગ રોકવા નહીં ૩૫૧

મળ-મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી દાતણ કરવા કહેલ છે, પણ જે ઉઠતાં વાર માત્ર
મૂત્ર ત્યાગ કરવાની જરૂર પડી હોય, તો તે કરીને પછી દાતણ કરવું, ને જરૂર થતાં
મળ ત્યાગ કરવો. કેમકે જ્યારે મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાની જરૂર થાય ત્યારેજ તેનો
ત્યાગ કરવો, બલાત્કારથી ત્યાગ કરવાની તજવીજ કરવી નહિ. કારણ સ્વાભાવિક વેગ
ઉત્પન્ન થયા વિના તેનો ત્યાગ યથાર્થ થઈ શકતો નથી. જેથી જોરથી ત્યાગ કરવા જતાં
શરીરમાં તે સંબંધી પીડા થાય છે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ન વેગિતોઽન્યકાર્યઃ સ્યા-
ન્ન વેગાનીરયેદ્દલાત્ ।
કામશોકભયક્રોધાન્
મનોવેગાન્વિધારયેત્ ॥ ૩૫૨ ॥

મળમૂત્રના વેગવાળા પુરૂષે તેનો ત્યાગ
કર્યા પેહેલાં બીજું કંઈ કામ કરવું નહીં,
અર્થાત્ તેને રોકવા નહિ; તેમ બલાત્કાર-
થી તેનો વેગ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; પણ
કામ, શોક, ભય તથા કેધરૂપ મનના
વેગને રોકવા ॥ ૩૫૨ ॥

મળ વા મૂત્રનો ત્યાગ કર્યા પછી તે તે ઇન્દ્રિય દ્વારા જળ વડે સ્વચ્છ કરી નાંખવું,
જેથી તે સંબંધી ગ્લાનિ ઉત્પન્ન ન થતાં મન પ્રસન્ન રહે છે, તે શરીરમાં તેની દુર્ગંધિ
સંબંધી કંઈ પીડા થવાનો સંભવ રહેતો નથી. ભાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ
ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ગુદાદિમલમાર્ગાણાં શૌચં રચ્યાતં
પવિત્રકૃત્ ॥ પ્રાક્ષાલનં મતં પા-
ળ્યોઃ પાદયોઃ શુદ્ધિકારકમ્ ॥ ૩૫૩ ॥

ગુદાદિ મળમાર્ગને ધોવું પવિત્ર કરનાર
કહ્યું છે, ને હાથ પગનું ધોવું શુદ્ધિકારક
માન્યું છે ॥ ૩૫૩ ॥

હવે દાંતણુ કરવાનું કારણ એમ કે, આગત્રા દિવસ તથા રાત્રિ મળી, મુખની અંદર જે દાંત તથા જીભ ઉપર મેલ ચડ્યો હોય, તે તેવડે ઘસી કહાડી નાખીને મુખ સ્વચ્છ કરવું; તેમ ન કર્યું હોય તો મુખ ગંધાયછે, ને તેમાં દુર્ગંધી સંબંધી રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટે તે સ્વચ્છ રાખવાયિષે ભાવપ્રકાશના એજ ખંડના એજ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મક્ષયેદંતધવનં દ્વાદશાંગુલમા-
યતમ્ । કનિષ્ઠિકાગ્રવત્ સ્થૂલ-
મૃજ્વગ્રંથિ તથાત્રણમ્ ॥ ૩૫૪ ॥ મ

પ્રથમ બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીના અથ્ર ભાગ જેવું બહું, સરખું અને ગાંઠ તથા સળા વગરનું દાંતણુ ચાવવું ॥ ૩૫૪ ॥

एकैकं वर्षयेदंतं मृदुना कूर्च-
केण वा । दन्तशोधनचूर्णेन
दंतमांसान्यबाधयन् ॥ ३५५ ॥

પછી તેના ચાવેલા કોમળ અથ્ર ભાગ-વડે વા દાંત સ્વચ્છ કરવાની મશિયે કરી દાંતના માંસને ઈજા ન આવે તે રીતે એક એક દાંત ઘસવો ॥ ૩૫૫ ॥

जिहानिलेखनं हैमं राजतं ताम्रजं
च वा । पाटितं मृदु तत्काष्ठं तेन
जिहां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वा-
मलवैरस्यदुर्गंधजडताहरम् ॥ ३५६ ॥

પછી સોના, રૂપા વા ત્રાંબાની જીભી અથવા તે કોમળ દાંતણુને ચીરી તેવડે ઈજા ન આવે તે રીતે જીભને ઘસવી, કારણ તે, જીભના મેલ, વિરસતા, દુર્ગંધ તથા જડતાને નાશ કરનાર છે ॥ ૩૫૬ ॥

न खादेद्रलतालवोष्ठजिह्वादंत-
गदेषु च । मुखस्य पाके शोथे
च दंतकाष्ठं कदाचन ॥ ३५७ ॥

પણ કંઠ, તાળુ, હોઠ, જીભ તથા દાંતના રોગ સમય, તેમજ મુખના પાક તથા સુજ સમય, કદી દાંતણુ કરવું નહીં ॥ ૩૫૭ ॥

गंडूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा
मुहुः । कफतृष्णामलहरं सुखा-
न्तःशुद्धिकारकम् ॥ ३५८ ॥

દાંતણુ કર્યા પછી થંડા જળે કરી વારં-વાર કોગળા કરવા; કેમકે તે કફ, તૃષ્ણા તથા મેલને હરનાર અને મુખને માંહીથી શુદ્ધ કરનાર છે ॥ ૩૫૮ ॥

मुखोष्णोदकगंडूषः कफारुचिम-
लापहः । दन्तजाड्यहरश्चापि
मुखलाघवकारकः ॥ ३५९ ॥

તેમજ સહન થાય એવા ગરમ પાણીના કોગળા, કફ, અરૂચિ, મેલ તથા દાંતની જડતાને હરનાર, ને મુખને હલકું કરનાર છે ॥ ૩૫૯ ॥

એ રીતે કોગળા કર્યા પછી બહારથી આપું મુખ, સ્વચ્છ જળ વડે સારી રીતે ધોવું, ને રાત્રિયે ઉઘતાં આંખની અંદરનો મેલ જે ઉઠવા પર્યંત બહાર નીકળી પાપણુ

આગળ એકઠો થઈ ખાંડી ગયેલો હોય, તે પણ ઘોઈ નાખી આંખને તદ્દન સ્વચ્છ કરવી. અને તે પછી એજ ગ્રંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

સૌવીરમંજનં નિત્યં હિતમક્ષ્ણો-
સ્તતો ભજેત્ । લોચને ભવતસ્તેન
મનોજ્ઞે સૂક્ષ્મદર્શને ॥ ૩૬૦ ॥

આંખને નિત્ય સુરમાનું અંજન હિતરૂપ છે, કેમકે તેવડે આંખ સુંદર તથા સૂક્ષ્મ જોનારી થાયછે; માટે તેનું અંજન કરવું ॥ ૩૬૦ ॥

પંચરાત્રાન્નચક્ષ્મશ્રુકેશરોમાણિ
કર્તયેત્ । કેશસ્મશ્રુનચ્ચાદીનાં
કર્તનં સંપ્રસાધનમ્ ॥ ૩૬૧ ॥

વળી પાંચ પાંચ રાત્રિ ગયા પછી નખ, કાંઠા, મૂછ, કેશ તથા રોમ કતરાવવા; કેમકે તેમને કાતરાવાથી સુશોભિત થાય છે ॥ ૩૬૧ ॥

ઉત્પાટયેત્તુ લોમાનિ નાસાયા
ન કદાચન । તદુત્પાટનતો
દૃષ્ટદૌર્બલ્યં ત્વરયા ભવેત્ ॥ ૩૬૨ ॥

પણ ક્યારેય નાકના વાળ છોટાવવા નહીં; કારણ તેમ કરવાથી દષિ તરત આંખી થાય છે ॥ ૩૬૨ ॥

કેશપાશે પ્રકુર્વિત પ્રસાધન્યા
પ્રસાધનમ્ । કેશપ્રસાધનં કેશ્યં
રજોજન્તુમલાપહમ્ ॥ ૩૬૩ ॥

વળી નિત્ય તેલ નાંખી કાંસડીવડે કેશ ઓળી સમા કરવા, કેમકે તે કેશને અનુકુલ તથા તેમાંની રજ, જંતુ અને મેલને દાળનાર છે ॥ ૩૬૩ ॥

તે પછી નિત્ય શરીર દઢ રહેવા માટે સહન થઈ શકે તે રીતની કસરત કરવી. કેમકે આષ્ટાંગહૃદયના દિનચર્યાધ્યાયમાં વાગ્લહે કહ્યું છે કે,

લાઘવં કર્મસામર્થ્ય
દીપ્તોગ્નિર્મેદસઃ ક્ષયઃ ।
વિભક્તઘનગાત્રત્વં
વ્યાયામાદુપજાયતે ॥ ૩૬૪ ॥

કસરત કરવાથી શરીરમાં હલકાપણું કામ કરવાનું સામર્થ્ય, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ, મેદનો ક્ષય અને શરીરના અવયવોનું છુટ્ટા તથા દઢ થવું, એટલા વાનાં થાય છે ॥ ૩૬૪ ॥

વળી કસરત કરનારને થતા લાલવિષે લાવપ્રકાશના પૂર્વખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

વિરુદ્ધં વા વિદગ્ધં વા ભુક્તં
શીઘ્રં વિપચ્યતે । ભવંતિ શિઘ્રં
નૈતસ્ય દેહે શિથિલતાદયઃ ॥ ૩૬૫ ॥

કસરત કરનારને વિરુદ્ધ અથવા કાચું ખાધેલું અન્ન પણ જલદી પચી જાયછે, ને એના દેહને વિષે શિથિલતાદિ ચિન્હ વેહેલાં થતાં નથી ॥ ૩૬૫ ॥

ન ચૈનં સહસાઽઽકમ્ય જરા સમધિ-
રોહતિ । ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિં-
ન્નિત્સ્યૌલ્યાપકર્ષકમ્ ॥ ૩૬૬ ॥

વળી એને તત્કાળ જરા અવસ્થા
આવતી નથી; ને કસરત જેવું શરી-
રને સ્થૂલતાને હરનારૂં બીજું કંઈ
નથી ॥ ૩૬૬ ॥

ક્તવાન્કૃતસંભોગઃ કાસી શ્વાસી
કૃશઃ ક્ષયી । રક્તપિત્તી ક્ષતી ગોષી
ન તં કુર્યાત્કદાચન ॥ ૩૬૭ ॥

પણુ તરત જમેલ તથા સંભોગ કરેલ,
કાસ તથા શ્વાસરોગી, દુર્બળ અને ક્ષય,
રક્તપિત્ત, ઉરક્ષત તથા શેથ રોગવાળાએ
કયારેય પણ કસરત કરવી નહીં ॥ ૩૬૭ ॥

તેમ શરીરથી સહન ન થઈ શકે તે રીતની અતિ કસરત કદી કરવી નહીં, કેમકે
વાગ્બદ્ધે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તૃષ્ણાક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ
ક્લમઃ । અતિવ્યાયામતઃ કાસો
જ્વરરહિતિશ્ચ જાયતે ॥ ૩૬૮ ॥

અતિ કસરતથી તૃષ્ણા, ક્ષય, પ્રતમક નામે
શ્વાસ, રક્તપિત્ત, થાક, ગ્લાનિ, કાસ,
જ્વર, તથા ઓકારી થાયછે ॥ ૩૬૮ ॥

વ્યાયામજાગરાધ્વસ્ત્રીહાસ્યભા-
પ્યાદિ સાહસમ્ । ગજં સિંહ
શ્વાકર્ષન્ ભજન્નતિ વિનશ્યતિ ॥ ૩૬૯ ॥

કેમકે કસરત, જાગરણ, પંથ, સ્ત્રીસંગ,
હાસ્ય, તથા લાપણાદિ સાહસને અતિ
સેવનાર મનુષ્ય, હાથીને જેવનાર સિં-
હની પેઠે નાશ પામેછે ॥ ૩૬૯ ॥

એ રીતે કસરત કરી રહ્યા પછી લાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

અભ્યંગં કારયેન્નિત્યં સર્વેષ્વંગેષુ
પુષ્ટિદમ્ । શિરઃશ્રવણપાદેષુ તં
વિશેષેણ શીલયેત્ ॥ ૩૭૦ ॥

નિત્ય સર્વ અંગમા પુષ્ટિ દેનારૂં અભ્યંગ
કરવું, એટલે તેલ ચોળ ; તેમાં મતક,
કાન તથા પગનેવિષે વિશેષ વાંપરવું ॥ ૩૭૦ ॥

અભ્યંગો વાતકફહૃક્ષ્મશાન્તિ
બલં સુખમ્ । નિદ્રાં વર્ણમૃદુત્વાયુઃ
કુરુતે દેહપુષ્ટિકૃત્ ॥ ૩૭૧ ॥

કેમકે દેહને પુષ્ટિ કરનાર અભ્યંગ, વાત
તથા કફને હુણે છે, ને થાકની શાંતિ,
બળ, સુખ, નિદ્રા, વર્ણ, કેમળતા અને
આયુષ્ય આપે છે ॥ ૩૭૧ ॥

અભ્યંગઃ શીલિતો ભૂધિ સક-
લેન્દ્રિયતર્પકઃ । દષ્ટિપુષ્ટિકરો
હન્તિ શિરોભૂમિગતન્ગદાન્ ॥ ૩૭૨ ॥

માથામાં કરેલ તેલનો અભ્યંગ બધી જા-
નેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરનાર તથા દૃષ્ટિને વધા-
રનાર અને માથામાં થતા રોગને ટાળ-
નાર છે ॥ ૩૭૨ ॥

કેશાનાં बहुतां दाढ्यं मृदुतां
दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते
चाम्बिरसः पूर्णतामपि ॥ ३७३ ॥

વળી કેશને ઘણા, દઢ, કેમળ, લાંબ
તથા કાળા કરેછે ને મસ્તકને પણ દઢ
કરેછે ॥ ૩૭૩ ॥

नै कर्णरोगा न मलो न च मन्वा-
हनुग्रहः । नोच्चैः श्रुतिर्न बाधिर्यं
स्याभित्यं कर्णपूरणात् ॥ ३७४ ॥

पादाभ्यंगश्च तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टि-
प्रसादकृत् । पादमुत्तिश्रमस्तંभ-
संकोचस्फुटनप्रणुत् ॥ ३७५ ॥

कोमकूपशिराजालधमनीभिः
कलेवरम् । तर्पयेद्बलमाधत्ते
स्नेहयुक्तोऽवगाहने ॥ ३७६ ॥

अद्भिः संसिक्तमूलानां तरूणां
पल्लवादयः । वर्द्धन्ते हि तथा
नृणां स्नेहसंसिक्तधातवः ॥ ३७७ ॥

नवज्वरी अजीर्णा च नाभ्यक्तव्यः
कथंचन । तथा विरिक्तો वाંતश्च
निरूढો यश्च मानवः ॥ ३७८ ॥

એ રીતે શરીરે તેલનું અભ્યંગ કર્યા પછી થોડીવાર તે તેલને શરીરમાં પચવા
હઈ, જેવડે શરીર ઉપરનો મેલ તથા ચીકાસ દૂર થાય, એવી વસ્તુ જળ મિશ્રિત કરી
અંગે ચોળવી, ને પછી શરીરથી સહુન થાય તેવા શીત વા ઉષ્ણ જળથી સ્નાન કરવું.
બાગ્લદે અષ્ટાંગતદ્વયના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उद्धर्तनं कफहरं मेदसः प्रविला-
पनम् । स्थिरीकरणमंगानां त्व-
क्प्रसादकरं परम् ॥ ३७९ ॥

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जा-
बलप्रदम् । कंडूमलश्रमस्वेदतं-
द्रातृद्दाहपाप्माजित् ॥ ३८० ॥

તેમ નિત્ય કાનમાં તેલ નાખવાથી કા-
નમાં રોગ, મેલ, ને ઓડ અને દાઢીનું
ઝલાઈ જવું, થતાં નથી; ધીરે શબ્દ સં-
ભળાય છે અને બેહેરાપણું થતું નથી ॥ ૩૭૪ ॥

તેમજ પગે કરેલ તેલનો અભ્યંગ પગની
સ્થિરતા, નિદ્રા તથા દૃષ્ટિ દેનાર છે, અને
પગનાં બેહેરાપણુ, થાક ઝલાઈ જવું,
સુકાવું તથા ફાટને હણે છે ॥ ૩૭૫ ॥

ઘાટે મનુષ્ય નાહવા સમય તેલવડે રો-
મછિદ્ર, નાડી અને નસો દ્વારા શરીરને
તૃપ્ત તથા બળવાન કરે છે ॥ ૩૭૬ ॥

કારણ જેમ જળધડે સારી રીતે સિંચન
કરેલા મૂળવાળા વૃક્ષોનાં પાંદડાં આદિ
વૃદ્ધિ પામે છે, તેમજ મનુષ્યનાં, તેલવડે
સિંચન કરેલ ધાતુ વૃદ્ધિ પામે છે ॥ ૩૭૭ ॥

પણ તરત તાવ આવેલ, અજીર્ણી, બુ-
લાબ લીધેલ, ઉલટી કરેલ તથા અસ્તિ-
કર્મ કરેલ મનુષ્યે કેઈ રીતે પણ તેલ
ચોળવું નહીં ॥ ૩૭૮ ॥

શરીરને ચોળી મેલ કાઢવો, એ કફને
હરનાર, મેદને નાશ કરનાર, અવયવને
દૃઢ કરનાર તથા આમડીને અતિ સ્વચ્છ
કરનાર છે ॥ ૩૭૯ ॥

અને સ્નાન જઠરાગ્નિને વધારનાર, પુષ્ટિ
આપનાર, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર ને
ઉત્સાહ તથા બળ દેનાર છે; ને ખંજવાળ,
મેલ, થાક, પરસેવો, શુસ્તિ, તૃષ્ણા, દાહ
તથા મનના મેલને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૦ ॥

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણરોગા-
તિસારિષુ । અધ્માનપીનસા-
ર્ણીશ્ચુક્તવત્સુ ચ ગર્હિતમ્ ॥ ૩૮૧ ॥

પણ અર્દિતવાયુના રોગી, નેત્ર, મુખ, તથા
કાનના રોગી, અતિસારી, પેટ ફુગેલ, સહ-
ખમ થયેલ, અણર્ણી તથા જમેલાને સ્નાન
નિહિત અર્થાત્ હાનિકારક છે ॥૩૮૧॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શીતેન પયસા સ્નાનં રક્તપિત્તમ-
ગ્નિજ્વલ્લુ । તદેવોષ્ણેન તોયેન
શ્વલ્યં વાતકફાપહમ્ ॥ ૩૮૨ ॥

થંડા પાણીવડે સ્નાન રક્તપિત્ત રોગને
શમાવનાર છે, ને તેજ જો ઉંના પાણીએ
કર્યું હોય તો બળ આપનાર અને વાત
તથા કફને ટાળનાર છે ॥ ૩૮૨ ॥

શિરઃસ્નાનમચક્ષુષ્યમત્યુષ્ણેનાં-
શુના સદા । વાતશ્લેષ્મપ્રકોપે
તુ હિતં તચ્ચ પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૩૮૩ ॥

પણ સદા અતિ ઉષ્ણ જળે કરી માથું
બોળવું, એ નેત્રનાં તેજને તુકસાન કરેછે;
પણ તે વાત તથા શ્લેષ્મના પ્રકોપ સમય
હિતકારક કહેલ છે ॥ ૩૮૩ ॥

સ્નાનસ્યાનંતરં સમ્યગ્વસ્ત્રેણાંગસ્ય
માર્જનમ્ । કાન્તિપ્રદં શરીરસ્ય
કંદૂત્વગ્દોષનાશનમ્ ॥ ૩૮૪ ॥

સ્નાન કર્યા પછી સારી રીતે વસ્ત્ર વડે
શરીરને લુહી નાખવું, એ શરીરને કાન્તિ-
દેનાર તથા ત્વચાના કંડુઆદિ દોષને ટા-
ળનાર છે ॥ ૩૮૪ ॥

એ રીતે સ્નાન કરી રહ્યા પછી હેશ કાળને અનુસરતાં ઘટે તેવાં સ્વચ્છ તથા
સુગંધી લગાડેલાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેથી મન પ્રસન્ન રહેછે, ને શરીરમાં ત્વચાસંબંધી
રોગ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરવાં નહીં, કારણ ભાવ
મિશ્રે ભાવપ્રકાશના દિનચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કદાપિ ન જનૈઃ સદ્ધિર્ધાર્ય મ-
લિનમંબરમ્ । તત્તુ કંદૂકૃમિકરં
ગ્લાન્યલક્ષ્મીકરં પરમ્ ॥ ૩૮૫ ॥

સમજી મનુષ્યે ક્યારેય પણ મેલું વસ્ત્ર પે-
હેરવું નહીં; કેમકે તે કંડૂ, જીં, ગ્લાનિ
તથા પરમ અશોભાને કરનાર છે ॥૩૮૫॥

તે પછી જ્યારે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય અર્થાત્ ભૂખ લાગે, ત્યારે આહાર કરવો,
કેમકે સારી રીતે પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, જેમ પોતે બળી જઈ અગ્નિને
ઉત્તેજન આપેછે, તેમ સારી રીતે ભૂખ લાગવા સમય કરેલો આહાર પોતે પાચન
થઈ પાછી ભૂખને તાણ કરેછે. પણ જો યથાર્થ ભૂખ લાગ્યાવિના ખાધું હોય તો
તે કરેલો આહાર, જેમ યથાર્થ નહીં પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિમાં હોમેલું ઘી, પોતે બળી
ઉત્તેજન આપવાને બદલે અગ્નિને ઠારી નાખે છે, તેમ પોતે પાચન થઈ ભૂખને તાણ
કરવાને બદલે જઠરાગ્નિમાં રહેલી પાચનશક્તિને મંદ કરી ભૂખને મારી નાખે છે,
અને શરીરમાં અણર્ણાદિ રોગો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ થઈ પડેછે. તેમ યથાર્થ ભૂખ

લાગ્યા પછી ખાધું ન હોય તોપણ ભૂખ મરી જાય છે, ને મરી ગયેલી ભૂખમાં ખાધેલું
અન્ન યથાર્થ પચતું નથી. વળી થોડું વા ઘાંતું ખાધેથી પણ નુકસાન થાય છે એ સર્વવિધે
સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપ્રાપ્તકાલે મુંજાનઃ શરીરે હ્યલઘૌ
નરઃ । તાંસ્તાન્વ્યાધીનવામોતિ
મરણં વાઽધિગચ્છતિ ॥ ૩૮૬ ॥

અતીતકાલે મુંજાનો વાયુનો-
પહોડનલે । કૃચ્છ્રાદ્વિપચ્યતે
મુક્તં દ્વિતીયં ચ ન કાંક્ષતિ ॥ ૩૮૭ ॥

હીનમાત્રમસન્તોષં
કરોતિ ચ બલક્ષયમ્ ।
આલસ્યગૌરવાટોપ-
સાદં ચ કુરુતેઽધિકમ્ ॥ ૩૮૮ ॥

સામનસ્યં વલં પુષ્ટિમૃત્સાહં હર્ષણં
સુખમ્ । સ્વાદુ સંજનયત્યન્નમ-
સ્વાદુ ચ વિપર્યયમ્ ॥ ૩૮૯ ॥

તસ્માત્સુસંસ્કૃતં યુક્ત્યા દોષૈરેતૈ-
ર્વિવાજતમ્ । યથોક્તગુણસંપન્ન-
મુપસેવેત મોજનમ્ ॥ ૩૯૦ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

યામમધ્યે ન મોક્તવ્યં
યામયુગ્મં ન લંઘયેત્ ।
યામમધ્યે રસોત્પત્તિ-
ર્યામયુગ્માદ્ વલક્ષયઃ ॥ ૨૯૧ ॥

ક્ષુત્સંભવતિ પક્ષેષુ
રસદોષમલેષુ ચ ।
કાલે વા યદિ વાઽકાલે
સોઽન્નકાલ ઉદાહૃતઃ ॥ ૩૯૨ ॥

ભૂખ લાગ્યા વગર જમનાર દઢ શરીર-
વાન્ મનુષ્ય પણ, અનેક વ્યાધિને વા
મરણને પામે છે ॥ ૩૮૬ ॥

તેમ ભૂખ મારી જમનાર મનુષ્ય ખીજી
વાર જમવા ઇચ્છતો નથી; કેમકે વાયુ-
વડે હજીયલા જઠરાગ્નિ સમય ખાધેલું
અન્ન કષ્ટથી પચે છે ॥ ૩૮૭ ॥

તેમ રૂચિ છોડે થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું
નથીને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રૂચિ ઉપરાંત
ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં
ગડબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે ॥ ૩૮૮ ॥

સ્વાદિષ્ટ અન્ન સંતોષ, બળ, પુષ્ટિ ઉત્પાદક,
હર્ષ તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે છે, ને અસ્વા-
દિષ્ટ અન્ન એથી ઉલટું કરે છે ॥ ૩૮૯ ॥

માટે એટલા દોષે રહિત, યુક્તિથી સારી
રીતે રાંધેલું તથા કહેલા ગુણગ્રાણું ભોજન
કરવું ॥ ૩૯૦ ॥

એક પોહોરમાં જમવું નહીં, તેમ જ પો-
હોરસુધી ભુખ્યા રહેવું નહીં; કેમકે એક
પોહોરમાં રસની ઉત્પત્તિ થાય છે, ને જો
પોહોરસુધી ભુખ્યા રહેવાથી બળનો ક્ષય
થાય છે ॥ ૩૯૧ ॥

પણ રસ, દોષ તથા મળનો પાક થયાથી
ભૂખ લાગે છે, જો, વખતે વા ક્ષવખતે
લાગી હોય, તેજ અન્ન ખાવાનો વખત
કહેલો છે; અર્થાત્ દેશ, કાળ તથા વયને
અનુસરી જેને જેટલી વાર ભૂખ લાગે
તેણે તેટલી વાર ખાવું ॥ ૩૯૨ ॥

उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो
यथोचितः ॥ लघुता क्षुत्पिपा-
सा च जीर्णाहारस्य लक्षणम् ॥ ३९३ ॥

શુદ્ધ ઓડકાર, ઉત્સાહ, મળમૂત્રનું સાફ
આવડું, શરીરમાં હલકાઈ અને ભૂખ
તથા તરશ લાગવી, એ પચેલા આહારનું
લક્ષણ છે ॥ ૩૯૩ ॥

बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहा-
रेन्धनक्षयात् । मन्दीभवति काया-
भिर्यथा चाग्निर्निरिन्धनः ॥ ३९४ ॥

જે ભૂખ લાગેલ મનુષ્ય તુરત જમે નહીં,
તેનો જઠરાગ્નિ કાષ્ટ વિનાના અગ્નિની
પેઠે આહારરૂપ કાષ્ટના ક્ષયથી મંદ થાય-
છે ॥ ૩૯૪ ॥

आहारं पचति शिखी दोषानाहारव-
र्जितः पचति । दोषक्षये च धातून्प-
चति च धातुक्षये प्राणान् ॥ ३९५ ॥

જઠરાગ્નિ આહારને પચાવે છે, પણ તે
ટાણાસર ન મળે તો કફાદિ દોષને પચાવે
છે; દોષનો ક્ષય થયે ધાતુને, ને ધાતુના
ક્ષય પછી પ્રાણને પચાવે છે ॥ ૩૯૫ ॥

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देह-
धारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णोजः-
सत्त्वशोभाविवर्द्धनः ॥ ३९६ ॥

માટે આહાર સંતોષ આપનાર, તત્કાળ
બળદેનાર, દેહને નિભાવનાર અને સ્મૃતિ,
આયુષ્ય, શક્તિ, વર્ણ, તેજ, સત્ત્વ તથા
શોભાને, વધારનાર છે ॥ ૩૯૬ ॥

अत्युष्णाक्षं बलं हंति
शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिबं ग्लानिकरं
शुक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥ ३९७ ॥

પણ અતિ ગરમ અન્ન બળને નાશ
કરેછે, થંડું તથા સુકું અન્ન તુરત પચતું
નથી, ને અતિ ભિનાસવાળું અન્ન શુસ્તિ
કરનાર છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત બે-
ધએ ॥ ૩૯૭ ॥

आहारनिर्हारविहारयोगाः
सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः ॥ ३९८ ॥

પણ આહાર, મળ મૂત્રનો ત્યાગ તથા
વિહાર સદા સમન્વ મનુષ્યે એકાંતમાં
કરવાં ॥ ૩૯૮ ॥

કારણ એટલાં વાનાં ખુદ્ધી રીતે કરવા જતાં લજ્જા કિત્પત્ર થાયછે, ને લજ્જાથી,
તેમનો જે સ્વાભાવિક વેગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેને એકાએક આંચકો લાગતાં તેમની
ક્રિયામાં ફેર પડેછે, જેથી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ થવાનો સંભવ રહેછે. હવે આહાર
કરવાની વસ્તુ બેકે અનેક છે, તેપણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં તે સર્વને છ વર્ગમાં સમાવી છે.
એવિધે કહેલા ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

आहारं षड्विधं चूप्यं पेयं लेह्यं
तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा
चर्ब्यं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ ३९९ ॥

ચુસવા, પીવા, ચાટવા, ભોજન કરવા,
લક્ષ કરવા તથા ચાવવા લાયક છ પ્રકાર-
ના આહારને ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી
ગરિષ્ઠ બાણવો ॥ ૩૯૯ ॥

મોઝ્યમોદનમૂપાદિ મક્ષ્યં મોદક-
મંદકમ્ । ચર્ચ્યં ચિપિટધાન્યાદિ
રસાલાદિ તુ લેહ્યતે । ચોપ્યમાન્ન
ફલેક્ષ્વાદિ પીયતે પાનકં પયઃ ॥ ૪૦૦ ॥

તેમાં ભાત તથા દાળિ આદિ ખાવાના
પદાર્થ લોભ્ય, લાડુ તથા મંડકાદિ ભક્ષ્ય
કરવાના પકવાન્ન ભક્ષ્ય, પવા, ધાણી તથા
દળિયા આદિ ચાવવાના પદાર્થ ચર્ચ્ય,
કઢી આદિ ચાટવાના પદાર્થ લેહ્ય, આંખા
તથા શેરડી આદિ ચુસવાના પદાર્થ ચોપ્ય
અને સાકરનું પાણી આદિ પીવાના પદાર્થ
પય કેહેવાયછે ॥ ૪૦૦ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે જેમાં ગુણ ન હોય. એ નિયમ પ્રમાણે
સર્વ પ્રકારની આહારની વસ્તુમાં પણ ગુણ રહેલા છે. જેથી હરકોઈ પ્રકારનો આહાર
કરતાં શરીરને લાભ અલાભ થાયછે. અનુકૂળ પરિણામને લાભ ને પ્રતિકૂળ પરિણા-
મને અલાભ કહે છે. મુખ્યત્વે કરી એ લાભ અલાભ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થોમાં રહેલા
રસ હોય છે, જે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં છ પ્રકારના કહેલા છે. વાગ્લદ્ટે અષ્ટાંગતદ્વયના સૂત્રસ્થા-
નમાં કહ્યું છે કે,

રસાઃ સ્વાદ્મલ્લવણતિક્તોષણ-
કષાયકાઃ । ષટ્દ્રવ્યમાશ્રિતાસ્તે
તુ યથાપૂર્વં બલાવહાઃ ॥ ૪૦૧ ॥

મીઠો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો તથા
તુરો, એ છ રસ પદાર્થોને આશ્રય કરી
રહ્યા છે, જે પૂર્વ પૂર્વ એક બીજાથી
બળવાન છે ॥ ૪૦૧ ॥

રસાનામિતિ રૂપાણિ કર્માણિ
મધુરો રસઃ । આજન્મસાત્મ્યા-
ન્કુરુતે ધાતૂનાં પ્રબલં બલમ્ ॥ ૪૦૨ ॥

એ રીતે રસનાં રૂપ ને કર્મ છે તેમાં, મીઠો
રસ જન્મની સાથેજ દ્વધરૂપે ઉત્પન્ન
થવાથી, ધાતુના બળને વધારે છે ॥ ૪૦૨ ॥

પ્રશસ્તો બૃંહળઃ કંઠ્યઃ
સ્તન્યસંધાનકૃદ્ગુરુઃ ।
આયુષ્યો જીવનઃ સ્તિગ્ધઃ
પિત્તાનિલવિષાપહઃ ॥ ૪૦૩ ॥

વળી હિતરૂપ, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનાર, કંઠ શુદ્ધ
કરનાર, દ્વધ વધારનાર, ભારી, આયુષ્ય
દેનાર, શક્તિ આપનાર, પૌષ્ટિક અને પિત્ત,
વાયુ તથા વિષને ટાળનાર છે ॥ ૪૦૩ ॥

કુરુતેત્યુપયોગેન સંમેદઃ કફજા-
ન્નાદાન્ । સ્થૌલ્યાગ્નિસાદસન્યા-
સમેહગંઢાર્બુદાદિકાન્ ॥ ૪૦૪ ॥

પણ અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો મેહ
અને કફની ઉત્પન્ન થતા રોગ, જેવા કે
સ્થૂલતા, અગ્નિમાંધ, મૂર્છા, પ્રમેહ, ગલગંડ
તથા અર્બુદાદિને ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૦૪ ॥

અમ્લોષ્ણિદીપ્તિકૃત્સ્તિન્ધો
હૃદ્યઃ પાચનરોચનઃ ।
ઉષ્ણવીર્યો હિમસ્પર્શઃ
પ્રીણનઃ ક્લેદનો લઘુઃ ॥ ૪૦૫ ॥

તેમ ખાટો રસ જઠરાગ્નિને વધારનાર,
ચીકણો, તદ્વ્યને પ્રિય, ખાધેલું પચાવ-
નાર, રચિકારક, ઉષ્ણવીર્ય, શિત સ્પર્શ-
વાળો, પ્રસન્ન કરનાર, બીનાસ ઉત્પન્ન
કરનાર તથા હલકો છે ॥ ૪૦૫ ॥

સોઽત્યભ્યસ્તસ્તનોઃ કુર્યા-
ચ્છૈથિલ્યં તિમિરં ભ્રમમ્ ।
કંઠુપાંડુત્વવીસર્પ-
શોફવિસ્ફોટતૃદ્જ્વરાન્ ॥ ૪૦૬ ॥

લવણઃ સ્તંભસંઘાતબંધવિધ્માપ-
નોઽગ્નિકૃત્ । સ્નેહનઃ સ્વેદનસ્તી-
ક્ષ્ણો રોચનશ્છેદભેદકૃત્ ॥ ૪૦૭ ॥

સોઽતિયુક્તોસ્તપવનં
સ્વલતિં પલિતં બલિમ્ ।
તૃદ્કુષ્ઠવિષવીસર્પાન્
જનયેત્ક્ષપયેદ્બલમ્ ॥ ૪૦૮ ॥

તિત્તઃ સ્વયમરોચિષ્ણુરરુચિં કૃમિ-
તૃદ્વિષમ્ । કુષ્ઠમૂર્ચ્છાંજ્વરોત્ક્લેશ-
દાહપિત્તકફાન્જયેત્ । ક્લેદમેદોવ
સામજ્ઞાશકૃન્મૂત્રોપશોષણઃ ॥ ૪૦૯ ॥

લઘુર્મેધ્યો હિમો રૂક્ષઃ
સ્તન્યકંઠવિશોધનઃ ।
ધાતુક્ષયાનિલવ્યાધી-
નતિયોગાત્કરોતિ સઃ ॥ ૪૧૦ ॥

કદુર્ગ્લારામયો દર્દ-
કુષ્ઠાલસકશોફાજિત્ ।
વ્રણાવસાદનઃ સ્નેહ-
મેદક્લેદોપશોષણઃ ॥ ૪૧૧ ॥

વીપનઃ પાચનો રૂચ્યઃ
શોધનોઽમસ્ય શોષણઃ ।
છિનતિ બંધાન્સોતાંસિ
વિદુષોતિ કફાપહઃ ॥ ૪૧૨ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
શરીરમાં શિથિલપણું, આંખે અંધારાં,
બ્રમ, ખરજ, ફીકાસ, વિસર્પ રોગ, સૂજ,
વિસ્ફોટક, તૃષા અને જ્વરને ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૦૬ ॥

ખારો રસ, સ્તંભન, સંઘાત, તથા બંધને
નાશ કરનાર, અગ્નિને વધારનાર, ચીકણો,
પરસેવો લાવનાર, તીક્ષ્ણ, રૂચિકાર, અને
મળનો છેદક તથા ભેદક છે ॥ ૪૦૭ ॥

પણુ તે, અતિ ઉપયોગ કર્યો હોય તો
વાતરકત, માથામાં ટાલ તથા સફેત વાળ,
ત્વચામાં કરચલી, તૃષા, કોઢ, વિષ તથા
વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરેછે ને મળનો
નાશ કરેછે ॥ ૪૦૮ ॥

તેમ કડવો રસ જાતે પીવામાં અણુગ-
મતો, પણ અરૂચિ, કૃમિ તૃષા, વિષ, કુષ્ઠ,
મૂર્ચ્છા, જ્વર, ચોકારી, દાહ, પિત્ત, તથા
કફને નાશ કરેછે; અને ભીનાસ, મેદ,
વસા, મજ્જા, મળ તથા મૂત્રને શોષણ
કરનાર છે ॥ ૪૦૯ ॥

વળી તે લઘુ. યુદ્ધિ વધારનાર, શીત,
લુપ્તો, દૂધ વધારનાર તથા કંઠને શુદ્ધકર-
નારછે; પણુ અતિ ઉપયોગ કરવાથી
શરીરમાં ધાતુનો ક્ષય તથા વાયુના રોગ
કરેછે ॥ ૪૧૦ ॥

તેમ તીખો રસ, ગળાના કફજન્ય રોગ,
વીસર્પ, કુષ્ઠ, અણુ તથા સોજાને ટાળે
છે; ને પ્રણુને અંકુર લાવનાર અને ચીક-
ણાસ, મેદ તથા ભીનાસને શોષણ કર-
નાર છે ॥ ૪૧૧ ॥

વળી તે અગ્નિ વધારનાર, પાચન કરનાર,
રૂચિકારક, શોધક, તથા અત્તનું શોષણ
કરનાર છે, ને મળાદિના બંધને તોડે
છે, શિરાઓને ફેલાવે છે તથા કફને
હણે છે ॥ ૪૧૨ ॥

કુલ્લે સ્તેડતિયોગેન તૃષ્ણાં શુક્ર-
વલક્ષયમ્ । મૂર્છામાકુંચનં કંપં
કટિપૃષ્ઠાદિષુ વ્યથામ્ ॥ ૪૧૩ ॥

કષાયઃ પિત્તકફહા ગુરુરસ્રવિશો-
ધનઃ । પીડનો રોપણઃ શીતઃ ક્ષે-
દમેદોધિશોષણઃ । આમસંસ્તંભનો
ગ્રાહી રુક્ષોડતિત્વક્રપસાદનઃ ॥ ૪૧૪ ॥

કરોતિ શીલિતઃ સોડતિવિઘ્નમા-
ધ્માનહ્રદુજઃ । તૃદ્કાર્શ્યપૌરુષધ્ર-
શસ્ત્રોતોરોધમલગ્રહાન્ ॥ ૪૧૫ ॥

એ રીતે છ રસોનાં સ્વરૂપ તથા કર્મ કહેલાં છે, તેથી જે પદાર્થોમાં જે જે રસનો સ્વાદ હોય, તે પદાર્થ ઘણું કરીને તે તે રસના ગુણવાળો હોવાથી શરીરમાં તે તે પ્રમાણે ગુણ અવગુણ કરેછે. સિવાય ભાવપ્રકાશના પૂર્વજાંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

દ્રવ્યેરસોગુણોવીર્યવિપાકઃ શક્તિરેવ ચ ।
પદાર્થાઃપંચતિઘ્નિતિસ્વંસ્વંકુર્વતિકર્મચ ૪૧૬

પણ તે, અતિ ઉપયોગ કરવાથી તૃષ્ણા, વીર્ય તથા બળનો ક્ષય, મૂર્છા, સંકોચ, કંપ, તથા કટિપૃષ્ઠાદિ અંગમાં વ્યથા કરેછે ॥ ૪૧૩ ॥

તેમ તુરે રસ, પીત્ત તથા કફને હજી નાર, ભારી, રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર, ત્વચાદિને સંકોચ કરનાર, ત્રણ રૂઝનાર, બીનાસ તથા મેદને શોષણ કરનાર આમને સંતંબન કરનાર, મળગ્રહી, રૂક્ષ અને ત્વચાતે અતિ સ્વચ્છ કરનાર છે ॥ ૪૧૪ ॥

પણ તે અતિ ઉપયોગ કરવાથી ખાદી, પેટ ચઢી આવવું, તદ્વ્ય રોગ, તૃષ્ણા, શરીરનું સુકાવું, અશક્તિ, શિરાશોધ તથા મલગ્રહ કરેછે ॥ ૪૧૫ ॥

હરકોઈ વસ્તુમાં રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક તથા શક્તિ, એ પાંચ પદાર્થ હોયછે; જે પોતપોતાનું કર્મ કરેછે ॥ ૪૧૬ ॥

જેથી પદાર્થોમાં રસ ઉપરાંત સ્વભાવથી ગુણ વીર્યાદિ રહેલા છે, તે પણ, પોતપોતાની શક્તિ મુજબ શરીરમાં ગુણ અવગુણ ઉત્પન્ન કરેછે. માત્ર એક રસ ઉપરજ આધાર રહેતો નથી. માટે જેના શરીરને જે અનુકૂળ આવે તેવા પદાર્થોનો તેણે આહાર કરવો, પ્રતિકૂળ પદાર્થોનો આહાર કરવો નહિ. કારણ વૈદ્યશાસ્ત્રના આચાર્ય ધન્વંકરીના ઉપદેશથી તેમના શિષ્ય સુશ્રુતે પોતાના નામે રચેલ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના વીશમાં અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વ્યાધિમિન્દ્રિયદૌર્બલ્યં મરણં ચા-
ધિગચ્છતિ । વિરુદ્ધરસવીર્યાદીન્
શુંજાનો ડ નાત્મવાત્તરઃ ॥ ૪૧૭ ॥

પોતાને ન સહે તેવા રસ તથા વીર્યવાન પદાર્થોને ખાનાર અજીર્ણદ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, મિન્દ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામેછે ॥ ૪૧૭ ॥

કુમકે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ પ્રકારના દોષ રહેલા છે, તે જો ત્રણે નિયમમાં હોય, તો આરોગ્ય રહેછે, ને તેમાંથી એક પણ જો કેપે તો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષે વાગ્બહે અષ્ટાંગતદ્વયના સૂત્રસ્થાનના પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષાઃ
સમાસતઃ । વિકૃતાઽવિકૃતા દેહં
ઘ્નંતિ તે વર્તયંતિ ચ ॥ ૪૧૮ ॥

શરીરમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફ, એ ત્રણ
દોષ સંલેપથી કહ્યા છે; જે વિકાર પામતાં
દેહને હણે છે ને અવિકારી રહેતાં દેહને
નિભાવે છે ॥ ૪૧૮ ॥

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ શીતઃ
સ્વરઃ સૂક્ષ્મશ્ચલોઽનિલઃ ।

પિત્તં સસ્ત્રેહતીક્ષ્ણોષ્ણં
લઘુ વિસ્રંસકં દ્રવમ્ ॥

સ્તિગ્ધઃ શીતો ગુરુર્મદઃ

શ્લેષ્મણો મૃત્તલઃ સ્થિરઃ ક્રુપઃ ॥ ૪૧૯ ॥

તેમાં વાત લુખો, હલકો, શીત, કઠિન,
સૂક્ષ્મ, તથા ચલાયમાન છે; ને પિત્ત
કંઠક ચીકણું, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લઘુ, દુર્ગંધ-
યુક્ત, ચોક્કર ફરનાર તથા પ્રવાહિ છે;
અને કફ ચીકટ, શીત, ગરિષ્ઠ, જડ, કો
મળ, ચોળવાથી ચોટી જનાર તથા
સ્થિર છે ॥ ૪૧૯ ॥

માટે એ ત્રણેને નિયમમાં રાખવા સાડ અનુકૂલ ખાનપાન તથા અનુકૂલ શીત
ઉષ્ણતાની જરૂર રહે છે, જે રાખવામાં કોઈ પણ સ્ત્રીપુરૂષે અનાદર કરવો નહિ. યદ્યપિ
ઘણુંકરી શરીરને જેવી ટેવ પાડી હોય તેવું સહન થઈ શકે છે, માટે નહાનપણથીજ
જઠરાગ્નિને સર્વ રસ પચાવવા યોગ્ય કરવા સાડ થોડા થોડા સર્વ પ્રકારના રસવાળા
પદાર્થ ખાવાની ટેવ પાડવી સારી છે; જેથી કોઈ પણ જાતિનો પદાર્થ ખાવામાં આવે
તેપણ કંઈ અવગુણ કરે નહીં; તેવિધે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં
કહ્યું છે કે,

અશ્રીયાત્તન્મના ભૂત્વા પૂર્વં તુ
મધુરં રસં । મધ્યમ્લલવણૌ
પશ્ચાત્કટુતિક્તકષાયકાન્ ॥ ૪૨૦ ॥

જમવા ટાણે સ્વસ્થ થઈ આરંભમાં મીઠો,
મધ્યમાં ખાટો તથા ખારો અને અંતમાં
તીખો, કડવો તથા તુરો રસ ખાવો ॥ ૪૨૦ ॥

તથાપિ કંઈ કારણથી જેના શરીરને જે સદે નહિ, તે તેણે ખાવું નહીં. કારણ
તેથી શરીરમાં વ્યાધિ થાયછે, જેને શમાવવા ઘણી મેહનત થઈ પડેજે. શ્રી વિદુરની-
તિમાં કહ્યું છે કે,

યચ્છવ્યં ગ્રસિતું ગ્રસ્યં ગ્રસ્તં પરિણ-
મેચ્ચ યત્ । હિતં ચ પરિણામે
યત્તદાદ્યં ભૂતિમિચ્છતા ॥ ૪૨૧ ॥

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર મનુષ્યે જે ખાવા-
લાયક પદાર્થ જમી શકાય, જમ્યા પછી
પાચન થાય ને પરિણામે હિતરૂપ હોય,
તે ખાવું ॥ ૪૨૧ ॥

હવે ખાવાની પેઠે પાણી પીવાની પણ જરૂર પડે છે, જે તૃષ્ણા લાગતાંજ પીવું,
કેમકે તૃષ્ણા લાગે ને પાણી ન પીવાય તો લોહીનું શોષણ થાયછે. ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુક્તસ્યાદૌ જલં પીતં
કાર્કશ્યમંદાગ્નિદોષકૃત્ ।
મધ્યેન્નિદીપનં શ્રેષ્ઠ-
મન્તે સ્થૌલ્યકફપ્રદમ્ ॥ ૪૨૨ ॥

તૃષિતસ્તુ ન ચાશ્રીયાત્ ક્ષુધિતો
ન પિબેજ્જલમ્ । તૃષિતસ્તુ ભવે-
દુલ્ભી ક્ષુધિસ્તુ જલોદરી ॥ ૪૨૩ ॥

પણ તે પાણી કેવું બેઠયે તેવિધે સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

નિર્ગંધમવ્યક્તરસં તૃષ્ણાગ્રં શુચિ
શીતિલમ્ । અચ્છં લઘુ ચ હૃદ્યં
ચ તોયં ગુણવદુચ્યતે ॥ ૪૨૪ ॥

જમવા પેટેલાં પીધેલું પાણી શરીરમાં કૃ-
શતા તથા અગ્નિને મંદ કરનાર, વચમાં
પીધેલું સારી રીતે અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર,
ને અંતે પીધેલું સ્થૂલતા તથા કફ કરનાર
છે ॥ ૪૨૨ ॥

તર્શ્યાએ ખાવું નહિ, ને ભુજ્યાએ પાણી
પીવું નહિ; કેમકે તર્શ્યે ખાય તો ગુદમ
રાગી ને ભુજ્યો પાણી પિયે તો જલો-
દરી થાયછે ॥ ૪૨૩ ॥

કારણ જળમાંના ભવ, જંતુ વા કચરો પેટમાં જવાથી આરોગ્યતાને હાની થઈ તે-
સંબંધી રોગ થાયછે. હવે જમી ઉઠ્યા પછી પ્રથમ કોગળા કરી સુખ સ્વચ્છ કરવા-
માટે લાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ભોજને દન્તલગ્નાનિ નિર્હૃત્યાચ-
મનં ચરેત્ । કુર્યાદનિર્હૃતં તદ્દિ
મુલ્લસ્યાનિષ્ઠગંધતામ્ ॥ ૪૨૫ ॥

જમતી વેળાએ દાંતમાં જે અન્ન ભરાયું
હોય, તે કાઢી કોગળા કરવા, કેમકે દાં-
તમાંથી ન કાઢેલું અન્ન મુખમાં ખરાબ
ગંધ ઉત્પન્ન કરેછે ॥ ૪૨૫ ॥

વળી એ રીતે મુખ સ્વચ્છ ન કર્યું હોય ને દાંતમાં અન્ન રહી બચે તો તે સડે
છે ને તેથી મોમાં ભવ પડે છે. તે પછી સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૪૫ મા અધ્યાયમાં
કહ્યું છે કે,

શુક્ત્વા રાજવદાસીત યાવદ-
શ્નક્રમો ગતઃ । જીર્ણેન્ને વર્દ્યતે
વાયુર્વિદગ્ધે પિત્તમેવ તુ ॥ ૪૨૬ ॥

જમીને જ્યાંસુધી જમવાનો થાક બચ
ત્યાંસુધી રાજાની પેઠે બેસવું; અન્ન ભૂર્ણ
થયેથી વાયુ ને દગ્ધ થયેથી પિત્ત ॥ ૪૨૬ ॥

શુક્તમાત્રે કફશ્ચાપિ તસ્માદ્દુ-
ક્તે હરેત્કફમ્ । ધૂમેનાપોહ્ય
હૃદ્યૈર્વા કપાયકટુતિક્તકૈઃ ॥ ૪૨૭ ॥

તથા ખાધેથી કફ વધે છે, માટે ખાધા-
પછી તેને ટાળવો; તેથી ધૂમપાન અથવા
તદ્દયને પ્રિય સોપારી આદિ તુરા, તીખા,
કડવા ॥ ૪૨૭ ॥

તાંબૂલપત્રસહિતૈર્મુખવૈ-

શુદ્ધચકારકૈઃ । તતઃ પદશતં

ગત્વા વામપાર્શ્વે તુ સંવિશેત્ ॥ ૪૨૮ ॥

તથા મુખને શુદ્ધિ કરનાર પદાર્થ તાંબૂલ

પંત્રે સહિત ખાઈ કફને ટાળ્યા પછી સો

પગલાં ભરી ડાબે પડખે થવું ॥ ૪૨૮ ॥

કારણ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

ભુક્ત્વોપવિશતસ્તન્દ્રા શયાન-

સ્ય તુ પુષ્ટતા । આયુશ્ચંક્રમ-

માણસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતઃ ॥ ૪૨૯ ॥

ભોજન કરી બેસી રહેનારને સુસ્તિ, સુધ

જનારને પુષ્ટિ, તથા હરફર કરનારને આ-

યુષ્ય મળે છે; પણ દોડનારની પાછળ

મૃત્યુ દોડે છે ॥ ૪૨૯ ॥

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત યંતોઽસૌ

સ્યાત્કફાવહઃ । ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ

કાલેષુ દિવા સ્વપ્નો નિષિધ્યતે ॥ ૪૩૦ ॥

પણ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, કેમકે તે

કફને વધારે છે; માટે ઊનાળા સિવાય બીજી

ઋતુઓમાં દિવસે સુવાનો નિષેધ ક-

રેલ છે ॥ ૪૩૦ ॥

વ્યાયામપ્રમદાધ્વવાહનરતાન્ ક્લાન્તા-

નત્તીસારિણઃ શૂલશ્વાસવતસ્તૃષાપરિ-

ગતાન્ હિક્કામરુત્પીડિતાન્ । ક્ષીણા-

ન્ક્ષીણકફાન્ શિશૂન્ મદહતાન્

વૃદ્ધાંસ્તથાજીર્ણિનો રાત્રૌ જાગ-

રિતાન્નરાત્રિરશનાન્કામં દિવા સ્વા-

પયેત્ ॥ ૪૩૧ ॥

પણ અતિ મેહેનત, સ્ત્રીસેવન, માર્ગ ગઃ

મન તથા વાહનમાં આસકત, થાકેલ, અ-

તિસારી, શૂલ, શ્વાસ તથા તૃષારોગી, હે-

ડકી તથા વાયુથી પીડેલ, દુર્બળ, ક્ષીણ,

કફવાળા, બાળક, કેફી, વૃદ્ધ, અજીર્ણ,

રાત્રે જાગેલ અને ઊપવાસીને ઇચ્છા પ્ર-

માણે સુવા દેવાં ॥ ૪૩૧ ॥

પણ જમ્યા પછી દિવસે સુવાનું ને કહેલ છે, તે સહેજ થોડા વખત માટે છે, નહિ કે આખો દિવસ ઊંઘ ઘોરવા માટે. કારણ ઘણું કરી દિવસનો સમય સર્વને નિર્વાહ-સારૂ ઊઘોગ કરવા માટેનો છે, ને રાત્રિનો સમય ઊઘોગથી લાગેલો થાક ઉતારવા માટે આરામ લેવાનો છે. માટે દિવસે સુવું નહિ ને રાત્રિયે જાગવું નહીં. પણ જેમનો ઊઘોગ રાત્રિયે હોય છે, તેમણે સુખે દિવસે સુવું ને રાત્રિયે જાગવું. હવે જેમ દિવસે નિદ્રા ન કરવી, તેમ સ્ત્રીસેવન પણ કરવું નહીં, કેમ કે સ્ત્રીસેવનથી વીર્યનો પાત થતાં સ્વભાવથીજ તેજ સમય શરીરમાં બળની હાની થવાનો સંભવ છે; અને તેમ થતાં શિથિલપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થાય છે. જે ટાળવા માટે આરામ લેવાની જરૂર પડે છે. પણ તે દિવસે બીજા વ્યવસાયને લીધે લઈ શકાતો નથી, જેથી શરીરમાં બે પ્રકારથી બળની હાની થાય છે. એક તો વીર્યના વાતથી ને બીજી દિવસના વ્યવસાયથી-

બળી દિવસે સૂર્યની ઉષ્ણતા હોવાથી શરીરમાં પિત્તનું જોર વધેછે, તેવા સમયમાં તેને થંડું રાખવા માટે વીર્યરૂપ કફનું રક્ષણ કરવાને બદલે જો તેનો પાત કરવા માંડયો હોય, તો દિવસે દિવસે પિત્તનું જોર વધીને શરીરનો નાશ કરી નાખેછે. માટેજ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુઃક્ષયભયાદિદ્વાત્નાન્દિ સે-
વૈત કામિનીમ્ ॥ ૪૩૨ ॥

સમજી પુરૂષે આયુષ્ય ક્ષીણ થવાના ભય-
થી દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ ॥ ૪૩૨ ॥

હવે વ્યવસાયને અર્થે વા બહારની સ્વચ્છ હવા લેવા માટે ઘરથી બહાર જવું વડે ત્યારે દેશકાળને અનુસરી ધારણ કરેલાં સ્વચ્છ વસ્ત્ર ઊપરાંત શરીરના રક્ષણ માટે માથે પાઘડી, પગે જોડા અને હાથમાં લાકડી તથા છત્રી ગ્રહણ કરવાં. એ વિષે એજ ગ્રં-
થના એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

ઉષ્ણીષં કાન્તિકૃત્કેશ્યં
રજોવાતકફાપહમ્ ।
કષુ તચ્છસ્યતે યસ્મા-
દ્ગુરુ પિત્તાક્ષિરોગકૃત્ ॥ ૪૩૩ ॥

પાઘડી કાંતિ કરનાર, કેશને હિતરૂપ અને
ધૂળ, વાયુ તથા શરદીને રોકનાર છે;
પણ તે હલકી હોવી જોઈએ, કેમ કે ભારી
હોય તો પીત્ત તથા નેત્રરોગ ઉત્પન્ન
કરેછે ॥ ૪૩૩ ॥

ઉપાનદ્ધારણં નેત્ર્યમાયુષ્યં
પાદરોગહત્ । મુલ્લપ્રચાર-
મોજસ્યં વૃષ્યં ચ પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૪ ॥

જોડાનું પેહેરવું નેત્રને હિતકારક, આયુષ્ય
વધારનાર, પગના રોગને હણનાર, મુખે
ચલાવનાર, બળ આપનાર તથા ધાતુ વ-
ધારનાર છે ॥ ૪૩૪ ॥

સત્ત્વોત્સાહબલસ્થૈર્યધૈર્યતે-
જોવિવર્ધનમ્ । અવટુંબકરં
ચાપિ ભયગ્નં દંડધારણમ્ ॥ ૪૩૫ ॥

બાથમાં લાકડી રાખવી એ સત્ત્વ, ઉત્સાહ,
બળ, સ્થિરતા, ધીરજ તથા તેજને વ-
ધારનાર, ટેકો આપનાર અને ભયને હ-
ણનાર છે ॥ ૪૩૫ ॥

છત્રસ્ય ધારણં અર્પાતપવાતરજો-
પહમ્ । હિમગ્નં હિતમક્ષ્ણોશ્ચ
માંગલ્યમાપિ કીર્તિતમ્ ॥ ૪૩૬ ॥

છત્રી ઓઢવી એ વર્ષાદ, તડકો, વાયુ, રજ
તથા હિમને રોકનાર, આંખને હિતકારક
અને માંગલિક કહી છે ॥ ૪૩૬ ॥

પણ મધ્યાનહ સમયનો તડકો, ઉષ્ણ દેશમાં ઘણો સખ હોયછે, જે પ્રાણિયોથી સહન થઈ શકતો નથી માટે તેવા દેશમાં બપોરનો સમય ગાળવા બે ઘડી વિશ્રાંતિ લે-
વાની જરૂર છે. બપોરના સમયવિષે જાનકીપરિણયમાં કહ્યું છે કે,

છાયા સંશ્રયતે તલં વિટપિનાં
શ્રાતેવ પાંથૈઃ સમં મૂલં યાતિ
• સરો જલસ્ય જડતાગ્લાનેવ
મીનૈઃ સહ । આચામત્યહિમાંશુ-
દીધિતિરપસ્તમેવ લોકૈઃ સ-
મં નિદ્રા ગર્ભગૃહં સહ પ્રવિશતિ
ક્ષાતેવ કાંતાજનૈઃ ॥ ૪૩૭ ॥

મધ્યાન્હ સમય વૃક્ષની છાયા જાણે થાકી
ગઈ હોય, તેમ મુસાફરે સહિત તેની
તળે આવે છે, ને સરોવરનાં જળની
જડતા જાણે પીડિત થઈ હોય; તેમ
માછલાંયે સહિત તેને તળે બેસે છે, સૂર્ય
કિરણ જાણે તાપ પામ્યાં હોય તેમ લોકો
સહિત જળનું આચમન કરેછે, અને નિદ્રા
જાણે થાકી ગઈ હોય, તેમ સ્ત્રીજને સ-
હિત માહેલા ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૩૭ ॥

તેમ સાંજના અંધારાના સમયવિષે ભોજપ્રયંધમાં કહ્યું છે કે,

વ્યસનિનિવ વિદ્યા ક્ષીયતે પંકજ-
શ્રીર્ગુણિનિવ કુદેશે દૈન્યમાયાંતિ
ભંગાઃ । કુનૃપતિરિવ લોકં પીડય-
ત્યંધકારો, ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થ-
તામેતિ ચક્ષુઃ ॥ ૪૩૮ ॥

સાચંકાળે કમળની શોભા, વ્યસનીની વિ-
દ્યાની પેટે ક્ષીણ થાયછે, ભ્રમર, કુદેશમ
ગુણીજનની પેટે દીનતાને પામે છે, અં-
ધકાર, ખરાબ રાજની પેટે લોકને પીડે-
છે અને નેત્ર, કૃપણના ધનની પેટે વ્યર્થ-
તાને પામે છે ॥ ૪૩૮ ॥

વળી માધકવિયે કહ્યું છે કે,

અનુરાગવંતમપિ લોચનયો-
ર્દધતં વપુઃ સુખમતાપકરમ્ ।
નિરકાસયદ્રાવિમપેતવસું
વિયદાલયાદપરદિગ્ગણિકા ॥ ૪૩૯ ॥

સાચંકાળનો સૂર્ય જોકે અનુરાગવાન તથા
નેત્રને તાપ ન કરનાર સુખરૂપ શરીરને
ધારણ કરનાર છે, તોપણ તે કિરણરૂપી
ધન વિનાનો હોવાથી, તેને પશ્ચિમ દિશા-
રૂપી ગણિકાએ આકાશરૂપી ઘરમાંથી
બાહાર કાઢી મૂક્યો ॥ ૪૩૯ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

વિરમ તિમિરસાહસાદમુષ્મા-
દ્યદિ રવિરસ્તભિતઃ સ્વતસ્તતઃ કિમ્ ।
કલયસિ ન પુરો મહામહોભિ-
ર્યુતિનિધિરભ્યુદયત્યયં શશાંકઃ ॥ ૪૪૦ ॥

હે અંધકાર, તું ઉતાવળો મ થા કારણ
સૂર્ય કદિ પોતાની મેળે અસ્ત થયો તેથી
શું ! કેમકે આ કાંતિનો ભંડાર ચંદ્ર મહા-
તેજ સહિત આગલ ઉદય પામે છે, તેને
શું જોતો નથી ! ॥ ૪૪૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

परिपतति पयोनिधौ पतंगः

सरसिरुहामुदरेषु मत्तभृङ्गः ।

उपवनतरुकोटरे विहंगो

निजसदनेषु समस्तलोकसंधः ॥ ४४१ ॥

સાંઝને સમય બાણે સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે છે, ને મહોન્મત્ત ભ્રમર કમળના મધ્યમાં, પક્ષી ઉપવનના વૃક્ષ કોતરમાં તથા બધા જનસમૂહ પોતપોતાના ગૃહ પ્રત્યે પ્રવેશ કરે છે ॥ ૪૪૧ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસની પેઠે રાત્રિયે પણ નિયમથી વર્તવું જોઈએ. સૃષ્ટિમાં જોતાં એવું જણાય છે કે ઘણુંકરી પ્રાણિયોને અરામ લેવા માટેજ રાત્રિ નિર્માણ થયેલી છે. માટે મનુષ્યે પોતાના ધંધા સંબંધી જે કંઈ કાર્ય હોય તે દિવસે કરવાં ને રાત્રિયે અરામ લેવો. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિથી પ્રવૃત્તિ થવાનો સૃષ્ટિ નિયમ છે. દિવસે પ્રવૃત્તિમાં રહેલ મનુષ્ય થાકી જઈ રાત્રે નિવૃત્તિ પામે છે, ને રાત્રે નિવૃત્તિમાં રહેલ તે ફરી તૈયાર થઈ દિવસે પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે. જેને કંઈ કામ કરવાનું હોતું નથી, તેને કામ કરવાની, ને જે કામ કરતું હોય છે, તેને નિરાંતે બેસવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક છે. માટે મનુષ્યે પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ બન્નેમાં રહેવું, એકને વળગી રહેવું નહીં, કેમકે તેથી જલદી હાનિ થાય છે. રાત્રિ સંબંધિ નિયમ પાળવા વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

रात्रौ च भोजनं कुर्यात्प्रथम-
प्रहरांतरे । किञ्चिद्ननं समश्नी-
यात् दुर्जरं तत्र वर्जयेत् ॥ ४४२ ॥

રાત્રિયે પેહેલા પોહોરની અંદર ભોજન કરવું, પણ કંઈક થોડું જમવું, ને ન પચે તેવું ખાવું નહિ ॥ ૪૪૨ ॥

त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समेयात्प्र-
मदां नरः । अन्येष्वृतुषु घर्मे तु
पक्षात् पक्षात्त्रजेद्बुधः ॥ ४४३ ॥

અને સમજી પુરૂષે ઉન્હાળા સિવાય બીજી ઋતુમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે ને ઉન્હાળામાં પત્તર પત્તર દિવસે સ્ત્રી પાસે જવું ॥ ૪૪૩ ॥

उपेयात् पुरुषो नारीं सन्ध्ययोर्न च पर्वसु ।
गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यदिनेपि च ४४४

તેમાં પણ, સવાર, સાંજ, પુનેમ, અ-
માસ, પાછલી રાત્રી, મધ્યરાત્ર તથા મધ્યાહ્ન સમય જવું નહિ ॥ ૪૪૪ ॥

रजस्वलामकामां च गर्भिणीं
व्याधिपीडिताम् । नाभिगच्छेत्पु-
मान्नारीं योनिरोगसमन्विताम् ॥ ४४५ ॥

વળી રજસ્વલા, ઈચ્છા વગરની, ગર્ભવત્તી,
રોગથી પીડાયેલી તથા જનનેન્દ્રિયના રો-
ગવાળી સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ ॥ ૪૪૫ ॥

रजस्वलां गतवतो नरस्यासं-
यतात्मनः । दृष्ट्यायुस्तेजसां
हानिरधर्मश्च ततो भवेत् ॥ ४४६ ॥

કેમકે મનને વશ ન રાખી રજસ્વલા
પ્રત્યે જનારને દૃષ્ટિ, આયુષ્ય તથા તેજની
હાનિ અને અધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ॥ ૪૪૬ ॥

પર્વણ્યાં સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો
જીવનક્ષયઃ । ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીઢા
સ્યાદ્ રોગિણ્યાં રોગસંભવઃ ॥ ૪૪૭ ॥

તેમજ પુનેમ, અમાસ તથા સવાર સાંજે
જનારના જીવિતનો ક્ષય, ગર્ભિણી પ્રત્યે
જવાથી ગર્ભને પીડા તથા રોગણી પ્રત્યે
જવાથી રોગનો સંભવ થાયછે ॥ ૪૪૭ ॥

ગોસર્ગે ચાર્દ્ધરાત્રે ચ વાતપિત્તે
પ્રકુપ્યતઃ । અત્યાશિતોઽધૃતિઃ
ક્ષુદ્રાન્ સવ્યથાંગઃ પિપાસિતઃ ॥ ૪૪૮ ॥

તેમ પાછલી રાત તથા અર્ધ રાત્રિયે સ્ત્રી-
સેવન કરવાથી વાત તથા પિત્તનો પ્રકોપ
થાયછે; વળી અતિ જમેલ અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, ભૂખ્યો, અંગે પીડિત, તર્શ્યો ૪૪૮

બાલો વૃદ્ધોઽન્યવેગાર્તો
રોગી ચ ન વ્રજેત્સ્ત્રિયમ્ ।
ક્ષુધિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ
મધ્યાન્હે તૃપિતોઽબલઃ ॥ ૪૪૯ ॥

સોલ વર્ષની અંદરનો બાળક, સીતેર વ-
ર્ષની ઉપરનો વૃદ્ધ, મળ મૂત્રાદિના વેગથી
પીડિત તથા રોગી, એટલાએ સ્ત્રી પાસે
જવું નહિ; કેમકે ભૂખ્યો, અસ્વસ્થ ચિ-
ત્તવાળો, મધ્યાન્હ સમયે, તર્શ્યો તથા
બળહીન ॥ ૪૪૯ ॥

સ્થિતસ્ય હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ
ક્રોધં ચ વિંદતિ । વ્યાધિતસ્ય
રુજા પ્લીહા મૂર્છા મૃત્યુશ્ચ જાયતે ॥ ૪૫૦ ॥

સ્ત્રીસેવન કરે તો શરીરમાં રહેલા શુક્રની
હાનીને તથા વાયુના પ્રકોપને પામેછે,
અને રોગીને પીડા, પેટમાં બરેલાની ગાંઠ,
મૂર્છા તથા મૃત્યુ થાયછે ॥ ૪૫૦ ॥

વળી સ્ત્રી ઋતુમતી થાય ત્યારેજ તેનું સેવન કરવા કહેલ છે, કેમકે એજ અંતમાં
એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

આર્તવસ્રાવદિવસાદૃતુઃ ષોઢ-
શરાત્રયઃ । ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ
સ ઇષ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૪૫૧ ॥

રજનો સ્રાવ થાય તે દિવસથી સોલ રાત્રિ
સુધી ઋતુ કેહેવાય છે, ને સ્ત્રીને ગર્ભ રે-
હેવા યોગ્ય સમય પણ તેજ છે ॥ ૪૫૧ ॥

આયુઃક્ષયભયાદ્ઘર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।
દ્વિતીયેપિનવૈરત્યૈવ્રજેદ્તુમર્તી તથા ॥ ૪૫૨ ॥

પુરૂષે આયુષ્ય ક્ષય થવાના ભયથી ઋતુ
મતી સ્ત્રી પાસે રતિ માટે પેહેલે તથા
બીજે દિવસે જવું નહિ ॥ ૪૫૨ ॥

તત્ર યશ્ચાહિતો ગર્ભો
જાયમાનો ન જીવતિ ।
આહિતો યસ્તૃતીયેન્દિ
સ્વલ્પાયુર્વિકલાંગકઃ ॥ ૪૫૩ ॥

વળી એ બન્ને દિવસે જે ગર્ભ રહે, તે
જન્મ્યા પછી જીવે નહીં; તેમ જે ત્રીજે
દિવસે રહે, તે અલ્પ આયુષિ તથા વિ-
કૃત અંગવાળો થાય; તેથી તે દિવસે પણ
જવું નહિ ॥ ૪૫૩ ॥

અતશ્ચતુર્થી ષષ્ઠી સ્યાદષ્ટમી
દશમી તથા । દ્વાદશી વાપિ
યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાં વનિતાંભજેત્ ॥૪૧૪॥

માટે રજોદર્શનથી સોલ રાત્રિ પર્યંત, જે
ચોથી, છઠી, આઠમી, દશમી તથા બા-
રમી આદિ રાત્રિ હોય, તેમાં તે ઋતુમતી
સ્ત્રીને સેવવી ॥ ૪૫૪ ॥

અત્રોત્તરોત્તરં વિંદ્યાદાયુરારો-
ગ્યમેવ ચ । પ્રજાસૌભાગ્યમૈશ્વ-
ર્યં બલં ચાભિગમાત્ફલમ્

તેમાં પણ ઉત્તરોત્તર રાત્રિ વિષે ગમન
કરવાથી આયુષ્ય, આરોગ્ય, સારી પ્રજા,
શરીર સામર્થ્ય તથા ઈન્દ્રિયબળરૂપ ફ-
ળને પામે ॥ ૪૫૫ ॥

એ રીતે નિયમથી સ્ત્રીસેવન કરવા કહેલ છે, તેમાં અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાના
દિવસો પણ સ્ત્રીસેવનમાં નિષેધ કરેલ છે, તેનું કારણ એમ કે, એ બંને દિવસે પૃથિવી
ઉપર સૂર્ય તથા ચંદ્રનું આકર્ષણ એકદું થવાથી હિમેશ કરતાં વિશેષ હોય છે. કારણ
અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર સૂર્ય બન્ને સીધી લીટીમાં પૃથિવીની એક બાજુએ એક પૌર્ણિમાએ
પૃથિવીની એક બાજુએ ચંદ્ર તથા બીજી બાજુએ સૂર્ય સીધી લીટીમાં હોય છે. અને
એવો નિયમ છે કે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર એકથી વધારે વસ્તુનું આકર્ષણ જો સીધી
લીટીમાં થતું હોય તો તે વિશેષ અસર કરે છે. તે પ્રમાણે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ
સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં એકઠાં મળેલાં આકર્ષણની, પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જલ તથા
સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર વિશેષ અસર થાય છે; જે સ્થૂલ દૃષ્ટિથી જાણવામાં આ-
વતી નથી, પણ વિચાર દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. જેમ કે એ બન્ને
દિવસે સમુદ્રમાં વિશેષ ભરતી તથા રોગીને વિશેષ પીડા થતી જોવામાં આવે છે તેમાં
પણ શ્વાસ રોગીને થતી પીડામાં વધારો પ્રસિદ્ધપણે જણાઈ આવે છે. એજ રીતે
બીજા ગ્રહો પણ જ્યારે પૃથિવીની કોઈ પણ બાજુએ સીધી લીટીમાં એકથી વધારે
આવે છે, ત્યારે તેમનું એકદું મળેલું આકર્ષણ પણ પૃથિવી ઉપરનાં વાતાવરણ, જળ
તથા સ્થાવર જંગમ પ્રાણિયો ઉપર અસર કરે છે, પણ તે સૂર્ય ચંદ્ર જેટલી કરી શ-
કતા નથી. કારણ સૂર્ય પૃથિવીથી ઘણો મોટો છે ને ચંદ્ર ઘણો પાસે છે. અને બીજા
ગ્રહો ઘણા દૂર તથા કદે નહાના છે. એ રીતે અમાવાસ્યા તથા પૌર્ણિમાએ સૂર્ય ચંદ્ર-
નું એકદું મળેલું આકર્ષણ પૃથિવી ઉપરના પ્રાણિયોના શરીર ઉપર માઠી અસર કરતું
હોવાથી, એ બન્ને દિવસે સ્ત્રીસેવન કરવું નહિ. કેમકે સ્ત્રીસેવનથી બળ ઘટે છે, ને
બળ ઘટવાથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર શરીર ઉપર તુરંત થાય છે. અને તેમાં થયેલી
પ્રજા પણ દુર્બળ થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી જો મળ વા મૂત્ર ત્યાગવાનો વેગ ઉ-
ત્પન્ન થયો હોય, તો તેનો રોધ કરીને સ્ત્રીસેવન કરવું નહીં, પણ ત્યાગ કર્યા પછી કરવું.
કારણ રોધેલા મળ વા મૂત્રને સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ત્યાગવા જતાં તે યથાર્થ ત્યાગ થઈ શ-
કતાં નથી, ને પછી તે સંબંધી શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ જળ પણ આગળથી
પી લેવું કેમ કે પછીથી ચહોડેલા થાકમાં તેનું પીવું હાનિકારણ છે, પણ જો સહે તો
સાકર મિશ્રિત દૂધ પીવું લાભકારી કહેલ છે. એ રીતે નિયમ પાળતાં સ્ત્રીસેવન કરવાથી

શરીરે કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થતાં સામે લાભ થાયછે. તે વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-
ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણ-
વલાન્વિતાઃ । સ્થિરોપચિત-
માંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥૪૫૬॥

સ્ત્રીએને વિષે નિયમથી વર્તનાર પુરૂષ
આયુષ્યમાન, મંદ જરાવાળા, શરીર, વર્ણ
તથા બળે કરી ચુકત અને સ્થિર તથા,
વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા થાયછે ॥ ૪૫૬ ॥

શૂલકાસજ્વરશ્વાસકાર્શ્યપાંડુ
મયક્ષયાઃ । અતિવ્યવાયાજ્ઞા-
યન્તે રોગાશ્ચાક્ષેપકાદયઃ ॥ ૪૫૭ ॥

પણ સ્ત્રીસેવન ઘણું કરવાથી, શૂળ, કાસ
જ્વર, શ્વાસ, કૃષતા, પાંડુ રોગ, ક્ષય તથા
આંચકી આદિ વાત રોગ થાયછે ॥ ૪૫૭ ॥

હવે નિયમસર સ્ત્રીસેવન કર્યાપછી ઋતુ પ્રમાણે અનુકૂળ આવે એવા શીત વા ઉષ્ણ
જળે કરી મલીન થયેલાં અંગ ઘોઈ સ્વચ્છ કરવાં, જેથી તે સંબંધી રોગ થવાનો ભય
રહે નહીં. પછી કોગળા કરી મુખને અંદરથી સ્વચ્છ કરવું, કારણ રાત્રિયે આંધેલાં
તાબૂલાદિનો કંઈ અંશ બે મુખની અંદરના દાંત, છાંડા તથા તાળુ આદિ કોઈ ભાગમાં
ભરાઈ રહે તો તે ભાગ ઉપર ચાંદી પડી આવી પાક થઈ આવેછે. પછી હાથ પગ
ઘોઈ, મમને શાંત કરી, સ્વચ્છ શય્યા ઉપર શયન કરવું, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના સંકલ્પ
વિકલ્પ કરવા નહીં. કેમ કે સંકલ્પ વિકલ્પથી મન સ્થિર થતું નથી, ને મન સ્થિર
થયા વિના ઉંઘ આવવાનો સ્વભાવ નથી. અને ઉંઘ ન આવે તો શરીરમાં તે સંબં-
ધી રોગ થાયછે. માટે રાત્રિયે સર્વ સંકલ્પનો ત્યાગ કરી સુખે સુઈ જવું, જેથી થતા
લાભ વિષે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

નિદ્રા તુ સેવિતા કાલે ધાતુસામ્ય-
મતંદ્રિતામ્ પુષ્ટિવર્ણવલોત્સાહં વ-
ક્ષિદીર્ઘિં કરોતિ હિ ॥ ૪૫૮ ॥

વખતસર સેવન કરેલી નિદ્રા, રસાદિ ધા-
તુની સમતા, આળસરહિતપણું, પુષ્ટિ, કાં-
તિ, બળ, ઉત્સાહ તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ
કરે છે ॥ ૪૫૮ ॥

પણ જ્યારે સર્પ આદિ લઈ વિષવાળા જંતુઓનો અંશ થાય, ત્યારે રાત્રિયે જાગ-
રણ લાભકારી કહેલ છે. એજ અંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

રાત્રૌ જાગરણં રૂક્ષં કફદો-
ષવિષાર્તિજિત્ ॥ ૪૫૯ ॥

રાત્રિયે કરેલું જાગરણ લુપ્ત અને કફદોષ
તથા વિષ પીડાને ટાળનાર છે ॥ ૪૫૯ ॥

હવે શરીરના કુશળ માટે દિવસ તથા રાત્રિની પેઠે ઋતુ ઋતુમાં પણ નિયમસર
વર્તવું જોઈએ. એજ અંથના ઋતુચર્યાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરઃ શીતલોસ્તીવ રૂક્ષો
વાતાગ્નિવર્ધનઃ । વસન્તો મધુ-
રઃ ક્ષિઘઃ શ્લેષ્મવૃદ્ધિકરશ્ચ સઃ ॥ ૪૬૦ ॥

શિશિર ઋતુ અતિ શીતળ, રૂક્ષ અને
વાત તથા અગ્નિને વધારનાર છે; વસંત
ઋતુ મધુર, સ્નિગ્ધ તથા શ્લેષ્મની વૃ-
દ્ધિ કરનાર છે ॥ ૪૬૦ ॥

ગ્રીષ્મો રુક્ષોઽતિકટુકઃ પિત્ત-
કૃત્કફનાશનઃ । વર્ષાઃ શીતાવિ-
દાહિન્યો વન્દિમાન્વાનિલપ્રદાઃ ॥૩૬૧॥

શરદુષ્ણા પિત્તકર્ત્રી નૃણાં મધ્ય-
બલાવદા । હેમંતઃ શીતલઃ સ્નિ-
ગ્ધઃ સ્વાદુર્જટરવત્ક્રિત્ ॥ ૪૬૨ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ રુક્ષ; અતિ કટુ, પિત્ત વધા-
રનાર તથા કફને નાશ કરનાર છે; વર્ષા ઋતુ
શીત, શરીર ગરમ રાખનાર, જઠરાગ્નિ
મંદ કરનાર તથા વાયુ વધારનાર છે ॥ ૪૬૧ ॥

શરદ ઋતુ ઉષ્ણ, પિત્ત વધારનાર તથા
મનુષ્યોને મધ્યમ બળ દેનાર છે; અને હે-
મંત ઋતુ શીતળ, સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ તથા
જઠરાગ્નિને વધારનાર છે ॥ ૪૬૨ ॥

માટે પ્રત્યેક ઋતુને અનુસારે વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, જેમ કે શીત કાળમાં બાંસાં તથા
ઉષ્ણ કાળમાં પાતળાં. વળી આહાર એટલે ખાનપાન તથા વિહાર એટલે હરવું ફરવું,
એ પણ ઋતુ ઋતુમાં અનુકૂળ આવે તે રીતે આચરવું; અને રેહવાનું ઘર પણ સર્વ
ઋતુમાં અનુકૂળ થાય તેવાં સાધન રાખવાં, જેમ કરવાથી શરીરે આરોગ્ય રેહેવાયછે,
વળી એ ઋતુઓ જોળખવા માટે આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

શિશિરે શીતમધિકં વાતવૃષ્ટ્યા-
કુલા દિશઃ । શેષં હેમંતવત્સર્વં
વિજ્ઞેયં લક્ષણં ત્રયૈઃ ॥ ૪૬૩ ॥

શિશિર ઋતુમાં ઘણી થંબી અને માવઠા-
ના વાયુ તથા વૃષ્ટિએ કરી સર્વ દિશા ઘેરા-
યલી હોયછે, ને તેનાં બાકીનાં સર્વ લક્ષણ-
બુદ્ધિમાને હેમંત સરખાં બાણવાં ॥ ૪૬૩ ॥

દિશો વસંતે વિમલાઃ કાનૈરુ-
પશોભિતાઃ । રસાલાંભોજવકુલ-
પર્ણાશોકાદિપુષ્પિતૈઃ ॥ ૪૬૪ ॥

વસંત ઋતુમાં દિશાઓ નિર્મળ, આંખા,
કમળ, બકુલ, બાખરા તથા અશોકાદિ
વૃક્ષનાં પુષ્પયુક્ત વને કરી શોભિત ॥ ૪૬૪ ॥

કોકિલૈઃ સ્પદગણૈરુપગીતામ-
નોહરાઃ । દક્ષિણાનિલસંવીતાઃ
સુમુખાઃ પલ્લવોજ્જ્વલાઃ ॥ ૪૬૫ ॥

કોયલ તથા ભ્રમર સમુદાયના ગાયનવા-
ળી, મનોહર, દક્ષિણ તરફના વાયુવડે ઘે-
રાયલી, સુંદર દેખાવવાળી તથા નવ પ-
લ્લવું કરી ઉજવળ હોયછે ॥ ૪૬૫ ॥

ગ્રીષ્મે તીક્ષ્ણાંશુરાદિત્યો મારુતો
નૈર્ઋતોઽમુખઃ । મૃસ્તમા સરિત-
સ્તન્વ્યો દિશઃ પ્રજ્વલિતા ઇવ ॥ ૪૬૬ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્ય તીક્ષ્ણ કિરણવાળો,
નૈર્ઋત બુણા તરફનો હુઃખદાયક વાયુ,
જમીન તપેલી, નદિયો ઘોડા જળવાળી
અને દિશાઓ બાણ પ્રજ્વલિત ॥ ૪૬૬ ॥

આન્તચક્રાન્હયુગલાઃ
પયઃપાનાકુલા મૃગાઃ ।
ધ્વસ્તર્વારુતૃણલતા
વિપર્ણાકિતપાદપા ॥ ૪૬૭ ॥

આંત થયેલ ચક્રવા ચક્રવીનાં જોડાંવાળી,
પાણી પીવા માટે આકુળ થયેલા મૃગવા-
ળી, સુકાર્ઘ ગયેલ વેત્ર, તૃણ તથા લતા-
વાળી અને ગણાં પાંદડાંએ કરી અંકિત
વૃક્ષવાળી હોય છે ॥ ૪૬૭ ॥

પ્રાવૃણ્યંવરમાનદં પશ્ચિમાનિલ-
કર્ષિતૈઃ । અંબુદૈર્વિદ્યુદુદ્યોતપ્રસ-
તૈસ્તુમુલસ્વનૈઃ ॥ ૪૬૮ ॥

કોમલશ્યામશ્યાઘ્યા
શક્રગોપોજ્જ્વલા મહી ।
કદંબનીપકુટજ-
સર્જકેતકિભૂષિતા ॥ ૪૬૯ ॥

તત્ર વર્ષાસુ નદ્યોમઃપૂરોદ્ગમ-
તટદુમાઃ । વાપ્યઃ પ્રોત્ફુલ્લકુ-
મુદનીલોત્પલવિરાજિતાઃ ॥ ૪૭૦ ॥

ભૂરવ્યક્તસ્થલંશ્વભ્રા •
વહુસસ્યોપશોભિતા ।
નાંતિગર્જત્સ્વન્મેઘ-
નિરુદ્ધાર્કગ્રહં નમઃ ॥ ૪૭૧ ॥

વન્નુરુણઃ શરદ્યર્કઃ શ્વેતાશ્રવિ-
મલં નમઃ । તથા સરાંસ્યંબુરુહૈ-
ર્ભાંતિ હંસાંસઘટ્ટિતૈઃ ॥ ૪૭૨ ॥

પંકશુષ્કદ્રુમાકીર્ણા
નિન્નોન્નતસમેષુ ભૂઃ ।
બાળસપ્તાહંબધૂક-
કાશાસનવિરાજિતા ॥ ૪૭૩ ॥

વાયુર્ધીતુત્તરઃ શીતો રજોધૂ-
માકુલા દિશઃ । છન્નસ્તુષારૈઃ
સવિતા હિમનદ્યા જલાશયાઃ ॥ ૪૭૪ ॥

વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમ વાયુવડે બંધાઈ આ-
વેલ, વિજળીના પ્રકાશથી પીગળેલ તથા
મોહોટી ગર્જનાવાળા મેઘે કરી આકાશ
છવાઈ બાયછે ॥ ૪૬૮ ॥

અને પૃથ્વી, દેખાળ તથા નીલાં તૃણ-
વાળી, ઇન્દ્રગોપ નામે લાલ જંતુવડે સુંદર
દેખાવવાળી ને કદંબ, અશોક, ઇંદ્રજવ,
સાગ તથા કેતકીના વૃક્ષે કરી શોભિતિ
થાયછે ॥ ૪૬૯ ॥

વળી નદી પાણીના પૂરથી ભાંગી ગયેલા
તટવૃક્ષવાળી ને બાંધેલા જલાશય પ્રકુ-
લિત શ્વેત તથા નીલાં કમળે કરી શો-
ભાયમાન ॥ ૪૭૦ ॥

પૃથ્વી છુપાઈ ગયેલા સ્થળ તથા ખાડા-
વાળી, ને ઘણા ધાન્યનાં છોડવાંએ શો-
ભિતિ, અને આકાશ અતિ ગર્જના કર્યા-
વિના વર્ષનાર મેઘે કરી ઢંકાયેલા સૂર્ય તથા
ગ્રહવાળું થાયછે ॥ ૪૭૧ ॥

શરદ્ ઋતુમાં સૂર્ય પીળો તથા ઉજ્જ્વલ, ને
અકાશ શ્વેત વાદળાં વડે નિર્મળ હોયછે;
અને સરોવર હંસના સ્કંધ મિશ્રિત ક-
મળે કરી શોભેછે ॥ ૪૭૨ ॥

વળી પૃથ્વી નીલા, ઊંચા તથા સમાન
સ્થળમાં, સુકાઈ ગયેલ છે ગારો જેમની
પાસે એવા વૃક્ષે કરી બ્યાસ, અને ઝીંટી,
સપાવડ, દુપારી, કાશ તથા આસન ના-
મનાં નાહાનાં નાહાનાં ઝાંડે કરી શોભિતિ
હોયછે ॥ ૪૭૩ ॥

અને હેમંત ઋતુમાં ઉત્તર તરફનો શીતળ
વાયુ વાયછે. ને દિશાએ રજડૂપ ધૂમ કરી
આકુળ, સૂર્ય ઝાકળે કરી ઢંકાયેલા તથા જ-
લાશય દાઢી બંધાઈ ગયેલાં હોયછે ॥ ૪૭૪ ॥

દર્પિતા ધ્વાંસસ્વજ્ઞાદ્મહિયો-
રભ્રકુંજરાઃ । રોધ્રપ્રિયંગુપુન્નાગાઃ
પુષ્પિતા હિમસાહયે ॥ ૪૭૬ ॥

વણી કાગડા, ગેંડા, પાડા, મેંઢા તથા
હસ્તિયો ગર્વિષ્ઠ, ને લોધ્ર, વાઘેટી તથા
સુરંગીવેલ પુષ્પિત થાયછે ॥ ૪૭૫ ॥

હવે પુરૂષ જાતિની પેઠે સ્ત્રી જાતિયે પણ પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જળવાય
તે રીતે વર્તવું, તેથી વિરૂદ્ધ વર્તવું નહિ; કેમ કે શરીર આરોગ્ય હોય તોજ આવહાં-
રિક સર્વ પ્રકારનું કુશળપણું મેળવી શકાયછે. માટે પુરૂષની પેઠે સ્ત્રીયે પણ દિવસ,
રાત્રિ તથા ઋતુ ઋતુમાં કદા પ્રમાણે વર્તવું. વિશેષ માત્ર એટલું કે સ્ત્રીને ગર્ભાશય
હોયછે, માટે પુરૂષ કરતાં તેને એ સંબંધી વિશેષ નિયમો પાળવાની જરૂર રહેછે, જે વિષે
આગળ કેહેવામાં આવ્યું છે. વળી આયુર્વેદના સુશ્રુત ગ્રંથના શારીરસ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શંખનાભ્યાકૃતિર્યોનિશ્ચયાવર્તા
સા પ્રકીર્તિતા । તસ્યાસ્તૃતીયે
ત્વાવર્તે ગર્ભશય્યા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૪૭૬ ॥

શંખની નાભી સરળા આકારવાળી સ્ત્રીની
જનનેદ્રિય ત્રણ આવર્તવાળી કહી છે; તેના
ત્રીજા આવર્તમાં ગર્ભાશય રહેલ છે ॥ ૪૭૬ ॥

યથા રોહિતમત્સ્યસ્ય મુખં ભવતિ
રૂપતઃ । તત્સંસ્થાનાં તથારૂપાં
ગર્ભશય્યાં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૪૭૭ ॥

જેવા આકારે રોહિત મત્સ્યનું મુખ હોય-
છે, તેવા આકારે જનનેદ્રિયમાં ગર્ભસ્થાન
રહેલું બુદ્ધિમાન જાણે છે ॥ ૪૭૭ ॥

નિયતં દિવસેડતીતે સંકુચત્યંબુજં
યથા । ઋતૌ વ્યતીતે નાર્યાસ્તુ
સૈવ સંત્રિયતે તથા ॥ ૪૭૮ ॥

તે ગર્ભાશય, જેમ દિવસ વીતે કમળ
નિયમથી સંકોચાયછે, તેમ સ્ત્રીને ઋતુ
વીત્યા પછી સંકોચ પામેછે. અર્થાત્ ગલે
ગ્રહણ કરવા સમર્થ થતો નથી ॥ ૪૭૮ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

શુકાર્તવસમાશ્લેષો યદૈવ સ્વલુ
જાયતે । જીવસ્તદૈવ વિશતિ ચુક્તઃ
શુકાર્તવાન્તરઃ ॥ ૪૭૯ ॥

જ્યારે શુદ્ધ શુક તથા આર્તવ બન્ને એ-
કઠાં થાય ત્યારેજ તે બન્નેમાં રહેલ, ચુકત
થયેલો જીવ પ્રવેશ કરેછે ॥ ૪૭૯ ॥

મૃગશિરોઃ સૂર્યમણિતો હૃમયસ્માદ્ય-
તાદ્યથા । વદ્ધિઃ સંજાયતે જીવસ્તથા
શુકાર્તવ છુતાત્ ॥ ૪૮૦ ॥

જેમ સૂર્યકિરણ તથા સૂર્યમણી બન્નેના
યોગથી અગ્નિ, તેમ શુદ્ધ શુક તથા આર્તવને
યોગથી જીવ ઉત્પન્ન થાયછે ॥ ૪૮૦ ॥

બીજેડન્તર્વાયુના મિશ્રે દ્વૌ જીવૌ
કુલિમાગતૌ । આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ
કન્યા સ્યાદાર્તવેઽધિકે ॥ ૪૮૧ ॥

અને ગર્ભાશયના વાયુવડે બીજના બે ભાગ
થાય તો તેના બે જીવ થાયછે; તથા રેત
અધિક હોય તો પુત્ર ને આર્તવ અધિક
હોય તો કન્યા થાયછે ॥ ૪૮૧ ॥

ગુર્વિણી ન તુ કુર્વીત યાનસ્યારો-
હણં તથા । વ્યવાયં ચ ન સેવેત
નં કુર્યાદતિતર્પણં ॥ ૪૮૨ ॥

ભોજ્યં તુ મધુરપ્રાયં સ્તિગ્ધં
દ્રવ્યં દ્રવં લઘુ । સંસ્કૃતં દીપનીયં
તુ નિત્યમેવોપયોજયેત્ ॥ ૪૮૩ ॥

નોચ્ચૈર્બ્રૂયાન્ન તત્કુર્યાદ્યેન ગર્ભો
વિનશ્યતિ । તૈલાભ્યંગોદ્વર્તનં ચ
નાત્યર્થં કારયેદપિ ॥ ૪૮૪ ॥

દોષાભિઘાતૈર્ગર્ભિણ્યા યો યો
ભાગઃ પ્રપીઙ્યતે । સ સં ભાગઃ
શિશોસ્તસ્ય ગર્ભસ્થસ્ય પ્રપીઙ્યતે ॥ ૪૮૫ ॥

પ્રસૂતા હિતમાહારં વિહારં ચ
સમાચરેત્ । વ્યાયામં મૈથુનં ક્રોધં
શીતસેવાં વિવર્જયેત્ ॥ ૪૮૬ ॥

મિથ્યાચારાત્સૂતિકાયા યો
વ્યાધિરુપજાયતે । સકૃચ્છ્રસાધ્યો-
ઽસાધ્યો વા ભવેત્તપ્પથ્યમાચરેત્ ॥ ૪૮૭ ॥

વ્યુપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ વિજ્ઞાય
વરવર્ણિનીમ્ । ઝર્વં ચતુર્ભ્યો માસે-
ભ્યો નિયમં પરિહારયેત્ ॥ ૪૮૮ ॥

હવે જેમ પુરૂષ તથા સ્ત્રીજાતિયે પોતાના શરીરની આરોગ્યતા જાળવવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું યોગ્ય છે, તેમ પોતાના બાળકોનાં શરીર પણ કુશળ રાખવામાં લેશ
માત્ર અનાદર કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે બાળક અજ્ઞાન અને નિર્બળ હોવાથી પોતાના
શરીરનું કુશળ સમજી તથા રાખી શકતો નથી, જેથી તે પોતાને ઉછેરનારને આધીન
રહે છે, ને તેણે રાખેલી સંભાળ પ્રમાણે શરીરે સુખી અને દુઃખી થાય છે. સર્વ સ્થા-
વરજંગમાત્મક પ્રાણિયોની આયુષ્યનો પ્રથમ ભાગ બાલ્યાવસ્થા છે, તે અવસ્થામાં જે
તેમને ઉછેરનાર સારી સંભાળથી ઉછેરી દૃઢ કરે તો, સારા પાયા ઉપર અણેલા ઘરની

હવે ગર્ભવતિયે વાહન ઉપર બેસવું નહીં,
તેમ પુરૂષ સંગ તથા અતિ લોજન
કરવાં નહિ ॥ ૪૮૨ ॥

અને નિત્ય ઘણું કરી મધુર, સ્તિગ્ધ, પ્રિય,
નરમ, હલકુ, સારી રીતે રાંધેલું તથા
અગ્નિ વધારનાર લોજન કરવું ॥ ૪૮૩ ॥

વળી મોટે સાદે ખોલવું નહિ, ને જેણે
કરી ગર્ભ નાશ પામે તેવું આચરવું નહિ;
તેમ તેલનો અભ્યંગ તથા શરીરનું ચો-
ળવું ઘણું કરવું નહિ ॥ ૪૮૪ ॥

કારણ દોષના અભિઘાતે કરી ગર્ભિણિનો
જે જે ભાગ પીડાય છે, તે તે ગર્ભમાં
રહેલા બાળકનો પણ પીડાય છે ॥ ૪૮૫ ॥

હવે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીયે હિતરૂપ આહાર
તથા વિહાર કરવો, ને મેહેનત, મૈથુન,
ક્રોધ, યંડા પદાર્થ તથા ટાઢનો ત્યાગ
કરવો ॥ ૪૮૬ ॥

કારણ તેને અહિત આહાર તથા વિહા-
રથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કષ્ટ-
સાધ્ય વા અસાધ્ય હોય છે; મોટે તેણે
પથ્ય પાળવું ॥ ૪૮૭ ॥

પછી ચારે માસ કેડે તેને ઉપદ્રવરહિત,
શુદ્ધ તથા સારી થયેલી જાણી સુવાવડીના
નિયમ છોડાવવા ॥ ૪૮૮ ॥

પેઠે તેઓ પોતાની પૂર્ણ આયુષ્ય, જો કોઈ દેવી વિદ્ય ન આવે તો ભોગવી શકેછે. વળી જો બાળક હોય તોજ તે મોટું થઈ મનુષ્ય થાયછે, માટે તેની સંભાળ મોટા કરતાં ન્યૂનતાથી ન રાખતાં વિશેષ રાખવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

મિથ્યાહારવિહારિણ્યા દુષ્ટા
વાતાદયઃ સ્ત્રિયઃ । દૂપયંતિ
પયસ્તેન શરીરે વ્યાધયઃ શિશોઃ ॥૪૮૯॥

અહિત આહાર તથા વિહાર કરનારી સ્ત્રીના દૂધને દુષ્ટ થયેલા વાતાદિ દોષ દૂષિત કરેછે, તેથી બાળકના શરીરમાં રોગ થાયછે ॥ ૪૮૯ ॥

નીરે સ્તન્યં યદેકી સ્યાદવિવર્ણ-
મતંતુમત્ । પાંડુરં તનુ શીતં ચ
તદુગ્ધં શુદ્ધમાદિશેત્ ॥ ૪૯૦ ॥

જે દૂધ પાણી સાથે મળી જાય, ખરાબ વર્ણ રહિત, તંતુ વિનાનું, ધોળું, પાતળું તથા થંડું હોય, તે શુદ્ધ જાણવું ॥ ૪૯૦ ॥

પીતાય યદિ વાલસ્ય વિદધ્યાદુ-
પમાતરં । સુવિચાર્ય ગુણાન્દોપાન્
કુર્યાદ્ધાર્ત્રીં તદેદશીમ્ ॥ ૪૯૧ ॥

કદી બાળકને ધાવવા વાસ્તે ધાવ રાખવી હોય, તો તેના ગુણદોષ સારી રીતે વિચાર કરી, આવી રાખવી ॥ ૪૯૧ ॥

સુવર્ણાં મધ્યવયસં સચ્છીલાં
મુદિતાં સદા । શુદ્ધદુગ્ધાં બહુ-
ક્ષીરાં કુલીનામતિવત્સલામ્ ॥
સ્વાધીનામલ્પસંતુષ્ટાં નિજ-
પુત્રદશં શિશૌ ॥ ૪૯૨ ॥

જેવી કે સારા વર્ણવાળી, મધ્યમ વયની, સુશીલ, સદા પ્રસન્ન રહેનારી, શુદ્ધ તથા ઘણા દૂધવાળી, કુલીન, બાળક ઉપર અતિ સ્નેહ રાખનાર, સ્વાધીન, થોડામાં સંતુષ્ટ તથા બાળકને પોતાના પુત્ર સમાન ગણનારી રાખવી ॥ ૪૯૨ ॥

શોકાકુલા ગંધિણી ચ ક્રુશા .
વ્યાધિમતી સદા । અત્યુચ્ચા નિ-
તરાં નીચા સ્થૂલા પથ્યવિવ-
ર્જિતા । एतासां स्तन्यपानेन
शिशुर्भवति सामयः ॥ ४९३ ॥

પણ નિરંતર શોક કરનારી, ગર્ભિણી, દુબળી, સદા રોગિણી, અતિ ઊંચી તથા અતિ નીચી, બહુ જાડી અને પથ્ય ન પાળનારી ધાવ રાખવી નહિ. કેમકે એનાં સ્તન-પાને કરી બાળક રોગી થાયછે ॥ ૪૯૩ ॥

ક્ષીરસાત્મ્યતયા ક્ષીર-
માજગવ્યમથાપિત્વા ।
દદ્યાદાસ્તન્કપર્યાક્ષે-
ર્બાલેભ્યો વીક્ષ્ય માત્રયા ॥ ૪૯૪ ॥

અને માતા વા ધાવના પણ અભાવે, દૂધની બાળકની સાથેજ ઉત્પત્તિ હોવાથી, તેને જ્યાંસુધી તે દૂધ પાવા યોગ્ય હોય ત્યાં સુધી બકરી અથવા ગાયનું દૂધ વિચારથી થોડું થોડું સહતું પાડું ॥ ૪૯૪ ॥

પથોક્તવિધિના બાલં માસિ
ષષ્ઠેઽષ્ટમેઽપિ ચ । અન્નં સંપ્રાશયે-
ત્કિંચિત્તતસ્તદ્વર્ધયન્ક્રમાત્ ॥ ૪૯૫ ॥

નાકૃષ્યસ્થાપયેત્કોઢે
ન ક્ષિપ્રં શયને ક્ષિપેત્ ।
રોદયેન્ન કચિત્કાર્યે
વિધિમાવશ્યકં વિના ॥ ૪૯૬ ॥

બાલમંકે સુખં દધ્યાન્નચૈનં તર્જ-
યેત્કચિત્ । સહસા વોધયેન્નૈવ ના-
યોગ્યમુપવેશયેત્ ॥ ૪૯૭ ॥

તૈચ્ચિત્તમનુવર્તેત તં સદૈવાનુમો-
દયેત્ । નિર્મોચસ્થાનતશ્ચાપિ
રક્ષેદ્બાલં પ્રયત્નતઃ ॥ ૪૯૮ ॥

અભ્યંગોદ્વર્તનં સ્નાનં
નેત્રયોરંજનં તથા ।
વસનં મૃદુ યત્તચ્ચ
પથ્યાન્યેતાનિ સર્વથા ॥ ૪૯૯ ॥

વળી સુશ્રુતના શારીરસ્થાનના દશમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાશુચૌ વિસૃજેદ્બાલં નાકાશે
વિષમે ન ચ । નોષ્પમાસ્તવર્ષે-
ષુ રજોધૂમોદકેષુ ચ ॥ ૧૦૦ ॥

એ રીતે સ્ત્રી પુરૂષે પોતાના તથા પોતાની પ્રજાના શરીર કુશળ રાખવામાં નિરં-
તર તત્પર રહેવું. તે છતાં કદી મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણે સૃષ્ટિ નિયમનું ઉલ્લં-
ઘન કરાય તો રોગ થવાનો સંભવ છે, ને તે થાય તો તેને મટાડવા માટે ઔષધની
જરૂર પડે છે. સૃષ્ટિમાં એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી કે જેમાં ગુણ દોષ ન હોય; એ
નિયમથી સઘળા પ્રકારના પદાર્થોમાં કંઈ ને કંઈ ગુણ દોષ રહેલા છે, ને તે એટલે
સુધી કે કુદેટલાક દષ્ટાંતથી જાણે ચોક્કસ રોગ મટાડવા માટે ચોક્કસ પદાર્થ સર્વશક્તિ-
માન કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્માણ કરેલ છે. પણ તેટલું બધું જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય પ્રાણી

પછી બાળકને છઠે વા આઠમે માસે
ઘટતી રીતે કંઈક અન્ન ચટાડવું. ને પછી તે
ક્રમથી વધારતાં ખવરાવતાં જવું ॥ ૪૯૫ ॥

વળી બાળકને ખેંચી છાતી સાથે લેવું નહીં,
ઉતાવળે પથારી ઉપર ફેંકવું નહિ, ને ઔ-
ષધ પાવું, તેલ ચોળવું, તથા આંજણ આં-
જવું ઇત્યાદિ આવશ્યક વિધિવિના બીજા
કાર્યમાં ક્યારે પણ રોવરાવવું નહિ ॥ ૪૯૬ ॥

તેને સુખ થાય તે રીતે બોળામાં લેવું,
ક્યારે પણ તરછોડવું નહીં, એકદમ જ-
ગાડવું નહિ ને અયોગ્ય સ્થાને બેસાડવું
નહિ ॥ ૪૯૭ ॥

તેના ચિત્તને અનુસરવું, તેને સદા રાજી
રાખવું તથા નીચા ઉંચા સ્થાનથી તેની
ચલવડે રક્ષા કરવી ॥ ૪૯૮ ॥

વળી તેને તેલ ચોળવું, શરીર ચોળી ન-
વરાવવું; આંખમાં આંજણ આંજવું, ને જે
કોમળ વસ્ત્ર હોય, તે ઋતુને અનુસારે પે-
હેરાવવું એ ઘણું કરી બાળકને પથ્ય ક-
હેલ છે ॥ ૪૯૯ ॥

બાળકને ગંદા સ્થાનમાં રહેવા દેવું નહિ,
ઉંચે ઉલાળવું નહિ, વિષમ સ્થાને બેસા-
ડવું નહિ; તેમ ઉના વાયુ, વર્ષાદ, ધૂળ, ધૂ-
માડા તથા પાણીમાં રહેવા દેવું નહિ ॥ ૧૦૦ ॥

અસ્પાયુષી હોવાથી પોતાના જીવતરમાં સમર્થ થતું નથી; જેથી છેક પ્રાચીન કાળથી આ ભૂગોળ ઉપર જુદા જુદા દેશમાં થતા વિદ્વાનો, પોતાના જીવિત કાળમાં જેટલા જેટલા પદાર્થને અજમાવી તેના ગુણ દોષ જાણી શક્યા, તે સર્વની નોંધ કરતા આવ્યા છે. એમ છતાં જો કે હજીસુધી સૃષ્ટિમાંની સમગ્ર વસ્તુના ગુણ દોષ જણાયા નથી, ને જાણી શકાય તેમ પણ નથી, તથાપિ ઘણો કાળ થયા ઘણીક વસ્તુના જાણવામાં આવ્યાથી રોગને નાશ કરનાર ને આયુષને વધારનાર વૈદ્યશાસ્ત્ર ઉભું થયું છે. આ ભારતખંડમાં એ શાસ્ત્ર ઘણા પુરાતન કાળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને એના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અન્ય દેશવાસી જનોએ પૂર્વે પોતપોતાની સ્વભાષામાં કરી લીધેલાં જાણવામાં આવ્યાં છે. અર્વાચીન પશ્ચિમ ખંડવાસી વિદ્વાનોએ એ શાસ્ત્રમાં ઘણો સુધારો વધારો કર્યો જણાય છે, ને એ ખાતે પ્રયત્ન જારી રાખેલ હોવાથી આગળ જતે ઘણો થવાની આશા છે. વાસ્તે સ્ત્રી પુરુષ વા બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો રોગ થતાં તેને ટાળવા માટે, જે કોઈ ગુરૂદ્વારા એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રીતે ભણ્યો હોય, ને જેણે એમાં ઘણા કાળનો અનુભવ મેળવ્યો હોય, એવા વૈદ્યનું ઔષધ લેવું. આયુર્વેદના સૂત્રસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયમાં સુશ્રુતે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં ગુરુમુખોદ્ગીર્ણમાદાયોપાસ્ય
ચાસકૃત્ । યઃ કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ
સ વૈદ્યોઽન્યે તુ તસ્કરાઃ ॥ ૧૦૧ ॥

જે ગુરૂની વારંવાર ઉપાસના કરી, તેના મુખથી નિકળેલું શાસ્ત્ર ભળી વૈદ્ય કરેછે, તેજ વૈદ્ય, બીજા ચોર સમજવા ॥ ૧૦૧ ॥

તેમ ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ૧ લા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

તદેવ યુક્તં મૈષઙ્યં યદારોગ્યાય
કલ્પતે । સ ચૈવ મિષજાં શ્રેષ્ઠો
રોગેભ્યો યઃ પ્રમોચયેત્ ॥ ૧૦૨ ॥

જે આરોગ્ય આપે તેજ યોગ્ય ઔષધ, ને જે રોગથી મૂકાવ, તેજ શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય જાણવો ॥ ૧૦૨ ॥

વળી ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યુત્પન્નમતિર્ધોમાન્ વ્યવસાયી
પ્રિયંવદઃ । સત્યધર્મપરો યશ્ચ વૈદ્ય
ઈદક્ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૦૩ ॥

ટાણાસર જેને રોગ તથા ઉપાયનો સુજડે પડેછે, બુદ્ધિમાન, ઉદોગી, મધુર બોલનાર તથા જે સદાચરણમાં તત્પર હોય, એવો વૈદ્ય વખાણવા યોગ્ય છે ॥ ૧૦૩ ॥

વ્યાધેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાગાથ
નિગ્રહઃ । ઇતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન
વૈદ્યઃ પ્રશ્નરાયુષઃ ॥ ૧૦૪ ॥

વ્યાધિના સ્વરૂપને જાણવું તથા વેદનાનો નિગ્રહ કરવો, એ વૈદ્યનું વૈદ્યપણું છે, પણ તેકંઈ આયુષનો પ્રભુ નથી ૫૦૪

તેમ લોલિંગરાજે વૈદ્યજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ગુરોરધીતાચિલવૈદ્યવિદ્યઃ

પીયૂષપાણિઃ કુશલઃ ક્રિયાસુ ।

ગતસ્પૃહો ધૈર્યધરઃ કૃપાલુઃ

શુદ્ધોઽધિકારી ભિષગીદ્દશઃ સ્યાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

જે ગુરૂ પાસેથી સમગ્ર વૈદ્યવિદ્યા શી-
ખેલ, જશીલો, ક્રિયામાં કુશલ, નિર્લોભી
ધૈર્યવાન, કૃપાળુ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણ-
વાળો હોય, એવો વૈદ્ય ઔષધ આપવા-
વિષે અધિકારી છે ॥ ૫૦૫ ॥

હવે હરકોઈ રોગ થતાં તેનો અનાદર કરવો નહીં, કેમકે કાળે કરી તે વૃદ્ધિને
પામી શરીરનો નાશ કરેછે, માટે ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે,

જાતમાત્રાશ્ચિકિત્સ્યઃ સ્યા-

ઓપેક્ષ્યોઽલ્પતયા ગદઃ ।

વહ્નિશત્રુવિષૈસ્તુલ્યઃ

સ્વલ્પોઽપિં વિકરોલ્યસો ॥ ૧૦૬ ॥

રોગ ઉત્પન્ન થતાજ તેનો ઉપાય કરવો,
પણ થોડો જાણી તેની ઉપેક્ષા કરવી નહીં;
કેમકે તે, અગ્નિ, શત્રુ તથા વિષતુલ્ય હો-
વાથી થોડોહોયતોપણ વિકાર કરેછે ॥ ૫૦૬ ॥

માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ઋણશેષોઽગ્નિશેષશ્ચ વ્યાધિશેષસ્ત-

થૈવ ચ । પુનશ્ચ વર્ધતે, યસ્માત્ તસ્મા-

ચ્છેષં ન કારયેત્ ॥ ૧૦૭ ॥

કરજ, આગ તથા રોગનો શેષ પણ ર-
હેલો ભાગ ફરી વૃદ્ધિ પામેછે, માટે તે
રહેવા દેવા નહીં ॥ ૫૦૭ ॥

વળી ઔષધ લેનાર રોગીએ વૈદ્યના કેહેવા પ્રમાણે પથ્ય પાળવું, તેથી વિરૂદ્ધ જઈ
કુપથ્ય કરવું નહીં, કારણ વૈદ્યજીવનમાં લોલિંગરાજે કહ્યું છે કે,

પૃથ્વીઽસતિ ગદાર્તસ્ય કિ-

મૌષધનિષેવજૈઃ ॥ ૫૦૮ ॥

રોગી પથ્ય ન પાળે તો તેને ઔષધ
સેવવા વડે શું ! અર્થાત્ તે નિષ્ફળ જા-
યછે ॥ ૫૦૮ ॥

માટે વાગ્લટ્ટે કહ્યું છે કે,

આયુઃ કામયમાનેન ધર્માર્થસુ-

ખસાધનમ્ । આર્વેદોપદેશેષુ

વિધેયઃ પરમાદરઃ ॥ ૧૦૯ ॥

ધર્મ, અર્થ તથા સુખના સાધનરૂપ આ-
યુષ્યની ઇચ્છા રાખનારે વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા-
પ્રમાણે ચાલવું ॥ ૫૦૯ ॥

વળી હરકોઈ રોગ થતાં પ્રથમ તેને ઔષધથી મટાડવાનો ન્યત્ર કરવો, શસ્ત્રક્રિયાથી
મટાડવાની લાલચમાં એકદમ પડવું નહીં. કેમકે ઔષધના ઉપચારથી મનની શાંતિ
રહેછે, શસ્ત્રોપચારથી મનને ત્રાસ ઉત્પન્ન થાયછે; અને કદી કોઈ મર્મસ્થાનને જખમ
થઈ જાય વા ઘણું રૂધીર વહી જાય તો શરીરને મહા હાનિ થાયછે. માટે જો ઔષધથી
નજ મટે તોજ રોગ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરાવવી. તોપણ જેને શરીરનાં આંતરીય ભાગનું
તથા એ ક્રિયાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય અને જેનો ક્રિયા કરવામાં હાંથ ખેઠો હોય એવા
અનુભવી પાસે કરાવવી. ધન્વંતરીના શિષ્ય સુશ્રુતે આયુર્વેદના સૂત્ર તથા શરીર
સ્થાનમાં કહ્યું છે કે,

શૌર્યમાશુક્રિયાશસ્તૈર્ધન્યતસ્વે-
દવેપયુઃ । અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય
શસ્ત્રકર્મણિ શસ્યતે ॥ ૫૧૦ ॥

મર્મસુ પ્રાયશઃ પુંસાં ભૂતાત્મા ચા-
વતિષ્ઠતે । મર્મસ્વભિહતાસ્તસ્મા-
ન્ જીવંતિ શરીરિણઃ ॥ ૫૧૧ ॥

રસાદ્રક્તં તતો માંસં માંસાન્મેદઃ
પ્રજાયતે । મેદસાઽસ્થિ તતોમ-
જ્જા મજ્જઃ શુક્રસ્ય સંભવઃ ॥ ૫૧૨ ॥

દેહસ્ય રુધિરં મૂલં રુધિરેણૈવ
ધાર્યતે । તસ્માદ્યત્નેન સંરક્ષ્ય-
રક્તં જીવ ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫૧૩ ॥

ધાતૂનાં પૂરણં વર્ણં સ્પર્શજ્ઞા-
નમસંશયમ્ । સ્વશિરાસુ ચર-
દ્રક્તં કુર્યાન્ચાન્યાન્શુણાનપિ ॥ ૫૧૪ ॥

વાઠકાપ કરવામાં શૌર્ય, શીઘ્ર ક્રિયા, તી-
ક્ષ્ણ શસ્ત્ર, પસીનો ન આવવા, કંપ ન
થવા તથા મોહ ન પામવું, એટલા વૈદ્યના
શુભ વખણાય છે ॥ ૫૧૦ ॥

ધણું કરી મનુષ્યના મર્મસ્થાનમાં જીવાત્મા
રહે છે, માટે તે ઠેકાણે વાગવાથી તેઓ
જીવતા નથી ॥ ૫૧૧ ॥

અન્નના રસથી રૂધિર, રૂધિરથી માંસ,
માંસથી મેદ, મેદથી અસ્થિ, અસ્થિથી
મજ્જા અને મજ્જાથી શુક્ર ઉત્પન્ન થા-
ય છે ॥ ૫૧૨ ॥

દેહનું મૂળ રૂધિર છે, ને તે વડેજ દેહ
ધારણ કરાય છે, માટે યત્ને કરી તેનું
રક્ષણ કરવું; કારણ રૂધિરજી જીવ કેહ-
વાય છે ॥ ૫૧૩ ॥

પોતાની નાડિયોમાં ફરતું લોહી ધાતૂને
પુષ્ટિ, શરીરને વર્ણ, સ્પર્શજ્ઞાન તથા બીજા
પણુ શુભ ઉત્પન્ન કરે છે, એમાં કંઈ સં-
શય નહિ ॥ ૫૧૪ ॥

તેમ ભાવપ્રકાશના પૂર્વ-ખંડના પ્રથમ ભાગમાં કહ્યું છે કે;

જીવો વસતિ સર્વસ્મિન્દેહે તત્ર
વિશેષતઃ । વીર્યે રક્તે મલે ય-
સ્મિન્ક્ષીણે યાતિ ક્ષયં ક્ષણાત્ ॥ ૫૧૫ ॥

જીવ સર્વ શરીરમાં વસે છે, તેમાં પણ
વીર્ય, રૂધિર તથા મળમા વિશેષપણથી
રહે છે; કેમકે જેના ક્ષીણ થવાથી તે ત-
રત ક્ષય પામે છે ॥ ૫૧૫ ॥

એમ્ભાણે સદ્વૈધ પાસે રોગ ટાળવાના ઉપચાર કરાવી આરોગ્ય થવું. પરંતુ મ-
નુષ્ય પ્રાણી સર્વજ્ઞ ન હોવાથી કોઈ ટાણે રોગી અથવા સદ્વૈધ પણ એકાએક ગફલતી
કરે છે; જેથી ક્વખતે રોગીનું મરણ થવાનો સંભવ રહે છે. વળી જો મનુષ્યનું બના-
વેલું યંત્ર હોય, ને તે જો બગડે તો મનુષ્ય તેને સારી રીતે સુધારી શકે છે; કેમકે
તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, તે પોતાનું બનાવેલું હોવાથી મનુષ્ય તેમાં સંપૂર્ણ રીતે
માહીતગાર હોય છે. પણ મનુષ્યશરીરરૂપી યંત્ર તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરથી
નિર્માણ થયેલું છે, જેથી ગમે તેવો કુશળ વૈદ્ય હોય તથાપિ તેની સંપૂર્ણ પણાંથી તેમાં
દૃષ્ટિ પોહોંચતી નથી. કેવળ પોતાના જ્ઞાનને અનુસરે તે અનુમાનથી ઉપચાર કરે છે,
કંઈ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતો નથી. માટે કદી સદ્વૈધ રોગને ઉદ્દેશી યથાર્થ ઉપચાર કરતો

હોય તો પણ રોગીનાં શરીરનું બંધારણ અને જેને કુદરત, સૃષ્ટિ નિયમ, ભાવી, અદૃષ્ટ, દેવ, યદૃચ્છા અથવા વિધિ કહેછે, એવી રોગીના કર્મને અનુસારે કૃપા દેનારી ઇશ્વરેચ્છા જે અનુકૂલ ન હોય તો રોગી સારો થતો નથી. જેમ બીજા રોપનાર ખેડુત રોપને ઉછેરવાની ઘણી સંભાળ રાખેછે, તો પણ જેને કુદરત અનુકૂલ ન આવે, તે રોપ ઉછરતા નથી, તેમ મનુષ્યશરીર પણ ઉછેરો મોહુટાં કરવામાં ઘણી સંભાળ રાખી હોય, તોપણ જેને કુદરત અનુકૂળ ન આવે, તે ઉછેરી મોટાં થતાં નથી. કેમકે જેમ વેલ તથા વૃક્ષમાં ઉત્પન્ન થતાં બધા કૃષોને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી પરિપાક દશાને પ્રાપ્ત થવાનો સ્વભાવ નથી, તેમ જન્મેલાં બધાં મનુષ્યશરીરને પણ કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી ઉછેરી મોહુટાં થવાનો સ્વભાવ નથી. પણ તેમાંથી જેને કુદરત અનુકૂળ આવેછે એવા કેટલાક, વેલ તથા વૃક્ષનાં કૃષોની પેઠે પરિપક્વદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અરક્ષિતં તિષ્ઠતિ દૈવરક્ષિતં
સુરક્ષિતં દૈવહતં વિનશ્યતિ ।
જીવત્યનાથોપિ વને વિસર્જિતઃ
કૃતપ્રયત્નોપિ ગૃહે ન જીવતિ ॥ ૫૧૬ ॥

ઇશ્વરેચ્છા જેને અનુકૂળ છે તે અરક્ષિત
પણ સુક્ષિત થાયછે, ને જેને અનુકૂળ
નથી તે સુરક્ષિત પણ નાશ પામેછે,
કેમકે કોઈ સમય વનમાં ત્યાગ કરેલ અ-
નાથ પણ જીવેછે, ને ઘરમાં રાખી પ્ર-
યત્ન કરેલ જીવતે નથી ॥ ૫૧૬ ॥

રંકં કરોતિં રાજાનં રાજાનં
રંકમેવ ચ । ધનિનં નિર્ધનં
ચૈવ નિર્ધનં ધનિનં તથા ॥ ૫૧૭ ॥

ઇશ્વરેચ્છા રંકને રાંઝ, રાજાને રંક, ધનિને
નિર્ધન અને નિર્ધનને ધનિનાં પરેછો ॥ ૫૧૭ ॥

વળી કહ્યું કે,

અનુકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ સફલત્વમેતિ
લઘુસાધનતા । પ્રતિકૂલતામુપગતે હિ વિધૌ
વિફલત્વમેતિ બહુસાધનતા ॥ ૫૧૮ ॥

ઇશ્વરેચ્છા અનુકૂળ હોય તો સ્વસ્થ
સાધન પણ સફલ થાયછે, પણ તે જે
પ્રતિકૂળ હોય તો ઘણાં સાધન પણ
નિષ્ફળ જાયછે ॥ ૫૧૮ ॥

કાંતં વક્તિ કપોતિકાઽઽ
કુલતયા નાથાંતકાલો-
ઽધુના વ્યાધોધોદૃતચા-
પસજિતશરઃ શ્યેનઃ પ-
રિભ્રામતિ । ઇત્યં સત્ય-
હિર્જો સ-દષ્ટ ઇષુણા શ્યે-
નોપિ તેનાહતસ્તૂર્ણ તૌ
તુ યમાલયં પ્રતિગતૌ
દૈવી વિચિત્રા ગતિઃ ॥ ૫૧૯ ॥

કપોતિકા પોતાના પતિને આકુળપણાથી
કહેછે કે, “હું નાથ, આ ટાણે અંતકાળ
આવ્યો, કેમ કે આજુ સજ્જ કરેલ ધનુષ્ય
હાથમાં ધરી નીચે પારાધી ઉભો છું, ને
ઉપર સિંચાણો કરેછું,” એમ કહેછે તેટ-
લામાં નીચે પારાધિને સર્પ કરડ્યો ને તેથી
તેના ધનુષ્યમાંથી નિશાન ચુકી છુટેલા આ-
ણવડે ઉપર સિંચાણો હણાયો. એ રીતે
તે બન્ને તત્કાળ મરણ પામ્યા ને અચ્ચાં-
સહિત કપોત કપોતિકા બચી ગયાં । આ-
હાહા ! ! ! ઇશ્વરેચ્છા વિચિત્ર છે ॥ ૫૧૯ ॥

રાત્રિર્ગમિષ્યતિ ભવિષ્યતિ
 સુષમાતં માસ્વાનુદેષ્યતિ
 ઠસિષ્યતિ પંકજશ્રીઃ । इत्थं
 विचिंतयति कोरागते
 द्विरेफे हामूलतः कमलि-
 नीं गज उज्जहार ॥ ५२० ॥

વળી “ હુમણું રાત્રિ નિકળી જશે, સુંદર
 પ્રભાત થશે, સૂર્ય ઉદય પામશે, ને કમળ
 પ્રકુલિત થશે, એટલે હું નિકળી જઈશ, ”
 એ રીતે સાયંકાળે ખીડાતા કમળમાં રહી
 ગયેલ જમર વિચાર કરેછે, તેટલામાં
 આહા! તે કમલિનીને મૂળથી ઉખેડી
 હસ્તિ હરણ કરી ગયો ॥ ૫૨૦ ॥

પણ ઈશ્વરેચ્છા કેવી છે તે કંઈ અગાઉથી જાણવામાં આવતી નથી, માટે છેવટ-
 સુધી પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. અષ્ટવિધ પરીક્ષામાં કહ્યું છે કે,

तावत्प्रतिक्रिया कार्या यावच्छ्र-
 सति मानवः । कदाचिदैवयोगेन
 दृष्टारिष्टोपि जीवति ॥ ५२१ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય શ્વાસ ભરે, ત્યાંસુધી ઉ-
 પાય જારી રાખવા; કેમકે કોઈ સમય
 જોયેલા મરણચિહ્નવાળો પણ ઈશ્વરેચ્છાથી
 જીવેછે ॥ ૫૨૧ ॥

માટે ચિત્તને સ્થિર કરી સદ્વૈધદ્વારા ઉપચાર કર્યા જાવા. જો કે મમત્વ જેમાં
 બંધાણ હોય તેવો કોઈ પણ પોતાનો નિકટનો વા દૂરનો સંબંધિ અથવા સ્નેહી રોગી
 થાય વા પરદેશ જાય અથવા બહારથી આવતાં વાર લગાડે, તો તેની કુશળતા વિષે
 ચિંતા થવાનો સ્વભાવ છે, તથાપિ તેવી ચિંતા કરેથી કંઈ વળતું નથી, ઉલટું નુકસાન
 થાયછે. કેમકે તેમાં ને તેમાંજ ચિત્ત લગાડવાથી ખીજું કંઈ સુજતું નથી, જેથી સહેજ
 વાતમાં ગાફલ થઈ જવાય છે. કહ્યું છે કે,

चिंतातुराणां न सुखं न निद्रा अर्थातुराणां
 स्वजनो न बंधुः । कामातुराणां न भयं न
 लज्जा क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ ५२२ ॥

ચિંતાતુરને સુખ તથા નિદ્રા, અર્થાતુરને
 સ્વજન તથા બંધુ, કામાતુરને ભય તથા
 લજ્જા અને ક્ષુધાતુરને બળ તથા તેજ
 હોતાં નથી ॥ ૫૨૨ ॥

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याच्ञा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिंता बलं हन्त्यदया च धर्मम् ॥ ५२३ ॥

જરા રૂપને, અતિ તૃષ્ણા સર્વ સુખને,
 ખળની સેવા પુરુષના અભિમાનને, યા-
 ચ્ઞના મોહોટાઈને, પોતાનાં વખાણુ ગુ-
 ãણને, ચિંતા બળને તથા નિર્દયતા ધર્મને
 હણે છે ॥ ૫૨૩ ॥

માટે વિદ્યારણ્ય મહામુનિએ કહ્યું છે કે,

यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न
 तदन्यथा । इति चिंताविषयोऽयं
 बोधो भ्रमनिवर्तकः ॥ ५२४ ॥

જે નહિ થવાનું તે થતું નથી, ને જે થ-
 વાનું તે મિથ્યા થતું નથી, એ રીતને
 ચિંતારૂપી વિષયે હજીનાર બોધ ભ્રમને
 દાળનાર છે ॥ ૫૨૪ ॥

માંટે ચિંતાનો ત્યાગ કરી છેવટપર્યંત ઉપાય કરતાં પણ જો તે નિષ્ફળ જાય તો પછી વિચાર કરી મનને શાંત રાખવું. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

જંલમર્ગિં વિષં શસ્ત્રં ક્ષુદ્રચાધી પત-
નં તથા । નિમિત્તં કિંચિદાસાદ્ય
દેહી પ્રાણૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૧૨૧ ॥

જળ, અગ્નિ, વિષ, શસ્ત્ર, ક્ષુધા, વ્યાધિ તથા પડવું, એમાંના કોઈ પણ નિમિત્તને પ.મી, દેહધારી પ્રાણુથી મુક્ત થાય છે ॥ ૫૨૫ ॥

પ્રતિક્ષણમયં કાયઃ ક્ષીયમાણો
ન લક્ષ્યતે । આમકુંભ ઇવાંભઃ-
સ્થો વિશર્ગિઃ સન્વિભાવ્યતે ॥ ૫૨૬ ॥

પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની પેઠે, પ્રતિ-ક્ષણે ક્ષીણ થતું આ શરીર જાણવામાં આવતું નથી, પણ જ્યારે ગળી જાય ત્યારે જાણવામાં આવે છે ॥ ૫૨૬ ॥

યથાહિ પથિકઃ કશ્ચિચ્છાયામાશ્રિ-
ત્ય તિષ્ઠતિ । વિશ્રમ્ય ચ પુનર્ગચ્છે-
ત્તદ્વજ્રૂતસમાગમઃ ॥ ૫૨૭ ॥

જેમ કોઈ વટેમાર્ગી છાયાનો આશ્રય કરી બેસે છે, ને વિસામે લઈ પાછો જાય છે, તેમ પ્રાણિયોનો સમાગમ જાણવો ॥ ૫૨૭ ॥

પંચભિર્નિર્મિતે દેહે પંચત્વં ચ
પુનર્ગતે । સ્વાં સ્વાં યોનિમનુ-
પ્રાપ્તે તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૧૨૮ ॥

પંચમહાભૂતે કરી નિર્માણ થયેલું શરીર ફરી પંચત્વને પામે છે, એ રીતે પ્રત્યેક મહાભૂત પોતપોતાના કારણમાં લીન થાય તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૬૨૮ ॥

મૃત્યુર્જન્મવતાં વીર દેહેન સહ
જાયતે । અથ વાદ્યગતાંતે વા
મૃત્યુર્વૈ પ્રાણિનાં ધ્રુવઃ ॥ ૧૨૯ ॥

હું વીર, જન્મેલા દેહની માથેજ મૃત્યુ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે પ્રાણિયોને આજે વા સો વર્ષને અંતે પણ જરૂર પ્રાપ્ત થવાનો ॥ ૫૨૯ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્ત-
મધ્યાનિ ભારત । અવ્યક્તનિ-
ધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥ ૧૩૦ ॥

પ્રાણિયો આદિમાં નહિ ભાસનાર, મધ્યમાં ભાસનાર તથા ફરી અંતમાં નહિ ભાસનાર છે, માટે તેમાં ખેદ શું ! ॥ ૫૩૦ ॥

વળી આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કાલઃ પચતિ ભૂતાનિ કાલઃ
સંહરતે તથા । કાલઃ સુપ્તેષુ
જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥ ૫૩૧ ॥

કેમકે કાળ પ્રાણિયોને મોહોટા કરે છે, તેમનો સંહાર કરે છે ને તેઓ સૂતા હોય તો પણ જાગે છે, માટે તે કોઈથી ઉલ્લંઘન કરી શકાતો નથી ॥ ૫૩૧ ॥

એ રીતે શાંરીરિક કુશળમાં તત્પર રહેવા કહ્યું હવે વ્યાવહારિક કુશળમાં સાધ-
 ધાન રહેવા કેહેવામાં આવેછે. વ્યવહારમાં રાજ્યનિયમથી વિરૂદ્ધ કોઈ કાળે પણ
 વર્તવું નહીં, કેમ કે રાજ્યનિયમને અનુસરી વ્યવહાર ચલાવનાર સુખી થાયછે, ને
 વિરૂદ્ધ રીતે વર્તનાર રાજશિક્ષાને પાત્ર થઈ દુઃખી થાયછે. વર્તમાન સમયમાં પૃથિ-
 વી ઉપર રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં લાસેછે. રાજસત્તાક, રાજપ્રજાસત્તાક અને પ્રજાસ-
 ત્તાક. એમાંથી જે પ્રકારના રાજ્યની સત્તા નીચે વસતા હોઈએ તેના નિયમને અનુ-
 સરી સદા ચાલવું. રાજસત્તાક રાજ્યમાં માત્ર રાજાનીજ સત્તા હોય છે, તેમાં પ્રજામાટે
 જે જે નિયમો બાંધવામાં આવેછે, તે સર્વ રાજાની સ્વતંત્ર ઇચ્છા મુજબ બંધાય છે.
 માત્ર તેમાં સલાહકાર મુખ્ય પ્રધાનાદિ હોયછે, પ્રજાની સલાહ મુદ્દલ લેવામાં આવ-
 વતી નથી. જેથી ઘણી વેળા પ્રજા નારાજ થાય એવા નિયમો બંધાયછે, ને તેનું પ-
 રિણામ એવું આવેછે કે, કોઈ સમય પ્રજા રાજ્ય વિરૂદ્ધ થતાં જ્યાં ત્યાં કલેશ ઉત્પન્ન
 થઈ, રાજ્યની ચાલતી વ્યવસ્થામાં ભંગાણ પડે છે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં સર્વ નિ-
 યમો રાજા અને પ્રજા તરફથી નેમાયલા અધિકારિયો પરસ્પરે વિચાર કરી બહુ મતથી
 બાંધેછે; જેને રાજા પોતાની મંજુરિઆત આપેછે. એવા નિયમોથી પ્રજાને નારાજ
 થવાનો કંઈ કારણ રહેતું નથી, કેમકે તેમાં પ્રજા પોતે પોતાના અધિકારિયોદ્વારા સામેલ
 હોયછે. જેથી કંઈ પણ કલેશ ઉત્પન્ન ન થતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાયછે. પ્ર-
 જાસત્તાક રાજ્યમાં પ્રજા પોતે અધિકારિયો નેમી તે દ્વારા નિયમો બાંધી બહુ મતથી
 રાજ્ય ચલાવેછે; જેથી કોઈ વેળા પણ તેમાં કલેશ ઉત્પન્ન થવાને કારણ મળતું નથી
 પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જો બધી પ્રજા કેળવાયવી હોય તોજ આલી શકેછે, કેમ કે
 કેળવાયલી પ્રજામાં આખી પ્રજાના સામાન્ય લાલ અલાલ સમજવાની શક્તિ હોવાથી
 તે એકસંપ રહેછે, ને સમગ્ર રાજ્ય પોતાનું છે, એવી તેને મમતા બંધાય છે; જેથી
 રાજ્યની વ્યવસ્થા તે ઠીક રાખી શકેછે. રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્ય, રાજા પ્રજા બન્ને
 કેળવાયલા, સમજી તથા ઉદાર મનના હોય તોજ સ્થાપી શકાય છે, કારણ રાજ્યના વ-
 હિવટમાં પ્રજાને મત આપવાનો હક આપવો, એ સમજી તથા ઉદાર રાજાના ધ્યાન-
 માં ઉતરેછે, અને પોતે મત આપતાં વિવેકને ભૂલ્યાવિના રાજ્યલક્ષિ કાયમ રાખવી,
 એ સમજી તથા ઉદાર પ્રજાવિના બની શકતું નથી. વળી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા બન્નેને
 રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોવાથી રાજ્યની વ્યવસ્થા સારી રીતે રાખી શકાય
 છે. જે દેશમાં પ્રજા વિદ્વાન ને રાજ્ય રાજાનું હોય ત્યાં એવું રાજ્ય બંધાયેલું આવે-
 છે. રાજસત્તાક રાજ્ય જ્યાં પ્રજા અજ્ઞાની હોય ત્યાંજ માફક આવેછે, કારણ અજ્ઞાની
 પ્રજામાં સામાન્ય લાલ અલાલ સમજવાની શક્તિ ન હોવાથી સૌ પોતપોતાનો લાલ
 અલાલ જીવેછે, ને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોતી નથી. અને મમતા બાંધ્યા
 વિના કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ યથાર્થ થઈ શકતી નથી. માટે તેવી પ્રજાને રાજસત્તાક
 રાજ્ય યોગ્ય છે, કેમકે રાજાને રાજ્ય પોતાનું છે, એવી મમતા હોયછે, જેથી રાજ્યની
 યથાર્થ વ્યવસ્થા રાખવામાં તે અનાદર કરતો નથી. પણ પ્રજાને જ્ઞાનવાન કરવી, એ
 રાજાના હાથમાં છે, કેમકે તેની પાસે પ્રજાને કેળવવાનાં સર્વ પ્રકારનાં સાધન હોયછે.

માટે તેણે અનેક પ્રકારની પાઠશાળાએ સ્થાપી તે દ્વારા પ્રજાને જ્ઞાન આપવું, ને તેને જ્ઞાન્યવહિવટમાં મત આપવાનો હક આપવો. જેથી તેના તરફથી કેઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ થવાનો પોતાને ભય રહે નહીં. થોડા વર્ષ પહેલાં વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારી નામે એક મહા સત્ પુરૂષ થઈ ગયા છે, જેમણે સુખદાયક રાજ્યનીતિ નામે એક નાહાનો નિબંધ રચ્યો છે, જેમાં રાજા પ્રજા બન્ને સુખી થાય તે રીતે રાજ્ય ચલાવવાનાં મૂલતત્ત્વો જણાવેલ છે. એ નિબંધ તેમણે વ્રજભાષામાં રચેલા વેદોક્તધર્મપ્રકાશ નામના મહાન્ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણેની રાજ્યનીતિ જો પૃથિવી ઉપરનાં રાજ્યોમાં ચાલે તો રાજા પ્રજા બન્નેમાથી કેઈ પણ અસંતોષ પામી દુઃખી થાય નહિ: એ વિષયમાં કૃપાળુ વિષ્ણુબાવા બ્રહ્મચારિયે જે કહેલ છે, તે આ ઠેકાણે સંક્ષેપથી કેહેવામાં આવેછે:— આ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્ય છે, તેમાં જેટલા પ્રદેશનો જે રાજા હો તેણે તેટલા પ્રદેશને પોતાનો એક બગીચો, તેમાં વસનારી પ્રજાને પોતાનું એક કુટુંબ તથા પોતાને તેનો માલક સમજવો. અને પોતાના એ પ્રજારૂપ કુટુંબનો નિર્વાહ પોતાના દેશની જમીનરૂપ બગીચામાં સારી રીતે થાય ને બધી પ્રજા સદા કાળ સુખી રહે, એ રીતની તજવીજ મારે અવશ્ય કરવી જોઈએ, એવો વિચાર કરવો; તેમ પ્રજાએ પણ પોતાના સુખમાટે ઉદ્યોગ કરનાર પોતાના પિતારૂપ રાજા જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે વર્તવા તત્પર રહેવું. પછી રાજાએ ખેતી સમજનારી પ્રજાદ્વારા બધી જમીનની ખેડ કરાવવી, ને જે ઠેકાણે જે વનસ્પતિ સારી પાકે તે ઠેકાણે તે વનસ્પતિનું વાવેતર કરાવવું. શીલ્પશાસ્ત્ર જાણનાર ઉપરીના હાથ નીચે મેહેનતુ પ્રજાદ્વારા નદિયોના બંધ તથા મેહોટાં તળાવો બંધાવી, તેમાં બધી જમીનને બારે માસ પુરું પડે તથા દુષ્કાળ સમયમાં પણ તંગી ન પડે તે રીતે પાણીનો સંચય કરાવવો; ને એ રીતની પાણીની ગોઠવણ હોવાથી વર્ષમાં એકથી વધારે જેટલા પાક દેશની જુદી જુદી જમીન આપી શકે તેટલા ઉત્પન્ન કરાવવા. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં ફળ, કંદ, શાક, લાલ, અન્ન, લાકડાં, તથા ગાય, ભેંસ, બકરા, ગાડર, ઘોડા, ગધેડા અચ્ચર, ઉંટ અને હાથી ઇત્યાદિ જીવમાત્રના વિર્વાહ અર્થે ઘાંસ, ખપ ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતે ઉત્પન્ન કરાવી, ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં, તેમાંથી ગામના લોકોએ, પોતપોતાના પેટ અર્થે જેટલું અન્નાદિ તથા જનાવરો માટે ઘાંસ જોઈએ તેટલું લઈ જવું. વળી ઉન, સણ, રેશમ તથા રૂંધ વિગેરે વસ્તુ વણવાનાં કારખાનાં તૈયાર કરાવી તેમાં વણકરં પ્રજાદ્વારા, બધાને પુરા પડ્યા ઉપરાંત શીલકમાં રહે, તે રીતે નાના તરેહનાં લુગડાં વણાવવાં ને તે દરજ્જા પ્રજાદ્વારા શીલકાવી ગામ ગામના ખજાનામાં ભરી રખાવવાં. તેમાંથી જેને જે કપડું જોઈએ તેણે તે લેવું, ને ફાટી જાય ત્યારે તે પાછું દઈ તેને બદલે નવું લઈ જવું. વળી બધી પ્રજાને પુરા પડે, ને તે ઉપરાંત શીલકમાં રહે તે રીતના સોના રૂપાના મોતી હીરાથી જડેલા અલંકાર પણ સુવર્ણકાર પ્રજાકાર તૈયાર કરાવિ ગામ ગામના ખજાનામાં રખાવવા, જેમાંથી જેને જે પહેરવા જોઈએ, તેણે તે પહેરવા લેવું, ને ભાંગે તુટે કે પાછું ખજાનામાં દઈ નવું લઈ જવું તેમજ રાજાએ, યંત્રકળા જાણનાર પ્રજાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં યંત્ર તથા શસ્ત્ર તૈયાર કરાવી ગામે ગામ રખાવવાં; વળી વરાળ વા વિજળીથી

આલતી ગાડીયો, દૂરશ્રવણ તથા સંકેતાદિ તારયંત્રો તથા યંત્રવંડે અનેક પ્રકારની રમત દેખાડનાર ખેલો લોકોના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ રાખવા. અને અઠવાડીયામાં એક દિવસ અરામ લેવાનો ઠેરાવવો, ને તે દિવસ સર્વ જાણુ ખુશી પ્રમાણે રમત ગમતમાં કહાડવો. સર્વ પ્રકારનાં કારખાનાં ચલાવનાર, ખેતીકરનાર તથા રાજ્યે પોતે એક સરખું અહિંસક અન્ન ખાવું, ને તે રાજ્યના ખજાનામાંથી જોઈતું લઈ જવું. યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોના, રાજ્યે વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડતા વિવાહ કર આપવા. કદી વિવાહ કર્યા પછી કોઈ સ્ત્રી પુરૂષને અણખનાવ થાય તો તે સ્ત્રીને તેજ ખાતાદ્વારા ખીજે પસંદ પડતો પુરૂષ તથા તે પુરૂષને ખીજું પસંદ પડતી સ્ત્રી મેળવી દેવી. સર્વ પ્રજાએ પોતાનાં છોકરાં સાત આઠ વર્ષનાં થાય કે રાજાને સ્વાધીન કરવાં, જેમને તેમની ચંચળાઈપ્રમાણે રાજ્યે પ્રથમ અવસ્થાપર્યંત જુદા જુદા ધંધાનો અભ્યાસ કરાવવો, ને પછી જે કાંમ જે શિખ્યાં હોય તેમને તે કામના ખાતામાં જોડી દેવાં. ત્યાં કામ ધંધો કરતાં કરતાં ન્યારે તેઓ વૃદ્ધ થાય, ત્યારે તેમની પાસે કામ કરાવવું બંધ કરી, તેમને પેનશન દાખલ સર્વ ઉપલોગ લોગવવા દેવા, ને જે જે ખાતામાં તેમણે યુવાનિમાં કામ કર્યું હોય, તે તે ખાતાની રાજ્યસલાના તેમને સલાસદ કરવા. ત્યાં તેમની જેવી જરૂર પડે તેવા નિયમો તે રાજ્યસલાના મુખીને બાંધી આપવા; અને જગત્ પ્રકાશ નિરાકાર પરમેશ્વરના ઉપકારને યાદ કરતાં રહેવું. વળી મરણ પામેલા સર્વ શરીરનું પૃથકકરણ તરત થવું જોઈએ, માટે રાજ્યે તેવા એક ખાતાદ્વારા પોતાની પ્રજામાંથી જે મરે તેના શરીરને તત્કાળ ખાળી નખાવવું. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રજા એક કુટુંબ ને તેજ રાજ્ય, એવી રાજનીતિ સૃષ્ટિના આરંભ કાળમાં હતી, જે હમણાં પણ થવી જોઈએ. એથી ચોરી, મારામારી, તર્કટ તથા ખૂન ઇત્યાદિ ગુન્હા કેને કેહેવા, તેની ખબરજ નહીં રહે. એમ થવાનું કારણ સર્વની ઇચ્છા પૂર્ણ થતાં ગુન્હા થવાનો અસંભવ છે. પૂર્વે આ ભૂગોળ ઉપર સર્વ ધંધાનાં ખાતાં હતાં, ને પ્રત્યેક ખાતામાં કામ કરનાર મનુષ્યનાં સાત આઠ વર્ષની વયનાં છોકરા છોકરીઓને રાજા પોતાના સ્વાધીનમાં લેતા, અને તેમને તેમની ચંચળાઈ પ્રમાણે જુદા જુદા ધંધા શીખવવાના ખાતામાં મોકલી આપતાં તે જેમ જેમ ઉમરમાં આવતા તેમ તેમ તેમને જે જે કામ શીખવ્યું હોય, તે તે કામમાં તેઓ પરસ્પર મદદગાર થઈ પડે તે રીતનાં નિયમથી, રાજા તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પરણાવતા ને તેમને જે કામ આવડતું હોય, તે કામના ખાતાની વ્યવસ્થા કરનાર મુખી-પ્રત્યેક મેકત્રી દેતા; જે તેમના રહેવાની વ્યવસ્થા કરતો. એ રીતે ઘણા કાળસુધી ચાલ્યા પછી રાજા હર્ષદ્વિવાળા થવાથી લોકોએ પોતપોતાનાં બચ્ચાંઓને રાજાને સ્વાધીન કરવાનું છોડી દીધું, ને પોતાને જે આવડતી તેજ વિદ્યા તેમને શીખવી ને વૃદ્ધ થતાં મમતા તાબામાંજ રહેવું પસંદ કીધું. એપ્રમાણે થવાથી ધંધાનાં જેટલાં ખાતાં હતાં તેટલી જાતી થઈ, ને કાળે કરી તે તે જાતિનું અભિમાન દૃઢ થયું, અને પૂર્વ સ્થિતિનું વિસ્મરણ થઈ ગયું પછી રાજા લુટારૂ થઈ પ્રજાને પીવા લાગ્યા ને ત્રાંખા, રૂપા તથા સોના વિગેરે ધાતુના સીકકા ખનાવી “અમને પ્રજાએ આટલો કર આપ્યો”

એવી નીતિ ઠરાવી તે પ્રમાણે પ્રભને ચલાવવા લાગ્યા. પછી પ્રભ પણ હુટાડી થવા લાગી ત્યારે મનુ નામે જે રાજા થયો તેણે કાયદા બાંધ્યા. એજ બગડેલા ધોરણે હુ-મણાં પણ ભૂગોળ ઉપર અનેક રાજ્યની અનેક પ્રકારની રાજનીતિ છે. પણ સર્વ પ્રભ એક કુટુંબ, સર્વ જમીન એક બાગ અને તેમાંથી જે જે ઉત્પન્ન થાય તે સર્વની એક-સામાન્ય પેદાશ; એ રીતની રાજ્યવ્યવસ્થા હોય તો સર્વને ખાવા-પિવા પેહેરવા-ઓ-ઢવા તથા રમત-ગમતની પ્રાપ્તિ થાયછે. વળી પાલખી, રથ, ઘોડા તથા હાથી ઇત્યાદી વાહન, સર્વને વૃદ્ધ અવસ્થામાં રાજસભામાં સભાસદ થતાં બેસવાને મળેછે. તેથી કો-ઇને કંઈ નહીં મળ્યું એમ થતું નથી; જેથી સર્વ લોક પૂર્ણકામ થાયછે. ઇચ્છાની અ-પૂર્ણતાથી ક્રોધ આવેછે, જે અહીં શીલકમાં બાકી રહેતો નથી. ક્રોધ ન આવતાં ગુન્હો કરવો અથવા ઈર્ષા રાખવી, એમાંનું લેશ પણ રહેતું નથી, તેથી આ રાજ્યનીતિ, એ પ્રભ તથા રાજાનો ખરેખરો સંબંધ છે, ને એથીજ રાજા જે પોતાની પ્રભનો પિતા કહેવાયછે તે સાચું ઠરેછે. હવે કેટલાકને એવી કલ્પના થશે કે, જો એવી રાજ્ય-વ્યવસ્થા થાય તો સંદાસ કોણ સાફ કરે ! રસ્તા કોણ ઝાડે ! પાલખી કોણ ઉપાડે ! હુકકો કોણ ભરી આપે ! થુકદાની કોણ સાફ કરી લાવે ! ચંપી કોણ કરશે તથા હા-થમાં જોડા લઈ કોણ ઉભા રહેશે ! વળી ઘોડાની ચાકરી કોણ કરશે અને ઘોડાપરથી ઊતરતી વખતે હાથમાં ઘોડો કોણ ધરી રાખશે ! તો તે કલ્પના કરનારે એમ જાણવું જે બધા મનુષ્યની અકકલ એકસરખી હોતી નથી. જેથી સાત આઠ વર્ષનાં બચ્ચાં જ્યારે રાજાના સ્વાધીનમાં આવે, ત્યારેજ તેણે તેમની બુદ્ધિની પરીક્ષા કરી, જેને જે ધંધો શીખવવો ઘટે તેને તે ધંધો શીખવવો. તેમાં કેટલાંક છોકરી છોકરાંઓને સંદાસ જા-ડવા વિગેરે હલકાં કામ કરવાની વિદ્યા શીખવવી, ને તેટલું કામ તેમણે યુવાનીમાં યથાર્થ કર્યું, કે તેમને અન્ન, વસ્ત્ર, ઔષધી, ઘર, ઘરેણાં, તથા પુરૂષને સ્ત્રી ને સ્ત્રીને પુ-રૂષ, એ રીતે સર્વ સુખ ભોગવવાના પદાર્થ મળશે. એ લાલચથી તેવું હલકું કામ તેઓ અચ્છી રીતે કરશે. અને ફરી તેમને જે બચ્ચાં થશે તેમની બુદ્ધિ પ્રમાણે રાજા તેમને ધંધો શીખવશે, ને યુવાનીમાં તેઓ તે ધંધો કરશે. એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા થવાથી સર્વ કામ ચાલશે, ને થુકદાની ઘોઈ લાવવી, હુકકો ભરી દેવો, ચંપી કરવી તથા સંદાસ જાડવા ઇત્યાદિ કામ હલકાં છે, એમ તે તે કામ શીખેલાં સ્ત્રી પુરૂષો સમજશે નહીં. કેમકે બીજાની પેઠે તેમને પણ કામ કરવાથી અન્ન, વસ્ત્ર, ઇત્યાદિ સર્વ ભોગ મળેછે, માટે વિના દુઃખે સારી રીતથી શીખેલું કામ કરવું, એજ તેઓ ધારશે. અને તે સ્ત્રી પુરૂષો, રાજાએ ઠેરવેલા ગામમા ઠરાવ પ્રમાણે શિક્ષી પ્રભદ્વારા બંધાવેલા એક ધરમં એક એક દંપતીની રીતે રહે, ને તે ઠેકાણે તેમને તેમના કામ બદલ સર્વ ખાનપાન, પેહેરવા ઓઢવા તથા મોજ શોખની પ્રાપ્તિ થાય, તો સર્વ કામ તેઓ ચ-ધાર્ય કરે ને કંઈ અડચણ આવે નહીં. રાજાએ અનેક ધંધાનાં ખાતાં કાઢાડવાં, તેમાં-તે તે ધંધામાં અતિ કુશલ એવા ઉપરિયોની નેમણુક કરી તેમના હાથ નીચે તે તે ધંધો શીખેલાં મનુષ્યો આપવાં, જેમણે પોતાના ઉપરિયો કહે તે પ્રમાણે યથાર્થ કામ બજાવવું. ખેતીવિદ્યામાં કુશળ એવા કેટલાક મુખીઓને ઠેકાણે ઠેકાણે રાખવા, ને

તેમના કહ્યા મુજબ કામ કરનાર કેટલાક લોકની તેમના હાથ નીચે નેમણુક કરવી, કેટલાક પાકેલા ધાન્યની કાપણી કરી તેને લણી આપનાર રાખવા. કેટલાક ખજાનામાં સર્વ પેદાસ સંભાળી રાખનાર ઠેરવવા. કેટલાકની જે ઠેકાણે જેટલો માલ જોઈએ તેટલો તે ઠેકાણે પોહોંચાડવામાટે નેમણુક કરવી. વળી કેટલાક વસ્ત્ર વણી તૈયાર કરનાર, કેટલા કપડાં શીવનાર, કેટલાક લોહનું કામ કરનાર, કેટલાક સોનું, રૂપું, ત્રાંખું ઇત્યાદિ ધાતુનું કામ કરનાર, કેટલાક લાકડાં, માંટી, પથ્થર, તથા કાચનાં કામ કરનાર, કેટલાક ચાંમડાનું કામ કરનાર, કેટલાક ખાણમાંથી પદાર્થ કહાડનાર, કેટલાક વિદ્યા શીખવનાર, કેટલાક વહાણ ચલાવનાર, કેટલાક ઘર તથા વહાણ બાંધનાર, કેટલાક ઐષધી દેનાર કેટલાક જેને જે જોઈએ તે કપડાં તથા ઘરેણાં ઇત્યાદિ દેનાર, અને જુનાં થયેલાં પાછાં લઈ તેને બદલે નવાં આપી જુનાં અસલના કારખાનામાં મોકલનાર, તથા કેટલાક ખોરાકી, માલ લાજી, તેલ ઘી તથા ગુડ આદિ વસ્તુ દેનાર ઇત્યાદિ સર્વને સર્વ પ્રકારના સર્વ ઠેકાણે નેમી બધાનો બંદોબસ્ત રાખવો, એજ સાચે સાચા રાજનું કામ છે. એ પ્રમાણે રાજ્યવ્યવહાર હોય તો ચોરી કરેલો માલ શા કામનો ! વ્યાપાર કરી ઇર્ષ્યા કેની કરવી ! ને પૈસાની જરૂરજ ન પડે તો તે છુપાવી તેનો શું ઉપયોગ કરવો ! અને બીજાને મારીને શું મેળવવું ! એમ વિચાર આવેછે. તેથી ખરાબ કામ સર્વ વ્યર્થ છે એમ સમજાઈ મન સ્વસ્થ થાયછે, ને પરમેશ્વરનો ઉપકાર યાદ કરી, સ્થિરતાને પામી આનંદનો અનુભવ કરેછે. માટે પ્રજામાં રાજકારભાર એજ રીતનો જોઈએ. એવી રાજ્યવ્યવસ્થા સો વર્ષ ચાલે તો બીજા સૈકાની પ્રજા હુમણુના રાજ તથા ન્યાયાધીશોને તે મનુષ્ય નહીં પણ જનાવર હતા, એમ કેહે ! જુઓ ! આ રાજનીતિની રીતિયે જગતનો વ્યવહાર આ પ્રમાણે ચાલવો જોઈએ કે, પ્રત્યેક ખાતામાંના જેઓ વૃદ્ધ હોય, તેઓ તે તે ખાતાની રાજસભાના સભાસદ થાય, ને રાજને જોઈતા નિયમો વધુ મતે બાંધી આપે. વળી રાજના પ્રધાન વિગેરે પણ સર્વ વૃદ્ધ હોવા જોઈએ. અને જે યુવાન હોય તેમણે પોતે જે જે ધંધા શિખ્યા હોય તે તે ધંધાના ખાતામાં હાજલ થઈ કામ કરવું જોઈએ. હાજલા તરીકે જેમને સોના રૂપાનું કામ શિખવ્યું હોય, તેમને કામ કરવામાટે એક ઉત્કૃષ્ટ હવાવાળું સ્થાન પસંદ કરવું. ત્યાં તેમણે સુતારના ખાતા તરફથી બંધાયલા ઘરમાં રહી, વણકરના ખાતા તરફથી વણાયલાં કપડાં શેઢેરના ખજાનામાંથી લાવી વાપરવા, ઢરજીના ખાતાં તરફથી સીવાયત્તાં, લુગડાં પેહેરવાં, મોચીના ખાતા તરફથી તૈયાર થયેલા જોડા, ધમણુ વિગેરે જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી વાપરવાં, ખેતીના ખાતાવડે તૈયાર થયેલા અન્ન જોઈએ તે પ્રમાણે ખજાનામાંથી લાવી ખાવું, પોતાના ખાતા તરફથી તૈયાર થઈ ખજાનામાં ગયેલા ઘરેણામાંથી પોતાને જે જોઈએ તે ઘરેણાં લાવી વાપરવાં, રોગ થતાં ઐષધીના ખાતા તરફથી તે વિદ્યાના જ્ઞાતા વૈદ્યદ્વારા જે જોઈએ તે ઐષધ લેવું. અને ઘેર ઘેર હથોડા વિગેરે ઘાટ ઘટવાનો સામાન કંઈ ન રાખતાં, કશા વાગે સોના રૂપાના કારખાનામાં જઈ ચાર વાગા પર્યંત કામ કરી પોતાપોતાને ઘેર બંધ, ને પોતાની સ્ત્રી સાથે સુખથી રહેવું. અને પ્રજા થાય તો સાત આઠ વર્ષસુધી સંભાળ્યા પછી રાજયે નીમેલા કેલવણીખાતાને સોંપી દેવી. પછી રાજયે તે ખાતા-

દ્વાશ તેમની અંચલતાઈ પ્રમાણે ભુદી ભુદી શાળાઓમાં ભુદા ભુદા ધંધા શીખવવાં અને તેઓ યુવા અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય કે તેમને વિવાહ કરાવનાર ખાતાદ્વારા પસંદ પડે તે રીતે પરણાવી, જે જે ધંધા તેઓ શિખ્યાં હોય, તે તે ધંધાના ખાતામાં કામ કરવા માટે ભેડી દેવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક ધંધાના ખાતાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, એમ થાય તો પ્રજામાં પરસ્પરે વિશ્વાસઘાત કરવાનો મારામારીનો તથા એક બીજા ના પ્રાણ લેવાનો, ઇત્યાદિ અપરાધ થવાનો સંભવ રહે નહિ. તાળાં કુંચી રાખવાની જરૂર પડે નહિ, ને સર્વને પુરતું ખાવા પીવા, પેહેરવા ઓઢવા તથા ઔષધી સુખે મળી શકે. વર્તમાન સમયમાં જેને નીતિ કહિએ છિયે, તે નીતિ નહિ પણ અનીતિ ઠરે મનુષ્ય પ્રાણી દુઃખ, ઇચ્છા અને ચિંતાથી રહિત થાય, ને સર્વ પોતાને રાજ જેવા સમજે. કેમકે રાજ અને પ્રજાના સુખમાં કાંઈ ફેર રહે નહિ. ચિંતા મૂળમાંથી જ જાય, ને અપંગોમું રક્ષણ પણ તેને માટે નેમાયલા ખાતા તરફથી થાય, જેથી બીખારી તે શું ! એ કેઈના જાણવામાં પણ આવે નહિ ! ક્ય વિક્ય ન થતાં સૌને સર્વની પ્રાપ્તિ થાય, જેથી ચોરી કેને કેહેવી, એ કેઈને ખબર રહે નહિ ! એવી આ અત્યુત્તમ રાજનીતિ અનુપમ છે, અર્થાત્ એના જેવી સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ભૂતકાળમાં મનાદિ કોઈ રાજનીતિ થઈ નથી, ને વર્તમાન સમયમાં કયાંય પણ જોવામાં આવતી નથી. એ રીતે મહા કૃપાળુ વિજ્ઞાનાવા બ્રહ્મચારિયે કહેલ રાજનીતિનો સાર છે. વર્તમાન સમયની પ્રજામાં એ રાજનીતિ દાખલ કરવી અશક્ય હોવાથી તેમનો એવો અભિપ્રાય હતો કે, ઉછરતી પ્રજાને એ રાજનીતિનો પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરાવવો, જે ઘણીક પેઢીસુધી ચાલતાં સર્વ પ્રજા એકમત થઈ એજ રાજનીતિ પસંદ કરશે. એ સંતના કહેવા પ્રમાણે પૂર્વ એવાજ પ્રકારની રાજનીતિ હતી, જેથી ધંધા-પ્રમાણે જાતિ થયેલી છે. પણ તેવી નોંધ કયાંય ઇતિહાસમાં જણાતી નથી, તથાપિ એ રાજનીતિને કંઈક લગતું વાક્ય શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના પદ મા અધ્યાયમાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે,

ન વૈ રાજ્યં ન રાજાસીન્ન ચ
દંડો ન દાંડિકઃ । ધર્મેણૈવ પ્રજાઃ,
સર્વા રક્ષંતિ સ્મ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

પૂર્વે કોઈ રાજ્ય, રાજા, દંડ તથા દંડ દેનાર
નોતાં, પણ સર્વ જન ધર્મે કરી પરસ્પર
રક્ષા કરતાં હતાં ॥ ૫૩૨ ॥

પણ એવી સુખદાયક રાજનીતિ જો ચાલતી હોય, તો પ્રજાની વૃદ્ધિ થતાં વાર લાગે નહીં; જેથી એવો પણ વખત આવે કે અતિ વૃદ્ધિ થતાં તેનું પોષણ પુરું પડવું મુશ્કેલ થઈ પડે. તેથી માંહો માંહે મારામારી ઉત્પન્ન થઈ એ રાજનીતિને નાશ થવાનો સંભવ છે. એવી શંકા થાય તો સમજવું કે, સૃષ્ટિમાં સમતોલપણું રહેવા માટે જેની વૃદ્ધિ થાય તેનો ક્ષય અને ક્ષય થાય તેની વૃદ્ધિ કાળે કરી પોતાની મેળે થવાનો સ્વભાવ છે; એ નિયમ પ્રમાણે પ્રજાની અતિ વૃદ્ધિ થતાં રોગાદિ કોઈ પણ કારણથી તેનો ક્ષય થાય છે. પણ જ્યાંસુધી એ બ્રહ્મચારિ ખાવાની સુખદાયક રાજનીતિ પૃથિવી ઉપર ચાલુ થઈ નથી, ત્યાંસુધી તો મનાદિ રાજાઓના બગડેલા ધોરણે આજના

તી રાજનીતિ ઉપરજ વિચાર કરવો જોઈએ હવે રાજસત્તાક અને રાજપ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં તો રાજ પ્રત્યક્ષ હોયછે, પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રાજ જાણીતો નથી. પરંતુ વિચારી જોતાં તેમાં પણ રાજ હોય એમ ભાસેછે. કેમકે રાજ્ય ચલાવવા- માટે પ્રજાએ ઠેરવેલી રાજસભામાં એક મુખી કરવો પડેછે, જે તે ઠેકાણે રાજ જેવો કરેછે. કારણ તેની સત્તા ખીજા સર્વ સભાસદો કરતાં વિશેષ હોયછે, તેને ઘણું કર રાજ જેવું માન મળેછે, ને સર્વ રાજ્યનિયમો તેની શહીથી ચાલેછે. માટે ત્રણ પ્રકારનાં રાજ્ય રાજથી ચાલેછે, એમ જાણવું. હવે રાજ્યે પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસ કરી સર્વ પ્રકારની રાજ્યનીતિમાં કુશળ થવું જોઈએ, કેમકે તેના ઉપર ઘણા મનુષ્યની સં- ભાળ રાખવારૂપ ભાર હોયછે, જે સર્વ વાતે કુશળ થયા શિવાય ઉપડી શકતો નથી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વલોકવ્યવહારસ્થિતિર્નીત્યા
વિના નં હિ । યથાઽશનૈર્વિ-
ના દેહસ્થિતિર્ન સ્યાદ્દિ દેહિનામ્ ॥૧૩૩॥

જેમ ખાધા વિના દેહધારીના દેહની સ્થિતિ રહી શકતી નથી, તેમ સર્વ લોક- ના વ્યવહારની સ્થિતિ નીતિ વિના બની શકતી નથી ॥ ૫૩૩ ॥

અતઃ સદા નીતિશાસ્ત્રમભ્યસેઘ-
વ્રતો નૃપઃ । યદ્વિજ્ઞાનાનૃપાઘ્યા-
શ્ચ શત્રુજિહ્વોકરંજકાઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે રાજ્યે સદા યજ્ઞથી નીતિ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો, કેમકે જેના જ્ઞાનથી રા- જાદિ સર્વ, શત્રુને જીતનાર તથા લોકને રંજન કરનાર થાયછે ॥ ૫૩૪ ॥

નૃપસ્ય પરમો ધર્મઃ પ્રજાનાં પરિ-
પાલનમ્ । દુષ્ટાનિગ્રહણં નિત્યં ન
નીત્યા તે વિના જ્યુમે ॥ ૧૩૫ ॥

નિરંતર પ્રજાનું પાલન કરવું તથા દુષ્ટને દૂંડ દેવો, એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે; જે બંને નીતિવિના બની શકતાં નથી ॥ ૫૩૫ ॥

જેમ કુટુંબના વડીલનું મુખ્ય કામ કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાનું છે તેમ રાજાનું મુખ્ય કામ પોતાની પ્રજાનું સારી રીતે સંરક્ષણ કરવાનું છે. કુટુંબ સિવાય જેમ વડી- લ નહીં, તેમ પ્રજા વિનાનો રાજા નહિ. અને વડીલ શિવાય જેમ કુટુંબ નહિ તેમ રાજા વિનાની પ્રજા નહિ. એજ ગ્રંથકારે એક ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

યદિ ન સ્યાન્નરપતિઃ સમ્યક્જ્ઞેતા
તતઃ પ્રજાઃ । અકર્ણધારા જલધૌ
વિપ્લવેતેહ નૌરિવ ॥ ૫૩૬ ॥

જો આ લોકમાં સારી રીતે નિયમમાં રાખ- નાર રાજા ન હોય, તો પ્રજા, સમુદ્રમાં સુકા- ની વગરના નાવની પેઠે નાશ પામે ॥ ૫૩૬ ॥

ન તિષ્ઠંતિ સ્વસ્વધર્મે વિના પા-
લેન વૈ પ્રજાઃ । પ્રજયા તુ વિના
સ્વામી પૃથિવ્યાં નૈવ શોભતે ॥ ૫૩૭ ॥

વળી રક્ષણ કરનાર વિના પ્રજા પોતેપોતા- ની ફરજ બજાવતી નથી, ને પ્રજા વિ- નાનો રાજા પૃથિવમાં શોભતો નથી ॥ ૫૩૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

તસ્કરેભ્યો નિયુક્તેભ્યઃ શત્રુ-
ભ્યો નૃપવલ્લભાત્ । નૃપતિર્નિજ-
લોભાન્ન પ્રજા રક્ષેત્પિતેવ હિ ॥ ૫૩૮ ॥

રાજાએ શત્રુ, કાર્યભારી, શત્રુ, હુન્નરી
તથા પોતાના લોભથી પ્રજાની પિતાની
પેટે રક્ષા કરવી ॥ ૫૩૮ ॥

રાજા બંધુરબંધૂનાં રાજા ચક્ષુરચ-
ક્ષુષામ્ । રાજા પિતા ચ માતા ચ
સર્વેષાં ન્યાયવર્તિનામ્ ॥ ૫૩૯ ॥

કેમકે રાજા અબંધુનો અંધુ, આંધળાની
આંખ અને ન્યાય માર્ગે વર્તનાર સર્વને
માતા પિતા છે ॥ ૫૩૯ ॥

પણ એ રીતે પ્રજાનું રક્ષણ કરવામાં રાજાને મોટો ખર્ચ રાખવો પડે છે, જે પ્રજાએ આપવો જોઈએ. કેમ કે તે જો ન આપે તો રાજા લાવે ક્યાંથી ? માટે પ્રજાએ રાજાને ખર્ચની મદદ કરવી ને પોતે તેથી સુરક્ષિત રહેવું. રાજાએ પોતાના તાબાની જેટલી જમીન હોય તેની ભરપ કરાવવી, તેમા જે ખેતી માટે પ્રજા ઉપયોગમાં લે તેના ઉપર કર નાખવો. વળી પાષાણ, ધાતુ રત્ન તથા ક્ષારાદિ ખનિજ પદાર્થો ખણી કાઢવા માટે જે જમીન પ્રજા રોકે તેના ઉપર પણ કર નાખવો; તેમ જંગલની પણ જે પેદાશ થાય તેના ઉપર તથા પોતાના તાબાના સમુદ્રની પેદાશ ઉપર કર નાખવો. એ રીતે કાચી વસ્તુ ઉપર કર લેવો પણ તેની જે કંઈ વસ્તુ પોતાના દેશમાં બને તે ઉપર કર લેવો નહિ. કેમકે તે લેવાથી એકજ વસ્તુ ઉપર બેવડો કર થાય છે. જેથી તેની કિંમતમાં વધારો થઈ તે મોંઘી પડે છે. વળી પોતાના દેશમાંથી કાચી અથવા બનાવેલી વસ્તુ પારકા મુલકમાં જઈ તેના ઉપર કર લેવો નહિ, કેમ કે તે વસ્તુ જેમ બને તેમ જીલ્લા દેશમાં પાલવે ને પોતાના દેશનો વ્યાપાર વધે તેમ કરવું, જેથી પોતાની પ્રજા તે ઉપર સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે. જીલ્લા દેશની કાચી વા પાકી જે વસ્તુ પોતાના દેશમાં આવે તે ઉપર ઘટતો કર નાખવો, વળી કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર સિવાય જે પ્રજા જીલ્લા ધંધામાં લાગી હોય, તેની પાસેથી તેની આવકના પ્રમાણમાં કર લેવો. કેમકે કાચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરે જેમ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા સરકારી જમીન વાપરે છે, તેમ જીલ્લા મનુષ્ય પણ અનેક પ્રકારના ધંધાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવામાં આડી રીતે સરકારી જમીનનો ઉપ-યોગ કરે છે. કેમકે તેમના ધંધા માટે માલની આવ જવ થવાનો જે જમીન વપ-રાય છે તે સરકારીજ હોય છે. તેમજ સર્વ પ્રજા સરકારી જમીન વાપર્યા સિવાય ક્યાંય પણ આવજવ કરી શકતી નથી વળી સર્વ પ્રકારના ધંધાનો બધો આધાર ખેતી વિગેરેથી ઉપજતી કાચી વસ્તુ ઉપર હોવાથી, તે પેદા કરનાર ખેડુતાદિ વર્ગ કરના જોખમાં કચરાઈ જાય તો બરાબર નીપજ થાય નહીં, માટે જીલ્લા ધંધાથી ગુજરાન ચલાવનાર સર્વ મનુષ્યોએ, પોતાની આવકના પ્રમાણમાં સરકારને કર આપી, ખેડુતાદિ ગરીબ વર્ગનો બચાવ કરવો, એ તેમની ફરજ છે. પણ રાજાએ એ સઘળા નાનાપ્રકારના કર એવી રીતના હલકા નાંખવા કે પ્રજાને અપચા ભારી પડે નહિ. સૌ કોઈ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી, સુખે રહી શકે તેમ કરવું. અથવા જમીન તથા

જળમાંથી કાંચી વસ્તુ પેદા કરનાર ખેડુત વિગેરેથી તે ખાનગી અથવા સરકારી નોકર, કારીગર ભાર વેહેનાર, ઘણા મળી સાથે વ્યાપાર કરનાર તથા છુટા વ્યાપારી વિગેરે હુરકોઈ પ્રકારનો ધંધો કરનાર તમામ લોક પર્યંત કોઈ પાસેથી પણ ઉધડો કર લેવો નહિ. પણ સર્વ પ્રકારનો લાગત તથા તેની ખોરાકી પોશાકીનો ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠની રીતે ઠેરવેલ વાજળી ખર્ચ બાદ કરતાં, જે તેની ચોખી આવક હોય તેમાંથી, દેશની ઉપજ ખરચનું સરવાયું તપાસતાં, તેમાં નફો હોય તો ચોછો ને ખોટ હોય તો વધારે, જેટલો લેવો ઘટે તેટલો કર પોતાની રાજસભાદ્વારા ઠેરવીને લેવો. પછી ગમે તો તે શ્રીમંત વા ગરીબ હોય. જો કે એવી રીતનો કર શ્રીમંતોને આપવો ગમશે નહિ, તથાપિ ન્યાયની રીતે સર્વપ્રજાને એક સરખી રીતે પોતાની આવકના પ્રમાણમાં કર આપનારી કરવામાં એ રીતિ સર્વોત્તમ છે. માટે સર્વ પ્રજાએ એક મત થઈ એ એકજ નીતનો કર રાજાને પોતાના રક્ષણના બદલામાં ખુશીથી આપવો. જેથી આખી પ્રજા એક કુટુંબરૂપ થઈ એક બીજાના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી થાય. પ્રજામાંનું કોઈ પણ જન હમણાના ખેડુત વિગેરે ગરીબ લોકની પેઠે દુઃખી થાય નહિ. એકના ઘરમાં ખાવા મળે નહિ ને સરકારી કર આપવા માટે તેની ઘરવખરી વેચાય અને બીજા સુખે ખાનપાન કરી મોજમજમાં રહે એવી કર લેવાની પક્ષપાતી તથા ધીક્કારવા યોગ્ય ઘણીજ ગેર વાજળી રીત બંધ થાય, ગરીબ માર્યા નય નહિ, જીલમ કેહેવાય નહિ, ને રાજાને પણ ઘણી આવક થઈ પડે. પણ એટલી સંભાળ રાખવી કે, કોઈએ પણ કોઈ રીતે બેવડો કર આપવો પડે નહિ. એ રીતનો કર પ્રજાએ આપવા તથા તેની પાસે રાજાએ ઉઘરાવવા પ્રથમ ઘણું અઘવડ ભરેલું લાગશે; કેમકે સર્વની આવક નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે. પણ જેમ માહાવરો પડતો જશે તેમ પ્રજા પોતપોતાનો દર વર્ષનો હિસાબ તૈયાર રાખશે. જે ઉપરથી પ્રજા બન્નેને કર ઉઘરાવવા તથા આપવામાં કશી હુરકત આવનાર નથી. વળી રાજા પોતે તથા તેના તમામ કાર્યભારીઓએ પણ પોતાને મળતા લવાજમમાંથી પોતાનો લાગત ખર્ચ બાદ કરી, જે ચોક્કસ આવક રહે તેમાંથી પ્રજા પ્રમાણે રાજ્યમાં કર ભરવો; જેથી કોઈ તરેહનો પક્ષપાત ન રહ્યાંથી પ્રજા તેવો કર ખુશીથી આપે એમાં સંશય નહિ. પણ રાજાએ પ્રજાના રાખેલા હિસાબ ઉપર ભરોસો રાખી કર લેવો, ને કર ઉઘરાવનાર તરફથી પ્રજા ઉપર કશી તરેહનો જીલમ થવા દેવો નહિ; અને એવી તાકીદ કરવી કે, કોઈનો પણ હિસાબ બહારમાં ન આવે ને કોઈ પણ ખોટો હિસાબ બતાવે નહિ. એ એકજ કર સિવાય પ્રજા પાસેથી રાજાએ તેના પાલન નિમિત્ત બીજી કોઈ રીતનો કર લેવો નહિ, કારણ પ્રજાને નીચવી લીધેથી રાજાને મોટું નુકશાન થાય છે. શ્રીમહાભારતાં-તર્ગત ઉદ્યોગપર્વના ૩૪ મા અધ્યાયમાં વિદુરજીએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને કહ્યું છે કે,

યથા મધુ સમાદત્તે રક્ષન્ પુષ્પાણિ
ષટ્પદઃ । તદ્વદર્થાન્ મનુષ્યેભ્ય
આદદ્યાદ્વિહિંસયા ॥ ૫૪૦ ॥

જેમ ભ્રમર પુષ્પને બચાવતાં તેમાંથી
રસ ગ્રણ કરેછે, તેમ રાજાએ મનુષ્યને
નીચોવ્યા વિના તેમની પાસેથી કર
લેવો ॥ ૫૪૦ ॥

પુષ્પં પુષ્પં વિચિન્વીત મૂલચ્છેદં
ન કારયેત્ । માલાકાર ઇવારા-
મે ન યથાંગારકારકઃ ॥ ૫૪૧ ॥

યંસ્માત્ ત્રસ્યંતિ ભૂતાનિ મૃગવ્યા-
ધાન્મૃગા ઇવ । સાગરાન્તામપિ મહીં
લઙ્ઘ્વા સ પરિહીયતે ॥ ૫૪૨ ॥

વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

યથા ફલેન યુજ્યેત રાજા કર્તા ચ
કર્મણામ્ । તથાવેક્ષ્ય નૃપો
રાષ્ટ્રે કલ્પયેત્સતતં કરાન્ ॥ ૫૪૩ ॥

સાંવત્સરિકમાત્રેશ્ચ રાષ્ટ્રાદાહાર-
યેદ્દલિમ્ । સ્યાન્નામ્નાયપરો
લોકે વર્તેત પિતૃવન્નૃષુ ॥ ૫૪૪ ॥

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્ય-
નવેક્ષયા ॥ સોચિરાદ્દૃશ્યતે રા-
ઝ્યાજ્ઞીવિતાન્ સર્વાંધવઃ ॥ ૫૪૫ ॥

બગીચાના માળીની પેઠે વૃક્ષમાંથી ફુલ
લેવાં, પણ કોલસા કરનારની પેઠે વૃક્ષને
'મૂળમાંથી કાપી ન નાંખવો ॥ ૫૪૧ ॥

કેમકે જે રાજાથી, પારાધિથી મૃગલાની પેઠે
પ્રજા ત્રાસ પામેછે, તે રાજા સમુદ્રપર્યંત
પૃથ્વીને પામીને પણ નાશ પામેછે ॥ ૫૪૨ ॥

રાજાએ જેમ પોતાને તથા ધંધો કરનાર
સર્વ પ્રજાને લાભ થાય, તે રીતે વિચાર
કરી રાજ્યમાં નિરંતર કર ઠેરવવા ॥ ૫૪૩ ॥

અને લોકમાં ધર્મનિષ્ઠ થઈ પ્રતિ વર્ષનો
કર સારા કાર્યભારીદ્વારા ઉઘરાવવો, ને પ્ર-
જાને વિષે પિતાની પેઠે વર્તવું ॥ ૫૪૪ ॥

કેમકે જે રાજા મોહથી વિચાર કર્યા વગર
પોતાના દેશને પીડેછે, તે બાંધવે સહિત,
રાજ્ય તથા જીવિતથી થોડા કાળમાં બ્રહ્મ
થાયછે ॥ ૫૪૫ ॥

એ રીતે પ્રજા પાસેથી કર લેવો તેના બદલામાં રાજાએ, કોઈ પણ પરદેશના રાજા
તરફથી થતા હુમલામાંથી પોતાના દેશ તથા પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા, પરસ્પર પ્રજામાં
સલાહ સંપ નિભાવવા અને પ્રજાના રક્ષણ માટે ચોર, લુટાડુ તથા બંડ કરનાર લોકોને
શાસન કરવા પુરતું સૈન્ય રાખવું; જે જમીન તથા સમુદ્ર બન્ને ઠેકાણે ઉપયોગમાં આવે
તેવી ગોઠવણ રાખવી. સમુદ્રમાં લુટારા લોકોથી તથા યુદ્ધ સમય પરદેશી રાજાથી
પોતાની પ્રજાનો જાન માલ બચાવવામાટે ચાલતા સમય પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારના અગ્નિ
બા, વિજળીથી ચાલનાર યુદ્ધને લાયક નૌકા બનાવવી. તેમાં પોતાના વર્તમાન સ-
મય પ્રમાણે યુદ્ધ કરવાની સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તથા સૈન્ય રાખવું. સર્વ સૈન્યને, તેના
પ્રત્યેક વિભાગ ઓળખાય તેવી રીતે જુદા જુદા રંગનાં એક સરખાં વસ્ત્ર આપવાં, ર-
હેવા માટે દેશમાં જુદે જુદે સ્થાને સારી હવાવાળી જગ્યામાં છાવણિયો બાંધી આ-
પવી, યુદ્ધમાં વઢવા માટે પોતાના વર્તમાન સમયાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર
આપવાં, તથા તે વાપરવા વિગેરે સર્વ પ્રકારની યુદ્ધકળા તથા ચોર, લુટાડુને સોધી કા-
ઢવાની ચતુરાઈ શિખવવી વગી તેમાંથી પ્રત્યેક નગર, ગામ તથા માર્ગમાં સલાહ
સંપ રાખવા અને ચોર, લુટાડુથી પ્રજાનું સંરક્ષણ કરવા પૂરતા રક્ષકો રાખવા. એ સર્વ
સૈન્યને માસિક લવાજમ ચઢે ચઢ્યુ હેતાં જવું, ને તે સદા યુદ્ધ માટે તૈયાર રહે તે

રીતની ગોઠવણુ રાખવી. કેમકે એકાએક તેવું કામ આવી પડેછે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યમુદ્યતદંડઃ સ્યાન્નિત્યં વિવૃ-
તપૌરુષઃ । નિત્યં સંવૃત્તસર્વાર્થો
નિત્યં છિદ્રાનુસાર્યરે ॥ ૧૪૬ ॥

દ્વયોસ્ત્રયાણાં પંચાનાં મધ્યે ગુલ્મ-
મધિષ્ઠિતમ્ । તથા ગ્રામશતાનાં ચ
કુર્યાદ્રાષ્ટસ્ય સંગ્રહમ્ ॥ ૫૪૭ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કાર્યસ્થાનાનિ સર્વાણિ યામિકૈરભિ-
તોનિશમ્ । ચતુર્ભિઃ પંચભિર્વાપિ ષડ્-
ભિર્વા ગોપયેત્સદા । દિને દિને યામિ-
કાનાં પ્રકુર્યાત્પરિવર્તનમ્ ॥ ૧૪૮ ॥

વીથિવીથિષુ યામાર્થે નિશિ પર્ય-
ટનં સદા । કર્તવ્યં યામિકૈરેવ
ચૌરજારનિવૃત્તયે ॥ ૧૪૯ ॥

માર્ગસંરક્ષણં કુર્યાન્નૃપઃ પાન્થ-
સુખાય ચ । પાન્થપ્રપીડકા યે
યે હાતવ્યાસ્તે પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૫૦ ॥

ગજાશ્વરથયાનં તુ પ્રાતઃ સાયં
સદાભ્યસેત્ । વ્યૂહાભ્યાસં સૈનિ-
કાનાં સ્વયં શિક્ષેચ્ચ શિક્ષયેત્ ॥ ૧૫૧ ॥

ગજાશ્વરથપશ્વાદીન્મૃત્યા-
ન્દાસાંસ્તથૈવ ચ । સંભારા-
ન્સૈનિકાન્કાર્યાક્ષમાન્જ્ઞાત્વા
દિને દિને । સંરક્ષયેત્ પ્રયત્ને-
ન સુજીર્ણાન્સંત્યજેત્સુધીઃ ॥ ૧૫૨ ॥

રાજાએ નિત્ય પોતાના સૈન્યને ક્વાયત શી-
ખવતાં તૈયાર રાખવું; પરાક્રમ દેખાડતા રે-
હેવું, પોતાનો સર્વ અભિપ્રાય છુપો રાખવો,
અને શત્રુના છિદ્રને જોતાં રહેવું ॥ ૫૪૬ ॥

અને દેશના રક્ષણ માટે જો, ત્રણ અથવા
પાંચ ગામને અંતરે નાહાની તથા સોસો
ગામને અંતરે મોહોટી, એક એક ઉપરીના
હાથ નીચેસૈન્યની ટુકડીયો રાખવી ॥ ૫૪૭ ॥

રાજાએ નિરંતર સર્વ કાર્ય કરવાના સ્થા-
નની ચોમેરથી ચાર, પાંચ વા છ પોહોરો
ભરનાર સીપાઈ વડે રક્ષા કરવી, પ્રતિ
દિવસે તેમની બદલી કરવી ॥ ૫૪૮ ॥

વળી રાત્રી સમય ચોડીદારોએ ચોર તથા
જારની નિવૃત્તિ માટે ગલિયે ગલિયે પો-
હોરમાં જો વખત ફરવું ॥ ૫૪૯ ॥

વળી રાજાએ વટેમાર્ગના સુખ વાસ્તે મા-
ર્ગનું સંરક્ષણ કરવું, જે તેમને જે પીડા ક-
રતા હોય તેઓને પ્રયત્નથી હણવા ॥ ૫૫૦ ॥

વળી નિરંતર સવાર સાંજ હાથી, ગેઝ
તથા રથ ઊંપર બેસવાનો અભ્યાસ કરવો;
ને પોત ક્વાયત શીખવી, તથા સામક્રી
શીખવવી ॥ ૫૫૧ ॥

વળી બુદ્ધિમાન રાજાએ પ્રતિ દિવસે હાથી
ઘોડા, રથ, પશુ, પોખ્યવર્ગ, ચાકર, લડા-
ઈની સામગ્રી તથા લસ્કરને કાર્યમાં અ-
સમર્થ થતાં બાણી, પાછાં સમર્થ થાય તે
રીતે તેમની રક્ષા કરવી; ને તેમાંથી જે
અતિ જીર્ણ થાય તેનો કાર્યમાં ઉપયોગ
કરવો નહિ ॥ ૫૫૨ ॥

વળી પારકા હુમલાથી દેશના અચાવ માટે સરહદ ઉપર તથા અંદરના ભાગમાં ન્યાં ઘટે ત્યાં શિલ્પશાસ્ત્ર તથા યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ પુરૂષોની દેખરેખ નીચે શત્રુથી છુત્તી ન શકાય તેવા દૃઢ કિલ્લા બાંધવા. કેમકે બળવાન શત્રુની સામે લડવામાં કિલ્લા ઘણા કામ આવેછે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં યુદ્ધ કરવાનાં સાહિત્ય સહિત સૈન્ય રાખવું, ને તેને માટે વર્ષો સુધી ચાલે તેટલી ખોરાકી પોશાકીનો સંગ્રહ રાખવો. માનવધર્મ-શાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो
धनुर्धरः । शतं दशसहस्राणि
तस्माद्गुर्णं विधीयते ॥ ५५३ ॥

કિલ્લામાં રહેલો એક શસ્ત્રધારી બહારના સૌ યોદ્ધા સાથે, ને સૌ શસ્ત્રધારી બહારના દશ હજાર યોદ્ધા સાથે યુદ્ધ કરી શકેછે, માટે રાજ્યે કિલ્લા કરવા ॥ ૫૫૩ ॥

તેમ શુકનીતિનાં પ્રથમાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

उच्छ्रितस्तु तथा कार्यो दस्यु-
भिर्न विलंध्यते । यामिकै रक्षितो
नित्यं नालिकासैश्च संयुतः ॥ ५५४ ॥

રાજ્યે શત્રુથી ઉછેંધન ન કરાય તેટલો ભયો, નિરંતર પોહોરેગિરોએ રક્ષિત તથા તોપો જેમાં ગોઠવેલ છે એવો કિલ્લો કરવો ॥ ૫૫૪ ॥

परिखा च ततः कार्या खातादि-
गुणविस्तरा । नातिसमीपप्राकारा
हगाधसलिला शुभा ॥ ५५५ ॥

અને કિલ્લાને ફરતી થોડે છેટે ઘણું કરી ઉંડાઈથી બમણા પોટવાળી તથા અગાધ જળવાળી સુંદર ખાઈ કરવી ॥ ૫૫૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

विस्तीर्णतातिवैषम्यं रसधान्ये-
ध्यसंग्रहः । प्रवेशश्चातसारश्च
सप्तैता दुर्गसंपदः ॥ ५५६ ॥

દેવાલનો વિસ્તાર, અતિ શુચ્યવણ, ઉદકાદિ રસ, ધાન્ય તથા લાકડાનો સંગ્રહ અને આવ જાવ કરવાના છુપા માર્ગ, એ સાત કિલ્લાની સંપત્તિ કહી છે ॥ ૫૫૬ ॥

વળી સલાહ સંપ જાળવવા માટે રાજ્યે પોતાની પ્રજાએ ચુંગી કાઢાડેલા મુખીઓ તથા ન્યોતાના પ્રધાનોની સાથે મસલત કરી વધુ મતે, દેશ કાળને અનુસરી જેમ જરૂર પડે તેમ કાયદા બાંધવાં, ને તે પ્રમાણે પોતે ચાલી પોતાની પ્રજાને ચલાવવી. અને તેનામાં જે પરસ્પરે અપરાધ થાય તે તથા દેવ લેવ સંગંધી જે વાંધા પડે, તેનો નિવેડો કરી આપવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા તથા ઘટતા ગ્રામમાં અદાલતો સ્થાપવી, ને તેમાં પંચ તથા ન્યાયાધીશદ્વારા કોઈનો પક્ષ કર્યા વગર, જે કાયદા પ્રમાણે વાજબી ન્યાય હોય તે ચુકવવો. માનવધર્મશાસ્ત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાતજાન દાન્ ધર્માન્ શ્રેણી-
ધર્માશ્ચ ધર્મવિત્ । સમીક્ષ્ય કુલ-
ધર્માશ્ચ સ્વધર્મે પ્રતિપાદયેત્ ॥ ૧૫૭ ॥

ધર્માસનમધિષ્ઠાય સંવીતાંગઃ
સમાહિતઃ । પ્રણમ્ય લોકપા-
લાય કાર્યદર્શનમારભેત્ ॥ ૧૫૮ ॥

નોત્પાદયેત્સ્વયં કાર્યં
રાજા વાપ્યસ્ય પૂરુષઃ ।
ન ચ પ્રાપિતમન્યેન
પ્રસેદર્થં કથંચન ॥ ૧૫૯ ॥

સત્યમર્થં ચ સંપश्ये-
દાત્માનમથ સાક્ષિણઃ ।
દેશં રૂપં ચ કાલં ચ
વ્યવહારવિધૌ સ્થિતઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અનેન વિચિના રાજા મિથો વિ-
વદતાં નૃણામ્ । સાક્ષિપ્રત્યયસિદ્ધા-
નિ કાર્યાણિ સમતાં નયેત્ ॥ ૧૬૧ ॥

યસ્ત્વધર્મેણ કર્યાણિ મોહાત્કુ-
ર્યાન્નિરાધિપઃ । અચિરાત્તં દુરા-
ત્માનં વશે કુર્વતિ રાત્રવઃ ॥ ૧૬૨ ॥

કામક્રોધૌ તુ સંયમ્ય યોડ્યર્થાન્
ધર્મેણ પश्यતિ । પ્રજાસ્તમનુવર્તેતે
સમુદ્રમિવ સિંધવઃ ॥ ૧૬૩ ॥

તેમ શુકનીતિના ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

નૈકઃ પश्यેच्च કાર્યાણિ વાદિનોઃ
ગૃણ્યાદ્વચઃ । રહસિ ચ નૃપઃ પ્રાજ્ઞઃ
સમ્યાન્નૈવ કદાચન ॥ ૧૬૪ ॥

ધર્મ શાસ્ત્ર બાણુનાર રાજાએ બતિ, દેશ-
વ્યાપારી તથા કુળની જે રીતિયો હોય.
તે તપાસી ન્યાય કરવા માટે કાયદા બાં,
ધવા ॥ ૫૫૭ ॥

અને ન્યાયધીશે ન્યાયાસન ઉપર બેસી,
વસ્ત્ર વડે શરીરને ઢાંકી; સાવધાન થઈ
તથા જગતના પાલક પરમેશ્વરને પ્રણામ
કરી ન્યાય કરવા માંડવો ॥ ૫૫૮ ॥

પણ તે ન્યાય કરનાર રાજા વા તેણે ની-
મેલા પુરૂષે પોતે પક્ષપાતથી વાદી પ્રતિ-
વાદિ નો કણ્યો વધારવો નહિ, ને કોઈએ
દાખલ કરેલો કણ્યો સાંભળવામાં કોઈ
રીતે ઢીલ કરવી નહિ ॥ ૫૫૯ ॥

અને કાયદાના નિયમમાં રહી, સત્ય શું
છે, કણ્યો કેવો છે, પોતે શું કરવા બેઠો
છે, સાક્ષી કેવા છે, અને દેશ કાળ તથા
વ્યવહારની રીતભાત કેવી છે, એ સર્વ
તપાસવાં ॥ ૫૬૦ ॥

એ રીતે ન્યાયાધીશે પરસ્પરે વાંધો પડેલ
વાદી પ્રતિવાદિના, સાક્ષી આદિ પ્રમાણના
વિશ્વાસથી સિદ્ધ થયેલ કાર્યનો ખુલાસો
આપવો ॥ ૫૬૧ ॥

પણ જે રાજા મોહથી પ્રભને વાજળી
ઈનસાફ આપતો નથી, તે દુરાત્માને, તેની
પ્રજા તથા કાર્યભારી વિરુદ્ધ થવાથી શ-
ત્રુઓ થોડા કાળમાં વશ કરેછે ॥ ૫૬૨ ॥

અને જે રાજા કામ તથા ક્રોધને નિયમ-
માં રાખી પ્રભને વાજળી ઈનસાફ આપે-
છે, તેને, સમુદ્રને જેમ નદીઓ તેમ સર્વ
પ્રજા અનુસરે છે ॥ ૫૬૩ ॥

બુદ્ધિમાન્ રાજા વા ન્યાયાધીશ તથા સભા-
સદ, એમાંના કોઈપણ એકલાએ ક્યારેય એ
કાંતમાં વાદી પ્રતિવાદિનું કાર્ય તપાસવું નહીં,
તેમ તેમની વાત પણ સાંભળવી નહિ ॥ ૫૬૪ ॥

વ્યવહારવિદઃ પ્રજ્ઞા વૃત્તશીલ-
રુણાન્વિતા : રિપૌ મિત્રે સમા
ને ચ ધર્મજ્ઞાઃ સત્યવાદિનઃ ॥ ૧૬૧ ॥

વળી રાજા વા ન્યાયાધીશે, સર્વ જાતિમાં જે
વ્યવહાર જાણનાર, બુદ્ધિમાન, સારાં આ-
ચરણ તથા સ્વભાવવાળા, શત્રુમિત્રને સ-
માન જોનાર, ધર્મજ્ઞ, સત્યવાદી ॥ ૫૬૫ ॥

નિસલસા જિતક્રોધકામલોભાઃ
પ્રિયંવદાઃ । રાજા નિયોજિતવ્યા-
સ્તૈ સભ્યાઃ સર્વાસુ જાતિષુ ॥ ૧૬૬ ॥

આજસરહિત, ક્રોધ, ક્રોધ તથા લોભને
જીતેલા અને પ્રિય જોલનાર હોય, તેમને
સભાસદ કરવા ॥ ૫૬૬ ॥

एकद्वित्रिचतुर्वारं व्यवहारानु-
चितनम् । कार्यं पृथक् पृथक्
सभ्यैराज्ञा श्रेष्ठोत्तरैः सह ॥ १६७ ॥

અને તે શ્રેષ્ઠ સભાસદો સાથે પૃથક્ પૃથક્
એક, બે, ત્રણ અથવા ચાર વાર વિ-
ચાર કરી, વાદી પ્રતિવાદીના વાંધાનો
નિર્ણય કરવો ॥ ૫૬૭ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાનું રોગથી રક્ષણ થવા માટે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં
દવાશાળા સ્થાપવી, ને ત્યાં વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કુશળ થયેલા પુરૂષો રાખી તે દ્વારા, પ્રજામાં
જે જે રોગી થાય તેને ઔષધ આપવું. ગામે ગામે તથા શહેરે શહેરે નિત્યની ગંદકી
સાફ કરાવવી, ને જ્યાં મનુષ્યનું આવાગમન ન હોય તેવે ઠેકાણે ખેતીવાડીના ખાતર
માટે એકઠી કરાવવી; કેમકે ગંદકીથી ખરાબ થયેલી હવા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવાથી
રોગ થાયછે, પણ તેમાં વનસ્પતિને પોષણ મળવાનાં તરવો હોવાથી તે ખાતરમાં બહુ
ઉપયોગી છે. વળી જે રીતે વિષચિકા એટલે કોગળિયું, શીળી તથા ચોરી આદિ
ઉડતા રોગો અટકે, તેવા ઉપાય રાજાએ લેવા. તેમાં શીળી અટકાવવા માટે ગૌશીતળાને
ચેપ મૂકી શીળી કાઢવાનો ઉપાય પ્રસિદ્ધ છે, માટે તેવા કામમાં કુશળ થયેલ પુરૂષો
દ્વારા, પોતાની પ્રજામાં ઉત્પન્ન થતાં તમામ બાળકોને શીળી કઢાવતા જવું. તેમ પ્ર-
જામાં જન્મ તથા મૃત્યુ થાય તેની નોંધ કરાવતા જવું; તેમાં મૃત્યુની નોંધ કારણ સ-
હિત કરાવવી, અને પ્રતિ માસે તેનું પત્રક તપાસી જે રોગથી મરણ અધિક થતાં હોય
તે રોગ પ્રજામાંથી ઓછો કરવા તથા, બીજા રોગ પણ જેમ બને તેમ ઓછા કરવા પ્ર-
યત્ન કરાવવો. વળી સિંહુ વ્યાઘ્રાદિ કૂર્ પ્રાણિયો પણ મનુષ્યની હિંસા કરેછે, માટે તેવા
ઘાતકી પ્રાણિયોનો, શીકારી પુરૂષોને કંઈ મેહેનતનો બદલો આપી તેમની પાસે નાશ
કરાવવો, જેથી પ્રજા નિર્ભય થઈ સુખે વસી શકે. તેમ આગ તથા પાણીની રેલથી જે
રીતે પ્રજાના જીવન માલને નુકસાન ન થાય તે રીતની ગોઠવણ કરવી, અને પોતાની
પ્રજામાં વધારો થાયછે કે ઘટારો, તે જાણવા માટે પ્રત્યેક દશ વર્ષે કુલ વસ્તિ કેટલી
છે, ને તેમાં પુરૂષ સ્ત્રી તથા બાળક, તેમનાં વય અને ધંધાનાં વિભાગ સાથે કેટલાં
છે તેનું વસ્તિપત્રક ઉપજાવવું; અને તેમાં પ્રજાનો વધારો જણાય તો તેના રક્ષણ તથા
પોષણાદિ કલ્યાણ સારી રીતે થાયછે કે નહિ તે ખાતે વિચાર કરવો, ને ન થતાં હોય
તો તેનો ઉપાય શોધી પ્રજાને બતાવવો, અને ઘટારો જણાય તો તેના કારણ શોધી

કહાડી કંઈ આમી હોય તે સુધારી પાછો જેમ પ્રજામાં વધારો થાય તેમ કરવું, કારણ પ્રજા ઘટેથી ઉપજમાં ઘટારો થવાને લીધે રાજા નિર્જન થાયછે. શ્રીમદ્દાહારતાંતર્ગત સભાપર્વનાં પાંચમા અધ્યાયમાં નારદ મુનિયે મુદિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

તત્ત્વદામિભયાચ્ચૈવ સર્વં વ્યા-
લભયાત્તથા । રોગરક્ષોભયા-
ચ્ચૈવ રાષ્ટ્રં સ્વં પરિરક્ષસિ ॥ ૧૬૮ ॥

તેમ વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

યથા બીજાંકુરઃ સૂક્ષ્મઃ પ્રયત્ને-
નાભિરક્ષિતઃ । ફલપ્રદો ભવેત્કા-
લે તદ્વલ્લોકઃ સુરક્ષિતઃ ॥ ૧૬૯ ॥

લોકાનુગ્રહકર્તારઃ પ્રવર્દ્ધંતે
નરેશ્વરાઃ । લોકાનાં સંક્ષયા-
ચ્ચૈવ ક્ષયં યાંતિ ન સંશયઃ ॥ ૧૭૦ ॥

ગોપાલેન પ્રજાધેનોર્વિત્તદુગ્ધં શનૈઃ
શનૈઃ । પાલનાત્ પોષણાત્ ગ્રાહ્યં
ન્યાય્યાં વૃત્તિં સમાચરેત્ ॥ ૧૭૧ ॥

હિરણ્યધાન્યરત્નાનિ યાનાનિ વિ-
વિધાનિ ચ । તથાન્યદપિ યત્
કિંચિત્પ્રજાભ્યઃ સ્યાન્મહીપતેઃ ॥ ૧૭૨ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજાને વિદ્યાબ્યાસ કરાવી, સર્વ પ્રકારની કળા કૌશલ્ય તથા ધંધો કરવાની રીતિભાતિમાં કુશળ કરવી જોઈએ. કેમકે પ્રજા સર્વ રીતે કુશળ હોય તો પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી રાજાની ઉપજમાં વધારો કરી આપેછે. પણ તે વિદ્યા તથા કળા કૌશલ્ય શિખવવામાં સ્ત્રી તથા પુરૂષ બન્ને જાતિ માટે પૃથક્ પૃથક્ પાઠશાળાઓ સ્થાપવી, તેમાં તેમાં સ્ત્રીયોને સ્ત્રીવિદ્યાગુરૂદ્વારા અને પુરૂષોને પુરૂષવિદ્યાગુરૂદ્વારા કેળવણી આપવી. શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યાકલાનાં વૃદ્ધિઃ સ્યાત્તથા કુર્યા-
ન્મૃપઃ સદા । વિદ્યાકલોત્તમાન્દૃષ્ટ્વા
વત્સરે પૂજયેચ્ચ તાન્ ॥ ૧૭૩ ॥

શું તું તારી સર્વ પ્રજાનું અગ્નિ, સિંહ,
વ્યાઘ્ર તથા સર્પાદિ કૂર પ્રાણિ અને રાગ
તથા રાક્ષસના લયથી રક્ષણ કરેછે ॥ ૧૬૮ ॥

જેમ પ્રયત્નથી રક્ષણ કરેલ સૂક્ષ્મ બી-
જનો અંકુર કાળે કરી ફળ આપેછે, તેમ
સારી રીતે રક્ષણ કરેલી પ્રજા પણ જા-
ણવી ॥ ૧૬૯ ॥

પ્રજા ઉપર દયા રાખનાર રાજા વૃદ્ધિ પામે
છે, ને પ્રજાના ક્ષયથી ક્ષય પ્રાપ્તે, એમાં
સંશય નહિ ॥ ૧૭૦ ॥

માટે રાજાપ ગોબાળે પ્રજાપી ગાયનું
પાલન તથા પોષણ કરી ધનરૂપ દૂધ
ધીમે ધીમે ગ્રહણ કરવું, ને ન્યાયમાર્ગે
ચાલવું ॥ ૧૭૧ ॥

કેમકે રાજા પાસે જે ધન, ધાન્ય, રત્ન,
વિવિધપ્રકારનાં વાહન તથા બીજું પણ
જે કંઈ છે, તે પ્રજા પાસેથીજ મળેલું
હોયછે ॥ ૧૭૨ ॥

રાજાએ સદા વિદ્યા તથા કળાની જેમ
વૃદ્ધિ થાય તેમ કરવું, ને પ્રતિ વર્ષ જે
વિદ્યા તથા કળામાં ઉત્તમ જોવામાં આવે
તેમનો સત્કાર કરવો ॥ ૧૭૩ ॥

વળી રાજ્યે પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામમાં અને જેટલા પ્રદેશમાં અગ્નિ વા વિજ-
ળીથી ચાલનાર રથનો વહિવટ કરવો અને શકે નહિ ત્યાં સડકો, તેની આસપાસ છા-
યાને વાસ્તે વૃક્ષો, તથા તેપર રાત્રિયે પ્રજાને વહિવટ કરવા અડચણ ન પડે માટે સ્તંભો
મૂકી તેમાં પ્રકાશ વાસ્તે ફાનસો મૂકાવી દીવા કરાવવા. સર્વ નાની મોટી નદિયો ઉ-
પર પ્રજાનો સર્વ પ્રકારનો જાવ આવનો વહિવટ સેહેલી રીતે કરી આપવા માટે પૂલો
અંધાવવા. પ્રજાના ઉપયોગ માટે ગામે ગામ તથા નગરે નગર તેમજ પ્રત્યેક જંગલમાં
જ્યાં જેવાં ઘટે ત્યાં તેવાં વૃક્ષો રોપાવવાં અને કાળે કરી ખુટ ન પડે માટે તેમાંથી
જેટલાં વપરાઈ જાય તેટલાં પાછાં રોપાવવાનો નિયમ રખાવવો. તેમજ વર્ષાદની તાણ
સમય ખેતીવાડીનો અચાવ કરવા માટે મોટી નદિયોમાંથી નાની નાની નેહેરો ખોદી
તેનું પાણી મોટા વિસ્તારના દેશમાં પુરું પડી શકે તેવી યોજના કરવી. અને જ્યાં
મોટી નદી ન હોય ત્યાં નાની નદિયોના અંધ તથા મોટાં તળાવાદિ જળસ્થાનકો બાંધી,
ખેતીવાડીનો અચાવ થાય તે રીતે તેમાં જળનો સંચય કરી રખાવવો. તેમજ સર્વ પ્ર-
જાને પીવાનું પાણી મળી શકે તે રીતે ઠેકાણે ઠેકાણે ટાંકી, કૂવા, વાવ તથા તળાવાદિ
જળસ્થાનકો અંધાવવાં. તેમ ક્યાંય પાણી દૂર હોય તો જમીન માર્ગે તે લાવી પ્ર-
જાને પુરું પાડવું. વળી પ્રત્યેક નગર તથા ગ્રામ તેમજ માર્ગમાં મુકામે મુકામ પ્રવાસ
કરવા નિકળેલી પ્રજાની સગવડ માટે ધર્મશાળાઓ અંધાવવી. શુકનીતિનાં પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પુરં દૃષ્ટ્વા રાજમાર્ગાન્ સુવહૂન્ક-
લ્પયેન્નૃપઃ । ઉત્તમો રાજમાર્ગસ્તુ
ત્રિશ્ચદ્વસ્તમિતો ભવેત્ ॥ ૧૭૪ ॥

કૂર્મપૃષ્ઠા માર્ગભૂમિઃ
કાર્યા ગ્રામ્યૈઃ સુસેતુકા ।
કુર્યાન્માર્ગાન્પાર્શ્વસ્વાતા-
ભિર્ગમાર્થ જલસ્ય ચ ॥ ૧૭૫ ॥

ગામદ્વયાંતરે ચૈવ
પાન્થશાલાં પ્રકલ્પયેત્ ।
નિત્યં સંમાર્જિતાં ચૈવ
ગ્રામપૈશ્વ મુગોપિતામ્ ॥ ૧૭૬ ॥

રાજાએ શેહેર જોઈ તેના કદ પ્રમાણે ઘ-
ણાક રાજમાર્ગ કરવા, તેમાં ઉત્તમ રા-
જમાર્ગ ત્રીશ હાથ પોહોળો કરવો ॥ ૧૭૪ ॥

અને તેની ભૂમિ ગ્રામ્ય જનોવડે, કાચબાના
વાંસાની પેઠે વચમાંથી ઉંચીને બે બાજુથી
ઢળતી તથા જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સારા પુલ-
વાળી કરાવવી; ને પાણી જવાસાડ માર્ગની
બન્ને બાજુ ગટર રખાવવા ॥ ૧૭૫ ॥

વળી બંને ગામને અંતરે વા ગામે ગામ
વડે માર્ગને ઉતરવા સાડ પાંચશાળા કરા-
વવી, ને તે નિત્ય ઝાડી ઝુડી સાફ રખા-
વવી તથા ગામના ચોકીદારોવડે તેની
સારી રીતે રક્ષા કરાવવી ॥ ૧૭૬ ॥

વળી એજ શ્રંથના ચોથા અધ્યાયના ચોથા પ્રકરણમાં કહેલ છે કે,

પ્રામે ગ્રામ્યાન્વને વન્યાન્વ-
ક્ષાન્સંરોપયેન્નૃપઃ । કૂપવા-
પીપુષ્કરિણ્યસ્તદાગાઃ સુગ-
માસ્તથા । યથા તથા હનેકાશ્ચ
રાષ્ટ્રે સ્યાદ્વિપુલં જલમ્ ॥ ૧૭૭ ॥

રાજાએ ગામને લાયક કાંટા વગરનાં વૃક્ષો
ગામ પાસે, ને વનને લાયક કાંટાવાળાં
વૃક્ષો વનમાં રોપાવવાં; તેમજ પ્રાણી તથા
ખેતીના બચાવમાટે દેશમાં ઘણું જળ રહે તે
રીતે, સુખે ઉતરી શકાય તેવાં અનેક કુવા-
વાવ, તળાવ તથા સરોવર કરાવવાં ॥ ૧૭૭ ॥

નદીનાં સેતવઃ કાર્યા વિબંધાશ્ચ
મનોહરાઃ । નૌકાદિજલયાના-
નિ પારગાનિ નદીષુ ચ ॥ ૧૭૮ ॥

વળી નદિયોના મનોહર પૂલ તથા અંધ
અંધાવવા, ને જ્યાં પૂલ ન હોય ત્યાં નદા
પાર ઉતરવા સારૂ નૌકાદિ જળવાહન ર-
ખાવવાં ॥ ૧૭૮ ॥

વળી રાજાએ પોતાની પ્રજામાં જેનું કોઈ રક્ષણ કરનાર ન હોય એવાં બાળક તથા
અપંગ સ્ત્રી પુરૂષોનું, તેમજ યુદ્ધ કરતાં જે યોદ્ધા મરણ પામે તેમનાં બાલ બચ્ચાનું
ભરણ પોષણ કરવું. અને કદી તેમની પાસે ધન હોય તો તેનું રક્ષણ કરી તેમનો
નિર્વાહ ચાલે તેવો અંદોખસ્ત કરવો. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત સભાપર્વના પચિસમા અધ્યા-
યમાં નારદ મુનિએ યુધિષ્ઠિર રાજાને પૂછ્યું છે કે,

ક્વચિદન્ધાંશ્ચ મૂકાંશ્ચ પંગૂન્ વ્યં-
ગાનવાંધવાન્ । પિતેવ પાસિ ધર્મજ્ઞ
તથા પ્રવ્રજિતાનપિ ॥ ૧૭૯ ॥

હે ધર્મજ્ઞ, શું તું આંધળાં, મૂળાં, પાંગળાં,
હાથ પગે લંગડાં, નિરાશ્રિત તથા દીન
જનને પિતાની પેઠે પોષોછે ? ॥ ૧૭૯ ॥

કચ્છિદારાન્મનુષ્યાગાં તવાર્થે મૃ-
ત્યુર્મીયુષામ્ । વ્યસનં ચામ્યુપેતા-
નાં વિમર્ષિ મરતર્ષમ ॥ ૧૮૦ ॥

વળી હે ભરત કુળમાં શ્રેષ્ઠ, તારે માટે
મૃત્યુ પામેલા તથા દુઃખી થયેલાનાં બા-
ળબચ્ચાનું શું તું પોષણ કરેછે ? ॥ ૧૮૦ ॥

એ રીતનું પ્રજાનું રક્ષણ રાજાએ પ્રજા પાસેથી કર લેવાના બદલામાં અવશ્ય કરવું
જોઈએ અને પ્રજાએ પણ પોતાપોતાની ચોખી આવક પ્રમાણે, રાજા પોતાની રાજસભા-
દ્વારા દેશની આવક અર્થનું દર વર્ષનું સરવાયું તપાસી જે કર લેવા કરાવ કરે તે ઘણી
ખુશી સાથે આપવો. કેમકે પારકા દેશના રાજાના હુમલાથી, ચોર, લુટારૂ તથા અંડ
કરનાર લોકોથી, માંહોમાંહેના કલેશથી, રોગથી, ગંદકીથી, સિંહવ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિ-
યોથી, આગથી અને પાણીની રેલથી જે રક્ષણ થવું, તે સર્વ પ્રજાને સામાન્ય છે. શ્રી
મંત્રોને પોતાની આવકના પ્રમાણમાં ગરીબ કરતાં વિશેષ કર આપવો પડે, તેમ તેના
બદલામાં તેમની માલ મિલકત પણ ઘણી હોવાથી તેના પ્રમાણમાં તેનું રક્ષણ પણ
રાજાને ઘણું અર્થવાળું હોયછે. વળી કેળવણી, સડકા, અજવાળું, વૃક્ષો, છાયા, ન-
દીના પૂક્ષો, જળસ્થાનકો, તથા ધર્મશાળાઓ પણ સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે છે. હવે

એટલા બધા પ્રકારથી પ્રબળ રક્ષણ એકલાયે બની શકે નહીં, માટે રાજ્યે કામ પ્ર-
માણે ખાતાં ઉભાં કરી તેમાં યોગ્ય અધિકારિયોની નેમણુક કરવી, અને તેમનાદ્વારે પ્ર-
બળ સારી રીતે રક્ષણ કરવું. તેમાં જે વહિવટ કરવો પડે તે સર્વ લખીને કરવો મુ-
ખથી કરવો નહિ. માનવધર્મશાસ્ત્રના ૭ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અપિ યત્સુકરં કર્મ તદપ્યેકેત
દુષ્કરમ્ । વિશેષતોઽસહાયેન
કિન્તુ રાજ્યં મહોદયમ્ ॥ ૧૮૧ ॥

જે સુખે કરી શકાય એવું કાર્ય હોય, તે
પણ એકલાએ કરવું કઠીન છે, તેા વિશે-
ષપણથી રાજ્યરૂપ મોહોટું કાર્ય સહાય-
વિન. એકલાએ કેમજ કરી શકાય ॥૫૮૧॥

મૌલાન્શાસ્ત્રવિદઃ શૂરાન્ લબ્ધલક્ષા-
ન્કુલોદ્ગતાન્ । સચિવાન્સપ્ત ચાષ્ઠૌ
વા પ્રકુર્વીત પરીક્ષિતાન્ ॥ ૧૮૨ ॥

માટે રાજ્યે પરીક્ષા કરી મૂળથીજ રાજ-
વહિવટ જાણનાર, શાસ્ત્રમાં કુશળ, શૂર-
વીર, યુદ્ધવિદ્યામાં નિપુણ તથા કુલીન સા-
ત વા આઠ પ્રધાન કરવા ॥ ૫૮૨ ॥

જેવા કે મેહેસુલ તપાસનાર, લશ્કરની દેખરેખ રાખનાર, પરરાજ્ય સાથેનો વ-
હિવટ સંભાળનાર, ન્યાયખાતું તપાસનાર બળનચી તથા જાહેર બાંધકામ, કેળવણી
અને નિરાશ્રિતોના પાલન પોષણની તપાસ રાખનાર અને તે સર્વનો ઉપરી મુખ્ય
પ્રધાન તથા પોતાની ખાનગી ખોરાકી પોશાકીનો હિસાબ રાખનાર.

તૈઃ સાર્ધં ચિંતયેન્નિત્યં સામાન્યં
સંધિવિગ્રહમ્ । સ્થાનં સમુદયં ગુ-
પ્તિલબ્ધપ્રશમનાનિ ચ ॥ ૧૮૩ ॥

તેમની સાથે નિત્ય સંધિ, વિગ્રહ, સૈન્ય,
ઉપજ, દેશરક્ષણ, તથા નિપજમાંથી ઘ-
ટતા ખર્ચસંબંધી વિચાર કરવો ॥ ૫૮૩ ॥

તેષાં સ્વં સ્વમભિપ્રાયમુપલભ્ય
પૃથક્ પૃથક્ । સમસ્તાનાં ચ
કાર્યેષુ વિદધ્યાદ્વિતમાત્મનઃ ॥ ૧૮૪ ॥

ને તેમનો પ્રત્યેકનો જુદો જુદો તથા તે
સર્વ એકઠા મળેલાનો અભિપ્રાય લઈ, જેથી
પોતાનું હિત થાય તે કાર્ય કરવું ॥ ૫૮૪ ॥

નિર્વર્તતાસ્ય યાવાદ્ગિરિતિકર્ત-
વ્યતા નૃભિઃ । તાવંતોઽતંદ્રિતા-
ન્દક્ષાન્ પ્રકુર્વીત વિચક્ષણાન્ ॥ ૧૮૫ ॥

વળી પોતાનો રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં
જેટલાંની જરૂર પડે, તેટલાં આજસ વિ-
નાનાં ડાહ્યાં તથા શાસ્ત્ર જાણનાર માણસ
રાખવાં ॥ ૫૮૫ ॥

દૂતં ચૈવ પ્રકુર્વીત સર્વશા-
સ્ત્રવિશારદમ્ । ઇંગિતાકારચે-
ષ્ટ્ત્વં શુચિં દક્ષં કુલોદ્ગતમ્ ॥ ૧૮૬ ॥

વળી જે સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશળ, આકાર તથા
ચેષ્ટાથી પારકાનો અભિપ્રાય જાણનાર,
શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા કુલીન હોય,
તેને વકીલ અથવા એલચી કરવો ॥૫૮૬॥

ગ્રામસ્યાધિપતિં કુર્યાત્
દશગ્રામપતિં તથા ।
વિંશતીશં શતેશં ચ
સહસ્રપતિમેવ ચ ॥ ૧૮૭ ॥

ગ્રામદોષાન્સમુત્પન્ના-
ન્ગ્રામિકઃ શનકૈઃ સ્વયમ્ ।
શંસેદ્ગ્રામદશેશાય
દશેશો વિંશતીશિનમ્ ॥ ૧૮૮ ॥

વિંશતીશસ્તુ તત્સર્વં શતેશાય
નિવેદયેત્ । શંસેદ્ગ્રામશતે-
શસ્તુ સહસ્રપતયે સ્વયમ્ ॥ ૧૮૯ ॥

તેષાં ગ્રામ્યાણિ કાર્યાણિ પૃથક્ કા-
ર્યાણિ ચૈવ હિ । રાજોન્યઃ સચિવઃ
સ્તિગ્ધસ્તાનિ પશ્યેદતંદ્રિતઃ ॥ ૧૯૦ ॥

તેમ શુકનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સર્વવિદ્યાસુ કુશલો નૃપો હ્યપિ
સુમંત્રવિત્ । મંત્રિભિસ્તુ વિના મંત્રં
નૈકોઽર્થં ચિંતયેત્ કચિત્ ॥ ૧૯૧ ॥

પુરુષે પુરુષે ભિન્નં દૃશ્યતે બુદ્ધિવૈ-
ભવમ્ । આત્મવાક્યૈરનુભવૈરાગ-
મૈરનુમાનતઃ ॥ ૧૯૨ ॥

મૃત્યું પરીક્ષયેન્નિત્યં વિશ્વાસ્યં
વિશ્વસેત્તદા । નૈવ જાતિર્ન ચ
કુલં કેવલં લક્ષયેદપિ ॥ ૧૯૩ ॥

કર્મશીલગુણાઃ પૂજ્યાસ્તથા જાતિ-
કુલે ન હિ । નં જાત્યા ન કુલેનૈવ
શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૯૪ ॥

વળી પ્રત્યેક ગામનો એક અધિપતિ કરવો,
તેનો ઉપરી દશ ગામનો અધિપતિ, તેનો
ઉપરી વીશ ગામનો અધિપતિ, તેનો ઉપ-
રી સો ગામનો અધિપતિ અને તેનો ઉપરી
હજાર ગામનો અધિપતિ કરવો ॥ ૧૮૭ ॥

ગામના અધિપતિયે, ગામમાં કંઈ ચોરાદિ
સંબંધી કંઈ ક્ષિતુર થાય ને તે જો પોતાથી
બેસાડી ન શકાય, તો ગુપચુપ દશ
ગામના અધિપતિને બહાર કરવું એજ
રીતે દશ ગામનાં અધિપતિયે વીશ ગામના
ઉપરીને ॥ ૧૮૮ ॥

વીશ ગામના ઉપરિયે સો ગામના અ-
ધિપતિને ને સો ગામનાં અધિપતિયે હ-
જાર ગામનાં ઉપરીને બહાર કરવું ॥ ૧૮૯ ॥

અને તે સર્વના ગામ સંબંધી સમસ્ત તથા
પૃથક્ પૃથક્ કાર્ય, રાજના રનેહી તથા
આણસ વિનાના બીજા પ્રધાને તપાસ-
વાં ॥ ૧૯૦ ॥

જે કે રાજ સર્વ વિદ્યામાં કુશળ તથા
સારા વિચારવાળો હોય, તો પણ મંત્રિયો-
વિના તેણે એકલાએ ક્યારેય પણ કંઈ
કાર્યના વિચાર કરવો નહિ ॥ ૧૯૧ ॥

કારણ પ્રત્યેક પુરુષમાં, સત્યવાદીનાં વચ-
ન અનુભવ, શાસ્ત્ર તથા અનુમાનથી બુ-
દ્ધિનો વૈભવ બુદ્ધો બુદ્ધો દેખાયછે ॥ ૧૯૨ ॥

વળી રાજ્યે નિરંતર કાર્યભારીઓની પરીક્ષા
કરતાં રહેવું તેમાં જે વિશ્વાસ કરવા લાયક
હોય તેનો વિશ્વાસ કરવો, પણ માત્ર જાતિ
તથા કુલ ઉપર નજર રાખવી નહિ ॥ ૧૯૩ ॥

કેમકે મનુષ્યનાં કર્મ, શીળ તથા શુભજ
પૂજવાલાયક છે, જાતિ તથા કુળ નથી;
કારણ જાતિ તથા કુળે કરી કંઈ શ્રેષ્ઠતા
આવતી નથી ॥ ૧૯૪ ॥

આધિકારે ક્ષમં દૃષ્ટ્વા હ્યધિકારે
નિયોજયેત્ । નાધિકારં ચિરં
દદ્યાદ્યસ્મૈ કસ્મૈ સદા નૃપઃ ॥ ૧૯૧ ॥

અધિકારમદં પીત્વા
કો ન મુહ્યેત્પુનશ્ચિરમ્ ।
અતઃ કાર્યક્ષમં દૃષ્ટ્વા
કાર્યેઽન્યસ્મિન્નિયોજયેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

તત્કાર્યે કુશલં ચાન્યં તત્પદાનુ-
ગતં સ્વલુ । નિયોજયેત્ વર્તને તુ
તદભાવે તથાપરમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

યથા યથા શ્રેષ્ઠપદે હ્યધિકારી
યદા ભવેત્ । અનુક્રમેણ સંયો-
જ્યો હંતે તં પ્રકૃતિં નયેત્ ॥ ૫૯૮ ॥

નાજ્ઞાપયેલ્લેખનેન વિનાલપં
વા મહન્નૃપઃ । ઞ્રાંતેઃ પુરુષધર્મ-
ત્વાલ્લેરવ્યં નિર્ણાયકં પરમ્ ॥ ૧૯૯ ॥

દૈનિકં માસિકં વૃત્તં વાર્ષિકં બહુ-
વાર્ષિકમ્ । સત્કાર્યજાતલેરવ્યં તુ
રાજે સમ્યક્કિવેદયેત્ ॥ ૬૦૦ ॥

વળી પ્રધાનાદિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નરપતિહિતકર્તા દ્વેષ્યતાં
યાતિ લોકે જનપદ-
હિતકર્તા ત્યજ્યતે પાર્થિ-
વેન્દ્રૈઃ । ઇતિ મહંતિ વિરો-
ધે વર્તમાને સમાને નૃપતિ-
જનપદાનાં દુર્લભઃ કાર્યકર્તા ॥ ૬૦૧ ॥

માટે રાજાએ સદા હરકોઈને કાર્ય કરવામાં
સમર્થ જોઈનેજ અધિકારી કરવો, પણ કો-
ઈને લાંબા વખતસુધી એકને એક અ-
ધિકાર સોંપવો નહિ ॥ ૫૯૫ ॥

કેમકે ઘણા વખતસુધી એકને એક અધિ-
કારરૂપ મદ પીને કોણ મોહ પામતો નથી!
માટે કોઈ પણ અધિકારીને ચોક્કસ વખત-
સુધી સોંપેલા કાર્યમાં સમર્થ જોઈ જીજ્ઞાસુ
કાર્યમાં જોડવો ॥ ૫૯૬ ॥

ને તેને ઠેકાણે તેના હાથ નીચેના હુશિ-
યાર માણસને રાખવો, પણ તે જો કામ
સંભાળી શકે તેવા ન હોય તો જીજ્ઞાસુ કોઈ
હુશિયારને રાખવો ॥ ૫૯૭ ॥

એ રીતે જેમ જેમ તે શ્રેષ્ઠ પદનો અધિ-
કારી થતો જાય, તેમ તેમ તેને અદાવતાં
જવો, ને છેવટ જ્યારે ચોગ્ય ભાસે, ત્યારે
પ્રધાનપદવી આપવી ॥ ૫૯૮ ॥

વળી નાહાના વા મોટા કંઈ પણ કાર્ય માટે
લખ્યાવિના મોઢથી આજ્ઞા આપવી નહિ;
કારણ ભુલ્લી જવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે, તેથી
લખ્યાણુજ પરં પ્રમાણરૂપ છે ॥ ૫૯૯ ॥

તેમ કાર્યભારીઓએ પણ પોતપોતાના
કાર્ય સંબંધી દૈનિક, માસિક, વાર્ષિક
તથા બહુ વાર્ષિક વૃત્તાંતનાં લેખી પત્રક
ઉપજાવી રાજાને નિવેદન કરવાં ॥ ૬૦૦ ॥

કેવળ રાજાના હિતમાં તત્પર રહેનાર
પ્રધાન પ્રજાને અપ્રિય થાયછે, ને કેવળ
પ્રજાના હિત કરનાર મંત્રીને રાજા ત્યાગ
કરેછે; એવા મોહોટા સમાન વિ-
રોધ છતે રાજા અને પ્રજા બન્નેનું હિત
થાય તે રીતે કાર્ય કરનાર પ્રધાન દુ-
ર્લભ છે ॥ ૬૦૧ ॥

મંત્રિણાં મિત્રસંધાને મિષજાં
સાંત્રિપાતિકે । કર્મણિ વ્યજ્યતે
પ્રજ્ઞા સ્વસ્થે કો વા ન પંડિતઃ ॥ ૬૦૨ ॥

નરાધિપા નીચજનાનુવર્તિનો
બુધોપદિષ્ટેન પથા ન યાંતિ યે ।
વિશન્ત્યતો દુર્ગમમાર્ગનિર્ગમં
સમસ્તસંવાધમનર્થપંજરમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

एकं भूमिपतिः करोति सचिवं रा-
ज्ये प्रमाणं यदा तं मोहाच्छ्रयते
मदः स च मदादास्येन निर्विद्यते ।
निर्विण्णस्य पदं करोति हृदयेत
स्य स्वतन्त्रस्पृहा स्वातन्त्र्यस्पृहया
ततः स नृपतेः प्राणेष्वभिद्रुह्यते ॥ ६०४ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

सन्मंत्रिणा वर्धयते नृपाणां लक्ष्मीमही-
र्धयशः समूहः । दुर्मंत्रिणा नाशयते त-
थैव एवं पुरावृत्तविदो वदन्ति ॥ ६०५ ॥

स किं सखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।
सदानुकूलेषु हि कुर्वते स्थितिं
नृषेष्वमात्येषु च सर्वसंपदः ॥ ६०६ ॥

नियक्तहस्तार्પितराज्यभारा-
स्तिष्ठन्ति ये सौधविहारसाराः ।
विढालवृन्दार्पितदुग्धपूराः
स्वपान्ति ते मूढाधियः क्षિतीन्द्राः ॥ ६०७ ॥

હવે રાજ્યમાં નીમેલો કોઈ પણ અધિકારી પોતાના અધિકારના બળથી પ્રજામાંના કોઈ પણ પાસે વેડ કરાવી વા તેની પાસેથી લાંચ ખાઈ વિગેરે કોઈ પણ પ્રકારનો બુ-લ્લમ કરતો સંભળાય, તો તેની રાજ્યે તપાસ કરવી ને ખરું હોય તો તેને સખ શિક્ષા

લેદ પામેલું કાર્ય સાંધવામાં મંત્રિની, ને સન્નિપાત રોગ સમય વૈદની બુદ્ધિ જ-ણાઈ આવેછે; સ્વસ્થ સમય કોણ પંડિત થતો નથી ! ॥ ૬૦૨ ॥

જે નીચજનને અનુસરનાર રાજા ડાહ્યા માણસોએ જીપદેશ કરેલ માર્ગ પ્રત્યે નથી ચાલતા, તે દુઃખે કરી પણ જેમાંથી નિ-કળી શકાય નહિ એવાં એમરથી બંધન કરેલાં અનર્થરૂપ પંજરમાં પડેછે ॥ ૬૦૩ ॥

જ્યારે રાજા, રાજ્યમાં એકલા પ્રધાનનેજ પ્રમાણ ગણેછે, ત્યારે તે પ્રધાનને મોહથી મદ થાયછે, ને મદથી દાસપણું ગમતું નથી, તેથી તેનાં લ્હયમાં સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા થાયછે; પછી સ્વતંત્રપણુની ઇચ્છાએ કરી, તે રાજાના પ્રાણ વિષે દ્રોહ કરેછે ॥ ૬૦૪ ॥

સારા મંત્રિ વડે રાજાનાં લક્ષ્મી, પૃથ્વી, ધર્મ તથા યશ સારી રીતે વૃદ્ધિ પામે-છે ને તેજ ખરાબ મંત્રીવડે નાશ પામે-છે, એમ ઇતિહાસ જાણનાર કહેછે ॥ ૬૦૫ ॥

જે રાજાને સારી શીખામણુ ન આપે તે મિત્ર શાનો, ને જે હિતરૂપ વચન ન સાં-લલે, તે રાજા શેનો ! કારણ સદા પરસ્પરે અનુકૂળ રાજા તથા પ્રધાનને વિષે સર્વ સંપત્તિ સ્થિતિ કરેછે ॥ ૬૦૬ ॥

જેમૂઠ બુદ્ધિવાળા રાજા, પ્રધાનના હા-થમાં રાજ્યકારભાર સોંપી કેવળ મેહેલમાં મોજમજા કરેછે, તે મીઠડાના સમૂહને દૂધ સોંપી સુઈ રહેછે, એમ જાણવું ॥ ૬૦૭ ॥

કરી તેવા બુદ્ધમનો એકદમ અટકાવ કરવો; કેમકે રાજ્યે પ્રજાને પોતાનું કુટુંબ બાળી તેની સર્વ પ્રકારથી રક્ષા કરવી યોગ્ય છે. એ વિષયમાં માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નગરે નગરે ચૈકં
કુર્યાત્સર્વાર્થચિંતકમ્ ।
ઉચૈઃસ્થાનં ધોરૂપં
નક્ષત્રાણામિવ ગ્રહમ્ ॥ ૬૦૮ ॥

રાજ્યે પ્રત્યેક શહેરમાં સર્વ કાર્યની તપાસ રાખવા માટે કુળ તથા ગુણવડે શ્રેષ્ઠ, સૈન્યેકરી ભયજનક, તથા નક્ષત્રોની મધ્યના ગ્રહની પેઠે તેજસ્વી એક એક સુખો રાખવા ॥ ૬૦૮ ॥

સ તાનનુપરિક્રામેત્સર્વાનેવ સ-
દા સ્વયમ્ । તેષાં વૃત્તં પરિણયેત્સ
મ્યગ્રાણેષુ તત્ત્વરૈઃ ॥ ૬૦૯ ॥

તેણે નિરંતર પોતાને તાબેના ગામથી તે નગરપર્યંતના સર્વ અધિકારિયોની પાસે જઈ જાતે તપાસ કરવી, ને પ્રજા પ્રત્યેની તેમની વર્તણૂક છુપા બાંસુસવડે જાણવી ॥ ૬૦૯ ॥

રાજ્ઞો હિ રક્ષાધિકૃતાઃ પરસ્વા-
દાયિનઃ શઠાઃ । મૃત્યા ભવંતિ
પ્રાયેણ તેભ્યો રક્ષેદિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૬૧૦ ॥

કારણુ રાજ્યમાં રહેલા અધિકારિયો બહુ કરી પારકું ધન હુરણુ કરનાર તથા હુઆ થઈ જાય છે માટે રાજ્યે પોતાનાથી પોતાની પ્રજાનું રક્ષણુ કરવું ॥ ૬૧૦ ॥

યે કાર્યિકેભ્યોઽર્થમેવ ગૃહ્ણીયુઃ
પાપચેતસઃ । તેષાં રાજ્જ્વમાદાય
રાજા કુર્યાત્પ્રવાસનમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

અને જે પાપપુદ્ધિવાળા અધિકારી, પોતાના કાર્ય માટે આવેલી પ્રજા પાસેથી લાંચ ખાયછે, તેઓની સર્વ મિલકત જપ્ત કરી તેમને દેશનિકાલ કરવા ॥ ૬૧૧ ॥

તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રામાનુપુરાણિ દેશાંશ્ચ સ્વયં સંવી-
ક્ષ્ય વત્સરે । અધિકારિણૈઃ કાશ્ચ
રંજિતાઃ કાશ્ચ કર્ષિતાઃ ॥ ૬૧૨ ॥

રાજ્યે પોતે પ્રતિ વર્ષે ગામ, નગર તથા દેશમાં ફરી, અધિકારિયોએ કઈ પ્રજાને રાજી તથા કઈ પ્રજાને પીડિત કરીછે ॥ ૬૧૨ ॥

પ્રજાસ્તાઃ સાધુભૂતેન વ્યવહારં ત્રિ-
ચિન્તયેત્ । ન મૃત્યુપક્ષપાતી સ્યા-
ત્પ્રજાપક્ષં સમાશ્રયેત્ ॥ ૬૧૩ ॥

તેનો તપાસ કરી યથાર્થપણાથી કાર્યનો નિશ્ચય કરવો, ને ઘણું કરી અધિકારિને રાજી ન રાખતાં પ્રજાને રાજી રાખવો ॥ ૬૧૩ ॥

પ્રજાશતેન સંદ્વિષ્ટં સંત્યજેદધિ-
કારિણમ્ । અમાત્યમાપિ સંવી-
ક્ષ્ય સકૃદન્ય યગામિનમ્ ॥ ૬૧૪ ॥

વળી ઘણી પ્રજાએ દ્વેષ કરેલા અધિકારીને રજા દેવી ને પ્રધાન પણ એકવાર અન્યાય કરનાર જાણવામાં આવે તો ॥ ૬૧૪ ॥

एकान्ते दंडयेत् स्पष्टमभ्यासाप-
कृतं त्यजेत् । अन्यायवर्तिनां राज्ये
सर्वस्वं च हरेन्नृपः ॥ ६१५ ॥

પણ રાજ્યે પ્રથમ પોતાની વર્તણુક સારી રાખવી જોઈએ, કેમકે તે જો પોતે ન્યાયથી વર્તે તો હોય, તોજ તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા તેનો ડર રાખી ન્યાયથી વર્તે પણ જો તે પોતે અન્યાયી હોય, તો તેના કાર્યભારી તથા પ્રજા બન્ને અન્યાયી થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલ છે કે,

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो
जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते
लोकतदंजुं वर्तते ॥ ६१६ ॥

શ્રેષ્ઠ જન જે આચરે, તે સાધારણ જન પણ આચરેછે, ને શ્રેષ્ઠ જેને માને તેને બીજા લોક પણ માનેછે ॥ ૬૧૬ ॥

તેમ શુકનીતિમા એથા અધ્યાયના પહેલા પ્રકારણમાં કહ્યું છે કે,

युगधर्मप्रवर्तको राजा धर्मप्रशि-
क्षणात् । युगानां न प्रजानां च
दोषः किं तु नृपस्य हि ॥ ६१७ ॥

રાજા, પ્રજાને ધર્માધર્મ શીખવવાથી સારા નરસાં યુગને પ્રવર્તાવનાર થાયછે, માટે ખરાબ સમય થવામાં યુગ તથા પ્રજાનો દોષ નથી, કેવળ રાજાનોજ દોષ છે ॥ ૬૧૭ ॥

प्रसन्नो येन नृपतिस्तदाचरति
वै जनः । लोभाद्भयाच्च किं
तेन शिक्षितं नाचरेत्कथम् ॥ ६१८ ॥

કારણ પ્રજા, જેણે કરી રાજા પ્રસન્ન થાય તેજ કર્મ, લોભ તથા ભયથી આચરેછે; તો તેણે સારી રીતે ઉપદેશ કરેલ કંઈ પણ કર્મ કેમ ન આચરે ॥ ૬૧૮ ॥

કારણ ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः
पापे पापाः समे समाः ।
राजानमनुवर्तते
यथा राजा तथा प्रजाः ॥ ६१९ ॥

રાજા સદાચરણી હોય તો પ્રજા સદાચર-
ણવાળી, પાપી હોય તો પાપ કરનારી તથા
પાપ પુણ્ય બન્નેમાં સમ હોય તો સમાન
થાયછે; કેમકે પ્રજા રાજાનેજ અનુસરેછે,
માટે જેવો રાજા તેવી પ્રજા થાયછે ॥ ૬૧૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

जनं सर्वजना नित्यं मन्यंते
महदर्चितम् । महतावमतो
यस्तु स सर्वैरवमन्यते ॥ ६२० ॥

નિરંતર મોહોટાઓએ માનેલા જનને સર્વ
જન માનેછે, તે જેનો મોહોટા તિરસ્કાર
કરે, તેનો સર્વ તિરસ્કાર કરેછે ॥ ૬૨૦ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य प्रायोऽन्योपि
करोति तत् । गतानुगतिको लोको
न लोकः पारमार्थिकः ॥ ६२१ ॥

ધણું કરી એકનું કર્મ જોઈ બીજા પણ
તેજ કરેછે; કેમ કે લોક બહુધા ગતાનુ-
ગતિક છે, વિચાર કરનાર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठे-
दिवानिशम् । जितेन्द्रियो हि श-
क्रोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ ६२२ ॥

મૃગયાક્ષા દિવાસ્વપ્નઃ પરિવાદઃ
સ્ત્રિયો મદઃ । તૌર્યત્રિકં વૃધાટયા
ચ કામજો દશકો ગણઃ ॥ ૬૨૩ ॥

પૈશ્યુન્યં સાહસં દ્રોહ ઈર્ષ્યામૂયા-
ર્થલૂપણમ્ । વાગ્દંડજં ચ પારુ-
ષ્યં ક્રોધજોઽપિ ગણોઽષ્ટકઃ ।
વ્યસનાનિ દુરંતાનિ
ચત્તેન વિવર્જयेत् ॥ ૬૨૪ ॥

પણ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

व्याघ्रादिभिर्वनचरैर्मयूराद्यैश्च
पक्षिभिः । क्रीडयेन्मृगयां कु-
र्यादुष्टसत्त्वान्निपातयन् ॥ ६२५ ॥

શૌર્યં પ્રવર્દ્ધતે નિત્યં લક્ષ્યસંધાન-
સાધનમ્ । અકાતરત્વં શસ્ત્રાસ્ત્રશી-
ઘ્રપાતનકારિતા ॥ ૬૨૬ ॥

વળી એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सर्वस्मादधिको दाता गूरस्त्वं धा-
र्मिकोऽस्मि । इति वाचं न शृणु-
यात् श्रावका वंचकास्तु ते ॥ ६२७ ॥

આત્માનં પ્રથમં રાજા બિનયેનોપપા-
દયેત્ । તતઃ પુત્રાસ્તતોમાત્યાસ્તતો
મૃત્યાસ્તતઃ પ્રજામ્ ॥ ૬૨૮ ॥

રાજાએ દિવસ રાત્રિ ઇન્દ્રિયોને જીતવાનો
યત્ન કરવો, કેમકે તે જીતેન્દ્રિય હોય તોજ
પ્રજાને વશ રાખવા સમર્થ થાયછે ॥ ૬૨૨ ॥

મૃગયા, જુગાર, દિવસે નિદ્રા, પારકી નિંદા,
ઘણી સ્ત્રિયો કરવિ, મધપાન, ને નૃત્ય, ગા-
યન તથા વાજીત્ર, અને વૃથા ભ્રમવું, એ સુ-
ખની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થનાર દશ ॥ ૬૨૩ ॥

તથા ચાડી, સાહસ, કપટથી મારવું, અ-
દેખાઈ, ખોટા આરોપ મૂકવા, પારકું ધન
હરણ કરવું વા માગનારને ન દેવું, ગાળો
દેવી તથા મારવા દોડવું, એ ક્રોધથી ઉત્પ-
ન્ન થનાર આઠ મળી, પરિણામ જેનું હુઃખ-
રૂપ છે, એવાં અઢાર વ્યસન રાજાએ
પ્રયત્નથી ત્યાગ કરવાં ॥ ૬૨૪ ॥

રાજાએ પાંજરામાં રાખી પાળેલાં વનચર
વ્યાઘ્રાદિ પશુ તથા મયૂરાદિ પક્ષિ સાથે
રમવું ને જંગલના સિંહ વ્યાઘ્રાદિ કૂર પ્રાણિ
ઓને નાશ કરવારૂપ મૃગયા કરવી ॥ ૬૨૫ ॥

કેમકે તેથી નિત્ય શૌર્ય, નિશાન સાંધ-
વામાં કૌશલ્ય, નિર્ભયતા તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર
જલદી વાપરવાનો અભ્યાસ વધેછે ॥ ૬૨૬ ॥

રાજાએ, “તમે સર્વથી અધિક દાતા, શૂ-
રવીર તથા ધર્મિષ્ઠ છો,” એવાં વચન સાં-
ભળવાં નહિ, કેમકે તે સંભળાવનાર ઠગ
હોયછે ॥ ૬૨૭ ॥

વળી પોતે પ્રથમ વિવેકી થવું ને પછી
પુત્ર, પ્રધાન, કાર્યભારી તથા પ્રજાને વિ-
વેકી કરવાં ॥ ૬૨૮ ॥

યૌવનં જીવિતં ચિત્તં છાયા લક્ષ્મી-
શ્ચ સ્વામિતા । ચંચલાનિ ષડેતાનિ
જ્ઞાત્વા ધર્મરતો ભવેત્ ॥ ૬૨૯ ॥

ને યૌવન, જીવિત, ચિત્ત, છાયા, લક્ષ્મી
તથા પ્રભુતા, એ છને ચંચળ જાણી સ-
દાચરણી થવું ॥ ૬૨૯ ॥

સુજનૈઃ સંગતં કુર્યાત્ ધર્માય ચ
સુખાય ચ । સેવ્યમાનસ્તુ સુજ-
નૈર્મહાનતિવિરાજતે ॥ ૬૩૦ ॥

અને ધર્મ તથા સુખ વાસ્તે સજ્જનોની
સંગત કરી; કેમકે સજ્જનોએ સેવેલે
રાજા અતિ શોભેછે ॥ ૬૩૦ ॥

નિત્યં મનોપહારિણ્યા વાચા પ્રલ્હા-
દયેજ્જગત્ । ઉદ્વેજયતિ ભૂતાનિ ક્રૂર-
વાક્ ધનદોષિ સન્ ॥ ૬૩૧ ॥

વળી નિરંતર મનોહર વાણીવડે પ્રભુને
રાજી રાખવી, કેમકે ધન દેનાર પણ જો
કઠોર બોલનાર હોય તો પ્રણિયોને ઉ-
દ્વેગ કરેછે ॥ ૬૩૧ ॥

એ રીતે પોતે ન્યાયથી વર્તી રાજ્યે પોતાના સર્વ કાર્યભારીને પણ તે રીતે વ-
ર્તવાની ફરજ પાડવી, જેનો દાખલો લઈ પ્રજા ન્યાયથી વર્તે. પણ જેમ એક કુટુંબના
વડીલને તેના કુટુંબમાંના સર્વને નિયમથી વર્તાવવા માટે કડપ રાખવો પડેછે, તેમ
રાજ્યે પણ ઘણાંક કુટુંબ મળી થયેલા એક પ્રજારૂપ મહા કુટુંબને નિયમમાં રાખવા
માટે પોતાનો કડપ રાખવો જોઈએ. માટે તેણે પોતાની રાજધાની ઉત્તમ પ્રકારની
અને મેહેલ તથા રાજસભા સુશોભિત કરવાં, ઉત્તમ સાથે ફરવું, અંગરક્ષક રાખવા
ભાઈયોને વૃત્તિ નેમી દેવી, પોતે તથા પ્રજાએ ચુંટી કાઢેલ અધિકારિયોની રાજસભા કરી
તેમા વધુમતે કામ કરવું, અને વૃથા વખત શુભાવવો નહીં. શુકનીતિના પેહેલા અ-
ધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાનાવૃક્ષલતાકીર્ણે પશુપક્ષિગ-
ણાવૃત્તે । સુબહૂદકધાન્યે ચ સુ-
ળકાષ્ઠસુખે સદા ॥ ૬૩૨ ॥

રાજ્યે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષ તથા લતા-
વાળા, પશુ તથા પક્ષીગણે કરી શુકત, ઘણા
જળ તથા ધાન્યવાળા, સદા આરા તથા
બળતણ મળી શકે તેવા ॥ ૬૩૨ ॥

સુરમ્યસમભૂદેશ નાતિદૂરમહી-
ધરે । અર્ધચંદ્રાં વર્તુલાં વા ચ-
સુરસાં સુશોભનામ્ ॥ ૬૩૩ ॥

અને કંઈક દૂર છે પર્વત જેને એવા સ-
પાટ ભૂમિવાળા મનોહર દેશમાં, સુ-
શોભિત, અર્ધચંદ્રાકાર વર્તુલ, વા એ-
ખંડી ॥ ૬૩૩ ॥

ચતુર્દિશુ ચતુર્ધારાં સુમાર્ગારામ-
વીથિકામ્ । સપ્રાકારાં સપરિ-
સ્વાં રાજધાનીં પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૬૩૪ ॥

ચાર દિશાએ ચાર દરવાજાવાળી, સારા
માર્ગ તથા તે ઉપર રોપેલા વૃક્ષોની પં-
ક્તિવાળી, અને આધ્યે સહિત કિલ્લાવાળી
રાજધાની કરવી ॥ ૬૩૪ ॥

રાજગૃહં સભામધ્યં ગવાશ્વમજશા-
લિકમ્ । પ્રશસ્તવાપીકૂપાદિજલ-
યંત્રેઃ સુશોભિતમ્ ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્રાસ્ત્રધારિસંયુક્તં
પ્રાકારં સુષ્ટુ યંત્રકમ્ ।
દિવા રાત્રૌ સશસ્ત્રાસ્ત્રૈઃ
પ્રતિકક્ષાસુ ગોપિતમ્ ॥ ૬૩૬ ॥

રાજા રાજસભા કાર્યા સુગુપ્તા
સુમનોરમા । જલોર્ધ્વપાતિયં-
ત્રૈશ્ચ યુતા સુસ્વરયંત્રકૈઃ ॥ ૬૩૭ ॥

વાતપ્રેરકયંત્રૈશ્ચ યંત્રૈઃ કાલપ્રબો-
ધકૈઃ । પ્રતિષ્ઠિતા ચ સ્વાંદર્શ-
સ્તથા ચ પ્રતિરૂપકૈઃ ॥ ૬૩૮ ॥

તથાવિધામાત્યલેખ્યસંખ્યાધિકૃત-
શાલિકાઃ । કર્તવ્યાશ્ચ પૃથક્સ્વે-
તાસ્તદર્થાશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૬૩૯ ॥

તતઃ પરં ચતુર્દિશુ પ્રજાનાં નિલ-
યાનિ ચ । સેનાધિપાઃ પદાતીનાં
ગણઃ સાદિગણસ્તતઃ ॥ ૬૪૦ ॥

બૃહન્નાલિકયંત્રાણિ ગજપાલગ-
ણસ્તતઃ । કર્માદેષાં ગૃહાણિ સ્યુઃ
શોભનાનિ પુરે સદા ॥ ૬૪૧ ॥

રાજમાર્ગમુખાનિ સ્યુર્ગૃહાનિ સક-
લાન્યપિ । ગૃહપૃષ્ઠે સદા વીથિ
મલનિર્હરણસ્થલમ્ ॥ ૬૪૨ ॥

તેમાં મધ્યમાં સભાવાળું, પોતાના ખાનગી
બગદ, ગાય, ઘોડા તથા હાથીને બાંધવાની
શાળાવાળું, સુંદર વાવ તથા કુવા આદિના
જળસંબંધી યંત્રે કરી સુશોભિત ॥ ૬૩૫ ॥

શસ્ત્ર અસ્ત્ર ધરનાર પોહોરેગિર જેમ. ફરે
છે એવા કિલ્લાવાળું, નાના પ્રકારના કાર્ય
સાંધવાનાં સુંદર યંત્રવાળું અને શસ્ત્ર તથા
અસ્ત્રવાળા ચોકીદારોએ દિવસ રાત્રિપ્રત્યેક
વિભાગમાં રક્ષણ કરેલું રાજ ગૃહ કરવું ૬૩૬

અને રાજ્યનું કામ તપાસવા માટે રાજ-
ગૃહની બહાર સારી રીતે રક્ષણ કરેલી
અત્યંત મનોહર, જળ ઉડવાના પુવારા
તથા સુંદર સ્વરવાળા યંત્રે કરી ચુકતા ૬૩૭

વાયુનો સંચાર કરનાર તથા વખત જ-
ણાવનાર યંત્રવાળી, અને સુંદર અરી-
સા તથા છબીઓવાળી રાજસભા ક-
રવી ॥ ૬૩૮ ॥

તેજ પ્રમાણે પ્રધાન, દફતરી, સભાસદ
તથા બીજા અધિકારિઓની, તેમનું પોત-
પોતાનું કામ કરવા માટે બુદ્ધી બુદ્ધી
કચેરીઓ કરવી ॥ ૬૩૯ ॥

તે પછી ચારે દિશામાં પ્રજાનાં ઘર
કરવાં, પછી સેનાપતિ, પાયદળ ઘોડે-
સ્વાર ॥ ૬૪૦ ॥

તોપખાનું તથા હસ્તિદલ, એમનાં અનુક્રમે
પુરનેવિષે સદા સુંદર ઘર કરવાં ॥ ૬૪૧ ॥

પણ તે સમગ્ર ઘરનાં મુખ રાજમાર્ગ
પ્રત્યે રાખવાં ને પ્રત્યેક ઘરની પાછળ સદા
મેલું લઈ જવામાટે ગલી રાખવી ॥ ૬૪૨ ॥

રાજમાર્ગાસ્તુ કર્તવ્યાશ્વતુર્દિશું નૃપ-
ગૃહાત્ । પળ્યમાર્ગાસ્તથા ચૈવ પુર-
ગ્રામાદિષુ સ્થિતાઃ ॥ ૬૪૩ ॥

માર્ગાન્ સુધાશર્કરૈર્વા ઘટિતાન્પ-
તિવત્સરમ્ । એવં હિ પત્તનં કુર્યા-
દ્રામં ચૈવ નરાધિપઃ ॥ ૬૪૪ ॥

પુરેષુ બાંધવૈર્મિત્રૈઃ સ્વસામ્યપ્રાઃ
પિતૈર્ગુણૈઃ । પ્રકૃતિર્ભિર્નૃપો ગ-
ચ્છેન્ન નીચૈસ્તુ કદાચન ॥ ૬૪૫ ॥

પૃષ્ઠગ્રાગાન્ કૂરવેષાન્
નતિનીતિવિશારદાન્ ।
સિદ્ધાસ્ત્રનગ્રશસ્ત્રાંશ્ચ
મટાનારાન્નિયોજયેત્ ॥ ૬૪૬ ॥

દાયાદાનામૈકમત્યં રાજઃ શ્રેય-
સ્કરં પરમ્ । અતઃ સ્વભોગસદ-
શાન્ દાયાદાન્ કારયેન્નૃપઃ ॥ ૬૪૭ ॥

રાજ્યવિભનાચ્છેયો ન ભૂપાનાં
ભવેત્સલુ । અલ્પીકૃતં વિભાગેન
રાજ્યં શત્રુર્જિઘૃક્ષાતિ ॥ ૬૪૮ ॥

સુહૃદ્મિત્રાતૃભિઃ સાર્ધં સભાયાં
પુત્રબાંધવૈઃ । રાજકૃત્યં સેનૈશ્ચ
સમ્યાગૈશ્ચિતયેત્સદા ॥ ૬૪૯ ॥

પૃથક્ પૃથક્ મતં તેષાં લેખયિત્વા
સસાધનમ્ । વિમૃશેત્ સ્વમતેનૈવ
યત્કુર્યાદ્દિહુસંમતમ્ ॥ ૬૫૦ ॥

અને પુર અથવા ગામમાં રાજગૃહથી
ચારે દિશામાં રાજમાર્ગ તથા બળરતા
માર્ગ કરવા ॥ ૬૪૩ ॥

ને તે માર્ગ પ્રતિ વર્ષે કાંકરા પાથરી સમા-
કરાવવા. એ રીતે રાજ્યે નગર તથા ગ્રામ
રચવાં ॥ ૬૪૪ ॥

વળી તેણે પોતા સરખા ગુણવાળા પોતા-
ના બાંધવ, મિત્ર તથા પ્રધાને સહિત શેહે-
રમાં ફરવું, પણ ક્યારેય નીચ સાથે ફરવું
નહીં ॥ ૬૪૫ ॥

ને જ્યારે ફરવા નિકળવું ત્યારે પોતાની
પાસે આગળ તથા પાછળ ભયંકર વધવા-
ળા, નમ્રતા તથા નીતિમાં થતુર, હથિયાર
વાપરી બાણનાર તથા ઉઘાડી તરવાર-
વાળા શૂરવીર રાખવા ॥ ૬૪૬ ॥

વળી લાઘ્યોનું ઐક્ય રાજનું પરમ શ્રેય
કરનાર છે, માટે તેણે રાજ્યના ભાગ
પાડ્યા શિવાય તેમને પોતા સરખા
ભાગ ભાગવનાર કરવા ॥ ૬૪૭ ॥

કારણ રાજના ભાગ પાડ્યાથી રાજ્યોનું
જરૂર શ્રેય થતું નથી કેમકે વિભાગે કરી
સ્વલ્પ થયેલા રાજ્યને શત્રુ જીતી લઈ
લેવા ઇચ્છેછે ॥ ૬૪૮ ॥

વળી રાજ્યે નિત્ય સભામાં મિત્ર, ભાઈ,
પુત્ર, સંબંધી, સેનાપતિ તથા સભાસદો
સાથે રાજકાર્યનો વિચાર કરવો ॥ ૬૪૯ ॥

ને તેમને પ્રત્યેકને યુક્તિ સહિત જુદો
જુદો મત લખાવી પોતાના મતે વિચાર
કરવો, અને જે બહુ સંમત હોય તે ક-
રવું ॥ ૬૫૦ ॥

નયેત્કાલં વૃથા નૈવ સદા સ્ત્રીમદ્ય-
સેવનૈઃ । યત્કાલે જીવિતં કર્તુ ત-
ત્કાર્યં દ્રાગશંકિતમ્ ॥ ૬૧૧ ॥

પણ સદા સ્ત્રી તથા મધ્યમાને કરી ફેકટ
કાળ કાઢવો નહિ; ને જે કાળે જે કાર્ય
કરવા યોગ્ય હોય તે કાળે તે નિઃશંક થઈ
જલદી કરવું ॥ ૬૧૧ ॥

વળી રાજ્યે પોતાના પડોશી તથા દૂરના રાજ્યો સાથે પોતાની તથા તેમની
પ્રજામાં પરસ્પરે વ્યાપાર વધે તે રીતેની પોતાના એલચીદ્વારા સમજૂત કરવી, અને
તેમની નિષ્ઠા પોતાના રાજ્ય ખાતે કેવી છે તેની પૂર્ણ તપાસ રાખવી. તેઓ જો પો-
તાના કરતાં બળવાન હોય તો તેમની સાથે વિગ્રહ કરવો નહિ, પણ સદા મિત્રાચારી
રાખવી. અને તેઓમાં જે કળા કૌશલ્ય અધિક હોય તે ગ્રહણ કરી પોતે પણ બળ-
વાન થવું. કદી કંઈ નિમિત્ત કાઢી પોતાથી બળવાન શત્રુ ચઢાઈ કરી આવે તો તે-
ટાણે નમી દઈ, પોતાનો બચાવ કરી લેવો. કારણ સમય પ્રમાણે વર્તવામાં લાભ છે.
તેમ કદી પોતાને કોઈ રાજ્ય ઉપર કંઈ પણ જરૂરના કારણ માટે ચઢાઈ લઈ જવી પડે
તો પ્રથમ પોતાની ચાલતી સ્થિતિ તપાસી પોતામાં પૂર્ણતા ભાસે ને તે રાજ્ય સમ-
જૂતિ ઉપર ન આવે તો ચઢાઈ કરવી; અને જીત્યા પછી તેનો મૂલક જોડી લેવો નહિ
પણ તેને પોતાનો તાબેદાર રાજ્ય કરવો. મનુસ્મૃતિના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

મધ્યમસ્ય પ્રચારં ચ વિજિગીષોશ્ચ
ચેષ્ટિતમ્ । ઉદાસીનપ્રચારં ચ શ-
ત્રોશ્ચૈવ પ્રયત્નતઃ ॥ ૬૧૨ ॥

રાજ્યે ધીજી મધ્યમ સત્તાવાળા, મુલક
જીતવા ઇચ્છનાર, કોઈની તમા ન રાખ-
નાર તથા શત્રુતા કરનાર રાજાનું ચેષ્ટિત
પ્રયત્નથી જોતા રહેવું ॥ ૬૧૨ ॥

તાન્સર્વાનભિસંદધ્યાત્સામાદિભિ-
રુપક્રમૈઃ । વ્યસ્તૈશ્ચૈવ સમસ્તૈશ્ચ
પૌરુષેણ નયેન ચ ॥ ૬૧૩ ॥

ને તે સર્વને સામ, દાન, ભેદ તથા દંડ-
માંના એકેક વા તે સમસ્ત ઉપાયે કરી,
અથવા કેવળ સામ તથા દંડવડે વશ્ય
રાખવા ॥ ૬૧૩ ॥

સર્વેષાં તુ વિદિત્વૈષાં
સમાસેન ચિકીર્ષિતમ્ ।
સ્થાપયેત્તત્ર તદ્વંશ્યં
કુર્યાન્ન સ સમક્રિયામ્ ॥ ૬૧૪ ॥

અને જીતેલી સર્વ પ્રજાનો અભિપ્રાય
સંક્ષેપથી જાણી, તે દેશમાં ત્યાંનાજ રા-
જવંશીને ગાદીએ બેસાડવો, ને તેણે પો-
તાને રાજગાદિ આપનારને તાબે રહી
ન્યાયથી રાજ્ય ચલાવવું ॥ ૬૧૪ ॥

• તેમ શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જિતાનાં વિષયે સ્થાપ્યં
ધર્માધિકરણં સદા ।
શ્રુતિં દદ્યાન્નિર્જિતાનાં
તત્ત્વરિત્ત્રાનુરૂપતઃ ॥ ૬૧૫ ॥

જીતી તાબે કરેલા રાજાના દેશમાં તેની
વર્તણુકની દેખરેખ રાખવા માટે સદા છા-
વણી સહિત મંત્રી રાખવો, ને કંઈ મોટા
અપરાધને લીધે જેનો દેશ પોતાના રાજ્ય
સાથે જોડી લીધો હોય તેવા રાજાને તેની
યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર બાંધી દેવો ॥ ૬૧૫ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પિતૃપૈતામહં સ્થાનં યો યસ્યાન્ન
જિર્ગીષતે । સ તસ્ય સહજઃ શત્રુ-
સ્ત્વેદ્યોઽપિ પ્રિયે સ્થિતઃ ॥ ૬૫૬ ॥

સામાદિદંડદર્યતો નયઃ પ્રોક્તઃ
સ્વયંભુવા । તેષાં દંડસ્તુ પા-
પીયાંસ્તં પચ્ચાદ્વિનિયોજયેત્ ॥ ૬૫૭ ॥

ઉત્તિષ્ઠમાનસ્તુ પરો નોપેક્ષ્યઃ ય-
થ્યમિચ્છતા । સમૌ હિ શિષ્ટૈરામ્ના-
તૌ વર્ત્સ્યન્તાવામયઃ સ ચ ॥ ૬૫૮ ॥

મિત્રોઽમાત્યસુહૃદ્વર્ગા યદાસ્યુ-
દ્દંભક્તયઃ । શત્રૂણાં વિપરીતા-
ચ્ચ કર્તવ્યો વિગ્રહસ્તદા ॥ ૬૫૯ ॥

વળી આપત્ સમય રાજ્યે પોતાનું કામ કાઢી લેવા વિષે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત
શાંતિપર્વના આપદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વહેદમિત્રં સ્કંધેન યાષ્ટકાલવિ-
પર્યયઃ । સ્વાનુકૂલે તુ તત્પ્રાપ્તે
ભિંદ્યાદ્દટમિવાશ્મનિ ॥ ૬૬૦ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અનુલોમેન બલિનં પ્રતિલોમેન
દુર્બલમ્ । આત્મતુલ્યબલં શત્રુ
વિનયેન બલેન વા ॥ ૬૬૧ ॥

કૌર્મે સંકોચમાસ્થાય પ્રહારાનપિ
મર્શયેત્ । કાલે કાલે ચ મતિમા-
નુત્તિષ્ઠેત્કૃષ્ણસર્પવત્ ॥ ૬૬૨ ॥

જે જેના બાપદાદાથી મળેલા સ્થાનને
જીતવા ઇચ્છે તે તેનો સહજ શત્રુ છે,
માટે તે કદી તેના પ્રિયમાં રહ્યો હોય
તો પણ તેણે મારવા લાયક છે ॥ ૬૫૬ ॥

પ્રજાપતિયે સામથી દંડપર્યંત નીતિ કહી
છે, તેમાં દંડનીતિ પાપિષ્ઠ છે, માટે તેની
છેવટે યોજના કરવી ॥ ૬૫૭ ॥

પોતાનું હિત ઇચ્છનાર રાજ્યે ઉત્પન્ન થતા
શત્રુની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, કેમ કે શિષ્ટ
પુરુષોએ રોગ તથા શત્રુને એક સરખા
કહ્યા છે ॥ ૬૫૮ ॥

જ્યારે પોતાના મિત્ર, અમાત્ય તથા સુ-
દ્ધર્મ પોતામાં દબલકિતમાન હોય ને
શત્રુના તેનાથી વિપરીત હોય ત્યારે યુદ્ધ
કરવું ॥ ૬૫૯ ॥

જ્યાંસુધી વખત પ્રતિકૂળ હોય ત્યાંસુધી
શત્રુને ખલે બેસાડી ફેરવેવો, પણ જ્યારે
અનુકૂળ વખત આવે ત્યારે પાહાણાપર
ઘડાની પેઠે નીચે પછાડવો ॥ ૬૬૦ ॥

રાજ્યે પોતાથી બળવાન શત્રુને અનુકૂ-
ળતાથી, દુર્બળ શત્રુને પ્રતિકૂળતાથી તથા
પોતા સમાન બળવાળા શત્રુને વિનય
તથા બળથી વશ્ય કરવા ॥ ૬૬૧ ॥

બુદ્ધિમાન રાજ્યે વખતને અનુશરી કા-
ચબાની પેઠે સંકોચ પામી શત્રુના પ્રહા-
રને સહન કરવા. પણ વખત આવે કાળા
નાગની પેઠે કુંદાડો મારી ઉભા થવું ૬૬૨

સંધિઃ કાર્યોઽપ્યનાર્યેણ વિજ્ઞાય
પ્રાણસંશયમ્ । પ્રાણૈઃ સંરક્ષિતૈઃ
સર્વં યતો ભવતિ રક્ષિતમ્ ॥ ૬૬૩ ॥

પ્રાણ રહેવા વિષે સંશય ભાસે તો અનાર્ય
સાથે પણ સંધિ કરવી, કેમકે પ્રાણની
રક્ષા કરેથી સર્વ રક્ષિત થાયછે ॥ ૬૬૩ ॥

સુમંત્રિતં સુવિક્રાંતં સુયુદ્ધં સુપ-
લાયિતમ્ । કાર્યકાલે યથાશ-
ક્તિ કુર્યાન્નતુ વિચારયેત્ ॥ ૬૬૪ ॥

રાજ્યે સારી રીતે વિચાર કરવો, પરાક્રમ
કરવું, વઢવું અથવા ભાગી જવું, એમાંથી
કામ પડે જે કરવું ઘટે તે યથાશક્તિ ક-
રવું તેમાં વિચાર કરવો નહિ ॥ ૬૬૪ ॥

વળી ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ત્યજેદેકં કુલસ્યાર્થે ગ્રામસ્યાર્થે
કુલં ત્યજેત્ । ગ્રામં જનપદસ્યાર્થે
આત્માર્થે પૃથિવીં ત્યજેત્ ॥ ૬૬૫ ॥

કુળના બચાવ માટે એકને, ગામના બ-
ચાવ માટે કુળને, દેશના બચાવ માટે
ગામને તથા પોતાના બચાવ માટે પૃથ્વીને
જરૂર પડે તો તજી દેવાં ॥ ૬૬૫ ॥

પુનર્વિત્તં પુનર્મિત્રં પુનર્ભાર્યા
પુનર્મહી । एतत्सर्वं पुनर्लभ्यं
न शरीरं पुनः पुनः ॥ ૬૬૬ ॥

કેમકે ધન, મિત્ર, ભાર્યા તથા પૃથિવી એ
સર્વ ફરી મળી શકેછે પણ શરીર મ-
ળતું નથી ॥ ૬૬૬ ॥

પણ જ્યારે કોઈ સાથે યુદ્ધ કરવું પડે, ત્યારે દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે પથરાઈ ગ-
યેલું સૈન્ય જલદી એકતું કરવાની, તેને ત્વરાથી યુદ્ધમાં મોકલવાની, યુદ્ધની જગ્યાએ
અને પોતાના દેશમાંના તમામ લશ્કરી મથકો ખાતે તુરત સમાચાર મોકલવા તથા
ત્યાંથી મંગાવવાની, તેમજ લશ્કર માટે ખોરાકી પોશાકી તથા લડવા માટે લડાઈની
સામગ્રી જલદી એકઠી કરી તેને પોહોંચાડવા વિગેરેની ઘણીજ જરૂર પડેછે. તેવા
સમયમાં જલદી લાવ લઈ જાવ કરનાર, તુરત સંદેશો પોહોંચાડનાર તથા વિગતવાર
સમાચાર લઈ જનાર સાધનો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડેછે. માટે રાજ્યે પોતાના દે-
શમાં અગ્નિ વા વિજળીથી જલદી ચાલનાર રથ તથા સમુદ્રમાં નૌકા, તુરત સંદેશો
પોહોંચાડનાર વિદ્યુદ્ધન અને વિગતવાર સમાચાર લઈ જનાર તપાલરૂપ સાધનો દાખલ
કરવાં. તે પ્રજાને ઉત્તેજન આપી તે દ્વારા એક જાતિનાં ધંધાની રીતે દાખલ કરા-
વવાં અથવા પોતે તે પ્રત્યેકનાં જુદાં જુદાં ખાતાં ઉભાં કરવાં, ને તેના ઉપર જે અર્થ
કરવા ન્હન જોઈએ, તે રાજની જામીનગીરી આપી પ્રજા પાસેથી વ્યાજવડે રાજ્ય ખુ-
શીથી કઢાવવું અર્થાત્ જે ખુશીથી નાણું ધીરવા માગે તેની પાસેથી લેવું. તેનું વ્યાજ
દર છ છ માસે ચડ્યા ચડ્યું હેતા જવું; જેથી પ્રજામાં આંટ વધેછે, ને ફરી કામ
ખડવાં જેટલું નાણું જોઈએ તેટલું તે ખુશીથી આપેછે. એ રીતે પ્રજા પાસેથી નાણું
કઢાવી સ્થાપેલાં એ ત્રણે ખાતાંનો વહિવટ જુદો જુદો રાખવો, પ્રત્યેક ખાતામાં જે

થાપણ રોકાતી હોય, તેનું વ્યાજ દેવાય, મુદ્દલમાંથી પ્રતિવર્ષે થોડું દેખું પ્રીટે, અને તે ખાતાનો ચાલુ તથા મરામત માટેનો ખર્ચ નિકળે, તે રીતે તે ખાતાનો પોતા શીખે જે કોઈ જે રીતનો જેટલો ઉપયોગ કરે, તેની પાસેથી તે રીતના તેટલા ઠેરાવેલા પૈસા લેવા, જેથી કોઈને તે ખાતાનો ઉપયોગ ભારી પડે નહિ. એ ત્રણે ખાતાં જેમ રાજાને લગાઈ સમય બહુ ઉપયોગી છે, તેમ પોતાના દેશમાં પ્રજાને પરસ્પરે સગવડથી વહિવટ કરવા, વ્યાપાર વધારવા, દુષ્કાળ સમય પ્રજાને ભૂખમરાથી બચાવવા, સમાધાની જાળવવા ને તેથી દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. માટે તે રાજાએ પોતાના દેશમાં અવશ્ય ચાલુ કરવાં યોગ્ય છે. એ રીતે કહ્યાપ્રમાણે પોતાની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારથી રક્ષણ કરવા રાજા બંધાયેલો છે કારણ પ્રજા, એ તેનું મહા કુટુંબ ને તે પોતે તેનો વડીલ છે, તો તેણે કુટુંબના વડીલની પેઠે પોતાની પ્રજાની સર્વ પ્રકારથી સાચવણુ રાખવી જોઈયે. માનવધર્મશાસ્ત્રના સાતમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्य-
मात्मनः । युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च प-
रिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ૬૬૭ ॥

એ પ્રમાણે રાજાએ પોતાનું જે કંઈ કર્તવ્ય હોય તે સર્વ કરી, ઉદ્યોગી તથા સાવધાન થઈ પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું ॥ ૬૬૭ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानां
परिपालनम् । निर्दिष्टफलभो-
क्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ૬૬૮ ॥

કેમકે પ્રજાનું પાલન કરવું એજ ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ છે, ને તેવા ધર્મવડેજ રાજા કહેલા કરાદિ ફળને ભોગવવા યોગ્ય થાયછે ॥ ૬૬૮ ॥

विक्रोशंत्यो यस्य राष्ट्रात् ध्रियंते
दस्युभिः प्रजाः । संपश्यतः स-
मृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ૬૬૯ ॥

અને કારભારી સહિત જે રાજાના દેખતાં પ્રજા ચોરાથી હુંટાઈ જાય ને પોકાર કરતી રહે, તે રાજાને જીવતાંજ મુલેલ જાણવો ॥ ૬૬૯ ॥

તેમ શાંક્રધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

उत्स्वातान्प्रतिरोपयन्कुसुमितांश्चि-
न्वन् लघून्वर्धयन्नत्युच्चान्नमयन्नतान्स-
मुदयन्विश्लेषयन्संहतान् । क्रूरा-
न्कंटकिनो बहिर्निरसयन्मलानान्
पुनः सेचयन् मालाकार इव प्रपंच-
चतुरो राजा चिरं नंदति ॥ ૬૭૦ ॥

ઉપડી ગયેલાને ફરી રોપતા, પુષ્પિત થયેલામાંથી ફુલ વીણતા, નાનાને વધારતા, અતિ વધેલાને નમાવતા, નમી ગયેલાને સમા કરતા, એકઠા મળી ગયેલાને જુદા પાડતા, કૂર તથા કાંટાવાળાને બહાર કાઢતા અને કરમાઈ ગયેલાને ફરી પાણી સિંચતા માળીની પેઠે, પ્રપંચમાં ચતુર રાજા ઘણાક કાળસુધી સુખ ભોગવેછે ॥ ૬૭૦ ॥

એ કીતે રાજાને વર્તાવા કહેલ છે, તે ઉપરાંત તેના વર્તમાન સમયમાં, જો તેને પોતાની પ્રજા કરતાં ખીજા રાજ્યની પ્રજાએ કળા-કૌશલ્યમાં વધારે સુધરેલી તથા

બળવાન ભામે, તો તેણે તે તે પ્રજામાં જે કંઈ વિશેષ ગુણ હોય, તે પોતાની પ્રજામાં પાઠશાળાદ્વારા દાખલ કરાવી તેને તેમના જેવી સુધરેલી તથા બળવાન કરવી. જેથી તે બીજાથી પરાભવ પામી શકે નહિ. વળી પોતાની રાજ્ય કરવાની રીતિ કરતાં બે બીજા રાજાની સારી હોય, તો તેણે તે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરવી, ને જેમ બને તેમ પ્રજા તથા પોતાનું ઐક્ય વધે તેવી રીતે રાજ્ય ચલાવવું. અર્થાત્ રાજ્યના તમામ ખાતાઓમાં તેને સુધરેલા રાજ્યોની રાજરીતિ દાખલ કરી, પોતાની પ્રજાને પ્રેમ મેળવી રાજ્યને એવી રીતે દૃઢ કરવું કે, તે પોતાથી બળવાન શત્રુએ પણ જીતી શકાય નહીં. એ પ્રકારે રાજ ચલાવનાર રાજા પ્રજાને પિતા કેહેવાયછે. તેના પ્રત્યે પ્રજાએ પોતાના વડીલવત્ ભાવ રાખવો, ને તેણે બાંધેલ નિયમોનું ઉલ્લંઘન કોઈ કાળે પણ કરવું નહિ. કારણ પ્રજાની અનુકૂળતાથી રાજાનું રાજ્ય સુદૃઢ થાયછે, ને રાજ્યે બાંધેલા નિયમોથી પ્રજા સુરક્ષિત રહેછે. અને તે નિયમોને અનુસરી ચાલવાયે કરી રાજ્ય તરફથી સદા કુશળ રહેવાયછે. તેમ જનસમુદાયમાં પણ સદા કુશળ રહેવામાં કદી ગાફલ રહેવું નહિ. જેમ રાજ્યતરફથી કુશળ રહેવામાં રાજનિયમોને અનુસરી ચાલવું પડેછે, તેમ લોકો તરફથી કુશળ રહેવામાં વ્યાવહારિક નીતિ રીતિયે વર્તવું પડેછે. પ્રથમ લોકમાં જવા આવવા સમય સ્વચ્છતાદિ રાખવાવિષે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નીચરોમનસ્વદમશ્રુ:

સુવેષોડ્ સ્વળોજ્જ્વલ: ।

સાતત્રપદત્રાણો

વિચરેદ્યુગમાત્રદ્વક્ ॥ ૬૭૧ ॥

રોમ, નખ તથા દાઢી મૂછના મોવાળા કતરાવી ટુંકા કરી, ઉજવળ યઇ, સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરી, હાથમાં છત્રી લઇ, પગમાં જોડા પહેરી, અને ઉદ્વતાઇ છોડી, પોતાની આગલ ચાર હાથ પર્યંત નજર રાખી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવું ॥ ૬૭૧ ॥

કારણ સ્વચ્છ થઇ સ્વચ્છ વસ્ત્ર ધારણ કરેલ મનુષ્ય લોકોમાં જ્યાં જાય ત્યાં સન્માન પામેછે. કદી કોઈ અભાગ્યાને ઘેર ગયો હોય તો પણ તેને તે ઘરનો ધણી એકાએક તિરસ્કાર કરી શકતો નથી, પણ તેને સન્માનથી આવવાનું કારણ પૂછેછે. પણ તેજ માણસ બે ગંદુ તથા મલીન વસ્ત્ર ધારણ કરેલ હોય તો તેને પ્રથમ કોઈ ઘરમાંજ પેસવા દેતું નથી. વળી સાથે છત્રી હોય તો તેવડે સૂર્યનાં કિરણ, ઉડતી રજ, પવન તથા વર્ષાદથી તેમજ પશુ આદિ જનવરથી પોતાના શરીરનું રક્ષણ કરી શકાયછે. અને પોતાથી ચાર હાથને અંતરે નીચે નજર કરી ચાલવાથી ઠંસ લાગવાનો, ખાડા ખખડાની અંદર પગ પડતાં તે મરડાઇ જવાનો અથવા પડી જવાનો તથા સર્પાદિ ઝેરી જંતુ પગમાં અથડાવાથી કરડવાનો તેમજ નિરપરાધિ જંતુ પગ તળે કચરાઈ જવાથી વિના કારણે તેની હિંસા થવાનો ભય રહેતો નથી. ચાણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દૃષ્ટિપૂતં મ્યસેત્પાદં વસ્ત્રપૂતં
પિબજ્જલમ્ । શાસ્ત્રપૂતં વદે-
દ્વાકયં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥૬૭૨॥

દૃષ્ટિથી ભેદને પગ મૂકવો, વસ્ત્રથી ગાળીને
પાણી પીવું, શાસ્ત્રને અનુસરી વાક્ય ઓ-
લવું અને મનથી વિચારી નિર્દોષ હોય
તે આચરવું ॥ ૬૭૨ ॥

પણ જ્યાં આગળ પાછળ, વા પડતીથી કોઈ પણ પ્રકારનો શરીરને લય થવાને
સંભવ હોય, ત્યાં એકજ રીતે નજર રાખી ચાલવાને બદલે ચાતરફ નજર રાખી ચાલવું
હવે “કોઈ પણ વસ્તુ સ્થિર નથી,” એ સૃષ્ટિનિયમ પ્રમાણે સ્થાવરજંગમાત્મક
સર્વ પ્રાણિયોના શરીરમાં નિત્ય ચોક્કસ ક્રિયા થઈ કેટલાંક તરવો ઓછા થાયછે, જે
ખાનપાનાદિથી ભે પૂરવામાં ન આવે તો શરીરનો તુરત નાશ થાયછે. સ્થાવર પ્રાણિયો
પૃથ્વીમાંથી મૂળવડે ને વાયુમાંથી પત્રવડે પોતાને યોગ્ય ખોરાક નિત્ય ગ્રહણ કરેછે;
અને જંગમ પ્રાણિયો પણ પોતાને ઘટતા ખોરાક નિત્ય શોધી લેછે, કારણ જે
સમય ક્ષુધા વ્યાપેછે, તે સમય કંઈ પણ ગમતું નથી. કહ્યું છે કે,

શય્યા વસ્ત્રં ચંદનં ચારુહાસ્યં
વીણા વાણી વાહનં ભૂષણં ચ ।
નો રોચંતે ક્ષુત્પિપાસાતુરાણાં
સર્વાંરંભાસ્તંદુલ પ્રસ્થમૂલાઃ ॥૬૭૩॥

ભૂખ તરશથી પીડાયલાને શય્યા, વસ્ત્ર,
ચંદન, સુંદર હાસ્ય, વીણા, વાણી, વાહન
તથા અલંકાર કંઈ ગમતાં નથી, કેમકે
સર્વ આરંભ શેરભર આવલ ભોજનરૂપ
મૂળવાળા છે ॥ ૬૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના નિર્વાહને અર્થે આગસ છોડી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગવું
જોઈએ, કેમકે ધંધા સિવાય માણસ અકારૂં થઈ પડેછે, ને ધનની પ્રાપ્તિ થતી નથી.
અને ધનવિના કંઈ પણ વસ્તુ મળતી નથી, તેમ કોઈ સગું પણ થતું નથી. જો કે
સર્વ જરૂરીઆતની વસ્તુજ ધન કેહેવાયછે, તોપણ તે સઘળી એકજ માણસે પેદા ક-
રવી મુશ્કેલ હોવાથી પૂર્વે મનુષ્યમાં તેનો આવજો માવજો કરવાનો ચાલ હોતો, જેમાં
ઘણી અગવડ પડતી ભાસવાથી ડાહ્યા મનુષ્યોએ વિચાર કરી ધાતુના સિકકા સાક્ષી થા-
મલ ચલાવી તે તે વસ્તુની કીમત ઠેરાવવાનો ચાલ પાડ્યો છે. જેથી ધન શબ્દે કરી
ધાતુના સિકકા ઓળખાયછે, કેમકે તેવડે બધી વસ્તુ મળી શકેછે. માટે
શુંકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સંસૃતૌ વ્યવહારાય સારભૂતં ધનં
સ્મૃતમ્ । અતો યતેત તત્પ્રાપ્ત્યૈ
નરઃ સ્વપાયસાહસૈઃ ॥૬૭૪॥

સંસારમાં વ્યવહાર અર્થે ધનને સારભૂત
કહેલ છે, માટે તે મેળવવા મનુષ્યે સારા
ઉપાયરૂપ સાહસે કરી યત્ન કરવો ॥૬૭૪॥

તેમ વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

દ્વાવિરહિતઃ સર્પો મદહીનો
યથા ગજઃતથાર્થેન વિહી-
તોઽત્ર પુરુષો નામધારકઃ ॥ ૬૭૫ ॥

અર્થેન ચ વિહીનસ્ય પુરુષસ્યા-
ત્પમેધસઃ । ડચ્છિદ્યંતે ક્રિયાઃ
સર્વા ગ્રીષ્મે કુસરિતો યથા ॥ ૬૭૬ ॥

શીલં શૌચં ક્ષાંતિર્દાક્ષિણ્યં મધુરતા
હૃલે જન્મ । ન વિરાજંતિ હિ સર્વે
વિત્તવિહીનસ્ય પુરુષસ્ય ॥ ૬૭૭ ॥

પતવયસામપિ પુંસાં યેષામર્થા મ-
વંતિ તે તરુણાઃ । અર્થેન તુ યે હીના
દ્દાસ્તે યૌવનેઽપિ સ્યુઃ ॥ ૬૭૮ ॥

માટે ધંધે લાગી ધન મેળવવું પણ લોકમાં અજાણ્યાનો કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી, તેથી પ્રથમ ઓળખાણ કરવાની જરૂર પડે છે; તે પછી તેવા ઓળખીતાની વગથી કોઈ પણ પ્રકારને ધંધે લાગી શકાય છે. જોકે શ્રીમહાભારતાંતર્ગત શાંતિપર્વના આ-પદ્ધર્મમાં કહ્યું છે કે,

વિદ્યા શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ બલં ધૈર્યં
ચ પંચમમ્ । મિત્રાણિ સહજાન્યાહુ-
ર્વૈર્જયંતિ હિ તૈર્બુધાઃ ॥ ૬૭૯ ॥

તોપણ જેમ “ વાડવિના વેલો ચડતો નથી ” તેમ આશ્રયવિના મનુષ્ય પણ વધી શકતું નથી, માટે તેણે વ્યવહારમાં પોતાને સહાયતા કરે તેવા મિત્રો અવશ્ય કરવાં કારણ આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણૈઃ સર્વજ્ઞતુલ્યોપિ સીદત્યેકો
નિરાશ્રયઃ । અનર્ઘ્યમાપિ માણિ-
ક્યં હેમાશ્રવમપેક્ષતે ॥ ૬૮૦ ॥

આ લોકમાં જેવો દાંત વિનાનો સર્પ તથા મદ વિનાનો હાથી, તેવોજ ધન વિનાનો પુરુષ માત્ર નામધારક છે ॥ ૬૭૫ ॥

કેમકે ધન રહિત અદ્ય બુદ્ધિવાળા પુરુ-
ષની સર્વ ક્રિયા, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નાની
નદીઓની પેઠે નાશ પામે છે ॥ ૬૭૬ ॥

ધનહીન પુરુષના સ્વભાવ, પવિત્રતા, ક્ષમા,
હાપણ, મધુરતા તથા કુલીનપણું, સર્વે
શોભતાં નથી ॥ ૬૭૭ ॥

ગયેલી અવસ્થાવાળા પુરુષને પણ જો ધન
મળે તો તે જીવાન સરખા ને જીવાનીમાં
પણ જેનું ધન જતું રહે તે વૃદ્ધ સરખા
થાય છે ॥ ૬૭૮ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, હાપણ, બળ તથા પાંચમું
ધૈર્ય એટલાને સહજ મિત્ર કહે છે, માટે
બુદ્ધિમાન મનુષ્ય તેટલા ગુણે કરી
વર્તે છે ॥ ૬૭૯ ॥

ગુણે કરી સર્વજ્ઞ તુલ્ય હોય તોપણ આ-
શ્રય વિનાનો એકલો ખેદ પામે છે, કારણ
અમૂલ્ય માણુકને પણ સુવર્ણના, આશ્રયની
જરૂર છે ॥ ૬૮૦ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્તુંગશૈલશિખરે સ્થિતપાદપસ્ય
કાકઃ કૃશોપિ ફલમાલભતે સપક્ષઃ ।
સિંહો બલી ગજવિદારણદારુણોઽપિ
સીદત્યહો તસ્તલે સ્વલુ પક્ષહીનઃ॥૬૮૧॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અસહાયઃ સમર્થોપિ તેજસ્વી કિં
કરિષ્યતિ । નિર્વાતે જ્વલિતો
વાહ્નિઃ સ્વયમેવ પ્રશામ્યતિ ॥ ૬૮૨ ॥

આપિ સંપૂર્ણતા યુક્તૈઃ કર્તવ્યા
સુહૃદો બુધૈઃ । નદીશઃ પરિપૂ-
ર્ણોઽપિ ચંદ્રોદયમપેક્ષતે ॥ ૬૮૩ ॥

મિત્રવાન્સાધયત્યર્થાન્દુઃસાધ્યા-
નપિ વૈ યતઃ । તસ્માન્મિત્રાણિ
કુર્વીત સમાનાન્યેવ ચાત્મનઃ ॥ ૬૮૪ ॥

પણ જેવી સંગત તેવી બુદ્ધિ ને સોબત તેવી અસર થાયછે, માટે મિત્રતા સજ્જનો સાથે કરવી, દુર્જનો સાથે કરવી નહિ. કેમકે સજ્જનોની મૈત્રી લાભકારક અને દુર્જનોની હાનિકારક છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

હીયતે હિ મતિસ્તાત
હીનૈઃ સહ સમાગમાત્ ।
સમૈશ્વ સમતામેતિ
વિશિષ્ટૈશ્વ વિશિષ્ટતામ્ ॥ ૬૮૫ ॥

કીટોપિ સુમનઃ સંગાદારોહતિ
સતાં શિરઃ । અશ્માપિ યાતિ
દેવત્વં મહાદ્ધિઃ સુપ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૬૮૬ ॥

કાચઃ કાંચનસંસર્ગાદ્ધસે માર-
કર્તી યુતિમ્ । તથા સત્સાન્નિધા-
નેન મૂર્ખો યાતિ પ્રવીણતામ્ ॥ ૬૮૭ ॥

કાગડો દુર્બળ છતાં પણ પક્ષસહિત હોવાથી ઉંચા પર્વતના શિખરપર રહેલ વૃક્ષના ફળને પામેછે, પણ હાથીને મારવામાં તીક્ષ્ણ સિંહ બળવાન છતાં પણ પક્ષહીન હોવાથી આહા! વૃક્ષની નીચેજ ખેદ પામેછે ॥ ૬૮૧ ॥

સાદ્ય વિનાનો તેજસ્વી સમર્થ પણ શું કરી શકે! કેમકે વાયુ વિનાના સ્થાનમાં પ્રદીપ્ત કરેલો અગ્નિ પોતાની મેળેજ ઠરી જાયછે ॥ ૬૮૨ ॥

બુદ્ધિમાનોયે પોતે સંપૂર્ણ છતાં પણ મિત્રો કરવા, કેમકે સમુદ્ર પરિપૂર્ણ છે, તોપણ ચંદ્રના ઉદયને ઇચ્છેછે ॥ ૬૮૩ ॥

વળી મિત્રવાળો બની ન શકે એવાં કાર્યને પણ સાધી શકેછે, માટે સ્વભાવાદિ ગુણે કરી પોતા સરખા મિત્ર કરવા ॥ ૬૮૪ ॥

હે તાત, પોતાથી હલકા ગુણવાળાની સોબતથી મતિ હુણાયછે, પોતા સમાન ગુણવાળાની સોબતથી સમાન રહેછે ને પોતાથી વિશેષ ગુણવાળાની સોબતથી વિશેષ થાયછે ॥ ૬૮૫ ॥

કીટ પણ યુષ્પના સંગથી સત્પુરુષોના મસ્તકપર ચડેછે, ને મોટાઓએ સારીરીતે પ્રતિષ્ઠા કરેલ પહાણો પણ દેવ-પણાને પામેછે ॥ ૬૮૬ ॥

જેમ કાચ કાંચનના સંસર્ગથી મરકત મણિની કાંતિને ધારણ કરેછે, તેમ મૂર્ખ પણ સત્પુરુષોની પાસે રહેવાથી પ્રવીણ થાયછે ॥ ૬૮૭ ॥

ન સ્થાતવ્યં ન ગંતવ્યં ક્ષણમપ્ય-
ધમૈઃ સહ । પયોઽપિ શૌન્દિકીહ-
સ્તે મદિરાં મન્યતે જનઃ ॥ ૬૮૮ ॥

લોકયાત્રા ભયં લજ્જા દાક્ષિણ્યં
ત્યાગશીલતા । પંચ યત્ર ન વિદ્યંતે
ન કુર્યાત્તત્ર સંગતિમ્ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનેન સમં સહ્યં પ્રીતિં ચાપિ ન
કારયેત્ । ઉષ્ણો દહતિ ચાંગારઃ
શીતઃ કૃષ્ણાયતે કરમ્ ॥ ૬૯૦ ॥

સંસારતાપદગ્ધાનાં ત્રયો વિશ્રાં-
તિહેતવઃ । અપત્યં ચ કલત્રં ચ
સતાં સંગતિરેવ ચ ॥ ૬૯૧ ॥

તેમ ભર્ષદ્વરિયે કહ્યું છે કે,

જાડથ્યં ધિયો હરતિ સિંચતિ વાચિ
સત્યં માનોન્નતિં દિશતિ પાપમપાક-
રોતિ । ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિશ્વ ત-
નોતિ કીર્તિં સત્સંગતિઃ કમન કિન્ન
કરોતિ પુંસામ્ ॥ ૬૯૨ ॥

બળી કહ્યું છે કે,

સંસર્ગજા દોષગુણા ભવંતિ ॥ ૬૯૩ ॥

માટે આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

કુલીનૈઃ સહ સંપર્કં પંડિતૈઃ સહ
મિત્રતામ્ । જ્ઞાતિમિશ્ર સમં મેલં
કુર્વાણો નાવસીદતિ ॥ ૬૯૪ ॥

યથા ચતુર્ભિઃ કનકં પરીક્ષયતે
નિઘર્ષણચ્છેદનતાપતાઢનૈઃ ।

તથા ચતુર્ભિઃ પુરુષઃ પરીક્ષયતે
ત્યાગેન શીલેન ગુણેન કર્મણા ॥ ૬૯૫ ॥

ક્ષણભાત્ર પણ નીચ સાથે ઉભવું વા જવું
નહિ, કેમકે દારૂ વેજનારી સ્ત્રીના હાથમાં
હથ હોય તોપણ તેને લોક મહિરા મા-
ને છે ॥ ૬૮૮ ॥

લોકમાં જવું આપવું, ભય, લજ્જા, કહા-
પણ તથા ઉદારતા, એ પાંચ ગુણ જેમાં
ન હોય, તેની સંગત કરવી નહિ ॥ ૬૮૯ ॥

દુર્જનની સાથે મિત્રાઈ વા સેહેજ પ્રીતિ
પણ ન કરવી, કેમકે સળગતો કાલસો
બાળે છે, ને ઠરી ગયેલો હાથ કાળા
કરે છે ॥ ૬૯૦ ॥

પણ સંસારના તાપથી દગ્ધ થયેલા પુરૂ-
ષને, પુત્ર, સ્ત્રી તથા સત્પુરૂષની સંગતિ,
એ ત્રણ વિશ્રાંતિના હેતુ છે ॥ ૬૯૧ ॥

સત્પુરૂષોની સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને હ-
રે છે, વાણીમાં સત્યને સિંચન કરે છે, માન
વધારે છે, પાપને ટાળે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન
કરે છે અને દિશામાં કીર્તિને ફેલાવે છે;
કહો! પુરૂષને સત્સંગતિ શું શું નથી
કરતી ॥ ૬૯૨ ॥

મનુષ્યમાં સોખતથીજ દોષ તથા ગુણ
આવે છે ॥ ૬૯૩ ॥

કુલીન સાથે સોખત, પંડિત સાથે મિત્રતા
તથા જ્ઞાતિ સાથે સંપ રાખનાર મનુષ્ય
જેઠ પામતો નથી ॥ ૬૯૪ ॥

જેમ ઘર્ષણ, છેદન તાપ તથા તાડન, એ
ચારવડે સુવર્ણની પરીક્ષા થાય છે, તેમ પ-
રોપકાર, સ્વભાવ, ગુણ તથા કર્મ, એ
ચારવડે પુરૂષની પરીક્ષા કરાય છે ॥ ૬૯૫ ॥

પણુ પ્રીતિ મેળવ્યાવિના મિત્રતા થતી નથી, અને અનુકૂળપણુથી વર્ત્યાવિના પ્રીતિ થતી નથી. શરીરધારી પ્રાણિમાત્રને પ્રેમ વહાલો છે, માટે વ્યવહારમાં મન, વાણી અને કર્મ કરી એવી રીતે વર્તવું કે જેથી સર્વનો પ્રેમ મેળવી મિત્ર થવાય. મનુસ્મૃતિના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં બ્રૂયાત્પિયં બ્રૂયાન્ન બ્રૂયાત્પિ-
યમનૃતમ્ । શુષ્કવૈરં વિવાદં ચ
ન કુર્યાત્કેનચિત્સહ ॥ ૬૯૬ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જનસ્યાશયમાલક્ષ્ય યો યથા
પરિતુષ્પ્યાતિ । તં તથૈવાનુવૈતેત
પરારાધનપંડિતઃ ॥ ૬૯૭ ॥

આચાર્યઃ સર્વચેષ્ટામુ લોક એવ
હિ ધીમતઃ । અનુકુર્યાત્તમેવાતો
લૌકિકાર્થે પરીક્ષકઃ ॥ ૬૯૮ ॥

રાજદેશકુલજ્ઞાતિસદ્ધર્માન્નૈવ
દૂષયેત્ । શક્તોઽપિ લૌકિકા-
ચારં મનસાપિ ન લંઘયેત્ ॥ ૬૯૯ ॥

દીનાંધપંગુબધિરા નોપહાસ્યાઃ
કદાચન । નાન્દિષ્ટં પ્રવદેત્ક-
સ્મિન્પ્રલાપં ન ચ કારયેત્ ॥ ૭૦૦ ॥

તથા ન ક્રીડયેત્કૈશ્ચિત્કલહાય
ભવેદ્યથા । અપશબ્દાશ્ચ નો વાચ્યા
મિત્રભાવાઞ્ચ કેષ્વપિ ॥ ૭૦૧ ॥

વળી આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

લુબ્ધમર્થેન ગૃહ્ણીયાત્સ્તબ્ધમંજલિક-
ર્મણા । મૂર્ખં હંદાનુવૃત્ત્યા ચ યથા-
ર્થસ્ત્વેન પંડિતમ્ ॥ ૭૦૨ ॥

સાચું તથા પ્રિય બોલવું પણ કદી જુઠું
પ્રિય બોલવું નહિ, ને કોઈની સાથે ફાકટ
વૈર તથા વિવાદ કરવો નહિ ॥ ૬૯૬ ॥

પારકાને સંતોષ પમાડવામાં ચતુરે મનુ-
ષ્યનો અભિપ્રાય જાણી, જે, જે રીતે સં-
તોષ પામે, તે રીતે તેને અનુસરવું ॥ ૬૯૭ ॥

બુદ્ધિમાનને સર્વ ક્રિયામાં લોકજ્ઞ શિક્ષક
છે, માટે પરીક્ષકે વ્યવહારમાં લોકનેજ
અનુસરવું ॥ ૬૯૮ ॥

શક્તિમાને પણ રાજ, દેશ, કુલ જ્ઞાતિ તથા
સદ્ધર્મને દૂષણુ ન દેવું; અને લૌકિક વ્યવહાર-
રતું મને કરી પણ ઉલ્લંઘન ન કરવું ॥ ૬૯૯ ॥

વળી ક્યારેય ગરીબ, આંધળા, પાંગળા
તથા બેહોશનું હાસ્ય કરવું નહિ, કોઈને
અપ્રિય બોલવું નહિ, ને ફાકટ બકવાદ
ન કરવો ॥ ૭૦૦ ॥

તેમ કોઈ સાથે પણ કલુષો થાય તે રીતે
રમવું નહિ, ને કોઈને મિત્રભાવથી અ-
પશબ્દ બોલવો નહિ ॥ ૭૦૧ ॥

લોભિયાને ધનવંડે, અકકડને હાથ જોડી,
મૂર્ખને તેની મરણ પ્રમાણુ ચાલી ને પં-
ડિતને યથાર્થપણુથી વશ્ય કરવા ॥ ૭૦૨ ॥

પ્રસ્તાવસદૃશં વાક્યં સ્વભાવસદૃશં
પ્રિયમ્ । આત્મશક્તિસમં કોપં યો
જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિયવાક્યપ્રદાનેન સર્વે તુષ્યંતિ
જંતવઃ તસ્માત્તદેવ વક્તવ્યં વ-
ચને કિં દરિદ્રતા ॥ ૭૦૪ ॥

પરદારં પરદ્રવ્યં પરીવાદં પરસ્ય
ચ । પરીહાસં ગુરોઃ સ્થાને વિ-
વાદં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૭૦૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,
યસ્ય યસ્ય હિ યો ભાવંસ્તેન તેન
હિ તં નરઃ । અનુ પ્રવિશ્ય મેધાવી
ક્ષિપ્રમાત્મવશં નયેત્ ॥ ૭૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,
દારેષુ કિંચિત્સ્વજનેષુ કિંચિ-
દ્ગોપ્યં વયસ્યેષુ સુતેષુ કિંચિત્ ।
યુક્તં ન વાયુક્તર્મિદં વિચિન્ત્ય
વદેદ્વિપીશ્ચિન્ન યથા વિરોધઃ ॥ ૭૦૭ ॥

કોઽન્ધો યોઽર્કાર્યરતઃ
કોબધિરો યઃ શૃણોતિ ન હિતાનિ ।
કો મૂકો યઃ કાલે
પ્રિયાણિ વક્તું ન જાનાતિ ॥ ૭૦૮ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં વર્તી જેમ અને તેમ ઘણા સ્નેહિ કરવા, ને પોતે પણ તે-
મની પર સ્નેહ રાખવો. પણ પક્ષીમાં પણ એક બીજાના સોબતી જણાયલા છે, તો
મનુષ્યમાં તો હોવાજ નોંધએ. ત્યાગી પણ પોતાની સાથે કોઈ નહિ તો છેવટ પણ
વા પક્ષી રાખી તેના સહવાશથી દિવસ નિર્ગમન કરેછે, પણ તેનાથી એકલું રહે-
વાનું નથી. કેમકે સૃષ્ટિમાં એવો સ્વભાવ છે કે કોઈને એકલું ગમે નહિ. બૃહદા-
રણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

एकाकी न रमते । एकाकी विभेति ७०९ એકલો રમતો નથી, ને એકલો ખીડેછે ૭૦૯

પ્રસંગ પ્રમાણે બોલવું, સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રિય
થવું તથા પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કોપ
કરવો, એમ જે બાજુ તે પંડિત કહેલ
છે ॥ ૭૦૩ ॥

પ્રિય વાક્ય બોલવા વડે સર્વ પ્રાણિ રાજી
થાયછે, માટે તેજ બોલવું, કેમકે સદ્વ-
ચનનો કયાં તોટો છે ॥ ૭૦૪ ॥

પારકી સ્ત્રી, પારકું ધન, પારકી નિદાં અને
વડીલની સમીપે હાસ્ય તથા વાદ, એટ-
લાંનો ત્યાગ કરવો ॥ ૭૦૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેનો જેનો જેવો ભાવ
હોય, તેને તે તે ભાવે કરી મળતા થઈ
જલદી પોતાને વશ કરવો ॥ ૭૦૬ ॥

કાદ્યા માણસે સ્ત્રી, સ્વજન, મિત્ર તથા
પુત્ર પાસે પણ કંઈક છાનું રાખી, યુક્તા-
યુક્તનો વિચાર કરી જે રીતે વિરોધ ન
થાય તે રીતે બોલવું ॥ ૭૦૭ ॥

જતીઆંખે આંધળો કોણુ? તો કે જે અયોગ્ય
કર્મમાં પ્રીતિ રાખે, સાંભળતાં છતાં બેહેરો
કોણુ? તો કે જે હિતવાક્ય સાંભળે નહિ,
અને બોલતાં, છતાં મૂંગો કોણુ તો કે જે
વખતસર પ્રિય બોલવું ન બાજુ ॥ ૭૦૮ ॥

વળી જ્યાંસુધી પોતાના સુખ-દુઃખની વાત કોઈ ખરા મિત્ર પાસે કરી ન હોય ત્યાંસુધી દૂધમાં આવતા ઉભરાની પેઠે મનમાં તે સંબંધી ઉભરા આવ્યા કરે છે પણ પાણીના છાંટારૂપ મિત્ર મળવાથી જેમ દૂધનો ઉભરા ખેંચી જાય છે, તેમ મિત્ર પાસે વાત કરવાથી મન શાંત થાય છે, માટે આપત્ કાળમાં જેમ પોતે મિત્ર પાસેથી સુખ-દુઃખની વાત કરી સંતોષ તથા સહાયતા મેળવવી, તેમ તેમનો પણ જરૂર સમયે પોતાથી બને તે રીતની સહાયતા કરવી; એ સ્નેહિયોનો પરસ્પરે ધર્મ છે. ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

પાપાભિચારયાતિ યોજયતે હિતાય
ગુણાનિ ગૃહાતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ।
આપદ્વતં ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે
સન્મિત્રલક્ષણમિદં પ્રવદંતિ સંન્તઃ ॥૭૧૦॥

પાપ કર્મથી વારે હિતમાં જોડે, છાની વાત ઢાંકી રાખે, ગુણોને પ્રગટ કરે, આપત્સમયે છોડે નહિ, વખતસર મદદ કરે, એ સત્પુરુષોએ સન્મિત્રનાં લક્ષણ કહ્યાં છે ॥ ૭૧૦ ॥

ક્ષીરેનાત્મગતોદકાય હિ ગુણા
દત્તાઃ પુરા તેઽસ્થિલાઃ ક્ષીરે તા-
પમવેક્ષ્ય તેન પયસા જ્ઞાત્મા
કૃશાનૌ દ્રુતઃ । ગન્તું પાવકમુ-
ન્મનસ્તદભવદ્દૃષ્ટા તુ મિત્રાપદં
યુક્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં
મૈત્રી પુનસ્ત્વીદૃશી ॥ ૭૧૧ ॥

દૂધે પોતામાં મળેલા જળને પ્રથમ પોતાના સર્વ ગુણુ આપ્યા, તેથી તે જળે દૂધમાં ઉષ્ણતા જોઈ પોતાના આત્માને અગ્નિમાં હોમ્યો, અર્થાત્ પોતે બળવા માંડયું; ત્યારે તે દૂધે મિત્રની આપત્ જોઈ અગ્નિને ઠારવા માટે તે પ્રત્યે જવાનું મન કર્યું, અર્થાત્ ઉભરાવા માંડયું. પણ ફરી જળરૂપ મિત્ર સહિત થવાથી અર્થાત્ તેમાં પાણી નાખવાથી શાંત થયું; એવી સત્પુરુષોની મિત્રાઈ હોય છે ॥ ૭૧૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અપ્રિયાણ્યપિ પથ્યાનિ ચે વદંતિ
નૃણામિહ । ત એવ સુહૃદઃ પ્રોક્તા
અન્યે સ્યુર્નામધારકાઃ ॥ ૭૧૨ ॥

મનુષ્યને જે અપ્રિય પણ હિતકારક વચન કહે છે, તેજ મિત્ર કહ્યા છે, બીજા મિત્ર તો નામધારક જાણવા ॥ ૭૧૨ ॥

સુહૃદાં હિતકામાનાં યઃ ગૃણોતિ
ન ભાષિતમ્ । વિપત્સંનિહિતા તસ્ય
સ નરઃ શત્રુનંદનઃ ॥ ૭૧૩ ॥

જે હિત ઇચ્છનાર મિત્રોનું કહેવું સાંભળતો નથી, તેને વિપત્ પાસે આવે છે, ને તેના શત્રુ રાજ થાય છે ॥ ૭૧૩ ॥

પ્રિયં વા યદિ વા દ્રેષ્યં શુભં વા
યદિ વાઽશુભમ્ । અપૃષ્ટોપિ હિતં
વક્ષ્યેત્ યસ્ય નેચ્છેત્પરાભવમ્ ॥ ૮૧૪ ॥

જે જેનો પરાભવ ઇચ્છતો ન હોય, તેણે તેને પ્રિય, અપ્રિય, સારું વા નરતું લાગે, તો પણ પૂછ્યા વગર હિત વાક્ય કહેવું ॥ ૭૧૪ ॥

માવિદગ્ધઃ પ્રિયં શ્રુયા-

સ્પષ્ટવક્તા ન વંચકઃ ॥ ૭૧૬ ॥

અશૃણ્વન્નાપિ બોદ્યવ્યં મિત્રં મિત્રેણ
સર્વદા । યથા સ્વદોષનાશાય વિદુ-
રેણાંબિકાસુતઃ ॥ ૭૧૬ ॥

દદાતિ પ્રતિગૃહ્ણાતિ ગુહ્યમાખ્યાતિ
પૃચ્છાતિ । શુન્કે ભોજયતે ચૈવ
ષડ્વિધં પ્રીતિલક્ષણમ્ ॥ ૭૧૭ ॥

શુચિત્વં ત્યાગિતા શૌર્યં સામાન્યં
સુખદુઃખયોઃ । દાક્ષિણ્યં ચાનુર-
ક્તિશ્ચ સત્યતા ચ સુહૃદ્ગુણાઃ ॥ ૭૧૮ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

હિતોદેશં શ્રુણુયાત્કુર્વાતિ ચ યથો-
દિતમ્ । વિદુરોક્તમકૃત્વાભૂત્કૌરવઃ
શોકશલ્યભાક્ ॥ ૭૧૯ ॥

વળી શુકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અસત્કાર્યનિયોક્તારં ગુરું વાપિ
પ્રબોધયેત્ । નાતિક્રામેદાપિ લઘું
ઋચિત્સકાર્યબોધકમ્ ॥ ૭૨૦ ॥

પણ જે સ્નેહિ થયા હોય તે ઉપરથી સ્નેહ દેખાડનાર વા અંદરથી પ્રીતિવાન
છે, તે કામ પડે જણાઇ આવે છે. આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જાનીયાત્પ્રેષણે મૃત્યાન્બાંધવાન્વ્ય-
સનાં ગમે । મિત્રં ચાપત્તિકાલેષુ
ભાર્યાં ચ વિભવક્ષયે ॥ ૭૨૧ ॥

આતુરે વ્યસને પ્રાપ્તે દુર્ભિક્ષે
શત્રુસંકટે । રાજદ્વારે સ્મશા-
ને ચ યસ્તિષ્ઠાતિ સ બાંધવઃ ॥ ૭૨૨ ॥

કારણ મૂખ પ્રિય બોલે નહિ, ને સ્પષ્ટ
વક્તા હશે નહિ ॥ ૭૧૫ ॥

જેમ પોતાના ઉપરથી દોષ ઉતારવામાટે
વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને બોધ કર્યો, તેમ મિત્રે
સદા મિત્રને તે સાંભળે નહિ તોપણ
બોધ કરવો ॥ ૭૧૬ ॥

વખતસર મદદ આપે તથા લે, છાની વાત
કેહે તથા પૂછે અને જમે તથા જમાડે,
એ છ પ્રીતિનાં લક્ષણ છે ॥ ૭૧૭ ॥

પવિત્રતા, ઉદારતા, શૌર્ય, સુખ-દુઃખમાં
સમાનપણું, હઠાપણું, પ્રીતિ તથા સત્યતા,
એ મિત્રના ગુણ કહ્યા છે ॥ ૭૧૮ ॥

હિતનો ઉપદેશ સાંભળવો ને તે રીતે
કરવું, કેમકે વિદુરનું હિતરૂપ કહ્યું ન કે-
રવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા શોકરૂપ શલ્યને
ભોગવનાર થાય ॥ ૭૧૯ ॥

અસત્ કાર્યમાં જોડનાર વડીલને પણ
બોધ કરવો, ને સત્કાર્ય બોધ કરનાર ના-
નાને પણ ઉદ્વેગન ન કરવો ॥ ૭૨૦ ॥

કળાંય મોકલવા ટાળે ચાકરને, દુઃખ સ-
મય બાંધવને, આપત્તસમય મિત્રને તથા
વૈભવના ક્ષય સમય સ્ત્રીને, તે કેવાં છે
તે જાણી લેવાં ॥ ૭૨૧ ॥

રોગ સમય, દુઃખની વેળાએ, દુષ્કાંડમાં,
શત્રુના સંકટ સમય; રાજદ્વારે તથા સ્મ-
શાનમાં જે આવી ઉભા રહે તે બાંધવ
જાણવો ॥ ૭૨૨ ॥

સંસારમાં સ્નેહિ તો ધણા થાયછે. પણ ખરો સ્નેહ તો જેની સાથે મન મળે છે, તેનીજ સાથે થાયછે, ખીજા સાથે થતો નથી. સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે કેઈ પણ વસ્તુ દ્વંદ્વ વગરની હોતી નથી, જેમ રાગદ્વેષ, લાલહાનિ તથા શુભાશુભરૂપ દ્વંદ્વ છે તેમ પદાર્થ માત્રમાં સારા નરસારૂપ દ્વંદ્વ હોય છે. જેથી મનુષ્ય પણ સારાં નરસાં થાયછે, માટે કામ પડે જે સ્નેહી અહિત કરનાર જણાય તથા જે દુર્જન જણાતા હોય તેનો દૂરથીજ ત્યાગ કરવો. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૃગા મૃગૈઃ સંગમનુવ્રજંતિ
ગાવશ્ચ ગોભિસ્તુરગાસ્તુરંગૈઃ ।
મૂર્ખાશ્ચ મૂર્ખૈઃ સુધિયઃ સુધીભિઃ
સમાનશીલવ્યસનેષુ મૈત્રી ॥ ૭૨૩ ॥

મૃગ મૃગ સાથે, ગાય ગાય સાથે, ઘોડા ઘોડા સાથે, મૂર્ખ મૂર્ખ સાથે અને પંડિત પંડિત સાથે સોળત કરે છે, કેમકે સમાન સ્વભાવ તથા વ્યસનવાળાને પરસ્પરે મૈત્રી થાયછે ॥ ૭૨૩ ॥

ગુણિનિ ગુણજ્ઞો રમતે
નાઽગુણશીલસ્ય ગુણિનિ પરિતોષઃ ।
અલિરેતિ વનાત્પત્ત્નં
ન દર્દુરસ્ત્વેકવાસોઽપિ ॥ ૭૨૪ ॥

ગુણ જાણનાર ગુણવાનમાં પ્રીતિ કરે છે, પણ ગુણહીનને ગુણવાનમાં સંતોષ થતો નથી, કેમકે ભ્રમર વનમાંથી કમળપ્રત્યે આવે છે ને દેડકો સાથે રહે છે તો પણ તે પ્રત્યે જતો નથી ॥ ૭૨૪ ॥

સ્તબ્ધસ્ય નશ્યતિ યશો વિષમસ્ય મૈત્રી
નષ્ટેન્દ્રિયસ્ય કુલમર્થપરસ્ય ધર્મઃ ।
વિદ્યાફલં વ્યસાનિનઃ કૃપણસ્ય સૌખ્યં
રાજ્યં પ્રમત્તસાચિવસ્ય નરાધિપસ્ય ॥ ૭૨૫ ॥

અકકડનો યશ, વિષમ સ્વભાવવાળાની મૈત્રી, અજિતેન્દ્રિયનું કુળ, કેવળ અર્થમાં તત્પરનો ધર્મ, વ્યસનીની વિદ્યાનું ફળ, લોભિયાનું સુખ તથા ગાફલ પ્રધાનવાળા રાજનું રાજ નાશ પામે છે ॥ ૭૨૫ ॥

મૃદ્ધવત્સુખભેદો
દુઃ સંધાનશ્ચ દુર્જનો ભવતિ
સુજનસ્તુ કનકઘટવ-
દુર્ભેદ્યશ્ચાશુ સંધેયઃ ॥ ૭૨૬ ॥

દુર્જન મિત્ર માટીના ઘડાની પેઠે સહેજમાં ભેદ પામે છે, ને દુઃખે કરી પણ પાછો સંધાતો નથી, પણ સુજન મિત્ર તો સુવર્ણના ઘડાની પેઠે દુઃખે કરી પણ ભેદ પામતો નથી, ને કદી પામે તો તત્કાળ સંધાઈ જાય છે ॥ ૭૨૬ ॥

इक्षोरग्रात्क्रमशः पर्वणि पर्वणि यथा
रसविशेषः । तद्वत्सज्जनमैत्री विपरी-
तानां तु विपरीता ॥ ७२७ ॥

જેમ શેરડીના અગ્ર ભાગથી આરંભી ક્રમે કરી કાતરી કાતરીપ્રત્યે અધિક રસ હોયછે, તેવી સજ્જનની મૈત્રી ને દુર્જનની તેથી વિપરીત જાણવી ॥ ૭૨૭ ॥

આરંભગુર્વી ક્ષયિણી ક્રમેણ
લઘ્વી પુરા વૃદ્ધિમતી ચ પશ્ચાત્ ।
દિનસ્ય પૂર્વાર્ધપરાર્ધભિન્ના
છાયેવ મૈત્રી સ્વલસજ્જનાનામ્ ॥ ૭૨૮ ॥

મનસ્યન્યદ્વચસ્યન્યત્કાર્યે ચાડ્યન્યદુરા-
ત્મનામ્ । મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યે-
કં મહાત્મનામ્ ॥ ૭૨૯ ॥

નારિકેલસમાકારા દૃશ્યન્તેઽપિ
હિ સજ્જનાઃ । અન્યે વદરિકા-
કારા વહિરેવ મનોહરાઃ ॥ ૭૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પાત્રમપાત્રીકુરુતે દહતિ ગુણં સ્નેહ-
માશુ નાશયતિ । અમલે મલં નિય-
ત્તિદીપજ્વાલેવ સ્વલમૈત્રી ॥ ૭૩૧ ॥

એતે સ્નિગ્ધતમા ઇતિ મા મા ક્ષુદ્રે-
ષુ યાત વિશ્વાસમ્ । સિદ્ધાર્થાના-
મેષાં સ્નેહોપ્યશ્રુણિ પાતયાતિ ॥ ૭૩૨ ॥

માટે આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરોક્ષે કાર્યહંતારં પ્રત્યક્ષે પ્રિય-
વાદિનમ્ । વર્જયેત્તાદૃશં મિત્રં
વિષકુંભં પયોમુખમ્ ॥ ૭૩૩ ॥

દુર્જનઃ પરિહર્તવ્યો વિદ્યાચાલંકૃતોઽપિ
સન્ । મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિ-
મસૌ ન ભયંકરઃ ॥ ૭૩૪ ॥

એ રીતે વ્યવહારમાં સર્વને વશ્ય કરી સારા માણસે સાથે શિત્રતા રાખવી, ને
જેમ તે નિરંતર નસે તેમ વર્તાવું; કદી મિત્રનો પરદેશમાં વાસ હોય તોપણ તેને વિ-
સરવો નહીં. કહ્યું છે કે,

દિવસના પેહેલા અર્ધની છાયાની પેઠે ખ-
ળની ચિત્રાર્ધ આરંભમાં મોટી ને પછી
ક્રમે કરી ઓછી થતી જાય છે, અને દિ-
વસના બીજા અર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જ-
નની મૈત્રી પેહેલાંથી નાની ને પછી ક્રમે
કરી વધતી જાય છે ॥ ૭૨૮ ॥

વળી દુર્જનના મનમાં કંઈ, ખોલવામાં કંઈ
ને કરવામાં કંઈ બીજું હોય છે; પણ સ-
જ્જનોના મનમાં તેજ વાણીમાં ને કર-
વામાં પણ તે એકજ હોય છે ॥ ૭૨૯ ॥

સજ્જનો નાલિયેરની પેઠે માંહેથી કોમળ
છતાં ઉપરથી કઠોર દેખાય છે; ને દુ-
ર્જનો બોરની પેઠે અંદરથી કઠોર છતાં
ઉપરથી કોમળ લાગે છે ॥ ૭૩૦ ॥

ખલની મૈત્રી દીપક જ્વાળાની પેઠે પાત્ર-
ને અપાત્ર કરે છે, ગુણને બાળે છે, સ્ને-
હનો જલદી નાશ કરે છે અને નિર્મલને
મલીન કરે છે ॥ ૭૩૧ ॥

આ અતિસ્નેહી છે, એમ ધારી નીચ
મનુષ્યોનો વિશ્વાસ ન કરો, કારણ એ-
મનું કામ સિદ્ધ થયું તો એમનો સ્નેહ
પણ રડાય છે ॥ ૭૩૨ ॥

માટે મીઠું બોલે, ને પછવાડે કાર્યને ભાંગે,
તેવા મિત્રને મુખમાં દૂધ નાખેલા વિ-
ષના ઘડાની પેઠે ત્યાગ કરવો ॥ ૭૩૩ ॥

વળી વિદ્યાયે કરી શોભિતો હોય તોપણ
દુર્જનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે શું મણિવડે
ભૂષિત સર્પ ભયંકાર નથી! ॥ ૭૩૪ ॥

મનોભૂમૌ જાતા પ્રકૃતિપયસા વૈ વિધિ-
વશાત્ સત્ત્વે સંવર્ધવ્યા પ્રચુરગુણપુષ્પ-
પ્રસાવિની । યથા નેયં ગ્લાનિં વ્રજતિ
મધુરા સ્નેહલતિકા તથા સંસિક્તવ્યા
સ્મરણસલિલેનાનુદિવસમ્ ॥ ૭૩૫ ॥

દૂરસ્થોપિ ન દૂરસ્થો યો યસ્ય
મનસિ સ્થિતઃ । યો યસ્ય હૃદયે
નાસ્તિ સમીપસ્થોઽપિ દૂરતઃ ॥ ૭૩૬ ॥

નાહિ ભવતિ વિયોગઃ સ્નેહાવિચ્છેદહેતુ-
ર્જગતિ ગુણનિધીનાં સજ્જનનાં કદાચિત્ ।
ઘનતિમિરનિવદ્ધો દૂરસંસ્થોઽપિ ચંદ્રઃ
કિમુ કુમુદવનનાં પ્રેમભંગં કરોતિ ॥ ૭૩૭ ॥

એ પ્રમાણે ઘણા સાથે સ્નેહ રાખી
પ્રકારને ધંધે લાગી જવું. કહ્યું છે કે,

તિલે તૈલં ગવિ ક્ષીરં કાષ્ઠે પાવક-
મંતતઃ । ધિયા ધીરો વિજાનાયાદુ-
પાયં જીવનસ્ય ચ ॥ ૭૩૮ ॥

પણ ક્યારેય ભીળ માગવી નહિ, કેમકે ભીળ માગવાના અધિકારી તો જે
કમાવાને અશક્ત હોય એવા અપંગ જનોજ છે; જેમને આપેલું કંઈ વ્યર્થ કેહેવાતું
નથી, કેમકે તેમને નિલાવવાની શક્તિમાન જનોની ફરજ છે, જેથી તેવા જનોનો ઉ-
પકાર કરવામાં કંઈ અપ્રીતિ થતી નથી. પણ જે કમાવાને શક્તિમાન છે એવા જ-
નોને ફેાકટ આપવું કોઈને ગમતું નથી, તેથી તેવા જનો જે કોઈની પાસે ફેાકટ માગે
તો તિરસ્કારને પામે ને મનમા કલેશિત થાયછે. કહ્યું છે કે,

તાવત્સર્વગુણાલયઃ પદુર્મતિઃ સાધુઃ
સતાં વલ્લભઃ શૂરઃ સચ્ચરિતઃ ક-
લંકરાહિતો માની કૃતજ્ઞઃ કાવિઃ ।
દક્ષો ધર્મરતઃ સુશીલગણવાંસ્તા-
વત્પ્રતિષ્ઠાન્વિતો યાવાન્નિષ્ઠુરવજ્રપા-
તસદૃશં દેહીતિ નો ભાષતે ॥ ૭૩૯ ॥

હે મિત્ર, ઇશ્વરેઆથી મનરૂપ જમીનમાં
સ્વભાવરૂપ જળવડે ઉત્પન્ન થયેલી તથા
ઘણાક ગુણરૂપ પુષ્પને પ્રસવનારી, આ
મધુર સ્નેહરૂપ લતાં, જેમ કરમાઈ ન
જાય, તેમ સ્મરણરૂપ જળવડે પ્રતિ દિ-
વસ સિંચન કરી વધારવી ॥ ૭૩૫ ॥

જે જેના મનમાં છે તે દૂર છતાં પણ
પાસેજ છે, ને જે જેના મનમાં નથી તે
પાસે છતાં પણ દૂર છે ॥ ૭૩૬ ॥

જગતમાં ગુણના ભંડારરૂપ સજ્જનોને
કોઈ કાળે પણ વિયોગ સ્નેહને તુટવાને
હેતુ થતો નથી; કારણ મેઘના અંધકારે
રૂંધેલ દૂર રહેલો ચંદ્ર પણ શું કુમુદવનના
સ્નેહનો ભંગ કરેછે ॥ ૭૩૭ ॥

પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવામાટે કોઈપણ
જેમ ધીર પુરૂષ બુદ્ધિવડે તિલમાં તેલ,
ગાયમાં દૂધ ને કાષમાં અગ્નિને છેવટે
જાણે, તેમ પોતાના જીવનનો ઉપાય
શોધી કાઢાડે ॥ ૭૩૮ ॥

ન્યાસુધી કઠોર વજ્રપાત સરખું “આપો”
એ રીતે જે બોલતો નથી, ત્યાસુધીજ
તે સર્વ ગુણને સ્થાન, ચતુરબુદ્ધિવાળો,
સત્પુરૂષ, સજ્જનોને પ્રિય, શૂરવીર, સારા
આચરણવાળો, કલંક રહિત, માની, કાર્યો
ઉપકારને જાણનાર, પંડિત, ડાહ્યા, ધ-
ર્મિષ્ઠ, સુશીલ, ગુણવાન તથા પ્રતિષ્ઠાવાળો
હોયછે ॥ ૭૩૯ ॥

પણ હરકોઈ સમય કોઈ પાસેથી ધંધા માટે આશ્રય માગવો, એ કંઈ ભીખ કેહેવાતી નથી. એ ઉપરાંત વ્યવહારમાં સુખી થવા માટે બીજી ધણીક નીતિરીતિ તથા રીતિભાતિથી વર્તવું પડેછે. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નોપેક્ષેત સ્ત્રિયં બાલં રોગં મૃત્યું
પશું ધનમ્ । વિદ્યાભ્યાસં ક્ષણ-
મપિ સત્સેવાં બુદ્ધિમાત્રરઃ ॥ ૭૪૦ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે સ્ત્રી, બાળક, રોગ, આ-
કર, પશુ, ધન, વિદ્યાભ્યાસ તથા સત્સે-
વાની ક્ષણમાત્ર પણ ઉપેક્ષા ન કરવી ॥ ૭૪૦ ॥

કારણ સ્ત્રી તથા બાળકોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેઓ આડે રસ્તે ઊતરી જાયછે. જોકે તેમને પ્રસન્ન રાખવાં એ પુરૂષનો ધર્મ છે તથાપિ તેઓ જો અવળે રસ્તે વર્તે તો તેમને અટકાવવાં. તેમ કરવાથી તેઓ કદી કરાજી થાય તો થવા દેવાં, પણ તેમના હિતશત્રુ થવું નહીં. પરિણામ જેનો ખરાબ છે, એવા આચરણવિષે જે સ્નેહી સાથે સાચું કેહેતો નથી તે હિતશત્રુ જાણવો. માટે સ્ત્રી તથા બાળકો પ્રત્યે જેમ તેમનું ભલું થાય તેમ ઘટંતી રીતે વર્તવું. એજ અંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બાલં ન સ્ત્રિયં ચાતિલાલયેત્તા-
દયેત્ત ચ । વિદ્યાભ્યાસે ગૃહકૃત્યે
તાવુભૌ યોજયેત્ક્રમાત્ ॥ ૭૪૧ ॥

બાળક તથા સ્ત્રીને અતિ લાલન તથા
તાડન ન કરવું, પણ તે બંનેને કમથી વિ-
દ્યાભ્યાસ તથા ગૃહકાર્યમાં જોડવાં ॥ ૭૪૧ ॥

ષોડશાબ્દાત્પરં પુત્રં દ્વાદશાબ્દાત્પરં
સ્ત્રિયમ્ । ન તાદયેદુષ્ટવાક્યૈઃ પી-
દયેત્ત સ્ત્રુષાદિકાન્ ॥ ૭૪૨ ॥

બળી સોળ વર્ષ પછી પુત્રને તથા બાર
વર્ષ પછી સ્ત્રી જાતિને દુષ્ટ વાક્યે કરી
ટોકવાં નહિ, ને વહુવાર આદિને પીડવાં
નહિ ॥ ૭૪૨ ॥

બળી રોગની ઉપેક્ષા કરવાથી શરીરને હાનિ થવાનો ભય રહેછે. જો કે શરીરને સદે તે રીતે આહાર વિહાર કરવામાં આવતાં હોય તો રોગ થવાનો સંભવ થોડો હોયછે, તથાપિ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી અજાણ્યે સૃષ્ટિનિયમનું ઉલ્લંઘન થતા તેને રોગ થાયછે. એમ છતાં પણ મનુષ્યે આહાર વિહારને નિયમમાં રાખી, જેમ બને તેમ આરોગ્ય રહેવાય તે રીતનો યત્ન કરવો, ને કદી રોગ થાય તો તેનો તુરત ઉપાય કરવો. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અપોક્ષિતઃ ક્ષીણબલોઽપિ રોગઃ
પ્રમાદદોષાન્મનુજૈર્મદાન્મયૈઃ ।
સાધ્યોઽપિ ભૂત્વા પ્રથમં તતોઽસા-
વસાધ્યતાં શત્રુરિવ પ્રયાતિ ॥ ૭૪૩ ॥

મદાંધ મનુષ્યોએ ગાફલતારૂપ દોષથી
ઉપેક્ષા કરેલ ક્ષીણ બળવાળો રોગ પણ,
શત્રુની પેઠે પ્રથમ સાધ્ય છતાં પણ પછી
અસાધ્યતાને પામે છે ॥ ૭૪૩ ॥

તેમ આકરોની ઉપેક્ષા કરવાથી તેમનામાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ તુટી જાયછે,

ને તેમની દાનતમાં ફેર પડી જવાનો સંભવ રહેછે. માટે શેઠે તેમના કામની નિરં-
તર તપાસ રાખવી ને તેમની મેહેનત પ્રમાણે તેમને યોગ્ય બદલો આપવો. વિષ્ણુ-
શર્માયે કહ્યું છે કે,

કૃતકૃત્યસ્ય ભૃત્યસ્ય કૃતં નૈવ પ્રણા-
શયેત્ । ફલેન મનસા વાચા
દૃષ્ટ્યા ચૈવ પ્રદર્શયેત્ ॥ ૭૪૪ ॥

નિર્વિશેષં યદા સ્વામી સમં ભૃત્યેષુ
વર્તેતે । તત્રોદ્યમસમર્થાનામુત્સાહઃ
પરિહીયતે ॥ ૭૪૫ ॥

સ્વામી તુષ્ટો હિ ભૃત્યાનામર્થમાત્રં
પ્રયચ્છતિ । તે તુ સન્માનમાત્રેણ
પ્રાણૈરપ્યુપકુર્વતે ॥ ૭૪૬ ॥

ભક્તં શક્તં કુલીનં ચ ન ભૃત્યમ-
વમાનયેત્ । પુત્રવત્પાલયોન્નિત્યં ય
દૃષ્ટેન્દ્રેય આત્મનઃ ॥ ૭૪૭ ॥

કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યસ્તાત ન ક્રુધ્યાતિ સર્વકાલં
ભૃત્યસ્ય ભક્તસ્ય હિતે રતસ્ય ।
તસ્મિન્ભૃત્યા ભર્તારિ વિશ્વસંતિ
ન ચૈનમાપ્તસુ પરિત્યજંતિ ॥ ૭૪૮ ॥

આમિપ્રાયં યો વિદિત્વા તુ ભર્તુઃ
સર્વાણિ કાર્યાણિ કરોત્યતંદ્રી ।
કક્તા હિતાનામનુરક્ત આર્યઃ
શક્તિજ્ઞઆત્મેવ હિ સોનુકંપ્યઃ ॥ ૭૪૯ ॥

પણ સૃષ્ટિમાં કંઈ બધા મનુષ્ય એક સરખા હોતા નથી. માટે લોકો માંકડું
બળગાડયાની પેઠે ગમે તે કામ ગમે તેને સોંપી દેવું નહીં. પણ પરીક્ષા કરી યોગ્ય
માણસને યોગ્ય કામ સોંપવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શેઠે, કયું છે કરવા યોગ્ય જેણે એવા
ચાકરનું કામ ફાકટ જવા દેવું નહિ, પણ
તેને મન, વાણી, દૃષ્ટિ તથા બદલાવડે
રાજી કરવો ॥ ૭૪૪ ॥

કેમકે જો શેઠ ચાકરો પ્રત્યે કામપ્રમાણે
બદલો ન આપતાં એક સરખી રીતે વર્તે,
તો ઉદ્યમ કરવામાં સમર્થ ચાકરોનો ઉ-
ત્સાહ તુટી જાયછે ॥ ૭૪૫ ॥

શેઠ સંતોષ પામે તો ચાકરોને માત્ર ધન
આપેછે, પણ તેઓ તે સન્માન માત્રે
કરી વખતે પ્રાણ આપીને પણ પ્રત્યુ-
પકાર કરેછે ॥ ૭૪૬ ॥

માટે જે પોતાનું કલ્યાણ ઈચ્છે, તેણે પો-
તામાં ભક્તિ રાખનાર, કામ કરવામાં સ-
મર્થ તથા કુલીન ચાકરને પુત્રની પેઠે પા-
ળવો, પણ તેનું અપમાન કરવું નહિ ॥ ૭૪૭ ॥

હે તાતા, જે શેઠ ભક્ત તથા હિત કરનાર
ચાકર ઉપર નિરંતર ક્રોધ કરતો નથી.
તેનો ચાકર વિશ્વાસ કરેછે, ને આપત્સ-
મયે પણ તેને છોડતા નથી ॥ ૭૪૮ ॥

જે હિત કહેનાર, પ્રીતિ રાખનાર તથા
શક્તિ જાણનાર એક ચાકર, શેઠનો અ-
ભિપ્રાય જાણી, આગસ રહિત થઈ, સર્વ
કાર્ય કરે, તે પોતાના આત્માની પેઠે શેઠ
દયા કરવા લાયક છે ॥ ૭૪૯ ॥

ત્રિવિધાઃ પુરુષા રાજસુત્તમા-
ધમમધ્યમાઃ । નિયોજયેત્તથૈ-
ત્રાંત્રિવિધેષ્વેવ કર્મસુ ॥ ૭૧૦ ॥

યો યત્ર કુશલઃ કાર્યે તં તત્ર
વિનિયોજયેત્ । કર્મસ્વદૃષ્ટક-
ર્માન્ધઃ શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ વિમુહ્યતિ ॥ ૭૧૧ ॥

સ્થાનેષ્વેવ નિયોક્તવ્યા મૃત્યા-
શ્ચાભરણાનિ ચ । ન હિ ચૂઢાઃ
મણિઃ પાદે નૂપુરં મૂર્ધ્નિ ધાર્યતે ॥ ૭૧૨ ॥

કનકભૂષણસંગ્રહણોચિતો
યદિ મણિસ્ત્રપુણિ પ્રાણિધીયતે ।
ન સ વિશોભયતે ન ચ શોભતે
ભવતિ યોજયિતુર્વચનશ્ચિતતા ॥ ૭૧૩ ॥

મણિર્લુઠતિ પાદાગ્રે કાચઃ શિરાસિ
ધાર્યતે । ક્રયવિક્રયવેલાયાં કાચઃ
કાચો મણિર્મણિઃ ૭૧૪ ॥

અશ્વઃ શસ્ત્રં શાસ્ત્રં વીણા વાળી નરશ્ચ
નારી ચ । પુરુષાવિશેષં પ્રાપ્ય હિ મ-
વંતિ યોગ્યા અયોગ્યાશ્ચ । ૭૧૫ ॥

પરીક્ષકા યત્ર ન સંતિ દેશે
નાર્ધન્તિ રત્નાનિ સમુદ્રજાનિ ।
ન વેત્તિ યો યસ્ય ગુણપ્રકર્ષ
સ તં સદા નિંદતિ નાત્ર ચિત્રમ્ ॥ ૭૧૬ ॥

કેમકે કહ્યું છે કે,

વિદ્વાનેવ વિજાનાતિ વિદ્વજ્જનપ-
રિશ્રમમ્ । ન હિ વંધ્યા વિજા-
નાતિ ગુર્વી પ્રસવવેદનામ્ ॥ ૭૧૭ ॥

હે રાજન, ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધ-
મના ભેદે કરી ત્રણ પ્રકારના પુરૂષો છે,
માટે તેમને તેવા ત્રણ પ્રકારના કાર્યમાં
જોડવા ॥ ૭૧૦ ॥

તેમાં જે કામમાં જે કુશલ હોય, તેને તે
કામમાં જોડવો, કેમકે કામ નહિ દીઠેલ
હોવાથી આંધળા જેવો શાસ્ત્રજ્ઞ પણ કા-
ર્યમાં મુંઝાઈ જાય છે ॥ ૭૧૧ ॥

ચાકર તથા આભરણને ઘટતે સ્થાને જો-
ડવાં, કારણ મસ્તકમણી પગમાં ને આં-
ઝર મસ્તકમાં ધારણ કરાય નહિ ॥ ૭૧૨ ॥

સુવર્ણગો અલંકારમાં જડવા યોગ્ય મણિ
જે કથિરમાં જડયો હોય, તો તે શોભા
પણ ન આપે, ને શોભે પણ નહિ. ઉ-
લટી જડનારની નિંદા થાય છે ॥ ૭૧૩ ॥

ભલે મણી પગના અથ્ર ભાગમાં, ને કાચ
મસ્તકમાં ધારણ કર્યા હોય, તોય પણ
ક્રયવિક્રય ટાણે તો કાચ તે કાચ ને મણી
તે મણીજ છે ॥ ૭૧૪ ॥

અશ્વ, શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, વીણા, વાણી, નર
તથા નારી પુરૂષવિશેષને પ્રાપ્ત થઈ યોગ્ય
અયોગ્ય બને છે ॥ ૭૧૫ ॥

જ્યાં પરીક્ષક નથી, તે દેશમાં સમુદ્રથી
ઉત્પન્ન થયેલા રત્નની કીંમત થતી નથી,
કારણ જે જેના ગુણોત્કર્ષને જાણે નહિ, તે
સદા તેને નિંદે, તેમાં આશ્ચર્ય નથી ॥ ૭૧૬ ॥

વિદ્વાનોના શ્રમને વિદ્વાનજ જાણે છે, કે-
મકે ગર્ભવતિની પ્રસવ વેદનાને વંધ્યા જા-
ણતી નથી ॥ ૭૧૭ ॥

ગુણી ગુણં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્ગુણો
 વલી વલં વેત્તિ ન વેત્તિ નિર્વલઃ ।
 મધોર્ગુણં કોકિલકો ન વાયસઃ
 કરી ચ સિંહસ્ય વલં ન મૂષિકઃ ॥ ૭૧૮ ॥

ગુણવાન ગુણને જાણેછે, ગુણહીન જાણતો
 નથી, બળવાન બળને જાણેછે, પણ બ-
 લહીન જાણતો નથી; કારણ વસંત ઋતુના
 ગુણને કોયલ જાણે પણ કાગડો જાણે
 નહિ, ને સિંહના બળને હસ્તિ જાણે
 પણ ઊંદર જાણે નહિ ॥ ૭૧૮ ॥

વળી એવા ચાકરોએ પણ પોતાના શેઠની નોકરી કરવામાં દાતન ચોખી રાખવી;
 ને આળસ મૂકી શેઠનું કામ એવી રીતે કરવું કે, જેથી તેને પ્રેમ મેળવી શકાય ને પો-
 તાની આબાદિમાં વધારો થાય. જે શેઠ સારો મળ્યો હોય તો ચાકરી કરવી કંઈ
 વિકટ લાગતી નથી; પણ મૂર્ખ શેઠની ચાકરી ઘણી વિકટ લાગેછે. કેમકે તે તો માત્ર
 દોષજ જોય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

મૌનાન્મૂકઃ પ્રવચનપદુર્વાતુલો
 જલ્પકો વા ક્ષાન્ત્યા ખીર્યુદિ
 ન સહતે પ્રાયશો નાભિજાતઃ ।
 ધૃષ્ટઃ પાર્શ્વે વસતિ નિયતં દૂર-
 તશ્ચાપ્રગલ્ભઃ સેવાધર્મઃ પરમગ-
 હનો યોગિનામપ્યગમ્યઃ ॥ ૭૫૯ ॥

ગાળું કરી ચાકર મૌન રહે તો મુંગો, બો-
 લવામાં ચતુર હોય તો ઘેલો અથવા બ-
 કવાદ કરનાર, સહનશીલ હોય તો બીકણ,
 સહન ન કરે તો હલકો, નિયમથી પાસે
 રહે તો નિર્લજ્જ, ને દૂર રહે તો શરમાળ
 કેહેવાયછે; માટે યોગિને પણ અગમ્ય
 એવો સેવાધર્મ પરમ ગહન છે ॥ ૭૫૯ ॥

માટે નોકરે સદા સાવધ રહી શેઠના કામમાં તત્પર રહેવું અને તે જે સમય કોઈ
 પણ પ્રકારનું કામ ચિંધે અને પોતાના સમજવામાં ન આવે તો ફરી હળવેથી પૂછી
 સમજ લેવું. કદી શેઠ પાંચ માણસ વચ્ચે બેઠેલ હોય ને પૂછી શકાય એમ ન હોય
 તો તે ચિંધેલા કામને સમયાનુસાર સમજ લેવું; પણ જેમ જમવા ટાણે સૈધવ માગતાં
 ઘોડો લાવી આપવો એવી મૂર્ખાઈ કરવી નહિ. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ઉદીરિતોર્થઃ પશુનાપિ ગૃહ્યતે
 હયાશ્ચ નાગાશ્ચ વહંતિ દેશિતાઃ ।
 અનુક્તમપ્યૂહતિ પંડિતો જનઃ
 પરંડગિતજ્ઞાનફલા હિ બુદ્ધયઃ ॥ ૭૬૦ ॥

કહેલા અર્થને પશુ પણ ગ્રહણ કરેછે, કે-
 મકે આજ્ઞા કરેલ ઘોડા તથા હાથી વહન
 કરતા દેખાયછે, પણ પંદિતજન તો નહિ
 કહેલું પણ જાણી જાયછે. કેમકે પારકા
 અભિપ્રાયને જાણી જવો એજ પુદ્ધિનું
 ફળ છે ॥ ૭૬૦ ॥

આકારૈરિંગિતૈર્ગત્યા ચેષ્ટયા
 ભાષણેન ચ । નેત્રવક્ત્રવિ-
 કારેણ લક્ષ્યતેઽતર્ગતં મનઃ ॥ ૭૬૧ ॥

કારણ આકાર, સંજ્ઞા, ગતિ, ચેષ્ટા, ભાષણ
 અને નેત્ર તથા મુખના વિકારે કરી અં-
 દર રહેલા મનનો અભિપ્રાય જણાઈ આ-
 વેછે ॥ ૭૬૧ ॥

એ પ્રમાણે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે એક બીજાનું કલ્યાણ થાય તે રીતે વર્તવું કેમકે શેઠવડે ચાકર છે અને ચાકરવડે શેઠ છે. માટે ચાકર કદી નવો સવો હોય ને રહેલું તરત સમજી શકે નહિ, તેા તેને શેઠે ઘડી ઘડી દુર્વચનથી ટોકવો નહિ, પણ તેને યથાર્થ સમજાવી, માહિતગાર કરી કામ લેવું. ઘડી ઘડી ટોક્યાથી ચાકર સુધરવાને બદલે મુંઝાઈ જઈ કામમાં ગફલતી કરેછે. કહ્યું છે કે,

અવજ્ઞાનાત્પ્રાજ્ઞો ભવતિ માતિ-
હીનઃ પરિજનસ્તતસ્તત્પ્રામા-
ણ્યાઙ્ગવતિ ન સર્માપે બુધજનઃ ।
બુધૈસ્ત્યક્તે શિષ્ટે નહિ ભવતિ
નીતિર્ગુણવતી વિષણ્ણાયાં નીતૌ
સકલમવશં સીદતિ શૃદ્ધમ્ ॥ ૭૬૨ ॥

બુદ્ધિમાન્ ચાકર પણ શેઠની ટોક ટોકથી મતિહીન થઈ જાયછે, પછી તે પ્રમાણે “ મને પણ ટોકશે ” એમ ધારી શેઠની પાસે કોઈ બુદ્ધિમાન્ બીજો ચાકર રહેતો નથી, ને બુદ્ધિમાન્ ચાકરોએ ત્યાગ કરેલ શેઠમાં સારી નીતિ રહેતી નથી. અને નીતિ જતાં તેનું પરાધીન થયેલું સમગ્ર ઘર ખેદ પામેછે ॥ ૭૬૨ ॥

સુષ્ટિમાં કોઈ પણ મનુષ્ય પૂર્ણ હોતુંજ નથી. આરંભમાં સર્વ અન્નણ્યાં હોયછે, પણ કાળે કરી જેમ જેમ અનુલવ મેળવતાં જાયછે તેમ તેમ કુશળ બનેછે. વળી ચાકરે પણ કદી શેઠની સામે બોલવું નહિ, સદા નમ્રતા રાખી શેઠને પિતા સમાન બાણી તેનું કામ કરવામાં મંડયા રહેવું. એ પ્રમાણે વર્તનાર ચાકરને આસાએસની જરૂર છે માટે શેઠે દિવસ તથા રાત્રિયે ચોકકસ વખત સુધી તેને આરામ લેવા દેવો. ચાકરને રાજી રાખવાથી શેઠનું કામ સાફ થાયછે અને શેઠને પ્રસન્ન કરવાથી ચાકરની જીવિકા સારી રીતે ચાલેછે. માટે શેઠ તથા ચાકરે પરસ્પરે સંપ રાખી વર્તવું. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અરે સન્ધાર્યતે નાભિર્નાભૌ ચારાઃ
પ્રતિષ્ઠિતાઃ । સ્વામિસેવકયોરેવં
વૃત્તિચક્રં પ્રવર્તેતે ॥ ૭૬૩ ॥

જેમ આરામાં નાભી ને નાભીમાં આરા સંધાય છે, તેમજ સ્વામિસેવકનું વૃત્તિચક્ર પ્રવર્તેછે ॥ ૭૬૩ ॥

સુહૃદિ નિરંતરાચિત્તે ગુણવતિ મૃત્યેઽ
નુવર્તિનિ કલત્રે । સ્વાભિનિ સૌહૃદ-
યુક્તે નિવેદ્ય દુઃખં સુખી ભવતિ ॥ ૭૬૪ ॥

અંતર રહિત ચિત્તવાળા મિત્ર, ગુણવાન્ ચાકર, અનુકૂળ સ્ત્રી તથા સ્નેહવાળા સ્વામિ પાસે દુઃખ નિવેદન કરી મનુષ્ય સુખી થાયછે ॥ ૭૬૪ ॥

• વળી કહ્યું છે કે,

મણિના વલયં વલયેન મણિ-
ર્મણિના વલયેન વિભાતિ કરઃ ।
પયસા કમલં કમલે ન પયઃ
પયસા કમલેન વિભાતિ સરઃ ॥ ૭૬૫ ॥

જેમ મણિવડે કંકણ ને કંકણવડે મણિ અને મણિ તથા કંકણવડે હાથ શોભે છે; જગત્વડે કમળ તથા કમળવડે જળ અને જળ તથા કમળવડે તળાવ શોભે છે ॥ ૭૬૫ ॥

શશિના ચ નિશા નિશયા ચ શશી
શશિના નિશયા ચ વિભાતિ નમઃ ।
કવિના ચ સભા સભયા ચ કવિઃ
કવિના સભયા ચ વિભાતિ નૃપઃ ॥ ૭૬૬ ॥

ચંદ્રવડે રાત્રિ ને રાત્રિવડે ચંદ્ર અને ચંદ્ર
તથા રાત્રિવડે અકાશ શોભેછે; કવિવડે
સભા ને સભાવડે કવિ અને કવિ તથા સ
ભાવડે રાજા શોભેછે ॥ ૭૬૬ ॥

તરુણા ચ ગિરિર્ગિરિણા ચ તરુસ્ત-
રુણા ગિરિણા ચ વિભાતિ વનમ્ ।
ધનિનાનુચરોઽનુચરેણ ધનિ
ધનિનાનુચરેણ વિભાતિ ધનમ્ ॥ ૭૬૭ ॥

વૃક્ષવડે પર્વત ને પર્વતવડે વૃક્ષ અને
વૃક્ષ તથા પર્વતવડે વન શોભે છે, તેમ
શેઠવડે આકર ને આકરવડે શેઠ અને
શેઠ તથા આકરવડે ધન શોભેછે ॥ ૭૬૭ ॥

પણ જે આકરો કામ કરવામાં યથાર્થ ધ્યાન ન આપે અથવા ચોખી દાનત ન
રાખે અને કંઈ કેહેવામાં આવે તો સામે બોલી ઉઠે એવા આકર રાખવા નહિ. કા-
રણ તે કોઈ સમય મોટી હાનિ કરેછે. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વાક્યં તુ યો નાદ્રિયતેઽનુશિષ્ટઃ
પ્રત્યાહ યશ્ચાપિ નિયુજ્યમાનઃ ।
પ્રજ્ઞાભિમાની પ્રતિકૂલવાદી
ત્યાજ્યઃ સ તાદૃક્ ત્વરયૈવ મૃત્યુઃ ॥ ૭૬૮ ॥

જે શિખવી તૈયાર કરેલ આકર કહેલનો
અનાદર કરે, કામમાં જોડતાં સામે બોલે,
ને પોતાને ડાહ્યા માનનાર તથા પ્રતિકૂળ
વાદી હોય, તેવાને જલદી ત્યાગ કરવો ॥ ૭૬૮ ॥

કારણ આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુષ્ટાં માર્યા શઠં મિત્રં મૃત્યુશ્ચો-
ત્તરદાયકઃ । સસર્પે ચ ગૃહે
વાસો દુઃસ્વમેવ ન સંશયઃ ॥ ૭૬૯ ॥

દુષ્ટ સ્ત્રી, શેઠ મિત્ર, સામે બોલનાર આ-
કર તથા સર્પવાળા ઘરમાં નિવાસ એ દુઃ-
ખજ છે એમાં સંશય નહિ ॥ ૭૬૯ ॥

તેમ જે શેઠ, ગમે તેટલું કામ કરવામાં આવે તોય પણ દયા ન રાખે, ન કેહે-
વાનાં વચન કહ્યાંજ કરે ને મેહેનતનો બદલો આપવા ટાણે સંકોચ કરે, એવા નીચની
આકરી નોકરે જ્યાંસુધી પોતાને ખીજે ક્યાંઈ નોકરી ન મળે ત્યાંસુધીજ કરવી. કેમકે
વચમાં મૂકતાં વૃત્તિનો ભંગ થાયછે, માટે લાગ આવે તેની નોકરી મૂકી દેવી. આ-
ણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યો ધ્રુવાણિ પરિત્યજ્ય અધ્રુવં
પરિસેવતે । ધ્રુવાણિ તસ્ય નશ્યં-
તિ અધ્રુવં નષ્ટમેવ ચ ॥ ૭૭૦ ॥

જે નિશ્ચળને મૂકી અનિશ્ચળને સેવેછે,
તેનું નિશ્ચળ નાશ પામેછે, ને અનિશ્ચળ
તો નાશ પામેલુંજ છે ॥ ૭૭૦ ॥

ચલત્યેકેન પાદેન તિષ્ઠત્યેકેન બુ-
દ્ધિમાન્ । નાસર્મીક્ષ્ય પરં સ્થાનં
પૂર્વમાયતનં ત્યજેત્ ॥ ૭૭૧ ॥

માટે બુદ્ધિમાન્ મનુષ્ય એક પગે ચાલી
ખીજે પગે ઉભો રહેછે, કેમકે ખીનું
સ્થાન જોયા વગર પ્રથમ સ્થાન છો-
ડવું નહિ ॥ ૭૭૧ ॥

તેમ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્વશ્નકિતાનાં સામીપ્યં ત્યજેદ્વૈ
નીચસેવનમ્ ॥ ૭૭૨ ॥

પોતાને જેની શંકા આવે તેનું પાસેપણું
તથા નીચનું સેવન છોડી દેવું ॥ ૭૭૨ ॥

વળી પશુની ઉપેક્ષા કરવાથી તે સંબંધી નુકસાન થાયછે, કેમકે પશુ સદા પરવશ છે. આરો આપો તો ખાય, પાણી પાઓ તો પિયે ને વિસામો આપો તો વિસામો લે. વાચા ન હોવાથી પશુ પોતાની ભૂખ, તરશ તથા થાક જણાવી શકતું નથી. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સતતં પ્રવાહ્યમાર્ગૈર ચૈરુદ્ધૈઃ સ્વરૈર્ગજૈ-
ર્મહિષૈઃ । હા કણ્ઠં છુત્ક્ષામૈઃ
શ્રાન્તૈર્નો શક્યતે વક્તુમ્ ॥ ૭૭૩ ॥

આહા ! નિરંતર ભાર ઉપાડનાર ઊટ,
ગધેડા, હાથી અને પાડા ભૂખથી દુર્બળ
તથા થાકી ગયા હોય, તોય પણ કંઈવા
સમર્થ થતા નથી ! એ મોટું કષ્ટ છો ॥ ૭૭૩ ॥

માટે મનુષ્યે પોતાના પશુને ખાનપાન તથા આસાએસ આપી જાચ્યાની પેઠે તેની સંભાળ રાખવી, ને તેની પાસેથી ઘટતી મેહેનત કરાવવી, પણ બાંધી રાખવું નહિ કારણ બાંધી રાખેથી તે ફેરવ્યા વિનાનાં પાન તથા રોટલીની પેઠે બગડી જાયછે; અર્થાત્ મસ્તાન થઈ વાજમાં રહેતું નથી. પછી તે જ્યારે વૃદ્ધ થાય ત્યારે તેને થોડી મેહેનત આપતાં તેનું પાલન કરવું. પણ જેણે પોતાની આખી જીંદગી આપણું કામ કરવામાં કાઢી હોય એવા તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં રેઢો મૂડી દુઃખ થવા દેવો નહિ. તેમ ધન તથા વિદ્યાની ઉપેક્ષા કરવાથી બન્ને વણસી જાયછે, ને કદી સંપાદન થતાં નથી. માટે બેઠરકાર ન રહેતાં જેમ બને તેમ વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવું અને ભણેલી વિદ્યા ભુલી ન જવાય માટે તેની મોટાપણે પણ આવૃત્તિ રાખવી ને આવકના પ્રમાણમાં આવક કરતાં ખર્ચ ઓછો રાખી થોડે થોડે ધનને સંગ્રહ કરતાં જવું, કેમકે કોઈ સમય આપત્તિ આવે ત્યારે સંગ્રહ કરેલું ધન કામ આવેછે માટે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અજરામ વત્પ્રાણો વિદ્યામર્થં ચ
ચિંતયેત્ ॥ મૃહીત ઇવ કેશુ
મૃત્યુના ધર્મમાચરેત્ ॥ ૭૭૪ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાને અજર તથા અમર
માની વિદ્યા તથા ધન સંપાદન કરવાં,
ને કેશવિષે મૃત્યુએ ગ્રહણ કરેલો માની
ધર્માચરણ કરવું ॥ ૭૭૪ ॥

શનૈઃ પંથાઃ શનૈઃ કંથા શનૈઃ
પર્વતમસ્તકે । શનેર્વિદ્યા શનૈ-
ર્વિત્તં પંચૈતાનિ શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૭૭૫ ॥

પંથ કરવો, ગોદડી શીવવી, પર્વતના
મસ્તકપર ચડવું, વિદ્યા ભણવી તથા
ધન મેળવવું, એ પાંચ ધીરે ધીરે
કરવાં ॥ ૭૭૫ ॥

તેમ ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

જલાર્બિદુનિપાતેન ક્રમશઃ પૂર્યતે
ઘટઃ । સ હેતુઃ સર્વવિદ્યાનાં
ધર્મસ્ય ચ ધનસ્ય ચ ॥ ૭૭૬ ॥

અનાલોચ્ય વ્યયં કર્તા અનાથ-
કલહપ્રિયઃ । આતુરઃ સર્વકાર્યેષુ
નરો દુઃસ્વૈર્નિયુજ્યતે ॥ ૭૭૭ ॥

તેમ સારા માણસોની ચાકરી કરવામાં ઉપેક્ષા રાખવાથી હાની થાયછે, કેમકે સારા શેઠને પણ કામમાં ગફલતિ કરવાથી ચાકર બિપર અભાવ આવી જાયછે, જેથી તેની જીવિકામાં વધારો થવાને બદલે ઘટારો થવાનો ભય રહેછે. માટે તેવા શેઠની નોકરી તનમનથી એવી રીતે કરવી કે જેથી તે પ્રસન્ન થાય ને પોતાની આબાદી વધે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દાતા ક્ષમી ગુણગ્રાહી સ્વામી દુઃસ્વેન
લભ્યતે । શુચિર્દક્ષોનુરક્તશ્ચ નૂન
મૃત્યોઽપિ દુર્લભઃ ॥ ૭૭૮ ॥

જળનું ટીપું ટીપું પડવાથી કુમે કરી ઘટ ભરાઈ જાયછે, તેજ હેતુ સર્વ વિદ્યા, ધર્મ તથા ધનસંગ્રહમાં બાણવો ॥ ૭૭૬ ॥

વિચાર્યા'વગર ખર્ચ કરનાર, ગરીબ સાથે કજીઓ કરવામાં રાજી તથા સર્વ કાર્યમાં ઉતાવળો નર દુઃખ પામેછે ॥ ૭૭૭ ॥

ઉદાર, ક્ષમાવાન તથા શુભગ્રાહી શેઠ, તેમજ શુદ્ધ મનવાળો, ચતુર તથા સ-ક્રિતમાન ચાકર બંને દુર્લભ છે ॥ ૭૭૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

માતાપિતૃગુરુસ્વામિભ્રાતૃપુત્રસ-
ખિખ્વપિ । ન વિરુદ્ધ્યેન્નાપકુર્યા-
ન્મનસાપિ ક્ષણં કચિત્ ॥ ૭૭૯ ॥

માતા, પિતા, ગુરુ, સ્વામિ, ભ્રાતા, પુત્ર તથા મિત્ર પ્રત્યે કોઈકાળે મને કરી પણ ક્ષણ માત્ર વિરોધ તથા અપકાર ન કરવો ॥ ૭૭૯ ॥

સ્વજનૈર્ન વિરુદ્ધ્યેત ન સ્પર્ધેત
બલીયસા । ન કુર્યાત્સ્ત્રીબાલ-
વૃદ્ધમૂર્ખેષુ ચ વિવાદનમ્ ॥ ૭૮૦ ॥

તેમ સંબંધી સાથે વિરોધ, બળવાન સાથે બહેરમાં અદેખાઈ અને સ્ત્રી, બાળક, વૃદ્ધ તથા મૂર્ખ સાથે વાદ ન કરવો ॥ ૭૮૦ ॥

કારણુ માતાપિતાદિ સંબંધી સાથે વિરોધ કરવાથી એકલું પડી જવાયછે, લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે અને વ્યાવહારિક કામપ્રસંગમાં મુંઝવણ પડેછે. કેમકે તેઓની સાથે બનાવ ન હોય તો તેવા પ્રસંગે તેઓ આવતા નથી, જેથી લોકમાં પોતાને નાકું લાગેછે; માટે તેમની સાથે કદી વિરોધ કરવો નહિ. તેમ ઇતર જનો સાથે પણ વિરોધ કરવો નહિ. એજ ગ્રંથના એજ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉત્કર્ષો નૈવ નિત્યઃ સ્યાન્નાપકર્ષ-
સ્તથૈવ ચ । તસ્માત્સર્વેષુ મૃતેષુ
મૈત્રીં નૈવ ચ હાપયેત્ ॥ ૭૮૧ ॥

નિરંતર ચઢતી તેમ પડતી પણ રહેતી નથી, માટે સર્વ પ્રાણિ સાથે મિત્રતા રાખવી ॥ ૭૮૧ ॥

કરણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

વલોપપત્નોઽપિ હિ બુદ્ધિમાન્નરઃ
પરં નયેન્ન સ્વયમેવ વૈરિતામ્ ।
ભિષદ્મમાસ્તીતિ વિચિન્ત્ય ભક્ષયે-
દકારણાત્કો હિ વિચક્ષણો વિષમ્ ॥ ૭૮૨ ॥

દંતસ્ય નિષ્કોષણકેન નિત્યં
કર્ણસ્ય કંઙ્કયનકેન વાપિ ।
તૃણેન કાર્યં ભવતીશ્વરાણાં
કિમદ્ભવાક્ષપાણિમતા નરેણ ॥ ૭૮૩ ॥

બહવો ન વિરોદ્ધવ્યા દુર્જયાસ્તેઽપિ
દુર્બલાઃ । સ્ફુરન્તમપિ નાગેન્દ્રં ભ-
ક્ષયંતિ પિપીલિકાઃ ॥ ૭૮૪ ॥

તેમ વિદુરનીતિમા કહ્યું છે કે,

સંભોજનં સંકથનં સંપ્રીતિશ્ચ
પરસ્પરમ્ । જ્ઞાતિભિઃ સહ
કાર્યાણિ ન વિરોધઃ કદાચન ॥ ૭૭૫ ॥

તેમજ બળવાન સાથે વૈર કરવાથી ઉંઘ આવતી નથી, ખરચથી ઘર ધોવાય છે ને પરિણામે લાભ ન થતાં દુખી થવાય છે. શ્રીમહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં વિદુરે વૃતરાધ્નને કહ્યું છે કે,

અભિયુક્તં વલવતા દુર્બલં હી-
નસાધનમ્ । ત્દત્તસ્વં કામિનં
ચોરમાવિશંતિ પ્રજાગરાઃ ॥ ૭૮૬ ॥

અપકૃત્ય બુદ્ધિમતો દૂરસ્થોઽસ્મીતિ
નાશ્વસેત્ । દીર્ઘો બુદ્ધિમતો બાહુ
યાભ્યાં હિંસતિ દૂરતઃ ॥ ૭૮૭ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

બલીયસા હીનવલો વિરોધં
ન ભૂતિકામો મનસાપિ વાંછેત્ ।
ન વધ્યતેત્યન્તવલો હિ યસ્માત્
વ્યક્તં પ્રણાશોસ્તિ પતંગવૃત્તેઃ ॥ ૭૮૮ ॥

બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે પોતે બળવાન્ છતાં
પણ બીજાને વૈરી ન કરવા, કેમકે “વૈદ્ય
મારો છે” એમ જાણી કારણ વિના
કયો ડાહ્યો વિષ ભક્ષણ કરે । ॥ ૭૮૨ ॥

બળી રાજાને પણ દાંત તથા કાન ખોત-
રવા માટે તૃણનો અપય પડે છે, ત્યારે વાણી
તથા હાથ પગવાળા શરીરધારી મનુ-
ષ્યનો અપય પડે તેમાં શું કેહેવું ॥ ૭૮૩ ॥

તેમ ઘણા સાથે વિરોધ કરવો નહિ, કે-
મકે તે દુર્બળ હોય તોપણ દુર્બલ છે;
કારણ કુંકાડા મારતા નાગને પણ કીડીયો
ખાઈ જાય છે ॥ ૭૮૪ ॥

જ્ઞાતિ સાથે પરસ્પર સારી રીતે ભોજન
કરવું, બોલવું ચાલવું, તથા પ્રીતિ રાખવી,
પણ કોઈ કાળે વિરોધ કરવો નહિ ॥ ૭૮૫ ॥

બળિયા સાથે વૈર કરેલને, સાધન વિનાના
દુર્બલને, ધન હરણ થઈ ગયેલને, કામીને
તથા ચોરને ઉઝાગરા થાય છે ॥ ૭૮૬ ॥

બુદ્ધિમાનને અપકાર કરી “હું દૂર છું”
એમ વિશ્વાસ રાખવો નહિ, કેમકે બુ-
દ્ધિમાનના હાથ લાંબા હોય છે, જેવડે
તે દૂરથી પણ મારી શકે છે ॥ ૭૮૭ ॥

સમૃદ્ધિને ઇચ્છતા હીન બળવાળાએ બ-
ળિયા સાથે મનેકરી પણ વિરોધ ઇચ્છવો
નહી, કેમકે અતિ બળવાન્ હુણતો નથી
પણ પતંગીયા જેવી વૃત્તિવાળા હીન બ-
ળવાળાનો નાશ થાય છે ॥ ૭૮૮ ॥

અનુચિતકર્મારંભઃ સ્વજનવિરોધો
બલીયસા સ્પર્ધા । દુષ્ટસ્ત્રીવિશ્વા-
સો જ્ઞાપદ્ધારાણિ ચત્વારિ ॥ ૭૮૯ ॥

વળી માથ કવિયે કહ્યું છે કે,

વિધાય વૈરં સામર્ષે નરોડરૌ ચ
ઉદાસતે । પ્રક્ષિપ્યોદર્શિષં કક્ષે
શેરતે તેઽભિમારુતમ્ ॥ ૭૯૦ ॥

અયોગ્ય કર્મનો આરંભ, સ્વજન સાથે
વિરોધ, બળિયા સાથે જાહેરમાં અદેખાઈ
તથા દુષ્ટ સ્ત્રીને વિશ્વાસ, એ ચાર
આપત્તનાં દ્વાર છે ॥ ૭૮૯ ॥

જે મનુષ્યો ક્રોધી શત્રુ સાથે વૈર કરી
ગાફલ રહેછે, તે સૂકાં ખડના ઢગલામાં
અગ્નિ નાખી તેની પાસે સામે વાયે
સુવં છે ॥ ૭૯૦ ॥

તેમ સ્ત્રી, બાળ, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ સાથે વાદ કરવાથી ખેદ થાયછે. કેમકે સ્ત્રીની
અનુકૂળતાથી ઘરમાં સુખ રહે છે, ને તે જો પ્રતિકૂળ રહે, તો દુઃખ થાયછે. વાદ
કરવામાં કંઈ જોલાવાનો નિયમ ન રહેવાથી કોઈ સમય આડું વેતરાઈ જાયછે; જેથી
ઘરમાં કંકાસ ઉત્પન્ન થઈ સ્ત્રીપુરૂષ બન્ને પરતાય છે. તેમ પરસ્ત્રી સાથે પણ વાદ ન
કરવો, કારણ સ્ત્રીજાતિ નિરંતર તન તથા મને કરી પુરૂષ કરતાં દુર્બળ હોય છે; જેથી
તેમની સાથે વિવેકથી વર્તવું એ પુરૂષનો ધર્મ છે. તે ઠેકાણે વિવેક છોડી વાદ કર્યો
હોય તો તેમને દુઃખ લાગે છે ને લોકમાં અપકીર્તિ થાયછે. તેમ બાળક સાથે વાદ
ન કરવાનું કારણ તે અણસમજી હોય છે, જેથી કહેવું સાંભળતો નથી, માટે તેને સ-
મજાવી પટાવી કામ લેવું. વળી વૃદ્ધ સાથે વાદ ન કરવાનું કારણ કે તે સર્વને માન્ય
હોવાથી તેને માહું લાગે છે. કદિ તે વિદ્વાન વા અવિદ્વાન હોય, તોપણ વયે કરી
વૃદ્ધ હોવાથી સૌએ માન આપવા લાયક છે. તેમજ પંડિતમન્ય મૂર્ખ સાથે વાદ
કરવાથી તે સમજવાને બદલે શત્રુ થાયછે. કારણ જેમ પ્રકાશ તથા તિમિરને સ્વા-
ભાવિક વૈર છે, તેમ વિદ્યારૂપ પ્રકાશ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા મનુષ્યની સાથે આ
વિદ્યારૂપ તિમિરથી ઢંકાયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને સ્વાભાવિક વૈર હોય છે. અને તેમાં
જો વાદ થાય તો વૈરમાં વધારો થાય એમાં નવાઈ નથી. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ઉપદેશો હિ મૂર્ખાણાં પ્રકોપાય
ન શાંતયે । પયઃપાનં મુજંગાનાં
કેવલં વિષવર્ધનમ્ ॥ ૭૯૧ ॥

મૂર્ખને ઉપદેશ ક્રોધજનક છે પણ શાંતિ-
જનક નથી, કારણ સર્પને દૂધનું પાન
કેવળ વિષ વધારનાર છે ॥ ૭૯૧ ॥

પ્રાયેનાત્ર કુલાન્વિતં કુકુલજાઃ
શ્રીવલ્લભાં દુર્ભગા દાતારં કૃપણા
ઋજૂનનૃજવો વિત્તે સ્થિતં નિર્ધનાઃ ।
વૈરૂપ્યોપહતાશ્ચ કાન્તવપુષં ધર્મા-
શ્રયં પાપિનો નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણં
ચ પુરુષં નિદંતિ મૂર્ખાઃ સદા ॥ ૭૯૨ ॥

ધણું કરી હંમેશાં આ લોકમાં કુટ્ટીનને
હંકુટ્ટીન, સારા ભાગ્યવાળાને હુલાગણિ-
દાતાને કૃપણ, સરલને લુચ્ચા, ધનિને નિ-
ર્ધન, રૂપાળાને કદરૂપા, ધર્મિષ્ઠને પાપી અને
નાના પ્રકારના શાસ્ત્રમાં અતુરપુરૂષને મૂર્ખ
નિદે છે ॥ ૭૯૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કોલાહલે કાકુલસ્ય જાતે
વિરાજતે કોકિલકૂજિતં કિમ્ ।
પરસ્પરં સંવદતાં સ્વલાનાં
મૌનં વિધેયં સતતં સુધીભિઃ ॥ ૭૯૩ ॥

શું કાગડાનો કોલાહલ થઈ રહ્યો હોય તેમાં
કોયલનું બોલવું શોભે છે ? માટે પરસ્પર
વાદ કરતા મુર્ખોના મધ્યમાં બુદ્ધિમાનોએ
નિરંતર મૌન રહેવું ॥ ૭૯૩ ॥

મુક્તાફલૈઃ કિં મૃગપાક્ષિણાં ચ
મિષ્ટાન્નપાનં કિમ્ ગર્દભાણામ્ ।
અંધસ્ય દીપો બધિરસ્ય ગીતં
મૂર્ખસ્ય કિં સત્યકથાપ્રસંગઃ ॥ ૭૯૪ ॥

મૃગ તથા પક્ષિઓને મુક્તાફળે કરી શું ?
ગર્દભને મિષ્ટાન્ન પાન શું ? તેમ આંધ-
ળાને દીવો, બેહોશને ગીત તથા મૂર્ખાને
સત્ય કથાનો પ્રસંગ શું ? ॥ ૭૯૪ ॥

હંસો ન ભાતિ બલિભોજનવૃંદમધ્યે
ગોમાયુમંડલગતો ન વિભાતિ સિંહઃ ।
જાત્યો ન ભાતિ તુરગઃ સ્વરયૂયમધ્યે
વિદ્વાન્ન ભાતિ પુરુષેષુ નિરક્ષરેષુ ॥ ૭૯૫ ॥

કાગડાના ટોળામાં હંસ, શિયાળના ટો-
ળામાં સિંહ, ગર્દભના ટોળામાં જાતવાન
ઘોડો તથા નિરક્ષર પુરૂષોમાં વિદ્વાન્
શોભતો નથી ॥ ૭૯૫ ॥

હંસો વિભાતિ સરસીરુહવૃંદમધ્યે
સિંહો વિભાતિ સતતં મિરિગહરેષુ ।
જાત્યો વિભાતિ તુરગો રણભૂમિમધ્યે
વિદ્વાન્વિભાતિ પુરુષેષુ વિચક્ષણેષુ ॥ ૭૯૬ ॥

પાણી નિરંતર હંસ કમળ સમૂહના મધ્ય-
માં, સિંહ પર્વતની શુક્રમાં, જાતવાન
ઘોડો રણભૂમિમાં તથા વિદ્વાન્ વિચક્ષણ
પુરૂષોમાં શોભે છે ॥ ૭૯૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન કંચિદાત્મનઃ શત્રું નાત્માનં
કસ્યચિદ્રિપુમ્ । પ્રકાશયેન્ના-
પમાનં ન ચ નિઃસ્નેહતાં પ્રભોઃ ॥ ૭૯૭ ॥

પોતાના કોઈ શત્રુને તથા કોઈ વિષે પો-
તાની શત્રુતા, અપમાન તથા શેઠની અ-
પ્રીતિ, એટલાં પ્રકાશ કરવાં નહિ ॥ ૭૯૭ ॥

કારણ અમુક મારો શત્રુ છે ને અમુકનો હું શત્રુ છું એમ જાહેરમાં કેહેવાથી
પરસ્પરે શત્રુતામાં વધારો થાય છે, ને પાછી મિત્રતા થવાની આશા ન રહેતાં પરિણામે
હુઃખ થાય છે. તેમ પોતાનું થયેલું અપમાન જાહેર કરવાથી પ્રતિક્ષા ઘટે છે, ને પો-
તાને હલકાઈ લાગે છે. તેમજ રાજા તથા શેઠની અકૃપા કેહેવાથી પોતાની આદર-
લક્ષ્ણ ખાતે લોકોમાં અરાખ મત બેસે છે; જેથી ફરી પોતાની વૃત્તિ મેળવવામાં હાનિ
થાય છે. વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થનાશં મનસ્તાપં ગૃહિણીચરિ-
તાનિ ચ । દાનમાનાપમાનં ચ
મતિમાન્ન પ્રકાશયેત્ ॥ ૭૯૮ ॥

બુદ્ધિમાને ધનનો નાશ, મનનો તાપ,
સ્ત્રીનાં ચારત્ર, કરેલો પરોપકાર અને મ-
ળેલું માન તથા અપમાન પ્રકાશ કરવાં
નહિ ॥ ૭૯૮ ॥

કારણ ધનનો નાશ કેહેવાથી પોતાની ગાફલતા જણાય છે, હાંસી થાય છે અને તે કદી શક્તિ ઉપકાંત ગયું હોય તો પોતાની આંટને ધક્કો લાગે છે. તેમ મનનો ખેદ તથા સ્ત્રીનું આચરણ ભિન્ન સિવાય બીજાને જણાવવાથી તે દુઃખ તો ટાળતો નથી પણ ઉલટી હાંસી કરે છે. તેમ કોઈના ઉપર ઊપકાર કર્યો હોય તથા પોતાને ક્યાંય માન મળ્યું હોય તે બીજાને કહી દેખાડવાથી પોતે હલકો પડે છે, ને લોકમાં પાછળથી હાંસિ થાય છે. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પરપ્રોક્તા ગુણા यस્ય નિર્ગુણોડપિ
ગુણી ભવેત્ । શ્રેષ્ઠોડપિ લઘુતાં
યાતિ સ્વયં પ્રવ્યાપિતૈર્ગુણૈઃ ॥ ૭૯૯ ॥

પારકાએ જેના ગુણ કહ્યા તે નિર્ગુણી હોય
તો પણ ગુણી થાય છે, પણ પોતાના ગુણ પોતે
કહ્યાથી શ્રેષ્ઠ પણ લઘુતાને પામે છે ॥ ૭૯૯ ॥

દાને તપસિ શૌર્યે વા
વિજ્ઞાને વિનયે નયે ।
વિસ્મયો નહિ કર્તવ્યો
બહુરત્ના વસુંધરા ॥ ૮૦૦ ॥

પોતામાં પરોપકાર, ઇર્થિયનિગ્રહ, શૌર્ય,
વિજ્ઞાન, વિનય તથા નીતિરૂપ ગુણ હોય,
તેમાં વિસ્મય પામવું નહીં, કેમકે પૃથ્વી-
માં એક બીજાથી સરસ ઘણું રત્ન-
પડ્યાં છે ॥ ૮૦૦ ॥

હવે શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ક્રયવિક્રયાલિપ્યાં
સ્વદૈન્યં દર્શયેન્નાહિ ।
કાર્યં વિનાન્યગેહેન
નાજ્ઞાતઃ પ્રવિશેદપિ ॥ ૮૦૧ ॥

ક્રય વિક્રયમાં અતિ ઇચ્છા તથા પોતાનું
દીનપણું દેખાડવું નહિ, અને બીજાને ઘેર
કાર્યવિના જવું નહિ, ને કાર્ય પ્રસંગે જવું
પડે તો તેને જાણ કર્યાવિના ઘરમાં પ્ર-
વેશ કરવો નહીં ॥ ૮૦૧ ॥

કારણ માલ લેવા અથવા વેચવા ટાણે અતિ ગરજ વા દીનતા બતાવવાથી પો-
તાનું કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે જેની પાસેથી માલ ખરીદવામાં આવે તેને
અતિ ગરજ બતાવવાથી તે ભાવ આંપી લે, અને દીનતા દેખાડવાથી માલ ધીરે નહિ.
તેમ જેને માલ વેચવામાં આવે તેને અતિ ગરજ દેખાડી હોય તો તે બજારભાવથી.
માલ ઓછે માગે, ને દીનતા બતાવી હોય તો ઘણું ઓછે ભાવે માલ પડાવી લેવાની
ઇચ્છા કરે, માટે ગમે તેવી ગરજ તથા ગરીબાઈ છતાં પણ ઉપરથી આડંબર રાખવો,
વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

નિર્વિષેણાપિ સર્પેણ કર્તવ્યા

મહતી ફળા । વિષમસ્તુ ન

ચાપ્યસ્તુ સ્વટાટોપો ભયંકરઃ ॥ ૮૦૨ ॥

વિષ રહિત સર્પે પણ કૃણુ ચઢાવવી, કા-

રણુ વિષ હોય વા ન હોય, તોપણ ખ-

ટાટોપ લયંકર છે ॥ ૮૦૨ ॥

વળી માલ લેવા વેચવા વિગેરે સર્વ વ્યવહાર લખીને કરવો, અને કોઈનાથી શર-
માઈ વા હઠ કરીને પોતાના ઘરમાં હાનિ થાય તે રીતે કરવું નહિ. તેમ માન અપ-
માનની ખીકથી બોલવા ચાલવામાં લજવું નહિ. કેમકે જેની પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ
સાધવો હોયછે, તેનું મન મનાવવું પડેછે. શુક્રનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નૈવાસ્તિ લિખિતાદન્યત્ સ્મા-

રકં વ્યવહારિણામ્ । ન લેરવ્યેન

વિના કુાર્યાદ્યવહારં સદા બુંધઃ ॥ ૮૦૩ ॥

વ્યવહારિયોને લખેલ જેવું ખીજું યાદ ક-

રાવનાર નથી, માટે બુદ્ધિમાને સદા લખ્યા

વિના વ્યવહાર કરવો નહિ ॥ ૮૦૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ન સ્વલ્પસ્ય કૃતે ભૂરિ નાશયન્મ-

તિમાનરઃ । એતદેવાત્ર પાંડિત્યં ય-

ત્સ્વલ્પાદ્ભૂરિરક્ષણમ્ ॥ ૮૦૪ ॥

બુદ્ધિમાને સ્વલ્પમાટે ઘણાનો નાશ

કરવા નહિ, કારણ આ લોકમાં સ્વલ્પ

કરતાં ઘણાનું રક્ષણ કરવું એજ

પાંડિત્ય છે ॥ ૮૦૪ ॥

નાત્યંતં સરલૈર્માર્ગ્યં ગત્વા પશ્ય

વૈનસ્થલીમ્ । છિદ્યંતે સરલાસ્તત્ર

કુઙ્ગાસ્તિષ્ઠંતિ પાદપાઃ ॥ ૮૦૫ ॥

અત્યંત સરલપણે વર્તવું નહિ, કેમકે

વનમાં જઈ જો, તો ત્યાં સરલ વૃક્ષો કપા-

યછે, ને વાંકાં ચુંકાં કાયમ રહેછે ॥ ૮૦૫ ॥

ધનધાન્યપ્રયોગેષુ વિદ્યાસંગ્રહ-

ણેષુ ચ । આહારે વ્યવહારે ચ

ત્યક્તલજ્જઃ સુખી ભવેત્ ॥ ૮૦૬ ॥

ધન, ધાન્ય તથા વિદ્યા મેળવવામાં

તેમજ આહાર તથા વ્યવહારમાં જે લખ્ય

નહિ, તે સુખી થાયછે ॥ ૮૦૬ ॥

અવમાનં પુરસ્કૃત્ય માનં કૃત્વા

ચ પૃષ્ઠતઃ । સ્વાર્થં ચ સાધયેદ્ધી-

માન્ સ્વાર્થભ્રંશો હિ મૂર્ખતા ॥ ૮૦૭ ॥

બુદ્ધિમાને અપમાનને આગળ તથા

માનને પાછળ કરી સ્વાર્થ સાધવો કેમકે,

સ્વાર્થનો નાશ કરવો એજ મૂર્ખતા છે ॥ ૮૦૭ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કચિદ્મૌ શય્યા કચિદપિ ચ

પર્યંકશયનઃ કચિચ્છાકાહારઃ

કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરાચિઃ ।

કચિસ્કંથાધારી કચિદપિ ચ

દિવ્યાંબરધરો મનસ્વી કાર્યાર્થી

ન ગણયતિ દુઃસ્વં ન ચ સુખમ્ ॥ ૮૦૮ ॥

કોઈટાણે પૃથિવીપર ને કોઈટાણે પલંગ-

પર શયન, કોઈટાણે શાક માત્રનો ને કો-

ઈટાણે સુંદર ભાતનો આહાર અને કોઈ-

ટાણે ગોદડી ને કોઈટાણે સુંદર વસ્ત્ર મળે,

તોયપણ કાર્ય સાધનાર ચતુર હુઃખ તથા

સુખને ગણતો નથી ॥ ૮૦૮ ॥

તેમ કાર્યવિના કોઈને ઘેર જવાથી અપમાન થાયછે, ને તે ઘરઘણીને સંશય પડેછે; વળી ઘરઘણીને જણાવ્યા વગર તેનીપાસે એકાએક જવાથી વિવેકથી ઉલટું થાયછે. કેમકે તેને મળવા આવનારની ખબર ન હોવાથી, તે ગમે તેવી સ્થિતિમાં બેઠેલો હોવાને લીધે પારકાને ભેઠ શરમાઈ જાયછે, ને તેના ઉપર અભાવ લાવેછે. માટે તેમ ન કરતાં, જે ઘણી મળવા આવનાર સાથે વિવેકથી વર્તે, તેને ત્યાં કામ પડતે જવું, પણ આખો દિવસ ઝુકી રહેવું નહિ. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

एहागच्छ समाश्रयासनमिदं कस्मा-
च्चिरात्दृश्यसे का वार्ता कुशलोऽसि
बालसाहितः प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रलहा-
दयन्त्यादरात् तेषां युक्तमशंकितेन
मनसा हर्म्याणि गंतुं सदा ॥ ८०९ ॥

“ઓહો ! આવો આવો ! આ આસને બેસો, ઘણે દહાડે કેમ દેખાણુ ! શું ખબર છે ? બાળક સહિત કુશળ છો ? તમને ભેઠ હું ખુશી થયો છું,” એ રીતે આવેલા સ્નેહિને જે આદરથી રાજી કરે તેમને ઘેર સદા મનમાં શંકા ન રાખતાં જવું યોગ્ય છે ॥ ૮૦૯ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा
मधुराक्षराः । गुणदोषकथा नैव
तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ८१० ॥

પણ જ્યાં સાંમે ઉભા થવાની ક્રિયા, મધુર ભાષણ તથા ગુણદોષ પૂછવાની રીત નથી, તે ઘરમાં જવું નહિ ॥ ૮૧૦ ॥

કારણ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

परसदननिविष्टः कोलधुत्वंनयाति॥८११॥

પારકા ઘરમાં જવાથી કોણ લઘુતાને પામતો નથી ॥ ૮૧૧ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

आतिपरिचयादवज्ञा
संततगमनादनादरो भवति ।
मलये भिल्लपुरंध्री
चंदनतरुकाष्ठमिधनं कुरुते ॥ ८१२ ॥

અતિ પરિચયથી તિરસ્કાર તથા નિરંતર ગમનથી અનાદર થાયછે, કારણ મલય પર્વતમાં રહેલ ભિલ્લની સ્ત્રી અતિ પરિચયનેલીધે ચંદન વૃક્ષનાં કાષ્ટને બાળવાનાં ઇંધન કરેછે ॥ ૮૧૨ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

कालं नियम्य कार्याणि ह्याचरे-
न्नान्यथा क्वचित् । गच्छेदनि-
मैर्नैव सदैवान्तःपुरं नरः ॥ ८१३ ॥

પુરૂષે વખત નેમી કાર્ય કરવાં, ક્યારેય અન્યથા કરવાં નહીં, પણ અંતઃપુરમાં તો સદા વખત નેમ્યા વગર જવું ॥ ૮૧૩ ॥

વખત નેમી કામ કરવાથી બધાં કામ સારી રીતે થઈ શકેછે. નિત્ય મનુષ્યને અનેક કામ હોય છે, તે બે પ્રત્યેક માટે વખત ન નેમ્યો હોય તો ગુંચવાઈ જવાયું છે ને એકમાં મંડ્યા રહેતાં બીજી તરફથી નુકશાન થાયછે. કામ નિત્યનાં છે ને તે છ-

દગીપર્યંત કરવાનાં હોયછે. માટે પ્રતિ દિવસે અમુક કામ અમુક વખતપર્યંત કરવાનો નયમ બાંધી બધાં કામ સારી રીતે પાર પાડી શકાય તે રીતે વર્તવું. અને ચોક્કસ વખત આસાએસ લેવામાટે ઠેરવવો. કેમકે મન વા તનસંબંધી મેહેનત કરતાં શરીરને થાંક લાગવાનો સંભવ છે, જે ઉતારવા માટે દિવસમાં થોડા વખતસુધી રમત ગમતની તથા રાત્રિયે આરામ લેવાની જરૂર છે, પણ એ પુરસદનો વખત જ્યાં ત્યાં ફરી ખરાબ સોબતમાં કાઢવો નહિ. કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદેન કાલો ગચ્છતિ
ધીમતામ્ । વ્યસનેન ચ મૂર્ચાણાં
નિદ્રયા કલહેન ચ ॥ ૮૧૪ ॥

બુદ્ધિમાનનો અવકાશ સમય કાવ્ય શા-
સ્ત્રના વિનોદે કરી ને મૂર્ખનો વ્યસન, નિદ્રા
તથા કલહવડે બળ્યછે ॥ ૮૧૪ ॥

એ રીતે વખત બાંધી કામ કરવા કહ્યું, પણ અંતઃપુરમાં વખત નેમ્યા વગર જવામાટે કેહેવાનું કારણ એ કે, કદી ઘરની સ્ત્રી દુષ્ટ હોય તો સ્વામીના એકાએક આવવાનાં ભયથી આડે રસ્તે ઉતરી શકે નહિ. કેમકે સ્વામી સર્વ પ્રકારથી સંપૂર્ણ હોય તોપણ સારી સ્ત્રીના દુષ્ટ પતિની પેઠે દુષ્ટ સ્ત્રિયોને આડે રસ્તે ઉતરી જવાને સંભવ છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

પ્રાયેણ ભૂમિપતયઃ પ્રમદા
લતાશ્ચ યઃ પાર્શ્વતો વસતિ
તં પરિવેષ્યંતિ ॥ ૮૧૫ ॥

ઘણુંકરી દુષ્ટ રાજા, દુષ્ટ સ્ત્રી તથા લતા,
જે પાસે હોય તેનેજ વિંટાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

દીર્ઘદર્શી સદા ચ સ્યાત્પ્રત્યુત્પન્નમતિઃ
કચિત્ । સાહસી સાલસી ચૈવ ચિર-
કારી ભવેન્નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

સદા વિચારી કરનાર તથા કોઈ ટાણે
વખતસર સુજી આવે તેવા થવું; પણ
સાહસ કરનાર, આગસુ તથા દીર્ઘસૂત્રી થવું
નહિ ॥ ૮૧૬ ॥

કારણ કોઈ પણ પ્રકારના આચાર, ભાષણ તથા કાર્ય કરવામાં લાંબો વિચાર ન કર્યો હોય, તો તેનું પરિણામ સાફ આવતું નથી. માટે પ્રથમ પોતાના આચરણનો વિચાર કરી, જેથી લોકમાં અપકીર્તિ તથા પરિણામે દુઃખ થાય એવાં દુરાચરણને પોતામાં હોય તો તે ત્યાગવાનો યત્ન કરવો, અને રૂડા આચરણથી વર્તવું. લોકમાં મોઢે કોઈ કડવું મનાવતું નથી, કેમકે જેને સાચું પણ કડવું કેહેવામાં આવે તે ધણી રખે રીસ કરે અથવા અભાવ લાવે એવી કેહેનારના મનમાં ખીક હોયછે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

પ્રત્યક્ષં દુર્ગુણાન્નૈવ વક્તું શક્નોતિ
કોપ્યતઃ । સ્વદુર્ગુણાન્સવ્યં
જ્ઞાતો વિમુશ્લોકશાસ્ત્રતઃ ॥ ૮૧૭ ॥

પ્રત્યક્ષ દુર્ગુણ કેહેવા કોઈ પણ સમર્થ
થતો નથી, માટે પોતાના દુર્ગુણ પોતજ
લોક તથા શાસ્ત્રથી વિચારી લેવા ॥ ૮૧૭ ॥

તેમ વિદુરનીતિમાં પણ કહ્યું છે કે,

સુલભાઃ પુરુષા રાજન્ સતતં
પ્રિયવાદિનઃ । અપ્રિયસ્ય તુ
પથ્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ ॥ ૮૧૮ ॥

હો રાજન્, નિરંતર પ્રિય બોલનાર મનુષ્ય સુલભ છે, પણ અપ્રિય એવું હિત વાક્ય કહેનાર તેમજ તે સાંભળનાર પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૮ ॥

વળી ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

મનીષિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈષિણો
હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ ।
સુહૃદ્ધ વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણાં
યથૌષધં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥ ૮૧૯ ॥

ઘણું કરી જે બુદ્ધિમાન્ હોય તે હિતેચ્છુ હોતા નથી, ને જે હિતેચ્છુ હોય તે બુદ્ધિમાન્ હોતા નથી, માટે જેમ સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકરનાર ઔષધ દુર્લભ છે, તેમ બુદ્ધિમાન્ હિતેચ્છુ પણ દુર્લભ છે ॥ ૮૧૯ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ આગળથી વિચાર કર્યા વગર કર્યું હોય તો જ્યાં જેવું ઘટે ત્યાં તેવું બોલાવાને બદલે જેમ તેમ બોલાઈ જવાય છે. જેથી આશનું દોર થતાં લોકમાં હાંસી વા વળતે વિના કારણે કોઈ સાથે ઝગડો જ્યં થઈ પડે છે. માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન દર્શયેત્સ્વાભિમતમનુભૂતાદિના
સદા । પ્રવિચાર્યોત્તરં દેયં સહસા
ન વદેત્કાચિત્ ॥ ૮૨૦ ॥

સદા પૂર્ણ અનુભવ મેળવ્યાવિના પોતાનો મત જણાવે નહિ, ને વિચાર કરી ઉત્તર દેવો પણ ક્યારેય ઉતાવળે બોલવું નહિ ॥ ૮૨૦ ॥

તેમ શાર્દૂલધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અલ્પાક્ષરરમણીયં
યઃ કથયતિ નિશ્ચિતં સં સ્વલુ વાગ્મી ।
બહુવચનમલ્પસારં
યઃ કથયતિ વિપ્રલાપી સઃ ॥ ૮૨૧ ॥

જે અલ્પાક્ષરે કરી રમણીય તથા નિશ્ચયવાળું વાક્ય કહે છે, તેનેજ બોલવામાં ચતુર બાણવો, પણ જે થોડા સારવાળાં બહુ વચન બોલે, તેને વૃથા બોલનાર બાણવો ॥ ૮૨૧ ॥

તેમ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય વિચાર કર્યા વગર કરવામાં આવે તો મુંઝાઈ જવાય છે, કાર્ય યથાર્થ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, કરેલી મેહેનત વૃથા બય છે અને લોકોમાં હાંસી થાય છે. માટે પોતાના ખરા સ્નેહિયોની સલાહ લઈ, પરિણામ સાફ આવે તે રીતે લાંબો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવું ! અને કદિ ધારવામાં ન હોય એવું એકાએક કામ આવી પડે, તો ત્યાં ધીરજ રાખી સમયસૂચકતા વાપરી તેને પાર પાડવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

વનસ્પતેરપક્વાનિ ફલાનિ પ્રચિ-
નોતિ યઃ । સ નાપ્રોતિ રસં તેભ્યો
બીજં ચાસ્ય વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૨ ॥

યસ્તુ પક્કમુપાદત્તે કાલે પરિણતં
ફલમ્ । ફલાદ્રસં સ લભતે વી-
જાચૈવ ફલં પુનઃ ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસેનૈવ તત્કુર્યાદ્યેન રાત્રી
સુખં વસેત્ । પૂર્વે વયાસિ તત્કુ-
ર્યાદ્યેન વૃદ્ધઃ સુખં વસેત્ ॥ ૮૨૪ ॥

વળી આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અનાગતાવિઘાત્ ચ પ્રત્યુત્પન્ન-
મતિસ્તથા । દ્વાવેવં સુખંમેધેતે દી-
ર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ ॥ ૮૨૫ ॥

ઉત્પન્નપશ્ચાત્તાપસ્ય બુદ્ધિર્ભવતિ
યાદૃશી । તાદૃશી યદિ પૂર્વં સ્યા-
ત્કસ્ય ન સ્યાન્મહોદયઃ ॥ ૮૨૬ ॥

તેમ માધકવિયે કહ્યું છે કે,

સહસા વિદધીત ન ક્રિયા-
મવિવેકઃ પરમાપદાં પદમ્ ।
વૃણુતે હિ વિમૃશ્યકારિણં
ગુણલુબ્ધાઃ સ્વયમેવ સંપદઃ ॥ ૮૨૭ ॥

મતિરેવ બલાત્ ગરીયસી
યદભાવે કરિણામિયં દશા ।
શતિ ધોષયતીવ ઢિંડિમઃ
કરિણો હસ્તિપકાહતઃ કણન્ ॥ ૮૨૮ ॥

જે વનસ્પતિનાં કાચાં ફળ તોડે છે, તે
તેમાંથી રસ મેળવતો નથી, ને તેનું બીજ
પણ નાશ પામે છે ॥ ૮૨૨ ॥

પણ જે વખતસર પરિણામ પામી પકવ
થયેલાં ફળને ગ્રહણ કરે છે, તે ફળમાંથી
રસ મેળવે છે, ને ફરી બીજથી ફળને
પામે છે ॥ ૮૨૩ ॥

દિવસે એવું કરવું કે, રાત્રિયે નિરાંતે ઉંઘ
આવે, ને પેહેલી અવસ્થામાં એવું કરવું,
કે, વૃદ્ધપણમાં સુખે રહેવાય ॥ ૮૨૪ ॥

અગાઉથી વિચાર કરનાર તથા વેળાસર
મતિ પહોંચાડનાર બંને સુખી થાય છે
પણ દિર્ઘસૂત્રી નાશ પામે છે ॥ ૮૨૫ ॥

મનુષ્યની પશ્ચાત્તાપ ટાણે જેવી બુદ્ધિ
થાય છે, તેવી જો પેહેલાંજ હોય તો તેને
મોટો ઉદય ન થાય ॥ ૮૨૬ ॥

સાહસ કર્મ કરવું નહિ, કેમકે અવિવેક
પરમ આપત્તિનું સ્થાન છે, પણ વિચારી
કરનારને ગુણલોભી સંપત્ પોતાની મેળેજ
વરે છે ॥ ૮૨૭ ॥

વળી “ બળથી બુદ્ધિ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે બુ-
દ્ધિના અભાવે હસ્તિની આ દશા ” એમ
જાણે હાથિના માવતે વગાડેલ શબ્દ કરતું
નગાત્રં સર્વને જાણ કરતું હોયની ! એમ
ભાસે છે ॥ ૮૨૮ ॥

बहुधा बहुभिः सार्धं चिंतिताः सु-
निरूपिताः । कथंचिन्न विली-
यन्ते विद्वद्भिर्निश्चिता नयाः ॥ ८२९ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः
सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।
सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत्कृतं
सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ८३०

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

गुणवद्गुणवद्वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यन्नतः पंडितेन ।
अतिरभसकृतानां कर्मणामाविपत्तेर्भवति
हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ८३१ ॥

તેમ માધ કવિયે કહ્યું છે કે,

समय एव करोति बलाबलं
प्रणिगदन्त इतीव शरीरिणाम् ।
शरदि हंसरवाः परधीकृतं-
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥ ८३२ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये
प्रयोगविज्ञानम् । बलवदपि शि-
क्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ८३३ ॥

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं
स्वयं च बुद्ध्या प्रावेचारितं पुनः ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान्
स एव सौख्यं बहुधा समञ्जुते ॥ ८३४ ॥

તેમ કોઈ પણ કામમાં આગસ કરવાથી તથા તેને મુલતવી રાખવાથી હાનિ થાયછે, ના તે કામ સિદ્ધ થતું નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ધણું કરી અનેક વિદ્વાનોએ સાથે બેસી,
નિરૂપણ કરી, વિચારી, નિશ્ચય કરેલ ન્યાય
કોઈ રીતે નાશ પામતા નથી ॥ ૮૨૯ ॥

સારી રીતે પચેલું અન્ન સુવિચક્ષણ પુત્ર,
સુશિક્ષિત સ્ત્રી, સુસેવિત રાજા, સુવિચારી
બેાલેલું તથા જે સારી રીતે વિચારી
કરેલું હોય, તે સર્વે લાંબે કાળે પણ વિકાર
પામતા નથી ॥ ૮૩૦ ॥

પંડિતે ગુણવાળાં વા ગુણરહિત કાર્યમુ-
દાયને કરતાં, યત્નથી તેના પરિણામનો વિ-
ચાર કરવો; કેમકે આત ઉતાવળે કરેલા ક-
ર્મનો પરિણામ વિપત્તિપર્યંત હૃદયને દાહ
કરનાર શલ્ય સરખો થાયછે ॥ ૮૩૧ ॥

શરીરધારીને સમયજ બલાબલ કરેછે,
એમ બળે કહેતાજ હોયની, તેમ શરદ્
ઋતુમાં હંસના શબ્દ, મયૂરના સ્વર કઠોર
લાગે તે રીતે મનોહર લાગવામાંડયા ॥ ૮૩૨ ॥

વિદ્વાનોના સંતોષપર્યંત કોઈ પણ પ્રયોગનું
વિજ્ઞાન હું યથાર્થ નથી માનતો, કેમકે
શીખેલાનું ચિત્ત બળવાન છે, તોપણ પોતા
ખાતે વિશ્વાસ કરતું નથી ॥ ૮૩૩ ॥

જે આમ મિત્ર સાથે વારંવાર વિચારી,
ફરી પોતે પણ બુદ્ધિવડે વિચાર કરી કાર્ય
કરેછે, તેજ બુદ્ધિમાન ને તેજ ધણું કરી
સુખને પામેછે ॥ ૮૩૪ ॥

ષડ્ દોષાઃ પુરુષેણેહ હાતવ્યા ભૂતિ-
મિચ્છતા । નિદ્રા તંદ્રા ભયં ક્રોધ આ-
લસ્યં દીર્ઘસૂત્રતા ॥ ૮૩૧ ॥

આ લોકમાં સમૃદ્ધિ ઈચ્છનારે નિદ્રા, સુસ્તિ,
ભય, ક્રોધ, આલસ્ય તથા દીર્ઘસૂત્રતા, એ
છદોષ ત્યાગ કરવો ॥ ૮૩૧ ॥

ષટેવ તુ ગુણાઃ પુંસા ન હાતવ્યાઃ
કદાચન । સત્યં દાનમનાલસ્યમ-
નમ્ર્યા ક્ષમા ઘૃતિઃ ॥ ૮૩૨ ॥

પણુ સત્ય, પરોપકાર, અનાલસ્ય, અન-
સૂયા, ક્ષમા, તથા ધૃતિ, એ છ ગુણુ કયા
રેય ત્યાગ કરવા નહીં ॥ ૮૩૨ ॥

તેમ વિશ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

શક્ષ્યામિ કર્તુમિદમલ્પમયલ-
સાધ્યમત્રાદરઃ ક ઇતિ કૃત્યમુ-
પેક્ષ્યમાણાઃ । કેચિત્ પ્રમત્તમ-
નસઃ પારિતાપદુઃસ્વં આપત્પ્રસં-
ગમુલભં પુરુષાઃ પ્રયાન્તિ ॥ ૮૩૩ ॥

“ આ યજ્ઞ વિના ખની શકે એવું અલ્પ
કાર્ય કરવા હું શક્તિમાન છું, માટે એમાં
આદર શું કરવો ? ” એમ ધારી કાર્યની
ઉપેક્ષા કરનાર કેટલાક ગાફલ મનવાળા,
આપત્પ્રસંગ છે સુલભ જેમાં એવા પરિ-
તાપરૂપ દુઃખને પામે છે ॥ ૮૩૩ ॥

હવે શુકનીતિનાં ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

•સુગુપ્તકાર્યમંત્રઃ સ્યાત્કુર્વન્મુહોચ્ચ
નાપદિ । યથાશક્તિ ચિકીર્ષિત
ન ત્યજેચ્છરણાગતમ્ ॥ ૮૩૪ ॥

કાર્ય તથા મનસુખાન સારી રીતે ગુપ્ત
રાખવા, આપત્ ટાળે મુંઝાવું નહીં, પણ
યથાશક્તિ કાર્ય કરે જયું; અને શરણાગ-
તને છોડવો નહીં ॥ ૮૩૪ ॥

કારણુ હરકોઈ મોટું કાર્ય કરવા ધાર્યું હોય, તેનો મનસુખો પોતાના જે વિશ્વાસુ
પણુ ચતુર જન હોય તેની સાથેજ કરવો; કારણુ કાર્ય સિદ્ધ થયા પેહેલાં તે જે બહાર
પડે તો તેમાં પ્રતિપક્ષી તરફથી વિદ્વંસ થવાનો સંભવ તથા કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો
લોકમાં હાંસી ધાયછે અને કદી સિદ્ધ થાય તો તેમાં લોકને મોહ હોતો નથી. માટે
આણુકથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

મનસા ચિંતિતં કાર્યં વાચા નૈવ
પ્રકાશયેત્ । મંત્રેણ રક્ષયેદ્દૃઢં કાર્યં
ચાપિ નિયોજયેત્ ॥ ૮૩૫ ॥

મનવડે ધારેલું કાર્ય વાણીવડે પ્રકાશ કરેવું
નહીં, પણ વિચારથી છાનું રાખવું ને કાર્ય
કરે જયું ॥ ૮૩૫ ॥

કારણુ વિશ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અંભસા ભિદ્યતે સેતુસ્તથા મંત્રોપ્ય-
રક્ષિતઃ । પૈશૂન્યાન્નિદ્યતે સ્નેહો
વાગ્મિર્મિથેત કાતર- ॥ ૮૪૦ ॥

જળથી પાજ, ગુપ્ત રાખ્યા વગર વિચાર,
આડીથી સ્નેહ તથા વાણીવડે બીકણુ લે-
દાય છે ॥ ૮૪૦ ॥

વળી આરંભેલા કામમાં વિઘ્ન આવતાં કાયર થઈ મુંઝાઈ જવાથી લોકોમાં પોતાને, કડપ એવો થાયછે, ને કામ વણસી જવાનો સંભવ રહે છે; માટે આપત્તસમય ધીરજ રાખવી. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

સુખં ચ દુઃખં ચ ભવાભવૌ ચ
લાભાભૌ મરણં જીવિતં ચ ।
પર્યાયશઃ સર્વમેતે સ્પૃશંતિ
તસ્યાહંતો ન ચ હૃષ્યેન્ન શોચેત્ ॥૮૪૧॥

સુખ દુઃખ, ચઢતી પડતી, લાભ અલાભ તથા જીવવું મરવું, એ સર્વે ક્રમે કરી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે ધૈર્યવાન હૃષ્ તે તથા શોચ કરતો નથી ॥ ૮૪૧ ॥

પ્રાપ્યાપદં ન વ્યથતે કદાચિ-
દ્યોગમન્વિચ્છતિ ચાપ્રમત્તઃ ।
દુઃખં ચ કાલે સહતે મહાત્મા
ધુરંધરસ્તસ્ય વિપદ્વિનશ્યેત્ ॥ ૮૪૨ ॥

જે આપતને પામી કોઈ કાળે વ્યથા પા-
મતો નથી, પણ સાવધાન થઈ ઉદ્યોગ કરે
જાયછે, ને વખતે દુઃખ આવે તો સહન
કરેછે, તે ધુરંધર મહાત્માની વિપત્ત નાશ
પામે છે ॥ ૮૪૨ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલિમાં કહ્યું છે કે,

છિનોપિ રોહતિ તરુશ્ચન્દ્રઃ ક્ષીણો-
ડપિ વર્ધતે લોકે । ઇતિ વિમૃશંતઃ
સંતઃ સંતપ્યંતે ન લોકેડસ્મિન્ ॥ ૮૪૩ ॥

આ લોકમાં કાપેલો વૃક્ષ પણ પાછો ઉગે
છે, ને ક્ષીણ થયેલ ચંદ્ર પણ પાછો વૃદ્ધિ
પામે છે; એમ વિચાર કરનાર સજ્જનો
ખેદ પામતા નથી ॥ ૮૪૩ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

કર્ચિદ્વિદ્રદ્રોષી કચિદપિ સુરામ-
ત્તકલહઃ કચિદ્વીળાવાદઃ કચિ-
દપિ ચ હાહેતિ રુદિતમ્ ।
કચિદ્રમ્યા રામા કચિદપિ જરા-
ર્જર્જરતનુર્ન જાને સંસારઃ કિમમૃ-
તમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૪૪ ॥

સંસારમાં કયાંક વિદ્વાનનો વિનોદ, કયાંક
મદિરા પીને મત્ત થયેલાનો કલહ, કયાંક
વિણુનો નાદ, કયાંક હાહા કરી રૂદન,
કયાંક મનોહર સ્ત્રી, ને કયાંક જરાએ કરી
જર્જરિણ થયેલાં શરીર દેખાય છે, તે ઉ-
પરથી શું એ સંસાર અમૃતમય છે કે વિ-
ષમય છે, તે હું જાણતો નથી ॥ ૮૪૪ ॥

માટે વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે

ત્યાજ્યં ન ધૈર્યં વિધુરેડપિ કાલે
ધૈર્યાત્કદાહિણિયાદ્યાત્સઃ ।
યથા સમુદ્રેડપિ ચ પોતમંગે
સંયાત્રિકો વાંછતિ તર્તુમેવ ॥ ૮૪૫ ॥

જેમ સમુદ્રમાં વહાણ ભાંગવાટાણું પણ
મુસાફર તરવા ઇચ્છે છે, તેમ મનુષ્યે
વિપત્તિ સમય પણ ધૈર્ય છોડવું નહીં,
કેમકે ધીરજથી કહાચિત્ તે ગતિને
પામે છે ॥ ૮૪૫ ॥

તાવજ્ઞયેષુ મૈત્રવ્યં યામજ્ઞયમના-
ગતમ્ । આગતં તુ મયં દૃષ્ટ્વા પ્ર-
હર્ષવ્યમશંકયા ॥ ૮૪૬ ॥

સુખમાપાતિતં સેવેદુઃસ્વમાપતિતં
તથા । ચક્રવત્પરિવર્તેતે દુઃસ્વા-
નિ ચ સુસ્વાનિ ચ ॥ ૮૪૭ ॥

આરંભંતેઽલ્પમેવાજ્ઞા કામં વ્યગ્રા
મવંતિ ચ । મહારંભાઃ કૃતધિય-
સ્તિષ્ઠાંતિ ચ નિરાકુલાઃ ॥ ૮૪૮ ॥

અનારંભો હિ કાર્યાણાં પ્રથમં બુ-
દ્ધિલક્ષણમ્ । આરંભસ્યાંતગમનં
દ્વિતીયં બુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥ ૮૪૯ ॥

આરંભ્યતે ન સ્વલુ વિગ્રમયેન નીચૈઃ
પ્રારંભ્ય વિગ્રમિહતા વિરમંતિ મધ્યાઃ ।
વિગ્રૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ પ્રા-
રંભ્ય ચોત્તમજના ન પરિત્યજંતિ ॥ ૮૫૦ ॥

હવે શરણે આવેલાની યથાશક્તિ પરાણાગત કરવાથી લોકમાં ઘણા મિત્ર થાયછે,
ને સુવાસ વધે છે. કદિ શત્રુ હોય ને વૈર મૂકી શરણે આવે, તો તે પણ પરાણા-
ગત કરવા યોગ્ય છે; ત્યારે કોઈ સંબંધી, મિત્ર, જાતિલો, પરજાતિલો વા પરાણો ઘેર
આવે, તો તે પરાણાગત કરવા યોગ્ય હોય તેમાં શી નવાઈ! કહ્યું છે કે,

ગૃહાગતં ક્ષુદ્રમપિ યથાર્થં
પૂજયેત્સદા । અરાવપ્તુ-
ચિંતં કાર્યમાતિથ્યં ગૃહમાગતે ॥ ૮૫૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાત્યંતં વિશ્વસેત્કંચિત્ વિશ્વસ્તમાપિ
સર્વદા । પુત્રં વા ભ્રાતરં માર્યામ-
માત્યમધિકારિણમ્ ॥ ૮૫૨ ॥

જ્યાંસુધી ભય આવ્યું ન હોય ત્યાંસુધી
ખીલીવું પણ તેને આવ્યું જાણી નિઃશંક
થઈ ટાળવાના ઉપાય કરવો ॥ ૮૪૬ ॥

પ્રાપ્ત થયેલાં સુખ વા દુઃખ ધીરજથી
સેવવાં, કેમકે તે ચક્રની પેઠે ફર્યાકરેછે ॥ ૮૪૭ ॥

અજ્ઞ જન ઈચ્છાથી સ્વદૃષ્ટ કાર્યનો આરંભ
કરે, ને પછી તેમાં વિઘ્ન થાયછે, પણ
બુદ્ધિમાન જન મોટા કાર્યનો આરંભ કરેછે,
ને આકુળ થતા નથી ॥ ૮૪૮ ॥

કાર્યનો આરંભ ન કરવો એ બુદ્ધિનું પ્રથમ
લક્ષણ છે, ને આરંભેલા કાર્યને પાર
પાડવું એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે ॥ ૮૪૯ ॥

વિગ્રના ભયથી અધમ જન કાર્યનો
આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ જન કાર્યનો
આરંભ કરી વિગ્ર નડે તો વચમાંજ વિરામ
પામે છે; પણ ઉત્તમ જન તો કાર્યનો આ-
રંભ કરી વિગ્ર વારંવાર આવે તો પણ તેને
પુરું કર્યા વગર છોડતા નથી ॥ ૮૫૦ ॥

સદા ઘેર આવેલા ક્ષુદ્રનો પણ જેવો ઘટે
તેવો સત્કાર કરવો, ને શત્રુ પણ જો ઘેર
આવે તો તેની પરાણાગત ઠરવી ॥ ૮૫૧ ॥

સર્વદા પુત્ર, ભાઈ, ભાઈ, અમાત્ય, અ-
ધિકારિ તથા કોઈ વિશ્વાસુનો પણ અતિ,
વિશ્વાસ કરવો નહિ ॥ ૮૫૨ ॥

કારણ જેના ઉપર ધણો વિશ્વાસ હોય, તેપણ કોઈ સમય દગો કરેછે; એમ પૂર્વના ઇતિહાસથી જાણવામાં આવ્યું છે, ને હમણાં પણ અનુભવ થાયછે. વિશ્વશ-
ર્માયે કહ્યું છે કે,

નચિનાં ચ નદીનાં ચ ગૃગિણાં
શસ્ત્રપાણિનામ્ । વિશ્વાસો નૈવ
કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ રાજકુલેષુ ચ ॥ ૮૧૩ ॥

ન यस્ય ચૌષ્ટિતં વિદ્યાત્ ન કુલં ન
પરાક્રમમ્ । ન તસ્ય વિશ્વસૈત્પ્રાજ્ઞો
યદીચ્છેચ્છ્રેય આત્મનઃ ॥ ૮૧૪ ॥

પ્રણયાદુપકારાદ્વા યો વિશ્વસિતિ
શત્રુષુ । સપુત્ર ઇવ વૃક્ષાગ્રાત્પતિતઃ
પ્રતિબુદ્ધયતે ॥ ૮૧૫ ॥

અપરાધો ન મેસ્તીતિ નૈતાદ્વિશ્વાસ-
કારણમ્ । તિદ્યતે હિ નૃશંસેભ્યો
ભયં ગુણવતામપિ ॥ ૮૧૬ ॥

અત્યાદરો ભવેદ્યત્ર કાર્યકારણ-
વર્જિતઃ । તત્ર શંકા પ્રકર્તવ્યા
પરિણામે સુખાવહા ॥ ૮૧૭ ॥

અસતી ભવતિ સલજ્જા ક્ષારં નીતં ચ
નિર્મલં ભવતિ । દંભી ભવતિ વિવેકી
પ્રિયવક્તા ભવતિ ધૂર્તજનઃ ॥ ૮૧૮ ॥

દુઝાત્સાધુર્યાદિ નિજપદે દુર્જ-
નાય પ્રવેશં તં નાશાય પ્રભવતિ
તતો વાંછમાનઃ સ્વયં યઃ ।
તસ્માદ્દેયો વિપુલમતિભિર્નાર્વકા-
શોઽધમાનાં જારોઽપિ સ્યાદ્દૃહપ-
તિરિતિ શ્રુયતે વાક્યતોઽત્ર ॥ ૮૧૯ ॥

નખ તથા શિંગડાવાળાં પ્રાણિ, નદી, શ-
સ્ત્રધારી, સ્ત્રીજન તથા રાજકુળનો વિશ્વાસ
ન કરવો. ॥ ૮૫૩ ॥

જે પોતાનું શ્રેય ઇચ્છે તો બુદ્ધિમાન, જેનાં
આચરણ, કુળ તથા પરાક્રમ ન જાણાય
તેનો વિશ્વાસ ન કરે ॥ ૮૫૪ ॥

જે શત્રુનો સ્નેહ તથા ઉપકાર જોઈ
વિશ્વાસ કરેછે, તે વૃક્ષના અગ્રભાગ પર
સુતેલાની પેઠે પડે ત્યારે જાગેછે ॥ ૮૫૫ ॥

“ મારો કંઈ અપરાધ નથી,” એમ
ધારવું વિશ્વાસ કરવાનું કારણ નથી, કેમકે
ગુણવાનને પણ કૂર મનુષ્યો તરફથી ભય
થાયછે ॥ ૮૫૬ ॥

જ્યાં કાર્ય કારણ વિના અતિ આદર થાય
ત્યાં શંકા રાખવી, જેથી પરિણામે સુખ
થાયછે ॥ ૮૫૭ ॥

ધણું કરી અસતી સ્ત્રી લજ્જાવાળી, ખાંડ
પાણી નિર્મળ, દંભી વિવેકી તથા ધૂતારા
મિઠું ગોલનારા હોયછે ॥ ૮૫૮ ॥

સાધુ પુરૂષ જો દુર્જનને પોતાના સ્થાનમાં
પ્રવેશ કરવા દે, તો તે દુર્જન પોતેજ
તેના સ્થાનની ઇચ્છા કરી તેનો નાશ
કરેછે, માટે મોટી મતિવાળાંએ નીચ
મનુષ્યને પોતાનું સ્થાન દેવું નહિ કારણજનર
પુરૂષ પણ ઘરનો ધણી થઈ પડે છે, એમ
લોકમાં વાક્યથી સંભળાય છે ॥ ૮૫૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અવૃત્તિષ્ઠ્યાધિશોકાર્તાનનુવર્તેત
શક્તિઃ । કદાપિ નોગ્રદંડઃ સ્યા-
ત્કદુભાષણતત્પરઃ ॥ ૮૧૦ ॥

માર્યા પુત્રોઽપ્યુદ્વિજતે કદુવાક્ષા-
ત્પ્રદંડતઃ । પશવોઽપિ વશં યાંતિ
દાનૈશ્ચ મૃદુભાષણૈઃ ॥ ૮૧૧ ॥

પોતાની શક્તિપ્રમાણે પશુપકાર કરવાથી લોકમાં યશ વધે છે, પ્રીતિ મેળવાય છે ને જેની ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અંતરાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. અને ઇશ્વરે સર્વાતર્યામી હોવાથી એજ તેનું પૂજન લાસે છે. એ વિષે કહ્યું છે કે,

યેન કેન પ્રકારણે યસ્ય કસ્યાપિ
દેહિનઃ । સંતોષં જનયેત્પ્રાજ્ઞસ્તદે-
વેશ્વરપૂજનમ્ ॥ ૮૧૨ ॥

બુદ્ધિમાને હરકોઈ રૂડા પ્રકારે કરી કોઈ પણ પ્રાણીને સંતોષ ઉત્પન્ન કરવો, તેજ ઇશ્વરપૂજન છે ॥ ૮૧૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સ્થિતો મૃત્યુમુખે ચાહં ક્ષણમાયુર્મ-
માસ્તિ ન । ઇતિ મત્વા દાનધર્મૌ
યથેષ્ટૌ તુ સમાચરેત્ ॥ ૮૧૩ ॥

હું મૃત્યુના મુખમાં રહ્યો છું, મારું આયુષ ક્ષણમાત્ર નથી, એમ માની યથેષ્ટ દાન ધર્મ આચરવાં ॥ ૮૧૩ ॥

કારણ વિશ્વમર્માયે કહ્યું છે કે,

તાવત્પ્રીતિર્ભવલ્લોકે યાવદાનં
પ્રદીયતે । વત્સઃ ક્ષીરક્ષયં દૃષ્ટ્વા
પરિત્યજાતિ માતરમ્ ॥ ૮૧૪ ॥

લોકમાં જ્યાંસુધી કંઈ પણ દેવાય ત્યાંસુધી પ્રીતિ હોય છે, કેમકે વ્રાહ્મણ ક્ષયને જોઈ માતાને મૂકી દે છે ॥ ૮૧૪ ॥

પશ્ય દાનસ્ય માહાત્મ્યં સઘ્નઃ પ્રત્યય-
કારકમ્ । યત્પ્રભાવાદપિ દ્વેષી મિ-
ત્રતાં યાતિ તત્ક્ષણાત્ ॥ ૮૧૫ ॥

તત્કાળ વિશ્વાસને કરનાર દાનનું મહાત્મ્ય જો, કેમકે જેના પ્રભાવથી શત્રુ પણ તરત મિત્ર થાય છે ॥ ૮૧૫ ॥

પણ પુલાઈ જઈ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત દાન દેવું નહીં; કારણ શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

અતિદાનેન દારિદ્ર્યં તિરસ્કારો-
ડતિલોભતઃ । યતોડ્ટ્યંતં નાશહેતુ-
રતિસર્વત્ર વર્જયેત્ ॥ ૮૬૬ ॥

અતિ દાને કરી દારિદ્ર્ય ને અતિ
લોભથી તિરસ્કાર થાયછે, તેથી અતિ એ
નાશનું કારણ છે, માટે તેને સર્વ ઠેકાણે
ત્યાગ કરવો ॥ ૮૬૬ ॥

વળી જેના ઉપર પોતાની સત્તા હોય એવાં કોઈ પણ મનુષ્યે કદી અપરાધ કર્યો
હોય, તો તેને ઉગ્ર દંડ કરવાથી તથા કૂર વચન કેહેવાથી કોઈ ટાણે અનર્થ થવાનો
સંભવ છે. કેમકે જેને ઉગ્ર દંડ કરવામાં આવે તથા કૂર વચન કેહેવામાં આવે, તે
કદી પોંહોચેલો હોય, તો વૈર રાખી તેવા દંડ કરનાર તથા કૂર વચન બોલનારને લાગ
આવે નુકસાન કરે છે. માટે ચાલતાંસુધી સમજાવી કામ લેવું ને કદી દંડ કરવો પડે
તો વગર વિચારે કરવો નહિ. વિજ્ઞાનશર્માએ કહ્યું છે કે,

સામ્નૈવ યત્ર સિદ્ધિર્ન તત્ર દંડો બુધેન
વિનિયોજ્યઃ । પિત્તં યદિ શર્કરયા
શામ્યતિ કોથઃ પટોલેન ॥ ૮૬૭ ॥

જ્યાં સમજાવ્યાથી કામ થાય ત્યાં કાદ્યા
માણસે દંડ કરવો નહિ, કેમકે જે
સાકરથી પિત્ત શમે તો કડવા પટોલની
જરૂર શું છે ॥ ૮૬૭ ॥

ન પરસ્યાપરાધેન પરેષાં દંડમાચરેત્ ।
આત્મનાવગતંકૃત્વા દંડયેત્પૂજયેચ વા ॥ ૮૬૮ ॥

એકના અપરાધમાટે બીજાને દંડ ન
દેવો, પણ પોતાની ખાત્રી કરી, ઘટે તો
દંડ દેવો વા સત્કાર કરવો ॥ ૮૬૮ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ઉપેક્ષેત પ્રનષ્ટં યત્પ્રાપ્તં યત્તદુ-
ષાહરેત્ । પરદ્રવ્યં શુદ્ધમાપિ
નાદત્તં સંહરેત્કચિત્ ॥ ૮૬૯ ॥

જે નાશ પામ્યું તેની ઉપેક્ષા કરવી, ને જે
પ્રાપ્ત થયું તેને અહણુ કરવું, પણ કોઈ
કાળે થોડું પણ પારકું દ્રવ્ય આપ્યાવિના
લેવું નહિ ॥ ૮૬૯ ॥

નાશ પામેલી કોઈ પણ વસ્તુની ઉપેક્ષા ન કરતાં વારંવાર તેનું ચિંતન કરવાથી
માત્ર મનને સંતાપ થતાં શરીર ક્ષીણ થાયછે અને નિત્યના કામકાજમાં પ્રવૃત્તિ
યથાર્થ ન થતાં તેમાં નુકસાની થવાનો સંભવ છે; પણ તે નાશ પામેલી વસ્તુ કદી
મળવાની નથી. માટે એજ અંથમાં એજ ઠેકાણે કહ્યું છે કે,

શોકં ન કુર્યાન્નષ્ટસ્ય સ્વકૃતૈરપિ
જલ્પનમ્ । સ્વાદન્ન ગચ્છેદ્ધ્વાનં
ન ચ હાસ્યેન ભાષણમ્ ॥ ૮૭૦ ॥

નષ્ટનો શોક કરવો નહિ, વિના પૂછે પોતે
કરેલ કહી દેખાડવું નહિ, માર્ગમાં ખાતાં
ખાતાં ચાલવું નહિ, ને હાસ્ય સહિત
લાપણુ કરવું નહિ ॥ ૮૭૦ ॥

તેમ બીજાની જેની ઉપર સત્તા હોય તેવી વસ્તુ, તેના ઘણીની રબવગર પોતાના
ઉપયોગમાં લેવાથી ચોરી કરે છે; જેથી શિક્ષાને પાત્ર થવાય છે ને લોકમાં આભરૂ
ભય છે. માટે કહ્યું છે કે,

પરધનહરણે પંગુઃ પરદારનિરી-
ક્ષણેડપ્યંધઃ । મૂકઃ પરાપવાદે
સં ભવતિ સર્વપ્રિયો જગતિ ॥ ૮૭૧ ॥

જે પારકા ધન હરણમાં પાંગળો, પારકી
સ્ત્રી જોવામાં આંધળો તથા પારકી નિંદા
કરવામાં મુંગો હોય, તે જગતમાં સર્વને
પ્રિય થાયછે ॥ ૮૭૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન બ્રૂયાદનૃતં સાક્ષ્યં કૃતં સાક્ષ્યં ન
લોપયેત્ । આજ્ઞાભંગસ્તુ મહતાં રાજ્ઞઃ
કાર્યો ન વૈ ક્વચિત્ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ, આપેલી સાક્ષી
ફેરવવી નહિ, ને કોઈ કાળે રાજા તથા
મોટાની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો નહિ ॥ ૮૭૨ ॥

ખોટી સાક્ષી પૂરવાથી ઇશ્વરનો શુનેહુગાર થવાય છે, કારણ તે સર્વતર્યામી હોવાથી
મનુષ્યે છુપી રીતે કરેલા પાપ-પુણ્યને જાણે છે. માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

ન વૃથા શપથં કુર્યાત્સ્વલ્પેડપ્યર્થે
નરો બુધઃ । આત્મૈવ હ્યાત્મનઃ
સાક્ષી ગતિગ્રાત્મા તથાત્મનઃ ॥ ૮૭૩ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે થોડા કાર્યમાં પણ
ખોટા સોગન ખાવા નહિ, કેમકે પોતે
પોતાનોજ સાક્ષી તથા ગતિ છે ॥ ૮૭૩ ॥

વળી શ્રી મહાભારતાંતર્ગત આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે,

મન્યતે પાતકં કૃત્વા ન કશ્ચિદ્વેત્તિ
મામિતિ । તદેવ વેત્તિ ભૂતાત્મા
યશ્ચૈવાંતરપૂરુષઃ ॥ ૮૭૪ ॥

જે પાપ કરીને મને કોઈ જાણતું નથી
એમ માને છે, પણ જે સર્વ જૂતનો
આત્મા અંતર્યામિ ઇશ્વર છે તે સર્વ જાણે
છે ॥ ૮૭૪ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

યથા શ્રુતં યથા દૃષ્ટં સર્વમેવાં-
જસા વદેત્ । સત્યેનૈ પૂયતે સાક્ષી
ધર્મઃ સત્યેન રક્ષયતે ॥ ૮૭૫ ॥

જેમ સાંભળ્યું તથા જોયું હોય તેમજ
સાક્ષિયે સર્વ જલદી કેહેવું, કેમ કે સત્ય-
વડે તે ખોતે પવિત્ર થાય, ને ધર્મની રક્ષા
થાયછે ॥ ૮૭૫ ॥

વળી ખોટી સાક્ષી પ્રસિદ્ધિમાં આવે તો, રાજા શિક્ષા કરે ને લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા
ઘટે છે. માટે કલ્પતરુ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે,

યશો યસ્માદ્ધસ્મીભવાતિ વનવ-
હેરિત્ર વનં મિદાનં દુઃસ્વાનાં
યદવનિરુદ્ધાણામિવ જલમ્ ।
ન યત્ર સ્યાચ્છાયાસ્તપ-સ્વ તપઃ-
સંયમકથા કશ્ચિત્તન્મિથ્યા
વચનમભિધતે ન મતિમાન્ ॥ ૮૭૬ ॥

જેથી દાવાનલવડે વનની પેઠે યજ્ઞ
ભસ્મરૂપ થાયછે, જે વૃક્ષનાં કારણ જળની
પેઠે દુઃખનું નિદાન છે, અને જેમાં તડ-
કાનેવિષે છાયાની પેઠે તપ તથા સંય-
મની કથા નથી, તેવું મિથ્યા વચન કોઈ
રીતે પણ બુદ્ધિમાન બોલતો નથી ॥ ૮૭૬ ॥

તેમ જેનો અમલ આણતો હોય તેવા સત્તાધારી મનુષ્યની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી, તે એકવાર તો ગમે તેવા પ્રતિષ્ઠિત માણસને પણ હેરાન કરી શકેછે; ત્યારે રાજાની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરી હોય તો તે શું ન કરી શકે ? વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

રાજા વેશ્યા યમો હ્યગ્નિસ્તસ્કરો
બાલયાચકૌ । પરદુઃખં ન જા-
નંતિ હૃષ્ટો ગમકંટકઃ ॥ ૮૭૭ ॥

રાજા, વેશ્યા, કાળ, અગ્નિ, તસ્કર, આ-
ળક, ચાચક તથા આઠમો ગ્રામકંટક પા-
રકું દુઃખ જાણતા નથી ॥ ૮૭૭ ॥

કાકે શૌચં દ્યૂતકારે ચ સત્યં
સર્પે ક્ષાન્તિર્યૌવને કામશાંતિઃ ।
ક્લીબે ધૈર્યં મદ્યપે તત્ત્વચિન્તા
રાજા મિત્રં કેન દૃષ્ટં શ્રુતં વા ॥ ૮૭૮ ॥

કાગડામાં પવિત્રતા, જુગારીમાં સત્યતા,
સર્પમાં ક્ષમા, યુવાવસ્થામાં કામશાંતિ,
ખીકણમાં ધૈર્ય, મદિરા પિનારમાં તત્ત્વ-
ચિન્તા, તથા રાજા મિત્ર, એટલાં કોણે
જેયાં વા સાંભળ્યાં છે ॥ ૮૭૮ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

શાસ્ત્રં સુચિંતિતમથો પરિચિંતનીય-
મારાધિતોઽપિ નૃપતિઃ પરિશંકનીયઃ ।
અંકે સ્થિતાપિ યુવતિઃ પરિરક્ષણીયા
શાસ્ત્રેનૃપે ચ યુવતૌ હિકુતઃ સ્થિરત્વમ્ ૮૭૯

સારી રીતે ચિંતન કરેલું શાસ્ત્ર પણ ફરી
વિચારવા લાયક, આરાધન કરેલો રાજા
પણ શંકા રાખવા યોગ્ય અને પાસે
રહેલી યુવતિ પણ રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે,
કેમકે શાસ્ત્ર, રાજા તથા યુવતિમાં સ્થિ-
રપણું ક્યાંથી હોય ॥ ૮૭૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

જાયાત્પયોશ્ચ પિત્રોશ્ચ ભ્રાત્રોશ્ચ
સ્વામિમૃત્યુયોઃ । મગિન્યોર્મિત્રયો-
ર્મેદં ન કુર્યાદ્દુર્લભિય્યયોઃ ॥ ૮૮૦ ॥

પતિ પત્નિ, માતા પિતા, ભાઈઓ, શેઠ
ચાકર, બેહેનો, મિત્રો, તથા ગુરુશિષ્યનો
માંહોમાંહે ભેદ કરવો નહિ ॥ ૮૮૦ ॥

કારણ તેમનામાં પરસ્પરે ભેદ પાડવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે, તેને જો તેઓ નિપુ-
ણ હોય તો પ્રથમથીજ ચેતી જઈ દૂર કરેછે. કારણ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

યે વૈ દેવનશીલાસ્તુ સકામા નિસ્સપાઃ
શઠાઃ । તે પાપા इति विख्याताः
संवासे परिगर्हिताः ॥ ८८१ ॥

જે ભેદ પાડનાર, કામી, નિર્લજ્જ, શઠ
તથા પાપી કેહેવાતા હોય તે પાસે
રાખવામાં નિંદેલા છે ॥ ૮૮૧ ॥

અને કદી તેવા સંબંધી વિચાર વગરના હોય, તો તેમનામાં ભેદ પાડી શકાય છે,
વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે;

મૃદુના સલિલેન સ્વન્યમાના-
ન્યવઘૃષ્ણંતિ ગિરેરપિ સ્થલાનિ ।

उत्प्लावित्वं च कर्णलोपः

કિમ્ ચેતાંસિ મૃદૂનિ ગાદ્દાનામ્ ॥૮૮૨॥ ચિત્ત લેહાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

કોમળ જળવડે પણ ખનન થયેલાં પર્વ-

તનાં સ્થળ ઘસાઈ જાયછે, તો લેહ

પાડનારે કાન ભરવાથી મનુષ્યનાં કોમળ

ચિત્ત લેહાય તેમાં શું ॥ ૮૮૨ ॥

પણ જ્યારે તેમને ત્યાં કુંઈ વ્યાવાહારિક પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે લોકલાજને લીધે તેમને એકઠા થવાની ફરજ પડે છે. તે સમય તેઓ લેહ પડવાનાં કારણનો પરસ્પરે ખુલાસો પૂછવા માંડે છે, એટલે તુરત તે લેહ પાડનાર મનુષ્યનું લોપાણું પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે. જેથી તે બંનેના તિરસ્કારમા આવી તેમના ઘરથી દૂર થાયછે, અને તે સંબંધિયો તો પાછા પૂર્વની પેઠે મળી જાય છે. આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

बंधनानि खलु संति बहूनि प्रेमरज्जुह-
दबंधनमेव । दारुभेदनिपुणोऽपि पदंघ्रि-
निष्क्रियो भवति पंकजकोशे ॥ ८८३ ॥

બંધન ઘણાં હોય છે, પણ પ્રેમરૂપ દોરડી
દહ બંધન છે, કેમકે ભ્રમર લાકડું લેહ-
વામાં અતુર છતાં પણ કમળકોશમાં
નિષ્ક્રિય થાયછે ॥ ૮૮૩ ॥

હવે શુક્રનીતિના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

सुहृदं भ्रातरं बंधुमुपचर्यात्सदा-
त्मवत् । न मध्याह्नमनं भाषाशा-
लिनोः पितृयोरपि ॥ ८८४ ॥

મિત્ર, ભાઈ તથા સંબંધિને સદા પોતાની
પેઠે માનવા અને બે જણાં ઉભી વાત કરતા
હોય તેની વચમાંથી જવું નહિ ॥ ૮૮૪ ॥

કારણ સુહૃદાદિને પોતાની સમાન ગણવાથી સંપ કાયમ રહે છે, જેને નિભાવ-
વાની ઘણી જરૂર છે; કારણ તે વિના પારકાથી પરાભવ પમાય છે, ને કોઈ પણ મોટું
કાર્ય પાર પાડી શકાતું નથી. આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

बहूनां चैव सत्त्वानां समवायो
रिपुंजयः । वर्षधाराधरो मे-
घस्तृणैरपि निवार्यते ॥ ८८५ ॥

જેમ તુલસમુદાયે કરી વર્ષાદની ધારા-
વાળો મેઘ નિવારણ કરાય છે, તેમ ઘણા
પ્રાણીનો સમુદાય શત્રુને જીતનાર
થાયછે ॥ ૮૮૫ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

संहतिः भ्रैयसी पुंसां स्वलेरल्प-
कैरपि । तुषेणापि परित्यक्ता न
प्ररोहति तंडुलाः ॥ ८८६ ॥

મનુષ્યને પોતાના કુળના અલ્પ સાથે
પણ દહ સંબંધ રાખવો કલ્યાણકારિ છે
કારણ ફેાતરાથી બુઢા કરેલા ભાત પણ
ઉગતા નથી ॥ ૮૮૬ ॥

અલ્પાનામપિ વસ્તુનાં સંગતિઃ કાર્યસાધિકા । તૃણૈર્ગુણત્વમાપન્નૈર્બદ્ધંતે મત્તદંતિનઃ ॥ ૮૮૭ ॥

વળી વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન વૈ ભિન્ના જાતુ ચરંતિ ધર્મ
ન વૈ સુખં પ્રાપ્નવંતીહ ભિન્નાઃ ।
ન વૈ ભિન્ના ગૌરવં પ્રાપ્નવંતિ
ન વૈ ભિન્નાઃ પ્રશમં રોચયંતિ ॥ ૮૮૮ ॥

તેમ જે જાણુ વાત કરતા હોય, ત્યાં એકાએક જવાથી તે બંને વાત કરતા અટકે છે, ને મનમાં અભાવ લાવી આવનારને મૂર્ખ સમજે છે. કલિદાસે ભોજરાજને કહ્યું છે કે,

સ્વાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે
ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।
દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્
કિં કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ ॥ ૮૮૯ ॥

મૂર્ખો વર્ષાપ્રવાસી સતિ પિતરિ
ગૃહે નાર્જિતા યેન વિદ્યા નાના-
ધાન્યોષધીનાં સતિ નિજવિ-
ભવે સંગ્રહં યો ન કુર્યાત્ ।
હિત્વા માર્યાં સુશીલાં રતિમિહ કુ-
રુતે ભર્તૃભૃત્યાં ચ દાસ્યાં વાળ્યા-
વૈરાભિલાષી સમયમતિજહો વક્તિ
રાજન્ત્વગોયમ્ ॥ ૮૯૦ ॥

હવે કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાવેશનં શાસ્ત્રાચિ-
તનમ્ । વૈશ્યાદિસંગતિં વિદ્વન્મૈત્રીં
કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥ ૮૯૧ ॥

દેશાટન કરવાથી મનુષ્યને અનેક રીતે લાભ થાય છે, જેમ ઘરમાં બેસી વેચે નાર મનુષ્ય કંઈ બાવહારિક વિવેક બાળી શકતું નથી, પણ ગૃહસ્થો પાસે આવનારો

અહ્ય વસ્તુની સંગતિ પણ કાર્ય સાધનારી થાય છે, કારણ દોરકારૂપ થયેલા તૃણે કરી મહોન્મત્ત હસ્તિ બંધાય છે ॥ ૮૮૭ ॥

પરસ્પરે ભેદ પામેલા ક્યારેય ધર્મ આચરતા નથી અને સુખ, સત્કાર તથા શાંતિને પામતા નથી ॥ ૮૮૮ ॥

હે ભોજરાજ, હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી, હસતાં હસતાં બોલતો નથી, ગયેલાનો શોચ કરતો નથી, કરેલાનું અભિમાન ધરતો નથી તથા જે વાત કરતા હોય ત્યાં ત્રીજો થતો નથી તો મૂર્ખ શું કામના ૮૮૯.

હે રાજન્, જે વર્ષા કાળમાં પ્રવાસી ઘરમાં બાપ છતે જેણે વિદ્યા સંપાદન ન કરી, પોતાનો વૈભવ છતાં જે નાના પ્રકારનાં ધાન્ય તથા ઔષધિનો સંગ્રહ નથી કરતો, જે પોતાની સુશીલ ભાર્યાને છોડી વિધવા દાસીમાં પ્રીતિ કરે છે, જે વાણીવડે વૈર ઇચ્છનાર તથા સમય ઉપર જડ મતિ હોય તેને આ પક્ષિ મૂર્ખ કહે છે ॥ ૮૯૦ ॥

ઉદ્યોગી મનુષ્યે દેશાટન, રાજસભામાં જવું, શાસ્ત્ર ચિંતન, વેપારિયોની સંગત તથા વિદ્વાનની મૈત્રી કરવી ॥ ૮૯૧ ॥

રાખવાથી જાણી શકે છે; ને પોતામાં રહેલા અવિવેકને તણીને સુધરે છે; તેમ એકજ નગરમાં રહેનાર મનુષ્ય પરદેશવાસી મનુષ્યોની સારી નરસી રીતભાત તથા તેમની સાથેના વ્યવહારમાં થતા લાલ અલાલને જાણી શકતું નથી, પણ દેશાટન કરવાથી જાણી શકે છે; અને પોતાની રીતભાત સુધારી સુખી થાય છે. વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

દેશાંતરેષુ बहुविधभाषावेषादि येन
न ज्ञातम् । भ्रमता धरणीपीडे तस्य
फलं जन्मनो व्यर्थम् ॥ ૮૯૨ ॥

વિદ્યાં વિત્તં શિલ્પં તાવન્નામોતિ
માનવઃ સમ્યક્ । યાવદ્ભજતિ ન
ભૂમૌ દેશાદેશાંતરં હૃષ્ટઃ ॥ ૮૯૩ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स, कस्मा-
त्स्वदेशरागेण हि याति नाशम् ।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ૮૯૪ ॥

તેમ વિશ્વગુણાદર્શમાં કહ્યું છે કે,

आकिंचन्यादतिपरिचयाज्जा-
ययोपेक्ष्यमाणो भूपालानामन-
नुसरणाद्विभ्यदेवाखिलेभ्यः ।
गेहे तिष्ठन् कुमतिरलसः कूप-
कूर्मैः सधर्मा किंजानीते भुवन-
चरितं किं सुखं चोपभुंक्ते ॥ ૮૯૫ ॥

व्यापारांतरमुत्सृज्य वीक्ष्यमाणो
बधूमुखम् । यो गृहेष्वेव निद्राति
दरिद्राति स दुर्मतिः ॥ ૮૯૬ ॥

માટે આણુક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यस्मिन्देष्टे न जन्मानो न वृत्तिर्न
च बाधवः । न च विद्यागमोप्य-
स्ति बाधः तत्र न कारयेत् ॥ ૮૯૭ ॥

જે પૃથિવીની પીઠ ઉપર ફરનાર મનુષ્યે,
દેશાંતરની ભાષા તથા વેશાદિ જાણ્યા
નહિ, તેના જન્મનું ફલ વ્યર્થ છે ॥ ૮૯૨ ॥

જ્યાંસુધી મનુષ્ય પ્રસન્ન થઈને પૃથિવીમાં
એક દેશથી બીજે દેશ જતો નથી, ત્યાં
સુધી વિદ્યા, ધન તથા કળાને સારી રીત
પામતો નથી ॥ ૮૯૩ ॥

જેની સર્વત્ર ગતિ છે, તે શું કામ સ્વદે-
શમાં પડી રહી નાશ પામે, કેમકે આ
ખાપનો કુવો છે, એમ કેહેનારા હુલકા
પુરૂષો ખાઈ જળ પિયે છે ॥ ૮૯૪ ॥

ગરીબાઈ તથા અતિ પરિચયથી નિયે
ઉપેક્ષા કરેલો પુરૂષ, રાત્રિમહાજનો પાસે
ન જવાયે કરી બધાથી બિયે છે, ને
ઘરમાંજ રહેતાં કુવાના કાચબા સરખા
ધર્મવાળો તે આજસુ, કુમતિ, પૃથિવીમાં
થતાં ચરિત્રને શું જાણે ? ને સુખ શું
ભોગવે ? ॥ ૮૯૫ ॥

જે દુર્મતિ બીજું કામ છોડી ઝીનું મુખ
જોતાં ઘરમાંજ સુઈ રહે, તે દરિદ્ર થાય છે ૮૯૬

જે દેશમાં સન્માન, શુલ્ક, ખાંધવ તથા
વિદ્યાનો આગમ નથી ત્યાં બસ કરવો
નહિ ॥ ૮૯૭ ॥

પણ પરદેશ જનાર ગૃહસ્થમાટે મનુસ્મૃતિના ૬ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વિધાય વૃત્તિં માર્યાયાઃ પ્રવસે-
ત્કાર્યવાન્નરઃ । અવૃત્તિકર્ષિતા હિ
સ્ત્રી પ્રદુષ્યેત્સ્થિતિમત્યપિ ॥ ૮૯૮ ॥

કાર્યવાન પુરૂષે સ્ત્રીની જીવિકા ચાલે તેવો
અંદોળસ્ત કરી પરદેશ જવું, કારણ વૃત્તિ-
વિના પીડાયલી સ્ત્રી સારા આચરણવાળી
હોય તોપણ બગડે છે ॥ ૮૯૮ ॥

પણ ગૃહસ્થે પરદેશમાં ઘણામાં ઘણાં ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત વાસ કરવો નહીં; કેમકે
સ્ત્રી પુરૂષનો પરસ્પરે ઘણા કાળસુધીનો વિયોગ હાનિકર્તા છે. આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે

કાંતાવિયોગઃ સ્વજનાપમાનો
ઋણસ્ય શેષં કુનૃપસ્ય સેવા ।
દરિદ્રભાવો વિષમા સમા ચ
વિનામિનૈતે ચ દહંતિ કાયમ્ ॥ ૮૯૯ ॥

સ્ત્રીનો વિયોગ, સ્વજનમાં અપમાન, કર-
જની બાકી, ખરાબ રાજની સેવા, દા-
રિદ્રય તથા વિષમ સભા, એટલાં અગ્નિ-
વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૮૯૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સાધ્વીસ્ત્રીણાં દૈયિતવિરહે મા-
નિનાં માનભંગે સલ્લોકાનામપિ
જનરવે નિગ્રહે પાંડિતાનામ્ ।
અન્યોદ્રેકે કુટિલમનસાં નિર્ગુ-
ણાનાં વિદેશે મૃત્યાભાવે ભવતિ
વિષમં કિં તુ સંભાવિતાનામ્ ॥ ૯૦૦ ॥

પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિના વિયોગ સમય,
માનીને માનભંગ થતાં, સત્પુરૂષને લોકા-
પવાદથી, પંડિતને દંડથી, કુટિલ મનવા-
ળાને બીજાની ચહુડતીમાં, નિર્ગુણિને પ-
રદેશમાં અને સંભાવિતને આકરના
અભાવે દુઃખ થાય છે ॥ ૯૦૦ ॥

વળી દેશાટન કરનાર મનુષ્યે સદા સાવચેત રહેવું, કદી ગાફલ થવું નહિ; કારણ
સૃષ્ટિમાં બધાં મનુષ્ય એક સરખાં ન હોવાથી રસ્તામાં ચોર વા હુટારા લોકોથી હાનિ
થવાનો સંભવ હોય છે. માટે માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાતિકલ્યં નાતિસાયં નાતિમધ્યં-
દિને સ્થિતે । નાજ્ઞાતેન સમં ગ-
ચ્છેન્નેકો ન વૃષલૈઃ સહ ॥ ૯૦૧ ॥

માટે પેરોઢિયે, અતિ સાયંકાળે, ખરાબર
મધ્યાહ્ન સમયે, અબાણ્યા સાંજે, એકલા
તથા દુરાચારી સાથે પ્રવાસ ન કરવો ૯૦૧

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે.

ન વિત્તં દર્શયેત્પ્રાજ્ઞઃ કસ્યચિત્સ્વ-
રૂપમપ્યહો । મુનેરાપિ યતસ્તસ્ય
દર્શનાશ્ચલતે મનઃ ॥ ૯૦૨ ॥

બુદ્ધિમાને પ્રવાસમાં થોડું પણ ધન કો-
ઈને દેખાડવું નહિ, કેમકે ધનને જોઈ,
અહો ! ધણું કરી મુનિનું પણ મન
ચળે છે ॥ ૯૦૨ ॥

તેમ રાજાની કચેરી તથા કંડુ કાર્ય પ્રસંગે એકઠી મળેલી જનસભામાં કેઈ કેઈ સમય જવા આવવાનો પરિચય રાખવાથી સભામાં વર્તવાની રીતભાત બાણી શકાય છે, બોલવાની હીંમત આવે છે, ને વિવિધ વિષયપર ભાષણ સાંભળવાથી નાનાપ્રકારનો બોધ થાયછે. કહ્યું છે કે,

ગતવ્યા રાજસભા દ્રષ્ટવ્યા રાજ-
વલ્લભાઃ પુરુષાઃ । યદ્યપિ ન ભવ-
ત્યર્થો ભવત્યનર્થપ્રતીકારઃ ॥ ૯૦૩ ॥

રાજસભામાં જવું ને રાજાના કાર્યભારિને મળતા રહેવું, તેથી કદી ધન ન મળે તોપણ અનર્થનો પ્રતિકાર થાયછે ॥ ૯૦૩ ॥

પણ સભા કેવી બેઠાએ તે વિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન સા સભા યત્ર ન સંતિ વૃદ્ધા
વૃદ્ધા ન તે યે ન વદંતિ ધર્મમ્ ।
ધર્મઃ સ નો યત્ર ન સત્યમસ્તિ
સત્યં ન તદ્યચ્છલેનાભ્યુપેતમ્ ॥ ૯૦૪ ॥

જેમાં વૃદ્ધ ન હોય તે સભા નહિ, જે ન્યાય વાક્ય ન બોલે તે વૃદ્ધ નહિ, જેમાં સત્ય ન હોય તે ન્યાય નહિ, અને જે છળે કરી ચુકત હોય તે સત્ય નહિ ॥ ૯૦૪ ॥

એવી સભામાં ભાષણ કરવું હોય તો, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખવો ને ભાષણ સમય પણ વિચારી બોલવું. કેમકે કહ્યું છે કે,

રાજાનિ મહતાં મધ્યે
વિબુધવરાણાં સમાગમે નિત્યમ્ ।
સાધ્વસદૂષિતહૃદયો
વાકપટુરપિ કાતરો ભવતિ ॥ ૯૦૫ ॥

દેવ ન પાડી હોય તો નિત્ય રાજા પાસે, મોટાઓની મધ્યમાં તથા શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનોના સમાગમ સમય, બોલવામાં ચતુર પુરુષ પણ ભયથી દૂષિત હૃદયવાળો થઈ બી-કણ બનેછે ॥ ૯૦૫ ॥

તેમ શાર્જઘરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

કથમિહ મનુષ્યજન્મા સંપ્રવિશતિ સદ-
સિ વિબુધગમિતાયામ્ । યેન ન સુમા-
ષિતામૃતમાસ્વાદિતમાનનાંતમાતૃમેઃ ૯૦૬

જે મનુષ્યે સુભાષિતરૂપ અમૃત સુખમાં તૃપ્તિપર્યંત આજીવું નથી, તે આ લોકમાં વિદ્વાનોની સભાનેવિષે કેમ જશે ॥ ૯૦૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

સ્થિજં ચાપિ સુભાષિતેન રમતે
સ્વીયં મનઃ સર્વદા શ્રુત્વાન્યસ્ય સુમા-
ષિતં સ્વલ્ભ મનઃ શ્રોતું પુનર્વાચતિ ।
અજ્ઞાન્ જ્ઞાનવતોઽપ્યનેન હિ વશી-
કર્તુ સમર્થો ભવેત્કર્તવ્યો હિ સુમા-
ષિતસ્ય મ્ જૈરાવશ્યકઃ સંગ્રહઃ ॥ ૯૦૭ ॥

પોતાનું ખેદ પામેલું મન સર્વદા સુભા-ષિતે કરી રમે છે, બીજાનું સુભાષિત સાંભળી ફરી સાંભળવા ઇચ્છે છે અને અજ્ઞાનિ તથા જ્ઞાનિને પણ સુભાષિત વડે વશ કરવા સમર્થ થાયછે, મારે મનુષ્યેએ અવશ્ય સુભાષિતનો સંગ્રહ કરવો ॥ ૯૦૭ ॥

પણ સભામાં કોઈનું અપમાન થાય તેવી રીતે બોલવું નહિ, જેમ કે તાણીને બોલવું, મિથ્યા વાદ કરવો, હલકાં વેણુ કહાડવાં, તથા ચાલતી ભાષા છોડી પોતાની પંડિતાઈ દેખાડવા કોઈ સાથે પણ ખીજી ભાષામાં બોલવું ઇત્યાદિ. શુકનીતિના ત્રિજ્ઞ અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

લજ્જતે ચ મુહ્યેન મિથ્યતે દુ-
ર્મના ભવેત્ । વક્તવ્યં ન તથા
કિંચિદ્વિનોદેઽપિ ચ ધીમતા ॥ ૯૦૮ ॥

જેણે કરી મિત્ર લભ્ય, ભેદ પામે તથા
ખેદયુક્ત મનવાળો થાય તેવું કંઈ પણ બુ-
દ્ધિમાને બિનોદ સમય બોલવું નહિ ॥ ૯૦૮ ॥

વદેદ્વદ્ધાનુકૂલં યન્ન બાલસદૃશં
કચિત્ । પરવેશ્મગતસ્તત્સ્ત્રીવી-
ક્ષણં ન ચ કારયેત્ ॥ ૯૦૯ ॥

નિત્ય જ્ઞાનવૃદ્ધ પુરૂષોને અનુકૂળ બોલવું
પણ ક્યારે પણ બાળક સરખું બોલવું નહિ,
ને પારકા ઘરમાં જઈ તેની સ્ત્રી સામે
બોલવું નહિ ॥ ૯૦૯ ॥

તેમ અવકાશની વેળાએ વિવિધપ્રકારના ગ્રંથ વિચારવાનો પરિચય રાખવાથી કંઈને કંઈ નવી તરેહનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નિત્યં શાસ્ત્રાણ્યવેક્ષેત ધન્યા-
નિ ચ હિતાનિ ચ ॥ ૯૧૦ ॥

ધન મળવાની રીતિ શિખવનાર તથા
હિત બતાવનાર શાસ્ત્ર નિત્ય વાંચવાં ॥ ૯૧૦ ॥

વળી વ્યાપારી તથા વિદ્વાનની સોબત રાખવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થવાય છે, લોકમાં પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને આપત્ત સમય તેમની સહાયતા મેળવી શકાય છે. કહ્યું છે કે,

દેશાટનં રાજસભાપ્રવેશો
વ્યાપ્પારિવિદ્વજ્જનસંગતિશ્ચ ।
સર્વેષુ શાસ્ત્રેષ્વલોકનં ચ
ત્રાતુર્યમૂલ્લાનિ ભવંતિ પંચ ॥ ૯૧૧ ॥

દેશાટન કરવું, રાજ સભામાં જવું, વ્યા-
પારિ તથા વિદ્વાનોની સોબત કરવી અને
સર્વ શાસ્ત્રમાં અવલોકન કરવું, એ પાંચ
ચતુરાઈનાં મૂળ છે ॥ ૯૧૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

રાજો નાનુકૃતિં કુર્યાન્ન ચ શ્રેષ્ઠસ્ય
કસ્યાચિત્ । નૈકો ગચ્છેદ્વચાલ-
વ્યાઘ્રચોરેષુ ચ પ્રવાધિતુમ્ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં રાજા તથા પોતાથી કોઈ અ-
ધિકારીની બરોબરી કરવી નહિ, અને સર્વ
તથા વ્યાઘ્રાદિ હિંસક પશુ તથા ચોરને
બાધ કરવાસાડે એકલા જવું નહિ ॥ ૯૧૨ ॥

વ્યવહારમાં ઘરસંબંધી નિત્ય ખર્ચ રાખવામાં તથા કાર્યપ્રસંગે ખર્ચ કરવામાં પોતાથી અધિયાતા રાજા અથવા શ્રીમંતની બરોબરી કરવા જવાથી દરિદ્ર થવાય છે, ને લોકમાં કોઈની હુવેલી બેઠ પોતાનું ઝુંપડું પાડી નાખનારની પેઠે હાંસી થાય છે. મળે કહ્યું છે કે,

શીઘ્રમાયમનાલોચ્ય વ્યયમાનઃ
સ્વવાંછયા । પરિક્ષીયત એવાસૌ
ધનિકોઽપિ નૃપોપમઃ ॥ ૯૧૩ ॥

જે પોતાની આવૃક જોયા વગર ઉતાવળે
ધનપ્રમાણે ખરચ રાખે, તે કદી રાજા
સરખો ધનવાન હોય, તોપણ ધને ફરી
ક્ષીણ થાયછે ॥ ૯૧૩ ॥

તેમ ચોર વ્યાઘ્રાદિને પકડવાસાડુ એકહું જવાથી કોઈ સમય તેમનાથી શરીર-
સંબંધી નુકસાન થવાનો સંભવ છે. માટે આણુકયનીતિમાં કહું છે કે,

एकाकिना तपो द्वाभ्यां पठनं
गायनं त्रिभिः । चतुर्भिर्गमनं
क्षेत्रं पंचभिर्बहुभी रणः ॥ ૯૧૪ ॥

એકલાયે તપ, બે જણાયે પઠન, ત્રણ જ-
ણાયે ગાયન, ચાર જણાયે ગમન, પાંચ
જણાયે ખેતર અને ઘણા જણાયે યુદ્ધ,
એમ કહેલ છે ॥ ૯૧૪ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહું છે કે,

जिघांसंतं जिघांसीयाद्द्रुमध्या-
ततायिनम् । कलहे न सहायः स्यात्
संरक्षेद्द्रुमायकम् । ॥ ૯૧૫ ॥

મારી નાખવા ઇચ્છનાર આતતાયી વડી-
લને પણ મારવો, કોઈને કળ્યામાં સહાય
થવું નહિ અર્થાત્ વઢાડી ન મારવા, અને
ઘણાના પાલનારની રક્ષા કરવી ॥ ૯૧૫ ॥

કારણ આતતાયીની હુણવાથી તથા જરૂર પડતાં જેવાની સાથે તેવા થવાથી કંઈ
લોકમાં અન્યાય કેહેવાતો નથી, પણ ઉલટા દુર્જનો ડરે છે ને ફરીથી કોઈનું પણ ખુરું
કરવા આહાતા નથી. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહું છે કે,

अग्निदो गरुश्रैव शस्त्रोन्मत्तो
धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैतान्
षड् विद्यादाततायिनः ॥ ૯૧૬ ॥

આગ લગાડી બાળી દેનાર, જેર આપનાર,
શસ્ત્રવડે મારવા તૈયાર થયેલ, ધન હરીજ-
નાર, જમીન દાખનાર તથા સ્ત્રીને લઈ જ-
નાર, એ છ આતતાયી બાણવા ॥ ૯૧૬ ॥

માટે ત્રિદુરનીતિમાં કહું છે કે,

यास्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्य-
स्तास्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्मः ।
मायाचारो मायया वर्तितव्यः
साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ૯૧૭ ॥

જેનેવિષે જે મનુષ્ય જેવી રીતે વર્તે,
તેણે તે મનુષ્યપ્રત્યે તેવી રીતે વર્તવું,
એ ધર્મ છે, માટે કપટી સાથે કપટથી ને
સરલ સાથે સરલતાથી વર્તવું ॥ ૯૧૭ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહું છે કે,

अपत्येष्टृशक्तिः शक्तोऽपि जन-
स्तिरास्क्रियां लभते । निवासी दत्तर्दा
रुणि लंघ्यो वह्निर्न तु ज्वालितः ॥ ૯૧૮ ॥

પોતાની શક્તિ પ્રગટ ન કરનાર સમર્થ
પણ લોકના તિરસ્કારને પામે છે, કારણ
કાષ્ટમાં રહેલ અગ્નિ ઉલ્લંઘન કરાય છે,
પણ પ્રજ્વલિત ઉલ્લંઘન કરાતો નથી ॥ ૯૧૮ ॥

વળી કહ્યું છે કે, ૧

વ્રજંતિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં
ભવંતિ માયાવિષુ યે ન માયિનઃ ।
પ્રવિશ્ય નિગ્નંતિ શઠાસ્તથાવિધા
ન સંવૃતાંગં નિશિતા ઇવેષવઃ ॥ ૯૧૯ ॥

જે કપટીપ્રત્યે કપટી થતા નથી, તે મૂઢ
બુદ્ધિવાળા પરાભવને પામે છે, કેમકે
કવચ વિનાનાઉઘાડા અંગવાળાને તીક્ષ્ણ
બાણની પેઠે, તે કપટી શઠો નિષ્કપટીને
તદ્વચમાં પેસી હણે છે ॥ ૯૧૬ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રેરે કોકિલ મા ભજ મૌનં કિંચિદુદંચય
પંચમરાગમ્ । નો ચેત્વામિહ કો જાનીતે
કાકકદંબકપિહિતે ચાન્ત્રે ॥ ૯૨૦ ॥

હે કોકિલ, મૂંગો મ રહે, કંઈક પંચમ
રાગ ગા, જો એમ નહિ કરીશ, તો કા-
ગસમૂઢેકરી ઢંકાયલા આ આમ્ર વૃક્ષમાં
તુને કોણ બાણશે ॥ ૯૨૦ ॥

તેમ કોઈના કળ્યામાં ખોટી સહાયતા કરી તેનો વધારો કરવાથી બન્ને પક્ષને
નુકશાન થાયછે, ને લોકમાં પોતાની અપકીર્તિ થાયછે. વળી જે ઘણાનું પાલન કરનાર
હોય તેવા મનુષ્યની રક્ષા કરવી એ ઘણાની રક્ષા કરવા બરાબર છે. કારણ તેના
જીવિત ઉપર ઘણા મનુષ્યોની જીવિકાનો આધાર હોયછે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્મિન્કુલે યઃ પુરુષઃ પ્રધાનઃ
સ સર્વયત્નૈઃ પરિરક્ષણીયઃ ।
તસ્મિન્વિનષ્ટે કુલસારભૂતે
નાભિભંગે શરયો વહંતિ ॥ ૯૨૧ ॥

જે કુળમાં જે મુખ્ય પુરુષ હોય તે સર્વ
યત્ને કરી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, કેમકે
તે કુળનો સારભૂત નાશ પામે, તો ના-
ભિના ભાંગવાથી આશ વહન કરી
શકતા નથી ॥ ૯૨૧ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

સદારપ્રૌઢપુત્રાન્ દ્રાક્ શ્રેયોર્થી
વિભજેત્પિતા । સદારા બ્રાતરઃ
પ્રૌઢા વિભજેયુઃપરસ્પરમ્ ॥ ૯૨૨ ॥

કદ્યાણુને ઇચ્છનાર પિતાએ પરણેલા પ્રૌઢ
પુત્રોને જલદી જુદા કરી આપવા, ને
પિતાને અભાવે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ
પરસ્પરે સમજી જુદા થવું ॥ ૯૨૨ ॥

કારણ પિતાએ, પરણેલા પ્રૌઢ પુત્રોને પોતાની પુંજનો વિભાગ કરી આપવાથી
અથવા પિતાનો અભાવે તે પરણેલા પ્રૌઢ ભાઈઓએ પરસ્પરે સમજી, વિભાગ કરી
લેવાથી કુટુંબમાં કળયો થવાનો સંભવ રહેતો નથી. પણ પિતાએ પુત્રોનો ભાગ ત્રાંટી
આપતાં પોતાનો તથા પોતાની સ્ત્રીનો હિસ્સો જુદો કાઢી લેવો. કારણ કહ્યું છે કે,

ન પુત્રાયત્તમૈશ્વર્યં સર્વં કુર્યાન્ન
પંઢિતઃ । પુત્રાર્પિતપ્રભુત્વોઽપૂ-
ઢ્વત્ પ્રસ્તુતોપમઃ ॥ ૯૨૩ ॥

બુદ્ધિમાને પોતાનું સર્વ ઐશ્વર્ય પુત્રોને સ્વા-
ધીન કરી દેવું નહિ, કારણ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા
પોતાનું સ્વામિત્વ પુત્રને અર્પણ કરવાથી
તુણ્ય તુલ્ય થયો હતો ॥ ૯૨૩ ॥

એ રીતે વિભાગ ન કર્યા હોય તો કાળે કરી સ્ત્રિયોની ખટપટથી કંકાસ ઉત્પન્ન થાયછે, યદ્યપિ એક ઉદરથી જન્મેલા ભાઈઓમાં પરસ્પરે પ્રેમ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ ભિન્ન ભિન્ન ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલી ઘરમાં આવેલી સ્ત્રિયોમાં તેવો પ્રેમ હોતો નથી, જેથી સેહેજ વાતમાં તેઓ વઢે છે, ને એક બીજા ઉપર આરોપ મૂકી પોતપોતાના પતિયોના એકાંતમાં કાન ભરે છે; જેના નિરંતરપણાથી ભાઈઓમાં પણ કુસંપ થાયછે. આણકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

एकोदरसमुद्भूता लोकनक्षत्रसं-
भवाः । न भवंति समाः शीले
यथा बदरिकंटकाः ॥ ૧૨૪ ॥

એક ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા એક નક્ષત્રમાં જન્મેલા મનુષ્ય પણ બોરડીના કાંટાની પેઠે સ્વભાવમાં સરખા થતા નથી ॥ ૬૨૪ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

तावत्स्यात्सुप्रसन्नास्यस्तांवदु-
रुजने रतः । पुरुषो योषितां
यावन्न गृणोति वचो रहः ॥ ૧૨૫ ॥

જ્યાંસુધી એકાંતમાં પુરૂષ સ્ત્રીનાં વચન સાંભળતો નથી, ત્યાંસુધીજ તે પ્રસન્ન સુખવાળો તથા ગુરૂજનમાં પ્રીતિ રાખનાર હોય છે ॥ ૬૨૫ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते
सुगम् । अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं
स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ ૧૨૬ ॥

કેમકે સ્ત્રી વાક્યથી પ્રેરિત પુરૂષ અકૃત્યને કૃત્ય, અગમ્યને સુગમ તથા અભક્ષ્યને ભક્ષ્ય માનેછે ॥ ૬૨૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

न स्त्रीचितः प्रमूढः स्याद्वाढराग-
वशीकृतः । पुत्रशोकाद्दशरथो
जीवं जायाजितोऽत्यजत् ॥ ૧૨૭ ॥

પુરૂષે અત્યંત પ્રીતિથી વશ થઈ, મૂઢ બની સ્ત્રીજીત ન થવું, કારણ સ્ત્રિયે જીતેલો દશરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યો ॥ ૬૨૭ ॥

માટે કહ્યાપ્રમાણે પ્રૌઢપણામાં પરસ્પરે રસ્તા કરી ભાઈઓએ સંપથી રહેવું, કદિ કંઈ નિમિત્તથી એકઠા રહેલા વાસણની પેઠે ભાઈઓને પણ પરસ્પરે વઢવાડ થાય; તો તેમણે પોતાનો સંપ ભળવવામાટે, પરસ્પરે બોલેલાં વચન બુદ્ધી જઈ, ઉત્તમ મનુષ્યની રીતે, લીટાવડે બુદ્ધ પાડેલા પાણીની પેઠે પાછા તુરત મળી જવું. અથવા મધ્યમ મનુષ્યની રીતે, લીટાથી બુદ્ધ પાડેલી ઘુળની પેઠે થોડો કાળ ગયા પછી મળી જવું, પ અધમ મનુષ્યની રીતે, લીટો, કાઢી બુદ્ધ દેખાડેલા પથ્થરની પેઠે કદી બુદ્ધ રાખવી નહિ. કેમકે વઢતી વખતે ક્રોધના આવેશમાં અયોગ્ય વચન પણ એ જવાનો સ્વભાવ છે. વળી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથે મળા કરવો. કેમકે હાલ મોટે રોજગાર થોડી પુંજીઓ થતો નથી, ને તે કરવામાં એકલાની હાંમત આપવી નથી.

વળી કંઈ ધંધામાં નુકસાન જાય તો તે બધાની એકઠી મળેલી પુંજમાં જણાતું નથી; પણ જે બાઈયો પોતપોતાની પુંજવડે છુટો છુટો ધંધો કરે, તો જેને નુકસાન આવે તે ઘસાઈ જાય છે. તેમ જે બધા સાથે હોય તો લાકડીના ભારાની પેઠે કોઈ શત્રુથી પરાજય પામતા નથી, પણ જે છુટા હોય તો એક એક છુટી લાકડીની પેઠે નાશ પામે છે. માટે જ્યાંસુધી પ્રત્યેક બાઈ પોતપોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવા સમર્થ થાય નહિ, ત્યાંસુધી તેમણે ધંધો રોજગાર સાથેજ કરવો. અને નિરંતર સંપ રહે તે રીતે ઘરમાં જે વડીલ હોય તેને તાજે રહેવું. શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ગૃહં बहुकुटुंबेन दीर्घैर्गोभिः

बालकः । भाते कनायकं

नित्यं न गृहं बहुनायकम् ॥ ૧૨૮ ॥

કારણ કહ્યું છે કે,

सर्वे यत्र विनेतारः सर्वे पं-

डितमानिनः । सर्वे महत्त्व-

मिच्छन्ति तद्बृद्धमवसदिति ॥ ૧૨૯ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

पराधीनं नैव कुर्यात्तरुणी-

धनपुस्तकम् । कृतं चेष्टभ्य-

ते दैवात् भ्रष्टं नष्टं विमर्दितम् ॥ ૧૩૦ ॥

એક નાયકવાળું ઘર મોટા કુટુંબ, દીવા,

ગાય તથા સારા બાળકવડે શોભે છે, પણ

બહુ નાયકવાળું શોભતું નથી ॥ ૧૨૮ ॥

જે સમુદાયમાં બધા નાયક, સર્વ પોતાને

ડાહ્યા માનનાર તથા બધા મોટાઈને ઈચ્છે,

તે સમુદાય ખેદ પામે છે ॥ ૧૨૯ ॥

તરુણી, ધન તથા પુસ્તક પરાધીન ન

કરવાં, અને કદી કંઈ ને દૈવથી પાછાં

મળે, તો ખ્રષ્ટ, નષ્ટ તથા વિમર્દિત થઈ

મળે છે ॥ ૧૩૦ ॥

કારણ વિશ્વાસ રાખી ધનાદિ વસ્તુ પરાધીન કરવાથી ઉપર કહ્યાપ્રમાણે હાનિ થવાનો સંભવ છે, અને જ્યાંસુધી તે વસ્તુ પાછી હસ્તગત થતી નથી, ત્યાંસુધી મનને ઉદ્વેગ રહે છે. એ સિવાય ખીણ તરેહથી પણ પરાધીનપણું દુઃખદાયક છે. આણુ-કથનીતિમાં કહ્યું છે કે,

नदीतीरे च ये वृक्षाः परगेहेषु

कामिनी । मंत्रिहीनाश्च रा-

जातः शीघ्रं नश्यन्त्यसंशयम् ॥ ૧૩૧ ॥

જે નદીને તીરે વૃક્ષ, પારકા ઘરમાં સ્ત્રી

તથા મંત્રી વગરના રાજા હોય, તે તત્કાળ

નાશ પામે; એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૩૧ ॥

आलस्योपहता विद्या परहस्तग-

ताः स्त्रियः । अल्पबीजं हतं क्षेत्रं

हतं सैन्यमनायकम् ॥ ૧૩૨ ॥

આલસ્યે કરી વિદ્યા, પારકે હાથે ગયેલી

સ્ત્રી, અલ્પ બીજવાળું ક્ષેત્ર તથા નાયક-

વિનાનું સૈન્ય નાશ પામે છે ॥ ૧૩૨ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

યસ્ય ક્ષેત્રં નદીતીરે ભાર્યા ચ
પરસંગતા । સસર્પે ચ ગૃહે વાસઃ
કથં સ્યાત્તસ્ય નિર્વૃત્તિઃ ॥ ૯૩૩ ॥

જેનું ખેતર નદીના તીરે, સ્ત્રી પારકાને
મળેલી તથા સર્પવાળા ઘરમાં વાસ હોય,
તેને સુખ ક્યાંથી ॥ ૯૩૩ ॥

પલ્લવગ્રાહિ પાંડિત્યં ક્રયક્રીતા
રાતિસ્તથા । ભોજનં ચ પરા-
ધીનં તિલ્લઃ પુસાં વિઢંબનાઃ ॥ ૯૩૪ ॥

પાતરાંની પેઢે બધેથી થોડું થોડું એકઠું
કરેલું પાંડિત્ય, પૈસા આપી વેચાતી લી-
ધેલ રતિ તથા પરાધિન ભોજન, એ ત્રણ
પુરૂષને પીડા છે ॥ ૯૩૪ ॥

માનવધર્મશાસ્ત્રના ચોથા અધ્યાયમાં પણ કહ્યું છે કે,

સર્વં પરવશં દુઃખં સર્વમાત્મવશં
સુખમ્ । एतद्विद्यात्समासेन ल-
क्षणं सुखदुःखयोः ॥ ૯૩૫ ॥

પરવશ બધું દુઃખરૂપ તથા પોતાને વશ
બધું સુખરૂપ છે; એ સંક્ષેપથી સુખ દુઃ-
ખનું લક્ષણ બાણવું

વળી કહ્યું છે કે,

કઠં સ્વલુ મૂર્ખત્વં કઠં સ્વલુ સર્વદા
ચ દારિદ્ર્યમ્ । કષ્ટાદપિ કષ્ટતરં
પરગૃહવાસઃ વરાન્નં ચ ॥ ૯૩૬ ॥

મૂર્ખપણું તથા હિમ્મત દારિદ્ર્ય કષ્ટરૂપ છે
ને પારકે ઘેર રહેવું તથા પારકું અન્ન
ખાવું, એ તો અત્યંત કષ્ટરૂપ છે ॥ ૯૩૬ ॥

હવે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

કૂટેન વ્યવહારં તુ વૃત્તિલોપં ન
કત્યપિત્ । કુર્યાન્ન ચિંતયેત્કસ્ય
મનસાપ્યહિતં કચિત્ ॥ ૯૩૭ ॥

કપટથી વ્યવહાર તથા કોઈની વૃત્તિને
લોપ ન કરવો, ને મનવડે પણ કોઈનું અ-
હિત ચિંતન કરવું નહીં ॥ ૯૩૭ ॥

કારણ વ્યવહારમાં કપટ રાખવાથી કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી અને કોઈની વૃત્તિને
લોપ કરવાથી જગતમાં નિન્દાને પાત્ર થવાય છે, તથા જેની વૃત્તિ ભાંગે તેને દુઃખ
થાય છે. માટે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અમં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુ-
ચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ
વમુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥ ૯૩૮ ॥

“ આ મારો ને આ પારકો ” એવી ગ-
ણના તુચ્છ ચિંતવાળાની હોય છે, પણ
ઉદાર ચરિત્રવાળાને તો આખી પૃથિ-
વી કુટુંબરૂપ છે ॥ ૯૩૮ ॥

નિર્ગુણેષ્વપિ સર્વેષુ દયાં કુર્વતિ
સાધવઃ । નહિ સંહરતે જ્યોત્સ્નાં
ચંદ્રશ્ચાંદ લવ્હેમાને ॥ ૯૩૯ ॥

સત્પુરૂષ નિર્ગુણ પ્રાણિયોવિષે પણ દયા
કરે છે; કેમકે ચંદ્ર આંડાલના ઘરમાં પ્ર-
કાશનો નાશ કરતો નથી ॥ ૯૩૯ ॥

વળી આણકચનીતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે
નાર્જિતં ધનમ્ । તૃતીયે નાર્જિતં
પુણ્યં ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥ ૯૧૧ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

ન નરસ્ય નરો દાસો દાસસ્ત્વ-
ર્થસ્ય ભૂપતે । ગૌરવં લાઘવં ચાપિ
ધનાધનનિબંધનમ્ ॥ ૯૧૨ ॥

માનો વા દર્પો વા વિજ્ઞાનં વિ-
ભ્રમઃ સુબુદ્ધિર્વા । સર્વં પ્રણશ્યતિ
સમં વિત્તવિહીનો યદા પુરુષઃ ॥ ૯૧૩ ॥

અધોધઃ પશ્યતઃ કસ્ય મહિમા
ગોપ્યાણ્યતે । ઉપર્યુપરિ પશ્યતઃ
સર્વં એવ દરિદ્રાતિ ॥ ૯૧૪ ॥

અવ્યવસાયિનમલસં દૈવપરં સાહસાચ્ચ
પરિહીણમ્ । પ્રમદેવ હિ વૃદ્ધપતિં નેચ્છત્યુ-
પગૂહિતું લક્ષ્મીઃ ॥ ૯૧૫ ॥

આલસ્યં સ્ત્રીસેવા સરોગિતા જન્મભૂ-
મિવાત્સલ્યમ્ । સંતોષો ભીરુત્વં ષડ્
વ્યાઘ્રાતા મહત્વસ્ય ॥ ૯૧૬ ॥

યાત્યધોઽધો વ્રજત્યુશ્ચૈર્નરઃ સ્વૈરેવ
કર્મભિઃ । કૂપસ્ય સ્વનિતા યદ્વત્પ્રા-
કારસ્યેવ કારકઃ ॥ ૯૧૭ ॥

ન દૈવમિતિ સંચિન્ત્ય ત્યજેદુદ્યો-
ગમાત્મનઃ । અનુદ્યોગેન તૈલાનિ તિ-
લેભ્યો નાપ્નુમર્હતિ ॥ ૯૧૮ ॥

જેણે પ્રથમ વયમાં વિદ્યા, બીજા વયમાં
ધન તથા ત્રીજા વયમાં પુણ્ય, સંપાદન ન
કર્યા, તે ચોથીમાં શું કરશે ॥ ૯૧૧ ॥

હો રાજા, મનુષ્ય મનુષ્યનો દાસ નથી
પણ ધનનો દાસ છે, કારણ ગૌરવ તથા
લાઘવનું મૂળ ક્રમથી ધન તથા અધન
છે ॥ ૯૧૨ ॥

જ્યારે પુરૂષ નિર્ધન થાયછે, ત્યારે તેનાં
માન, ગર્વ, વિજ્ઞાન કાન્તિ અને સારી
બુદ્ધિ, સર્વ સાથેજ નાશ પામેછે ॥ ૯૧૩ ॥

પોતાથી ઉતરતા ઉતરતાને જોવાથી કેનો
મહિમા વધારે ભામતો નથી, અને પો-
તાથી ચઢતા ચઢતાને જોવાથી સર્વ દરિદ્ર
ભાસે છે ॥ ૯૧૪ ॥

ધંધા વગરના, આળસુ, કેવળ દૈવને મા-
નનાર તથા પરાક્રમથી હીનને, વૃદ્ધ પતિને
પ્રમદાની પેઠે લક્ષ્મી ભેટતી તથી ॥ ૯૧૫ ॥

આલસ્ય, સ્ત્રીસેવા, રોગ, જન્મભૂમિમાં
પ્રીતિથી પડી રહેવું, સંતોષ તથા બીક-
ણપણું, એછ મોટાઇના વિદોષો ॥ ૯૧૬ ॥

કુવો જોદનાર તથા કોટ ચણત પત્ની પેઠે,
મનુષ્ય પોતાના કર્મે કરીજ નીચે ઉઘે
ચડેછે ॥ ૯૧૭ ॥

દૈવપર ભરોસો રાખી પોતાનો ઉદ્યોગ છો-
ડવો નહિ, કેમકે ઉદ્યોગવિના કોઈપણ,
તિલમાથી તેલ પામવા યોગ્યથતા નથી ૯૧૮

ઉદ્યોગિનં પુરુષસિંહમુપૈતિ
લક્ષ્મીર્દેવેન દેયમિતિ કા
પુરુષા વદંતિ । દૈવં નિહત્ય
કુરુ પૌરુષમાત્મશક્ત્યા યત્ને કૃતે
યદિ ન સિદ્ધયતિ કોઽત્ર દોષઃ ॥૯૧૯॥

કાકતાલીયવત્પ્રાપ્તં દૃષ્ટ્વાપિ નિધિ-
મગ્રતઃ । ન સ્વયં દૈવમાદત્તે પુરુષા-
ર્થમપેક્ષતે ॥ ૯૨૦ ॥

ઉદ્યમેન હિ સિદ્ધયંતિ કાર્યાણિ ન
મનોરથૈઃ । કાતરા ઇતિ જલ્પંતિ
યદ્ભાવ્યં તદ્ભવિષ્યતિ ॥ ૯૨૧ ॥

ઉત્સાહસંપન્નમદીર્ઘસૂત્રં
ક્રિયાવિધિજ્ઞં વ્યસનેષ્વસક્તમ્ ।
શૂનં કૃતજ્ઞં દૃઢસૌહૃદં ચ
લક્ષ્મીઃ સ્વયં યાતિ નિવાસહેતોઃ ॥ ૯૨૨ ॥

વિષમાં હિ દશાં પ્રાપ્ય દૈવં ગર્હ-
યતે નરઃ । આત્મનઃ કર્મ દોષાંશ્ચ
નૈવ જાનાત્યપંડિતઃ ॥ ૯૨૩ ॥

વિસ્મયઃ સર્વથા હેયંઃ પ્રત્યૂહઃ સર્વ-
કર્મણામ્ । તસ્માદ્દુષૈસ્તમુત્સૃજ્ય સા-
ધ્યસિદ્ધિર્વિધીયતામ્ ॥ ૯૨૪ ॥

પશ્ય દૈવવશાત્પ્રાપ્તં ભોજ્યકા-
લેઽપિ ભોજનમ્ । હસ્તોગ્રમં
વિના વક્ત્રે પ્રવિશેષ કથંચન ॥ ૯૨૫ ॥

યથા શેકેન ચક્રેણ નરથસ્ત
ગતિર્ભવેત્ । એવં પુરુષકારેણ
વિના દૈવં ન સિદ્ધયતિ ॥ ૯૨૬ ॥

પુરુષમાં સિંહરૂપ ઉદ્યોગીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત
થાયછે, ને કૃત્સિત્ પુરુષો દૈવ દેશે એમ
કહેછે; માટે દૈવને છોડી કંઈ પણ ખમી
રાખ્યા વગર પોતાની શક્તિ મુજબ
ઉદ્યોગ કર અને તેવો ઉદ્યોગ કરે છતે
પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તો એમાં
સમય દોષ જાણવો ॥ ૯૧૯ ॥

કાગડાએ બેસવું ને તાલફલ પડવાની
પેઠે પોતાની આગળ પ્રાપ્ત થયેલા ભંડા-
રને જોઈ, દૈવ પોતે શ્રદ્ધા કરી શકતું
નથી, પણ પુરુષાર્થને ધ્વંષેછે ॥ ૯૨૦ ॥

ઉદ્યોગે કરી કાર્ય સિદ્ધ થાયછે, મનોરથે
કરી નહિ, એમ છતાં બીકણ મનુષ્ય જે
ભાવી હુશી તે થશે, એમ કહેછે ॥ ૯૨૧ ॥

ઉત્સાહયુક્ત, આગસરહિત, ક્રિયાની વિધિ
જાણનાર, નિર્વ્યસની, શૂર, કૃયા ઉપકારને
જાણનાર તથા દૃઢ મૈત્રી રાખનારની પાસે,
રહેવા વાસ્તે લક્ષ્મી પોતે જાયછે ॥ ૯૨૨ ॥

ભૂખ મનુષ્ય વિષમ દશાને પામી, દૈવને
નિંદેછે, પણ પોતાના કર્મ દોષને જાણુ-
તો નથી ॥ ૯૨૩ ॥

સર્વ કર્મને વિશ્લેષ વિસ્મય સર્વથા ત્યાગ
કરવા લાયક છે; માટે તે છોડી બુદ્ધિમાને
કાર્યસિદ્ધિ કરવી ના ॥ ૯૨૪ ॥

જમવા સમય કદિ દૈવવશથી ભોજન
પ્રાપ્ત થયું, તોપણ હાથના ઉદમ સિવાય
કોઈ રીતે મુખમાં પેસતું નથી, તે જો ॥ ૯૨૫ ॥

જેમ એક ચાકે કરીરથની ગતિ થતી નથી,
તેમ ઉદ્યોગવિના દૈવ સિદ્ધ થતું નથી ॥ ૯૨૬ ॥

ન વલ્પમપ્યવસાયમીરોઃ
કરોતિ વિજ્ઞાનવિધિર્ગુણં હિ ।
અન્ધસ્ય કિં હસ્તતલસ્થિતોઽપિ
પ્રકાશયત્યર્થમિહ પ્રદીપઃ ॥ ૯૬૭ ॥

મેહેનતથી કાચરને, તેના જ્ઞાનનો વિધિ
અદ્ય પણ ગુણ કરતો નથી, કેમકે લો-
કમાં આંધળાના હાથમાં રહેલો દીવો શું
તેને પ્રદાર્થ દેખાડે છે ॥ ૯૬૭ ॥

વળી શુકનીતિના પેહેલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,
કર્મવશતઃ સર્વં ભવત્યેવોતિ
નિશ્ચિતમ્ । તદોપદેશ વ્યર્થાઃ
સ્યુઃ કાર્યાકાર્યપ્રબોધકાઃ ॥ ૯૬૮ ॥

દેવવશથી સર્વ થાયછે, એમ જો નિશ્ચય
હોય, તો કાર્ય તથા અકાર્યને બોધ કર-
નાર ઉપદેશ વ્યર્થ થાય ॥ ૯૬૮ ॥

શ્રીમંતો વંદ્યચરિતા મન્યંતે પૌરુષં
મહત્ । લક્ષ્મીઃ પૌરુષં કર્તુ
હીમા દૈવમુપાસતે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે વંદન કરવા લાયક ચરિત્રવાળા બુ-
દ્ધિમાન ઉદ્યોગને માટે માને છે, ને
ઉદ્યોગ કરવામાં અસમર્થ કાચર, દૈવને
માને છે ॥ ૯૬૯ ॥

માટે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

નાત્માનમવમન્યેત
પૂર્વાભિરસમૃદ્ધિભિઃ ।
આમૃત્યોઃ શ્રિયમાન્વિચ્છે-
ન્નૈનામન્યેત દુર્લભામ્ ॥ ૯૭૦ ॥

પ્રથમ ઉદ્યોગ કર્યે છતે ધન ન મળ્યું તો,
“ મંદ લાભ્ય છું,” એમ માની પે-
તાના આત્માને નિંદવો નહિ, પણ મરતાં-
સુધી લક્ષ્મી મેળવવા ઉદ્યોગ કરવો ને
એને દુર્લભ માનવી નહિ ॥ ૯૭૦ ॥

આરભેતૈવ કર્માણિ શ્રાંતઃ
પુનઃ પુનઃ । કર્માણ્યારમમાણ
રિ પુરુષં નિર્નિષેવતે ॥ ૯૭૧ ॥

અને થાકતાં થાકતાં પણ ફરી ફરી કર્મ-
નોજ આરંભ કરવો, કેમકે કર્મના આરંભ
કરનાર પુરુષને લક્ષ્મી સેવે છે. ॥ ૯૭૧ ॥

તેન સલાતરંગમાં કંહું છે કે,

વિદાય પૌરુષં ચો દિ દૈવમેવા-
ઞ્ચલંબતે પ્રાસાવસિંહવત્તસ્ય
મૂર્ધ્નિ તિષ્ઠાંતિ વાયસાઃ ॥ ૯૭૨ ॥

જે ઉદ્યોગ મૂંઝી દૈવનોજ આશ્રય કરે
છે, તેના મસ્તક ઉપર મેહેલના સિંહની
પેઠે કાગડા જોસે છે ॥ ૯૭૨ ॥

વળી શ્રીમદ્ભારતાંગત વનપર્વના ૩૨ મા અધ્યાયમાં ટ્રૌપદિયે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું છે કે,

યશ્ચ દિષ્ટપરો લોકે યશ્ચાપિ હઠ-
વાદિકઃ । ડખાત્રપિ શઠાવેતૌ
કર્મજુદ્ધેઃ પ્રસ્રવ્યતે ॥ ૯૭૩ ॥

લોકગાં જે દૈવનેજ માનનાર તથા હઠ-
વાદી છે, એ બન્ને યક, ને ઉદ્યોગ બુ-
દ્ધિવાળો શ્રેષ્ઠ કેહેવાય છે ॥ ૯૭૩ ॥

યો હિ દિદૃમુગ્ધાણો નિર્વિચેષ્ટઃ
સુત્વં રાયેત્ । અવસીદેત્સદુર્બુદ્ધિ-
રામો ઘટ ઇવોદકે ॥ ૯૭૪ ॥

માટે જે દેવને માની કંઈ પણ ઉદ્યોગ
કર્યાવિના ઘરમાં સુખે સુધ્ધ રહે, તે દુષ્ટ
બુદ્ધિવાળો પાણીમાં રહેલા કાચા ઘડાની
પેઠે નાસ પામે છે ॥ ૯૭૪ ॥

તેમ યોગવાસિકના સુમુક્ષુપ્રકરણમાં વસિષ્ઠે રામને કહ્યું છે કે,

દેશકાલક્રિયાદ્રવ્યવશતો વિ-
સ્ફુરંત્યમી । સર્વ એવ જગદ્ભાવા
જયત્યધિક્યન્નવા ॥ ૯૭૫ ॥

જગતના આ સર્વ ભાવ દેશ, કાળ,
ક્રિયા તથા દ્રવ્ય વશથી સ્ફુરાયમાન
થાય છે, તેમાં અધિક ચલવાન છત
છે ॥ ૯૭૫ ॥

યે સ્વમુદ્યોગમુત્સૃજ્ય સ્થિતાં દૈવ-
પરાયણાઃ । તે ધર્મમર્થં કામં ચ
નાશયંત્યાત્મવિદ્વિષઃ ॥ ૯૭૬ ॥

જે પોતાના ઉદ્યોગને મૂકી દૈવપર ભરાસો
રાખી બેસે છે, તે આત્મદ્રેષી ધર્મ, અર્થ
તથા કામને નાશ કરે છે ॥ ૯૭૬ ॥

ભોક્તા તૃપ્યતિ નાભોક્તા
ગંતા ગચ્છતિ નાગતિઃ ।
વક્તા વાક્તિ ન ચાવક્તા
પૌરુષં સફલં નૃણામ્ ॥ ૯૭૭ ॥

જમનાર તૃપ્ત થાય છે, નહિ જમનાર
થતો નથી, ચાલનાર ભય છે, ન ચાલ-
નાર જતો નથી તથા બોલનાર બોલે છે,
નાહ બોલનાર બોલતો નથી, એ ઉ-
પરથી મનુષ્યનો ઉદ્યોગજ સફળ દેખા
ય છે ॥ ૯૭૭ ॥

શુભેન પુરુષાર્થેન શુભમાસાગ્રતે
ફલમ્ । અશુભેનાશુભં રામ
યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥ ૯૭૮ ॥

હે રામ, મનુષ્ય સારા ઉદ્યોગ કરી સારા
ફળને, ને નરતાવડે નરતા ફળને પામે છે,
માટે જેમ ઇચ્છામાં આવે તેમ કર ॥ ૯૭૮ ॥

દૈવમેવેહ ચેત્કર્તૃ પુંસઃ કિમિવ
ચેષ્ટયા । સ્નાનદાનાસનોચારા-
ન્દૈવમેવ કરિણ્યતિ ॥ ૯૭૯ ॥

આ લોકમાં દૈવજ ને કર્તા હોય તો પુરૂષ
ચેષ્ટાવડે શું ? કારણ સ્નાન, દાન, આસન
તથા ઉચ્ચાર પણ દૈવજ કરશે ॥ ૯૭૯ ॥

કિંવા જ્ઞા નોપદેશેન મ્કોડયં પુરુષઃ
કિલ । સંચાર્યતે તુ દૈવેન કિં કસ્યેન
હોપદિશ્યતે ॥ ૯૮૦ ॥

વળી આ લોકમાં શાસ્ત્રોપદેશે કરી શું ? કે-
મકે આ મુંગા પુરૂષને પણ દૈવજ રસ્તો બ-
તાવશે, માટે કોઈને ઉપદેશ શું કરવે ॥ ૯૮૦ ॥

કાલવિદ્ધિર્વિનિર્ણાતા યસ્યાસ્તિ
ચિરજીવિતા । સ ચેડ્જીવાતિ સંઃ
છિન્નશિરાસ્તદૈવમુત્તમમ્ ॥ ૯૮૧ ॥

દૈવ બાણનારા નેખિયોયે જેની ઘણી આ-
યુષ્ય નિર્ણય કરી હોય, તે ને માથું કાપ્યા
પછી જીવે તો દૈવ ઉત્તમ બાણયું ॥ ૯૮૧ ॥

કાલવિદિ વિનિર્ણયિતં પાપકૃત્યં यस્ય
રાધવ । અનધ્યાપિત ઇવાસૌ તચ્ચ-
એવમુત્તમ ॥ ૯૮૨ ॥

માટે કહ્યું છે કે,

ઉદ્યમઃ સાહસં ધૈર્યં બુદ્ધિઃ શક્તિઃ
પરાક્રમઃ ષટે તે યત્ર વર્તેતે તત્ર
દેવઃ સહાયકૃત્ ॥ ૯૮૬ ॥

નિઃસ્વો વાષ્ઠિ સહસ્રં વાષ્ઠિ સહસ્રી તથૈવ
લક્ષં ચ । લક્ષી કોટિં વાંછતિ કોટિ-
શોઽબ્જં સ્વભાવતો નિત્યમ્ ॥ ૨૮૪ ॥

ગચ્છત્પિપીલિકાપંક્તિઃ સમુદ્રમાપિ
સંતરેત્ । અગચ્છન્વૈનતેયોઽપિ
પદમેકં ન ગચ્છતિ ॥ ૯૮૫ ॥

માટે શ્રીમાહાભારતાંતર્ગત ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે,

યથાશક્તિ ચિલીર્ષેતિ યથાશક્તિ
ચ કુર્વેતે । ન કિંચિદવમન્યંતે નરાઃ
પંડિતબુદ્ધયઃ ॥ ૯૮૬ ॥

તેમ એજ ગ્રંથના વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

નિશ્ચિત્ય યઃ પ્રક્રમેતે નાંતર્વસતિ
કર્મણામ્ । અવંધ્યકાલો વૃથા-
ત્મા સ વૈ પંડિત ઉચ્યતે ॥ ૯૮૭ ॥

માટે પુરૂષે સદા ઉદ્યોગમાં તત્પર રહી ન્યાયમાર્ગથી ધન મેળવવું, ક્યારેય પણ કોઈ ને વિશ્વાસઘાત કરી થાપણુ ગાળવાદિ મહા અન્યાય કરવો નહીં. કારણુ તેમ કરી મેળવેલું ધન જેની થાપણુ ગાળી હોય તેની હાયથી સુખે ભોગવી શકાતું નથી, ને લોકમાં અપકીર્તિ થાય છે. વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં વિત્તં દગ્ધર્પાણ
તિષ્ઠતિ । પ્રાપ્તે ચૈકાદશે વર્ષે સમ્-
ઠં ચ નિશ્ચયતે ॥ ૯૮૮ ॥

વળી હે રામ, તે દેવજોરે જેનું પાંડિત્ય નિર્ણય કર્યું હોય, તે ભણાવ્યાવિના જો પંડિત થાય તો દૈવ ઉત્તમ બાણુ ॥ ૯૮૨ ॥

ઉદ્યમ, શૌર્ય, ધૈર્ય, બુદ્ધિ, શક્તિ તથા પરાક્રમ, એ છ જ્યાં હોય ત્યાં દેવ સહાયકારિ થાય છે ॥ ૯૮૩ ॥

નિર્ધન હુબરને, હુબરવાળો લાખને, લાખપતિ કોટિને તથા કોટપતિ અખખને નિત્ય સ્વભાવથી ઇચ્છે છે ॥ ૯૮૪ ॥

ચાલતી કીડીની પંક્તિ સમુદ્રને પણ તરે, પણ ન ચાલતો ગરૂડ એક પગલું પણ ચાલે નહિ ॥ ૯૮૫ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય યથાશક્તિ કરવા ઇચ્છે, ને કરેછે, પણ પોતાના આત્માને કંઈ તિરસ્કાર કરતા નથી ॥ ૯૮૬ ॥

જે વિચારથી નિશ્ચય કરી કર્મને આરંભ કરે, વચમાંથી મૂકી ન દે, વખત શેકટ જવા ન દે તથા મનને વશ રાખે, તે પંડિત કેહેવાય છે ॥ ૯૮૭ ॥

અન્યાયે કરી મેળવેલું દ્રવ્ય દશ વર્ષ રહેછે, પણ અગિયારમું વર્ષ થાય કે, મૂળસહિત નાશ પામે છે ॥ ૯૮૮ ॥

દિદિદિ સ્ત્રિભિર્માસૈસ્ત્રિભિઃ પક્ષ-
સ્ત્રિભિર્દિનૈઃ । અત્યુત્લકટૈઃ પાપપુ-
ષ્યૈરિદૈવ ફલમશ્રુતે ॥ ૯૮૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

પુત્રેષુ વા નપ્તૃષુ વા ન ચેદાત્મનિ
પશ્યતિ । ફલંતિ પાપપૃષ્પ્યાનિ
યથાશુક્તમિવોદરમ્ ॥ ૯૯૦ ॥

ઉપકારિણિ વિશ્રબ્ધે શુદ્ધમતૌ યઃ
સમાચરતિ પાપમ્ । તં જનમસત્ય-
સંધં દદાતિ પરમેશ્વરો દંડમ્ ॥ ૯૯૧ ॥

એ રીતે સદુદ્યોગ કરતાં ધન મળે તો ગર્વિષ્ઠ થવું નહીં; કારણ ચાકરી સિવાય
વ્યાપારાદિ ઉદ્યોગમાં લાભ વા હાનીરૂપ બે પ્રકારનાં ફલ હોવાથી, કોઈ ટાણે મનુષ્ય
પાસેથી દ્રવ્ય જતું રહેવાનો સંભવ છે; કારણ મનુષ્ય સર્વજ્ઞ નથી. વિદુરનીતિમાં
કહ્યું છે કે,

જરા રૂપં હરંતિ હિ ધૈર્યમાશા
મૃત્યુઃ પ્રાનાન્ધર્મચર્યામસૂયા ।
ક્રોધઃ શ્રિયં શીલમનાર્યસેવા
હિયં કામઃ સર્વમેવાભિમાનઃ ॥ ૯૯૨ ॥

મનુષ્ય અત્યંત માપ તથા પુણ્યનું ફળ
આ લોકમાંજ ત્રણ વર્ષ, ત્રણ માસે, ત્રણ
પક્ષે અથવા ત્રણ દિવસે ભોગવે છે ॥ ૯૮૯ ॥

મનુષ્ય પાપ પુણ્ય બે પોતાની છાંદગીમાં
ન ભોગવે તો તે તેના પુત્ર અથવા પૈ-
ત્રનેવિષે, ઉદરને યથા ખાધેલાની પેઠે,
ફળે છે ॥ ૯૯૦ ॥

શુદ્ધ મતિવાળા, ઉપકાર કરનાર તથા,
વિશ્વાસુનેવિષે જે પાપ આચરે છે, તે
ખોટી પ્રતિજ્ઞાવાળા મનુષ્યને પરમેશ્વર દંડ
આપે છે ॥ ૯૯૧ ॥

જરા રૂપને, આશા ધૈર્યને, મૃત્યુ પ્રાણને,
અદેખાઈ ધર્માચરણને, ક્રોધ શોભાને, ની-
ચની સેવા શીલને, કામ લજ્જાને તથા
અભિમાન સર્વને હરે છે ॥ ૯૯૨ ॥

માટે શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

ન વિદ્યાયા ન શૌર્યેણ ધંનેનાભિ-
જનેન ચ । ન બલેન પ્રમત્તઃ સ્વાચ્છા-
તિમાની કદાચન ॥ ૯૯૩ ॥

વિદ્યા, શૌર્ય, ધન, ચાકર અને બળે કરી
કોઈ કાળે ઉન્મત્ત તથા અભિમાનિ થવું
નહિ ॥ ૯૯૩ ॥

કારણ વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

ધનનાનિતિ હિ મદસ્તે
કિં ગતાવિભવો વિષાદપયાસે
કરનિહિતકંદુકસમાઃ
તોત્પાતા મન્યાણામ્ ॥ ૯૯૪ ॥

તને “ધનવાન છું” એવો મદ હોય તો
વૈભવહીન થતાં ખેદ કેમ પામે છે ? માટે
મનુષ્યની ચડતી પડતી હાથે ઉભાજેઝા-
હડા સરખી સમજવી ॥ ૯૯૪ ॥

અન્નચ્છાય સ્વલપાંતિર્ન સસ્યાનિ
યેષિષતઃ । કિંચિત્કાલોપભોગ્યાનિ
યૌવમાનિ ઘનાનિ ચ ॥ ૯૯૧ ॥

અનિત્યં યૌવનં રૂપં જીવિતં દ્રવ્ય-
સંચયઃ । ऐश्वर्यं प्रियसंवासो मुखे-
त्तत्र न पंडितः ॥ ૯૯૬ ॥

તેમ પ્રસંગરત્નાવલીમાં કહ્યું છે કે,

दिव्यमाम्ररसं पीत्वा न गर्वं याति
कोकिलः । पीत्वा कर्दमपानीयं
भेको मकमकायते ॥ ૯૯૭ ॥

માટે જેને ધન મળ્યું તેણે બેહેડી જઈ કોઈ નો તિરસ્કાર કર્યો નહિ, ગરીબોને
રંજાડવા નહીં, તેમ કોઈ સાથે વૈર બાંધવું નહીં. કારણ કોઈ સમય ધન જતું રહી નબળી
અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તો તે બધા વૈરી થઈ પોતાનો લાગ સાંધે છે. કારણ કહ્યું છે કે,

आपद्रुतं हससि किं द्रविणांधमूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति कि-
मत्र चित्रम् । एतान्प्रपश्यसि घटा-
ञ्चसयंत्रचक्रे रिक्ता भवन्ति भरिता
भरिताश्च रिक्ताः ॥ ૯૯૮ ॥

વાદળાની છાયા, ખલની પ્રીતિ, નવું ધાન્ય,
સ્ત્રી, યૌવન તથા ધન, સર્વે થોડો કાળ
ભોગવવાનાં છે ॥ ૯૯૫ ॥

યૌવન, રૂપ, જીવિત, દ્રવ્યસંચય, ઐશ્વર્ય
તથા પ્રિયનો સહવાસ, સર્વે નાશવંત છે,
માટે તેમાં પંડિત મોહ પામતો નથી ૯૯૬

કોકિલ પક્ષી આંબાનો દિવ્ય રસ પીને ગર્વ
કરતો નથી, પણ દેડકો ગારાવાળું પાણી
પીને ગાજી રહે છે ॥ ૯૯૭ ॥

હું દ્રવ્યે કરી અંધ થયેલા મૂઢ, આપતને
પામેલાની હાંસિ કેમ કરેછે? કારણ લક્ષ્મી
સ્થિર રહેતી નથી. એમાં આશ્ચર્ય શું છે?
આ જળયંત્રના ચક્રમાં બાંધેલા ઘટોને
જે ? ભરેલા ખાલી ને ખાલી ભરેલા
બને છે ॥ ૯૯૮ ॥

मा त्वं तात बले स्थित्वा बाधिष्ठा
दुर्बल जनम् । न हि दुर्बलदग्धानां
काले किंचित्प्ररोहाते ॥ ૯૯૯ ॥

તેમ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तृणानि नोन्मूलयति प्रभंयनो
मृदानि नीचैः प्रणतानि सर्वशः ।
समुन्नतानेव तत्तन्प्रबाधते
यद्वाहन् महत्येव करोति विक्रमम् ॥ ૧૦૦૦ ॥

હું તાત, તું બળમાં રહી દુર્બળ જનને હે-
રાન મ કર, કેમકે દુર્બલોયે બાળી નાખેલા-
નું કંઈ પણ કાળે કરી ઉગતું નથી ॥ ૯૯૯ ॥

તુફાની વાયુ, ચોમેરથી નમતા કામળ
નીચા તૃણને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખતો
નથી, પણ ઘણા ઉંચા વૃક્ષોનેજ આધ
કરેછે, કારણ મોટા, મોટા પ્રત્યેજ
પરાક્રમ કરે ॥ ૧૦૦૦ ॥

क्षते प्रहारा निपतंत्यभीक्ष्णं धनक्षये
गच्छति सर्वतः श्रीः । आपत्सु वैराणि
समूलसंति छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवांति ॥ १ ॥

વાગ્યામાં વારંવાર વાગે છે, ધનક્ષય થવા
માંડે તો લક્ષ્મી ચોમેરથી જાયછે; અને
આપત્તિમાં વૈર પ્રગટે છે, કારણ ઘણુંકરી
છિદ્રનેવિષે બહુ અનર્થ થાયછે ॥ ૧ ॥

વળી ભવભૂતિયે કહ્યું છે કે,

વિધા વિવાદાય ધનં મદાય
શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનામ ।
સ્વલસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતત્
જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥ ૨ ॥

ખળની વિદ્યા વાદ કરવાસાડ, લક્ષ્મી
મદ કરવામાટે, અને શક્તિ પારકાને
પીડા કરવા વાસ્તે થાયછે, પણ એથી
ઉલટી સત્પુરૂષની વિદ્યા જ્ઞાનને અર્થે,
લક્ષ્મી પરોપકાર વાસ્તે તથા શક્તિ
પારકાના રક્ષણ માટે છે ॥ ૨ ॥

વળી ધનના મદમાં દુર્જનોની સોખત કરવી નહીં, કારણ તેઓ મોઢ મીકું બેઠે
છે, પણ અંદરથી પોતાની મતલબ સાંધવા કોઈને ખરાબ રસ્તે ચડાવવા ચુકતા નથી,
ને જેનું ખાતા હોય તેનુંજ બગાડવામાં તત્પર થાયછે. માટે તેમની સોખત ન
કતાં તેમને દ્વરથીજ નમસ્કાર કરવા. આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

દુર્જનઃ પ્રિયવાદી ચ નૈતદ્વિ-
શ્વાસકારણમ્ । મધુ તિષ્ઠતિ
જિહ્વામે હૃદિ હસાહલં વિષમ્ ॥ ૬ ॥

દુર્જન પ્રિયવાદી હોય છે, પણ એ કંઈ
તેનો વિશ્વાસ કરવાને કારણ નથી,
કેમકે તેની જીભના અગ્રભાગમાં મધુ,
પણ હૃદયમાં હુણાહુણ વિષ હોયછે ॥ ૩ ॥

તક્ષકસ્ય વિષં દંતે મક્ષિકાયા
વિષં શિરઃ । વૃશ્ચિકસ્ય વિષં
પુચ્છે સર્વાંગે દુર્જનો વિષમ્ ॥ ૪ ॥

સર્પના દાંતમાં, માખીના માથામાં, વી-
છિની પૂછમાં અને દુર્જનના સર્વ અંગમાં
વિષે હોય છે ॥ ૪ ॥

દક્ષમાનાઃ સુતીત્રેણ નીચાઃ
પરયશૌભિના । અશક્તાસ્ત-
ત્પદં ગંતું તતો નિંદાં પ્રકુર્વંતે ॥ ૫ ॥

પારકા યશરૂપિ તીક્ષ્ણ અગ્નિએ કરી
બળેના દુર્જન, તે પદને પામવા અશક્ત
હોવાથી નિંદા કરેછે ॥ ૫ ॥

દુર્જનં પ્રથમં વંદે સજ્જનં
તદનંતરમ્ । મૃસ્વપ્રક્ષાલના-
ત્પૂર્વં ગુદપ્રક્ષાલનં યથા ॥ ૬ ॥

જેમ ગુદપ્રક્ષાલન કર્યા પછી મુખ ધોવું
તેમ દુર્જનને પ્રથમ ને સજ્જનને પછી
નમવું ॥ ૬ ॥

તેમ શાર્ફધર પદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

રાણેનાં ગણેષુ સત્સ્વપિ પિશુન-
જનો દોષમાત્રમાદતે । પુષ્પે ફલે
વિરાગી ક્રમેલકઃ કંટકૌધમિવ ॥ ૭ ॥

જેમ પુષ્પ તથા ફળમાં પ્રીતિ વગરનો
ઉંટ કાંટાના સમુદાયને ખાયછે, તેમ
દુર્જન ગુણિના ગુણ છોડે પણ માત્ર
દોષને ગ્રહણ કરેછે ॥ ૭ ॥

સ્વલઃ સર્પપમાત્રાણિ પરછિદ્રાણિ
પશ્યાતિ । આત્યંનો ચિલ્લમા-
ત્રાણિ પશ્યન્નપિ ન પશ્યાતિ ॥ ૮ ॥

દુર્જન પારકાનાં સર્પવ જેવડાં છિદ્ર બુવે
છે, પણ પોતાનાં બિલી ફળ જેવડાં છિ-
દ્રને ડેખતાં છતાં પણ જોતો નથી ॥ ૮ ॥

રંવિરપિ ન દહતિ તાદૃક્ યાદૃક્
દહતિ તાદૃક્તાદૃક્તાઃ । અન્યસ્મા-
લ્લબ્ધપદો નીચઃ પ્રાયેણ દુઃસહો ભવતિ ॥ ૯

તેમ સલાનરંગમાં કહ્યું છે કે,

સંવર્ધિતોઽપિ પયસા ભુજગો ન વશ્ય-
સ્તત્પાલકાનાપિ નિહંતિ બલેન સિંહઃ ।
દુષ્ટઃ પરૈરુપકૃતસ્તત્પાલકારી
વિશ્વાસલેશ ઇહ નૈવ બુધૈર્વિધેયઃ ॥ ૧૦ ॥

પ્રાક્પાદયોઃ પતાતિ સ્વાદતિ પૃથ્થમાંસં
કર્ણે કલં કિમપિ રૌતિ શનૈર્વિચિત્રમ્ ।
છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રતિશત્યશંકઃ
સર્વં કરોતિ મશકસ્ય સ્વલશ્ચરિત્રમ્ ॥ ૧૧

જાડયં હીમાતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ
દમઃ શુચૌ કૈતવં શૂરે નિર્ઘૃણતા
મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાસાપિનિ ।
તેજાસ્વિન્યવાલમ્પિતા મુસ્વરવા વક્તર્ય-
શક્તિઃ સ્થિરે તત્કો નામ ગુણો ભવે-
ત્ત્વગુણેનાં યો દુર્જનૈર્નૌકિતઃ ॥ ૧૨ ॥

વળી પ્રસંગરભાવલીમાં કહ્યું છે કે,

વિચયા વિમલયાપ્યલંકૃતે
દુર્જનઃ સદસિ માસ્તુ કથન ।
સાક્ષરો હિ વિપરીનતાં ગતઃ
કવેલં જગતિ સોઽપિ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્વલનાં કંતુકાનાં ચ દ્વિવિધૈવ
પ્રતિક્રિયાઉપાનદ્ભુસ્વભંગો વા
દૂરતો વા વિસર્જનમ્ ॥ ૧૪ ॥

જેવો સૂર્યતાપથી તપેલો રેતીનો ઢગલો
બાળે છે, તેવો સૂર્ય પણ બાળતો નથી,
તેમ બીજાથી પદને પામેલો દુર્જન ઘણું
કરી દુઃસહ થાય છે ॥ ૯ ॥

દૂધ પાઈ ખોટો કરેલ છતાં પણ સર્પ વશ
રહેતો નથી, સિંહ પોતાના પાળનારને
બળે કરી હણે છે, અને શ્રેષ્ઠાએ ઉપકાર
કરેલો દુર્જન તેમનોજ અંહિતકારી થાય છે,
માટે તેનો બુદ્ધિમાને આ લોકમાં
લેશમાત્ર પણ વિશ્વાસ ન કરવો ॥ ૧૦ ॥

પ્રથમ પગમાં પડે છે, પછી પીઠનું માંસ
ખાય છે, આસ્તે આસ્તે કાનમાં કંઈક વિ-
ચિત્ર ગુણગુણ કરે છે, અને છિદ્ર બેઠને
શંકા રાખ્યા વગર એકદમ પ્રવેશ
કરે છે, એ રીતનું મચ્છરનું સર્વ ચરિત્ર
દુર્જન કરે છે ॥ ૧૧ ॥

દુર્જન શરમાળમાં જડતા, વ્રતવાળામાં
દંભ, પવિત્રમાં કપટ, શૂરવીરમાં નિર્દયતા,
મુનિમાં ભતિહિનતા, પ્રિય બોલનારમાં
દીનતા, તેજસ્વીમાં ગર્વ, બોલનારમાં વા-
ચાળપણું નથા સ્થિરમાં અશક્તિ ગણે છે,
એ રીતે ગુણીનો કયો ગુણ છે કે જેને
દુર્જને અંકિત કર્યો નથી ॥ ૧૨ ॥

નિર્ભળ વિદ્યાવટે પણ શોભિતો કોઈ
દુર્જન સલામાં મ હોજો ! કે કે તે વિ-
પરીતપણાને પામેલો સાક્ષર જગતમાં
કેવળ રાક્ષસ જેવો છે ॥ ૧૩ ॥

માટે સમજાવ્યા છતાં માથે ચઢેલ દુર્જન
તથા કંટકની, કાંતો બેડાવડે મુખ ભાં-
ગવું વા દુરથીજ ત્યાગ કરવો, એ બે
પ્રકારની પ્રતિક્રિયા છે ॥ ૧૪ ॥

શિરાસિ નિહિતોઽપિ નિત્યં
યત્નાદપિ સેવિતો બહુક્લેષૈઃ ।
ત્રુણીકચ ઇવ નીચઃ
કૌટિલ્યં નૈવ વિજહાતિ ॥ ૧૫ ॥

વળી ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ
પરધને પરયોષિતિ ચ સ્પૃહા ।
સુજનબંધુજનેષ્વસહિષ્ણુતા
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ ૧૬ ॥

મૃગમીનસજ્જનનં તૃણજલસંતોષવિહિ-
તતૃત્તીનામ્ । લુબ્ધકપીઘ્નપિશુના નિ-
ષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૧૭ ॥

તેમ કદ્યતરમાં કહ્યું છે કે,

રુજનનાનામપિ હૃદયં પિશુનપારિષ્વંગાલિ-
પ્તમિહ ભવતિ । પવનઃ પરસ્પરની ર-
થ્યાસુ બહવ્રજસ્વલો ભવતિ ॥ ૧૮ ॥

અતિમલિને કર્તવ્યે ભવતિ સ્વલાના-
મતીવ નિપુણા ધીઃ । તિમિરે હિ કૌશિ-
કાનાં રૂપં પ્રતિપદ્યતે દ્રષ્ટિઃ ॥ ૧૯ ॥

અહો પ્રકૃતિસાદૃશ્યં શ્લેષ્મણો દુર્જ-
નસ્ય ચ । મધુરૈઃ કોપમાયાતિ તિ-
ક્તકૈનૈવ શામ્યાતિ ॥ ૨૦ ॥

અતિરમણીયે કાર્યે પિશુનોઽન્વેષ-
યતિ દૂષણાન્યેવ । અતિરમણીયે વ-
પુષિ વ્રણભિવ હિ માસિકાનિકરઃ ॥ ૨૧ ॥

વળી તરૂણિના, ચાટલાની પેઠે, દુર્જનને
નિત્ય માથે રાખ્યો હોય તથા યજ્ઞવડે
ધણા સ્નેહથી સેવ્યો હોય, તોયપણુ તે
કુટિલતા મૂકતો નથી ॥ ૧૫ ॥

નિર્દયતા, સહેજમાં કળુઓ, પરધન તથા
પરસ્ત્રીમાં ઇચ્છા અને સુજન તથા બંધુ-
જનની અદેખાઈ, એ ધણું કરી દુર્જનમાં
સ્વભાવથી હોય છે ॥ ૧૬ ॥

જગતમાં ક્રમે કરી તૃણ, જળ તથા સં-
તોષ વૃત્તિવાળા, મૃગ, મીન તથા સજ્જન-
ના, તેમનાથી કંઈ કારણુ ન મળતાં પણ પા-
રાધી, ઢીમર તથા દુર્જન વૈરી થાયછે ॥ ૧૭ ॥

આ લોકમાં સજ્જનનું તદ્દય પણ દુર્જ-
નના સંગથી લેવાય છે, કેમકે પુણ્ય રજ-
ને વહેનાર પવન માર્ગમાં વાતાં રજવાળો
થાયછે ॥ ૧૮ ॥

અતિ મલીન કામ કરવામાં દુર્જનની બુદ્ધિ
અતિ નિપુણ થાયછે; કેમકે ધુવડની દૃષ્ટિ
અંધારામાંજ પદાર્થને દેખે છે ॥ ૧૯ ॥

અહો ! શ્લેષ્મ તથા દુર્જનની પ્રકૃતિ સ-
માન લાસે છે ? કારણુ શ્લેષ્મ થયા ધણું
કરી દુર્જન મધુર રસથી કોપે, ને કડવા
રસથી શમે છે ॥ ૨૦ ॥

જેમ અતિ સુંદર શરીરમાં માંખોનો સ-
મુદાય વ્રણને ગોતે છે, તેમ અતિ રમણીય
કાર્યવિષે, તેના કર્તાનો ઉત્સાહ તોડવા-
માટે દુર્જન દોષજ ખોળે છે ॥ ૨૧ ॥

રુણગણગુંફિતકાવ્યે મુગ્ધાત્ દોષં ગુણં
ન જાતુ સ્વલઃ । મણિમયમંદિરમધ્યે પ-
શ્યતિ પિપીલિકા છિદ્રમ્ ॥ ૨૨ ॥

વળી જેમ મણિજડિત મંદિરમાં કીડી
છિદ્ર ખોળેછે, તેમ ઘણા ગુણવાળા
કાવ્યમાં દુર્જન દોષજ ખોળેછે, પણ
ક્યારેય ગુણ ગોતતો નથી ॥ ૨૨ ॥

માટે દુર્જનનો સંગ કરવો નહીં, કેમકે તેમની સોખતથી દુર્વ્યસનમાં પડી જવાય
છે. સર્વ દુર્વ્યસનોમાં વેશ્યાગમન મુખ્ય છે. કારણ તે એક વ્યસનનેલીધે મધપાન, જુ-
ગાર તથા ચોરી વિગેરે બીજું દુર્વ્યસનોમાં પડી જવાનો સંભવ છે. કારણ વેશ્યાને ત્યાં
જનારને ઇશકમાટે મદિરા, ભાંગ, અશ્રીમ તથા ગાંજા વિગેરે માદક પદાર્થ સેવવાની
જરૂર પડે છે ધન ખુટી જતાં જુગાર રમવાની ને તેમાં હારી જતાં ચોરી કરવાની
જરૂર પડે છે, જેનું પરિણામ બુંડું હોય છે. પૂર્વે મધપાનથી યાદવો નાશ પામ્યા છે
ને જુગારથી પાંડવો દુઃખી થયા છે. વળી મધપાનથી શરીરમાં ક્લેબને નુકસાન થતાં
જલદી મરણ થાયછે, માટે પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર પુરૂષે વેશ્યાગમનાદિ વ્યસનોમાં
પડવું નહીં. કહ્યું છે કે,

સ્તોષમેતિ ગણિકા ધનૈષિણી-

પ્રેમકોમલકટાક્ષવીક્ષણૈ-

રેવ તુષ્યતિ કુલાંગનાજનઃ ॥ ૨૩ ॥

ધનને ઇચ્છનારી ગણિકા હિરાના હાર
તથા સોનાના આભરણે કરી સંતોષ પામે-
છે, પણ કુળવાનુ સ્ત્રી માત્ર પતિના પ્રે-
મચુકત કોમળ કટાક્ષવડે જોવાથીજ
સંતુષ્ટ થાયછે ॥ ૨૩ ॥

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-

र्विश्वासयन्ति पुरुषं न च विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन

वेश्याः श्मશानघटिका इव वर्जनीयाः २४

વેશ્યા ધનનેમાટે હસેછે, રડેછે, પુરૂ-
ષને વિશ્વાસ કરાવે છે ને પોતે વિશ્વાસ
કરતી નથી, માટે કુળ તથા શીળવાળા
પુરૂષે તેનો સ્મશાન ઘડાની પેઠે ત્યાગ
કરવો ॥ ૨૪ ॥

माक्षिका मशको वेश्या मूषिको-

याचकस्तथा । ग्रामणीर्गणक-

श्चैव सप्तैते परभक्षकाः ॥ २५ ॥

માંખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર અડંગો લ-
ગાવી લેનાર યાચક, જુલમી પટેલ તથા
જોષિ, એ સાત પારકાને ભક્ષ કરનારછે ॥ ૨૫ ॥

વળી કેદ કરવાવિષે જીનધર્મવિવેકમાં કહ્યું છે કે,

मत्तो हि नस्ति सर्वं मिथ्या गल्ल्यात्

हि विकलया बुद्ध्या । कामयते

चागम्यां 'सावन्नं' मद्यपानमत्तः सन् ॥ ૨૬ ॥

મધપાનથી મત્ત થયેલો પુરૂષ સર્વ નાશ
કરેછે, વિકળ થયેલી બુદ્ધિવડે મિથ્યા
બકેછે, અને તિરસ્કાર થાય તે રીતે અં-
ગમ્યની ઇચ્છા કરેછે ॥ ૨૬ ॥

વૈકલ્યં ધરણીપાતમયથોચિ-
તજલ્પનમ્ । સન્નિપાતસ્ય ચિ-
હ્નાનિ મદ્યં સર્વાણિ દર્શયેત્ ॥ ૨૭ ॥

ઘેલછા, પડીજ્યું તથા જેમ તેમ યોલવું,
એ સન્નિપાતનાં સર્વ લક્ષણ મધપાન
દેખાડે છે ॥ ૨૭ ॥

ચિત્તે બ્રાંતિર્જાયતે મધપાનાત્
બ્રાંતે ચિત્તે પાપચર્યામુપૈતિ ।
પાપં કૃત્વા દુર્ગતિં યાંતિ મૂઢા-
સ્તસ્માન્મદ્યં નૈવ પેયં ન પેયમ્ ॥ ૨૮ ॥

મધપાનથી ચિત્તમાં બ્રાંતિ થાયછે, ને
ચિત્ત બ્રાંત થયેથી મનુષ્ય પાપાચરણ
કરેછે, અને પાપ કરી તે મૂઢ દુર્ગતિને
પામેછે, માટે મધપાન કરવુંજ નહિ ॥ ૨૮ ॥

તેમ જુગાર તથા ચોરીવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

શૂતમેવ પુરા કલ્પે દૃષ્ટં વૈર-
કરં નૃણામ્ । તસ્માદ્દ્યૂતં ન
સેવેત હાસ્યાર્થમપિ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વે જુગાર મનુષ્યને વૈર કરનાર જણા-
યલો છે, માટે બુધિમાને હાસ્યાર્થે પણ
તે ન રમવો ॥ ૨૯ ॥

હરણં ચ પરસ્વાનાં પરદારા-
ભિમર્ષણમ્ । સુહૃદાં ચ પરિત્યા-
ગસ્ત્રયો દોષાઃ ક્ષયાવહાઃ ॥ ૩૦ ॥

પારકા દ્રવ્યનું હરણ, પરસ્ત્રીસંગ તથા
ભિન્નનો ત્યાગ, એ ત્રણ દોષ ક્ષય
પમાડનારા છે ॥ ૩૦ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

આહારઃ કલહઃ કંદૂર્ધૂતાદિવ્ય-
સનાનિ ચ । આલસ્યમુદ્યમો
નિદ્રા સેવનાત્તુ વિવર્ધતે ॥ ૩૧ ॥

આહાર, કજીયો, ખંજવાળ જુગારાદિ વ્ય-
સન, આળસ, ઉદ્યમ, તથા નિદ્રા,
સેવવાથી વધે છે ॥ ૩૧ ॥

માટે કોઈ પણ પ્રકારના દુર્વ્યસનમાં પડવું નહીં, કેમકે એક પણ હલકી પગડી
ઉતરાય તો પછી કોઈ પણ રીતનો વિચાર રહેતો નથી. કોઈએ લિલુકને પૂછ્યું કે,

ભિક્ષો કંથા શ્લથા તે નહિ
શકારિવધે જાલમશ્રાસિ મત્સ્યાં-
સ્તે વૈ મધ્યોપદંશાઃ પિત્તસિ
મધુ સમં વેશ્યયા યાસિ વેશ્યામ્ ।
દત્વાંઽઘ્નિ મૂર્ધ્ન્યરીણાં તવ કિમુ
રિપવો ભિત્તિભેત્તાઽસ્મિ યેષાં
ચેરોઽસિ શૂતહેતોસ્ત્વયિ સક-
લમિદં નાઽસ્તિ નષ્ટે વિચારઃ ॥ ૩૨ ॥

હે લિલુક, શું આ તારી શિથળ થયેલી
ગોઠડી છે? તો કે નહિ, માછલાં પકડ-
વાની જાળ; ત્યારે શું તું માંછલાં ખાય
છે? તો કે મધ સહિત; ત્યારે શું તું મધ
પિયે છે? તો કે વેશ્યા સાથે; ત્યારે શું તું
વેશ્યા પાસે જાયછે? તો કે શત્રુના માથા-
પર પગ મૂકી; ત્યારે શું તારા શત્રુ છે?
તો કે જેના ઘરમાં ખાતર પાડ્યું છે તે;
ત્યારે શું તું ચોર છે? તો કે જુગાર રમવા-
માટે; ત્યારે શું તારામાં એ બધું છે? તો
કે બધું થયા પછી વિચાર કેવા ॥ ૩૨ ॥

માટે દુર્જનના સંગથી દુર્વ્યસનમાં ન પડતાં નિરંતર સન્નનોની સોખત રાખી શુભી થવું. યદ્યપિ ધનવાનને સર્વત્ર માનેછે, તથાપિ તેમાં જો સદ્ગુણ ન હોય, તો તે સલામાં શોભતો નથી, ને કંઈ લાભણુ કરવું હોય તો તેનાથી થઈ શકતું નથી; જેથી ધન છતાં પણ તે લોકમાં પછવાડેથી મૂર્ખ કેહેવાય છે. આણુકયનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણેન સ્પૃહનીયઃ સ્યાન્ન
રૂપેણ યુતો જનઃ । સૌગન્ધ્યવર્જ્ય
નાદેયં પુષ્પં કાંતમપિ કચિત્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણવાનની સૌ ઇચ્છા કરેછે; રૂપાળાની નહિ, કેમકે સુગંધ વિનાના સુંદર પુષ્પને પણ ક્યારેય કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી ॥૩૩॥

સ જીવતિ ગુણા યસ્ય યસ્ય ધર્મઃ
સ જીવતિ । ગુણધર્મવિહીનસ્ય
જીવિતં નિષ્પયોજનમ્ ॥ ૩૪ ॥

જે ગુણવાન તથા સદાચરણી હોય તેજ જીવે છે, કેમકે ગુણ તથા સદાચરણ રહિતનું જીવવું નિષ્ફળ છે ॥ ૩૪ ॥

ગુણૈરુત્તમતાં યાતિ નોષ્ઠૈરાસ-
નસંસ્થિતઃ । પ્રાસાદશિખર-
સ્થોઽપિ કાકઃ કિં ગરુડાયતે ॥ ૩૫ ॥

ગુણવડે ઉત્તમ થવાય છે, ઉંચા આસન ઉપર બેસવાથી નહિ, કેમકે મેહેલના શિખરપર બેઠેલો કાગડો જુ ગરુડ થઈ શકે છે ॥ ૩૫ ॥

હસ્તી સ્થૂલતનુઃ સ ચાંકુશવશઃ કિં
હસ્તિમાત્રોઽકુશો દીપે પ્રજ્વલિતે
પ્રગ્નશ્યતિ તમઃ કિં દીપમાત્રં તમઃ ।
વજ્રેણાપિ હતાઃ પતંતિ ગિરયઃ કિં
વજ્રમાત્રો ગિરિસ્તેજો યસ્ય વિરા-
જતે સ વલગ્નાન્મયૂલેષુ કઃ પ્રત્યયઃ ॥૩૬ ॥

સ્થૂલશરીરવાળો હાથિ પણ અંકુશને વશ છે, તે શું અંકુશ હાથિ જેવડો છે ? દીપ પ્રજ્વલિત થવાથી અંધારૂ નાશ પામે છે, તે શું અંધારા જેવડો દીપ છે ? અને વજ્રે કરી હણેલા પર્વત પડે છે, તે શું વજ્ર પર્વત જેવડું છે ? માટે જેમાં તેજ છે તેજ બળવાન, સ્થૂલપણામાં શું વિશ્વાસ રાખવો ॥ ૩૬ ॥

તેમ નિષ્કુશમાયે કહ્યું છે કે,

યત્ર વિદ્વજ્જનો ભાસ્તિ શ્રાધ્ધ-
સ્ત્રાલ્પધીરપિ । નિરસ્તપાદપે
દેશે ઇરંદોઽપિ દ્રુમાયતે ॥ ૩૭ ॥

ત્યાં વિદ્વાન નથી, ત્યાં અદ્યપ્યુદ્ધિવાળો પણ વળણાય છે, કારણ વૃક્ષવિનાના ઢેશમાં એરંડ પણ વૃક્ષ કેહેવાય છે ॥ ૩૭ ॥

યજ્ઞીવ્યતે સ્થળમપિ પ્રથિતં મનુષ્યૈ-
ત્વજ્ઞાનશૌર્યવિભવાર્થગુણૈઃ સમેતમ્ ।
તન્મામ જીવિતામિહ પ્રવદંતિ તજ્ઞાઃ કા-
કોઽપિ જીવતિ વિરાય બલિં ચ મુંકે ૩૮

મનુષ્યે વિજ્ઞાન, શૌર્ય, વૈભવ તથા શ્રેષ્ઠ ગુણસંહિત ક્ષણમાત્ર પણ જે પ્રસિદ્ધ-પણે જીવાય, તેનેજ સુસ પુરૂષો આ લો-કમાં જીવવું કહેછે; કારણ બલો કાળ તો કાગડા પણ જીવે ને બળી ખાયછે ॥૩૮॥

વિનાપ્યથૈર્વીરઃ સ્પૃશતિ બહુમાનો-
અતિપદં સમાયુક્તોપ્યથૈઃ પરિભવ-
પદં યાતિ કૃપણઃ ॥ ૩૯ ॥

કલ્પયાતિ યેન વૃત્તિર્યેન ચ લોકે પ્રશ-
સ્યતે સાદ્ધિઃ । સ ગુણસ્તેન ચ ગુણિના
રક્ષયઃ સંવર્ધનીયશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

તેમ શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

ઇમતુરગરથૈઃ પ્રયાંતિ મૃઠા
ધનરહિતા વિબુધાઃ પ્રયાંતિ પદ્મચામ્ ।
ગિરિશિખરગત્તપિ કાકપંક્તિઃ
પુલિનગતૈર્ન સમત્વમેતિ હંસૈઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્વચ્છોતો ઘ્યોતતે તાવચાવજોદયતે
શશી । ઉદિતે તુ સહસ્રાંશૈઃ ન
સ્વચ્છોતો ન ચંદ્રમાઃ ॥ ૪૨ ॥

રૂક્ષં વપુર્ન ચ વિલોચનંહોરે રૂપં
ન શ્રોત્રયોઃ સુખદમારટિતં કદાપિ ।
ઇત્થં ન સાધુ યદિ કિંચિદ્દિદં ચ સાધુ
તુચ્છે રતિઃ કરમ શીઘ્રગતિશ્ચ તે યત્ ૪૩

અનાંસિ સીદતિ સૈકતવર્ત્મનિ
પ્રચુરભારભરક્ષપિતોદકે ।
ગુરુભરોદ્ધરણોદ્ધરકંધરં
સ્મરાતિ સારથિરેષ ધુરંધરન્ ॥ ૪૪ ॥

યથાપિ સ્વદિરારણ્યે ગુપ્તો વસતીહ ચંપ-
કો વૃક્ષઃ । તદાપિ ચ પરિગલમતુલં દિશિ
દિશિ કથયેત્સમીરણસ્તસ્ય ॥ ૪૫ ॥

વીર પુરૂષ ધનવિના પણ બહુ માનવાળી
ઉંચી પદવીને પામેછે, ને કૃપણ ધનવાન
છતાં પણ પરાભવ પામેછે ॥ ૩૯ ॥

જે ગુણે કરી લોકમાં વૃત્તિ આપે, ને સ-
ત્પુરૂષો વખાણે, તેજ ગુણ ગુણિયે સારી
રીતે રક્ષણ કરવા તથા વધારવા
લાયક છે ॥ ૪૦ ॥

કદી ધન મળી જવાથી મૂઠ જન હાથિ,
ઘોડા તથા રથપર બેસીને જાય, ને ધન
ન મળવાથી વિદ્વજ્જન પગે ચાલે, તે
પણ ગિરિ શિખર પર બેઠેલી કાગડાની
પંક્તિ, નદી કિનારે બેઠેલા હંસ સરખી
થતી નથી ॥ ૪૧ ॥

જ્યાંસુધી ચંદ્ર ઉદય પામ્યો નથી, ત્યાં-
સુધી આગિયો કીટો પ્રકાશે છે, પણ સૂ-
ર્યના ઉદય સમયે તે તે બન્ને પ્રકાશતા
નથી ॥ ૪૨ ॥

એ ઉંટ, તારું શરીર રક્ષ, રૂપ નેત્રને અ-
ણુગમતં, અને ગાંગરવું સદા કર્ણકંઠોર,
એ રીતે તારામાં કંઈ સાફ નથી, પણ જો
કંઈ હોય તો તારી કંઠકાદિ તુચ્છ આવૃત્તિમાં
પ્રીતિ તથા શીઘ્ર ગતિ, એ સાફ છે ॥ ૪૩ ॥

જ્યારે ગાડું રેતીના રસ્તામાં જાય, ને ઘણા
વજનદાર ભારથી પાણીમાં ઉ-
તરી પડે, ત્યારે ઘણા ભારને ઉચે ઉપાડી
બહાર કાઢવામાં દૃઢ કાંધવાળા ધુરંધરને
આ સારથિ યાદ કરેછે ॥ ૪૪ ॥

જોકે આ લોકમાં ચંપાનું ઝાડ, ખેર વૃ-
ક્ષના અરણ્યમાં ગુપ્ત ઉગ્યું હોય, તોપણ
તેના અતુલ સુગંધ, વાયુ વિશિષ્ટ દિશામાં
કહેતો ફરેછે ॥ ૪૫ ॥

લોચિત્ત્વિદ્યં ગહનં પરિતો દૃષ્ટાશ્ચ
વિદાપિનઃ સર્વે । સહકાર ન પ્રપેદે
પથિકેન તવોપમા જગતિ ॥ ૪૬ ॥

વળી કલ્પતરુમાં કહ્યું છે કે,

વાર્તા ચ કૌતુકવતી વિમલા ચ વિદ્યા
લોહોત્તરઃ પરિમલશ્ચ કુરંગનાભેઃ ।
તૈલસ્ય વિંદુરિવ વારિણિ દુર્નિવાર
મેતત્રયં પ્રસરતિ સ્વયમેવ લોકે ॥ ૪૭ ॥

શિઃપુરપિ નિપુણો ગુરોર્ગરીયા-
ન્ન તુ વપુષૈવ મહાન્મહત્પ્રાતિષ્ઠઃ ।
મપિરણુરપિ ભૂષણાય પુંસાં
ન તુ પૃથુલાપિ શિલા વિલાસહેતુઃ ॥ ૪૮ ॥

કાકસ્ય ચંચુર્યદિ હેમયુક્તા માણિક્યયુક્તૌ
ચરગૌ ચ તસ્ય । એકૈકપક્ષે યદિ મૌક્તિ-
કાનિ તથાપિકાકો ન ચ રાજહંસઃ ॥ ૪૯ ॥

માટે સજ્જનોની સોળત કરી સદ્ગુણ સંપાદન કરવા, ને પોતાની મહાજનોની પંકિત-
માં ગણના થાય તે રીતનો યત્ન કરવો. મહાજનોનાં લક્ષણવિષે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ન ચ્વે સુખે વૈ કુરુતે પ્રહર્ષ
નાયસ્ય દુઃખે ભવતિ પ્રહૃષ્ટઃ ।
દત્ત્વા ન પથ્યાદકુરુતે હિ તાપં
સ કથ્યતે સત્પુરુષાર્યશીલઃ ॥ ૫૦ ॥

તેમ આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

છિન્નોઽપિ ચંદનતરુર્ન જહાતિ ગંધં
વૃદ્ધં ઽપિ વારણપતિર્ન જહાતિ લી-
લા । યંત્રાર્પિતો મધુરતાં ન જહા-
તિ વેશુઃ ક્ષીણોઽપિ ન ત્યજતિ શીલ-
ગુણન્ કુલીનઃ ॥ ૫૧ ॥

હે આમ્રવૃક્ષ, પંથિયે આખું વન જોયું ને
રોમેરથી સર્વ વૃક્ષ તપાસ્યાં, પણ જગ-
તમાં તારા જેવું વૃક્ષ જોયું નહીં ॥ ૪૬ ॥

દાણું કરી કૌતુકવાળી વાર્તા, વિમલ વિદ્યા
મને કસ્તુરિઆ મૃગની નાભીનો ઉત્તમ
સુગંધ, એ ત્રણ પાણીમાં તૈલબિંદુની પેઠે,
દોકમાં રોકાયાવિના પોતાની મેળે
અસાર પામે છે ॥ ૪૭ ॥

શાસ્ત્ર જાણનાર નાની વયનો પણ મોટી
વ્યવાળા કરતાં સલાહ પૂછવામાં શ્રેષ્ઠ
જાણવો, કંઈ શરીરે કરી મોટો મોટી
પ્રતિષ્ઠાવાન્ થતો નથી; કેમકે મણિ આણું
છતાં પણ પુરૂષને ભૂષણરૂપ થાય છે,
કઈ મોટી શિલા વિલાસ હેતુ થતી
નથી ॥ ૪૮ ॥

કદિ કાગડાની ચાંચ સોનાની, પગ મ-
ણિયે કરી ચુકત તથા એકેક પાંખ મોતિ
જડિત હોય; તોપણ કાગડો રાજહંસ
થતો નથી ॥ ૪૯ ॥

જે પોતાના સુખસમયમાં જોડેકી જતો
નથી, બીજાને દુઃખ થતાં રાજી થતો
નથી, અને આખ્યા વધી સંતાપ કરતો
નથી, તે સારા સ્વભાવવાળો સત્પુરૂષ
હેવાય છે ॥ ૫૦ ॥

જેમ છેદાતાં પણ ચંદન વૃક્ષ ગંધને વૃદ્ધ
થતાં પણ હસ્તિ ઝુલવારૂપ લીલાને, અને
યંત્રમાં અર્પણ કર્યા છતાં પણ શેરડી મ-
ધુરતાને છોડે નહિ, તેમ કુલીન હર્ષણ
થતાં પણ પોતાના શીલગુણને છોડતો
નથી ॥ ૫૧ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

તે ધન્યાસ્તે વિવેકજ્ઞાસ્તે સમ્યા
ઈહ ભૂતલે । આગચ્છન્તિ ગૃહે
યેષાં કાર્યાર્થ મુહુદો જના : ॥ ૧૨ ॥

વિપદિ ધૈર્યમથાભ્યુદયે ક્ષમા .
સદસિ વાકપટુતા યુધિ વિક્રમઃ ।
યશસિ ચાભિરુચિર્વ્યસનં શ્રુતૌ
પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૧૩ ॥

તેમાં શાર્ફધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

પ્રથમવયસિ પીતં તોયમલ્પં સ્મરંતઃ
શિરસિ નિહિતભારા નાલિકેરા
નરાણામ્ । દદતિ જલમનલ્પં
સ્વાદુ તજ્જીવનાંતં ન હિ કૃતમુપ-
કારં સાધવો વિસ્મરંતિ ॥ ૧૪ ॥

સલાતરંગમાં પણ કહ્યું છે કે,

પરોપદેશે પાંડિત્યં સર્વેષાં સુકરં
નૃણામ્ । ધર્મે સ્વીયમનુષ્ઠાનં
કસ્યચિત્તુ મહાત્મનઃ ॥ ૧૫ ॥

ભવંતિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલોદ્ગમૈ-
ર્નવાંબુભિર્ભૂરિવિલંબિનો ઘનાઃ ।
અનુદતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
સ્વર્ભાવ એવૈષ પરોપકારિણામ્ ॥ ૧૬ ॥

પશ્ચાકરં દિનકરો વિકચં કરોતિ
ચન્દ્રો વિકાસયાતિ કૈરવચક્રવાલમ્ ।
નાભ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ
સંતઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાતિયોગાઃ ॥૧૭॥

જેમને ઘેર કામમાટે મિત્રજન આવેછે,
તે આ ભૂતળમાં વિવેક જાણનાર, સમ્ય
તથા ધન્ય છે ॥ ૧૨ ॥

વિપત્તિમાં ધૈર્ય, ચઢતીમાં ક્ષમા, સલામાં
વાકચાતુર્ય, યુદ્ધમાં પરાક્રમ, યશમાં પ્રીતિ
અને શાસ્ત્રમાં વ્યસન, એ ઘણુંકરી મહા-
જનમાં સ્વભાવથી હોયછે ॥ ૧૩ ॥

નાલીયરનાં ઝાડ, પેહેલી વયમાં થોડુંક
પણ પીધેલું પાણી યાદ કરી, માથે ભાર
સહન કરતાં મનુષ્યને તેના જીવિતપર્યંત
ઘણુંક સ્વાદિષ્ટ જળ, ફળસહિત આપે
છે, કારણ કરેલા ઉપકારને સત્યુઃષો
ભુલતા નથી ॥ ૧૪ ॥

બધાયે પારકાને ઉપદેશ કરવામાં પાંડિત્ય
કરવું સહેલું છે, પણ પોતે સદાયરણે
વર્તવું, એ તો કેઈ મહાજનમાંજ હોય
છે ॥ ૧૫ ॥

વૃક્ષો ફળ આપતાં નમ્ર, મેઘ નવા જળ-
વડે ઘણા નીચે નમેલ, તથા સત્પુરુષ
સમૃદ્ધિ મળતાં નરમાશવાળા થાયછે,
કારણ પરોપકાર કરનારનો એ સ્વભા-
વજ છે ॥ ૧૬ ॥

સૂર્ય દિનકમળને તથા ચંદ્ર રાત્રિકમળસ-
મુદાયને પ્રકુલિત કરેછે; અને મેઘ મા-
ગ્યા વગર જળ આપેછે, કારણ સત્યુ-
રુષ પારકા હિતમાં પોતાની જોગજ પ્ર-
વર્તે છે ॥ ૧૭ ॥

બળી કહ્યું છે કે,

વિરલા જ્ઞાનન્તિ ગુણાન્વિરલાઃ કુર્વતિ
નિર્ધને સ્નેહાન્ । વિરલાઃ પરકાર્યરતાઃ
પરદુઃસ્વેનાપિ દુઃસ્વિતા વિરલાઃ ॥ ૫૮ ॥

વને કુરંગાસ્તૃણધાન્યશુક્તા
બુધુક્ષિતા ધ્રંતિ કદા ન જીવાન્ ।
एवं कुलीना व्यसनाभिभूता
न नीतिमार्गे परिलंघयन्ति ॥ ૫૯ ॥

સદ્ગિસ્તુ ઝીલયા પ્રોક્તં શિલાલિ-
ખિતમક્ષરમ્ । અસદ્ગિઃ શપથેનાપિ
જલે લિખિતમક્ષરમ્ ॥ ૬૦ ॥

દાતા ન દાપયતિ દાપયિતા ન દત્તે
યો દાનદાપનપરો મધુરં ન વક્તિ ।
दानं च दापनमथो मधुरा च वाणी
त्रीण्यप्यमृनि खलु सत्पुरुषे वसन्ति ॥ ૬૧ ॥

उदयाति ादि भानुः पश्चिमे
दिग्बिभागे प्रचलति यदि
हैमः शीततां याति वह्निः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां
शिखाग्रे न चकाति खलु
वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ ૬૨ ॥

यथा चित्ता तथा वाचो यथा वाच-
स्तथा क्रिया । चित्ते वाचि क्रिया-
यां च सायूनामेकरूपता ॥ ૬૩ ॥

वदनं प्रसादसदनं सदयं हृदयं सुधा-
मुचो वाचः । करणं परोपकरणं येषां
केषां न ते वन्द्याः ॥ ૬૪ ॥

વિરલા ગુણને બળેછે, વિરલા નિર્ધન
પર સ્નેહ કરેછે, વિરલા પારકું કાર્ય ક-
રવામાં પ્રીતિ રાખેછે, ને વિરલા પારકા
દુઃખે કરી દુઃખી થાયછે ॥ ૫૮ ॥

જેમ વનમાં તૃણ તથા ધાન્ય ખાનારા
મૃગ ભૂખ્યા થાય તોપણ ક્યારેય છુ-
વાની હિંસા કરતા નથી, તેમ કુલીન મ-
નુષ્ય દુઃખથી પીડાય તોપણ નીતિમાર્ગને
છોડતા નથી ॥ ૫૯ ॥

સત્પુરુષોએ હસતાં હસતાં બોલેલું પણ
પથ્થર પર લખેલા અક્ષર સરખું, ને અ-
સત્પુરુષોએ રોગાન બાધને કહેલું પણ જ-
ળમાં લખેલા અક્ષર સરખું બાળુવું ॥ ૬૦ ॥

દાતા ખીજેથી દેવરાવતો નથી ને દેવરા-
વનાર પોતે દેતો નથી, અને જે દેનાર
તથા દેવરાવનાર હોય, તે મધુર બોલતો
નથી, માટે દેવું, દેવરાવવું તથા મધુર
વાણી બોલવી, એ ત્રણ ગુણ કોઈ સત્પુ-
રુષમાંજ હોયછે ॥ ૬૧ ॥

કદિ સૂર્ય પાશ્ચિમ દિશામાં ઉગે, હિમાલય
ચળાયમાન થાય, અગ્નિ શીતતાને પામે,
તથા પર્વતની ટોચ ઉપર કમળ ખીલે,
તોપણ સત્પુરુષોનું વાક્ય ક્યારેય ચળાય-
માન થતું નથી ॥ ૬૨ ॥

જેવું ચિત્ત તેની વાણી, જેવી વાણી તે-
વીજ ક્રિયા, એ રીતે ચિત્ત, વાણી, તથા
ક્રિયાનેવિષે સત્પુરુષની એકરૂપતા હોય
છે ॥ ૬૩ ॥

જેમનું મુખ પ્રસન્નતાનું ધર, તદ્વદ્ય હયાળુ,
વાણી અમૃત સરખું મધુર બોલનારી તથા
ધર્મક્રિયા પરોપકારી હોય, તે ઠેને વંદ્ય
નથી ॥ ૬૪ ॥

એ રીતનાં મહાજનોનાં લક્ષણ સંપાદન કરવાં, અને જે પોતાને ધન પ્રાપ્ત થયું હોય, તેમાંથી પોતાના તથા કુટુંબના ઉપલોગ, પરોપકાર તથા કોઈ સાથે જીનો નેક જાગવામાં જે વાપરવું ઘટે તે યથાશક્તિ વાપરવું, અને કંઈ મોટું ધર્મ કાર્ય ચાલુ રાખવું હોય તો તેને માટે ફંડ કરી તેના વ્યાજમાંથી ચલાવવું, એકદમ કંબુસ કે ઉડાઉ થવું નહીં. વિશ્વશર્માયે કહ્યું છે કે,

शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वयं त्रि-
त्तमुपार्जितम् । रसायनमिव प्राज्ञैः
सहसा न कर्तव्यम् ॥ ૬૫ ॥

બુદ્ધિમાને પોતે મેળવેલું ધન, રસાયનની
પેઠે, ધીરે ધીરે ભોગવવું, પણ ક્યારેય એ-
કદમ નહિ ॥ ૬૫ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेदव-
क्षयात् । रक्षितं वर्धयेत्सम्यक् वृद्धं
दीनेषु निक्षिपेत् ॥ ૬૬ ॥

ધન ન મળે ત્યાંમુધી ઇચ્છવું, મળેલાની
ક્ષયથી રક્ષા કરવી, રક્ષણ કરેલાને સારી
રીતે વધારવું અને વધેલા ધનને ગરી-
બોના ઉપકારમાં વાપરવું ॥ ૬૬ ॥

दानोपभोगराहिता दिवसा यस्य
यांति वै । स कर्मकारभस्त्रेव श्व-
सन्नपि न जीवति ॥ ૬૭ ॥

જે ધનવાનના દિવસ પરોપકાર તથા ભોગ
વિના જાય છે, તે હુવારની ધમણની પેઠે,
આસ લેતાં પણ જીવતો નથી ॥ ૬૭ ॥

दातव्यं भोक्तव्यं केवलधनसंचयो
न कर्तव्यः । परयेह मधुकरीणां
संचितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥ ૬૮ ॥

ધન દેવું તથા ભોગવવું પણ કેવળ તેને
શંક્ય ન કર્યા કરવો; કારણ અહિંજ મ-
ધમાંખિના કેવળ એકઠા કરેલા મધને
ખીજા હરી જાય છે ! તે જ ॥ ૬૮ ॥

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति
वित्तस्य । यो न ददाति न भुंक्ते तस्य
तृतीया गतिर्भवति ॥ ૬૯ ॥

દાન, ભોગ તથા નાશ, એ ધનની ત્રણ
ગતિ થાય છે, માટે જે દેતો તથા ભોગ-
વતો નથી, તેના ધનની નાશરૂપ ત્રીજી
ગતિ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

दानं प्रियवाकसहितं क्षमा-
न्वितं शौर्यम् । वित्तं त्यागनियुक्तं दु-
र्लभमेतच्चतुर्भद्रम् ॥ ૭૦ ॥

પ્રિય વાણીસહિત દાન, ગર્વરહિત જ્ઞાન,
ક્ષમાયુક્ત શૌર્ય તથા પરોપકારસહિત ધન,
એ ચાર એક ગુણ દુર્લભ છે ॥ ૭૦ ॥

यो न्मत्पजे न गुरवे न च बंधुवर्गे
दीने दयां न कुरुते न च भृत्यवर्गे ।
किं तस्य जावित्तुलं हि म. व्यलोक
काकोऽपि जीवतिचिरंचवल्लिचभुंक्ते ॥ ૭૧ ॥

જે પુત્ર, વડીલ, બાંધવ, ચાકર તથા ગ-
રીબ પર દયા કરતો નથી, તેના જીવિતનું
ફલ મનુષ્ય લોકમાં શું છે ? કારણ કાગડો
પણ ઘણો કાળ જીવે ને બળી ખાયછે ॥ ૭૧ ॥

તેમ શાર્જધરપદ્ધતિમાં કહ્યું છે કે,

અહિતહિતવિચારશૂન્યબુદ્ધે:

શ્રુતિનિપુણૈર્બહુભિસ્તિરસ્કૃતસ્ય ।

ઉદરભરણમાત્રકેવલેચ્છો:

પુરુષપશોશ્ચ પશોશ્ચ કો વિશેષઃ ॥ ૭૨ ॥

યો ન દદાતિ ન શુંકે સતિ વિભવે

નૈવ તસ્ય તદ્વ્યમ્ । તૃણમયકૃત્રિમ-

પુરુષો રક્ષતિ ન સસ્યં પરસ્યાર્થે ॥ ૭૩ ॥

ગર્જિતબધિરીકૃતકકુમા કિમનેન

કૃતં હિ ઘનેન । ઇયતી ચાતકચં-

ચુપુટી સાપિ ભૃતા નૈવ જલેન ॥ ૭૪ ॥

વળી પ્રસંગરભાવલીમાં કહ્યું છે કે,

ગ્રંત્સોદ્ગત્તિસ્ત્વથસ્ય કરિણઃ

કિં ગતં ભવેત્ । પિપીલિકા

તુ તેનૈવ સકુટુંબાડપિ જીવતિ ॥ ૭૫ ॥

તેમ રસિકજીવનમાં કહ્યું છે કે,

ઇયત્યાં સંપત્તાવપિ ચ સલિ-

લાનાં ત્વમધુના ન તૃણામાર્તાનાં

હરસિ યદિં કાસાર સહસા ।

નિદાઘે ચંદાંશૌ કિરતિ પરિતો-

ડગા નિકરં કૃશીભૂતઃ કેષામહદ્

પરિહર્તાડસિ સ્વલુ તામ્ ॥ ૭૬ ॥

અહિત તથા હિતરૂપ વિચારે કરી શૂન્ય બુદ્ધિવાળા અને ઘણા વિદ્વાનોએ તિરસ્કાર કરેલા, માત્ર ઉદર ભરણની ઇચ્છા રાખનાર પુરુષપશુ તથા પશુમાં શું વિશેષ છે ॥ ૭૨ ॥

જે વૈભવ છતાં પરોપકાર કરતો નથી, ને ભોગ ભોગવતો નથી, તેનું તે દ્રવ્ય નથી, કેમકે તૃણમય કૃત્રિમ પુરુષે પારકાને અર્થે ધાન્યની રક્ષા કરેછે ॥ ૭૩ ॥

ગાજીને મેઘે દિશાઓ બેઠેરી કરી મૂકી, તેણે કરી એણે શું કર્યું ? કારણ આટલુંક આતક પક્ષીનું આંચરૂપ પાત્ર જળવડે ભર્યું તો નહીં ॥ ૭૪ ॥

હાથિના સીજવેલા ભાતના પિંડરૂપ આ સમાંથી કંઈ પડી ગયું તો તેમાં તેનું શું ગયું ? પણ તેવડે કીડિયો તો કુટુંબસહિત જીવે છે ॥ ૭૫ ॥

હૈ તળાવ, હમણાં પાણીની આટલી સંપત્તિ છતાં જો તું તર્ધાની તૃષાને એકદમ ટાળીશ નહિ, તો ઉનાળામાં સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કીરણ એમરથી અંગાર સમુદ્ધે લાવશે, ત્યારે સૂકાયલો તું કેની તૃષા મટાડીશ ॥ ૭૬ ॥

પણ એ પરોપકાર કરવા તથા ભોગ ભોગવવામાં નિયમ રાખવો, કેમકે ગભ ઉપરાંત પરોપકાર કરવાથી નિર્ધન થવાય છે, ને ભોગ ભોગવવાથી રોગી તથા દરિદ્ર થવાય છે. જેથી શરીર તથા ધન બન્નેનો નાશ થતાં પોતાના કુટુંબમાં દુઃખ આવી પડેછે. પ્રત્યેક મનુષ્યની ફરજ છે કે, પોતાના જીવતાં તથા મરણ પછી પોતાના કુટુંબનું ભરણ પોષણ સારી રીતે થાય તે રીતનો પોતાની શક્તિ મુજબ બંદોબસ્ત કરવો; પણ પાડોસણને આટો આપવો ને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી આપે, તથા બાવાને બંટી

દેવી ને છોકરાં છાશ પિયે, એ રીતના ઘર વેંચી નાતવરા કરવા જેવા પરોપકાર તથા લોગ કોઈ કાળે કરવા નહિ, પણ સદા નિયમથી વર્તવું. વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાનામીશ્વરો યઃ સ્યાદિન્દ્રિયા-
ણામનીશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાણામનેશ્વ-
ર્યાદૈશ્વર્યાદ્ભવ્યતે હિ સઃ ॥ ૭૭ ॥

જે ધનનો ઇશ્વર છે, પણ ઇન્દ્રિયોનો નિયંતા નથી, તે ઇન્દ્રિયો વશ ન રાખ-
વાથી ધનથી બ્રહ્મ થાય છે ॥ ૭૭ ॥

રથઃ શરીરં પુરુષસ્ય રાજ-
ત્ત્વાત્મા નિયંતેન્દ્રિયાણ્યસ્ય ચાશ્વાઃ ।
તૈરપ્રમત્તઃ કુશલી સદશ્વૈ-
ર્દાતૈઃ સુખં યાતિ રથીવ ધીરઃ ॥ ૭૮ ॥

હે રાજન, પુરુષનું શરીર રથ, આત્મા
સારથી ને ઇન્દ્રિયો ઘોડા છે, માટે ધીર
મનુષ્ય સાવધાન થઈ તે નિયમમાં રા-
ખેલા ઇન્દ્રિયરૂપ સારા અશ્વે કરી કુશળ
સારથીની પેઠે સુખ પામે છે ॥ ૭૮ ॥

આત્મૈવ જ્ઞાત્મનો બંધુરાત્મૈવ
રિપુરાત્મનઃ । બંધુરાત્માત્મન-
સ્તસ્ય યેનૈવાત્માત્મના જિતઃ ॥ ૭૯ ॥

આત્મા પોતે પોતાનોજ અંધુ તથા પોતે
પોતાનો શત્રુ છે, કેમકે જેણે પોતાયે
પોતાવડે જીત્યો છે, તે પોતાનો અંધુ
છે ॥ ૭૯ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કુરંગમાતંગપતંગમીના
મૃંગા હતાઃ પંચભિરેવ પંચ ।
एकः प्रमादी न कथं न हन्यते
यः सेवते पंचभिरेव पंच ॥ ૮૦ ॥

હરિણ, હસ્તી, પતંગ, મત્સ્ય તથા, બ્રમર,
એ પાંચ પ્રાણી કુમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ તથા ગંધરૂપ પાંચ વિષયમાં અતિ
આસક્ત થવાથી તેવડે હુણાય છે; તો
એકજ ગાફલ મનુષ્ય જે પાંચ ઇન્દ્રિય-
વડે પાંચે વિષયને અતિ આસક્તિથી સેવે
તે કેમ ન હુણાય ॥ ૮૦ ॥

પણ અમુક સમયે પરોપકાર કરશું તથા લોગ લોગવશું એવા વિચાર રાખવા નહિ; કેમકે સૃષ્ટિનિયમપ્રમાણે પદાર્થમાત્ર અનિત્ય હોવાથી ક્ષણમાત્ર પણ શરીરનો ભરેસો નથી. માટે જે શુભ કર્તવ્ય હોય, તે નિરંતર કરતા રહેવું. શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

आयुः क्षणलवमात्रं न लभ्यते हेम-
कोटिभिः कापि । तद्वज्रजालि सर्वं
मृषा ततः काधिका हानिः ॥ ૮૧ ॥

કોટી સોનામોહોરવડે પણ ક્યાંય ક્ષણ-
માત્ર આયુષ્ય મળતું નથી, માટે તે બે
સર્વે ફેકટ ભય, તો તેથી અધિક હાનિ
બીજી કંઈ ॥ ૮૧ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

યાવત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાવ-
જ્જરા દૂરતો યાવન્ચેન્દ્રિયશક્તિરપ-
તિહતા યાવત્ક્ષયો નાયુષઃ ।
આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા
કાર્યઃ પ્રયત્નો મહાન્ સંદીપ્તે ભવને
પ્રકૂપસ્થનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશઃ ॥ ૮૨ ॥

કારણ ભોજપ્રબંધમાં કહ્યું છે કે,

તેજોઽસ્ય યુવતયઃ સુહૃદોઽનુકૂલાઃ
સદ્ગ્રાધવાઃ પ્રણતિનમ્રગિરશ્ચ મૃત્યાઃ ।
ગર્જતિ દંતિનિવહાસ્તરલાસ્તુરંગાઃ
સંમીલને નયનયોર્ન હિ કિંચિદસ્તિ ॥ ૮૩ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માયે કહ્યું છે કે,

અશનં મે વસનં મે જાયા મે બંધુ-
વર્ગો મે । ઇતિ મે મે કુર્વાણં કાલ-
વૃકો હંતિ પુરુષાજમ્ ॥ ૮૪ ॥

સંક્ષેપાત્ કથ્યતે ધર્મો જનાઃ કિં
વિસ્તારેણ વઃ । પરોપકારઃ પુણ્યાય
પાપાય પરપીડનમ્ ॥ ૮૫ ॥

અનિત્યાનિ શરીરાણિ વિભંવો
નૈવ શાશ્વતઃ । નિત્યં સંનિર્હિતો
મૃત્યુઃ ઈર્તવ્યો ધર્મસંગ્રહઃ ॥ ૮૬ ॥

માટે શ્રીમદ્ભાભારતાંગત વનપર્વમાં કહ્યું છે કે,

શ્વઃ કાર્યમશ્ય કુર્ષીત
પૂર્વાક્ષે ચાપરાક્ષિકમ્ ।
ન હિ પ્રતીક્ષતે મૃત્યુઃ
કૃતમસ્ય ન વા કૃતમ્ ॥ ૮૭ ॥

જ્યાંસુધી આ શરીર રોગ ન થતાં સ્વસ્થ
છે, ધડપણ છેડું છે, ઇન્દ્રિયોની શક્તિ
હુણાઈ નથી, ને આયુષ્યનો ક્ષય થયો
નથી, ત્યાંસુધીજ બુદ્ધિમાને પોતાના શ્રેય-
માટે મહાન્ પ્રયત્ન કરી લેવો; કેમકે
ધરને આગ લાગે ત્યારે કુવો બોલવાનો
થત કવો ॥ ૮૨ ॥

“ભોજરાજ્યે કહ્યું કે,” મારે ચિત્તને હરે
તેવી સ્ત્રી, અનુકૂલ મિત્ર, સારા સંબંધી,
નમ્રતા તથા વિનય યુક્ત વાણીવાળા આ-
કર અને ગર્જતા હસ્તિ તથા ચંચળ-
ધોડા છે ! “ ત્યારે કાલીદાસ બોલ્યો કે,”
આંખ વિંચાયા પછી કંઈ નથી ॥ ૮૩ ॥

આ માફ અન્ન, મારાં વસ્ત્ર, મારી સ્ત્રી
તથા મારા સંબંધી; એમ માફ માફ કર-
નાર પુરૂષરૂપ બકરાને; કાળરૂપ વર
હણે છે ॥ ૮૪ ॥

હિ મનુષ્ય, પરોપકારથી પુણ્ય તથા પાર
કાને પીડા કરવાથી પાપ, એ સંક્ષેપથી
ધર્મ કહેવાય છે, વિસ્તારે કરી શું ॥ ૮૫ ॥

શરીર નાશવંત છે, વૈભવ નિરંતર નથી,
ને મૃત્યુ નિત્ય પાસે છે, એમ જાણી ધર્મ
સંગ્રહ કરવો ॥ ૮૬ ॥

આવતી કાલનું કાર્ય આજે, ને દિવસના
પાછલા પહોરનું કાર્ય પેહેલા પોહોરે, ક-
રવા થોડ્ય હોય તો કરવું; કેમકે મૃત્યુ,
મનુષ્યે પોતાનું કામ પૂરું કર્યું વા નથી
કર્યું તેની વાટ ભેતો નથી ॥ ૮૭ ॥

એ રીતે ધનનો ઉપયોગ કરતાં તેની રક્ષા કરવી. કોઈની સાથે ધીરધાર આદિ લઈ કોઈ રીતનો વાંધો પડે તો ચાલતાંસુધી ધરમેળે પતાવવો, ને તેમ જ ન પતી શકે તો, વચમાં જો સારા મધ્યસ્થ ઠેરવી તે દ્વારા પતાવવો, પણ બોહોસ કરી બન્ને પક્ષને ધનની હાની થાય તે રીતે રાજદરબારે ચડવું નહીં. કેમકે નીતિમાન મધ્યસ્થો જે ચુકાદો આપેછે, તે ઘણુંકરી યથાર્થજ હોય છે. કારણ વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

માનાદ્વા यदि वा लोभात् क्रोधाद्वा

यदि वा भयात् । योऽन्यायाद-

न्यथा ब्रूते स नरः पापमाप्नुयात् ॥८८॥

માન, લોભ, ક્રોધ વા ભયથી જે મનુષ્ય

ન્યાય મૂકી અન્યથા બોલે, તે પાપી

થાયછે ॥ ૮૮ ॥

વળી પાકી અવસ્થામાં પુત્ર નહાના હોય વા હોયજ નહીં, તો ધંધાનો મોટો ડોળ કરવો નહીં; તેમ કોઈને પોતાનું નામ, ઠામ તથા ધન સોંપી તે દ્વારા પણ મોટા ડોળમાં પરવું નહી, કેમકે ઘણુંકરી પારકાને કાળજી થોડી હોય છે. તેમ ઘણી જો સંભાળવા સમર્થ હોય, તે તેમની હાનતમાં પણ ફેર પડેછે; જેથી નામ, ઠામ તથા ધન એ ત્રણેને નુકસાન પોંડાયે છે. અને તેવી નુકસાની પાકી અવસ્થામાં ફરી કમાવાની શક્તિ ન હોવાથી અતિ દુઃખદાયક થઈ પડેછે. ધન જતું રહે તો મનુષ્યની સ્થિતિવિષે વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે,

तार्नीद्रियाणि विकलानि मनस्तदेव

स्मा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।

अर्थोष्मणा विरहितः पुरुषः स एव

अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥८९॥

જોકે તેજ વિકલ નહીં થયેલી ઇન્દ્રિયો, તેજ

મન, તેજ નહિ હજાયલી બુદ્ધિ તથા તેજ

વચન છતાં, બ્યારે પુરૂષ ધનની ગરમીથી

રહિત થાયછે, ત્યારે ઘણુમાં જાણે બીજેજ

થઈ જાયછે ! એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૮૯ ॥

માટે ધનની રક્ષા કરતાં સંસારમાં પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખમાં જાય, તે રીતે ન્યાયથી સદા યત્ન કરતાં રહેવું અને પરોપકાર કરવામાં પ્રીતિ રાખવી; જેથી ઉત્તમ ગૃહસ્થાની પંકિતમાં ગણના થાયછે, ને પોતાને પણ સુખ રહેછે. ઉત્તમ તથા અધમ ગૃહસ્થાશ્રમવિષે આણક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે,

यदि रामा यदि च रमा यदि तनयो

विनयगुणोपेतः । तनये तनयोत्पत्तिः

सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ॥ ૯૦ ॥

આ સંસારમાં જો રૂઢી સ્ત્રી, ધન, વિવેકી

ગુણવાન પુત્ર; પૌત્ર તથા સ્ત્રી નિરોગી

હોય, તો તેથી ઇંદ્રલોકમાં અગિયું શું ॥ ૯૦ ॥

सीनंदं सादनं सुताश्च सुपुत्रियः कांता न

दुर्भाषिणी स्वेच्छापूर्णधनं स्वयोषि-

ति रतिः स्वाज्ञापराः सेवकाः ।

आतिथ्यं विभुर्चितनं प्रतिदिनं मिष्टा-

नपानं गृहे साधोर्भैष्यमरोगेता च

सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥ ૯૧ ॥

આનંદયુક્ત ઘર, સારી પુત્રિયાના પુત્ર,

મધુર બોલનારી સ્ત્રી, ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકે

તેટલું ધન, માત્ર પોતાની સ્ત્રીમાં પ્રીતિ,

આજ્ઞા પાળનાર ચાકર, પરોણાગત, પ્રતિ-

દિવસ ઇન્દ્રચિંતન, ઘરમાં રૂચતાં અન્ન-

પાન, સજ્જનની મિત્રતા તથા નિરંતર નિરોગીપણું, એટલાયે યુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમ ધન્ય જાણવો ॥ ૯૧ ॥

ક્રોધાંધાઃ શિશવઃ સવારિ સદનં
પંકાતં ચાંગણં શય્યા દંશવતી
ચ રુક્ષમશનં ધૂમેન પૂર્ણં ગૃહમ્ ।
ભાર્યા નિષ્ઠરભાષિણી પ્રકુરુતે
ક્રોધાંધદૃષ્ટિં સદા સ્નાનં શીતલવા-
રિભિઃ પ્રતિદિનં ધિગ્ધિગ્ગૃહસ્થાશ્રમઃ ॥૯૨॥

તેમ વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર્થાગમો નિત્યમરોગિતા ચ
પ્રિયા ચ ભાર્યા પ્રિયવાદિની ચ ।
વશ્યશ્ચ પુત્રોઽર્થ કરી ચ વિદ્યા
ષડ્ જીવલોકે હિ સુસ્વાનિ રાજન્ ॥૯૩॥

કુગ્રામવાસઃ કુલહીનસેવા
કુભોજનં ક્રોધમુખી ચ ભાર્યા ।
પુત્રશ્ચ મૂર્ખો વિધવા ચ કન્યા
વિનાગ્નિના ષડ્ પ્રદહંતિ કાયમ્ ॥ ૯૪ ॥

આરોગ્યમાનૃણ્યમવિપ્રવાસઃ
સદ્ધિર્મનુષ્યૈઃ સહ સંપ્રયોગઃ ।
સ્પ્રત્યયા વૃત્તિરભીતવાસઃ
ષડ્ જીવલોકસ્ય સુસ્વાનિ રાજન્ ॥૯૫॥

અનર્થકં વિપ્રવાસં ગૃહેભ્યઃ
પાપૈઃ સંધિં પરદારાભિમર્ષમ્ ।
દંભં સ્તૈન્યં પૈશુનં મદ્યપાનં
ન સેવતે ષષ્ઠ સુખી સદૈવ ॥૯૬॥

એ રીતે ધન મેળવી તેનો યથાશક્તિ પરોપકાર કરવામાં તથા પોતાના તેમજ કુટુંબના ઉપલોગ અર્થે ઉપયોગ કરવામાં ન આવે ને જરા આવી પ્રાપ્ત થાય અથવા અગ્નિનક મરણ આવી પહોંચે, તો તે વેળા ઘણાક પશ્ચાત્તાપ થાય છે. કારણ કે તે,

ભોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તા
દાતાં ન દત્તાં વયમેવ દત્તાઃ ।
કાલો ન યાતો વયમેવ યાતા-
સ્તૃણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ॥૯૭॥

કોધે કરી અંધ બાળક, બિનું તથા ધૂમાડાવાળું ઘર, ગારાવાળું આગાણું, શય્યા માકડવાળી, લુપ્ત લોજન, સ્ત્રી સદા કઠોર બોલનારી તથા ક્રોધાંધ દૃષ્ટિથી જોનારી અને નિત્ય શીતળ જળવડે સ્નાન, એટલાયે ચુકત ગૃહસ્થાશ્રમને ધિક્કાર છે હર

હે રાજન્ નિત્ય ધનાગમ, નિરોગીપણું, પ્રિય તથા પ્રિય બોલનારી સ્ત્રી, વશ્ય પુત્ર તથા પુરૂષાર્થ સંપાદન કરાવનારી વિદ્યા, એ છ જીવલોકમાં સુખ કદ્યાં છે ॥ ૯૩ ॥

અને કુગ્રામમાં વાસ, કુલહીનની સેવા, ખરાબ લોજન, ક્રોધમુખી ભાર્યા, મૂર્ખ પુત્ર તથા વિધવા કન્યા, એ છ અગ્નિ-વિના શરીરને બાળે છે ॥ ૯૪ ॥

હે રાજન્, આરોગ્ય, અનૃણીપણું, અપ્રવાસ, સજ્જનની સંગત, પોતાની બાત્રીની જીવિકા તથા નિર્ભય વાસ, એ છ જીવલોકમાં સુખ કદ્યાં છે ॥ ૯૫ ॥

જે ઘરથી અનર્થરૂપ પ્રવાસ, પાપીની સોબત, પરદારાગમન, દંભ, ચોરી, ચાડી તથા મદ્યપાન કરતો નથી, તે સદા સુખી જાણવો ॥ ૯૬ ॥

ભોગ ભોગવ્યા નહિ, પણ અમેજ ભોગવાણા ! દાન દીધું નહિ, પણ અમેજ દેવાણા ! કાળ ગયો નહીં, પણ અમેજ ગયા ! અને તૃણા જીર્ણ થઈ નહિ, પણ અમેજ જીર્ણ થયા ॥ ૯૭ ॥

અર્થાઃ પાદરજઃસમા ગિરિનદી
વેગોપમં યૌવનં આયુષ્યં જલવિ-
દુલ્લોલચપલં ફેનોપમં જીવનમ્ ।
દાનં યો ન કરોતિ નિશ્ચલમતિ-
ર્ભોગં ન મુંક્તે ચ યઃ પશ્ચાત્તાપયુતો
જરાપરિગતઃ શોકાગ્નિના દહ્યતે ॥ ૯૮ ॥

ધનં પગની રજ સમાન, યૌવન પર્વતની
નદીના વેગ સરખું, આયુષ જળખિંદુ
સરખું ચપળ તથા જીવતર શીણ સમાન
છે, એમ જાણી જે નિશ્ચય મતિવાળો પરા-
પકાર કરતો નથી તથા ભોગ ભોગવતો
નથી, તે વૃદ્ધ થયા પછી પશ્ચાત્તાપ યુક્ત
થઈ શોકરૂપ અગ્નિવટે બળે છે ॥ ૯૮ ॥

એ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ ન કરવો પડે, તેમ મેળવેલા ધનનો ઉપયોગ કરવો, ને
ધનવિના વ્યવહારસંબંધિ કંઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતાં નથી, તેથી આચાર્યે તે મેળવવામાં
ગાફલ ન રહેવાનો ઉપદેશ કરેલ છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં ભૂતિને અર્થે પ્રમાદન કરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્યદ્દલ્યાદિદર્પાણેતાનિસોવેતવ્યાનિનોદ્યત ાણિ ॥

- નવમો ઉપદેશ જે કંઈ અનિદિત કર્મ હોય તે કરવા અને નિદિત હોય તે ન
કરવાનો છે. કારણ લોકમાં અનિદિત કર્મ કરનાર યશ તથા સત્કારને અને નિદિતકર્મ
કરનાર અપયશ તથા તિરસ્કારને પામે છે. જેની લોકમાં નિદા થતી નથી એવું
સદાચરણ અનિદિત અને તેનાથી ઉલટું જે અસદાચરણ તે નિદિત કર્મ કહેવાય છે.
હિંસા ન કરવી, સત્ય બોલવું, ચોરી ન કરવી, સ્વચ્છતા રાખવી, ઇન્દ્રિયો વશ રાખવી,
પરોપકાર કરવો, દયા રાખવી, મનને નિયમમાં રાખવું, ક્ષમા રાખવી, કોઈનો દ્રોહ ન
કરવો. સ્ત્રી પુરૂષે સંપથી રહેવું, કુટુંબમાં કલેશ ન કરવો, તેનું પોષણ કરવું, બાળકોનું
રક્ષણ કરવું, તેમને સારી કેળવણી આપવી, તેમના ઉપર ક્રૂર ન થવું, તથા તેમને
કવખતે પરણાવી દેવાં નહીં. પરસ્ત્રીગમન ન કરવું, શરીર સ્વસ્થ રહે તે રીતે આચરવું
વડીલોનું માન રાખવું, નાહાના પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો, રાજનિયમને અનુસરી ચાલવું,
દુર્જનની સોબત ન કરવી, રોગી તથા અપંગનું હાસ્ય ન કરવું, તેમના ઉપર દયા
રાખવી, રોગનું, અપંગપણાનું તથા મરવાનું મહેણું ન મારવું, પ્રિય બોલવું, કોઈ પણ
પ્રકારને ધંધે લાગવું, વૃથા કાળક્ષેપ કરવો નહીં, સાહસ ન કરવું, વાદ ન કરવો, પોતાની
શક્તિ મુજબ વર્તવું, પોતાનાં વખાણ ન કરવાં, ગર્વ ન કરવો, દેશકાળને અનુસરી
ચાલવું, ચાડી ન કરવી, મિથ્યાભિમાન ન રાખવું, પરોણાનો સત્કાર કરવો અને
કોઈના પણ સારા ગુણ હોય તે ગ્રહણ કરવા, દુર્ગુણ ગ્રહણ કરવા નહીં, ઇત્યાદિ
• સદાચરણ અનિદિતકર્મ કહેવાય છે. વળી માનવધર્મશાસ્ત્રના બીજા તથા ચોથા
અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નાપ્સુ મૂત્રં પુરાણં વા ઈવનં વા
સમુત્સજેત્ । અમેઘ્યલિપ્તમન્યદ્વા
લોહિતં વા વિષાણિ ચ ॥ ૧૯ ॥

દૂરાદાવસથાન્મૂત્રં દૂરાત્પાદા-
વસેચનમ્ । ઉચ્છિષ્ટદ્વાનિષેઘં
ચ દૂરાદેવ સ્પર્શચરેત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વળી વિષ્ણુશર્માએ કહ્યું છે કે;

યસ્ય ચિત્તં દ્રવીભૂતં કૃપયા
સર્વજંતુષુ । તસ્ય જ્ઞાનેન
મોક્ષેણ કિં જટામત્સ્યેષ્ઠિનઃ ॥ ૧૦૧ ॥

અમિત્રં કુરુતે મિત્રં મિત્રં દ્વેષ્ટિ
હિનસ્તિ ચ । શુભં વેત્સ્યશુભં
પાપં મદ્રં વેત્સ્યબુધો નરઃ ॥ ૧૦૨ ॥

અનિષ્ટાદિષ્ટલાભેઽપિ ન ગતિર્જા-
યતે શુભા । યત્રાસ્તે વિષસંસર્ગો-
ઽમૃતં તદપિ મૃત્યવે ॥ ૧૦૩ ॥

મનસાપિ હિ ભૂતાનાં યોઽનિષ્ઠાનિ
પ્રચિન્તયેત્ । ભવંતિ તસ્ય તાન્યેવ
ઇહ લોકે ન સંશયઃ ॥ ૧૦૪ ॥

અયશઃ પ્રાપ્યતે યેન યેન ચાપ-
ગતિર્ભવેત્ । પુણ્યં ચ શ્રદ્ધયતે
યેન તત્કર્મ ન સમાચરેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

મિત્રસ્વરમુત્તવર્ણઃ શંકિતદૃષ્ટિઃ
સમુત્પતિતતેજાઃ । ભવાતિ હિ પાપં
કૃત્વા સ્વકર્મસંત્રાસિતઃ પુરુષઃ ॥ ૧૦૬ ॥

પાણીમાં મળ મૂત્ર છોડવાં વા શુકલું ન
હીં, તેમાં વિષ તથા અપવિત્ર પદાર્થથી
ખરડાયલું વા લોહિયાળું બીજું કંઈ પણ
નાખવું નહિ ॥ ૯૯ ॥

મળ મૂત્રનો ત્યાગ, તે કર્યા પછી હાથ પગ
ધોવાદ્ય ક્રિયા તથા એકું અન્ન નાખવું,
એ બધું ઘરથી દૂર કરવું ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું ચિત્ત સર્વ પ્રાણી પર દયાવડે પિ-
ગળે છે, તેને જ્ઞાન, મોક્ષ, જટા તથા
ભસ્મ લેપને કરી શું ? ॥ ૧૦૧ ॥

મૂર્ખ મનુષ્ય અમિત્રને મિત્ર કરેછે, મિ-
ત્રનો દ્વેષ તથા હાનિ કરેછે, શુભને અ-
શુભ જાણે છે અને પાપને કલ્યાણ
માનેછે ॥ ૧૦૨ ॥

અશુભાચરણથી શુભની પ્રાપ્તિ દેખાય,
તોપણ તેથી શુભગતિ થતી નથી, કેમકે
જેમાં વિષ મળેલું છે, એવું અમૃત પણ
મરણ પમાડે છે ॥ ૧૦૩ ॥

જે મનવડે પણ પ્રાણિયોનું અનિષ્ટ ચિં-
તવે છે, તેને આ લોકમાં તેવુંજ થાયછે,
એમાં સંશય નહિ ॥ ૧૦૪ ॥

માટે જેથી અપકીર્તિ તથા અવગતિ થાય
અને પુણ્ય નાશ પામે, તેવું કર્મ આચ-
રવું નહિ ॥ ૧૦૫ ॥

પાપ કરી, પોતાનાજ કર્મથી ભય પામેલ
મનુષ્ય, ભેદાયલા સ્વર તથા મુખવર્ણ-
વાળો, શંકાથી ભ્રાન્તો તથા તેજ ઉડી
ગયેલો થાયછે ॥ ૧૦૬ ॥

પરોપકેશવેલાયાં શિષ્ટાઃ સર્વે
ભવંતિ વૈ । વિસ્મરંતિ હિ શિષ્ટત્વં
સ્વકાર્યે સમુપાસ્થિતે ॥ ૧૦૭ ॥

પારકાને ઉપદેશ દેવા ટાણે બધા શ્રેષ્ઠ
થાયછે, પણ પોતાના કાર્ય ટાણે શ્રેષ્ઠપણું
બુલી બાયછે ॥ ૧૦૭ ॥

જલાન્તશ્ચન્દ્રચપલં જીવિતં
સ્વલુ દેહિનામ્ । તથાવિધમિતિ
જ્ઞાત્વા શશ્વત્કલ્યાણમાચરેત ॥ ૧૦૮ ॥

જળમાં પડેલાં ચંદ્રખિંબની પેઠે મનુષ્યનું
જીવિત ચંચળ છે, એમ બાણી । નરંતર
સદાચરણે વર્તવું ॥ ૧૦૮ ॥

યઃ કરોતિ નરઃ પાપં ન તસ્યાત્મા
ધ્રુવં પ્રિયઃ । આત્મના હિ કૃતં
પાપમાત્મનેવ હિ મુજ્યતે ॥ ૧૦૯ ॥

જે મનુષ્ય પાપ કરેછે, તેનો આત્મા જરૂર
તેને પ્રિય નથી, કેમકે તે પોતે કરેલા
પાપને પોતેજ ભોગવે છે ॥ ૧૦૯ ॥

બનેઽપિ દોષાઃ પ્રભવંતિ રાગિણાં
ગૃહેઽપિ પંચેન્દ્રિયનિગ્રહસ્તપઃ ।
અકુત્સિતે કર્મણિ યઃ પ્રવર્તેતે
નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

ઈન્દ્રિયો વશ નહિ રાખનારને વનમાં
પણ વિકારરૂપ દોષ થાયછે, ને પાંચે
ઈન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવી, એ ઘરનેવિષે
પણ તપ છે, માટે જે ઈન્દ્રિયો વશ
રાખી સારા કર્મમાં પ્રવર્તે, તેને ઘરજ
તપોવન છે ॥ ૧૧૦ ॥

તેમ ભર્તૃહરિયે કહ્યું છે કે,

ઈર્ષ્યાં છિધિ ભજ ક્ષમાં જહિ મદં
પાપે રતિં મા કૃથાઃ સત્યં બ્રહ્મણુયાહિ
સાધુપદવીં સેવસ્વ વિદ્વજ્જનાન્ ।
માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽયનુનય
જ્ઞાચ્છાદય સ્વાન્ગુણાન્ કીર્તિ પાલય
દુઃસ્થિતે કુરુ દયામેતત્સતાં લક્ષણમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

હે મનુષ્ય, અદેખાઈ મૂક, ક્ષમા રાખ,
મિથ્યા અભિમાન છોડ, પાપમાં પ્રીતિ
મ કર, સાચું બોલ, સત્પુરુષની પદવીને
અનુસર, વિદ્વાનોની સેવાત કર, માનવા
લાયકને. માન આપ, શત્રુને પણ । વનય
કર, પોતાના ગુણની પ્રશંસા મ કર, યશસ્વી
થા અને દુઃખી પર દયા કર, કેમકે એ
સત્પુરુષોના લક્ષણ છે ॥ ૧૧૧ ॥

વ્યાગ્રીવ તિષ્ઠતિ જરા સસ્તિર્જયંતે
રોગાશ્ચ શત્રવ ઇવ પ્રહરંતિ દેહમ્ ।
આયુઃ પરિભ્રવાતિ ભિન્નઘટાદિવાંભો
અકસ્ત યાગ્યાન્તમાચરતીતિ ચિત્રમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

વાઘણી પેઠે ચોમેરથી તિરસ્કાર કરતી
જરા ઉભી છે, શત્રુની પેઠે રોગ દેહને
હુણેછે, ભાંગેલા ઘડામાંથી પાણીની પેઠે
આયુષ્ય ભ્રવી બાયછે, તોપણ મનુષ્ય અ-
હિત આચરેછે, એ આશ્ચર્ય જેવું છે ॥ ૧૧૨ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

તક્ષોજનં યચ્છિશુવૃદ્ધશેષં
તત્સૌહૃદં યત્ક્રિયતે પરસ્મિન્ ।
સા પ્રાજ્ઞતા યા ન કરોતિ પાપં
દંભં વિના યઃ કુરુતે સ ધર્મઃ ॥ ૧૧૩ ॥

પાદાભ્યાં ન સ્પૃશેદાગ્નિં ગુરું પંડિ-
તમેવ ચ । નૈવ ગાં ન કુમારીં ચ
ન વૃદ્ધં ચ શિશું તથા ॥ ૧૧૪ ॥

યાદૃશી જાયતે બુદ્ધિર્વ્યવસાયો-
ઽપિ યાદૃશઃ । સહાયા યાદૃશા
એવ તાદૃશી ભવિતવ્યતા ॥ ૧૧૫ ॥

દૈવાયત્તં ફલં કોચિદ્દુદ્ધિર્દૈવાનુ-
સારિણી । વેદંત્યપિ ચ કર્તવ્યં
સુવિચાર્યૈવ ધીમતા ॥ ૧૧૬ ॥

પાપાસક્તં હિ વંધાય પુણ્યાસક્તં
તુ મુક્તયે । મન એવ મનુષ્યાણાં
કારણં વંધમોક્ષયોઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અગમ્યાં યઃ પુમાન્યાતિ અસે-
વ્યાંશ્ચ નિષેવતે । સ દુઃસ્વપ્નપ્ર-
હ્લાતિ દૃતધીર્વિષપો યથા ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્યં છેદસ્તૃણાનાં ક્ષિતિનિલિખનં
પાદ્યારેલ્પપૂજા દંતાનામલ્પશૌચં
વસનમલિનતા રુક્ષતા મૂર્ધજાનામ્ ।
દ્વૈ સન્ધ્યે ચાપિ નિદ્રા વિવસનશયનં
ગ્રાસહાસાતિરેકઃ સ્વાંગે પીઠે ચ વાગ્યં
ભવતિ ધનપતેર્મિપત્યાપે કાચ્યમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

જે બાળક તથા વૃદ્ધને જમાડી જમવું
તેજ લોજન, જે પારકાનેવિષે સ્નેહ
કરાય તેજ સ્નેહ, જેથી પાપ ન કરાય
તેજ હહાપણ અને દંભવિના જે આચરણ
કરાય, તેજ ધર્મ કહેલ છે ॥ ૧૧૩ ॥

અગ્નિ, વડીલ, પંડિત, ગાય, કુમારી,
વૃદ્ધ તથા બાળકને પગે કરી સ્પર્શ ન
કરવો ॥ ૧૧૪ ॥

જેવી બુદ્ધિ, જેવો વ્યવસાય તથા જેવા
સહાય હોય, તેવું ભાવી થાયછે ॥ ૧૧૫ ॥

જોકે કેટલાક, મનુષ્યની બુદ્ધિ દેવને
અનુસરનારી તથા ક્ષણ મળવું દૈવાધીન
કહેછે, તોપણ બુદ્ધિમાને સારી રીતે
વિચાર કરીને કરવું ॥ ૧૧૬ ॥

પાપમાં લાગેલું મન બંધન અને પુણ્યમાં
લાગેલું મન મુક્તિને આપનાર છે, માટે મ-
નુષ્યનું મનજ બંધ મોક્ષનું કારણ છે ॥ ૧૧૭ ॥

જે અગમ્ય પ્રત્યે જાયછે તથા ન કરવાનું
કરેછે, તે હણાયલી બુદ્ધિવાળો વિષ
પિનારની પેઠે દુઃખ પામેછે ॥ ૧૧૮ ॥

નિત્ય ઘાંસનાં તણખલાં લાંગવાં, ભૂમિપર
નખથી લખવું, પગ બરાબર ધોવા નહિ,
દાંત બરાબર સાફ કરવા નહિ, મેલો
લુગડો પહેરવાં, માથાના કેશ સમારવા
નહિ, સવાર સાંજ સુઈ રહેવું, વસ્ત્ર રહિત
સુવું, ઘણું ખાવું તથા હસવું, અને પોતાનાં
શરીર વા પાટલા પર વગાડવું, એટલાં
લક્ષણ ધનપતિ રાજામાં હોય તો પણ
નિદાયછે ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રાપ્ય ચાપ્યુત્તમં જન્મ લબ્ધ્વા
ચૈન્દ્રિયસૌષ્ઠવમ્ । ન વેચ્યાત્માહિતં
યંસ્તુ સ ભવેદાત્મઘાતકઃ ॥ ૧૨૦ ॥

યથૈવાત્મા પરસ્તદ્વદ્દૃશ્યઃ શુભ-
મિચ્છતા । સુખદુઃસ્વાનિ તુલ્યાં ન
યથાત્માનિ તથા પરે ॥ ૧૨૧ ॥

માંધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગાલં-
કારભૂતો ગતઃ સેતુર્યેન મહોદધૌ
વિરચિતઃ કાસૌ દશાંસ્યાંતકઃ ।
અન્યે चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो याता
दिवं भूपते नैकेनापि समं गतो हि
विभवस्तस्मात् कार्योऽनयः ॥ ૧૨૨ ॥

પાપં કર્તુમૃણં કર્તુ મન્યંતે માનવાઃ
સુખમ્ । પરિણામોઽતિગહનો મહ-
તામપિ નાશકૃત્ ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વસ્ય દ્વે સુમતિકુમતી સં-
પદાપત્તિહેતૂ ઈકો ગોત્રે
પ્રભવતિ પુમાન્ યઃ કુટુંબં વિભર્તિ ।
વૃદ્ધો યૂના સહ પરિચયાચ્યજ્યતે
કામિનીભિઃ સ્ત્રી પુંવચ્ચ પ્રભવતિ
યદા તદ્દિ મેહં વિનષ્ટમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

રોગશોકપરીતાપવંધનવ્યસના-
નિ ચ । આત્માપરાધવૃક્ષાણાં
ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ॥ ૧૨૫ ॥

યાંતિ ન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય તિર્યચોઽપિ
સાધ્યતામ્ । અપંથાનં તું ગચ્છંતં
સોદરોઽપિ વિમુંચતિ ॥ ૧૨૬ ॥

ઉત્તમ જન્મ તથા ઇન્દ્રિયો પામી, જે
પોતાનું હિત જાણે નહિ, તે આત્મઘાતિ
થાયછે ॥ ૧૨૦ ॥

કલ્યાણ ઇચ્છનારે પોતાના આત્માની પેઠે
બીજાને જોવા, કારણ જેમ પોતામાં, તેમ
બીજામાં સુખ દુઃખની લાગણી સમાન
હોયછે ॥ ૧૨૧ ॥

હે ભૂપતિ, સત્ય યુગનો અલંકારરૂપ માં-
ધાતા રાજા મૃત્યુ પામ્યો, જેણે સમુદ્રમાં
પાજ બાંધી રાવણને માર્યો તે રામ ક્યાં ?
અને બીજા યુધિષ્ઠિરાદિ રાજાઓ પણ
મરણ પામ્યા, પણ તેમાંના એક સાથે
પણ વૈભવ ગયો નહિ, માટે આન્યાય
કરવો નહિ ॥ ૧૨૨ ॥

પાપ તથા કરજ કરવામાં પ્રથમ મનુષ્ય
સુખ માનેછે, પણ તેનો પરિણામ
મોટાઓને પણ નાશ કરે એવો અતિ
ગહન છે ॥ ૧૨૩ ॥

સર્વને સુમતિ તથા કુમતિ બન્ને કુમતી
સંપત તથા આપતની પ્રાપ્તિ થવામાં હેતુ
છે; જે કુટુંબને પાળે તે એકજ પુરૂષ
કુળમાં મનાય છે, યુવાન સાથે પરિચય
થવાથી સ્ત્રિયો વૃદ્ધને મૂકે છે, અને જ્યારે
ઘરમાં સ્ત્રી પુરૂષની પેઠે સ્વતાંત્ર થાય ત્યારે
તે ઘર નાશ પામે છે ॥ ૧૨૪ ॥

રોગ, શોક, પરિતાપ, બંધન તથા દુઃખ,
એ દેહધારિને પોતાના અપરાધરૂપ
વૃક્ષનાં ફળ છે ॥ ૧૨૫ ॥

ન્યાય માર્ગે ચાલનારને પદ્યાદિ પણ
સહાય થાયછે, પણ અન્યાય માર્ગે ચાલ-
નારને સગો ભાઈ પણ મૂડી દે છે ॥ ૧૨૬ ॥

ન જારજાતસ્ય લલાટશૃંગ
કુલપ્રસૂતસ્ય ન પાણેપચ્ચ ।
યદા યદા મુંચતિ વાક્યવાણં
તદા તદા જાતિકુલપ્રમાણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

સત્યં મૃદુ પ્રિયં વાક્યં ધીરો
હિતકરં વદેત્ । આત્મોત્કર્ષ તથા
નિંદાં પરેષાં પરિવર્જયેત્ ॥ ૧૨૮ ॥

વિરક્તઃ પરદારેષુ નિઃસ્પૃહઃ
પરવસ્તુષુ । દંભમાત્સર્યહીનો યઃ સ
સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૨૯ ॥

સત્યમેવ વ્રતં યસ્ય દયા દીનેષુ
સર્વદા । કામક્રોધૌ વશે યસ્ય
સ સાધુઃ કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મુનિર્ભવતિ મૌનાન્ના નારણ્યવસ-
નાન્મુનિઃ । મુનિર્ભવતિ વશ્યાત્મા
સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ॥ ૧૩૧ ॥

યૌ હિ ન કુરુતે પાપં સર્વભૂતેષુ
કર્મણિ । કર્મણા મનસા વાચા
સ જ્ઞાની કથ્યતે બુધૈઃ ॥ ૧૩૨ ॥

બરથી જન્મેલાના લલાટમાં શિંગડું, ને
કુળથી જન્મેલાના હાથમાં કમળ થતું
નથી, પણ જ્યારે વાક્યરૂપિ બાણ મૂકે
છે, ત્યારે તેની જાતિ તથા કુળનું પ્રમાણ
થાય છે ॥ ૧૨૭ ॥

ધીર મનુષ્યે સત્ય, કોમળ, પ્રિય તથા
હિતકરનાર વાક્ય બોલવું, ને પોતાનાં
વખાણુ તથા પારકાની નિંદાને ત્યાગ
કરવો ॥ ૧૨૮ ॥

જે પરત્નીમાં વિરક્ત, પારકી વસ્તુમાં નિઃ-
સ્પૃહ, ને દંભ તથા અદેખાઈથી હીન હોય
તેને બુદ્ધિમાન સાધુ કહે છે ॥ ૧૨૯ ॥

જેને સત્યજ વ્રત છે; દીન પર સદા દયા
છે, તથા કામ ક્રોધ વશ છે, તેને બુદ્ધિ-
માન સાધુ કહે છે ॥ ૧૩૦ ॥

મનુષ્ય મુંગું રહેવાથી તથા અરણ્યમાં વ-
સવાથી મુનિ થતો નથી, પણ મનને
વશ કરવાથી મુનિ થાય છે, કેમકે સ્થિર
બુદ્ધિવાળો મુનિ કહેવાય છે ॥ ૧૩૧ ॥

જે કોઈકાળે પણ મન, વાણી તથા કર્મે
કરી, કોઈ પણ પ્રાણી પ્રત્યે પાપ કરતો
નથી, તેને બુદ્ધિમાન જ્ઞાની કહે છે ॥ ૧૩૨ ॥

એ ઉપરાંત પણ દેશકાળને અનુસરી અનેક પ્રકારનાં અનિદિત કર્મ કહેવાય છે,
કેમકે જુદા જુદા દેશમાં જુદી જુદી રીતભાત હોય છે; જે એક દેશમાં નિદિત તો
બીજા દેશમાં અનિદિત કહેવાય છે. માટે દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તવું.
શુકનીતિના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

નતનપ્રાક્તનાનાં ચ વ્યવહારવિદાં
શ્રિયા । પ્રતિક્ષણં ચાભિનવો વ્યવ-
હારો ભવેદતઃ ॥ ૧૩૩ ॥

વ્યવહાર બાણનાર જુના તથા નવા મ-
નુષ્યોની બુદ્ધિવડે, પ્રતિક્ષણે લોકમાં નવી
નવી રીતભાત થાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

વર્તુ ન ચક્રયેત પ્રાયઃ પ્રત્યક્ષાદ-
નુમાનતઃ । ઉપમાનેન તજ્ઞાનં
ભવેદાસોપદેશતઃ ॥ ૧૩૪ ॥

માટે ઘણું કરી તે કહેવા શક્ય નથી, પણ
માત્ર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા ઉપમાને
કરી તથા આમ મનુષ્યના ઉપદેશથી તેનું
જ્ઞાન થાયછે ॥ ૧૩૪ ॥

એ રીતે સહાચરણ પાળનાર તથા દેશદેશની રીતભાત ઉપર લક્ષ રાખી વર્તનારા
મનુષ્ય સર્વત્ર માન પામી સુખી થાયછે, માટે આચાર્યે નિહિત કર્મને ત્યાગ કરી અ-
નિહિત કર્મ સેવવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચારપ્રકર-
ણમાં અનિહિત કર્મ આચરવાનો ઉપદેશ.

॥ યાન્ય માકં રચારતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ નો તરાણે ॥

હવે દશમો ઉપદેશ ગુરુ આદિ વડિલોનાં જે સારાં આચરણ હોય તે ગ્રહણ કરવાં
ને, દુરાચરણ હોય તે ગ્રહણ ન કરવાનો છે. કેમકે કોઈના પણ ગુણ ગ્રહણ કરવાથી
ને દોષ ત્યાગવાથી મનુષ્ય સારી રીતે કુશળ થઈ લોકમાં સુખી થાયછે, ને
સારા યશને પામે છે માટે અમુક પાસેથી મારે ગુણ શીખવા યોગ્ય છે વા અયોગ્ય !
એવો વિચાર છોડી દઈ સર્વમાથી ગુણ ગ્રહણ કરવા. અને ગાડરિયા પ્રવાહની રીતે
આ અમારા બાપનો કુવો છે, એવા દુરાગ્રહથી પાસે રહેલી નદીનું મીઠું પાણી છોડી
દઈ, કુવામાંનું ખાડું પાણી પીવાની પેઠે, પરંપરાથી ચાલતી આવેલી બાપદાદાની રૂઢી
કઠી ખરાબ હોય, તો તે હઠથી ગ્રહણ કરવી નહીં; કારણ તેવા હઠથી પોતાની સ્થિતિ
કઠી સુધરતી નથી. માટે વિદુરનીતિમાં કહ્યું છે કે,

અર ન્મતોઽગ્રલપતો બાલાચ
પરિજલ્પકઃ । સર્વતઃ સારમા-
દષ્ટા ન્મત્ય ઇવ કાંચનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

બકવાહ કરંનારં, ઉન્મત્ત મન કાલું કાલું
બોલતા બાળકથી, તેમજ બીજા સર્વથી,
પથરમાંથી કાંચનની જેમ સાર ગ્રહણ
કરવું ॥ ૧૩૫ ॥

તેમ કહ્યું છે કે,

અપિ ગુણા ગ્રાહ્યા ગુરોસ્ત્યા-
શ્યાસુ દુર્ગુણાઃ । દેશકાલાનુરો-
ધેન વર્તિતવ્યં સદા યુયૈઃ ॥ ૧૩૬ ॥

બુદ્ધિમાને શત્રુના પણ ગુણ ગ્રહણ કર-
વા, ને ગુરુના પણ દુર્ગુણ ત્યાગ કરવા,
અને દેશ કાળને અનુસરી ચાલવું ॥ ૧૩૬ ॥

એમ છતાં પણ જેઓ ગાડરિયા પ્રવાહની પેઠે સારા ઉપદેશને હઠથી સ્વીકારતા નથી તેમનાવિષે કહ્યું છે કે,

અગતિત્વમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે
રુચિર્ન વૈ । ત્રયઃ શિષ્યગુણા હોતે
સ્વાચાર્યસ્ય પુષ્ટયે ॥ ૧૩૭ ॥

ગતિહીનપણું, અતિ વિશ્વાસ તથા જ્ઞાનના અભ્યાસમાં અરુચિ, એ શિષ્યના ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યની પુષ્ટિભાટે છે ॥ ૧૩૭ ॥

માટે સદા પોતાના કલ્યાણ વાસ્તે દુર્ગુણ છોડી સદ્ગુણ ગ્રહણ કરી સદાચારથી વર્તવું, અને સર્વશક્તિમાન સર્વાન્તરયામી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં તત્પર રહી તેની પ્રાર્થના કરતા રહેવું. તે વિષે કહ્યું છે કે,

ઐનમસ્તે સતે તે જગત્કારણાય
નમસ્તે ચિતે સર્વલોકાશ્રયાય ।
પ્રોક્તત્ત્વાય મુક્તિપ્રદાય
નમો બ્રહ્મણે વ્યાપિને શાશ્વતાય ॥ ૧૩૮ ॥

હૈ સત્સ્વ, જગત્ના કારણ, જ્ઞાનસ્વસ્વ, સર્વલોકના આશ્રય, અદ્વિતીય, મુક્તિદાતા, નિત્ય તથા સર્વ વ્યાપિ પરબ્રહ્મ, તને નમસ્કાર છે ॥ ૧૩૮ ॥

ત્વમેકં શરણ્યં ત્વમેકં વરેણ્યં
ત્વમેકં જગત્પાલકં સ્વપ્રકાશમ્ ।
ત્વમેકં જગત્કર્તૃ પાતૃ પ્રહર્તૃ
ત્વમેકં પરં નિશ્ચલં નિર્વિકલ્પમ્ ॥ ૧૩૯ ॥

તું એકજ સર્વનો રક્ષક, મુખ્ય, જગતનો પાલક, સ્વપ્રકાશ, જગતની સૃષ્ટિ સ્થિતિ તથા પ્રલય કર્તા, શ્રેષ્ઠ, નિશ્ચળ તથા નિર્વિકલ્પ છે ॥ ૧૩૯ ॥

મયાનાં મયં મીષણં મીષણાનાં
ગતિઃ પ્રાણિનાં પાવનં પાવનાનામ્ ।
મહોચ્ચૈઃ પદાનાં નિયંતૃ ત્વમેકં
પરેષાં પરં રક્ષણં રક્ષણાનામ્ ॥ ૧૪૦ ॥

વળી તું એકજ ભયનો ભય, ભયંકરનો ભયંકર, પ્રાણિઓની ગતિ, પવિત્રનો પવિત્ર, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાનનો નિયંતા, શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ તથા રક્ષણનો પણ રક્ષણ છે ૧૪૦

વયં ત્વાં સ્મરામો વયં ત્વાં ભજામો
વયં ત્વાં જગત્સાક્ષિરૂપં નમામઃ ।
સદેકં ગિધાનં નિરાલંબમીશં
ભવાંભોષિપોતં શરણ્યં ત્રજામઃ ॥ ૧૪૧ ॥

માટે જગતના સાક્ષિસ્વ તને અમે યાદ કરિયે, ભજીયે તથા નમિયે છિયે. અને તું સત્ય સ્વસ્વ, વિશ્રાંતિ સ્થાન, નિરાલંબ, ભવસાગર તરવાની નૌકા તથા રક્ષક, એક ઇશને શરણુ છિયે ॥ ૧૪૧ ॥

વિદુર્યં ન ચિત્તેન્દ્રિયાણીન્દ્રિયેશં
વિજાનાતિ યસ્તાનિ નિત્યં નિયંતા ।
જગત્સાક્ષિણં વ્યાપકં વિશ્વવંદ્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપદ્યે ॥ ૧૪૨ ॥

જે ઇન્દ્રિયન. ઇશને મન તથા ઇન્દ્રિયો બાણતી નથી, પણ જે નિયંતા નિત્ય તેમને બાણુ છે, તે જગતના સાક્ષી, વ્યાપક તથા વિશ્વને નમવા લાયક, ચિદાનંદસ્વ ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૨ ॥

અગ્નેઃપ્યજાંયાન્મહત્તો મહીયાન્
રવીન્દુગ્રહજ્યાભગોલાદિકર્તા ।
ય ઈશો હિ સૃષ્ટ્યાદિમધ્યાન્તસંસ્થ-
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૩ ॥

યતો જાયતે વિશ્વમેતત્સમસ્તં
સ્થિતં યત્ર યસ્મિલ્લયં યાતિ કાલે ।
અનાદિં વિશ્વં આદિમધ્યાન્તશૂન્યં
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રદચે ॥ ૧૪૪ ॥

વશે યસ્ય વિશ્વં સમસ્તં સદાસ્તે
યદાભાસતો ભાતિ યદ્રે વિચિત્રમ્ ।
ન જાનંતિ યં તત્ત્વતો યોગિનોઽપિ
ચિદાનંદરૂપં તમીશં પ્રપચે ॥ ૧૪૫ ॥

જે નાનાથી નાનો, મોટાથી મોટો, સૂર્ય,
ચંદ્ર ગ્રહ, પૃથ્વી, તથા નક્ષત્રાદિ ગોળનો
કર્તા, નિયંતા અને સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય
તથા અંતમાં રહેલો છે, તે ચિદાનંદરૂપ
ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૩ ॥

જેથી આ સમગ્ર વિશ્વ ઉત્પન્ન થાયછે,
જેમાં રહું છે ને કાળે કરી જેમાં લય
પામે છે, તે અનાદિ, આપક અને આદિ
મધ્ય તથા અંત શૂન્ય ચિદાનંદરૂપ ઇશને
શરણુ છું ॥ ૧૪૪ ॥

જેને સદા સમસ્ત વિશ્વ વશ છે, ને જેના
આભાસથી એ વિચિત્ર વિશ્વ ભાસે છે,
અને જેને યોગિ પણ તત્ત્વથી બાણુતા
નથી, તે ચિદાનંદરૂપ ઇશને શરણુ છું ॥ ૧૪૫ ॥

એ પ્રમાણે ગુણગ્રાહી મનુષ્ય સુખી થાયછે, મોટે આચાર્યે વડીલોનાં દુઃશ્ચરિત
છેડી સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના આચાર્યપ્રકરણમાં
સુચરિત ગ્રહણ કરવાનો ઉપદેશ.

॥ इत्याचार्यप्रकरणम् ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

श्री

प्रमाणसंज्ञा.

॥ विचारप्रकरणप्रारंभः ॥

प्रश्न.

यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।

हिरण्यगर्भे जन्म प्राप्स्यति पूर्व स नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥

येताश्चतस्रोऽपि

જે પૃથિવી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ મહાભૂતોની
ઉત્પત્તિ તથા શક્તિના કારણ, વિશ્વના અધિપતિ,
અચળ તથા સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે, પૂર્વે પ્રભુપતિને સૂચ્યો,
તે અમને શુભ બુદ્ધિ સાથે જોડે. અર્થાત સારી બુદ્ધિ આપો ॥ ૧ ॥

પ્રથમ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિસંબંધી તથા દ્વિતીય પ્રકરણમાં આચારવિષે વિચાર કર્યો છે. કુલે ત્રીજા પ્રકરણમાં જીવ, ઈશ્વર તથા પરમાત્માસંબંધી વિચાર કરવામાં આવે છે, જેમ મનુષ્યને સૃષ્ટિ તથા 'અચારસંબંધી જ્ઞાન મેળવવાની અગત્ય છે, તેમ જીવાનું જ્ઞાન મેળવવાની ઘણીજ અગત્ય બાસે છે. કેમકે જેમ સૃષ્ટિજ્ઞાન મેળવેથી મનુષ્ય ગર્વ રહિત બની તથા આચાર જાણવાથી વ્યવહારમાં કુશળ થઈ સુખી થાય છે, તેમ જીવાદિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી મનુષ્ય નાના પ્રકારના સંશયોથી મુક્ત થઈ સુખી થાય છે. ત્રીમહાભગવદ્ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अज्ञश्चअज्ञानश्च संशयात्मा
विनश्यति । नायं लोकोऽस्ति
न । रो न सुखं संशयात्मनः ॥ २ ॥

અજ્ઞ, ઈશ્વરને નહિ માનનાર તથા વેહેમી
નાશ પામે છે, તેમાં વહેમીનું અહિં તથા
જીજે સુધરતું નથી, ને તેને સુખ પણ
થતું નથી ॥ ૨ ॥

માટે જેને સારાસાર વિચાર કરવાની શક્તિ મળેલી છે, એવા મનુષ્ય પ્રાણિયે જીવાદિસંબંધી વિચાર ન કર્યો તો તેનો જન્મ વૃથા જાયો. કેમકે બીજા પ્રાણિ

એને તેસંબંધી વિચાર કરવાની શક્તિજ નથી? પૂર્વે આ ભરતખંડમાં ઘણાક તત્ત્વ-
વેત્તાઓ થઈ ગયા છે, જેમણે જીવાદિસંબંધી ઘણા સારી રીતે વિચાર કર્યો છે. કુ-
બ્ધ્યભ્યવેદના શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

કિં કારણં બ્રહ્મ । કુતઃ સ્મ જાતા
જીવામઃ કેન । ક ચ સંમતિષ્ઠિતાઃ
કેન સ્વેતરેષુ વર્તામહે ॥ ૩-॥

શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે? આપણે
ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા? શેણે જીવિયે છિયે?
ક્યાં રહ્યા છિયે? અને કેનાથી સુખ દુઃ-
ખમાં વર્તિયે છિયે ॥ ૩ ॥

!! કિંકારણં બ્રહ્મ !!

હવે જગતનું કારણ શું બ્રહ્મ છે? એ પેહેલો પ્રશ્ન છે; તે વિષે વિચાર કરિયે તો
જરૂર જગતનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ એમ તર્કમાં આવે છે. તર્ક કર્યા સિવાય
કોઈ પણ વસ્તુનું યથાર્થપણું જાણવામાં આવી શકતું નથી. જેમ કસોટીના પથ્થર
ઉપર કસ કાઢતાં સોનાનું યથાર્થપણું જણાય છે, તેમજ હરકોઈ પદાર્થમાં કેટલી સત્તા
છે, તે વિશ્વાસથી માનવાને બદલે જો તર્કથી વિચારવામાં આવે, તો તે પદાર્થની સત્તાનું
યથાર્થપણું જાણી શકાય છે. વિશ્વગુણદર્શનમાં કહ્યું છે કે,

મોહં રુણદિ વિમલીકુરુતે ચ બુદ્ધિ
સૂતે ચ સંસ્કૃતપદવ્યવહારશક્તિમ્ ।
સાક્ષાંતરાભ્યસનયોગ્યતયા યુનક્તિ
તર્કશ્રમો ન તનુતે કિમિહોપકારમ્ ॥ ૪ ॥

તર્ક અજ્ઞાનને ટાળે છે, બુદ્ધિને નિર્મળ
કરે છે, સારી રીતે રચેલા વાક્યની પદ્ધતિ
સમજવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે અને
ખીજા શાસ્ત્ર જાણવામાં યોગ્ય કરે છે, માટે
તેમાં કરેલો શ્રમ આ લોકમાં શું ઉપકાર
કરતો નથી ॥ ૪ ॥

વળી કારણ વિના કાર્ય થતું નથી, એ ન્યાયથી જગતરૂપ કાર્યનું કંઈ કંઈ પણ કારણ
અનુમાન કરવામાં આવે છે. જોકે સૃષ્ટિમાં અનેક પદાર્થો જોવામાં આવે છે, તથાપિ
તે સર્વનો જડ અને ચૈતન્યમાં સમાસ થાય છે. જડ વસ્તુ જોવામાં વા જાણવામાં
આવવાથી તે દૃશ્ય વા જ્ઞેય કેહેવાય છે, ને ચૈતન તેને જોનારો હોવાથી દ્રષ્ટા વા સાક્ષ
કેહેવાય છે. જો સૃષ્ટિમાં ચૈતન્ય ન હોત ને એકજ જડ વસ્તુ હોત, તો સૃષ્ટિનો
અનુભવ કરનાર કોઈ થાતજ નહિ. એમ છતાં પણ પદાર્થવાદી ચાર્વાકે કહ્યું છે કે,

ચંતુર્ભ્યઃ સ્વલુ ભૂતેભ્ય-
ચૈતન્યં પજાયતે ।
અણ્વાદિભ્યઃ સમેતેભ્યો
દ્રવ્યેભ્યો મદાસ્તિત્વમ્ ॥ ૫ ॥

જેમ ચોખા આદિ દ્રવ્યકૃત સુરાખીજ-
વડે સંયુક્ત થયેલા દ્રવ્યે કરી, દારૂમાં કે-
ફરૂપ શક્તિ આવે છે, તેમ પૃથ્વી, જળ,
તેજ તથા વાયુરૂપ ચાર મહાભૂત એકબી
થવાથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે ॥ ૫ ॥

અગ્નિરુષ્ણો જલં શીતં શીતસ્પર્શ-
સ્તૈયાડનિલઃ । કેનેદં વિચિત્રં ત-
રમાસ્વભાવાત્તદ્વયવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

વળી કહ્યું છે કે,

કેનાંજિતાનિ નયનાનિ મૃગાંગનાનાં
કો વા કરોતિ રુચિરાંગરુહાન્ મયૂરાન્ ।
કશ્વોત્પલેષુ દલસન્નિચયં કરોતિ
કો વા કરોતિ વિનયં કુલજેષુ પુંસુ ॥૭॥

અગ્નિ ઉષ્ણ, જળ શીત તથા વાયુ શીત
સ્પર્શવાળો છે, એ કેણે નિર્માણ કર્યું ? માટે
તેની સ્વભાવથીજ વ્યવસ્થા બાબતી ॥ ૬ ॥

હરિણિના નેત્ર કેણે આંજ્યાં ? મોરને મું-
દર પીછવાળા કોણ કરેછે ? કમળનેવિષે
પાંખડીનો સમુદાય કોણ રચે છે ? અને
કુળવાન્ પુત્રમાં વિનય કોણ મૂકે છે ॥૭॥

નિન્નોન્નતં કઃ કુરુતે જલાનાં
વિચિત્રભાવં મૃગપક્ષિણાં ચ ।
માધુર્યમિક્ષૌ કદુતાં મરીચે
સ્વભાવતઃ સર્વામિદં હિ સિદ્ધમ્ ॥ ૮ ॥

વળી પાણીનું નીચા ઉંચા પાણું, મૃગ તથા
પક્ષિઓને વિચિત્ર ભાવ, શેરડીમાં મધુ-
રતા તથા મરીમાં તીખાસ કોણ કરેછે !
માટે એ સર્વ સ્વભાવથીજ સિદ્ધ છે ॥૮॥

પણ એ સ્વાભાવિક ધર્મની પ્રવૃત્તિ ચૈતન્યની સત્તાવિના ક્યાંય જોવામાં આવતી
નથી, કારણ ક્રિયા થવામાં હેતુ ચૈતન્ય છે પણ જડ નથી. જો પદાર્થોમાં સામાન્ય
ચૈતન્ય ન હોત તો જીવજીવ વિશેષ ચૈતન્ય કેમજ થાત. કેમકે સામાન્ય અગ્નિનું અ-
સ્તિત્વ છે, તેજ તે પ્રકાશરૂપે વિશેષ થાયછે. સર્વ કોઈને પોતાના અસ્તિત્વનો નિ-
શ્ચય છે; જેમ કોઈ શૂન્ય ઘરનો અનુભવ કરનારો કેહે છે કે, “ આ ઘરમાં કોઈ નથી,”
તો ત્યાં તેનો અનુભવ કરનાર તે પોતે સાક્ષી છે. તેમ જડ વસ્તુજ છે, ને તે મિશ્રિત
થવાથી ચૈતન્યનો ઉદ્ભવ થાયછે, એમ કેહેનારો પોતે તેનો સાક્ષી છે, એમ પ્રસિદ્ધ પણ
જણાય છે; માટે જડ ઉપરાંત ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટ છે, જે વિષે શંકરાચાર્ય કહ્યું છે કે,

અસ્તિ સ્વયમિત્યાસ્મિન્નર્થે કસ્યાસ્તિ
સંશયઃ પુંસઃ । અત્રાપિ સંશયઃ સં-
શયિતા યઃ સ એવ ભવાસિ ત્વમ્ । ૯ ॥

“પોતે છે ” એ અર્થમાં કયા મનુષ્યને
સંશય છે ? ને એમાં પણ જો તને સં-
શય હોય, તો જે સંશય કરનાર તેજ તું
કરેછે ॥ ૯ ॥

“ એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાયછે કે, જડનો અનુભવ કરનાર ચેતન છે, પણ તે
મન વાણિ આદિ ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોવાથી પ્રત્યક્ષ દેખવામાં આવતું નથી. સામવેદના
કેનોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ન તત્ર ચક્ર્ગચ્છતિ ન
ત્તમ્ગચ્છતિ નો મનો ન
વિષ્ણો ન વિજાનીમો
યથૈતદ્ શિષ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

તે બ્રહ્મને આંખ દેખતી નથી, વાણી કહી
શકતી નથી, તથા મન જાણી શકતું નથી,
તેથી અમે પણ જાણતા નથી, માટે તેનો
શિષ્યને કઈ રીતે ઉપદેશ કરવો, એ અમે
સમજી શકતા નથી ॥ ૧૦ ॥

યસ્યામતં તસ્ય મતં
મૂતં યસ્ય ન વેદ સઃ ।
અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં
વિજ્ઞાતાધિજ્ઞાનતામ્ ॥ ૧૧ ॥

કારણ યજ્ઞવેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરાઃ સ્વર્થા અર્થેભ્યશ્ચ
પરં મનઃ । મનસશ્ચ પરાઃ બુદ્ધિર્બુ-
દ્ધેરાત્મા મહાન્પરઃ ॥ ૧૨ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો
ન ચક્ષુષા । અસ્તીતિ બ્રુવતોઽન્યત્ર
કથં તદુપલભ્યતે ॥ ૧૩ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે,

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કાશ્ચિદેન-
મ્પ્રશ્ન્યન્નદ્વન્તે તથૈવ ચાન્યઃ ।
આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ
શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ જેમ શોધ કરવાથી પદાર્થોના ગુણ દોષ જણાઈ, તેની સત્તા જાણી શકાય છે, તેમ સૃષ્ટિના સર્વ પાદર્થનો જમાં સમાસ થાય છે, એવા જડ ચૈતન્યનો વિવેકથી વિચાર કરતાં સામાન્ય ચૈતન્ય સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણયજ્ઞવેદના ચેતાશ્વતર ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

વૈદ્યેયથા યોનિગતસ્ય મૂર્તિ-
ન દૃશ્યતે નૈવ ચ લિંગનાશઃ
સ ભૂય એન્ધનયોનિગૃહ-
સ્તદ્દીર્ઘ્યં વૈ પ્રણવેન દેહે ॥ ૧૫ ॥

વળી કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न
• प्रकाशते । दृश्यते त्वय्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ ૧૬ ॥

પ્રક્ષ જાણી શકાતું નથી, એમ જેને નિ-
શ્ચય છે, તે પ્રક્ષને જાણે છે; ને “મે પ્રક્ષને
જાણ્યું” એમ જેને નિશ્ચય છે, તે પ્રક્ષને
જાણતો નથી, કેમકે ત “જાણ્યું” એમ
કહેનારને જણાયું નથી, ને “જાણ્યું નથી,”
એમ કહેનાર ને જણાયું છે ॥ ૧૧ ॥

ઇન્દ્રિયથી પર વિષય, વિષયથી પર મન,
મનથી પર બુદ્ધિ તથા મહાન્ આત્મા
બુદ્ધિથી પણ પર છે ॥ ૧૨ ॥

તે વાણી, મન તથા ચક્ષુએ પ્રાપ્ત થવું
શક્ય નથી, ત્યારે તનું અસ્તિત્વ નહિ
માનનારને તે કેમ જણાય ? ॥ ૧૩ ॥

એ આત્માને કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે વિચારે
છે, કોઈ આશ્ચર્યની પેઠે કહે છે તથા કોઈ
આશ્ચર્યની પેઠે સાંભળે છે, ને સાંભળીને
પણ એને કોઈ જાણતું નથી ॥ ૧૪ ॥

જેમ પોતાના કારણરૂપ અરણિમાં રહેલ
અગ્નિનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, તેથી કંઈ
એના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી, કેમકે
તે ફરી અરણિનાં કાષ્ઠ મંથન કરવાથી
પ્રગટ થઈ અહણ કરાય છે, તેમ દેહનેવિષે
રહેલ આત્મા વિચારથી જણાય છે ॥ ૧૫ ॥

એ સર્વ ભૂતમાં ગુપ્ત રહેલ આત્મા સ્હેજ
જણાતો નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કર-
નાર પડિતને સૂક્ષ્મ એકાગ્ર બુદ્ધિવડે
જણાય છે ॥ ૧૬ ॥

તેમ મુંડકોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

બ્રહ્મ તત્ત્વિવ્યમાચન્ત્યરૂપં
સૂક્ષ્માચ તત્સૂક્ષ્મતરં વિભાતિ ।
રાત્સુદૂરે તદિદાન્તિકે ચ
પશ્યાત્તિવિવ નિહિતં ગુહાયામ્ ॥ ૧૭ ॥

આણ્ણિકનીતિમાં કહ્યું છે કે,

ગુણે ગંધં તિલે તૈલં કાષ્ઠે વાક્ષિ
પયોધૃતમ્ । ઇક્ષૌ ગુહં તથા દેહે
પ્રશ્યાત્માનં વિવેકતઃ ॥ ૧૮ ॥

વળી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે,

સર્વગં સચ્ચિદાત્માનં જ્ઞાનચક્ષુ-
ર્નિરીક્ષતે । અજ્ઞાનચક્ષુર્નેક્ષેત
માસ્વંતં માનુમંધવત્ ॥ ૧૯ ॥

સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ એવું સ્થાન નથી, કે જ્યાં સામાન્ય ચૈતન્ય ન હોય, જેમ સામાન્ય અગ્નિ સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ તે પણ સર્વત્ર રહ્યું છે, ને સામાન્ય અગ્નિની જેઠે સર્વત્ર જ્ઞાન પ્રકાશે છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

કતરઃ સ આત્મા । યેન વા રૂપં પશ્યાતિ ।
યેન વા શબ્દં શૃણોતિ । યેન વા ગન્ધાના ।
જિગ્રાતિ । યેન વાચં વ્યાકરોતિ । યેન
વા સ્વાદુ ચાસ્વાદુ ચ વિજાનાતિ ॥ ૨૦ ॥

તેમ કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયઉપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયંતે ।
યેન જ તાંને જીવન્તિ । યત્પ્રયન્ત્ય-
મિસંવિરાન્તિ તદ્ભ્રમ ॥ ૨૧ ॥

તે સર્વથી મહત્, સ્વયંપ્રકાશ, અચિન્ત્ય-
રૂપ તથા સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ પ્રકાશ
પ્રકાશે છે, પણ અજ્ઞાનને દૂરથી પણ
દૂર છે, અને જ્ઞાનને હૃદયને વિષે પાસેજ
રહ્યું છે ॥ ૧૭ ॥

જેમ પુષ્પમાં ગંધ, તિલમાં તેલ, કાષ્ઠમાં
અગ્નિ, દૂધમાં ઘી તથા શેરડીમાં ગોળને
બુવે છે, તેમ દેહનેવિષે રહેલા આત્માને
વિવેકથી જો ॥ ૧૮ ॥

સર્વ વ્યાપક સચ્ચિદાત્માને જ્ઞાનરૂપ નેત્ર-
વાળો બુવે છે, પણ તે વિનાનો, જેમ
પ્રકાશિત સૂર્યને આંધળો દેખે નહીં તેમ
દેખતો નથી ॥ ૧૯ ॥

તે આત્મા કોણ ? તો કે જેની સત્તાથી
પ્રાણી ચક્ષુવડે રૂપ બુવે છે, કાનવડે
શબ્દ સાંભળે છે, નાકવડે ગંધ સુંઘે છે,
મુખવડે વાણી બોલે છે અને જીભવડે
સ્વાદ અસ્વાદ બાણે છે ॥ ૨૦ ॥

જે થકી આ પ્રાણિમાત્ર ઉત્પન્ન થાય છે,
ઉત્પન્ન થઈ જેની સત્તાવડે જીવે છે, ને
વિનાશ સમય જેમાં જઈ રહે છે, તે
પ્રજ્ઞ ॥ ૨૧ ॥

એ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ પણ કાળે વિનાશ ન પામવાથી સત્, જ્ઞાનરૂપ હોવાથી
ચિત્ તથા મનના અભાવનેદીધે સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત હોવાથી આનંદરૂપ કેહેવાય

છે, અર્થાત્ તે સમિધદાનંદરૂપ છે. વળી તે વ્યાપક હોવાથી અનંત ને એકજ હોવાથી અદ્વિતીય કેહેવાયછે. નૃસિંહોત્તરતાપિનીમાં કહ્યું છે કે,

અયમાત્મા નિત્યઃ શુદ્ધોઃ બુદ્ધઃ સત્યો
મુક્તો નિરંજનો વિશ્વરૂપાનંદઃ ॥ ૨૨ ॥

આ આત્મા નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, સત્ય,
મુક્ત, નિરંજન, વ્યાપક, અદ્વિતીય તથા
આનંદસ્વરૂપ છે ॥ ૨૨ ॥

વળી અથર્વવેદના સર્વોપનિષદ્સારમાં કહ્યું છે કે,

સત્યં જ્ઞાનમનંતમાનંદં બ્રહ્મ ॥ ૨૩ ॥

સત્ય, જ્ઞાન, અનંત તથા આનંદરૂપ બ્રહ્મ
છે ॥ ૨૩ ॥

પણ એ સામાન્ય ચૈતન્યના એક દેશમાં જડાંશ રહેલ છે, જે નિત્ય અંતર્બહિર તેવડે વ્યાપ્ત હોવાથી, બીજામાંથી વૃક્ષ તથા વૃક્ષમાંથી બીજાની પેઠે વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પામેછે. વૃદ્ધિ સમય વૃક્ષની પેઠે અનેક પ્રકારરૂપ જગત્ બને છે ને સંકોચ સમય બીજાની પેઠે પરમાણુરૂપે રહેછે. વિદ્યારણ્ય મહામુનિયે પંચદશીમાં કહ્યું છે કે,

પદોઽસ્ય સર્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્તિ
સ્વયંપ્રભઃ । इत्येकदेशवृत्तित्वं मा-
याया वदति श्रुतिः ॥ ૨૪ ॥

આ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં એક અંશ સ-
ર્વભૂત ને ત્રણ અંશ સ્વપ્રકાશ છે; એ
રીતે પરમાત્માના એક દેશમાં જડાંશની
સ્થિતિ શ્રુતિ કહેછે ॥ ૨૪ ॥

તેમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ૧૩ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

વાત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવર
જંગમમ્ । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि
भरतर्षभ ॥ ૨૫ ॥

હે અર્જુન, સૃષ્ટિમાં જે કંઈ સ્થાવર જં-
ગમરૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે, તે જડ ચૈ-
તન્યના સંયોગથી બાણ ॥ ૨૫ ॥

પણ સામાન્ય ચૈતન્ય કોઈ કાળે પણ નાશ પામતું નથી, કેમકે તે અવ્યય રહિત છે, તેથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડતા નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે,

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्व-
मिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य
न कश्चित्कर्माहति ॥ ૨૬ ॥

જેણે આ સર્વ વ્યાપ્યું છે, તેને અવિનાશી
બાણ, કેમકે એ અવિનાશીને વિનાશ
કરવા કોઈ સમર્થ થતો નથી ॥ ૨૬ ॥

પણ જડાંશ અવ્યયવાળું હોવાથી તેને વૃદ્ધિ તથા ક્ષયરૂપ વિકાર લાગુ પડેછે. જોકે પરમાણુનો પણ કોઈ કાળે નાશ થતો નથી, તોપણ તે રૂપાંતરને પામતા દેખા-
વાની નાશવાન કહેલ છે. સૃષ્ટિમાં કાળે કરી જ્યાં જગત્યાં સ્થળ ને સ્થળ ત્યાં જળ
મટ્ટી ત્યાં જંગલ ને જંગલ ત્યાં વસ્તી અને પર્વત ત્યાં મેદાન ને મેદાન ત્યાં પર્વત,

થવારૂપ દેશકાર થાયછે. વૃણી કોઈ પણ દૃશ્ય વસ્તુ એકજ સ્થિતિમાં રહેલી ભાસતી નથી; કોઈ થોડે કાળે તો કોઈઘણે કાળે વૃદ્ધિ તથા ક્ષયના વિકારને પ્રાપ્ત થાયછે. તે ઉપરથી કહ્યું છે કે,

દૃશ્યાનિ સર્વાણિ વિનશ્વરાનિ ॥ ૨૭ ॥ સર્વ દૃશ્ય પદાર્થ નાશવંત છે ॥ ૨૭ ॥

એથી એમ ન માનવું કે આ જગત્ ત્રણે કાળમાં નથી, કેમકે ભૂતકાળના વિદ્વાનોએ રચેલાં ગ્રંથોથી જણાયછે કે, પૂર્વે જગત્ હતું, વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ ભાસે છે, ને ભવિષ્યમાં ભૂતની પેઠે હોવું જોઈએ. જગત્ છે તોજ તેનું નેત્રની કીકીના જલાંશમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી તે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે, પણ જો નજ હોત તો કોઈ કાળે ભાસત નહિ. માટે જ્યારે દૃષ્ટિ પડેછે ત્યારેજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે, એમ કેહેવું અસંભવિત છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત છે, તેમાં જો અવયવવાળું જડાંશ વૃદ્ધિ પામી જગત્રૂપ ન થયું હોત તો કદી ભાસત નહિ. કારણ નિરવયવ વસ્તુમાં સાવયવ વસ્તુનું ભાસવું અસંભવિત છે. દોરડીમાં સર્પ તથા છીપમાં રૂપું ભાસવું સંભવિત છે, કેમકે દોરડી તથા છીપ બન્ને સાવયવ છે, ને ત્યાં સર્પ તથા રૂપું ભાસવા જેવો યોગ થાયછે. ઝાંઝવાનું પાણી ભાસવામાં સૂર્યકિરણ તથા પૃથ્વીમાંથી નિકળતી વરણના મિશ્રિત યોગરૂપ કારણ છે, તેમ આકાશની નીલતા પ્રકાશ તથા તિમિરના મિશ્રિત યોગથી ભાસે છે; પણ વધ્યાસુત, અપુષ્પ તથા શશશૃંગ તો મૂળમાંજ નથી તે! તેની ઊપમા જગતને કેમ અપાય ! માટે નિરવયવ સામાન્ય ચૈતન્યમાં સાવયવ જડાંશનો યોગ થવાથીજ જગત્ ભાસે છે. કારણવિના કાર્ય થતું નથી ને કારણગુણપૂર્વક કાર્યગુણ હોય છે, એ ન્યાયથી અવયવવાળા જગતનું કારણ અવયવવાળું હોવું જોઈએ. એથી સામાન્ય ચૈતન્યને કંઈ દ્વૈતપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, કેમકે જ્યાં મન છે ત્યાંજ દ્વૈત છે; પણ સામાન્ય ચૈતન્યમાં મનનો અભાવ હોવાથી ત્યાં ચૈતન્ય વ્યતિરિક્ત બીજા કોઈ જગત જેવી પદાર્થનું ભાસવાપણુ છેજ નહિ. જેમ કોઈને પગમાં કાંટો વાગ્યો હોય ને ખુંચે, તેમ જગત્ કંઈ મનના અભાવનેત્રીયે સામાન્ય ચૈતન્યને ખુચતું નથી, માટે સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વૈતજ ઠરે છે. વળી સામાન્ય ચૈતન્ય અવયવે રહિત હોવાથી તેમાં સજ્જતીય, વિજ્જતીય તથા સ્વગત્ત્વમાંના કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ સંભવતો નથી. એકજ જાતનાં જે પદાર્થનો જે ભેદ તે સજ્જતીય, બન્ને જુદી જુદી જાતના પદાર્થનો જે ભેદ તે વિજ્જતીય, તથા એકજ પદાર્થમાં અવયવે કરી જે ભેદ તે સ્વગત ભેદ કેહેવાયછે. માટે સામાન્ય ચૈતન્ય સચ્ચિદાનંદરૂપે એકજ છે, એમ અનુમાન થાયછે. વળી પદાર્થ-માત્રનું ભાસવું ડિવા ન ભાસવું એ વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક તથા પારમાર્થિક, એ ત્રણ પ્રકારની સત્તાવડે થાયછે. જગત્ અવસ્થામાં વ્યાવહારિક, સ્વપ્નાવસ્થામાં પ્રાતિભાસિક તથા સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં પારમાર્થિક સત્તા વર્તે છે. એક અવસ્થાની સત્તાનું બીજી અવસ્થામાં અભાવ હોવાથી જગતના પદાર્થ સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં ભાસતા નથી. તેમ સુષુપ્તિનું આજ્ઞાન સ્વપ્નમાં ને સ્વપ્નના પદાર્થ જગતમાં ભાસતા નથી; પણ જે જે અવસ્થામાં જે જે પદાર્થ ભાસે છે, તે તે અવસ્થામાં

તે તે પદાર્થ સત્ય છે, કેમકે તેમ ન હોય તો ભાંસેજ નહિ, ને જેમ જગતમાં સિંહ, બ્યાઘ્રાદિને જોતાં ભય થાયછે, તેમ સ્વપ્નમાં થાય નહિ. પણ જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિમાં કંઈ ભાસતું નથી. એ ઉપરથી એક અવસ્થાના પદાર્થનો ખીજી અવસ્થામાં અભાવ જણાય છે; પણ વસ્તુતાથી કંઈ અભાવ નથી. કેમકે ફરી તેજ અવસ્થામાં તેવા પદાર્થોનું ભાસવું થાયછે. જો કે જગતના પદાર્થોની પેઠે સ્વપ્નના પદાર્થો કંઈ સત્ય નથી તથાપિ જગતના પદાર્થો જોયાથી તેનો જે મનમાં ખીજરૂપે સંસ્કાર રહેછે, તેજ સ્વપ્નમાં ઉદ્ભવ થઈ પદાર્થરૂપે ભાસે છે. પણ જો જગતમાં પદાર્થ નજ હોત, તો તેનો મનમાં સંસ્કાર પણ રહેત નહિ, ને કંઈ સ્વપ્નમાં ભાસત પણ નહિ. માટે જ્યાં મન ક્રિયા કરતું નથી, તેવી સુષુપ્તિ વા સમાધિ દશામાં એકજ સામાન્ય ચૈતન્યનો સદ્ભાવ છે, ત્યાં જગતનું ભાસવું મળમાંજ નથી. જેથી સામાન્ય ચૈતન્ય અદ્વિતીયજ ઠરેછે, ને જગતની અંદર બહાર સર્વત્ર વ્યાપિ રહ્યું છે, અને તેનીજ સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ તથા સંકોચને પાને છે; માટે તેજ સામાન્ય ચૈતન્ય, જડાંશને આ પરિદ્રશ્યમાન જગતરૂપ થવામાં કારણ છે, અને તેજ પ્રજ્ઞ અથવા પરમાત્મા કેહેવાય છે; માટે સૃષ્ટિનું કારણ સચ્ચિદાનંદરૂપ પરમાત્માજ છે, નૃસિંહોત્તર-તાપિની ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે,

एष योनिः सर्वस्य प्रभवा-
प्ययौ हि भूतानाम् ॥ ૨૮ ॥

એજ પરમાત્મા સર્વનું કારણ અને પ્રા-
ણિયોની ઉત્પત્તિ તથા નામ થવામાં હેતુ
છે ॥ ૨૮ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીમુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જગતનો કારણ પ્રશ્નનું નિરૂપણ.

॥ कुतःस्म जाताजीवामः केन ॥

હવે આપણે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા ને શાવડે જીવિયે છિયે, એ ખીજો પ્રશ્ન છે, તે વિષે રહેજ વિચાર કરિયે તો સર્વ પ્રાણી પોતપોતાના માતાં પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં ભાસે છે. જરાયુજ થતા અંડજ પ્રાણિયોમાં એ રીતની ઉત્પત્તિ પ્રસિદ્ધપણે જણાય છે, સ્વેદજમા પણ કોઈ કોઈ સમય જોવામાં આવે છે, ને ઉદ્ભવજમા પુષ્પ-રજમા સંયોગે કરી ભાસે છે; અને એ એ સર્વ પ્રાણિયોનું જીવન એક ખીજાવડે થતું જણાય છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં સર્વ પ્રાણિયોનું શરીર જડાંશથી તથા જીવાત્મા સામાન્ય ચૈતન્યથી થયેલાં ભાસે છે. પ્રથમ સામાન્ય ચૈતન્યની સત્તાથી જડાંશ વૃદ્ધિ પામીને પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ ચાર મહાભૂતરૂપ થયું, ને એ ચારના અનેક પ્રકારના મિશ્રિત યોગથી સૃષ્ટિમાં અનેક પ્રકારના પ્રાણિયોનાં શરીર થયાં જણાય છે, અને જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ જેવા આકાર તથા શક્તિવાળી ઉપાધિયુક્ત હોય

તેવા આકાર તથા શક્તિરૂપે વિશેષ ભાસે છે, તેમ જ્યાં જેવું શરીરનું બંધારણ ત્યાં તેવું સામાન્ય ચૈતન્યનું જીવાત્મારૂપે વિશેષપણું થયેલ ભાસે છે. યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

અગ્નિર્યયૈકો બ્રુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ૨૯ ॥

વાયુર્યયૈકો બ્રુવનં પ્રવિષ્ઠો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂવ ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ૩૦ ॥

જેમ જગતમાં રહેલો એક અગ્નિ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૨૯ ॥

વળી જેમ જગતમાં રહેલ એકજ વાયુ, રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે, તેમ સર્વ ભૂતની માંહે તથા બહાર રહેલ એકજ પરમાત્મા રૂપ રૂપ પ્રત્યે તેવા રૂપનો થાય છે ॥ ૩૦ ॥

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ, સૂર્યરૂપ મોટી ઉપાધિથી તેવા વિશેષરૂપે થઈ આખા જગતને પ્રકાશ કરે છે, ને દીપરૂપ નાની ઉપાધિથી તેવા અદ્યરૂપે થઈ ઘરના ઘોડા ભાગનેજ પ્રકાશ કરી શકે છે; તેમ એકજ સામાન્ય ચૈતન્ય મહદ્શક્તિની ઉપાધિથી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર બની સર્વજ્ઞ, ને અદ્ય શક્તિની ઉપાધિથી અદ્ય શક્તિમાન જીવ બની અદ્યજ્ઞ થઈ શકે છે. વસ્તુતાથી સામાન્ય ચૈતન્યનો કંઈ ભેદ ભાસતો નથી, માત્ર શક્તિનોજ ભેદ જણાય છે. જેમ મનુષ્ય જાતિવેકરી એક છતાં વિભૂતિના ભેદથી રાજા અને પ્રજા થાય છે, તેમ ચૈતન્ય એક છતાં શક્તિના ભેદથી ઈશ્વર અને જીવ થઈ શકે છે. જેમ મણુષ્યશરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ તેમાં રહિ તથા તેમાંથી પોષણ મેળવનાર કુમિકીટાદિના મનથી, કદી મનુષ્યના અસ્તિત્વનો અભાવ હોય, તોયપણુ તે મનુષ્ય છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં રહી તેમાંથી પોષણ મેળવનાર મનુષ્યના મનથી, કદી ઈશ્વરના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય ન થાય, તોયપણુ તે હોવો જોઈએ કેમકે મનુષ્યના ઉદરમાં થયેલા પ્રત્યેક કુમિકીટાદિને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા મનુષ્યશરીરનો અભિમાની એક જીવાત્મા જુદો છે, તેમ ઈશ્વરના વિરાટરૂપ શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલા પ્રત્યેક જંગમ પ્રાણિયોને પોતપોતાના શરીરનું જુદું જુદું અભિમાન હોવા છતાં, આખા વિરાટરૂપ શરીરનો અભિમાની એક ઈશ્વર હોવો જોઈએ; અને જેમ કુમિકીટાદિ મનુષ્યને જાણી શકવા અસમર્થ છે, તેમ મનુષ્ય પ્રાણી પણ ઈશ્વરને જાણી શકવા સમર્થ નથી. કેમકે જેમ પ્રત્યેક દીપકના તૈલવર્તિકાદી ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળાં છે, તેમ મનુષ્યાદિ શરીરધારી પ્રાણિયોની બુદ્ધિ પ્રત્યેક શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન તથા હદવાળી છે, ને જેમ તૈલવર્તિકાદી સાથે યોગ પામી દીપકરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ તે તૈલવર્તિકાદીની શક્તિપ્રમાણે પ્રકાશ કરે છે, તેમ અદ્ય બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી જીવાત્મરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય, જેટલા પ્રદેશમાં તે બુદ્ધિની શક્તિ પહોંચે તેટલા પ્રદેશસંબંધી જાણી શકે છે; પણ વિશેષ

જાણી શકતું નથી. એથીજ મનુષ્યાદિ પ્રાણી એક બીજાના ગ્રનની વાત જાણી શકતાં નથી, પણ ઇશ્વર તો સર્વ જાણી શકે છે. કેમકે જેમ સૂર્યગોળ વા તેના વાતાવરણ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે મહા પ્રકાશરૂપે થયેલ સામાન્ય અગ્નિ આખા જગતને પ્રકાશે છે, તેમ વ્યાપક બુદ્ધિ સાથે યોગ પામી, તેની શક્તિપ્રમાણે ઇશ્વરરૂપે થયેલ સામાન્ય ચૈતન્ય બધું જાણે તેમાં નવાઈ નથી. જેમ દેહુ જીવવડે વ્યાસ હોવાથી તેનું શરીર, ને જીવ તેનો આત્મા છે, તેમ જગત્ ઇશ્વરે કરી વ્યાસ હોવાથી તેનું શરીર, ને ઇશ્વર તેનો આત્મા છે. એ રીતે જડાંશથી પ્રાણિયોનાં શરીર તથા ચૈતન્યાંશથી તેમના જીવાત્મા થયેલ ભાસે છે. હવે સાધારણ દૃષ્ટિએ જોતાં સર્વ પ્રાણિયો ખાનપાનથી જીવે છે; પણ વિશેષ વિચારતાં એમ જણાય છે કે, ઇશ્વરેચ્છા અનુકૂળ ન હોય તો ખાનપાનના પદાર્થ પાસે છતાં પણ પ્રાણિયો જીવી શકતાં નથી. સૃષ્ટિમાં કયાંય કારણવિના કાર્પની સ્થિતિ ભાસતી નથી, એ નિયમપ્રમાણે સર્વ પ્રાણિયોનાં શરીર પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુરૂપ કારણનાં કાર્ય છે; તેથી એ ચાર મહાભૂતમાંથી કોઈના પણ અભાવે પ્રાણી જીવી શકતાં નથી. આહારને પૃથ્વીનો, પાનને જળનો, જઠરાગ્નિને અગ્નિનો અને પ્રાણવાયુને વાયુનો ભાગ સમજવો. જોકે એ પ્રત્યેક મહાભૂત જડ જેવાં લાગે છે, તોપણ ચૈતન્યથી વ્યાસ જણાય છે, કેમ કે તેમનાથી પ્રાણિયોનાં ચૈતન્યાંશને પુષ્ટિ થતી ભાસે છે. પણ પ્રાણિયો સર્વજ્ઞ ન હોવાથી, સૃષ્ટિનિયમરૂપ ઇશ્વરી કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવા વડે ઇશ્વરના અપરાધિ થાય છે, જેથી તેની ઇચ્છા પ્રતિકૂળ થતાં તેઓ અવધિની પૂર્વે મરણ પામે છે. માટે જેમ બને તેમ મનુષ્ય વિશેષ જ્ઞાનવાન થઈ સૃષ્ટિનિયમો જાણી, તે પ્રમાણે ચાલી ઇશ્વરની કૃપા મેળવીને સો વર્ષની અવધીપર્યંત જીવિ શકાય તે રીતનો પ્રયત્ન કરવો.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં જીવોની ઉત્પત્તિ તથા સ્થિતિનું નિરૂપણ.

॥કચ સંપ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

હવે આપણે કયાં રહ્યા છિયે, એ ત્રીજો પશ્ત છે. તે વિષે સહજ વિચારિયે તો એમ જણાય છે કે, આપણે કોઈ ઘરમાં રહ્યા છિયે. પણ કુમથી વિશેષ વિચારતાં કોઈ ગામ, નગર, દેશ અને ખંડમાં રહેલા ભાસિયે છીયે; ને તેથી પણ આગળ વિચારિયે તો આ ભૂગોળ ઉપર આપણું રહ્યા છિયે, એમ ભાસે છે. પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આપણું કોઈ મહા શક્તિમાન જગતરૂપ શરીરવાળા ઇશ્વરના અંગમાં, આપણા શરીર માંહેલા કુમિક્રીટાદિની પેઠે રહ્યા છિયે. આકાશમાંના અસંખ્ય ગોળ મળી ઇશ્વરનું જગતરૂપ શરીર ને તે પ્રત્યેક ગોળને તેના અવયવ કહેવેલ છે; એવા જગતરૂપ શરીરનો જે અભિમાની ચૈતન્ય તે ઇશ્વર કહેવાય છે. જેને જાણવા તેના પેટમાં રહેલ મનુષ્યપ્રાણી કોઈકાળે પણ સમર્થ થઈ શકે એમ નથી.

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોના નિવાસસ્થાનનું નિરૂપણ.

॥ કેન સુખેતરે વર્તામહે ॥

હવે આપણે શાથી સુખ દુઃખમાં વર્તિયે છિયે એ ચોથો પ્રશ્ન છે. તે વિષે સહજ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, આપણને સુખ દુઃખ થવાનું કારણ બીજું છે. પણ સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરતાં આપણે પોતેજ તે સુખ દુઃખ થવામાં કારણ છિયે, એમ જણાય છે, કેમકે જેવી ક્રિયા તેવું ફળ થવાના નિયમપ્રમાણે મનુષ્ય જેવું આચરે તેવું પામેછે. ગમે તેવો સમજી પણ પાપથી મુક્ત થતો નથી; કદી તે પોતાના મનથી પાપથી મુક્ત થયેલો સમજે તો ભલે, પણ સૃષ્ટિનિયમ તો એવો છે કે, ક્રિયાનું ફળ ગમે તે પ્રકારે મળવુંજ જોઈએ. માટે તેવા દોઢ ગદ્યાયે વિવેક છોડી કોઈપ્રત્યે અશુભ રીતે વર્તી જોવું, તેનો ખદલો જો તેને ન મળે તો જાણવું જે, તે પાપથી મુક્ત થયેલ છે. કદી સામાન્ય ચૈતન્ય મુક્ત છે, એમ સમજી તે પોતાને મુક્ત માનતો હોય તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે; કેમકે તે પોતે તો વિશેષ છે, ને ક્રિયાનું જે ફળ થવું તે વિશેષનેજ થાયછે, કેમકે ક્રિયા વિશેષથીજ થાયછે, સામાન્યમાં ક્રિયા નથી તો ત્યાં ફળ પણ નથી. સામાન્ય અગ્નિને કંઈ વાયુ, જળ તથા પૃથિવી બાધ કરી શકતા નથી, પણ વિશેષ અગ્નિને બાધ કરેછે, એમ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે. તો જીવાત્મારૂપ વિશેષ ચૈતન્યને પાપ પુણ્યનું ફળ કેમ ન મળે ! કદી પોતાને અસંગ સમજી પાપ પુણ્યનો ભોક્તા ન માને, તેમાં પણ તેની ભૂલ છે. કેમકે કંઈ પણ ક્રિયા તેમાં મન જોડ્યા સિવાય તથા મમત્વ બાંધ્યાવિના થઈ શકતી નથી. વળી મન ચંચળ હોવાથી સુપુત્રિ, મૂર્છા તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિ વિના સ્થિર રહી શકતું નથી, ને કંઈને કંઈ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાયછે. પણ તેમાં એકજ વેળા જે ઠેકાણે પ્રવૃત્ત થવાની શક્તિ ન હોવાથી “અસંગ રહેવું ને ક્રિયા કરવી,” એ બન્ને એકજ વખતે તેનાથી થાય નહિ. માટે જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં જીવાત્મા મનની હાજરીથી ક્રિયા કરેછે; ને તેનું ફળ પ્રત્યક્ષ લોગવે છે. તો ત્યાં તે અસંગ કેમ કહેવાય ? યદ્યપિ સુપુત્રિ, મૂર્છા વા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં મનના અભાવે જીવાત્માં અસંગ થાય, તો તેથી શું થયું ! તે પાછો જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સવિકલ્પ સમાધિમાં આવતાં ક્રિયાનું ફળ લોગવશે. મનમાં રજોગુણ આવ્યા શિવાય કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ, સત્વગુણ આવ્યા શિવાય તેનું પાલન તથા તમોગુણ આવ્યા શિવાય તેનો નાશ થતો નથી, ત્યારે અસંગ રહી ક્રિયા કરવાપણું ક્યાં રહ્યું ? અસંગ રહીને ક્રિયા તો એવી થાયછે કે, જેમ કોઈ જોશુદ્ધ મનુષ્યનાં પથારીમાંજ મળમૂત્ર નિકળી પડે, દૂધ, પાણી વા ઔષધ પાઓ તો માંડ તેના પેટમાં જાય, ને તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકે તો ઢંકાય તેમ શુદ્ધિવાળાએ જાણી જોઈને આચરવું. પણ એવી અસંગ ક્રિયા શુદ્ધિવાળાએ કરવી ઘટતી નથી, કેમ કે સૃષ્ટિનિયમજ એવો છે કે, જંગમ પ્રાણિયોએ સદા સાવધાન રહી ક્રિયા કરવી;

જે તેમ ન હોત તો તેને જંગમ કરવાની જરૂર શી હતી ? એક લોકસા જેવો બનાવત. બાળક જે રડે નહિ, હસે નહિ હાથ પગ હલાવે નહિ ને ઉઠાસી ન પડ્યું રહે, તો ઘરના સર્વ વિચારમાં પડી તેનું કારણ શોધવા માંડે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, જંગમ પ્રાણિયે શુદ્ધિમાં ક્રિયા રહિત થવું, એ સૃષ્ટિનિયમથી ઉલટું છે માટે સદા પોતાના કાર્યમાં સાવધાન રહેતાં સદાચરણે વર્તવું. કારણ બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે કે,

યથાકારી યથાચારી તથા ભવતિ ।
સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી
પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા
ભવતિ પાપઃ પાપેન ॥ ૩૧ ॥

જીવાત્મા જેવું કરે તથા આચરે તેવો થાય;
સાદું કરે તો સાદો ને નરતું કરે તો નરતો
થાય, કેમકે પુણ્ય કર્મે કરી પુણ્યવાન
અને પાપે કરી પાપિષ્ઠ થાય છે ॥ ૩૧ ॥

તેમ યજુર્વેદના કૌઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ શરીરં
રથમેવ તુ । બુદ્ધિં તુ સારંથિ
વિદ્ધિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ ॥ ૩૨ ॥

જીવાત્માને રથમાં બેસનાર, શરીરને રથ,
બુદ્ધિને સારથી તથા મનને રાજા જાણ ॥ ૩૨ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાનાહુર્વિષયાંસ્તેષુ
ગોચરાન્ । આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં
મોક્તેત્યા મનીષિણઃ ॥ ૩૩ ॥

માટે બુદ્ધિમાન, ઈન્દ્રિયોને ઘોડા, વિષયને
માર્ગ અને શરીર, ઈન્દ્રિય તથા મનયુક્ત
આત્માને લોકતા કહે છે ॥ ૩૩ ॥

જ્યવહારમાં તો ક્રિયાનું કૃણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, પણ કેટલાંક સુખ દુઃખમાં જ્યાં તેમનાં કારણ જાણવામાં આવતાં નથી, ત્યાં એમ સમજવું કે, મનુષ્ય સર્વજ્ઞ ન હોવાથી તેવાં સુખ દુઃખ થાય તે રીતનું તેનું કંઈ આચરણ અજાણે થઈ ગયું હશે; કેમકે કારણ વિના કાર્ય થવાનો સ્વભાવ નથી. લોક નિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી અનુકૂળ પ્રતિકૂળ વર્તતાં ક્રમથી લોક, રાજા તથા ઈશ્વરતરફથી સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ લોક તથા રાજનિયમની પેઠે સૃષ્ટિનિયમ સારી રીતે જાણી શકતા નથી, જેથી મનુષ્યને જેનું કારણ જાણવામાં આવે નહિ એવાં સુખ દુઃખની પ્રાપ્તિ એકાએક થાય છે. જેમ મનુષ્યજાતિત્વે કરી એક છતાં, લોક તથા રાજા પોતપોતાના નિયમથી ઉલટા ચાલનારને શિક્ષા કરે છે, તેમ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર પણ ચૈતન્યત્વે કરી એક છતાં, અદ્ય શક્તિમાન જીવને, જે પોતાના નિયમથી ઉલટી રીતે ચાલે તો શિક્ષા કરે છે. પણ જેમ મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા વિકાર કરનાર કુમિડીટાદિ, તેમને મનુષ્ય કેવી રીતે શિક્ષા કરશે તે કંઈ જાણતાં નથી, તેમ ઈશ્વર જીવને કેવી રીતે શિક્ષા કરે કંઈ તેના જાણવામાં આવી શકે નહિ. કારણ તે સર્વ શક્તિમાન તુકાન, રેલ, ધરતીકંપ, દુષ્કાળ, રોગ, અકસ્માત્ વા પ્રેરણા, એમાંના ગમે તે પ્રકારથી અપરાધિ પ્રાણિયોને શિક્ષા કરે છે. બૃહદારણ્યકમાં કહ્યું છે.

સર્વેષાં પોતાનામધિપતિઃ ॥ ૧૪ ॥

તે સર્વ ભૂત પ્રાણિનો નિયંતા છે ॥ ૩૪ ॥

માટે તેનો હંડ ઉઘ્ર છે, ને તે ન્યાયિ હોવાથી કોઈનો પક્ષ રાખે તેમ નથી, વાસ્તે લોકનિયમ, રાજનિયમ તથા સૃષ્ટિનિયમથી જેમ અને તેમ માહિતગાર થઈ, તે પ્રમાણે વર્તવું જેથી બહુધા કરી દુઃખ ન થતાં સુખ થવાનો સંભવ રહે છે. એ રીતે આચરતાં સર્વાંતર્યામી સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરને પોતાના હૃદયમાં નિલ્ય જોઈ, ચિત્તને સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ કરવો; કેમકે ચિત્તની સ્થિરતાથીજ આનંદ લાસે છે. માટે યજુર્વેદના કઠોપનિષદ્માં કહ્યું છે કે,

एको वशी सर्वः तान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ३५ ॥

જે એક, જગતને વશ રાખનાર તથા સર્વ ભૂતનો અંતરાત્મા છે, અને જે એક વસ્તુને બહુ પ્રકારે કરે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે, તેમને આનંદરૂપ નિલ્યસુખની પ્રાપ્તિ છે, જીજ્ઞાસુ નહિ ॥ ૩૫ ॥

नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना-
मेको बहूनां यो विदधाति कामान् ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ३६ ॥

જે નિલ્યનો નિલ્ય તથા ચેતનનો ચેતન છે અને સર્વ પ્રાણિયોને તેમના કર્મનું ફળ આપે છે, તેને જે ધીર મનુષ્ય પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે તેમને નિલ્ય, શાંતિ થાય છે, જીજ્ઞાસુ નહિ ॥ ૩૬ ॥

એ રીતે યદુવંશી ઠાકરસીસુત પ્રયાગજીએ રચેલ પ્રમાણુસહસ્રીના વિચારપ્રકરણમાં પ્રાણિયોને સુખ-દુઃખ થવાના કારણનું નિરૂપણ.

इति विचारप्रकरणम्

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीमद्भगवद्गीता.

आवृत्ति सातमी.

પ્રસ્તાવના.

—૦૦૦—

ઉપજાતિ.

ઐશ્વર્ય આદી ૫૩ ગૂણવાળા, વદાય જે નામથિ તે સુંવાળા,
વિદ્યાશુર મૂળ અતી સુજાણ, તેને નમી આ વહુંજુ જ વાણ. ૧

આપણો આર્ય ધર્મ અતી પ્રાચીન છે, તેનું ખરૂં સ્વરૂપ વેદમાંથી માલમ પડેછે. સુત્ર, સ્મૃતિ તથા પુરાણ એ સર્વ ગ્રંથો વેદને પ્રમાણ ગણેછે, તે ઉપરથી જણાય છે કે વેદ સર્વનું મૂલ છે. એ વેદ અને તે પછી લખાયેલાં પુસ્તકોને આપણા આર્ય પૂર્વજોએ વિદ્યાના અઢાર પ્રસ્થાનમાં સમાવ્યાં છે, તેમના નામ ઋગ્, યજુસ, સામ અને અથર્વ એ ચાર વેદ, શીક્ષા, કલ્પ વ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ અને જ્યોતિષ, એ છ વેદના અંગ, આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વવેદ, તથા સ્થાપત્યવેદ, એ ચાર ઉપવેદ અને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, મીમાંસા અને ઇતિહાસ પુરાણ, એ ચાર વેદના ઉપાંગ મળી વિદ્યાનાં અઢાર પ્રસ્થાન કહેલાં છે; જેમાં આપણા આર્યોની સમગ્ર વિદ્યા આવી જાયછે. તેમાં મંત્ર અને બ્રાહ્મણ મળી વેદ કહેવાય છે. ગાયત્ર્યાદિ છંદોરૂપ ઋચાઓ મંત્ર કહેવાયછે. યજ્ઞ કરવાની નિધિ, તેની પ્રશંસા અને બંનેથી વલક્ષણ વાક્યો જેમાં છે, તે બ્રાહ્મણ કહેવાયછે. ચાર વેદની સંહિતા એટલે મંત્રભાગમાં ગણું કરી વિરાટ સ્વરૂપ ઈંદ્રની તથા તેના અંગભૂત પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, અને આકાશ, એ પાંચ મહાભૂતોની નિત્યચક્ષુદ્ધારા કામ્ય ઉપાસના કહેલીછે. જેમાં, યુદ્ધમાં શત્રુઓને જીતવા શરીર દૃઢ થવા, સો વર્ષ જીવવા, ધન સંપત્તિ મેળવવા જીતેન્દ્રિય રહેવા તથા પોતાને ત્યાં શૂરવીર પ્રજા ઉત્પન્ન થવા માટે પ્રાર્થના કરેલ છે; અને ઈંદ્ર તથા પંચભૂતોનો મહિમા વર્ણવેલ છે. જે વાસ્તવિક જોતા થથાર લાગેછે, કારણ સૃષ્ટિમાં સર્વ પ્રાણીના દેહ ઈશ્વરના અંગભૂત પંચમહાભૂતોથી બનેલા છે. ને તેમના જીવાત્મા ઈશ્વરથી થયેલા છે. પંચમહાભૂતોમાંથી એકનો પણ જો કેાપ થાય, તો સૃષ્ટિમાંનો કોઈપણ પ્રાણી જીવી શકે નહીં. માટે વેદમાં કહેલ ઉપાસના માર્ગ નિત્યચક્ષુદ્ધારા સર્વ મનુષ્યે આચરવા યોગ્ય છે.

ઋગ્વેદનો ઐતરેય, કૃષ્ણયજુર્વેદનો તૈત્તિરીય, શુક્લયજુર્વેદનો શતપથ, સામવેદના આઠમાંનો મુખ્ય તાંડય તથા અથર્વવેદનો ગોપથ બ્રાહ્મણ કહેવાયછે; જેમાં યજ્ઞાદિ કરવાની વધિ, તનાં સ્તાવ્ર અને કયાંક કયાંક નીતિ તથા ઇતિહાસાદિ ઉપર વાક્યો છે. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોના અંતર્ગત આરણ્યક અને આરણ્યકના અંતર્ગત ઉપનિષદ છે. ઋગ્વેદના ઐતરેયારણ્યકમાં ઐતરેય ઉપનીષદ છે, બીજા કૌષિતક્યાદ નવ છે; પણ સર્વમાં અંતરેય અને કૌષિતકી મુખ્ય છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના તૈત્તિરીયારણ્યકમાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદ છે, બીજા કલ્પવ્યાદિ એકત્રીશ છે, પણ તે બધામાં તૈત્તિરીય, કલ્પ-હી, શ્વેતાશ્વતર અને મૈત્રાયણીય મુખ્ય છે. શુક્લયજુર્વેદનું બહુદારણ્યક ઉપનિષદજ છે, ને બીજા ઇશાવાસ્યાદિ અઢાર છે, પણ તે સર્વમાં બૃહદારણ્યક અને ઇશાવાસ્ય મુખ્ય છે. સામવેદનું છાંદોગ્ય ઉપનિષદજ છે. ને બીજા કેનાદિ પંદર છે, પણ એ બધામાં છાંદોગ્ય તથા કેન મુખ્ય છે. અથર્વવેદનાં બધાં મળી એ ત્રીશ ઉપનિષદ છે. જેમાં પ્રશ્ન, મુંદક, માંડૂક્ય તથા નૃસિંહતાપની મુખ્ય છે. એ ચાર વેદનાં ઉપર કહેલાં આરણ્યક

તથા બુદ્ધ્ય ઉપનિષદોમાં ઘણું કરીને જીવ, ઇન્દ્રિય તથા જગત્ સંબંધી ઘણાજ ઉત્તમ વિચારો છે; સંહિતાભાગમાં ક્યાંક ક્યાંક એસંબંધી શ્રુતિયો છે. જે સર્વે સમજવાથી અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થયા છે, માટે તે સર્વ મનુષ્યે સમજવા યોગ્ય છે.

વેદનાં અંગોમાંના, પાણિનિઆદિ ઋષિયોયે રચેલ શીક્ષામાં વેદના સ્વર તથા વર્ણના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરવાની રીત કહેલ છે; અનેક પ્રાતિશાખ્ય ગ્રંથો પણ શીક્ષાના અંતર્ગત છે. બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદિ ઋષિકૃત કલ્પસૂત્રોમાં વેદમાં કહેલ કર્મોના અનુષ્ઠાનની રીતિ કહેલી છે. પાણિનિ મુનિકૃત વ્યાકરણ અને તે ઉપર કાત્યાયન તથા પતંજલિયે કરેલ વાર્તિક અને ભાષ્યથી વેદના શબ્દોની શુદ્ધતાનું જ્ઞાન થાય છે. બીજા પણ વ્યાકરણના ગ્રંથો વ્યાકરણના અંતર્ગત છે. યાસ્ક મુનિયે રચેલ નિરૂકતમાં વેદનાં કડણ પદોના અર્થ સમજવેલ છે; તેણે રચેલ નિર્મદુ તથા અમરસિંહાદિયે રચેલ કોશો પણ નિરૂકતના અંતર્ગત છે. પિંગલ મુનિકૃત છંદસૂત્રથી ગાયત્ર્યાદિ છંદોની રચનાનું જ્ઞાન થાય છે. એ સંબંધી બીજા વૃત્તરત્નાકરાદિ ગ્રંથ પણ વેદના છંદરૂપ અંગમાં આવી જાય છે. જ્યોતિષ ગ્રંથોથી કાળનું જ્ઞાન થાય છે. જેની યજ્ઞાદિ કર્મમાં જરૂર પડે છે, જેથી તેપણ વેદનું અંગ કહેવાય છે. બ્રહ્મણનું જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર સૂર્યસિદ્ધાંત, આર્યસિદ્ધાંત તથા સિદ્ધાંતશિરોમણ્યાદિ ગ્રંથો જ્યોતિષના ગ્રંથ કહેવાય છે. તેમાં પૃથ્વી પોતાના અંગઉપર ફરે છે, એમ આર્યસિદ્ધાંતના આરંભમાંજ કહેલું છે. પૃથ્વી ગોળા પિંડ અથવા કુંદળપુખ્પ જેવી છે, તે આકાશમાં નિરાધાર છે. તેની છાયા પડવાથી ચંદ્રગ્રહણ થાય છે અને ચંદ્ર આડે આવ્યાથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે, એમ ઉપલક્ષ્ય સર્વ ગ્રંથોમાં કહેલ છે. પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ છે, તે પદાર્થોને પોતા તરફ ખેંચે છે, એમ સિદ્ધાંતશિરોમણિના ગોલાધ્યાયમાં કહેલું છે. સૂર્યસિદ્ધાંતના સ્પષ્ટાધિકારમાં ગ્રહો આકર્ષણથી ખેંચાય છે, એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. વળી એ ગ્રંથોમાં ચંદ્ર સૂર્યના ગ્રહણ શોધી કાઢાડવાનું ગણિત, ગ્રહોનાં વર્ષ એટલે તેમના રાશિચક્ર ભ્રમણવાના કાલ, તેમનું કદ, તે તથા નક્ષત્રો સર્વ જોળા છે, તે કેટલા દૂર છે, તે સર્વ સૂર્યના પ્રકાશીજ પ્રકાશે છે, તે બધા લોક છે, એવા અસંખ્ય ગ્રહાંડ આકાશમાં નિરાધાર રહેલ છે, આપણા પંદર દિવસનો ચંદ્રનો એક દિવસ, સોર, સાવન તથા ચાંદ્ર, એ ત્રણ પ્રકારના માન તથા ચાંદ્રમાન પ્રમાણે થતી દિવસોની ઘટ પુરી કરવા માટે અધિક માસ, ભૂગોળની ધરી એજ મેરૂ, તની ઉત્તર ટોચ આગળ સર્વથી ઉચ્ચે ધ્રુવ દેખાય છે ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી દક્ષિણમાં ને દક્ષિણમાંથી પશ્ચિમ ને પશ્ચિમમાંથી ઉત્તર અને ઉત્તરમાંથી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ત્યાં છ માસની રાત્રી તથા તેટલાજ વખતનો દિવસ થાય છે. દક્ષિણ ટોચ આગળ એથી ઉચ્ચે દેખાય છે. એટલે ઉત્તરમાં છ માસની રાત્રી હોય તો ત્યાં છ માસનો દિવસ હોય છે, ને ઉત્તરમાં દિવસ હોય તો દક્ષિણમાં રાત્રી હોય છે. ત્યાંથી સૂર્ય પૂર્વમાંથી ઉત્તરમાં ને પછી પશ્ચિમ પછી દક્ષિણ ને પછી પાછો પૂર્વમાં જતો દેખાય છે. ઉત્તર ધ્રુવ દેવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ રાક્ષસના સ્થાન કહેલાં છે; ઇત્યાદિ ઘણી ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો કહેલ છે. વળી ચાર વેદમાં પણ સૂર્ય સંબંધી ઘણાંક મંત્રોમાં સૂર્યજ આપણી પૃથ્વી તથા આકાશમાં રહેલ ગ્રહાદિને આકર્ષણથી ધારણ કરી રાખ્યા છે, તેનાથીજ વર્ષાદ તથા ઋતુઓ થાય છે, તેજ સર્વ ભૂતપ્રાણીનું પોષણ કરે છે તથા તેનોજ પ્રકાશ પડવાથી ગ્રહાદિ પ્રકાશે છે, ઇત્યાદિ જ્યોતિષને લગતી બાબતો પણ છે.

આયુર્વેદના મુશ્રુત, ચરક અને વાગ્ભટ્ટાદિ ચિકિત્સા ગ્રંથો છે, જેમાં શરીરનું આંતરીય જ્ઞાન, દિવસ રાત્રી તથા ઋતુઋતુમાં કેમ વર્તેલું તે વિષે, આયુષ, રોગોના

નિદાન, તેનાં સ્વરૂપ તથા તેમના ઉપર ઔષધિ અને શસ્ત્રના ઉપાય, ઔષધિ વિગેરે પદાર્થોના ગુણદોષ તથા પચીશ વર્ષ પુરૂષ અને સોળ વર્ષ સ્ત્રી ઉમરમાં આવ્યાં કહેવાય છે, તેની પેહેલા પ્રજા થાય તો તે થોડી આયુષવાળી તથા દુર્ભાગ થાય છે, ઇત્યાદિ કહેલ છે. વાંતસ્યાયનકૃત કામશાસ્ત્રનો પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં અંતર્ભાવ છે. વિશ્વામિત્રકૃત ધનુર્વેદમાં યુદ્ધ કરવાની તથા શસ્ત્ર અસ્ત્ર મૂકવાની રીત કહેલી છે. ભરતે પ્રગટ કરેલ ગાંધર્વવેદમાં ગાયન ગાવા, નૃત્ય કરવા તથા વાદ્ય વગાડવાની રીત વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલી છે. સામવેદજ ગાયનમાં ગવાય છે. સંગીત રત્નાકરાદિ ગાયન સમજવાના અર્થો તથા કાવ્ય નાટક અને અલંકાર શાસ્ત્ર પણ એમાં અંતર્ગત છે. અથર્વવેદમાં નીતિશાસ્ત્ર, શિષ્ય-વિદ્યા, કૃત્રિવિદ્યા, પાકશાસ્ત્ર, ચોસઠ કલા, નવરત્નપરીક્ષા, પશુવિદ્યા, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, તથા ધનપ્રાપ્તિના ઉપાયબોધક સર્વ શાસ્ત્ર આવી જાય છે.

ધર્મશાસ્ત્રના બોધાયન, આપસ્તંબ તથા આશ્વલાયનાદી મુનિકૃત ગૃહ્યસૂત્રો, મનુ યાજ્ઞવલ્કય આદિ લઘુ વીશ સ્મૃતી અને સાંખ્ય તથા યોગ ગ્રંથો છે. તેમાં મુખ્યત્વે કરી ગૃહ્યસૂત્રોમાં જાતકર્મથી લઈને અંત્યેષ્ટિ પર્યંત સોલ સંસ્કાર તથા નિત્ય કર્મની રીત સૂચવેલ છે અંત્યેષ્ટિ કર્મમાં બોધાયન તથા અશ્વલાયને નિયોગની રીત કહી છે. તેમ કૃષ્ણ યજુર્વેદના તૈત્તિરીય આરણ્યકના છઠા પ્રપાઠકમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને માટે સ્પષ્ટ રીતે નિયોગ કહેલો છે. સ્મૃતિઓમાં સર્વથી મોટી અને સર્વને આદિ મનુ મુખ્ય છે, તેમાં વર્ણ, આશ્રમ, રાજા તથા સ્ત્રિઓના ધર્મ, આપણા આર્યોના ઇન્સાફ તથા વીરસા હિસ્સાના કાયદા વિગેરે ઘણી સમજવા યોગ્ય બાબતો છે. સાંખ્ય શાસ્ત્ર કપિલ મહામુનિકૃત છે, તેમાં ત્રિપયનિરૂપણ, પ્રકૃતિનાં કાર્ય મહત્ત્વાદિ, વિષયથી વૈરાગ્ય, પાપક્ષય નિર્ણય તથા પ્રકૃતિ પુરૂષના વિવેકથી પુરૂષનું અસંગજ્ઞાન કહેલ છે. યોગશાસ્ત્ર પતંજલિ મુનિપ્રણીત છે, તેમાં ચિત્તવૃત્તિના તિરોધરૂપ સમાધિ, તેના અભ્યાસ વૈરાગ્યરૂપ સાધન તથા યમ, નિયમ, આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ આઠ સમાધિનાં અંગ, યોગ વિભૂતિ તથા યોગનું ફલ નિદિધ્યાસન સિદ્ધિ કહેલ છે.

ન્યાયના ગૌતમમુનિયે રચેલ ન્યાયસૂત્ર તથા કણ્વાદકપિયે રચેલ વૈશેષિક સૂત્ર છે તેમાં પદાર્થ તથા તેમના ધર્મનું વિવેચન કરી મંથરતત્વ સમજાવેલ છે.

મીમાંસાના પૂર્વ તથા ઉત્તર એવા બે ભેદ છે. પૂર્વ મીમાંસા જૈમિની મનિકૃત છે. તેમાં વેદ કહેલ કર્મ કરવાસંબંધી વિસ્તારથી કહેલ છે. ઉત્તર મીમાંસા વ્યાસ મહામુનિકૃત છે, તેના ઉપર શ્રીશંકરાચાર્યે યથાર્થ ભાષ્ય કરેલું છે. તે શારીરિક મીમાંસા, વેદાંતસૂત્ર અથવા વ્યાસસૂત્ર પણ કહેવાય છે. તેમાં સર્વ ઉપનિષદ્ વાક્યોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં તાત્પર્ય છે, એમ, જ્ઞાન તથા ઉપાસનાનાં સાધનનો વિચાર અને જ્ઞાન ઉપાસનાનું ફલ કહેલ છે.

ઇતિહાસ પુરાણમાં આદિકવિ વાલ્મીકિ ઋષિકૃત શ્રીરામાયણ, વેદવ્યાસકૃત શ્રીમહાભારત તથા અઠાર પુરાણ અને ઉપપુરાણ કહેવાય છે, પણ તે સર્વમાં શ્રીરામાયણ તથા મહાભારત મુખ્ય છે. તે સર્વમાં વર્ણુ શ્રમના ધર્મ, રાજા તથા સ્ત્રિઓના ધર્મ, આપદ્ધર્મ, રાજનીતિ, રાજાઓના ઇતિહાસ અને પ્રસંગે પ્રસંગે અનેક વિષય તથા મોક્ષસંબંધી વિચાર જણાવેલ છે. વળી કેટલાક રૂપક અલંકાર છે. જેનું ખીજ વેદોમાંથી મળી આવે છે, ત્યાં વેદના સર્વ ગ્રંથ ઉપર ભાષ્ય કરનાર શ્રીસાયનાચર્યે સ્પષ્ટ સમજાવેલ છે. જે જાડ્યા સિવાય એ રૂપક અલંકારની મતલબ બરાબર સમજાય એમ નથી.

તે બધામાં શ્રીમહાભારત પાંચમો વેદ કહેવાય છે, કારણ તેમાં વેદનો સર્વ અર્થ

સમાવેલ છે. અને ભારતનો સર્વ સાર સંક્ષેપથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહેલ છે, જેથી એ સર્વ શાસ્ત્રમયી કહેવાય છે. ઉપરાંત વેદાંતેશાસ્ત્રના પ્રસ્થાન ત્રણ કહેવાય છે, જેમાં ઉપનિષદ તથા વ્યાસસૂત્ર અને જેમાં ઘણું કરી ઉપનિષદ્વાક્યોજ્જ્વલોક્કરૂપ છે, એવું ત્રીજું ભગવદ્ગીતા કહેલ છે. એ ત્રણે પ્રસ્થાન ઉપર જગદ્ગુરુ શ્રીશંકરાચાર્યે સુગમ રીતે ચર્ચા ભાષ્ય કરેલા છે. એ ભગવદ્ગીતારૂપ અમૃત, કૌરવ તથા પાંડવોના યુદ્ધના આરંભ વખતે, સંબંધિયોને જોઈ અર્જુનને ઉત્પન્ન થયેલો જેદ ટાળવામાટે, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે સર્વ ઉપનિષદરૂપ ગાયોમાંથી દોહી, તે બુદ્ધિમાન અર્જુનરૂપ વાછડાને પાચું, જેથી તેને થયેલો જેદ ટળી ગયો, ને તેણે યુદ્ધ કરી રાજ્ય મેળવ્યું. જે બલો કાળ ભોગવી તે શ્રીકૃષ્ણથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનવડે મોક્ષને પામ્યો. એ શ્રીભગવદ્ગીતામાં સાતસો શ્લોક છે, તેમાં વિશેષ કરી શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાંજ વાક્ય છે, પણ પ્રસંગમાં કેટલાંક ધૃતરાષ્ટ્ર, સંજય તથા અર્જુનનાં છે. એમાં પ્રસંગે પ્રસંગે જોડે અનેક વિષયો સંક્ષેપથી સૂચવેલ છે, તોપણ એનો મુખ્ય વિષય-જીવબ્રહ્મનું એકત્ય છે. એ ગીતા શાસ્ત્ર ભણવાને, મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો અધિકારી છે, એમાં સંબંધ બ્રહ્મનો છે, જીવબ્રહ્મની એકતા એ વિષય છે; અને અત્યંત દુઃખની વિવૃત્તિને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થવી, એજ એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે.

એના પહેલા અધ્યાયમાં, યુદ્ધ કરવા ઉભેલા આતતાયી જેવા બંધુવર્ગને જોઈને, જોડે આતતાયીને મારવામાં દોષ નથી, તોપણ દયા ઉત્પન્ન થવાથી, “તેને મારીને રાજ્ય મેળવવામાં મુખ્ય નથી થવાનું ઉલ્લું દુઃખ થશે,” એમ માની, અર્જુન શોકસંતાપયુક્ત થઈ શસ્ત્ર મૂકી રથમાં બેસી ગયેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે તેનું કારણ પુછ્યું, તો તેના ઉત્તરમાં અર્જુન પોતાના શોકનું કારણ બતાવી, તે ટાળવામાટે શ્રીકૃષ્ણની શરણ ગયો. તેને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આત્મા નિત્ય છે ને તેના દેહ નાશવંત છે, એમ વિસ્તારથી સાંખ્ય રીતે સમજાવી, સકામ કર્મની નિંદા અને નિષ્કામ કર્મની સ્તુતિ કરી, પતંજલિ મુનિપ્રણીત યોગશાસ્ત્રમાં કહેલ જ્ઞાનીની સ્થિતિ, ને તે પ્રમાણે વર્તનારને મોક્ષ કહેલ છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે જ્ઞાનેન્દ્રિયને નિયમમાં રાખી કર્મેન્દ્રિયથી વ્યાવહારિક કર્મ તથા વિરાટ સ્વરૂપ ઈંદ્ર અને તેના અંગભૂત પંચમહાભૂતની ઉપાસનારૂપ નિત્ય યજ્ઞકર્મ આચરવા, તેમાં જનકદિ રાજા તથા પોતાનું દૃષ્ટાંત અને નહિ આચરવાથી થતી હાની તથા પાપ કહિને, આત્મા બુદ્ધિથી પણ પર છે એમ સમજાવી, જ્ઞાનને પ્રતિબંધ કરનાર કામરૂપ યત્નને જીતવા કહેલ છે.

ચોથા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે શુભકર્મથી જાતી, યજ્ઞના પ્રકાર, સર્વ કર્મ બ્રહ્મને અર્પણ કરી અસંગ રહેવાની સૂચના, જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, તે મેળવવાનો ઉપાય તથા તે જાણવાથી જીવ-બ્રહ્મનું એકત્ય, અને સંશયવાળા મનુષ્યના આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડેછે, માટે હૃદયમાં રહેલ સંશયને જ્ઞાનરૂપ બદગથી છેદી, નિશ્ચય બુદ્ધિ કરીને, અસંગ રહી સર્વ વ્યાવહારિક કર્મ આચરવા, કહેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માયે આસક્તિ રહિત થઈ કર્મ આચરવા, પ્રાણીમાત્રમાં સમભાવ રાખવા, તે સર્વના હિતમાં તત્પર રહેવા તથા કામક્રોધના વેગથી રહિત થવા, અને એપ્રમાણે આચરનાર પુરૂષ સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં રહેલ પરમાત્માને જોઈને, પોતે તે રૂપજ થાય છે, એમ કહેલું છે.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં. દંદ્રિયાદિ વશ્ય કરી આત્મા પોતેજ પોતાનું હિત કરનાર તથા તેને વશ્ય ન કરવાથી પોતેજ પોતાનું અહિત કરનાર છે, માટે ઇન્દ્રિયાદિ વશ્ય કરી આહાર વિહાર વિગેરે નિયમમાં રાખી સમાધિ કરવાની રીતિ; સમાધિમાં અમૂલ્ય બ્રહ્મમુ-

ખનો અનુભવ, સર્વ પ્રાણીને પોત સમાન ગણવા, સર્વને પોતાના આત્મામાં ને પોતાના આત્માને સર્વમાં જોવા, એમ જોનારને પ્રજ્ઞનું સાક્ષાત્કાર અને કદિ યોગથી બ્રહ્મ થાય તો તેને જન્માંતરમાં સિદ્ધિ કહેલ છે.

સાતમા અધ્યાયમાં પાછી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા, જડ ચૈતન્યનો વિવેક, પરમાત્માથીજ ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લય, તેની સર્વવ્યાપકતા, સત્વ રજ અને તમોગુણથી જગતનો મોહ, માયાનું અનિર્વચનીયપણું, ચાર પ્રકારના ભક્તોમાં જ્ઞાનીની ઉત્કૃષ્ટતા, અવ્યક્ત પરમાત્માને આકારવાન માનનારનું અજ્ઞાન, આત્મસ્વરૂપને માયાનું અચ્છાદન અને આત્માનું સર્વજ્ઞપણું કહેલ છે.

આઠમા અધ્યાયમાં, ઝોંકારનું મહાત્મ્ય, આત્મસ્વરૂપને પામનારની પુનર્જન્મ નિવૃત્તિ, શુક્લ-કૃષ્ણ ગતિ તથા એને જાણનાર યોગીને મોહ પામ્યા વગર પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કહી છે.

નવમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા, આત્માની વ્યાપકતા, માયાના યોગથી ચોક કદ્દપમાં જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ખીજમાં નાશ, ઇશ્વરને તેનું પરમાત્મસ્વરૂપ ન જાણીને જે મનુષ્યે! આકારવાળા માનેછે, તેને આસુરી જન કહી તેની નિંદા અને ઇશ્વરના પરમાત્મસ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારને દૈવીજન કહી તેની સ્તુતિ, ઇશ્વરનું સર્વ-શક્તિમાનપણું, તેનું સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમાનપણું અને તેને તત્વથી જાણનાર કદિ નીચ હોય તોપણ તેને પરપ્રજ્ઞની પ્રાપ્તિ કહી છે.

દશમા અધ્યાયમાં, જગત્ બધું ઇશ્વરરૂપજ છે, તેમાં જે જે વિશેષ પદાર્થો છે, તેનું ઇશ્વરરૂપે નિરૂપણ, અને અંતમાં પરમાત્મા એક પોતાના અંશથીજ સર્વ જગતમાં વ્યાપી રહ્યા છે એમ કહેલું છે.

અગીયારમા અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદ્વારા વિરાટસ્વરૂપ વિશ્વનું દર્શન કરાવ્યું અને તેની અર્જુને સર્વ ભાવથી સ્તુતિ કરી છે.

બારમા અધ્યાયમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ જાણવાને જે અશક્ત છે, તેને વિશ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિનું સરલપણું અને ભક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં, જે કાંઈ વિકાર પામનાર વસ્તુ તે ક્ષેત્ર અથવા પ્રકૃતિ તથા તેને જાણનાર ક્ષેત્રજ્ઞ અથવા પુરૂષ, એ બંનેનું “પ્રકૃતિથી કાર્ય ને પુરૂષ અસંગ” એ પ્રકારનું વિવેચન, અને તે જાણનારને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કહી છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં, સત્વ, રજ, અને તમોગુણનું વિવેચન, પ્રત્યેક ગુણવાળાની ગતિ, ગુણોથીજ પ્રવૃત્તિ, આત્મા એ ત્રણથી પર છે. અને તેને જાણનારને મોક્ષ કહેલ છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં, સંસારરૂપ વૃક્ષનું વર્ણન, તેમાં અસંગ રહેનાર જ્ઞાનિયોને પરમ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ, તે સ્વરૂપનું વર્ણન, તેને પોતાના આત્મામાં જોવું, ઇશ્વરની સર્વ વ્યાપકતા, માયારહિત પરમાત્મસ્વરૂપ પુરૂષોત્તમનું વર્ણન અને તેને જાણનારને પરમ ભક્ત કહેલ છે.

સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી તથા આસુરી સંપત્તિ, દૈવીથી મોક્ષ અને આસુરીથી બંધન, હંભ આચરનાર આસુર જનને અધમગતિ અને વેદશાસ્ત્રની વિધિ છોડી ઇચ્છા પ્રમાણે આચરનારને મોક્ષની અપ્રાપ્તિ, માટે વેદ શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણી તેમાં કહેલ વિધિ-પ્રમાણે આચરવા કહેલ છે.

સત્તરમા અધ્યાયમાં સાત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્ય, તેમનાં આચરણ, હંભવ્રત કરનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના આહાર તેમાં એકું ખાનારની નિંદા, ત્રણ પ્રકારના યજ્ઞ, તપ, તથા દાનનું સંકેપથી નિરૂપણ અને “ઔતસત્” પદની

અઠારમા અધ્યાયમાં ત્રણ પ્રકારનો ત્યાગ, આત્માનું અકર્તૃપણું, ત્રણ પ્રકારનાં જ્ઞાન, તેમાં વ્યાપક પરમાત્માને એકજ ઠેકાણે માનવારૂપ જ્ઞાનની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિ, તેમાં અધર્મને ધર્મ માનનાર બુદ્ધિની નિંદા, ત્રણ પ્રકારની ધૃતિ, ત્રણ પ્રકારનું સુખ, ચારે વર્ણનાં સ્વાભાવિક કર્મ યોગીનાં લક્ષણ, તેને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ, જીવાત્માનું અસ્વતંત્રપણું માટે સર્વ ભાવે ઇશ્વરને શરણ થવા આજ્ઞા, જ્ઞાનનું રહસ્યપણું તે અધિકારીનેજ કહેવા યોગ્ય, અર્જુનના મોહની નિવૃત્તિ, તેને થયેલો નિશ્ચય અને સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવેલ પોતાનો મત, કહેલ છે.

એ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર ગુર્જર ભાષામાં સદ્ધર્મશોધક મંડળિયે પ્રવૃત્ત કરેલ ભારતાર્થમાં આવી ગયેલ છે; પણ તે ગદ્યમાં હોવાથી મુખપાઠ રહી શકે નહીં, ને ગીતા મુખપાઠ રાખવા યોગ્ય કે; પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ્યા મનુષ્યોને મૂલ શ્લોક મુખપાઠ રાખી તેનો અર્થ સમજવો કઠણ પડે છે, માટે મેં એનું પદ્યમાં ભાષાંતર કર્યું છે. તેમાં અનુષ્ટુપ શ્લોકને ઠેકાણે દુહા ને મોટા શ્લોકને ઠેકાણે ઇંદ્રવજ્રા તથા ઉપ-ભતિ વૃત્ત કર્યાં છે. અનુષ્ટુપને ઠેકાણે દુહા કરવાનું કારણ કે, જેમ સંસ્કૃત ભાષામાં અનુષ્ટુપ છંદ સાધારણ છે, તેમ ગુર્જરાતિ ભાષામાં દુહા સાધારણ છે. કવિતામાં હૃસ્વ દ્વીર્ધ જેમ વાંચવામાં જોઈએ તેમજ લખ્યા છે, ને જે ઠેકાણે કઠણ શબ્દો આવ્યા છે, તેનો અર્થ તેજ પૃષ્ઠની નીચે લખેલ છે. કોઈ ઠેકાણે કઠણ શબ્દનો અર્થ લખેલ નહિ હોય તો સમજવું જે, જે બીજા પ્રસંગમાં લખાઈ ગયેલ હશે. તોપણ ગીતાશાસ્ત્ર યથાર્થ સમજવા માટે વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રક્રિયા જાણવી જોઈએ. તે પ્રક્રિયાના ઘણા ગ્રંથો છે, પણ સંપૂર્ણ પ્રક્રિયાનો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં શ્રીવિદ્યારણ્ય સ્વામીપ્રત પંચદશી અને ભાષામાં શ્રીનિ-શ્ચલકૃત વિચારસાગર છે; જે બન્નેમાંથી જે એક ગ્રંથ ગુરૂદ્વારા યથાર્થ જાણ્યો હોય, તો વેદાંતના ગ્રંથ સરલતાથી સમજી શકાય છે. વેદોના અંતભાગ હોવાથી ઉપનિષદો વેદાંત કહેવાય છે. તે ઉપર મહામુનિ વેદવ્યાસે રચેલ સૂત્રો વેદાંતશાસ્ત્ર કહેવાય છે. જેમાં જીવ, ઇશ્વર, તથા જગત્ સંબંધી એવા તો ઉત્તમ વિચારો કરેલ છે કે, જેને આજુના વિચારવાન પશ્ચિમના પંડિતો પણ નમે છે, અને રસાયણ શાસ્ત્રથી પણ કંઈ બાધ કરી શકતા નથી. એવું એ વેદાંત શાસ્ત્ર સર્વ આર્યોએ અવશ્ય જાણવું જોઈએ, કારણ એ આર્યોનો પરમ ધર્મ છે. એ સંબંધી લખાયેલા ગ્રંથો વેદાંતના ગ્રંથ કહેવાય છે, જે જાણ્યાથી સંપન્નો વધારે ને સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલાક આધુનિક જનોને એવો વહેમ છે કે, વેદાંતના ગ્રંથો સમજવાથી વ્યવહાર બગડે છે. તો તે ખોટો સમજવો, કારણ સાક્ષાત રામ, જનક તથા યુધિષ્ઠિરાદિયે જ્ઞાન મેળવ્યા પછીજ રાજ્યાદિ વ્યાવહારિક સર્વ કર્મ કરેલાં છે, અને અર્જુને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા પછીજ યુદ્ધ કર્યું છે. સિવાય અસલ ગુરૂને ઘેર જાણવાનો ચાલ હતો, ત્યારે સર્વ શિષ્યો જ્ઞાન સંપાદન કરવા પછીજ વ્યવહાર આચરતા હતા. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તો ઉદ્ધૃત્ ધૈર્ય વધે છે, સુખમાં ખેડેડી જવાતું નથી ને દુઃખ સહન કરી શકાય છે. સર્વ ભૂતપ્રાણીમાં સમભાવ પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી પરસ્પરે દ્રોહ, મૂકાઈ સંપન્નો વધારે થાય છે. સંપથી વ્યાવહારિક જાણતોમાં ચાલતાં તથા કવિષ્ઠમાં દેખાતાં વિદ્વો ટાળી શકાય છે, જેથી દેશની વ્યાવહારિક ઉન્નતિ અને પોતાનું તથા પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ થાય છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન તો, દેશની ઉન્નતિનું તથા અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. માટે વહેમ છોડી આર્યોએ જ્ઞાન સંપાદન કરવું યોગ્ય છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ ઠેકાણે દે.પ અ.વે, તો સુધારી વાંચવું એજ વિનંતિ.

ભાષાંતર કર્તા.

ઈશ્વરપ્રાર્થના.

ઉપજાતિ વૃત્ત.

॥ શ્રિયા યુતા સસ્યવતી ધરિત્રી, ધીશૌર્યયુક્તોસ્તુ સદાર્યલોકઃ ॥
॥ પરસ્પરં વૈરવિહીનાચિત્તઃ સંપ્રાર્થયે હેતદનંતમીશં ॥ ૧ ॥

અર્થ (ઉપજાતિ.)

ભૂમી બને આ ધન ધાન્યવાન, યાયે સદા આર્ય બળી સુખાણ,
પરસ્પરે વૈર રહીત એતો, પ્રાર્થે છ એ ઇશ અનંતને તો ૧.

• મિત્રોનાં નામ તથા તેમને વિનંતિ.

ઈંદ્રવજ્રા તથા ઉપજાતિ.

રણે વિપે લાલ વદાય જેહુ, જોડાય તેને પદ લાલ, તેહુ,
છવો તણે રાય વદો કદી જો, પત્રો વિશે સિંહ જુઓ વદી તો. ૧
બાંધેલ જેના ઉદરેજ દામ, પુરૂષમાં ઉત્તમને, સહામ,
વદો, વળી મૂરતણે અરી જે, છ મૂજ મિત્રો પ્રિયતો અતી તે. ૨
એ આદિ બીજ સત ઈન્દ્રનાર, દેશોત્તતીને નિત આહુનાર,
તે સર્વને હું વિનવું છ પ્રાતે, બંધૂતણે શ્રેય કરો સુરીતે. ૩

અર્થાર્થણ (ઈંદ્રવજ્રા) •

સદ્ધર્મની શોધક મંડળીને, અર્પે છ ભાષાંતર આ રચીને,
એમાંય તો કારણ એક એવું, એનું અહીં નામ અખંડ રહે. ૧

નામસૂચના (ઉપજાતિ.)

પિતાતણૂ મંગળ આદિમાંય, બંધૂતણા અન્ય ત્રણે જણાય,
કર્તાતણૂ નામ વદાય પાંચે, જો પાઠના અક્ષર આદિ વાંચે. ૧

ભાષાંતર કર્તા.

ભાષાંતરકર્તા કૃત.

મંગલાચરણ.

કામ સર્વ વ્યાપીજ જે, કરે છ ૧ભાવ ૨અભાવ, રહિત સંગ જેનેજ તો, ૩સિદ્ધો જાણે સાવ. ૧.
કાપણ જેનું છે અતી, મોહિ રયા જન સર્વ, દમ શમ આચરિ જેહમાં, રમે મૂકિ કેા ગર્વ. ૨.
જોપાળક જે સર્વદા, વીંટિ રયો સૌ આય, દર્શન જેનું જ્ઞાનથી, જીવોને તો થાય. ૩.
નામરૂપ આધાર જે, રાખી મન જેમાંય, પયદાજ એક બને તદા, નર જે રૂપજ થાય. ૪.
પ્રણમું તે પરબ્રહ્મને, યાદ કરી મનમાંય, ઈગતવ્યથ થાયે જાણિ જે, જીવો આ જગમાંય. ૫.

ઇષ્ટદેવાદિને પ્રણામ કરી પ્રતિજ્ઞા.

ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણમુજ, મૂળ પુરૂષ પણ જેહ, ૧તમનાશક, વ્યાપક બધે, ૨મરિ મનથી હું તેહ. ૧.
વડીલ ને વિદ્યાગુર, બંધૂ મિત્રો સાર, પ્રણમી, ગુર્જર વાણિમાં, ગીતાતણુ નિરધાર. ૨.
અધમાંજ શ્લોકાર્થ જિમ, સમાય રૂડી રીત, ભાષાંતર કરૂ વાંચશો, રાખી મનમાં પ્રીત. ૩.

---

૧ ઉપત્તિ, રિયતિ. ૨ નાશ. ૩ જ્ઞાની. ૪ ઈશ્વર. ૫ જવાર. ૬ દળી ગદ્ય છ મનની પીડા જેને એવો. ૭ અજ્ઞાનને નાશ કરનાર. ૮ કવિતા.

હરિ ગીત.

જે સૂત્ર ને વસ્ત્રો તણો, યંત્રી વળી નીવાસિ, આ,
મ્હોમયી પૂરિ તણોજ ને, કુળમાંયતો યદુવંશિ, આ,
ગીતા તણી તેણેજ, આ, નર વાણિમાં કવિતા કરી,
‘વસુ’ લોકે ખંડે ૧૭ સંવતે, શ્રીટીશ રાજ્યે આદરી. ૧
ગંગા તથા યમુના તણો, જે સ્થાનમાં સંગમ બને,*
તેનેજ પદ “જી” યોજિને, તે નામથી લોકો મને,
કહેછે તથાપિ છુંજ તે, જે વિશ્વમાં વ્યાપી રહ્યો,
નહિ કેમ તે હું, એહ મુજ, સંશય મહા કદિ ના ગયો. ૨

ભાષાંતર કર્તા.

૮ વસુ-આઠ વસુ. ૩ લોક-આકાશ, પાતાલ, અને પૃથ્વિ. ૯ ખંડ-નવ ખંડ. ૧ જી-પૃથ્વિ.

• ૧૯૩૮—એટલે આ ગીતા કાવ્યમાં કર્તાએ સર્વત્ર ૧૯૩૮ માં લખીછે.

* ગંગા તથા યમુનાનો સંગમ પ્રયાગમાં થાય છે. તેને ‘જી’ શબ્દ બોલતાં કર્તાનું નામ વંચાશે.

॥ ॐ तत्सत्परब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीता ॥

॥ अथ प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

संजय उवाच ॥

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
अभ्यचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अत्र शूरा महेष्वाजा भीमार्जुनसमा युधि ।
सुयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुञ्जितकुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायकां मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदात्तिस्तथैव च ८

धृतराष्ट्र कहेछे.

धर्मभूमि कुरुक्षेत्रमां, मणी युद्ध छलनार,
संजय शुं करता हता, मुज सुत, पांडु
कुमार ॥ १ ॥

संजय कहेछे.

१०५६ सैन्य पांडवतलुं, देणी दुर्योधन, अरु
पासे नथ ते सभे, ओढ्यो राय वचन ॥ २ ॥
नुओअरु पांडवतलु, सेना मोटीओह, रथे-
ल दुपद सुतेज, तम शिष्य अतुर छेनेह ॥ ३ ॥
ओमां शूरा, युध विशेष, अर्जुन भीम अ-
भान, महाधनुषी, महारथ दुपद, विराट
ने युयुधान ॥ ४ ॥

धृष्टकेतु ने. चेकितान, जल्लीह काशीराज, अरु-
जितकुंतीलो, नर अष्टशैब्य महाराज ॥ ५ ॥
युधामन्यु पराक्रमी, उत्तमौजा अणवान
द्रौपदि सुत, अलिमन्यु, ओ सर्व महा-
रथि जालु ॥ ६ ॥

१ द्विजवर जालु। ते हुवे, अष्ट आपलु नेह,
मुज सेनापति, आपने जलुववा कहुं तेहुज
आपलीभनेकलुवलि, कृपरलुतल नभ,
विकर्ण ने भूरिश्रवा, अश्वत्थामा तेम ॥ ८ ॥

અન્યે ચ બહવઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણાઃ સર્વેયુદ્ધવિશારદાઃ ॥૧૬॥

અપર્યાપ્તં તદસ્માકં બલં ભીષ્માભિરક્ષિતમ્ ।
પર્યાપ્તં ત્વિદમેતેષાં બલં ભીમાભિરક્ષિતમ્ ૧૦

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવાસ્થિતાઃ ।
ભીષ્મમેવાભિરક્ષંતુ ભવંતઃ સર્વે એવ હિ ॥૧૧

તસ્ય સંજનયન્હર્ષ કુરુવૃદ્ધઃ પિતામહઃ ।
સિંહનાદં વિનયોચ્ચૈઃ શંખં દધ્મૌ પ્રતાપવાન્ ૧૨

તતઃ શંખાશ્ચ ભ્યેશ્ચ પણવાનકગોમુખાઃ ।
સહસૈવાભ્યહન્યંત સશબ્દસ્તુમુલોભવત્ ૧૩

તતઃ શ્વેતૈર્હૈયૈર્યુક્તે મહાતિ સ્યંદને સ્થિતૌ ।
માધવઃ પાંડવશ્ચૈવ દિવ્યૌ શંખૌ પ્રદધ્મતુઃ ૧૪

પ્રાંચજન્યં હૃષીકેશો દેવદત્તં ધનંજયઃ ।
પૌંડ્રં દધ્મૌ મહાશંખં ભીમકર્મા વૃકોદરઃ ૧૫

અનંતાવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।
નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુદ્યોપમણિપુષ્પકૌ ॥૧૬॥

કાશ્યશ્ચ પરમેષ્વાસઃ શિખંડી ચ મહારથઃ ।
ધૃષ્ટદ્યુમ્નો વિરાટશ્ચ સાત્યકિશ્નાપરાજિતઃ ૧૭

દ્રુપદો દ્રૌપદેયાશ્ચ સર્વશઃ પૃથિ-
વીપતે । સૌભદ્રશ્ચ મહાવાહુઃ શં-
સ્વાન્દધ્મુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥ ૧૮ ॥

બીભ પણ શૂરા ઘણા, મુજર્થે નિવ ત્ય-
જનાર, યુધમાં સર્વે કુશળ છે, ૧વિવિધ-
શસ્ત્ર ધરનાર ॥ ૬ ॥

પણ એ રક્ષિત ભીષ્મથી, બળ આપણું
અસમર્થ, બીમે રક્ષિત એમનું, આ બળ
હિસે સમર્થ ॥ ૧૦ ॥

માટેસૌ રમાર્ગોવિશે, વિભાગથી થઇ ઝસ્થિત
આપ બધાઓમેરથી, રક્ષાભીષ્મખચીત ૧૧

પછિ બળિ, વૃદ્ધ પિતામહે, કરતાં તેને
રાજિ, સિંહનાદ કરિને પછી, શંખ વ-
ગાડ્યા ગાજિ ॥ ૧૨ ॥

અનક, પગોમુખ, ૧૫ણવને, શંખો, ખેરી
જેહ, તરતજ વાગ્યાં તે પછી, શબ્દ થયો
મહા તેહ ॥ ૧૩ ॥

શ્વેત અશ્વવાલા મહત રથમાં સ્થિત પછી
સાર, કૃષ્ણાન્તુને બળવિયા, દિવ્ય શંખ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

૧૦પાંચજન્યતોમાધવે, ૧૧દેવદત્તપાયેજ, ૧૨મ
હા પૌંડ્ર બળાવિયો, ૧૩ધોરકર્મિભીમેજ. ૧૫

કુંતીપુત્ર યુધિષ્ઠિરે ૧૪અનંત વીજય સાર,
૧૫સુદ્યોપ ૧૬મણિપુષ્પક બન્ને, ૧૭માદ્રિસુતે
નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

વલિ ૧૮અપરાજિત, સાત્યકી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન,
૧૯મત્સ્યેશ, શિખંડી મહારથ, મહા ધનુષી
કાશિનરેશ ॥ ૧૭ ॥

અભિમન્યુ મહાબાહુ વલિ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી-
તન્ન, સૌએ શંખ બળવિયા, બુદ્ધ બુદ્ધ
રાજન્ન ॥ ૧૮ ॥

૧ નાના પ્રકારનાં. ૨ બૃહમાં જવાના માર્ગે. ૩ ઉભેલા. ૪, ૫, ૬, ૭, વાળનાં નામ.
૮ સપેત. ૯ ઘોડા. ૧૦ વિષ્ણુનો શંખ. ૧૧ અરજુનનો શંખ. ૧૨ ભીમસેનનો શંખ.
૧૩ ભયંકર. ૧૪ યુધિષ્ઠિરનો શંખ. ૧૫ નકુળનો શંખ. ૧૬ સહદેવનો શંખ. ૧૭ નકુળ-સહદેવ
૧૮ શત્રુએ નહિ જીતેલ. ૧૯ મત્સ્ય દેશનો રાજા વિરાટ.

સ ધૌષો ધાર્તરાત્રાણાં કુર્યાદ વ્યદાસ્યત્ ।
નમશ્ચ પૃથિવીં ચૈવ તુમુલો વ્યનુનાદયન્ ૧૧
અથ વ્યવાસ્થિતાન્દૃષ્ટ્વા ધાર્તરાષ્ટ્રાન્કપિધ્વજઃ
મૃદ્ધૈ શસ્ત્રસંપાતે ધનુરુદ્યમ્ય પાંડવઃ ॥૨૦॥
હૃષીકેશં તદા વાક્યમિદમાહ મહીપતે ।

અર્જુન ઉવાચ ॥

સેનયોરુભયોર્મધ્યે રથં સ્થાપય મેડચ્યુતર ૧
યાવદેતાન્નિરીક્ષેડહં, યોદ્ધુકામાનવાસ્થિતાન્
કૈર્મયા સહ યોદ્ધવ્યમસ્મિન્નગસમુદ્યમે ॥૨૨
યોત્સ્યમાનાનવેક્ષેડહં યં ઇતેડત્ર સમાગતાઃ ।
ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય, દુર્બુદ્ધેર્યુદ્ધે પ્રિયાચિકીર્ષવઃ ૨૩

સંજય ઉવાચ ॥

૧૧. એવમુક્તો હૃષીકેશો ગુડાકેશેન ભારત ।
સેનયોરુભયોર્મધ્યે સ્થાપયિત્વા રથોત્તમમ્ ૨૪
મીર્ષમદ્રોણપ્રમુખતઃ સર્વેષાં ચ મહીક્ષિતામ્ ।
ઉવાચ પાર્થ પદયૈતાન્સમવેતાન્કુરૂનિતિ ૨૫
તત્રાપશ્યતસ્થિતાન્પાર્થઃ

પિતૃનથ પિતામહાન્ ।

આચાર્યોન્માતુલાન્ભ્રાતૃન્પુત્રા-
ન્પૌત્રાન્સર્વીસ્તથા ॥ ૨૬ ॥

૨૪. અશ્વશુર ને ૧૦ સુહૃદોજ પણ, અને સૈન્યની
માંય, સર્વ અંધુને જોઈ સ્થિત, કુંતી સુત
તે ત્યાંય ॥ ૨૭ ॥

કૃપયા પરયાવિષ્ઠો વિષીદાન્નિદમબ્રવીત્ ।

લેધાં તુજ સુવનાં હૃદય, મહાન શબ્દે તેજ,
પ્રતિધ્વનીથી પૂરતાં, નભપૃથ્વીને સેજ ૧૬
પછી ઝકપિધ્વજ અર્જુને યંચવસ્થીત તુજ
તંન, જોઈ શસ્ત્ર ચાલુ થિયે, ધનુષ ઉગામી
રાજન્ ॥ ૨૦ ॥

૧૬. હૃષીકેશને તે સમે, કયું આમ મહિપાલ

અરજુન કહેછે.

જને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખે ગોપાલ ૨૧
જ્યાં લગિ જોઈ એહ જો, યુદ્ધે ચ્છુસ્થિત, નાથ,
મારે આયુધને વિશે, વઢવું કેની સાથા ॥ ૨૨ ॥
વલિ હુર્યોધન હુદનું, યુધમાં પ્રિય ઇછનાર,
જે આ અહીં આવેલ છે, દેખું તે લડનાર ૨૩

સંજય કહેછે.

૨૫. ગુડાકેશથી એ રીતે, શુભિને પુરષોત્તમ,
જને સૈન્યના મધ્યમાં, રથ રાખી ઉત્તમ ૨૪
સર્વ રાયની પાસ વલિ, ભીષ્મ દ્રોણ સ-
ન્મૂખ, જોડ્યા જો તું પાર્થ આ, મળેલ,
કૌરવમૂખ ॥ ૨૫ ॥

ત્યાં સ્થિત દીકા અર્જુને, વડીલ શુર નિ-
રધાર, કાકા મામા ભાઈ વણિ પૌત્ર સખા
સુત સાર ॥ ૨૭ ॥

૨૬. અશ્વશુર ને ૧૦ સુહૃદોજ પણ, અને સૈન્યની
માંય, સર્વ અંધુને જોઈ સ્થિત, કુંતી સુત
તે ત્યાંય ॥ ૨૭ ॥

પરં દયાથી યુક્ત થઈ, વદો શોચતાં એમ,

અર્જુન ઉવાચ ॥

અરજુન કહેછે.

દૃષ્ટ્વં સ્વજનં કૃષ્ણ યુયુત્સું સમુપાસ્થિતમ્ ૨૮

નેહ કૃષ્ણ આ સ્વજનને, યુધિષ્ઠિરુ સ્થિત
જેમ ॥ ૨૮ ॥સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુખં ચ પરિશુષ્પ્યાતિ ।
વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષઃ* ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥મુજ ગાત્રો કલેશાયછે, મુખ મુજ બહુ
સૂકાય, કંપ શરીરે થાયછે, ખડા રોમ મુજ
થાય ॥ ૨૯ ॥ગાંઢીવં સંસતે હસ્તાચ્ચક્રૈવ પરિદહ્યતે ।
ન ચ શત્રોમ્યસ્થાતું ભ્રમતીવ ચ મે મનઃ ૩૦ગાંડિવ પડેછે હસ્તથિ, ક્વચિત્ બળે નિ-
રધાર, ઉભી હું શકતો નથી, મુજ મન
ભ્રમેજ સાર ॥ ૩૦ ॥નિમિત્તાણિ ચ પશ્યામિ વિપરીતાણિ કૈશવા ।
ન ચ શ્રેયોનુપશ્યામિ હત્વા સ્વજનમાહવે ૩૧વલિ કેશવ હું નેઉછું, નિમિત્ત ઉલટાં
જેય, તેથી રણમાં યંધુહણિ, દેખું નહિ કંઈ
શ્રેય ॥ ૩૧ ॥ન કાંક્ષે વિજયં કૃષ્ણ ન ચ રાજ્યં
સુખાણિ ચ । કિં નો રાજ્યેન ગો-
વિંદ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥વિજય કૃષ્ણ, ઇછતો નથી તેમ સૂખ
નહિ રાજ, રાજ્ય ભોગ જિવિતે કરી, શું
અમને મહારાજ ॥ ૩૨ ॥

યેષામર્થે કાંક્ષિતં નો રાજ્યં

ભોગાઃ સુખાણિ ચ ।

ત ઇમેવસ્થિતા યુદ્ધે પ્રાણાંસ્ત્યક્ત્વા
ધનાણિ ચ ॥ ૩૩ ॥જેને માટે ઇચ્છિયે, ભોગ સૂખ ને રાજ,
તેતો તજી ધન પ્રાણને, આ ઉભા રણ-
માંજ ॥ ૩૩ ॥

આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથૈવ

ચ પિતામહાઃ ।

માતુલાઃ શ્વશુરાઃ પૌત્રાઃ

શ્યાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

કાકા, શુરૂ, પુત્રો તથા શ્વશુર મામા સાર;
સ્થાલા, પૌત્ર, પિતામહો, સંબંધી નિરધાર.પ્રતાપ્ત્વં હંતુમિચ્છામિ વ્રતોપિ મધુ-
સૂદન । અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય
હંતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥ ૩૫ ॥ન ઇછું હણવા એમને, મુજને મારે તોય,
રાજ્ય ત્રિલોકી માટ પણ, ખૂબ અર્થે
કિમ સોય ॥ ૩૫ ॥નિહત્ય ધાર્તરાષ્ટ્રાન્નઃ કા પ્રીતિઃ
સ્યાજ્જનાર્દન । પાપમેવાશ્રયેદ-
સ્માન્હત્વૈતાનાતતાયિનઃ ॥ ૩૬ ॥વલિ કૌરવને મારી શું, અમને લાભ ન
ણાય, એ આતતાઈને હણિ, પાપજ
અમને થાય ॥ ૩૬ ॥

૧ સગા. ૨ અવયવ. ૩ ચામડી. ૪ ચિન્હ. ૫ કલ્યાણ. ૬ ત્રણ લોકનું. ૭ પૃથ્વી.
૮ બાળનાર, જેર દેનાર, હાથમાં શસ્ત્ર લઈ મારવા આવનાર, તથા ધન, ક્ષેત્ર અને સ્ત્રીનું હરણ
કરનાર એટલા આતતાયિ કહેવાય છે.

તસ્માન્નાર્હા વયં હંતું ધાર્તરાષ્ટ્રાન્સ્વબંધવાન।
 સ્વજનંહિકથંહત્વા સુસ્થિનઃસ્યામ માધવ૩૭
 યદ્યપ્યેતે ન પશ્યંતિ લોભોપહતચેતસઃ ।
 કુલક્ષયકૃતં દોષં મિત્રદ્રોહે ચ પાતકમ્ ૩૮
 કથં ન જ્ઞેયમસ્માભિઃપાપાદસ્માન્નિવર્તિતુમ્।
 કુલક્ષયકૃતં દોષં પ્રપશ્યાદ્વિર્જનાર્દન॥૩૯॥
 કુલક્ષયે પ્રણશ્યંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
 ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્તમધર્મોભિભવત્યુત॥૪૦॥
 અધર્માભિભવાત્કૃષ્ણ પ્રદુષ્યાન્નિ કુલાસ્ત્રિયઃ ।
 સ્ત્રીષુ દુષ્ટાસુ વાર્ણેય જ્ઞાયતે વર્ણસંકરઃ૪૧
 સંકરો નરકાયૈવ કુલધ્વાનાં કુલસ્ય ચ ।
 પતંતિ પિતરો શ્લેષાં લુપ્તપિંડોદકક્રિયાઃ૪૨
 દોષૈરેતૈઃ કુલધ્વાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
 ઉત્સાદ્યંતે જાતિધર્માઃકુલધર્માશ્ચ શાશ્વતાઃ૪૩
 ઉત્સન્નકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
 નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુશ્રુમ૪૪
 અહો.વત મહત્પાપં કર્તું વ્યવસિતા વયમ્
 યદ્વાગ્ધ્યસુસ્વલોભેન હંતું સ્વજનમુદ્યતાઃ૪૫
 યદિ મામપ્રતીકારમશક્ત્વં શક્ત્વપાણયઃ ।
 ધાર્તરાષ્ટ્રા રણે હન્યુસ્તન્મે ક્ષેમતરં ભવેત્ ૪૬

સંજય ઉવાચ ॥

વિમુક્ત્વાઽર્જુનઃ સર્વથા રથોપસ્થ
 પાવિશત્ । વિમુગ્ધય સશરં ચાપં
 શોકસંવિગ્નમાનસઃ ॥ ૪૭ ॥

આટે બાંધવનેઅમે,હુણવાનેનહિયોગ્ય,સ્વ-
 જનોને માધવ હુણી, થઈયે કિમ સુખ
 જોગ્ય ॥ ૩૭ ॥

જો હુણાયલા લોભથી, દેખે નહિ કંઈ એહ;
 દોષ ?કુલક્ષયકૃત તથા, મિત્ર દ્રોહમાં જેહ
 પણ જનાર્દન કેમ અમે, દોષજ એ જો-
 નાર, નિવૃત્ત થવા આ પાપથી, નહિ કરિયે
 વીચાર ॥ ૩૮ ॥

લય પામે કુલનાશથી, પુરાણ જે કુલધર્મ,
 ધર્મનાશથી કુલ બધે, વ્યાપી જાય અધર્મ.

અધર્મના જોરે કરી, કુલસ્ત્રિયો દોષાય,કૃષ્ણ,
 હુષ્ટ સ્ત્રીઓ વિશે, સંકર વર્ણજ થાય॥૪૧॥

કુળધાતીના વંશને સંકર નરકાયેજ, ક્રિયા
 લુપ્ત એના પડે, પિતરોપણ નરકેજ॥૪૨॥

સંકર કારક દોષ જે, કુલ ધાતીના એહ,ડુ-
 ખેજ તેથી જાતિ કુલધર્મો રશાશ્વત જેહ૪૩

કુલધર્મોથી બ્રહ્મનો, વાસ નરકમાં સાર,
 થાય નિત્ય હરિ, એ અમે, સાંભળિયે ।ન-
 રધાર ॥ ૪૪ ॥

અરે મોટું પાપ અમે, કરવા થયા તૈયાર,
 ઊભા રાજસુખાર્થ જે, બંધૂ હુણવા સાર.

શસ્ત્રધારી જો કોરવો, સામે નહિ થાનાર,
 શસ્ત્ર રહિત મુજને હણે, તો મુજ હિત
 નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સંજય કહેછે.

એમ કહી રણમાં પછી, મૂકી ચારને વ્યાપ
 ખેડો અર્જુનરથવિશે,યુક્તશોકસંતાપા॥૪૭॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
 संवादेऽर्जुनाविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच ॥

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

कैव्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
शुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

गुरुनहत्वा हि महानुभावान्

श्रेय्ये भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।

हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव

भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

न चैतद्विद्यः कतरन्नो गरीयो

यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।

यानेव हत्वा न जिजीविषाम-

स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः

पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।

यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे

शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

संजय कहेछे.

એમ કયાથી યુક્ત વલિ, ૧ અશ્રુવ્યાસજ ને-
ણ, તે શોચતાને કહે મધુસૂદન આ વેણ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્થ થયો મોહ કયાંથી આ તુજને સંક-
ટમાં, ૨ નીચળુદ, અસ્વર્ગ્ય વલિ અપમ-
જેથી થાય ॥ ૨ ॥

થામા કાયર પાર્થ, એ ઘટે ન તુજને સાર,
મૂકિ હૃદય દૌર્બલ્યને, ઊઠ શત્રુ પિડનાર ૩

અર્જુન કહેછે.

ભીષ્મ દ્રોણ પ્રત્યેજ હું, મધુસૂદન રણ-
માં, કેમ વહું બાણે કરી, મુજ એ પૂજ્ય
મનાય ॥ ૪ ॥

અહીંજ ૪ અર્થો ગુરુને હણી જે, હું ભોગવું
ભોગ રૂધીરથી તે, લિપેલ, અહિં તેથી ભિ-
ક્ષાજ સારી, ૫ મહાનુભાવી ગુરુને ન મારીય

એઓ જિતે વા અમથી જિતાય, ન બન-
ણિયે સ્યાધિ રૂડુંજ થાય, જેને હણીને
જિવવા ન આદ્ય, તે કૌરવે તો પ્રમુખે
ઉભાયે ॥ ૬ ॥

જેન્યે કરી નષ્ટ સ્વભાવવાલો, હું ધર્મમાં-
મૂઠ પુછું કયાલો, જે શ્રેય છે નિશ્ચિત તે
કહોને, હું શિષ્યને આશ્રિત છું વદોને ॥ ૭ ॥

૧ આંસુથી ભરેલા. ૨ નીચ પુરૂષે સેવેલ. ૩ દુર્બલપણ. ૪ મતલબી. ૫ મોટા પ્રભાવવાળા.
૬ સન્મુખ. ૭ દુઃખથી થયેલ નશ્વરિતિ.
૪૫

મહિ રાજા મ મમાપ. ઘાદ
યજ્ઞોક રજોવર્ણમિદ્રયાણામ્
અવાપ્ય ધૂમાવસપજમૃ રાડ્યં
રાજામાપિ ચાધિપત્યમ્ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

૨૪ વત્સા હૃષીકેશં રઢાકેશઃ પરંતપ ।
ન ધોત્સ્ય ઇતિ ગોવિંદમુક્ત્વા તૂર્ણીં નમ્રૂવદ૨

સુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રસન્નિવ ભારત ।
સેનયે રમયોર્મધ્યે વિષીદંતમિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીભગવાન વાચ ॥

નન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાં ચ ભાષસે
ગતા નગતાસંશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ૧૯

ન ત્વેવાહં જાતુ નાસં ન ત્વં નેમે જનાધિપાઃ ।
ન ચૈવ ન ભવિષ્યામઃ સર્વે વયમતઃ પરમ્ ૧૨

દેહિનોસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યોવનં જરા ।
જ્ઞાદેહાંતરપ્રાપ્તિર્ધીરસ્તત્ર ન મુક્ષતિ ॥ ૧૩ ॥

નાત્રા પરાસ્તુ કૌંતેય શીતોષ્ણમુશ્વદુઃ-
સ્વદાઃ । આગમાપાયિનોનિત્યાસ્તાં-
સ્તિતિશ્ચ સ્વ ભારત ॥ ૧૪ ॥

યં હિ ન વ્યથયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્ષભ ।
સમદુઃસ્વમુસ્વં ધીરં સોમૃતત્વાય કલ્પતે ૧૬

પામું ભુમીનું અરિવીણ રાજ, થાજી કદી
હું વળિ દેવરાજ, જોતો નથી તોય કઈ
ઉપાય, જેથી રમુજેંદ્રી રમુપ શોક ભયાદ ॥

સંજય કહેછે.

હૃષીકેશને એમ વદિ, શત્રુતપ અર્જુન
નહીં કહેં મુખ, એમ કહિ, થયો રમુક રા-
જન ॥ ૯ ॥

બોલ્યા ત્યાં પછિ કૃષ્ણ, નૃપ, હસ્તા હો.
યનિ તેમ, અને સૈન્યના મધ્યમાં, તે જો-
ડીને એમ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

અશોચ્યને શોચેછ તું, બોલેછ પંડિત વાણ,
પણ પંડિત શોચે નહીં, મૃત જિવતાને
જાણ ॥ ૧૧ ॥

કદી નહીં હું એમ નહિ, આ નૃપ ને તું
તેમ, એમ હવે પછિ આપણે, નહિ હોયે
નહિ એમ ॥ ૧૨ ॥

આ વયુમાં જિવને, જશિશૂ, યુવાન.
રાવય હોય, તેમ પ્રાપ્તિ દેહ રૂપાન્યતિ,
નહીં ધીર ત્યાં મોય ॥ ૧૩ ॥

શીત ઉષ્ણ મુખ દુઃખને, વૃત્તિસ્પર્શ દે-
નાર, આવે, જાય, અનિત્ય તે, સાંખી
હો તું સાર ॥ ૧૪ ॥

મુખ દુખ સમ ગણનાર જે, ધીર યુરુષને
એહ, કરે નહીં નરવર વ્યથા, પામે
આશ્વજ તોહ ॥ ૧૫ ॥

૧ મારી ઇન્દ્રિય. ૨ શોષણ કરનાર. ૩ મુઝો. ૪ રાજ. ધૃતરાષ્ટ્રનું સંબોધન છે. ૫ શોચ.
ન કરવા લાયક. ૬ શરીર. ૭ શિશુવય—બાલ્યાવસ્થા. ૮ યુવા વય—યુવાન અવસ્થા. ૯ જરાવય-
વયુષ્ય. ૧૦ ખીન. ૧૧ ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિનો વિષયની સાથે સંબંધ. ૧૨ અસ્થિર. ૧૩ સમાન.
૧૪ નરમાં શ્રેષ્ઠ. ૧૫ ખીન. ૧૬ જન્મ-મરણથી છુટી બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ.

નાસતો વિદ્યતે ભાવો નાભાવો વિદ્યતે સતઃ ।
ઉભયોરાપિ દૃષ્ટોત્તસ્ત્વનયોસ્તસ્વદર્શિભિઃ ૧૬

અવિનાશિ તુ તદ્વિદિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
વિનાશમવ્યયસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુમર્હતિ ૧૭

અંતવંત ઇમે દેહા નિત્યસ્યોક્તાઃ
શરીરિણઃ અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય
તસ્માદ્યુદ્ધચસ્વ ભારત ॥ ૧૮ ॥

ય એનં વેત્તિ હંતારં યથૈનં મન્યતે હતમ્ ।
ઉભૌ તૌ નવિજાનીતોનાયં હંતિ ન હન્યતે ૧૯

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિ-
ન્માયં ભૂત્ત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥

વેદાવિનાશિનં નિત્યં ય એનમજમ-
વ્યયમ્ । કથં સ પુરુષઃ પાર્થ કં
ગતયાતિ હંતિ કમ્ ॥ ૨૧ ॥

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય
નવાનિ શૃક્ષાતિ નરોઽપરાણિ ।
તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-
નિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૨૨ ॥

નૈનં છિદંતિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ ।
ન ચૈનં શોષયતિ મારુતઃ ૨૩

૧ ભાવ ૨ અસતનો તોય નહિ, ૩ સતનો નહીં
૪ અભાવ, ૫ અવ્યયો નિર્ણય, એતથો, ૬ ત-
ત્વવિદોયે સાવ ॥ ૧૬ ॥

તે અવિનાશી જાણુ, સૌ, વ્યાપ્તું જેણું
આય, કરવા લય અવ્યય તથો, સમય
નહિ કેા થાય ॥ ૧૭ ॥

૭ અપ્રમેય અવિનાશિ નિત, આત્મા તેના
દેહ, નાશવંત કહેવાય આ, તું યુધ કર
માટેહ ॥ ૧૮ ॥

જે એને હણનાર વળિ, હણેલ માને જેહ,
તે બન્ને જાણે નહીં, હણે હણાય ન એહ ૧૯

આ જન્મતો વા મરતો નથી આ, કદી
થઈને ન બને ફરી આ, અજન્મ અજ
નિત્ય, પુરાણુ, શાશ્વત, હણે શરીરે ન હ-
ણાય આ સત્ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યય નિત્ય અનાશિ અજ, જાણે આને
જેહ, અર્જુન કેને કઈ રિતે, હણે હણાવે
તેહ ॥ ૨૧ ॥

વસ્ત્રો જુનાં મૂકિ નરોજ જેમ, બીજાં ધર
વસ્ત્ર નવીન તેમ, શરીર જુનાં ત્યજિ છુટ
એહ, બીજાં ધરે દેહ નવીન જેહ ॥ ૨૨ ॥

છેદે એને શસ્ત્ર નહિ, અગ્નિ નહિ બાળેહ,
વાયુ તો શોષે નહીં, જળ પણ નહિ સા-
હેહ ॥ ૨૩ ॥

૧ ત્રણે કાળમાં હોવાપણું. ૨ જગદાદિ પ્રપંચ. ૩ આત્મા. ૪ નાશ. ૫ આત્મતત્ત્વને જાણુ-
નાર. ૬ નાશરહિત. ૭ વેદાંતમાં કહેવાં પ્રત્યક્ષાદિ ૭ પ્રમાણુ કરીને પણ પ્રમાણુ કરવાને અસમ્ભવ.
૮ જન્મરહિત.

અવ્યક્તોઽયમદાશીયમકૈષોશોણ્ય
 ઇવ ચ । નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુર-
 ચલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અવ્યક્તોઽયમચિંત્ય લલ્લદિ કાર્યોઽયમુચ્યતે
 તસ્માદેવં વિદિત્વૈનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ૨૫
 અથ ચૈતં નિત્યજાતં નિત્યં વા મન્યસે મૃતમ્
 તથાપિ ત્વં મહાબાહો નૈનં શોચિતુમર્હસિ ૨૬
 જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુર્ધ્રુવં જન્મ મૃતસ્ય ચા
 તસ્માદપરિહાર્યેઽર્થે ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ૨૭

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિભારત
 અવ્યક્તાનિધનાન્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ૨૮

આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેન-
 માશ્ચર્યવદ્વદાતિ તથૈવ ચાન્યઃ ।
 આશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ ગૃણોતિ
 શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૯ ॥

દેહી લલ્લલ્લધ્યોયં દેહે સર્વસ્ય
 ભારત । તસ્માત્સર્વાણિ ભૂતાનિ
 ન ત્વં શોચિતુમર્હસિ ॥ ૩૦ ॥

સ્વધર્મમપિ ચાવેક્ષ્ય ન વિકંપિતુમ-
 ર્હસિ । ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયોન્યંત્સ-
 ત્રિયસ્ય ન વિદ્યતે ॥ ૩૧ ॥

દૃષ્ટ્વા ચોપપન્નં સ્વર્ગદ્વારમપાદૃતમ્ ।
 સુાવિનઃક્ષત્રિયાઃપાર્થલભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્ ૩૨

એજ ૧અદાહ્ય ૨અશોણ્ય વણિ, ૩સ્થાણુ ને
 ૪અકલેદ્ય નિત્ય, ૫સર્વગત અચલ છે, એ
 ૬સનાતન ૭અછેદ્ય ॥ ૨૪ ॥

વણિ અવ્યક્ત અચિંત્ય એ, ૧૦અવિકાર્યજ
 કહેવાય, એવું બાણી, શોચ તું કરવા યોગ્ય
 ન થાય ॥ ૨૫ ॥

જે એને નિત જન્મતો, મરતો માને તોય,
 મહાબાહુએશોચતું, કરવા યોગ્ય ન હોય. ૨૬
 મરણ અચિત જન્મેલને, મૃતને જન્મ અ-
 ચિત, ન ટળે એમાં શોચ તું, કરવા નહિજ
 ઉચિત ॥ ૨૭ ॥

૧૧અવ્યક્તાદી ૧૨ભૂતછે, ૧૩વ્યક્ત ૧૪મધ્યમાં
 બાણ, અંતે પણ અવ્યક્ત છે, દુખ તેમાં શું
 માન ॥ ૨૮ ॥

આશ્ચર્યવત્ કોઈ ભુવેજ એને, આશ્ચર્યવત્
 તેમજ કો કેહેને, આશ્ચર્યવત્ કોઈ શુણેજ
 એને, બાણે વળી નહિ શુણિ કોઈ તેને. ૨૯

આત્મા નિત્ય ૧૫અવધ્યએ, સર્વ ક્રિયે વધ
 દેહ, માટે સઉનો શોચ તું, કરવા યોગ્ય
 ન એહ ॥ ૩૦ ॥

સ્વધર્મને પણ જોઈને, તું ન કંપવા ભેગ,
 ક્ષત્રીને યુધથી બિન્ને, નથી શ્રેયનો યોગ. ૩૧

દૈવેચ્છાથી પ્રાપ્ત વણિ, સ્વર્ગ દ્વારરૂપ એહ,
 યુધને પામે ક્ષત્રિયો, સુખિયા હોયે જેહરર

૧ કહન થવા અશક્ય. ૨ શોષણ થવા અશક્ય. ૩ એકજ રૂપે રહેનાર. ૪ પીડા કરવા અશક્ય. ૫ સર્વવ્યાપક. ૬ પુરાણ. ૭ હેદવા અશક્ય. ૮ ચક્ષુઆદિ ઇન્દ્રિયોથી જણાય નહિ એવો. ૯ મનથી પણ ચિંતવા અશક્ય. ૧૦ વિકાર કરવા અશક્ય. ૧૧ નથી જણાતી માટે અવ્યક્ત એટલે પ્રકૃતિ છે આદિ જેને એવા. ૧૨ શરીર. ૧૩ જણાય એવા. ૧૪ સ્થિતિ કાળમાં. ૧૫ વધ કરવા અશક્ય.

અથ ચેન્વામિમં ધર્મ્યં સંગ્રામં ન કરિ-
પ્યસિ । તતઃસ્વધર્મ કીર્તિં ચ હિત્વા
પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ ૩૩ ॥

અકીર્તિં ચાપિ ભૂતાનિ કથયિષ્યંતિ
તેઽવ્યયામ્ । સંભાવિતસ્ય ચાકી-
ર્તિર્મરણાદતિરિચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

મયાદ્રણાદુપરતં મંસ્યંતે ત્વાં મહાર-
થાઃ । યેષાં ચ ત્વં बहुमतो. મૂત્વા
યાસ્યસિ લાઘવમ્ ॥ ૩૫ ॥

અવાચ્યવાદાંશ્ચ बहुन्नादिप्यन्ति तवाहिताः
निंदंतस्तवसामर्थ्यं ततो दुःखःतरंतु किम् ३६
હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા
મોક્ષ્યસે મહીમ્ । તસ્માદુત્તિष्ठ कौतये
યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवंपापमवाप्स्यसि ३८

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे
त्विमां शृणु । बुद्ध्या युक्तो यया
पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ૩૯ ॥

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्ययायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्य-
वसायिनाम् ॥ ૪૧ ॥

થામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપ-
શ્ચિતં । વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદ-
સ્તીતિ વાદિનઃ ॥ ૪૨ ॥

હવે ધર્મરૂપ યુદ્ધ આ, જો તું નહીં કરીશ,
તો પછિ સ્વંધર્મ કીર્તિને, જોઈ પાપ
પામીશ ॥ ૩૩ ॥

તુજઅવ્યય અપકીર્તિને, ગાશે લોક હુમેશ,
અપયશ, બહુમાનેલને, મરણુથકીવીશેષ ૩૪

મહારથિ તુજને માનશે, ભયથી રણુનિ-
વૃત્ત, જેમાં બહુમત થઈ હવે, લઘુતા પા-
મિશ સત્ત ॥ ૩૫ ॥

અવાચ્ય કહેશે બહુ વચન, તુજ શત્રુ વ-
ણુળીક, સામર્થ્યજ તુજ નિંદતાં, શું હુખ
તેથી અધીક ॥ ૩૬ ॥

પામીશ સ્વર્ગ હણાઈને, ભોગવીશ રમહિ
જીતિ, માટે અર્જુન ઉઠ તું, કરિ નિશ્ચય
યુધ રીતિ ॥ ૩૭ ॥

સુખ દુખ જય ને અજય વળિ, લાભ
અલાભજ જેહ, સમ ગણિ કર યુધ તું પછી,
પાપ ન પામીશ એહ ॥ ૩૮ ॥

એ બુદ્ધી કહિ આંખ્યમાં શુણુ યોગે આ
બુક્ત, થઈશ, જેણે યુક્ત તું, કર્મ બંધથી
મુક્ત ॥ ૩૯ ॥

એમાં નહિ આરંભને, નાશ પાપ નહિ
સાર, તારે મોટા ભય થકી, એનો સ્વ-
લપાચાર ॥ ૪૦ ॥

નિશ્ચયવાળી એક છે, એમાં બુદ્ધી સાર,
નિશ્ચય વિનાના જનતણિ, બુદ્ધીયોનો નહિ
પાર ॥ ૪૧ ॥

જે આ પુષ્પિતવાણીને, અવિવેકી કહે
સાર, અર્થવાદત, એજ છે, નથી અન્ય,
વદનાર ॥ ૪૨ ॥

૧ નહિ કહેવાય એવા, ૨ પૃથ્વી. ૩ કપિલ મહામુનિએ પ્રતિપાદન કરેલ શાસ્ત્ર. ૪ મહામુનિ પતંજલિએ પ્રતિપાદન કરેલ શાસ્ત્ર. ૫ કર્મકાંડ પ્રતિપાદક શ્રુતિ. ૬ ફલને કહેનારી શ્રુતિઓમાં અશક્ત.

કામાત્માનઃ સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ક્રિયાવિશેષવૃત્તાં ભોગૈશ્વર્યગતિં પ્રતિ ૪૩

ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાપદ્મત્તે-
તસામ્ । વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિઃ
સમાધૌ ન વિધીયતે ॥ ૪૪ ॥

ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદા નિસ્તૈગુણ્યો
ભવાર્જુન । નિર્વૈદ્યો નિત્યસત્ત્વસ્થો
નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન્ ॥ ૪૫

યાવાનર્થ ઉદપાને સર્વતઃ સંપ્લુતોદકે ।
તાવાન્સર્વેષુવેદેષુ બ્રાહ્મણસ્ય વિજાનતઃ ૪૬

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।
મા કર્મફલહેતુર્મૂર્ખાતે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ૪૭

યોગસ્થઃ કુરુ કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
ધનંજય । સિદ્ધચસિદ્ધયોઃ સમો
ભૂત્વા સમત્વં યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥

દૂરેણ હવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।
બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ૪૯

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉમે સુકૃતદુષ્કૃતે । તસ્મા-
દ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ૫૦

કર્મજં બુદ્ધિયુક્તા હિ ફલં ત્યક્ત્વા
મનીષિણઃ । જન્મબંધાવિનિર્મુક્તાઃ પદં
ગચ્છંત્યનામયમ્ ॥ ૫૧ ॥

૧સ્વર્ગઈષ્ટ, ને રક્ષામી તે, ૩ફળહા કોને
કેહ, સંપત્તિ લોગાર્થ બહુ, ક્રિયાવાન પણ
એહ ॥ ૪૩ ॥

તેથી ચિત્ત હરાયલા, સુખ લોગે અસકત,
સમાધિમાં નહિ તેમની, નિશ્ચય બુદ્ધી
સકત ॥ ૪૪ ॥

૧ત્રીગુણુ વિષયી વેદ છે, થા તું ત્રણે રહીત,
થઈ દ્વંદ્વ યોગક્ષેમ વિણુ, બુધ નિત 'સ-
ત્વે' સ્થીત ॥ ૪૫ ॥

જે ઉદપાને અર્થ તેં, સર્વ સરે ૧૦૮૬માંય,
તેમ સર્વ વેદો તણું, ફલ જ્ઞાનીને થાય ॥ ૪૬ ॥

તુજ અધિકારજ કર્મમાં, નહિ કદિ ફલમાં
હોય, નહિજ કર્મ ફલ ૧૧૬૯૦ થા, નહિ
અકર્મ પણ સોય ॥ ૪૭ ॥

મૂકિ સંગ, રહિ યોગમાં, પાર્થ કર્મ કર સેજ,
સિદ્ધિ અસિદ્ધિ સમ ગણી, સમપણું યોગ
કહેજ ॥ ૪૮ ॥

કર્મ, યોગથી ૧૨અધમછે, પાર્થ અતીશય સાર,
માટેથા યોગાશ્રયી, ૧૩ કૃપણો ફલ ઇછનાર. ૪૯

યોગી અહિ મૂકીજ રે, સર્વ પાપ ને પુણ્ય,
માટેતું યોગીજ થા, યોગ ૧૪કર્મને પુણ્ય. ૫૦

કર્મતણું ફલ ત્યાગિને, યોગી જ્ઞાન જવાન,
જન્મબંધથી મુક્ત થઈ, સુખપદ પામે
મહાન ॥ ૫૧ ॥

૧ સ્વર્ગજ છે ઈષ્ટ જેને. ૨ ઇચ્છાવાન. ૩ ફલ આપનારી. ૪ તત્પર. ૫ સત્વાદિ ત્રણ ગુણ. ૬ સ-
ખ-દુઃખાદિ. ૭ અપ્રાપ્તો સ્વિકાર ને પ્રાપ્તિ પરિપાત્રન. ૮ શુદ્ધ સત્ત્વગુણમાં. ૯ કૃપ વાવ, યોગ
પાણીવાળું સ્થાન. ૧૦ મોટું તળાવ. ૧૧ કારણ. ૧૨ નિકટ, હલકું. ૧૩ દીન. ૧૪ કર્મમાં કુશળતા.

યદા તે મોહકલિલં બુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ । ૧૬-પ્રવેશ્ય મોહને યદા, તરશેતુજ રધીસાર,
તદ્દા પ્રાપ્તિઃ નિર્વેદંશ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્યચ ૬૨ । ત્યારે શ્રુતશ્રોતવ્યનો, વિરાગપામિશ, ધાર.

શ્રુતિવિપ્રાતિપન્ન તે યદા સ્થાસ્યતિ
નિશ્ચલા । સમાધાવચલા બુદ્ધિસ્તદા
યોગમવાપ્સ્યસિ ॥ ૫૩ ॥

વળિ નિશ્ચલ થારો પ્યદા, બ્રમીત તુજ ધી
એહ, સમાધિમાં રહેશે અચલ, તદા યોગ
પામેહ ॥ ૫૩ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન પુછેછે.

સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા ભાષા સમાધિસ્થસ્ય
કેશવ । સ્થિતધીઃ કિં પ્રમાણેત
કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥ ૫૪ ॥

સમાધિસ્થસ્થિતપ્રજ્ઞનું, કેશવ લક્ષણ શુંજ,
તે બોલે એસેજ શું, શું તેનું કરવુંજ ॥ ૫૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રજઙ્ઘાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનો-
ગતાન્ । આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ
સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૫ ॥

સર્વમનોગતકામને, ત્યજે પાર્થજ્યારેહ, રહે
ખુશ પોતે આત્મમાં, સ્થિતપ્રજ્ઞ ત્યારેહ. ૫૫

દુઃસ્વેષ્વદ્વિમ્મમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।
વૌતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ૫૬

દુખમાં મન ઈદ્વિમ્મ નહિ, નહિ ઇચ્છા સુ-
ખમાંય, રહિત રાગ લય ક્રોધથી, સ્થિતધી
મુનિ કહેવાય ॥ ૫૬ ॥

યઃ સર્વજ્ઞાનભિસ્તેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્
નાભિનંદતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૫૭

સ્નેહ રહિત સૌમાંજ જે, શુભ અશુભ
પામીજ, કરે નહીં દ્વેષસ્તુતી, સ્થિત
બુદ્ધિ તેનીજ ॥ ૫૭ ॥

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽગાનીવ
સર્વજ્ઞઃ । ઇન્દ્રિયાણાંદ્રિયાર્થેઽભ્ય-
સ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

જ્યારે એ ખેતી લિયે, ૧૧કૂર્મ અંગવત
સાર, ૪વિષય થકી સૌ ઇન્દ્રિયો, સ્થિતધી
તેની ધાર ॥ ૫૮ ॥

વિષયા વિનિવર્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।
રસવર્જ રસોપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ૫૯

વિષય ટળેઉપવાસિને, પણુનહિ રાગ ટળેજ,
પરં પ્રદ્યને જોઈને, એને રાગ મટેજ ॥ ૫૯ ॥

યત્તતો હપિ કૌંતેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીની હરંતિ પ્રસર્ભ મનઃ ૬૦

પણ ઉઘોગિ વિવેકીનું, મન હુરેજ કૌંતેય,
બળે કરી તે ઇન્દ્રિયો, ૧૨ક્ષોભક કહિયે જેય ૬૦

૧ હુખે કરી પ્રવેશ થાય એવો. ૨ બુદ્ધિ. ૩ સાંભળેલું. ૪ સાંભળવાનાશક્તિ. ૫ જ્યારે. ૬ ત્યારે.
૭ સ્થિત બુદ્ધિવાળો. ૮ મનમાં રહેલા. ૯ અસ્વસ્થ. ૧૦ પ્રીતિ. ૧૧ કાચખો. ૪ શખ્દ, ૨૫શી, ૩૫, ૨૬
અને ગંધ, એ પાંચ વિષયો કહેવાય છે. ૧૨ ક્ષોભ કરનારી.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ । તે સૌ વશ કરિને રહે, મત્પર યોગી સાર,
વશેહિ યસ્યેંદ્રિયાણિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ૬૧ । જેને વશ છે ઇન્દ્રિયો, તેની સ્થિત ધી ધાર. ૬૧

ધ્યાયતો વિષયાન્પુંસઃ સંગસ્તે-
ષૂપજાયતે । સંગાત્સંજાયતે કામઃ
કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥ ૬૨ ॥

વિષય ધ્યાન કરનારનો, તેમાં સંગજ થાય,
સંગે કામજ થાય છે, કામે ક્રોધ કરાય ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિ-
વિભ્રમઃ । સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાશો બુ-
દ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ ૬૩ ॥

ક્રોધે મોહજ થાય છે, સ્મૃતિ રવિભ્રમ મોહ-
થીજ, બુદ્ધિનાશ સ્મૃતિનાશથી, થાય નાશ
તેથીજ ॥ ૬૩ ॥

રાગદ્વેષાવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિંદ્રિયૈશ્ચરન્ આ-
ત્મવશ્યૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ૬૪

રાગ દ્વેષ વિણ વશ વળી, ઇંદ્રિય, તેણે સાર,
ભોગવતાં વિષયીજ પણ, થાય શાંત મુનિ
ધાર ॥ ૬ ૬૪ ॥

પ્રસાદે સર્વદુઃસ્વાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।
પ્રસન્નચેતસો હ્યાશુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥ ૬૫ ॥

શાંતીથી એનાજ સૌ, દુઃખ નાશ થઈ જા-
ય, પ્રસન્ન ચીતવાલાજની, સ્થિર મતિ ત-
રતજ થાય ॥ ૬૫ ॥

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય
ભાવના । ન ચાભાવયતઃ શાંતિર-
શાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૬ ॥

ન આત્મબુદ્ધિ અયોગિને, નહીં ધ્યાન પણ
તેમ, અધ્યાનીને શાંતિ નહિ, અશાંતને
સુખ કેમ ॥ ૬૬ ॥

ઇંદ્રિયાણાં હિ ચરતાં યન્મનોઽનુવિધીયતે ।
તદસ્ય હરાતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ૬૭

મન ઇંદ્રિયોભાંયથી, જેની પાછળ જાય, હરે
મતી તે એનિ જેમ, વાયુ નાવ જલ-
ભાંય ॥ ૬૭ ॥

તસ્માદ્યસ્ય મહાબાહો નિશ્ચીતાનિ
સર્વશઃ । ઇંદ્રિયાર્ણીંદ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય
પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૬૮ ॥

માટે નિવૃત્ત વિષય થકી, ઇંદ્રિય સૌ જે
નીજ, મહાબાહો તું જાણજે, સ્થિર બુદ્ધિ
તેનીજ ॥ ૬૮ ॥

યાનિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ
સંયમી । યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા
નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ ૬૯ ॥

જાગે મુનિ તે ઝરાત્રિમાં, સર્વ જાગૃતની જે-
હ, જાગે જેમાં પ્રાણિયો, ઝરાત્રિ મુનીની
તેહ ॥ ૬૯ ॥

આર્યમાનમચ્છપ્રતિષ્ઠ

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામાયં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમામોતિ ન કામકામી ॥૭૦॥

મર્યાદિ ને પૂર્ણ સમુદ્રમાં જેમ, સમાય

પાણી નદિયો તણાં તેમ, જેમાં બધી જાય

ધરણ સમાઈ, તે શાંતિ પામે નહિ કામી

ભાઈ ॥ ૭૦ ॥

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્પુમાંશ્વરંતિ

નિઃસ્પૃહઃ । નિર્મમો નિરંહકારઃ સ

શાંતિમાધિગચ્છતિ ॥ ૭૧ ॥

બધિ ધરણને મૂકિને, નિસ્પૃહ થઈ જે

રેહ, નિર્મમ અનિરહંકાર તો, શાંતિ પામે

તેહ ॥ ૭૧ ॥

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य

विमुह्यति । स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि

ब्रह्म निर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

એ જબ્રાહ્મી સ્થિતિ પાર્થ છે, મોહ્ય નએને

પામિ, અંતે પણ એમાં રહી, પામે મોક્ષ

અઠામિ ॥ ૭૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मवेद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयोध्या यः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दना
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमामुयाम् २

श्रीभगवानुवाच ॥

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता
मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानं
कर्मयोगेन યૌગિનામ્ ॥ ૩ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कર્મ્યं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४

न हि કશ્ચિત્ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્ ।
કાર્યતે હવશઃ કર્મ સર્વૈઃ પ્રકૃતિજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૫ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा
स्मरन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा
मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

યાસ્ત્વિદ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેઽર્જુન ।
કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ૭

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च तेन प्रसिद्ध्येदकर्मणः ८

અરજુન પૂછે છે.

જ્ઞાન, કર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, માનાછો નો એમ,
તો હરિ બોડાછો મને, ઘોર કર્મમાં કેમા ॥ ૧ ॥

મિશ્રિત વાક્યે મુજમતી, ભ્રમાવોછ ૧વા-
ળુંય, એક સ્વદો નિશ્ચય કરી, પામું જેણે
શ્રેય ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે.

અપાપ, પ્રથમ આ લોકમાં, નિષ્ઠા કહિ
બે મેંજ, ૩સાંખ્યોને જ્ઞાને કરી, યોગીને
કર્મેજ ॥ ૩ ॥

કર્મના ૪અનારંભથી, નર પામે નહિ જ્ઞાન,
તેમ માત્ર ૫સંન્યાસથી, મોક્ષ ન પામે
બાણુ ॥ ૪ ॥

વિના કર્મ ક્ષણ એક પણ, નહિ કદિ કોઈ
રહેજ, સ્વાભાવિક ગુણથી ૬અવશ, થઈ સૌ
કર્મ કરેજ ॥ ૫ ॥

૭કર્મેન્દ્રિયને વશ કરી, વિષયોને મનમાય,
કરી યાદ રહે મૂઢ જે, દંભી તે કહેવાય ॥ ૬ ॥

પણ મનથી ૮જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કરી વશ અસક્ત
જેહ, કર્મેન્દ્રિયથી આચરે, કર્મ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૭ ॥

કર્મ અકર્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તું કર કર્મ હમેશ,
તુજ શરીર નિર્વાહ પણ, નહી અકર્મથી
લેશ ॥ ૮ ॥

૧ વૃષ્ણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા. ૨ કહો. ૩ સાંખ્યશાસ્ત્ર બાણુ ૧૨. ૪ આરંભ ન કરવો તે. ૫ ત્યાગ ૬ પોતાને વશ નહિ. ૭ વાણી, હાથ, પગ, ગુદ તથા ઐયુર્નદ્રિય, એ પાંચ કર્મેન્દ્રિય કહેવાયછે. ૮ જ્ઞાન, આમી, આંખ, શ્રવણ, અને નાક, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાયછે.

યજ્ઞાર્થાત્કર્મણોન્યત્ર લોકોર્યં કર્મબંધનઃ।
તદર્થં કર્મ કૌતેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥૯॥

સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ।
અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષવોસ્ત્વિષ્ટકામધુક્ ૧૦

દેવાન્ભાવયતાનેન તે દેવા ભાવયંતુ વઃ।
પરસ્પરં ભાવયંતઃ શ્રેયઃ પરમવાપ્સ્યથ ૧૧

ઈષ્ટાન્ભોગાન્હિ વો દેવા દાસ્યંતે યજ્ઞભાવિતાઃ।
તૈર્દત્તાનપ્રદાયૈશ્ચો યો યુક્તે સ્તેન એવ સઃ ૧૨

યજ્ઞશિષ્ટાશિનઃ સંતો મુચ્યંતે સર્વકલ્લિષ્ઠૈઃ।
યુજંતે તે ત્વઘંપાપા યે પચંત્યાત્મકારણાત્ ૧૩

અન્નાદ્ભવંતિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્નસંભવઃ।
યજ્ઞાદ્ભવતિ પર્જન્યો યજ્ઞઃ કર્મસમુદ્ભવઃ ૧૪

કર્મ બ્રહ્મોદ્ભવં વિદ્ધિ બ્રહ્માક્ષરસમુદ્ભવમ્।
તસ્માત્સર્વગતં બ્રહ્મ નિત્યં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ૧૫

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः। अ-
षायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह रुश्चन।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्शव्यपाश्रयः ૧૮

તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર।
અસક્તો યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પૂરુષઃ ૧૯

છે અંધન આ લોકને, કર્મ યજ્ઞ સ્ત્રીવાય,
તે અર્થે કર કર્મ તું, જેમ સંગ વિણ
થાય ॥ ૯ ॥

કહ્યું સયજ પ્રજા સૃષ્ટિ, પ્રજાએ સૌ પહેલ,
આણે પામે વૃદ્ધિ એ, હો તમ કળદા
સહેલ ॥ ૧૦ ॥

આથિ વધારો દેવને, તમને તે નિરધાર,
એમ પરસ્પર પોષતાં, શ્રેય પામશે સાર ૧૧

યજ્ઞે ભાવિત દેવ એ, દેશે તમ ઇચ્છીત,
પ્રાપ્ત એથિ એને ન દઈ, ખાય ચોર અ-
ચ્છીત ॥ ૧૨ ॥

યજ્ઞ શિષ્ટ ખાનાર, સૌ પાપોથી મૂકાય,
રાંધે પોતા માટે તે, પાપી પાપજ-
ખાય ॥ ૧૩ ॥

થાય અન્નથી પ્રાણિયો, વર્ષાદેં તો અન્ન,
ચજ્ઞે વર્ષા કર્મથી, યજ્ઞ થાય ઉત્પન્ન ॥ ૧૪ ॥

કર્મ વેદથી થાય છે, વેદ અક્ષરથી બાણ, માટે
વ્યાપક પ્રજા તું, નિત્ય યજ્ઞમાં માન ॥ ૧૫ ॥

એમ વર્તાતા ચક્રને, અનૂસરે નહિ જેહ, રમે
ઇંદ્રિયે પાપિ તે, વૃથા પાર્થ જીવેહ ॥ ૧૬ ॥

પણ જે હોયે આત્મરત, આત્મતૃપ્ત પણ
સોય, આત્મામાં સંતુષ્ટ તો, તેને કર્મ ન
હોય ॥ ૧૭ ॥

તેને કર્મ અકર્મથી, પુણ્ય પાપ નહિ આહિ,
મોક્ષર્થે સૌમાં નહીં, તેને આશ્રય કાંઈ. ૧૮

માટે નિત્ય અસકત રહિ, કાર્ય કર્મ કર
સાર, કરતાં કર્મ અસકત નર, પામે મો-
ક્ષજ ધાર ॥ ૧૯ ॥

૧ શેષ. ૨ વજ્રમાં આપેલી આહુતિ સૂર્યને પહોંચે છે ને સૂર્યથી વર્ષાદ થાય છે એમ શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. ૩ બ્રહ્મ. ૪ આત્મામાંજ પ્રીતિપાળે.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ ।
લોકસંસારમિવાપિ સંપદયન્કર્તુમર્હસિ ॥૨૦॥

કર્મથીજ જ્ઞાની થયા, જનકાદી જે રાય,
લોકાર્થે ભેતાંજ તું, કરવાં યોગ્યજ થાયા ॥૨૦॥

યદાચરાતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ ।
સ યત્પ્રમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥૨૧॥

શ્રેષ્ઠ લોક જે આચરે, જન બીજા પણ
તેજ, પ્રમાણ પણ તે જે કરે, કરે લોક
પણ એજ ॥ ૨૧ ॥

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિષુ લોકેષુ કિંચન ।
નાનવાત્મવાત્મવ્યં વર્તેત્ત એવ ચ કર્મણિ ॥૨૨॥

પાર્થ નથી ત્રણ લોકમાં, મુજને કૈં ક-
ર્તવ્ય, તોપણ વત્તું કર્મમાં, નહિ ભેડે આ-
ત્મવ્ય ॥ ૨૨ ॥

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતંદ્રિતઃ ।
મમ વર્તમાનુવર્તેતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૨૩

કદિ વત્તું નહિ કર્મમાં, સાવધાન હું સાર,
તો વર્તે મુજ રીત સૌ, મનુષ્ય સર્વ પ્ર-
કાર ॥ ૨૩ ॥

હત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં
કર્મ ચેદહમ્ । સંકરસ્યં ચ કર્તા
સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૪ ॥

ભે હું કર્મ કરું નહીં, થાય લોક આ બ્રહ્મ,
હું સંકર કર્તા બનું, પ્રજા કરું આ નષ્ટ ૨૪

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસૌ યથા કુર્વંતિ ભારતા
કુર્યાદ્વિદ્વાંસ્તથાસક્તાશ્ચીર્ષુર્લોકસંગ્રહમ્ ૨૫

અસ, કર્મમાં સકત થઈ, કરેછ કર્મો જેમ,
લોકાર્થેજ અસંગિ બનિ, કરે જ્ઞાનિ પણ
તેમ ॥ ૨૫ ॥

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસં-
ગિનામ્ । જોષયેત્સર્વકર્માણિ
વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥ ૨૬ ॥

કરાવેજ સૌ કર્મ નહિ ભેદ બુદ્ધિ, ધાર,
કર્મસંગિઅજ્ઞાની, યુક્તઆચરી સાર. ૨૬

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ૨૭

કરાય સૌ, ઇન્દ્રિય વડે, કર્મો અર્જુન જેહ,
કર્તા તેનો હું જઇમ, વિમૂઢ માની લેહ. ૨૭

તત્ત્વવિત્તુ મહાબાહો રણકર્મવિભાગયોઃ ।
ગુણા ગુણેષુ વર્તેત્ત ઇતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥૨૮॥

પણ ગુણ કર્મથી આત્માને, ભિન્નજ બાણે
જેહ, ઇન્દ્રિય વત્તે વિષયમાં, માનિ અકર્તા
રેહ ॥ ૨૮ ॥

પ્રકૃતૈર્ગુણસમૂહાઃ સજ્જંતે ગુણકર્મસુ । તાનકૃ-
ત્સાવિદો મંદાન્કૃત્સાવિન્ન વિચાલયેત્ ૨૯

સજ્જ થાય ગુણકર્મમાં, પ્રકૃતીગુણથી
અસ, તે અજ્ઞાની મંદને, ભેદે નહિ સર્વશ. ૨૯

મયિ સર્વાણિ કર્માણિ સંન્યસ્યાધ્યા-
ત્મચેતસા । નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા
યુદ્ધયસ્વ વિગતજ્વરઃ ॥ ૩૦ ॥

યે મે મતામિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવાઃ ।
શ્રદ્ધાવંતોનમ્ન્યંતો મુચ્યંતે તેઽપિ કર્મભિઃ ૩૧
યે ત્વેતદમ્યમ્ન્યંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે
મતમ્ । સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાંસ્તાન્વિદ્ધિ
નષ્ટાનચેતસઃ ॥ ૩૨ ॥

સદૃશં ચેષ્ટે સ્વસ્યાઃ પ્રકૃતેર્જ્ઞાનવાનાપિ । પ્રકૃ-
તિં યાંતિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કારિષ્યતિ ૩૩

ઇન્દ્રિયસ્યોન્દ્રિયસ્યાર્થે રાગદ્વેષૌ વ્યવસ્થિતૌ ।
તયોર્ને વશમાગચ્છેત્તૌ હ્યસ્ય પરિપંથિનો ૩૪
શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્
સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ૩૫

અર્જુન ઉવાચ ॥

અથ કેન પ્રયુક્તોયં પાપં ચરતિ
પૂરુષઃ । આનિચ્છન્નાપિ વાપ્ર્ણેય
બલાદિન્ન નિયોજિતઃ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કામ એપ ક્રોધ એપ રજોગુણસમુદ્ભવઃ । મહા-
શનો મહાપાપ્મા વિદ્ધચેનામિહ વૈરિણમ્ ૩૭
ધૂમેનાત્રિયતે વન્ધિર્યથાઽઽર્દશીં મલેન ચ ।
યથોત્વેનાવૃતો ગર્ભસ્તથા તેનેદમાવૃતમ્ ૩૮
આવૃતં જ્ઞાનમેતેન જ્ઞાનિનો નિત્યવૈરિણા ।
કામરૂપેણ કૌભૈયદુષ્પૂરેણાનલેન ચ ॥ ૩૯ ॥

અધ્યાત્મ ચિત્ત વડે સઉ, અર્પી મુજને
કર્મ, ઇચ્છા મમતા તાપને, મૂકી કર યુધ
ધર્મ ॥ ૩૦ ॥

આ મુજ મતથી માનવો, સદાય વર્તે જેહ,
અનિદતાં રાખી શ્રદ્ધા, છૂટે કર્મથિ તેહ ૩૧

પણ જે આને નિદતાં, વર્તે નહિ મુજ રીત,
તે મૂઢાને જાણુ તું, નષ્ટ વિવેક રહીત ૩૨

પ્રકૃતીને સૌ અનુસરે, કરશે અનિગ્રહ કેમ,
પ્રકૃતી સરખું આચરે, જ્ઞાનવાન પણ એમ. ૩૩

ઇન્દ્રિયના, વિષયો વિશે, રાગ દ્વેષ જે જેહ,
તેને વશ થાવું નહીં, શત્રુ ઈએના તેહ. ૩૪

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેય વિશુણુ નિજ
ધર્મ, સ્વધર્મમાં મરવું ભલું, ભય આપે
પર ધર્મ ॥ ૩૫ ॥

અરજુન પૂછેછે.

પણ બળથી ચોળેલ વત, કૃષ્ણ, ન મરેછે
તોય, પુરૂષ આચરે પાપ, એ કેણે પ્રેરિત
હોય ॥ ૩૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

રજો ગૂણથી થાય, એ કામ, ક્રોધ પણ એ-
જ, મહા પાપિ બહુ અહારિ, અહિં, જાણુ
શત્રુ એનેજ ॥ ૩૭ ॥

છાદિત અગ્નિ ધૂમથિ, વદર્પણ મલથી જેમ,
ગર્ભ જરાપૂર્યે કરી, જ્ઞાનજ તેણે એમ. ૩૮

નિત્ય વૈરિ એ જ્ઞાનિનો, કામરૂપ હુપૂર્ણ,
અગ્ની, તેણે ઢાંકિયું, જ્ઞાન પાર્થ સપૂર્ણ. ૩૯

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते । એને, મનમતિ ઇન્દ્રિયો, આશ્રય, તેણે સાર,
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ४० . કરે જીવને મોહ એ, ઢાંકિ જ્ઞાન નિર-
धार ॥ ૪૦ ॥

तस्माच्चार्मिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ । પાપ્માનં પ્રજહિ હોનં
ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥ માટે ઇન્દ્રિયને પ્રથમ, વશ કરિ એને મૂક,
ટળે જ્ઞાન રવિજ્ઞાન, એ પાપીથીજ એ-
ચૂક ॥ ૪૧ ॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः । વિષય થકી અપર ઇન્દ્રિયો, છે પર તેથી
मनस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ મન, મનથી પર બુદ્ધીજ છે, પર તેથી
आत्मन ॥ ૪૨ ॥ આત્મન ॥ ૪૨ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना । એમ જાણિ પર, બુદ્ધિથી, કરિ મન ધીયે
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३ સ્થીર, જીત દૂરાસદ શત્રુ એ, કામરૂપ
रजुधीर ॥ ૪૩ ॥ રજુધીર ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् । वि-
वस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः
पुरातनः । भक्तोऽसि मे सखा चेति
रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुनउवाच ॥

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्स्य परंतप ॥ ५ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामी-
श्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय
संभवाभ्यात्ममायया ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भव-
ति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य
तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

श्रीभगवान् कहेछे.

कहेछा सूर्यने योग आ, अत्रय, में निरधार,
सूर्ये मनुने तेमछे, धक्ष्वाकूने सार ॥ १ ॥

राजर्षीं ज्ञाछेछ, धर्म, प्राप्त परंपर जेछ,
महुत कागना अंतरे, नाश थयोछे जेछ ॥ २ ॥

तेज पुरातन योग आ, रहस्य ने उत्त-
म, कहेछा तने में आज, तुं, लक्ष्म सख ।
रहस्य ॥ ३ ॥

अर्जुन पुछेछे.

जन्म आपनो आ समय, सूर्य तछो तो
पछेछ, हुं जे ज्ञाछुं केम, जे, आपे प्र-
थम कहेछ ॥ ४ ॥

श्रीभगवान् कहेछे.

थया जन्म मुज गहुं वणी, तारा पछु
कौंतेय, ज्ञाछुं हुं ते सर्वने, तुं ज्ञाछुं नहि
जेय ॥ ५ ॥

अज, अविनाशी, धर्म हुं, भूतोना, पछु
सार, स्वीकारी निज प्रकृति लो, धर्मछाये
अवतार ॥ ६ ॥

थायज हुनी धर्मनी, न्यारे लारत वीर,
वृद्धी थाय अधर्मनी, त्यारे धर्म शरीर ॥ ७ ॥

करवा रक्षा साधुनी, पापीयोने हार, धर्म
स्थापवा हुं धर्म, युग युगमां अवतार ॥ ८ ॥

જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિં તત્ત્વતઃ ।
ત્યક્ત્વા દેહં પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન ૯

જાણે તત્ત્વથિ દિવ્ય મુજ, જન્મ કર્મ ઇમ
જેહ, દેહ તણ પામે મને, નહિ ફરિ જન્મે
તેહ ॥ ૯ ॥

વીતરાગભયક્રોધા મન્મયા મામુપાશ્રિતાઃ ।
બહવો જ્ઞાનતપસા પૂતા મદ્ભાવમાગતાઃ ॥ ૧૦

મૂકિ રાગ ભય ક્રોધને, મુજ આશ્રિતં મુ-
જબુદ્ધ, બહુ પામ્યા મુજ ભાવને, જ્ઞાન તપે
થઇ શુદ્ધ ॥ ૧૦ ॥

યે યથા માં પ્રપદ્યંતે તાંસ્તથૈવ ભજામ્યહમ્ ।
મમ વર્તમાનુવર્ત્તંતે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ૧૧

જેમ નરો મુજને ભજે, તેમ ભજુ' હું સાર,
પાર્થ ભજેસૌ માનવો, મુજને સર્વ પ્રકાર. ૧૧

કાંક્ષંતઃ કર્મણાં સિદ્ધિં યજંત ઇહ
દેવતાઃ । ક્ષિપ્રં હિ માનુષે લોકે
સિદ્ધિર્ભવતિ કર્મજા ॥ ૧૨ ॥

અહીંજ દેવોને ભજે, કર્મસિદ્ધિ ઇચ્છનાર,
થાય પાર્થ આ લોકમાં, કર્મસિદ્ધ તત્કાળ. ૧૨

ચાતુર્વર્ણ્યં મયા સૃષ્ટં ગુણકર્મવિભાગશઃ ।
તસ્ય કર્તારમપિ માં વિદ્વચ્ચ કર્તારમવ્યયમ્ ૧૩

શુણુ કર્મોના ભેદથી, સૃષ્ટી જાત મેં ચાર,
કર્તા તેનો પણ મને, અકર્તા અવ્યય ધાર. ૧૩

ન માં કર્માણિ લિપંતિ ન મે કર્મફલે
સ્પૃહા । ઇતિ માં યોઽભિજાનાતિ
કર્મભિર્ન સ વદ્ધચતે ॥ ૧૪ ॥

કર્મ મને લેપે નહીં, નહિ ઇચ્છા ફલમાંય,
જાણે મુજને એ રિતે, નહિ કર્મે બંધાય. ૧૪

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र
मोहिताः । तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि
यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

કર્મો પૂર્વ રમુક્ષુયે', કર્મો જાણી એમ, માટે
તું પણ પૂર્વથી, થતાં કર્મ કર તેમ ॥ ૧૫ ॥
શું અકર્મને કર્મ છે, કવિ પણ એમાં મોય,
તુજને કોં તે કર્મ, જે, જાણિ અશુભને
ખોય ॥ ૧૬ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७

અકર્મ તથા ઋવીકર્મનું, તત્ત્વ જાણવા યો-
ગ્ય, અકર્મનું પણ એમ, એ, કર્મગતિ
ફટુએધ્ય ॥ ૧૭ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्माणि च कर्म यः । स
बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

જે અકર્મ તો કર્મમાં, કર્મ અકર્મમાં જોય,
શ્રેષ્ઠ યોગિ તે લોકમાં, સર્વ કર્મકૃત હોય. ૧૮

૧ મારા આત્મસ્વરૂપમાંજ પુદ્ધિ રાખનાર. ૨ મોક્ષની ઇચ્છાવાળા. ૩ શાસ્ત્રે કહેલ કર્મ.
૪ શાસ્ત્રે નિષેધ કરેલ કર્મ. ૫ કર્મ ન કરવાપણું. ૬ દુઃખે ફરી જણાય એવી. ૭ બંધન. ૮ કર્મકરનાર.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંતુલ્યાર્જતાઃ ।
જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃપંડિતં બુધાઃ ॥૧૯॥

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો
નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યાભિપ્રવૃત્તોઽપિ
નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૨૦ ॥

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસં-
ર્વપરિગ્રહઃ । શારીરં કેવલં કર્મ
કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૨૧ ॥

યદૃચ્છાલાભસંતુષ્ટો દ્વંદ્વાતીતો વિ-
મત્સરઃ । સમઃ સિદ્ધાંવસિદ્ધૌ
ચ કૃત્વાપિ ન નિબદ્ધયતે ॥ ૨૨ ॥

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતચેતસઃ ।
યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥૨૩॥

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મણા હુતમ્ ।
બ્રહ્મૈવ તેન ગંતવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥૨૪॥

દૈષમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે ।
બ્રહ્માગ્નાવપરે યજ્ઞં યજ્ઞેનૈવોપજુહાતિ ॥૨૫॥

શ્રોત્રાદીર્નીંદ્રિયાણ્યન્યે સંયમાગ્નિષુ
જુહાતિ । શબ્દાદીન્વિષયાનન્ય
ંદ્રિયાગ્નિષુ જુહાતિ ॥ ૨૬ ॥

સર્વાર્ણીંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે ।
આત્મસંયમયોગાગ્નૌ જુહાતિ જ્ઞાનદીપિતે ॥૨૭॥

જેના સૌ આરંભ છે, ફલ સંકલ્પ રહિત,
જ્ઞાનવડે તે શુદ્ધને, જ્ઞાની કહે પંડીતા ॥૧૯॥

મૂઢી કર્મ ફલ સંગ, વિષુ આશ્રય, તૃપ્ત હ-
મેશ, કર્મ કરે જો કે સદા, તોય કરે નહિ
લેશ ॥ ૨૦ ॥

૧૧શમન, આશા રહિત નર, મૂકિ સર્વ સં-
સાર, શરિર કર્મ કરતાંજ, નહિ પામે પાપ
લગાર ॥ ૨૧ ॥

સંતુષ્ટ દેવકૃત્ લાભધિ, વૈર દ્વંદ્વ વિષુ
જેહ, સમ વલિ સિદ્ધિ અસિદ્ધિ, તો, કરી
કર્મ છુટેહ ॥ ૨૨ ॥

જ્ઞાની, મુક્ત, અસંગિ જે, યજ્ઞ માટે કર-
નાર, કર્મ બધાં તો, તે તણાં, લય પામે
નિરધાર ॥ ૨૩ ॥

૨બ્રહ્માર્પણુ ૩બ્રહ્માગ્નિમાં, ૪હુત ૫બ્રહ્મે, ૬હ-
વિ બ્રહ્મ, ૭બ્રહ્મકર્મ ૮સમાધિયે, ૯માય તેણે
બ્રહ્મ ॥ ૨૪ ॥

કરે દૈવ યજ્ઞ વળી, કર્મયોગિ જે હોય,
બ્રહ્માગ્નિમાં યજ્ઞને, ૧૦યજ્ઞે હોમે કોય ॥૨૫॥

બીજા ૧૧સંયમ અગ્નિમાં, હોમે ૧૨શ્રોત્રા-
દીય, ૧૩ંદ્રિયાગ્નિમાં અન્ય વળિ, હોમે
૧૪શબ્દાદીય ॥ ૨૬ ॥

૧૫દ્રિ પ્રાણનાં, કર્મ સૌ, અન્યે હોમ કરા-
ય, ૧૫આત્મસંયમ અગ્નિ જે, જ્ઞાન ૧૬દીપ-
તેમાય ॥ ૨૭ ॥

૧ મન ૧૨સ્ય કરનાર. ૨ યજ્ઞ પાત્ર પણ બ્રહ્મરૂપ. ૩ અગ્નિ પણ બ્રહ્મરૂપ. ૪ હોમેણ. ૫ યજ્ઞમાનાદિ
હોમનાર પણ બ્રહ્મરૂપ. ૬ હોમ કરવાનાં અન્ન પણ બ્રહ્મરૂપ. ૭ કર્મ પણ બ્રહ્મરૂપ. ૮ ચિત્તની એ-
કાગ્રતા. ૯ ઇન્દ્રિય દેવતું બ્રહ્મ બુદ્ધિવિન્દા જેમાં યજ્ઞ થાયછે તે. ૧૦ ઉપર કહેલ બ્રહ્માર્પણાદિન્યુ-
દિયે. ૧૧ ઇન્દ્રિયનિમ્લેહ. ૧૨ જ્ઞાનેન્દ્રિય. ૧૩ ઇન્દ્રિયરૂપ અગ્નિ. ૧૪ પાંચ વિષય. ૧૫ આત્મામાં
એકાગ્રતા. ૧૬ પ્રકાશમાન.

દ્રવ્યયજ્ઞાસ્તપોયજ્ઞા યોગયજ્ઞાસ્તથાઽપરે ।

સ્વાધ્યાયજ્ઞાનયજ્ઞાશ્ચયતયઃસંશિતવ્રતાઃ૨૮.

દ્રવ્ય, યોગ, તપરૂપ વલ્લિ, યજ્ઞ કરે બહુ
જાણુ, વેદજ્ઞાન રૂપ યજ્ઞ તો, બીજા યતિ
વ્રતવાન ॥ ૨૮ ॥

અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેઽપાનં

તથાઽપરે । પ્રાણાપાનગતી રુદ્ધા

પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૨૯ ॥

વલ્લિ કેા પ્રાણુવામિયો, રૂધી ૧પ્રાણુ ૨આ-
પાન, અપાન હોમે પ્રાણુમાં, તેમ અ-
પાને પ્રાણુ ॥ ૨૯ ॥

અપરે નિયતાહારાઃ પ્રાણાન્પ્રાણેષુ જુહતિ ।

સર્વેઽપ્યેતે યજ્ઞવિદો યજ્ઞક્ષપિતકલ્મષાઃ૩૦

અનિયત અહારિ કેા પ્રાણુમાં, પ્રાણુજ હોમી
દેય, યજ્ઞ શુદ્ધ થયેલ સૌ, યજ્ઞવીરુદ્ધેએય૩૦

યજ્ઞશિષ્ઠામૃતશ્ચજો યાંતિ બ્રહ્મ

સનાતનઃ । નાયં લોકોઽસ્યયજ્ઞસ્ય

કુતોઽન્યઃ કુરુસત્તમ ॥ ૩૧ ॥

યજ્ઞશિષ્ઠ અમૃત ભુજી, પામે શાશ્વત બ્રહ્મ,
અયજ્ઞિને આ લોક મહિ, કેમ અન્ય, સ-
ત્તમ ॥ ૩૧ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो

मुखे । कर्मजान्वादि तान्सर्वानेवं

ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ૩૨ ॥

કયા વેદના મુખ વિશે, બહુ વિધ યજ્ઞો
એમ, કર્મજાનવાદિ તાન્સર્વાનેવં
તેમ ॥ ૩૨ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ઞાનયજ્ઞઃ પરંતપ ।

સર્વં કર્માશ્વિલં પાર્થ જ્ઞાને પરિસમાપ્યતે૩૩

પાર્થ દ્રવ્યમય યજ્ઞથી, જ્ઞાન યજ્ઞ વીશેષ,
સમાય સર્વે જ્ઞાનમાં, અર્જુન કર્મ અશેષ૩૩

तद्विद्धि प्राणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यांति ते જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ૩૪

કરિ સેવા ૧પ્રણિપાત વલ્લિ, પ્રશ્ન કરીને
જાણુ, તત્ત્વદર્શિ જે જ્ઞાનિ તે, કહેશે તુ-
જને જ્ઞાન ॥ ૩૪ ॥

यज्ઞાત્વા ન પુનર્મોહમેવં યાસ્ય-

સિ પાંડવ । યેન ભૂતાન્યશેષેણ

દ્રક્ષ્યસ્યાત્મન્યથો મયિ ॥ ૩૫ ॥

જે જાણી ઇમ મોહને, કરિ તું નહિ પા-
મીશ, જેણે નિજ ને મુજ વિશે, ભૂત
માત્ર દેખીશ ॥ ૩૫ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः

पापकृत्तमः । सर्वं જ્ઞાનપ્ત્વેનૈવ

वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ૩૬ ॥

જો કે પાપી સર્વથી, અધિક પાપિ હોઈ-
શ, તોય જ્ઞાનરૂપ નાવથી, પાપ સમુદ્ર
તરીશ ॥ ૩૬ ॥

૧ શરીરમાંનો પ્રાણુવાયુ. ૨ શરીરમાંનો આપાનવાયુ. ૩ નિયમસર ૪ યજ્ઞ જાણુનારા
૫ કર્મથી થનારા. ૬ દંડવત, નમસ્કાર. ૭ બ્રહ્મને જ્ઞેનારા. ૮ તારા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં. ૯ માર
આત્મસ્વરૂપમાં.

યથૈધાસિ સમિદ્ધોઽમિર્ભસ્મસાત્કુરુ-
તેર્જુન । જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ
ભસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ૩૭ ॥

બળતો અગ્ની કાષ્ટને ભસ્મ કરેછે જેમ,
સર્વ કર્મ, જ્ઞાનાગ્નિ પણ, ભસ્મ કરેછે તેમ. ૩૭

નહિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિહ
વિદ્યતે । તત્સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ
કાલેનાત્મનિ વિંદતિ ॥ ૩૮ ॥

પવિત્ર નહિ આ લોકમાં, અર્જુન જ્ઞાન-
સમાન, યોગી કાળે મેળવે, નિજમાં પોતે
જ્ઞાન ॥ ૩૮ ॥

શ્રદ્ધાવાલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતે-
દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં શાંતિમ-
ચિરેણાધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

શ્રદ્ધાલુ, વશધંદ્રિ, વળિ, તત્પર પામે જ્ઞાન
પામિ જ્ઞાન તરતજ પછી, શાંતિ પામેમહાન.

અજ્ઞશ્ચાશ્રદ્ધધાનશ્ચ સંશયાત્મા
વિનશ્યતિ । નાયં લોકોઽસ્તિ ન
પરો ન સુખં સંશયાત્મનઃ ॥ ૪૦ ॥

અજ્ઞ, અશ્રદ્ધાવાન વળિ, સંશયિ પામે
નાશ, સંશયિને આ લોક નહિ, નહિ ૩૫૨,
નહિ સુખ આશ ॥ ૪૦ ॥

યોગસંન્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।
આત્મવંતં ન કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધનંજય ૪૧

યોગે કર્મ ત્યજેલ વળિ, જ્ઞાને સંશય મુ-
ક્ત, આત્મજ્ઞાનિને કર્મ નહિ, કરે બાધ કે
ચુકત ॥ ૪૧ ॥

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિ-
નાત્મનઃ । છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમા-
તિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥ ૪૨ ॥

માટે સંશય ત્વદ્યમાં, અજ્ઞાને થાનાર,
છેલીજ્ઞાનરૂપ બળીથી, ઉઠ યોગી થા સાર. ૪૨

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मब्रह्मार्पणयोगोनाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ अथ पंचमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं
च शंससि । यच्छ्रेय एतयोरेकं
तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसक-
रावुभौ । तयोस्तु कर्मसंन्यासात्क-
र्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न
द्वेष्टि न कांक्षति । निर्द्वन्द्वो हि महा-
बाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति
न पंडिताः । एकमप्यास्थितः
सम्यग्भूयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्यो-
गैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमा-
प्नुमयोगतः । योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म
न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा
जितेंद्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा
कुर्वन्नापि न लिप्यते ॥ ७ ॥

અરજુન કહેછે,

કર્મ તથા સંન્યાસ વળિ, કહોછો તેનો યોગ,
એક કહો, એમાંયથી, જે નિશ્ચય શુભ ભોગ,

શ્રીભગવાન કહેછે,

કર્મ યોગ, સંન્યાસ, એ, છે બન્ને શુભકાર, પણ
તેમાં સંન્યાસથી, અધિક યોગ છે સારા ॥ ૨ ॥

સંન્યાસી તે બાણવો, ન ઈછે દ્વેષે જેહ, છૂટે
બંધનથી સુખે, દ્વંદ્વ વિનાનો તેહ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન, યોગને કહે બુદ્ધા, નહિ પંડિત, પણ
૧મૂર્ખ, પામે એક સુઆચરી, ફલ બેનુંજ
અમૂર્ખ ॥ ૪ ॥

પમાય ઉપદ જે જ્ઞાનિયે, યોગીયે પણ એ-
જ, જ્ઞાન, યોગને એક જે, બાણે બાણે
તેજ ॥ ૫ ॥

યોગ વિના સંન્યાસ તો, પામવાજ દુઃખ-
રૂપ, યોગયુક્ત પામે મુની, તરતજ બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ ॥ ૬ ॥

શરિર છતિ, મન શુદ્ધ કરી, યોગી, ઈન્દ્રિ-
ય છત, સર્વ તથા બનિ આત્મા, કર્તા
પણ નહિ દ્વીષ ॥ ૭ ॥

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત
તત્ત્વવિત્ । ~~દ્યુત્યુત્ત્વ~~સ્પૃશન્નિઘ્ર-
ન્નશ્નન્ગચ્છન્સ્વપન્શ્વસન્ ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્વિસૃજન્યદ્ભ્રુન્મિષન્નિમિ-
ષન્નપિ । ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તેત
હતિ ધારયન્ ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મણ્યાધાય કર્માણિ સંગં ત્યક્ત્વા
કરોતિ યઃ । લિપ્યતે ન સ પાપેન
પદ્મપત્રમિવાંભસા ॥ ૧૦ ॥

કાયેન મનસા બુદ્ધ્યા કેવલૌ રિન્દ્રી-
યૈરપિ । યોગિનઃ કર્મ કુર્વેતિ સંગં
ત્યક્ત્વાઽઽત્મશુદ્ધયે ॥ ૧૧ ॥

યુક્તઃ કર્મફલં ત્યક્ત્વા શાંતિપામોતિ
નૈષ્ઠિકીમ્ । અયુક્તઃ કામકારેણ ફલે
સક્તો નિબદ્ધયતે ॥ ૧૨ ॥

સર્વકર્માણિ મનસા સંન્યસ્યાસ્તે
સુખં વશી । નવદ્વારે પુરે દેહી નૈવ
કુર્વન્ કારયન્ ॥ ૧૩ ॥

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય
સૃજતિ પ્રભુઃ । ન કર્મફલસંયોગં
સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તતે ॥ ૧૪ ॥

નાદત્તે કસ્યાચિત્પાપં ન ચૈવ
સુકૃતં વિદ્યુઃ । અજ્ઞાનેનાવૃતં જ્ઞાનં
તેન મુહ્યંતિ જંતવઃ ॥ ૧૫ ॥

જ્ઞાનેન વુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિ-
તમાત્મનઃ । તેષામાદિત્યવજ્જ્ઞાનં
પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧૬ ॥

જોઈ, શુણી, ૧૨૫૩, સૂઘિ, વળિ, જમિ,
જઈ, સુઈ લઈ પ્રાણ, માને યોગી સ્ત,
ત્વવિત, “કે” નહિ કરે” ઇમ, જાણ ॥ ૮ ॥

૩વદી, મૂકિ, ૪અહિ, જોલિ વળિ, વીંચીને
પણ સાર, વત્તે ઇન્દ્રિય, વિષયમાં, ધારિ
એમ નિરધાર ॥ ૯ ॥

અર્પિ બ્રહ્મને કર્મ જે, કરે સંગ વિણુ પ્રા-
ણિ, ન અડે તેને પાપ, જિમ, ૫પદ્મપત્રને
પાણિ ॥ ૧૦ ॥

મન, બુદ્ધિ, શરીરે, વળી, કેવળ ઇન્દ્રિયેજ,
મૂકિ સંગ કર્મે કરે, યોગી શુદ્ધયેજ. ૧૧

યોગી કર્મ ફલ ત્યાગિને, શાંત અંતીશય ધાય,
ફલમાં સક્ત અયોગિ, તો કામવડે બંધાય ૧૨

મૂકિ કર્મ સૌ મનવડે, યોગી સુખથી રેહ,
નવ દ્વારના પુર વિષે, નહિ કરે કરાવિ
તેહ ॥ ૧૩ ॥

લોકતાણું કર્તૃત્વ વળિ, કર્મ, કર્મ ફલ યોગ,
પ્રભુ, એ સૌ સૃજતા નથી, છે સ્વાભા-
વિક જોગ ॥ ૧૪ ॥

પ્રભુ ધારે નહિ કોઈનું, પાપ પુણ્ય જે હોય,
જ્ઞાનજ્ઞાનઅજ્ઞાનથી, જીવોતે શુભાય ૧૫

આત્મજ્ઞાનથી જેમનું, નાશ થયું અજ્ઞાન,
તેને જણવે સૂર્યવત, બ્રહ્મરૂપ, તે જ્ઞાના ૧૬ ॥

૧ સ્પર્શ કરી. ૨ બ્રહ્મને જાણનાર. ૩ જોલીને. ૪ લખને. ૫ કર્મળનું પાન. ૬ અંતઃકરણની શુ-
દ્ધિ માટે. ૭ એ નેત્ર, એ નાકનાં છેદ, એ ધાન, સુખ એ સાત મસ્તકના ને શુદ્ધ તથા મૈથુન ઇન્દ્રિય એ
એ નીચેના મળી નવ દરવાજા. ૮ શરીરરૂપ નગરી. ૯ કસાપણું. ૧૦ ઢાંકણું.

તદુદયસ્તદાત્માનસ્તાન્નિષ્ઠાસ્ત-
ત્પરાયણાઃ । ગચ્છંત્યપુનરાવૃત્તિં
જ્ઞાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ ૧૭ ॥

વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગાવિ
હસ્તિનિ । શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ
પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૧૮ ॥

ઈહૈવ તૈર્જિતઃ સર્ગો યેષાં સામ્યે
સ્થિતં મનઃ । નિર્દોષં હિ સમં બ્રહ્મ
તસ્માદ્બ્રહ્મણિ તે સ્થિતાઃ ॥ ૧૯ ॥

ન પ્રહૃષ્યેત્પ્રિયં પ્રાપ્ય નોદ્વિજેત્પ્રાપ્ય
ચાપ્રિયમ્ । સ્થિરબુદ્ધિરસંમૂઢો
બ્રહ્માવિદ્બ્રહ્મણિ સ્થિતઃ ॥ ૨૦ ॥

બાહ્યસ્પર્શેષ્વસક્તાત્મા વિંદત્યાત્માનિ
યત્સુખમ્ । સ બ્રહ્મયોગયુક્તાત્મા
સુક્તમક્ષય્યમશ્રુતે ॥ ૨૧ ॥

યે હિ સંસ્પર્શજા ભોગા દુઃસ્વયો-
નય एव ते । आद्यंतवतः कौंतेय
न तेषु रमते बुधः ॥ ૨૨ ॥

શક્નોતીહૈવ યઃ સોઢું પ્રાક્ શરીરવિ-
મોક્ષણાત્ । કામક્રોધોઞ્ચવં વેગં સ
યુક્તઃ સ સુખી નરઃ ॥ ૨૩ ॥

યોઽતઃસુર્વોઽતરારામસ્તથાંતર્જ્યો-
તિરેવ યઃ । સ યોગી બ્રહ્મ નિર્વાણં
બ્રહ્મભૂતોઽધિચ્છતિ ॥ ૨૪ ॥

લંબંતે બ્રહ્મનિર્વાણમૃષયઃ ક્ષી-
ણકલ્મષાઃ । છિન્નદ્વૈધા યતાત્માનઃ
સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥ ૨૫ ॥

મન બુદ્ધિ પેમાં વળી, નિષ્ઠા આશ્રય રોજ,
જ્ઞાને શુદ્ધ થયેલ તે, પામે મોક્ષ ખરેખ. ૧૭

અંડિત ધ્વનિયિ પ્રાણુ વિષે, ગૌ હસ્તી-
માં સાર, શ્વપાન તથા આંડાલમાં, પંડિત-
સમ જોનાર ॥ ૧૮ ॥

જીતી તેણે સૃષ્ટિ અહિ, જેનું મન છે સંમ-
પ્રદ્ય વિષે સ્થિત તેજ છે, સમ નિર્દો-
ષજ પ્રદ્ય ॥ ૧૯ ॥

અપ્રિયથી ખેદે નહીં, પ્રિયથી નહિ હ-
ર્ષેહ, પ્રદ્યસ્થિત, અસંમૂઢ, સ્થિર બુદ્ધિ,
પ્રદ્યવિત્ જેહ ॥ ૨૦ ॥

જે, અસકત શબ્દિ વિષયમાં, અંતર પામે
સૂખ, પ્રદ્યયોગિ તે, મેળવે, સુખ અવિ-
નાશિ અચૂક ॥ ૨૧ ॥

વિષય ભોગ જે, તેજ છે, કારણ દુખના
સાર, તે ૧૧આદ્યંતજવાનમાં, ન વિવેકી
રમનાર ॥ ૨૨ ॥

અહીંજ સહન કરી શકે, જીવતાંજનરજેહ,
કામક્રોધના વેગને, યોગી, સુખિયોતેહ. ૨૩

અંતર સુખિ આરામિ જે, અંતર દષ્ટિ
સાર, પ્રદ્યસ્થિત તે મોક્ષને, પામે છે
નિરધાર ॥ ૨૪ ॥

૧૨ક્ષીણપાપ, સંશય રહિત; વળિ મન વશ
કરનાર, ઋષિયો પામે મોક્ષને, સર્વ તણા
હિતકાર ॥ ૨૫ ॥

૧ પ્રદ્યમાં. ૨ આત્માજ. ૩ લણેલો. ૪ વિવેકી. ૫ કુત્રે. ૬ સમન. ૭ દોષરહિત ૮ પ્રદ્યમાં
ચિત રાખનાર. ૯ જ્ઞાતી. ૧૦ અહારના. ૧૧ આદિઅંતવાળા, ૧૨ નાશ પામ્યું છે પાપ જેવું.

કામક્રોધાવિત્તાનાં યતીનાં યતચે-
તસામ્ । અભિતો બ્રહ્મ નિર્વાણં
વર્તતે વિદિતાત્મનાઃ ॥ ૨૬ ॥

સ્પર્શાદ્યુત્પન્નાં બહિર્બાહ્યાંશ્ચક્ષુશ્ચૈવાંતરે
શ્રુત્વોઃ । પ્રાણાપાનૌ સમૌ કૃત્વા
નાસાભ્યંતરચારિણૌ ॥ ૨૭ ॥

યતૈન્દ્રિયમનોબુદ્ધિર્મુનિર્મોક્ષપરા-
યણઃ । વિગતેચ્છાભયક્રોધો યઃ
સદા મુક્ત એવ સઃ ॥ ૨૮ ॥

ભોક્તારં યજ્ઞતપસાં સર્વલોકમહેશ્વ-
રમ્ । સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં
શાંતિમૃચ્છતિ ॥ ૨૯ ॥

મુક્ત કામ ક્રોધે, ૧યતી, આત્મતત્ત્વ માહેર,
વળિ મનવશ તેનેજ તો, મોક્ષ મળે
ચોમેર ॥ ૨૬ ॥

રાગિ ચક્ષુ રૂપમધ્ય વળિ કરિ વિષયોને
બહાર, સમ કરિ પ્રાણ અપાનને, જે નાકે
ચરનાર ॥ ૨૭ ॥

ઇન્દ્રિય મન, મતિ વશ કરી, મોક્ષ ૪પરા-
યણ મુક્ત, રાગ ક્રોધ ભય રહિત જે, સ-
દાય છે તે મુક્ત ॥ ૨૮ ॥

જાણિ મને, સૌ લોકનો, ઈશ સુહૃદ વળિ
સાર, ૫લોકતા તપ ને યજ્ઞનો, થાય શાંત
નિરધાર ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे संन्यासयोगोनाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म
करोति यः । स संन्यासी च योगी
च न निराश्रितं चाक्रियः ॥ १ ॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि
पांडव । न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी
भवति कश्चन ॥ २ ॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण-
मुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव
शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्म-
स्वनुषज्जते । सर्वसंकल्पसं-
न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मान-
मवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो
बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनात्मै-
वात्मना जितः । अनात्मनस्तु
शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा
समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु
तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

કરે કર્મ, ફલ મૂકે તે, સંન્યાસી, યોગીજ
અશ્રિ ક્રિયા વિણ હોય જે, નહિ ને પા-
ર્થ કઈજ ॥ ૧ ॥

જેને કહે સંન્યાસ તે, યોગજ પાંડવ બાણ,
સંકલ્પ ત્યાગ વિના નહિ, થાય યોગિ
કેા માન ॥ ૨ ॥

કહેછે યોગ ઈચ્છનારનું, કારણ કર્મજ સાર,
તેમજ યોગીનું કહે, શમ કારણનિરધારા ॥ ૩ ॥

યદા વિષય ને કર્મમાં, કદિ આસક્ત ન થાય,
મૂકે સૌ સંકલ્પને, તદા યોગિ કહેવાયા ॥ ૪ ॥

પોતે તારે આત્મને, નહિ તેને બોડેજ,
નિજબંધૂ પોતેજ છે, નિજ શરિયુ પણ
પોતેજ ॥ ૫ ॥

જે જીત્યો શંરિરાદિને, નિજબંધૂ છે તેહ,
પણ નિજ શત્રુ છેજ તે, જીતનાર નહિ
જેહ ॥ ૬ ॥

આત્મજીત તે શાંતનું, મન નિશ્ચલ નિર-
ધાર, શીત ઉષ્ણ સુખ દુઃખમાં, માન અ-
પમાને સાર ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનતુષ્ટાત્મા કૂટસ્થો
વિજિતેન્દ્રિયઃ । યુક્ત ઇત્યુચ્યતે
યોગી સમલોષ્ટાશ્મકાંચનઃ ॥ ૮ ॥

મુહન્મિત્રાર્યુદાસીનમધ્યસ્થદે-
વ્યબંધુષુ । સાધુષ્વાપિ ચ પાપેષુ
સમબુદ્ધિર્વિશિષ્યતે ॥ ૯ ॥

યોગી યુંજીત સતતમાત્માનં રહસિ
સ્થિતઃ । એકાકી યતચિત્તાત્મા
નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥ ૧૦ ॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસન
માત્મનઃ । નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં
ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિ-
યાક્રિયઃ । ઉપાવિશ્યાસને યુંજ્યા-
દ્યોગમાત્મવિશુદ્ધયે ॥ ૧૨ ॥

સમં કાયાશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં
સ્થિરઃ । સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં
દિશશ્ચાનવલોકન્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રશાંતાત્મા વિંગતમીર્ઞસ્પષ્ટચારિત્રતે
સ્થિતઃ મનઃ સંયમ્ય માચ્છિતો
યુક્ત આસીત મત્પરઃ ॥ ૧૪ ॥

યુંજન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી
નિયતમાનસઃ । શાંતિં નિવાળ-
પરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

નિર્વિકાર, ધૃંદ્રિયછત, ૧૫ને જ્ઞાનથી તૃપ્ત,
છે જેને લોષ્ટાશ્મ સમ ગંધાચન, તે છે
યુક્ત ॥ ૮ ॥

૪મુહુદ, મિત્ર, ૫અરિ, ૬મધ્ય ને, ૭સાધુ ઉ-
દાસી દ્વેષ્ય, બંધુ, પાપિ, એ સર્વમાં, ૧૦સ-
મમતિ છેજ વિશેષ ॥ ૯ ॥

નિત્ય યોગિ મન સ્થિર કરે, કરિ એકાંત
વાસ, ૧૧વપુ મન વશ કરિ એકલો, મૂકિ
૧૨પરિગ્રહ આશ ॥ ૧૦ ॥

દર્ભે ૧૩ચર્મ ને વસ્ત્રનું, નિજ આસન કરિ
સ્થીર, શુચિ જગ્યામાં મૂકિ, અતિ, નિત્ય
ઉચ્ચ નહિ, ધીર ॥ ૧૧ ॥

ત્યાં એસી મન સ્થિર કરી, કરે આત્મ શુ-
ધ્યર્થ, કાર વશ ૧૪ચિત્તેન્દ્રિય ક્રિયા, યોગી,
યોગ સમર્થ ॥ ૧૨ ॥

શિર, ૧૫ગ્રિવા, વપુને અચલ, કરિ સમ
સ્થિર રાખીજ, ૧૬દિશુને નહિ જોતાંજ, બિ-
જ, ૧૭નાસિકાગ્ર જોઈજ ॥ ૧૩ ॥

થઈ શાંત ને લય રહિત, પ્રજ્ઞચારિ વ્રત-
વાન, કરિ મન વશ મત્પર રહે ૧૮મત્તિ-
ત યોગી મહાન ॥ ૧૪ ॥

નિત્ય જોડતાં એમ મન, યોગી વશ કરિ
ચિત્ત, પરં શાંત ૧૫મુજરૂપને, પામેછે
અચિત્ત ॥ ૧૫ ॥

૧ જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાન. ૨ લોષ્ટ એટલે માટીના ઢેફાં અને અશ્મ એટલે પથ્થર. ૩ સોનું, ૪ સ્વ-
ભાવથીજ રનેહો. ૫ શત્રુ. ૬ મધ્યસ્થ. ૭ સદાચારી. ૮ ઉપેક્ષા કરનાર. ૯ દ્વેષ કરવા લાયક
૧૦ સમાન બુદ્ધિ રાખનાર. ૧૧ શરીર. ૧૨ સંસાર. ૧૩ કાળા મૃગનું ચામડું. ૧૪ મન તથા
શુદ્ધિ. ૧૫ ગળાનો પાછલો ભાગ. ૧૬ દિશાઓ. ૧૭ નાકની ટોચ. ૧૮ મારા આત્મસ્વરૂપમાં
મન રાખનાર. ૧૯ મારું આત્મસ્વરૂપ.

નાત્યશ્રતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈકાંત-
મનશ્રતઃ । ન ચાતિસ્વપ્નશીલસ્ય
જાગ્રતો નૈવ ચાર્જુન ॥ ૧૬ ॥

યુક્તાહારાવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય
કર્મસુ । યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય
યોગો ભવતિ દુઃસ્વહા ॥ ૧૭ ॥

યદા વિનિયતં ચિત્તમાત્મન્યેવાવ-
તિષ્ઠતે । નિઃસ્પૃહઃ સર્વકામોઽયો
યુક્ત ઇત્યુચ્યતે તદા ॥ ૧૮ ॥

યથા દીપો નિવાતસ્થો નેગતે સોપમા
સ્મૃતા । યોગિનો યતચિત્તસ્ય
યુંજતો યોગમાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

યત્રોપરમતે ચિત્તં નિરુદ્ધં યોગસે-
વયા । યત્ર ચૈવાત્મનાઽઽત્માનં
પશ્યન્નાત્માનિ તુષ્યાતિ ॥ ૨૦ ॥

સુખમાત્યંતિકં યત્તદ્બુદ્ધિગ્રાહ્યમર્તી-
દ્રિયમ્ । વેત્તિ યત્ર ન ચૈવાયં
સ્થિતશ્ચલતિ તત્ત્વતઃ ॥ ૨૧ ॥

યં લબ્ધ્વા ચાપરં લાભં મન્યતે ના-
ધિકં તતઃ । યસ્મિંસ્થિતો ન
દુઃસ્વેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥ ૨૨ ॥

તં વિદ્યાદુઃસ્વસંયોગવિયોગં યોગ-
સંજ્ઞિતમ્ । સ નિશ્ચયેન યોક્તવ્યો
યોગોનિર્વિવિણ્ણચેતસા ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પપ્રભવાન્કામાસ્યક્ત્વા સર્વા-
નશ્લેષતઃ । મનસૈવૈંદ્રિયગ્રામં વિનિ-
યમ્ય સમંતતઃ ॥ ૨૪ ॥

અતિ નિદ્રા, જાગૃત અતી, ઉપવાસી મહુ
અહારિ, થાયં યોગ નહિ તેમને, કુંતીશુત
અજધારિ ॥ ૧૬ ॥

વિહાર કર્મ ચેષ્ટા વર્ણિ, અહાર સ્વપ્ન
જાગૃત્, નિયમિત જેના તેમને, થાય યોગ
અહુઅહુર્ણ ॥ ૧૭ ॥

ચિત્ત કરેલું વશ યદા, સ્થિર આત્મામાં
થાય, નિસ્પૃહ સૌ કામો થકી, તદા યુક્ત
કહેવાય ॥ ૧૮ ॥

જેમ વાયુ વિષુ સ્થાનમાં, દીપે સ્થિર
રહેવાય, આત્મયોગિ વશચિત્તને, ઉપમા
તે કહેવાય ॥ ૧૯ ॥

જેમાં યોગાચરણથી, વશ મન શાંતજ
થાય, જેતાં મનથી આત્મને, આત્મામાં
પ્રતોષાય ॥ ૨૦ ॥

બુદ્ધિગ્રાહ્ય, અતીન્દ્રિય સુખ, પામેછે અ-
ત્યંત; રહિ જેમાં ખસતો નથી, તત્ત્વથીજ
એ સંત ॥ ૨૧ ॥

જે પામી માને ન કંઈ, અધિક લાભ તેથીજ,
જેમાં સ્થિત તો થાય નહિ, ચલિત મહા
દુખથીજ ॥ ૨૨ ॥

પાર્થ જાણવો યોગ તે, રહિત દુઃખ સં-
યોગ, નિશ્ચય નિર્દુખ ચિત્તથી, આચરવા
એ યોગ ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પે થતિ કામના, મૂકી સર્વ અશ્લેષ,
ઇન્દ્રિય ગણને સર્વથી, કરિ વશ મનથિ
વિશેષ ॥ ૨૪ ॥

शनैःशनैरुपरमेद्धुया धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिद-
पि चिंतयेत् ॥ २५ ॥

યતો યતો નિશ્ચરતિ મનશ્ચંચલમ-
સ્થિરમ્ । તતસ્તતો નિયમ્યૈતદા-
ત્મન્યેવ વશં નયેત્ ॥ ૨૫ ॥

प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमु-
त्तमम् । उपैति शान्तरजसं ब्रह्म-
भूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

યુગ્જન્નેવં સદાઽઽત્માનં યોગી વિ-
ગતકલ્મષઃ । સુખેન બ્રહ્મસંસ્પર્શ-
મત્યંતં સુખમશ્રુતે ॥ ૨૮ ॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि
चात्मानि । ईक्षते योगयुक्तात्मा
सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

યો માં પશ્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ
પશ્યતિ । તસ્યાહં ન પ્રણશ્યામિ
સ ચ મે ન પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૦ ॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येक-
त्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि
स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પશ્યતિ
યોઽર્જુન । સુખં વા યદિ વા દુઃખં
સ યોગી પરમો મતઃ ॥ ૩૨ ॥

ધીરે ધીરે આત્મમાં, ધીરે બુદ્ધિયે સાર,
સ્થાપી મન, શાંતજ બને, ચિંતે નહીં
લગાર ॥ ૨૫ ॥

જે જે પ્રત્યે બંધછે, મન ચંચલ અસ્થીર,
તેથી પાછું ખેંચિ, વશ કરે આત્મમાં,
ધીર ॥ ૨૫ ॥

૧બ્રહ્મભૂત નિષ્પાપ વળિ, શાંત રજેશુભ
મન, એ યોગીને તો મળે, સુખ ઉત્તમ
અર્જુન ॥ ૨૭ ॥

સદા જોડતાં એમ મન, યોગી પાપ ર-
હીત, સેજે પામે સુખ, અતી ૨બ્રહ્મસ્પર્શ
સહીત ॥ ૨૮ ॥

૩પોતાને સૌ ભૂતમાં, સૌને જનિજમાં સાર,
જીવે આત્મ યોગી મુની, સૌમાં સમ જો-
નાર ॥ ૨૯ ॥

જે મુજને સૌમાં જીવે, સૌને મુજમાં
જોય, હું તેને અળગો નથી નહિ મુજથી
તે હોય ॥ ૩૦ ॥

સર્વ ભૂતમાં સ્થિત મને, બજે એકયથી
જેહ, વર્તતાંજ સૌ રીત પણ, મુજમાં વર્તે
તેહ ॥ ૩૧ ॥

દેખે સૌમાં આત્મવત, સમાન સુખ દુઃખ
સાર, અર્જુન યોગી શ્રેષ્ઠ તે, મુજ મતથી
નિરધાર ॥ ૩૨ ॥

૧ બ્રહ્મ થયેલ. ૨ સાક્ષાત્કાર. ૩ પોતાના આત્માને, ૪ પોતાના આત્મામાં. ૫ મારા આત્મસ્વરૂપમાં. ૬ પોતાની પેઠે.

અર્જુન ઉવાચ ॥

યોડ્યં યોગસ્ત્વયા પ્રોક્તઃ સામ્યેન
મધુસૂદન । એતસ્યાહં ન પશ્યામિ
ચંચલત્વાસ્થિર્થિ સ્થિરામ્ ॥ ૩૩ ॥

ચંચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાથિ
બલમદૃઢમ્ । તસ્યાહં નિગ્રહં મન્યે
વાયોરિવ સુદુષ્કરમ્ ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

અસંશયં મહાબાહો મનો દુર્નિગ્રહં
ચલમ્ । અભ્યાસેન તુ કૌતેય
વૈરાગ્યેણ ચ ગૃહ્યતે ॥ ૩૫ ॥

અસંયતાત્મના યોગો દુષ્પ્રાપ્ત ઇતિ
મે મતિઃ । બ્રહ્માત્મના તુ યતતા
શક્યોડવામુપાયતઃ ॥ ૩૬ ॥

અર્જુનુવાચ ॥

અયાતિઃ શ્રદ્ધયોપેતો યોગાચ્ચલિત-
માનસઃ । અપ્રાપ્ય યોગસંસિદ્ધિ
કાં ગતિં કૃષ્ણ ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

કંચિન્નોભયવિભ્રષ્ટાશ્ચિન્નાશ્રમિવ
નશ્યતિ । અપ્રતિષ્ઠો મહાબાહો
વિમૂઢો બ્રહ્મણઃ પાથિ ॥ ૩૮ ॥

એતન્મે સંશયં કૃષ્ણ છેત્તુમર્હસ્યશેષતઃ ।
સ્વદન્વઃ સંશયસ્યાસ્ય છેત્તા નહ્યપપદ્યતે ૩૯

શ્રીભગવાનુવાચ

પાર્થ નૈવેહ નામુત્ર વિનાશસ્તસ્ય
વિદ્યંતે । નહિ કલ્યાણકૃત્ક-
શ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

અર્જુન કહેછે.

મધુસૂદન આ યોગ જે, આપે કયો સ-
માન, સ્થિત થિર તે તણિ દેખું નહિ,
મન ચંચલ લગવાન ॥ ૩૩ ॥

મન ચંચલ, બળવાન, દૃઢ, વિશ્લેષણ કર-
નાર, નિગ્રહ તેનો વાયુવત, ૩૬૫કર માનું
સાર ॥ ૩૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ચંચલ ૪૬૬નિગ્રહજ મન, સંશય કે ન લ-
ગાર, પણ અભ્યાસ વિરાગથી, કરાય વશ
નિરધાર ॥ ૩૫ ॥

અનિર્તેદ્રિયને મુજ મતે, છેજ યોગ અ-
પ્રાપ્ય, અતેદ્રિય ઉદ્યોગિને, ઉપાયથી છે
પ્રાપ્ય ॥ ૩૬ ॥

અર્જુન પુછેછે.

અયતી, શ્રદ્ધાવાન, મનચલિત યોગથી,
જેહ, યોગ સિદ્ધિ પામીજ નહિ, શું ગતિ
પામે તેહ ॥ ૩૭ ॥

શું બનેથી બ્રહ્મ થઈ, બ્રહ્મ માર્ગમાં મૂઢ,
છિન્ન ૧૦અબ્રની પેઠે તે, પામે નાશ વિ-
મૂઢ ॥ ૩૮ ॥

એ મુજ સંશય મૂલથી, આપ છેદવા યોગ્ય,
છેદનાર બીજો નથી, કોઈ આપવિણ
જોગ્ય ॥ ૩૯ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પાર્થ થાય નહિ તે તણો, અહિ પરલોકે
નાશ, ૧૧શુલકૃત પામે કોઈનહિ, ૧૨દુર્ગતિ-
૩૫ વિનાશ ॥ ૪૦ ॥

૧ ક્ષેત્ર. ૨ રોકવું, વિરોધ. ૩ દુઃખે કરાય એવું. ૪ દુઃખે કરી વશ કરવા શક્ય. ૫ જેણે
દુઃખો વશ કરી નથી તે. ૬ નહિ પમાય એવો. ૭ પ્રયત્ન નહિ કરનાર. ૮ અગેશ. મનવાગો.
૯ છેદાયલું, ૧૦ પડેલું. ૧૧ વાદળ. ૧૨ શુભ કરનાર. ૧૩ અરાગ્ય ગતિ.

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલોકાનુષ્ટિવા શાશ્વ-
તીઃ સમાઃ । શુચીનાં શ્રીમંતાં ગેહે
યોગબ્રહ્મોઽભિજાયતે ॥ ૪૧ ॥

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ
ધીમતામ્ । એતાદિ દુર્લભતરં લોકે
જન્મ યદીદૃશમ્ ॥ ૪૨ ॥

તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં લભતે પૌર્વદેહિકમ્ ।
યતતે ચ તતો ભૂયઃસંસિદ્ધો કુરુનંદન ૪૩

પૂર્વાભ્યાસેન તેનૈવ દ્વિયતે જીવશોઽપિ સઃ ।
જિજ્ઞાસુરાપિ યોગસ્ય શબ્દબ્રહ્માતિવર્તતે ૪૪

પ્રયત્રાઘતમાનસ્તુ યોગી સંશુદ્ધકિ-
લ્બિષઃ । અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો
યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૪૫ ॥

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ
મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યશ્ચાધિકો યોગી
તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૪૬ ॥

યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્રતેનાંતરા-
ત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ભજતે યો માં
સ મે યુક્તતમો મતઃ ॥ ૪૭ ॥

પુણ્યલોકને પામિ, વસિ ઘણાં વર્ષ ત્યાં
સાર, લે શુચિ ધનિના ઘર વિષે, યોગ-
બ્રહ્મ અવતાર ॥ ૪૧ ॥

અથવા થયે જ્ઞાનિના, કુળમાં એ ઉત્પન્ન,
લોક વિષે એ જન્મ છે, દુર્લભ, કુરુન-
ન્દન ॥ ૪૨ ॥

પૂર્વ દેહની બુદ્ધિનો, ત્યાં પામે સંયોગ,
તેથી ફરિ સિદ્ધી વિષે, કરે યત્ન બહુ
નેગ ॥ ૪૩ ॥

અવશ, પૂર્વ અભ્યાસથી, થે તે પણ ખે-
ચાય, યોગ તણો શુભાસુ પણ, વેદ ઉ-
લ્લેખી નાય ॥ ૪૪ ॥

પ્રયત્નથી ઉઘોગિ જે, યોગી પાપથી શુદ્ધ,
પામે શ્રેષ્ઠ ગતીજ તે, બહુ જન્મે થે
બુદ્ધ ॥ ૪૫ ॥

યોગી અધિક તપસ્વિથી, અધિક જ્ઞાનિથી,
સાર, અધિક કર્મિથી માટ તું, થા યોગી
નિરધાર ॥ ૪૬ ॥

સર્વ યોગિના મધ્યમાં, સુજગત મનથી
જેહ, શ્રદ્ધાવાન ભજે મને, યોગિ શ્રેષ્ઠ છે
તેહ ॥ ૪૭ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासंपादनित्तु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे आत्मसंयमयोगोनाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

श्रीभगवान् कहेछे.

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्म-
दाश्रयः । असंशयं समग्रं मां यथा
ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

मुजगत मन, मुज आश्रयी, करतां यो-
गज ओम, जाणु तुं मुज ३५ सौ, नि-
श्रय, सांलण तेम ॥ १ ॥

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्या-
म्यशेषतः । यज्ज्ञात्वा नेह भूयो-
न्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते ॥ २ ॥

सविज्ञान आ ज्ञान तो, कौ तुजनेज अ-
शेष, जाणु जे, अहि जाणुवा, इरि नहि
रहे १अवशेष ॥ २ ॥

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति
सिद्धये । यततामपि सिद्धानां
कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥

कोछ हुजरो २मनुजभां, करे यल असिध्य-
थ, सिधभां पणु, जाणु मने, ४तत्वे कोछ
समर्थ ॥ ३ ॥

भूमिरापोनलो वायुः खं मनो
बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे
भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

५भू, जल, अग्नी, वायु, मन, बु-
द्धी अहंकार, ओम ७भिन्न मुज जाणुवी,
प्रकृती अष्ट प्रकार ॥ ४ ॥

अपरेषमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि
मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो
ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

पणु ओ ८अपरा, ओथि मुज, ९परा १०अ-
न्य, तुं धार, ११वभूत, महाबाहु, जे, स-
ष्टीने धरनार ॥ ५ ॥

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युप-
धारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः
प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

११ओ १२योनीथी थायछे, जाणु भूत सौ ओम,
कर्ता हु सौ सृष्टीनो, १३संहर्ता, पणु तेम ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे माणिगणा इव ७

मुजथी पर १४जीले नथी, १५हेतू ओनो
कोछ, सूत्रे मणिंवत सर्व आ, मुजभां
२थू परोछ ॥ ७ ॥

रसोऽहमुप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

छुं रस जलभां, छुं १५प्रला, अंद्र सूर्यनी,
हुंज, शब्द नखे वेहे १६प्रणव, उद्यम न-
रभां छुंज ॥ ८ ॥

१ आत्मा. २ भाष्यस. ३ सिद्धि भाटे. ४ तत्त्वज्ञानथी. ५ पृथ्वी. ६ आकाश. ७ बुद्धि
शुद्धी. ८ ७३ होवाथी निकष्ट. ९ चैतन्य होवाथी उत्कृष्ट. १० भीष्म. ११ ७३ चैतन्यश्च प्रकृति.
१२ कारण्य. १३ संहार करनार. १४ कारण्य. १५ अंति. १६ ओंकार.

પુણ્યો ગંધઃ પૃથિવ્યાં ચ તેજશ્ચાસ્મિ
વિભાવસૌ । જીવનં સર્વભૂતેષુ
તપશ્ચાસ્મિ તપસ્વિષુ ॥ ૯ ॥

પુણ્ય ગંધ છું ભૂમિમાં, તેજ અગ્નિમાં સાર,
જીવન સૌ ભૂતો વિષે, તપસ્વિમાં તપ,
ધાર ॥ ૯ ॥

બીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદ્ધિ પાર્થ
સનાતન । બુદ્ધિર્બુદ્ધિમતામાસ્મિ
તેજસ્તેજાસ્વિનામહમ્ ॥ ૧૦ ॥

બીજ સનાતન સર્વનું, પાર્થ, મને તું જાણુ,
બુદ્ધિમાનની બુદ્ધિ હું, તેજતેજનું, માન. ૧૦

વલં બલવતામસ્મિ કામરાગવિવર્જિતમ્ ।
ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોસ્મિ ભરતર્ષભ ૧૧

છું હું બળ બળિયાતાણું, ૧કામ રાગ એ-
ર્જિત, સર્વ ભૂતમાં કામ હું, અર્જુન, ધર્મ
સહીત ॥ ૧૧ ॥

યે ચૈવ સાત્ત્વિકા ભાવા રાજસાસ્તા-
મસાશ્ર યે । મત્ત એવેતિ તાન્વિદ્ધિ
ન ત્વહં તેષુ તે મયિ ॥ ૧૨ ॥

જે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા, તામસ ભાવો
જેહ, હું તેમાં નહિ, જાણુ તે મુજથી મુ-
જમાં તેહ ॥ ૧૨ ॥

ત્રિભિર્ગુણમયૈર્ભવૈરોમિઃ સર્વમિદં
જગત્ । મોહિતં નાભિજાનાતિ
મામેભ્યઃ પરમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

એ ગુણમય ત્રણ ભાવથી, રચું જગત આ-
મોહિ, જાણુ નહિ પર એથી, જે હું અ-
વ્યય છું કેઈ ॥ ૧૩ ॥

દૈવી હેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામેવ યે પ્રપદ્યંતે માયામેતાં તરંતિ તે ॥ ૧૪ ॥

માયા મુજ ગુણિ દૈવિ એ, દુઃખે કરી ત-
રાય, પણ લજેછ મુજનેજ જે, તે એને
તરિ જાય ॥ ૧૪ ॥

ન માં દુષ્કૃતિનો મૂઢાઃ પ્રપદ્યંતે
નરાધમાઃ । માયયાપહૃતજ્ઞાના
આસુરં ભાવમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અધમ, પાપિ ને મૂઢ વળિ, માયાયે પહ-
તજ્ઞાન, અસુરભાવ અશ્રીત નર, લજે ન
મુજને, જાણુ ॥ ૧૫ ॥

ચતુર્વિધા ભજંતે માં જનાઃ સુંકૃતિ-
નોર્જુન । આર્તો જિજ્ઞાસુરંથાર્થી
જ્ઞાની ચ ભરતર્ષભ ॥ ૧૬ ॥

પુણ્યવાન મુજને લજે, ચાર જાતના જેહ,
શોળી, ૧જિજ્ઞાસુ વળિ, ૨અર્થી, જ્ઞાનીતેહ. ૧૬

તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિ-
ર્વિશિષ્યતે । પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોત્ય-
ર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

તેમાં પણ જ્ઞાની વધે, એક ભક્ત, જનિત.
યુક્ત, હું અતિ પ્રિય છું જ્ઞાનિને, મુજનેછે
તે યુક્ત ॥ ૧૭ ॥

૧ ઇચ્છા. ૨ પ્રીતિ. ૩ રહિત. ૪ હરાયલા. જ્ઞાનવાળા. ૫ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો. ૬ ભત-
તબી. ૭ નિત્યયોગી.

ઉદારાઃ સર્વે એવૈતે જ્ઞાની ત્વાસ્મૈવ મે
મતમ્ । આસ્થિતઃ સ હિ યુક્તાત્મા
મમેવાનુત્તમાં ગતિમ્ ॥ ૧૮ ॥

બહુનાં જન્મનામંતે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।
વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ૧૯

કામૈસ્તૈસ્તૈર્હૃતજ્ઞાનાઃ પ્રપદ્યંતેઽન્યદે-
વતાઃ । તં તં નિયમમાસ્થાય
પ્રકૃત્યા નિયતાઃ સ્વયા ॥ ૨૦ ॥

યો યો યાં યાં તનું ભક્તઃ શ્રદ્ધયા-
ચિતુમિચ્છતિ । તસ્ય તસ્યા ચલાં
શ્રદ્ધાં તામેવ વિદધામ્યહમ્ ॥ ૨૧ ॥

સ તયા શ્રદ્ધયા યુક્તસ્તસ્યારા-
ધનમીહતે । લભતે ચ તતઃ કામાન્મ-
યૈવ વિહિતાન્હિતાન્ ॥ ૨૨ ॥

અંતવત્સુ ફલં તેષાં તદ્ભવત્યલ્પમે-
ધસામ્ । દેવાન્દેવયજો યાંતિ
મદ્ભક્તા યાંતિ મામપિ ॥ ૨૩ ॥

અન્યક્તં વ્યાક્તિમાપન્નં મન્યંતે મામબુદ્ધયઃ ।
પરં ભાવમજાનંતો મમાવ્યયમનુત્તમમ્ ॥ ૨૪ ॥

નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસ-
માવૃતઃ । મૂઢોઽયં નભિજાનાતિ
લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥ ૨૫ ॥

વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ
ચાર્જુન । ભવિષ્યાણિ ચ ભૂતાનિ
માં તુ વેદ ન કશ્ચન ॥ ૨૬ ॥

ચ્છાદ્રેષસમુત્થેન દ્વંદ્વમોહેન ભારત ।
સર્વભૂતાનિ સંમોહં સર્ગે યાંતિ પરંતપ ॥ ૨૭ ॥

ઉદાર સૌ એ, જ્ઞાનિ તો, માનું આત્મન
સ્વરૂપ, આત્મ યુક્ત તે આશ્રયે, ઉત્તમ
ગતિ મુજ રૂપ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનવાન પામે મને, બહુ જન્માન્તે સાર,
“સર્વ બ્રહ્મ” જોતાંજ, તે દુર્લભ છે નિ-
રધાર ॥ ૧૯ ॥

ઇચ્છાથી હૃતજ્ઞાન વળિ, નિજ પ્રકૃતી
વસ જેહ, ખીબા દેવોને ભજે, નિયમ આ-
ચરી તેહ ॥ ૨૦ ॥

જે ભકતો ભજવા ઇછે, શ્રદ્ધાયે જે દેવ,
તેની તે પ્રત્યે કરૂં, દઢ શ્રદ્ધા, તતખેવર ૧

તે શ્રદ્ધાયે યુક્ત એ, ભજે દેવને સાર,
ઇચ્છિત પામે તે થકી, મુજ નિર્મિત તે,
ધાર ॥ ૨૨ ॥

પણુ તે અલ્પમતીજને, ફલતો નાશી થાય,
મળે રહેવયજ દેવને, મુજ ભકતો મુજ-
માંય ॥ ૨૩ ॥

અન્યપદિ, હું અવ્યક્તને, માને “વ્યક્તજ
જેહ, અતિ ઉત્તમ, અવિનાશિ મુજ, રૂપ
ન જાણે તેહ ॥ ૨૪ ॥

જણુ હું નહિ હું સર્વને, માયાયે ઢાંકેલ,
જાણે મને, અનાશિ અજ, નહિ, જન
મૂઢ બનેલ ॥ ૨૫ ॥

ભૂત, ભવિષ્ય ને આ સમય, અર્જુન નિ-
પજે જેહ, જાણું હું તે સર્વને, મુજને
નહિ કો તેહ ॥ ૨૬ ॥

રાગ દ્રેષથી દ્વંદ્વ જે મોહ, તેણે નિરધાર,
સૃષ્ટિ વિષે સૌ પ્રાણિયો, મોહ પામેછે
સાર ॥ ૨૭ ॥

येषां त्वंतमत्तं पापं जनानां त्वय्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्क्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

જરામરણમોક્ષાય મામાશ્રિત્ય યતંતિ
યે । તે બ્રહ્મ તદ્વિદુઃ કૃત્સ્તમધ્યાત્મં
કર્મ ચાસ્થિલમ્ ॥ ૨૯ ॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च
ये विदुः । प्रयाणकालेऽपि च मां
ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

પણ જે પુણ્યજનોતાણું, લાય પામ્યું હું
જુદા, મુક્ત દ્વંદ્વ મોહથીજ તે, ભજે મને
દૃઢવ્રત ॥ ૨૮ ॥

જરા મરણ ટળવા કરે, અશ્રિ મને જે
યજ, તે જાણે અધ્યાત્મ સૌ, બ્રહ્મ કર્મ
પણ જુદા ॥ ૨૯ ॥

અધિભૂત દૈવ યજ્ઞે સહિત જાણે મુજને
જેહુ, અંતે પણ જાણે મને, યોગિ વિ-
વેકી તેહ ॥ ૩૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीता उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे ज्ञानाविज्ञानयोगोनाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

અરજુન કહેછે,

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म
पुरुषोत्तम । अधिभूतं च किं प्रोक्त-
मधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥

શું તે બ્રહ્મ અધ્યાત્મ શું શું વળિ કર્મજ
સોય, શું અધિભૂત કહેલ છે, શું અધિદેવજ
હોય ॥ ૧ ॥

आधियज्ञः कथं कोऽत्र देहोऽस्मिन्म-
धुसूदन । प्रयाणकाले च कथं
ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥

શું અધિયજ્ઞજ, કેમ એ, આ વપુમાં રહેનાર
અંતેતમને કેમ વળિ, વશમન જાણુ સારા ॥ ૨ ॥

श्रीभगवानुवाच॥

શ્રીભગવાન કહેછે,

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

પરમ અક્ષર એ બ્રહ્મ છે, છે અધ્યાત્મ
સ્વભાવ, ઋવિસર્ગને કહે કર્મ, જે, કરે સ-
જ્ઞિતો ૪ ભાવ ॥ ૩ ॥

• अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
आधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

અધિભૂતજ^૫ ક્ષરભાવ છે. ‘પુરૂષજ છે અ-
ધિદેવ, આ વપુમાં ૭અધિયજ્ઞ છું, નરવર
હુંજ તથૈવ ॥ ૪ ॥

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा

• कलेवरम् । यः प्रयाति स मद्भावं
याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५ ॥

અંતસમય સ્મરતાં મને, દેહ મૂકિને જાય,
પામે તે મુજ ભાવને^૬, નહિ સંશય તે-
માય ॥ ૫ ॥

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौतेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

સ્મરતાં જે જે ભાવને, ત્યજેછ અંતે દેહ,
પામે તે તે ભાવને,^૭તદ્ભાવિત નિત છેહ. ૬

• तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युद्धञ्च च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मा मेवैष्यस्य संशयम् ॥ ७ ॥

માટે સ્મર, મુજને સદા, યુધ કર ને તું
સાર, મુજમાં મન મતિ અર્પિ તું મજિશ
મને નિરધાર ॥ ૭ ॥

• अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्य-
गामिना । परमं पुरुषं दिव्यं याति
पार्था चिंतयन् ॥ ८ ॥

મન અભ્યાસે યુક્ત જે, જીજે નહિ જનાર,
પામે તેણે ચિંતતાં, પરમ પુરૂષને સારા ॥ ૮ ॥

૧ નાશરહિત પરમાત્મા. ૨ બ્રહ્મતું પ્રત્યેક શરીરમાં અવરૂપે હોવું. ૩ યજ્ઞ. ૪ વૃષ્ટ્યાદિદ્વારા ઉત્પત્તિ.
૫ નાશવંત પદાર્થ. ૬ વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ. ૭ સર્વવસ્તુના અધિષ્ઠાતા, કર્મદળદાતા. ૮ તેજ રીતે
૬ સ્વરૂપ. ૧૦ દેવતાવિશેષ ૬૧ તેતું સર્વદા ચિંતન કરનાર.

કર્ત્ત્વિ રાજમ-શાસિતારમણાર્જીયા-
સમ-સ્મરેદ્યઃ । સર્વસ્ય ધાતારમર્ચિત્ય-
પ્રાણમાસ્થિતો તમસઃ પરસ્તાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રયાણકાલે મનસાઽચલેન ભક્ત્યા યુક્તો
યોગબલેન ચૈવ । ધ્રુવોર્મધ્યે પ્રાણમાવેશ્ય
સમ્યક્ સતં પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

યદક્ષરં વેદવિદો વદંતિ વિશંતિ યદ્યતયો
વીતરાગાઃ । યદિચ્છંતો બ્રહ્મચર્યં ચરાંતિ
તત્તે પદં સંગ્રહેણ પ્રવક્ષ્યે ॥ ૧૧ ॥

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનો હૃદિ નિરુદ્ધય
ચ । મૂઢ્યાધાયાત્મનઃ પ્રાણમાસ્થિતો
યોગધારણામ્ ॥ ૧૨ ॥

અમિત્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ વ્યાહરન્મામનુ-
સ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ
યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૩ ॥

અનન્યચેતાઃ સતતં યો માં સ્મરતિ
નિત્યશઃ । તસ્યાહં સુલભઃ પાર્થ
નિત્યયુક્તસ્ય યોગિનઃ ॥ ૧૪ ॥

મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશા-
શ્વતમ્ । નામુવંતિ મહાત્માનઃ
સંસિદ્ધિં પરમાં ગતાઃ ॥ ૧૫ ॥

આબ્રહ્મધ્રુવનાલ્લોકાઃ પુનરાવર્તિનોઽર્જુન ।
મામુપેત્ય તુ કૌતેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સહસ્રગપર્યંતમહર્ષદ્વક્ષણો વિદુઃ । રાત્રિ
યુગસહસ્રાં તાં તેઽહોરાત્રાવિદો જનાઃ ॥ ૧૭ ॥

ચિંતેજ જે, એ ૧કવિ, ને ૧પુરાણ, ૩શાસ્ત્ર
તથા સૂક્ષ્મ અતીજ બાણ, સાનેજ ધ્યાતા,
નહિ ચિંત્યરૂપ, અજ્ઞાનથી દૂર રવિસ્વરૂપદ

પ્રયાણકાળે સ્થિર ચિત્તથીજ, રૂડી રિતે
યોગ બળે કરીજ, તે ભક્ત, રાખી બ્રુવ-
ચેજ પ્રાણ, પામે પરપૂરૂપ દિવ્ય બાણ. ૧૦

જેને કહે વેદવિદોજ બ્રહ્મ, જેમાં પ્રવેશે
યતિયોજ સંમ, જે ઇચ્છિ પાળે બ્રહ્મચર્ય
મત્ત, ટુંકે તને કૌ પદ તેજ સત્ત ॥ ૧૧ ॥

સર્વ દ્વારને વશ કરી, રૂંધિ હૃદયમાં મન,
રાખિ પ્રાણ, ભૂમધ્યમાં, ધરિ સ્થૈર્ય અર્જુન.

ઓં એકાક્ષર બ્રહ્મને, ઉચરી સ્મરિને જેહ,
મૂકિ દેહને બાંધે, પરગતિ પામે તેહ ॥ ૧૩ ॥

સ્મરે નિત્ય મુંજને વળી, અનન્યમન જે
સાર, નિત્ય યુક્ત તે યોગિને, છુંજ સુલભ
નિરધાર ॥ ૧૪ ॥

પામિ મને, ફરિ જન્મ જે, અનિત્ય ને
હુબયુક્ત, પામે તેને નહિ, મહા, સિદ્ધ
થયેલા મુક્ત ॥ ૧૫ ॥

લોક બ્રહ્મલોકે સહિત, પુનર્જન્મ દેનાર
પામિ મને, મુંજ ભક્ત નહિ, ફરી જન્મ
લેનાર ॥ ૧૬ ॥

બાણે ૧૬દિન બ્રહ્માતણું, હજાર ૧૨યુગનું જેહ,
રાત્રી પણ યુગ સહસ્રાં, રાત્ર દિવસ
વિદ તેહ ॥ ૧૭ ॥

૧ સર્વજ. ૨ અનાદિસિદ્ધ. ૩ નિયંતા, નિયમમાં રાખનાર. ૪ ઉત્પન્ન કરનાર ૫ અંતકાળે.
૬ પ્રકાશમાન. ૭ વેદાર્થ બાણનાર. ૮ ઇંદ્રિયોનાં દ્વાર. ૯ બીજામાં મન નહિ રાખનાર. ૧૦ નાશવંત.
૧૧ સાવન એટલે ૩૬૦ દિવસના વર્ષ પ્રમાણે ચાર અબજ બત્રીશ કરોડ વર્ષનો બ્રહ્મનો દિવસ
થાયછે, ને તેટલાજ પ્રમાણની તેની રાત્રિ સમજવી. ૧૨ ત્રેતાબીશ લાખ વીશ હજાર વર્ષનો યુગ.

૧૦. સર્વા પ્રભવંત્યહરાગમે ।
રાત્ર્યાગમે પ્રલીયંતે તત્રૈવાવ્યક્તસંજ્ઞકે ॥ ૧૮

ભૂતગ્રામઃ સ ઇવાયં ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયંતે ।
રાત્ર્યાગમેઽવજ્ઞઃ પાર્થ પ્રભવત્યહરાગમે ॥ ૧૯ ॥

પરસ્તસ્માત્તુ ભાવોઽન્યોવ્યક્તો વ્યક્તા-
ત્સનાતનઃ । યઃ સ સર્વેષુ ભૂતેષુ
નશ્યત્સુ ન વિનશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्यુક્તસ્તમાંहुः परमां
गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तते
तद्धाम परमं मम ॥ ૨૧ ॥

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ, ભક્ત્યા લભ્ય-
સ્ત્વનન્યયા । યસ્યાંતઃસ્થાનિ ભૂ-
તાનિ યેન સર્વામિદં તતમ્ ॥ ૨૨ ॥

યત્ર કાલે ત્વનાટ્ટંતિમાટ્ટંતિં ચૈવ
યોગિનઃ । પ્રયાતા યાંતિ તં કાલં
વક્ષ્યામિ ભરતર્ષભ ॥ ૧૩ ॥

અમિઝ્યોતિરહઃ શુક્રઃ ષળ્માસા ઉત્તરા-
યણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છંતિ બ્રહ્મ
બ્રહ્માવિદો જનાઃ ૨૪ ॥

ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણઃ ષળ્માસા
દક્ષિણાયણમ્ । તત્ર ચાંદ્રમસં જ્યો-
તિર્ધૌગી પ્રાપ્ય નિવર્તતે ॥ ૨૫ ॥

ધૂમો ગતી હેતે જગતઃ શાશ્વતે
મતે । એકયા યાત્મ્યાદ્યુદ્ધિ-
મન્યયાઽઽવર્તતે પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

સૌ અવ્યક્તો રઅવ્યક્તથી, ઝદિવસે ઉત્પન્ન
થાય, થાય લીન સૌ રરાત્રિયે, તે અવ્ય-
ક્તજમાંય ॥ ૧૮ ॥

તેજ ચરાચર ભૂત આ, અવશજ કુડ્ડનંદન
થે લય પામે રાત્રિયે, થાય દિને ઉત્પન્ન ૧૯

એ અવ્યક્તથી પર બિજો, ભાવ સનાતન
જેહુ, નાશ થિયે સૌ ભૂત પણુ, નાશ ન
પામે તેહ ॥ ૨૦ ॥

કહે અક્ષર અવ્યક્ત વળિ, પરગતિ તેને
કેહુ, જેને પામિ ન જન્મ લે, મુજ સ્વ-
રૂપ પર તેહ ॥ ૨૧ ॥

થાયછેજ પર પુરૂષ તે, એક ભકિતયે પ્રાપ્ત,
જેમાં ભૂતો રહે, બધું, જેણેછે આ વ્યાપ્ત. ૨૨

મરતાં યોગી જે સમય, ફરિ જન્મે નહિ
સાર, જન્મે ફરિ પણુ જેમ, તે, સમય
કહું નિરધાર ॥ ૨૪ ॥

અર્ચિ, દિવસ, પુશુધપક્ષને, ઉતરાયણમાં
સાર, જનાર બ્રહ્મજ થાય તે, બ્રહ્મવીદ
જન, ધાર ॥ ૨૪ ॥

ધૂમ, રાત્રિ, બિધપક્ષ ને, દક્ષિણાયને
સાર, જાય, સ્વર્ગ પામી ફરે, કર્મ યોગિ
નિરધાર ॥ ૨૫ ॥

શુકલ કૃષ્ણ, એ બે ગતી, શાશ્વત અહિજ
મનાય, એકે પામે મોક્ષ, ફરિ, જન્મ અ-
ન્યથી થાય ॥ ૨૬ ॥

૧ ચરાચર ભૂતપ્રાણી. ૨ કારણરૂપ માયા. ૩ બ્રહ્માનો દિવસ સમજવો. ૪ બ્રહ્માની રાત્રી સમજવી. ૫ વ્યાપેણ. ૬ અમિ તથા જ્યોતિનો પ્રકાશ. ૭ શુકલપક્ષ. ૮ બ્રહ્મને જાણનાર. ૯ કૃષ્ણપક્ષ.

નૈતે સૃતી પૈર્થ જાનન્ યોગી મુક્તિ
કશ્ચન । તસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ
યોગયુક્તો ભવાર્જુન ॥ ૨૭ ॥

પાર્થજાણતાં માર્ગ એ, યોગી મોય ન કોય,
માંટે તું યોગીજ, થા, સર્વ કાળમાં સોય૨૭.

વેદેષુ યજ્ઞેષુ તપઃસુ ચૈવ
દાનેષુ યત્પુણ્યફલં પ્રદિષ્ટમ્ ।
અત્યેતિ તત્સર્વામિદં વિદિત્વા
યોગી પરં સ્થાનમુપૈતિ ચાદ્યમ્ ॥ ૨૮ ॥

વેદો વિષે, યજ્ઞતપો વિષે જે, દાનો વિષે
પુણ્ય કહેલ છે જે, પામે બધું તે, મુનિ
જાણિએને, પામે વળી જે પદ આદિ તેને.૨૮

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे अक्षरब्रह्मयोगोनाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं
विज्ञानसाहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ।

राजविद्यां राजगुह्यं पवित्रामिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अश्रद्धाणां पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमू-
र्तीना । मत्स्थानि सर्वभूतानि न
चाहं तेष्ववास्थितः ॥ ४ ॥

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्-
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः
सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि
भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति
मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि
कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्रामामिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

न च मां तानि कर्माणि निवर्तन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

શુદ્ધ તને અતિ ગુપ્ત આ, વિજ્ઞાનેજ સ-
હીત, જ્ઞાન કહું જે જાણિને, થશે અશુ-
ભચિ રહીત ॥ ૧ ॥

છે એ વિદ્યારાજ અતિ, ગુહ્ય, શુદ્ધ ને
ધર્મ્ય, એ અવ્યય ઉત્તમ સુલભ, છે પ્ર-
ત્યક્ષે રગમ્ય ॥ ૨ ॥

પણ પુરૂષો એ ધર્મને, ન માનનારા જેહ,
ભમેમૃત્યુ સંસારમાં, પામિ મને નહિ, તેહ. ૩

મેં અવ્યક્તે સર્વ આ, વ્યાપ્યું જગતજ સાર,
મુજમાં સર્વે ભૂત એ, હું તેમાં નહાગાર ॥ ૪ ॥

વળિ મુજમાં નહિ ભૂત એ, જે મુજ ઈ-
શ્વરિ યોગ, ધર્મતા પાળક છુંજ પણ, નહિ
એમાં મુજ જોગ ॥ ૫ ॥

જેમ રહે નભમાંજ નિત, વાયુ ઈસર્વગત
મહાન, સર્વ ભૂત પણ તેમ છે, અર્જુન,
મુજમાં જાણુ ॥ ૬ ॥

સૌ પામે પદ્મપદ્મથે, મુજ પ્રકૃતિને સાર,
કલ્પપારંભે હું સ્રજી, ફરિ તેને નિરધાર ॥ ૭ ॥

સ્વીકારી નિજ પ્રકૃતિને, સજીં ફરિ ફરિ
આ ભૂત, પૂર્વ કર્મથી એ બધા, પરવશ
પાડું સૂત ॥ ૮ ॥

પણ અસંગિ તે કર્મમાં, ઉદાસીન વત સાર,
હું છું, માટે નહિ મને કર્મ બાધ કરનાર. ૯

૧ ગુપ્ત. ૨ જાણાય એવી. ૩ ધારણ કરનાર. ૪ સર્વ ઠેકાણે રહેલ. ૫ પ્રલયકાળે. ૬ સક્રિ-
કાળે. ૭ કલ્પ એટલે ચાર અબજ બત્રીશ કોડ સાવન વર્ષ.

મયાઽધ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃસૂયતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાઽનેન કૌતેય જગદ્વિપરિવતતે ॥૧૦॥

અવજાનાંતિ માં મૂઢા માનુષીં તનુમાશ્રિતમ્ ।
પરં ભાવમજાનાંતો મમ ભૂતમહેશ્વરમ્ ॥૧૧॥

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના
વિચેતસઃ । રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ
પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્થ દૈવીં પ્રકૃ-
તિમાશ્રિતાઃ । ભજંત્યનન્યમનસો
જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥ ૧૩ ॥

સતતં કીર્તયંતો માં યતંતશ્ચ
દૃઢવ્રતાઃ । નમસ્યંતશ્ચ માં ભક્ત્યા
નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥ ૧૪ ॥

જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે યજંતો મામુપા-
સતે । એકત્વેન પૃથક્ત્વેન बहुधा
વિશ્વતોમુખમ્ ॥ ૧૫ ॥

અહં ક્રતુરહં યજ્ઞઃ સ્વધાહમહમૌષધમ્ ।
મંત્રોઽહમહમેવાજ્યમહમગ્નિરહં હુતમ્ ॥૧૬॥

પિતાહમસ્ય જગતો માતા ધાતા
પિતામહઃ । વેદ્યં પવિત્રમૌંકાર
ઋક્ સામ યજુરેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

ગતિર્ભર્તા પ્રભુઃ સાક્ષી નિવાસઃ
શરણં સુહૃત્ । પ્રભવઃ ગલયઃ સ્થાનં
નિધાનં વીજમવ્યયમ્ ॥ ૧૮ ॥

મુજ ૧અધ્યક્ષપણેરચે પ્રકૃતિ વિશ્વનિરધાર
એજ હેતુચે થાયછે, જગતજ વારંવારા॥૧૦॥

મુજ ઇશ્વરિ પરભાવને, ન જાણનારા જેહું,
મનુષ દેહિ ધારી મને, નિદે મૂઢો તેહું॥૧૧॥

૨૦૪૪૩આશિ ને કર્મિ તે, વ્યર્થ જ્ઞાનિ
૪વિક્ષીપ્ત, ૫મોહિનિ, ૬રાક્ષસિ, ૭આસુરી,
૮પ્રકૃતીતે આશ્રીત ॥ ૧૨ ॥

પણ મહાંતમા એકચિત દૈવી પ્રકૃતિ-
વાન, ભજે મને જાણી મને કારણ અ-
વ્યય મહાન ॥ ૧૩ ॥

કર્તા કિર્તન નિત્ય હો, દૃઢવ્રત યત્ને સકત,
નમતાં કંઈક ભજે મને, ભક્તિયે નિત
ભકત ॥ ૧૪ ॥

અન્ય ભજેહો જ્ઞાનથી, ૨૦૫૪૩૬સઃ૨,
હોઈવિશ્વરૂપે મને, દેખી બહુજ પ્રકારા॥૧૫॥

હું૧૧ક્રતુ નેહું ૧૨યજ્ઞ છું, ૧૩સ્વધાજ, ૧૪ઔ-
ષધ હુંજ, હુંજ, મંત્ર, હું ૧૫આજ્ય છું, અગ્નિ
હવન હું છું જ ॥ ૧૬ ॥

પિતા પિતામહ જગતનો, માતા ૧૬ધાતા
હુંજ, ૧૭જ્ઞેય, શુદ્ધ ઔંકાર, ૧૮ઋક્, ૧૯સામ
૨૦યજુર હું છુંજ ॥ ૧૭ ॥

ગતિ, ૨૧ભર્તા, પ્રભુ, સાક્ષિ, હું, ૨૨શરણ
સુહૃત ૨૩નાવાસ, ૨૪પ્રભવ, ૨૫પ્રલય, આધાર
૨૬લય, કારણ છું અવિનાશ ॥ ૧૮ ॥

૧ અધિષ્ઠાતા. પાસે હોવાથી. ૨ વ્રથા, ફેકટ. ૩ આશાવાળો. ૪ નિર્લેપ પામેલો. ૫ બુદ્ધિ-
બ્રંશ કરનાર. ૬ હિંસાદિ કરાવનાર. ૭ દંભ ગર્વદિ કરાવનાર. ૮ સભાવ. ૯ એકપણાથી અહંબ્રહ્મ
ઉપાસનાથી. ૧૦ બુદ્ધિપણાથી. ૧૧ અગ્નિદેવતાદિ યજ્ઞ. ૧૨ નિત્ય પંચયજ્ઞાદિ. ૧૩ અશ્વદિ. ૧૪ અન્ન વા
ઔષધિ. ૧૫ ધૃતાદિ. ૧૬ કર્મકળાદેનાર. ૧૭ જાણના લાયક. ૧૮, ૧૯, ૨૦ ત્રણે વેદોના નામ. ૨૧ પોષણ
કરનાર. ૨૨ રક્ષક. ૨૩ રહેવાનું સ્થાન. ૨૪ સૃષ્ટિ કરનાર. ૨૫ નાશ કરનાર. ૨૬ લયસ્થાન.

તપામ્યહમહં વર્ષં નિવૃત્તામ્યુત્સજામિ ચ ।
 અમૃતં ચૈવ મૃત્યુશ્ચ સદસચ્ચાહમર્જુના ॥ ૧૯ ॥
 નૌવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા
 યજ્ઞૈરિષ્ટ્વા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયંતે ।
 તે પુણ્યમાસાઘ સુરેંદ્રલોક-
 મશ્રંતિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥ ૨૦ ॥
 તે તં ભુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
 ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશંતિ ।
 એવં ત્રયી ધર્મમનુપ્રપન્ના
 ગતાગતં કામકામા લભતે ॥ ૨૧ ॥
 અનન્યાશ્રિતયંતો માં યે જનાઃ
 પર્યુપાસતે । તેપાં નિત્યાભિયુક્તાનાં
 યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥
 યેઽપ્યન્યદેવતાભક્તા યજંતે શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।
 તેઽપિ મામેવ કૌંતેય યજંત્યાવિધિપૂર્વકમ્ ૨૩
 અહં હિ સર્વયજ્ઞાનાં ભોક્તા ચ પ્રભુરેવ ચ ।
 ન તુ મામાભિજાનાંતિ તત્ત્વેનાતશ્ચયંતિ તે ૨૪
 યાંતિ દેવવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્યાંતિ
 પિતૃવ્રતાઃ । ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેજ્યા
 યાંતિ મદ્યાજિનોઽપિ મામ્ ॥ ૨૫ ॥
 પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યોમે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ
 તદહં ભક્ત્યુપહૃતમશ્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૨૬ ॥
 યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ
 દદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌંતેય
 તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥
 શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મવં-
 ધનૈઃ । સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા
 વિમુક્તો મામુપૈપ્યાસિ ॥ ૨૮ ॥

કરું તાપ વૃષ્ટી કરું, કદિ અવૃષ્ટી સાર, ૭-
 વન મૃત્યુ હુંજ છું, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ નિરધાર.
 એદેવત્રયી ૪સોમપિ શુદ્ધ છે જે, યજ્ઞે યજ્ઞ
 સ્વર્ગ ગતી ઇછે તે, પામીજ તે પુણ્ય સુ-
 રેંદ્રલોક, ત્યાં ભોગવે દિવ્યજ દેવભોગ. ૨૦
 તે ભોગવી સ્વર્ગ પુરીજ મોટી, આવે
 અહીં પુણ્યગિયેજ ખૂટી, એમ ૫ત્રયીધર્મ
 અનૂસરે છે, તે અર્થકામી જઈને વળેછે. ૨૧
 પશુકરઅનન્ય ભકતો મને, ચિંતી સેવેસાર,
 યોગક્ષેમ હું તે તણા, ચલાવુંછ નિરધાર.
 અન્ય દેવને જે ભજે, શ્રદ્ધા ભાવ સહીત.
 ભજેછ તે મુજનેજ, પાણુ, વિધિથી છેજ
 રહીત ॥ ૨૩ ॥
 હું ભોક્તા સૌ યજ્ઞનો, પ્રભુપણુ હું નિરધાર.
 બાણુ મને ન તત્વથી, ફરિ તે આવે સાર.
 મળે દેવયજ્ઞ દેવને, પિતૃને પિતૃ ભકત,
 ભૂતયજ્ઞ ૧૦ભૂતોજને, મુજનેમુજમાંસકત.
 પત્ર પુષ્પ ફલ જલ મને, અર્પે પ્રીત્યે જેહ,
 ઇહજ કરું તે શુદ્ધનું, પ્રીત્યે અર્પિત તેહ.
 કરે, ખાત્ર, હોમે વળી, આપે પણુ તું જેય.
 તપ કરેજ, તેં સૌ મને, અર્પી દેકૌંતેય.
 એમ શુભાશુભ ફલયદી, અર્જુન છુટી જ-
 ઇશ, સંન્યાસી ને મુક્ત થૈ, મુજને તુંજ
 મળીશ ॥ ૨૮ ॥

૧ દશ્ય પદાર્થ. ૨ અદશ્ય વસ્તુ ૩ ઋગ, સામ અને યજુર્વેદ બાણુનાર. ૪ સોમવક્ત્રી પીનાર. ૫ ત્રણે વેદે કહેલ કર્મમાર્ગ. ૬ બીજામાં મન નહિ રાખનાર. ૭ અપ્રાપ્તનું મેળવવું ને પ્રાપ્તનું રક્ષણ કરવું. ૮ મોક્ષપ્રાપક વિધિ. ૯ ક્ષુદ્ર દેવને યજ્ઞનાર. ૧૦ ક્ષુદ્ર દેવ.

સમોઽહં સવભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિયઃ । યે ભજંતિ તું માં ભક્ત્યા
મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥ ૨૯ ॥

અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામન-
ન્યભાક્ । સાધુરેવ સ મંતવ્યઃ
સમ્યગ્વ્યવાસિતો હિ સઃ ॥ ૩૦ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાંતિં
નિગચ્છતિ । કૌંતેય પ્રતિજાનીહિ
ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ ॥ ૩૧ ॥

માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ
પાપયોનયઃ । સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રા-
સ્તેઽપિ યાંતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

કિં પુનર્બ્રાહ્મણાઃ પુણ્યા ભક્તા રાજ-
ર્ષયસ્તથા । આનિત્યમસુખં લોકમિમં
પ્રાપ્ય ભજસ્વ મામ્ ॥ ૩૩ ॥

મન્મના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી માં
નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ યુક્ત્વૈવ-
માત્માનં મત્પરાયણઃ ॥ ૩૪ ॥

હું હું સમ સૌ ૧ભૂતમાં, પ્રિય અપ્રિય
નહિ કાંઈ, ભજે મને ભાવેજ, તે મુજમાં
હું તેમાંઈ ॥ ૨૯ ॥

દુરાચારિ પણ હોય જે, ભક્ત મને ભ-
જનાર, સાધૂ તે વળી જાણવો, સમ્યક્
નિશ્ચયિ સાર ॥ ૩૦ ॥

થાય તુર્ત ધર્મીજ, નિત, શાંતી પામે તેહ,
નાશ ન પામે ભક્ત મુજ, અર્જુન જાણી
લેહ ॥ ૩૧ ॥

સ્ત્રી, વૈશ્યો, શૂદ્રો તથા, ચાંડાલો પણ જેહ,
અર્જુન મુજ આશ્રય કરી, પરગતિ પામે
તેહ ॥ ૩૨ ॥

તો પછિ બ્રહ્મણુ ભગિરો, પામે તેમાં
શુંજ, અમુખ, અનિત્યજ લોક આ, પાપિ
મને ભજ તુંજ ॥ ૩૩ ॥

થા મન્મન, મુજ ભક્ત થા, મદ્યજિ
નમ, મુજનેજ, થે મત્પર, મન જોડીને,
પામિશ તુંજ મનેજ ॥ ૩૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं
वचः । यत्तेऽहं प्रीयमाणाय
वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १ ॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं
न महर्षयः । अहमादिहि देवानां
महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोक-
महेश्वरम् । असंमूढः स मर्त्येषु
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं
दमः शमः । सुखं दुखं भवो
भावो भयं चाभयमेव च ॥ ४ ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं
यशोऽयशः । भवंति भावा भूता-
नां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनव-
स्तथा । मद्भावा मानसा जाता
येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो
वेत्ति तत्त्वतः । सोऽविकंपेन योगेन
युज्यते नात्र संशयः ॥ ७ ॥

श्रीभगवानुवाच

शुणु इरीज मडाणाहु तुं, आत उत्तम
मुजवाणु, जे, तुं प्रियने हुं कहुं, छित्ते-
अछायें न्हाणु ॥ १ ॥

नह्णु नहि मुज प्रलवने, मुनि देवो नि-
रधार, कारणु मुनि देवो तावुं, छुं हुं सर्व
प्रकार ॥ २ ॥

अज, अनादि, छशि लोकनो, न्हाणु मुजने
जेहु, मनुष्यमां सै पापथी, छूटे नोहु-
विणु तेहु ॥ ३ ॥

बुद्धि, ज्ञान, अजसंमोहु, उदम, क्षमा, सत्य,
शम सार, सुख दुःख, भाव अभाव
वणि, लय अलयज निरधार ॥ ४ ॥

अहिंसा, समता तप वणि, तुष्टि, अ-
यश, यश, दान, थाय लाव सै प्राणिने,
मुजथी नहुविध मान ॥ ५ ॥

सप्त, १००० ३षि, ११ मनु, प्रथम, १२ मद्-
भावी ते सार, यथाज मनथी, जेनि आ,
प्रज लोकमां धार ॥ ६ ॥

मुज १३ विभूति वणि योगये, न्हाणु तत्वे
जेय, जेडाये स्थिर योगमां, १४ निःसंशय
कैतेय ॥ ७ ॥

१ उत्पत्ति. २ मोहहरद्विपणु. ३ अछारनी छंद्रियोनुं दमन. ४ अंतःकरणे वश्य करतुं.
५ उत्पत्ति ६ नाश. ७ समानपणु. ८ संतोष. ९ लघुआदि सात ऋषि. १० सनकादि चर ऋषि.
११ स्वायंभूआदि त्रैलोक्य मनु. १२ भारा प्रभाववाणा. १३ औषध. १४ संशयरहित.

અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તેતે ।
ઇતિ મત્વા ભજંતે માં બુધાઃ ભવસમાન્વિતાઃ ૮

મચ્ચિત્તા મદ્ગતપ્રાણા વોધયંતઃ પરસ્પરમ્ ।
કથયંતશ્ચ માં નિત્યં તુષ્યંતિ ચ રમંતિ ચ ૯

તેષાં સતતયુક્તાનાં ભજતાં પ્રીતિપૂર્વકમ્ ।
દદામિ બુદ્ધિયોગં તં યેન મામુપયાંતિ તે ૧૦

તેષામેવાનુકંપાર્થમહમજ્ઞાનજં
તમઃ । નાશયામ્યાત્મભાવસ્થો
જ્ઞાનદીપેન ભાસ્વતા ॥ ૧૧ ॥

અર્જુનઽવાચ ॥

પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં
ભવાન્ । । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમા-
દિદેવમજં વિશ્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

આહુસ્ત્વામૃપયઃ સર્વે દેવર્ષિર્ના
રદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ
સ્વયં ચૈવ બ્રવીષિ મે ॥ ૧૩ ॥

સર્વમેતદ્દતં મન્યે યન્માં વદસિ
કેશવ । નહિ તે ભગવન્વ્યક્તિં
વિદુર્દેવા ન દાનવાઃ ॥ ૧૪ ॥

સ્વયમેવાત્મનાઽઽત્માનં વેથ ત્વં
પુરુષોત્તમ । ભૂતભાવન ભૂતેશ
દેવદેવ જગત્પતે ॥ ૧૫ ॥

વક્તુમર્હસ્યશેષેણ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિભૂતયઃ । યાભિર્વિભૂતિભિર્લોકા-
નિમાંસ્ત્વં વ્યાપ્ય તિષ્ઠાસિ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ ૧ હેતુ હું સર્વનો, થાય સર્વ મુજથીજ,
જાણી એમ ભજે મને, લાવયુક્ત જ્ઞાનીજ. ૮
રાખી પ્રાણ મન મુજવિશે, જ્ઞાન પરસ્પર
સાર, રમે, મને ભજિ જાણિ નિત, ધરાય
પણુ નિરધાર ॥ ૯ ॥

તે નિત પ્રીતિદ્વડે મને ભજનારને એહ.
અધિયોગ આપુ જેથિ તો, પામે મુજને તેહ.

કરું નાશ અજ્ઞાન તમ, કૃપાથિ તેનું સાર.
પ્રકાશિતજ્ઞાન દિપે કરિ, અંતર રહિનિરધાર

અરજુન કહેછે.

આપ બ્રહ્મપર ધામ છો, પવિત્ર ને વિશેષ
આદિ દેવ અજ વિભુ વળી, દિવ્ય પુરુષ
હમેશ ॥ ૧૨ ॥

એમ આપને સૌ કહે દેવર્ષિ નારદ, વ્યાસ,
દેવલ, અસિત, ઋષી બધા, આપ વદોછો
આસ ॥ ૧૩ ॥

માનું છું એ સત્ય સૌ, આપ કહોછો જેહ,
જાણે નહિ સુર અસુર પણ, વ્યક્તિ આ-
પની તેહ ॥ ૧૪ ॥

પોતાને પોતેજ તો, જાણોછો ભૂતેશ.
ભૂતોત્પાદક, જગપતી, પુરુષોત્તમદેવેશ. ૧૫

છો કહેવાને યોગ્ય નિજ, દિવ્ય વિભૂતિ
અશેષ, જેથિ આપ આ લોકને વ્યાપિ
રયા વિશ્વેશ ॥ ૧૬ ॥

કથં વિદ્યામહં યોગિંસ્ત્વાં સદા
પરિચિંતયન્ । કેષુ કેષુ ચ ભાવેષુ .

ચિંત્યોઽસિ ભગવન્મયા ॥ ૧૭ ॥

વિસ્તરેણાત્મનો યોગં વિભૂતિં ચ
જનાર્દન । ભૂયઃ કથય તૃપ્તિર્હિ શૃ-
ણ્વતો નાસ્તિ મેઽમૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

હંત તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા હ્યાત્મ-
વિભૂતયઃ । પ્રાધાન્યતઃ કુરુશ્રેષ્ઠ
નાસ્ત્યંતો વિસ્તરસ્ય મે ॥ ૧૯ ॥

અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ-
ભૂતાશયસ્થિતઃ । અંહમાદિશ્ચ
મધ્યં ચ ભૂતાનામંત એવ ચ ॥ ૨૦ ॥

આદિત્યાનામહં વિષ્ણુજ્યોતિ-
ષાં રવિરંશુમાન્ । મરીચિર્મરુતા-
મસ્મિ નક્ષત્રાણામહં શશી ॥ ૨૧ ॥

વેદાનાં સામવેદોઽસ્મિ દેવાના-
મસ્મિ વાસવઃ । ઇન્દ્રિયાણાં મનશ્ચા-
સ્મિ ભૂતાનામસ્મિ ચેતના ॥ ૨૨ ॥

રુદ્રાણાં શંકરશ્ચાસ્મિ વિત્તેશો
યક્ષરક્ષસામ્ । વસૂનાં પાવકશ્ચા-
સ્મિ મેરુઃ શિખરિણામહમ્ ॥ ૨૩ ॥

પુરોધસાં ચ ભુરંગ્યં માં વિદ્ધિ
પાર્થ બૃહસ્પતિમ્ । સેનાનીનામહં
રુદ્રઃ સરસામસ્મિ સાગરઃ ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષીણાં મૃગુરહં ગિરામસ્મ્યે-
કમક્ષરમ્ । યજ્ઞાનાં જપયજ્ઞો-
ઽસ્મિ સ્થાવરાણાં હિમાલયઃ ॥ ૨૫ ॥

જાણિ શકું હું આપને, સદા ચિંતતાં કેમ,
કે કે ચીજે ચિંત્ય છે, આપ જનાર્દન તેમ.

ફરી કહો વિસ્તારથી, યોગ વિભૂતી નીજ,
શુણ્વતાં અમૃત થાય નહિ, મુજને હાર
તૃપ્તીજ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

કહિશ વિભૂતી દિવ્ય મુજ, મુખ્ય પાર્થ
છે જેહ, મુજ વિભૂતિ વિસ્તારનો, લાગે
નહિ કેં છેહ ॥ ૧૯ ॥

હું આત્મા સૌ ભૂતમાં, રહેલ છું નિરધાર,
આદિ મધ્ય ને અંત પણ, ભૂતોનો હું સાર.

છું વિષ્ણુ આદિત્યમાં, મરિચિ વાયુમાં
જાણુ, રશ્મિ નક્ષત્રે, જ્યોતિમાં, છું રવિ
અંશુમાન ॥ ૨૧ ॥

સામવેદ વેદોવિષે, ઇંદ્ર દેવમાં ધાર.
મન ઇન્દ્રિયમાં હુંજ છું, ચેતન ભુતે સાર. ૨૨

શંકર હું રુદ્રોવિષે, વસુમાં અગ્ની છુંજ,
કુબેર રાક્ષસ યજ્ઞમાં, મેરુ રશ્મિખરિમાં હુંજ.

મને પુરોહિતમાંજ તું, મુખ્ય બૃહસ્પતિ
જાણુ, સેનાપતિમાં રુદ્ર હું, અગ્નિ ત-
ણાવે માન ॥ ૨૪ ॥

મહર્ષિમાં ભૃગુ હુંજ છું વાણીમાં ઓંકાર,
જહિમાદ્રિછું સ્થાવર વિષે, જપ યજ્ઞોમાં ધાર.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां
च नारदः । गंधर्वाणां चित्ररथः
सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि
माममृतोद्भवम् । ऐरावतं गजेंद्राणां
नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि
कामधुक् । प्रजनश्चास्मि कं-
दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो
यादसामहम् । पितॄणामर्यमा
चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

प्रहृद्श्चास्मि दैत्यानां कालः
कलयतामहम् । मृगाणां च मृगै-
द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३० ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्र-
भृतामहम् । झषाणां मकरश्चा-
स्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं
चैवाहमर्जुन । अध्यात्मविद्या
विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामा-
सिकस्य च । अहमेवाक्षयः कालो
धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च
भविष्यताम् । कीर्तिः श्रीर्वाक्च
नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

हुं नारद देवर्षिभां, पीपर वृक्षे हुं, गंधर्वोभां, चित्ररथ, कपिलसिद्धभां हुं २६

१ अमृतोद्भव उच्यैश्रवा, अश्वोभां हुं, नरा, २ गजेंद्रोभां ऐरावत, राजा नरभा मान.

आयुधभां हुं वज्रं हुं, प्रज उेतु उकंदर्प, कामधेनु धेनूपिषे, सर्पे वासुकि सर्पा ॥ २८ ॥

हुं नागोभां शेष हुं, वरुण नृपयरोभां, आर्यभां पितृविषे, संयमिभां यमराज.

हुं प्रह्लाद दैत्यो विषे, मृगकुलोभां हुं काल, सिंह मृगोभां, पक्षिभां, हुं हुं विनताभां

वेगवानभां वायु हुं, शास्त्रधारिभां राम, मकर भस्त्रभां हुं हुं, नदिभां गंगा नाम.

आदि अंत ने मध्य पणु, सृष्टीनो हुं सार, प्रह्लादविद्या विद्याविषे, वाद वादिभा धार.

अकार हुं अक्षर विषे, १० द्वंद्व सभासि धार, काल अनाशी हुं वणी, ११ धाता सर्व प्रकार

मृत्यु सर्व हरनार हुं, १२ उद्भव नारभां, स्त्रीभां वाणी, कीर्ति, १३ श्री, स्मृति, धी, १४ धृती, क्षमा ॥ ३४ ॥

१ अमृत भयन पणते उत्पन्न थयेन. २ मोटा हाथी. ३ कामदेव. ४ हुं उ करनार. ५ गच्छित करनार. ६ नृनावर. ७ गरुड. ८ मगर. ९ आत्मज्ञान. १० व्याकरणभां कहेन छ सभासभांने ओक. ११ कर्मक्षेत्रे नार. १२ उत्पत्ति. १३ लक्ष्मी. १४ धैर्य.

બૃહત્સામ તથા સાન્નાં ગાયત્રી
છંદસામહમ્ । માસાનાં માર્ગ-

• શીર્ષોઽહમૃતૂનાં કુસુમાકરઃ ॥ ૩૫ ॥

દ્યૂતં છલયતામસ્મિ તેજસ્તેજ-
ઽસ્મિ । જયોઽસ્મિ વ્યવ-

સાયોઽસ્મિ સત્ત્વં સત્ત્વવતામંહમ્ ॥ ૩૬ ॥

વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ પાંડ-
વાનાં ધનંજયઃ । મુનીનામપ્યહં
વ્યાસઃ કવીનામુશના કવિઃ ॥ ૩૭ ॥

દંડો દમયતામસ્મિ નીતિરસ્મિ
જિગીષતામ્ । મૌનં ચૈવાસ્મિ ગુ-
હ્યાનાં જ્ઞાનં જ્ઞાનવતામહમ્ ॥ ૩૮ ॥

યશ્ચાપિ સર્વભૂતાનાં વીજં તદ-
હમર્જુન । ન તદાંસ્તિ વિના
યત્સ્યાન્મયા ભૂતં ચરાચરમ્ ॥ ૩૯ ॥

નાંતોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિ-
ભૂતીનાં પરંતપ । એષ તૂદેશતઃ
પ્રોક્તો વિભૂતોર્વિસ્તરો મયા ॥ ૪૦ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદૂર્જિ-
તમેવ વા । તત્તદેવાવગચ્છ ત્વં
મમ તેજોઽશસંભવમ્ ॥ ૪૧ ॥

અથવા બહુનૈતેન કિં જ્ઞાતેન
તવાર્જુન । વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્ત-
મેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ॥ ૪૨ ॥

બૃહત્સામ છું સામમાં, ગાયત્રી, છંદેજ,
માર્ગશીર્ષ છું માસમાં, વસંત રૂત્યેજા ॥ ૩૫ ॥

છળ જનમાં છું દ્યૂત વળિ, તેજ તેજિમાં
ધાર, જય ઉદ્યમ પણ હુંજ છું, સત્ત્વ
સાત્ત્વિકે સાર ॥ ૩૬ ॥

વાસુદેવ યાદવવિષે, પાંડવામાં હું તુંજ,
મુનિમાં વેદવ્યાસ હું, શુક્રકવીમાં છુંજ ૩૭

દંડ દમન કરનારમાં, મૌન ગુહ્યમાં માન,
નીતી જય ઇછનારમાં, જ્ઞાનવાનમાં જ્ઞાન. ૩૮

સર્વ ભૂતનું બીજ જે, તે છું હું નિરધાર,
થાય નહીં મુજવીણ એ, ભૂત ચરાચર સાર ૩૯

મુજ વિભૂતિ દિવ્યજતણો, આવે અંતન, ધાર
માટે મેં તેનો કયો, સંક્ષેપે વિસ્તાર ॥ ૪૦ ॥

વિભૂતિમત, શ્રીમંત વળી, ગુણથી અતી-
શય જેહ, મુજ બળઅંશે જાણુ તું, થયુંજ
ઉત્પન્ન તેહ ॥ ૪૧ ॥

અથવા અર્જુન બહુજ એ, જાણેથી છે
શુંજ, એક અંશથી સર્વ જગ, વ્યાપ રયે
આ હુંજ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ अथ एकांशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्या-
त्मसंज्ञितम् । यच्चयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ ।
विस्तरशो मया । त्वत्तः कमल-
पत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥

एवमेतद्यथा त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया
द्रष्टुमिति प्रभो । योमेश्वर त-
तो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

पश्य मे पार्थ रूपाणि शत-
शोऽयं सहस्रशः । नानाविधा-
नि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

पश्यादित्यान्वसूनुद्रानश्वि-
नौ मरुतस्तथा । बहून्यदृष्टू-
र्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य
सचराचरम् । मम देहे गुडा-
केश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते
चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

અર્જુન કહેછે.

મુજ અર્થે આપેજ જે, કહિ અધ્યાત્મજ
વાણિ, પરમ ગુહ્ય, તેણે કરી, મોહ પામ્યો
મુજ હાણિ ॥ ૧ ॥

ઉત્પત્તિ લય ભૂતો તણાં, સ્મહત્વ અવ્યય
સાર, કૃષ્ણ, શુણ્યા મેં આપણિ, વિસ્તારે,
નિરધાર ॥ ૨ ॥

આપ વદોછો તેમ છે, પરમેશ્વર નિજરૂપ
તોપણુજેવા આઉંછું, નિજ ઐશ્વર્ય સ્વરૂપક

જેઈ શકિશ હું રૂપ તે, પ્રભુ માનો જે
સાર, તો અવ્યય નિજ રૂપને, બતાવોજ
નિરધાર ॥ ૪ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

અર્જુન માં રૂપ જે, દિવ્ય હજાર પ્ર-
કાર, અનેક અવર્ણકૃતિ વળી, નાના વિધ
નિરધાર ॥ ૫ ॥

આદિત્ય, વસુ, રૂદ્રો, મરુત, વળિ અશ્વિની-
કુમાર, અદિતિ પૂર્વ આશ્ચર્ય બહુ, જે તું
આણું કાર ॥ ૬ ॥

સકળ ચરાચર જગતને, મુજ વપુમાંજ
રહેલ, જે તું હમણા જે વળી, બીજું જે
ઈરહેલ ॥ ૭ ॥

આ નિજ ચક્ષુવડે મને, નથિ જેવા તું
જોગ, દિવ્ય નેત્ર આપું તને, જે મુજ ઈ-
શ્વરિ યોગ ॥ ૮ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

સંજય કહેછે.

एवमुक्त्वा ततो राजन् महा-
योगेश्वरो हरिः । दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

એમ કહી અર્જુનને, ઇશ્વરે ૩૫ મહાન,
યોગેશ્વર હરિયે પછી, દેખાડ્યું રાજનાદા ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुत-
दर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं
दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥

અનેક મુખ, નેત્રિ, બહુ, ૧અદ્ભુત દર્શ-
નવાન, અનેક ૨દિવ્યાભરણિ, બહુ, ૩ઉદ્યુત
આયુધમાન ॥ ૧૦ ॥

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्य-
गंधानुलेपनम् । सर्वाश्चर्य-
मयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

દિવ્ય પુષ્પ ને વસ્ત્ર ધર, દિવ્ય ગંધ લે-
પન, અનંત સૌ આશ્ચર્યમય, ૫સૌદિશ મુખ
સંપન્ન ॥ ૧૧ ॥

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्यु-
गपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी
सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

જે ૭દિવિ સૂર્ય હજારની, કાંતિ એકદમ
થાય, તોએ મહાત્મની કાંતિને મળતી કેક
જણાય ॥ ૧૨ ॥

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥ १३ ॥

ત્યાં જગ, ઇશ શરીરમાં, સકળ જ એકસ્થાન,
નાના ભેદે અર્જુને, રહેલું દીકું જાણુ ॥ ૧૩ ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टो-
मा धनंजयः । प्रणम्य शिरसा
देवं कृतांजलिर्भाषत ॥ १४ ॥

પામી વિસ્મય તે પછી, ૮રોમહુર્ષી થૈ, નાથ,
નમિ મસ્તકથી દેવને, બોલ્યો જોડી હાથ ૧૪

અર્જુન ઉવાચ ॥

અરજુન કહેછે.

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वास्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणभीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥

દેખુંછ દેવો તમ દેવ દેહે, બીજાં બધાં
પ્રાણિ વિશેષ જેહે, બ્રહ્મા વળી જે કમળા-
સની તે, સર્વો બધા દિવ્ય ઋષી વળી જે ૧૫

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपम् ।
नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् ॥ १६ ॥

અનેક બાહુ મુખ નેત્ર પેટ, દેખું તમોને
બહુ ૩૫ નેટ, ચોમેર વિશ્વેશ્વર વિશ્વરૂપ,
દેખું ન આદી મધ અંતરૂપ ॥ ૧૬ ॥

૧ આશ્ચર્યકારક. ૨ દિવ્ય અલંકારવાળા. ૩ ઉગ્રામેલ. ૪ ધારણ કરનાર. ૫ બધીઆણું. ૬ યુક્ત.
૭ આકાશમાં. ૮ ૩૫માં ઉભાં થયેલ.

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રિણં ચ
તેજોરાશિં સર્વતો દીપ્તિમંતમ્ ।
પશ્યામિ ત્વાં દુર્નિરીક્ષ્યં સમંતાદ્
દીપ્તાનલાર્કદ્યુતિમપ્રમેયમ્ ॥ ૧૭ ॥

ત્વમક્ષરં પરમં વેદિતવ્યં
ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
ત્વમવ્યયઃ શાશ્વતધર્મગોપ્તા
સનાતનસ્ત્વં પુરુષો મતો મે ॥ ૧૮ ॥

અનાદિમધ્યાંતમનંતવીર્યમનંતબાહું
શશિસૂર્યનેત્રમ્ । પશ્યામિ ત્વાં દીપ્તહુતા-
શવક્રં સ્વતેજસા વિશ્વમિદં તપંતમ્ ॥ ૧૯ ॥

દ્યાવાપૃથિવ્યોરિદમંતરં હિ
વ્યાપ્તં ત્વયૈકેન દિશશ્ચ સર્વાઃ ।
દૃષ્ટ્વાડ્ઘ્રુતં રૂપમુગ્રં ત્વેદં
લોકત્રયં પ્રવ્યથિતં મહાત્મન્ ॥ ૨૦ ॥

અમી હિ ત્વાં સુરસંઘા વિશંતિ
કૌંચિદ્ગ્રીતાઃ પ્રાંજલયો ગૃણંતિ ।
સ્વસ્તીત્યુક્ત્વા મહર્ષિસિદ્ધસંઘાઃ
સ્તુવંતિ ત્વાં સ્તુતિભિઃ પુષ્કલાભિઃ ॥ ૨૧ ॥

રુદ્રાદિત્યા વસવો યે ચ સાધ્યા
વિશ્વેઽશ્વિનૌ મરુતશ્ચોષ્મપાશ્ચ ।
ગંધર્વયક્ષાસુરસિદ્ધસંઘા
વીક્ષંતે ત્વાં વિસ્મિતાશ્ચૈવ સર્વે ॥ ૨૨ ॥

રૂપં મહત્તે બહુવક્ત્રનેત્રં મહાબાહો બહુ-
બાહૂરૂપાદમ્ । બહૂદરં બહુદંષ્ટાકરાલં
દૃષ્ટ્વા લોકાઃ પ્રવ્યથિતાસ્તથાડહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગદા વળી ચક્ર મુકૂટવાન, ચોમેર તેજબહુ
કાંતિમાન, દેખું ૧અનીરીક્ષ્ય વળી ૨અમેય,
અપ્રદીપ્ત અગ્નિ રવિપેઠે ૪અમેય ॥૧૭॥

તમેજ છો બ્રહ્મ પર ૫સુખહય, આધાર
છો વિશ્વતણાજ માન્ય, અનાશિ ને શા-
શ્વત ધર્મત્રાણુ, પુરૂષ છો મૂળમર્તે પુરાણુ ૧૮

નેત્રો શશી સૂર્ય અનંત હાથ, અનાદિ મ-
ધ્યાંત બળીજ નાથ, દેખું ૭જવલિતાગ્રી મુ-
ખોજવાળા, સ્વતેજથી વિશ્વ તપાવનારા ૧૯

આકાશ આ સર્વ દિશૂ વળી જે, વ્યાપેલ
દેખું તમ એકથી તે, અદ્ભૂત ને આ તમ
ઉગ્રરૂપ, દેખી ત્રણે લોક ખિંદે ૮અનૂપ ૨૦

આ દેવસંઘો તમ શર્ણિ થાયે, ભેડી ૧૦કરો
કો ખિંદિનેજ ગાય, સિદ્ધો મહર્ષી વદિ
શૂભવાણી, ૧૧સ્તવે તમોને અતિશે વખાણી

આદિત્ય, રૂદ્રો વસુ સાધ્ય આ જે, ૧૨વિ-
શ્વેશ્વિનૌ વાયુ પિતૃ તથા જે, ગંધર્વ, યક્ષો,
સિંધ, દૈત્ય, જેછે, આશ્ચર્ય થૈ સૌ તમને બુવેછે.

અનેક નેત્રો મુખ પેટ હાથ, અનેક પાદો
૧૩ઉર, દાંત સાથ, આ રૂપ મોટું લયકારિ
ભેઈ, ખિંદેછ સૌ તેમ ખિંદું છ મોહી ॥૨૩ ॥

૧ જાવા અશક્ય. ૨ પ્રમાણથી સિદ્ધ થવા અશક્ય. ૩ પેટ. ૪ આનનું સ્વરૂપ. ૫ જાણુ-
વાલાપક. ૬ ધર્મરક્ષક. ૭ બળતો અગ્નિ. ૮ ઉપમારહિત, ૯ દેવસમૂહ. ૧૦ હ.ય. ૧૧ સ્તુતિ
કરેછે. ૧૨ વિશ્વેદેવ અને અશ્વિનીકુમાર. ૧૩ સાથળ.

નભઃસ્પૃશં દીપ્તમનેકવર્ણ
વ્યાત્તાનનં દીપ્તવિશાલનેત્રમ્ ।
દૃષ્ટ્વા હિ ત્વાં પ્રવ્યથિતાંતરાત્મા
ધૃતિં ન વિદામિ શમં ચ વિષ્ણો ॥ ૨૪ ॥

મહાદીપ નેત્રી, નભને અડેલા, અનેક વર્ણી-
મુખ ઉઘડેલા, તેજસ્વિ દેખી દુખી અં-
તરાત્મા, પાસું ન શાંતી ધૃતિને મહાત્મા. ૨૪

દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ચ તે મુખાનિ
દૃષ્ટ્વૈવ કાલાનલસંનિમાનિ ।
દિશો ન જાને ન લભે ચ શર્મ
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૨૫ ॥

કાળાગ્નિ જેવાં, ભયકારિ દાંતે, દેવેશ બેઠ
તમ મૂખ ખાંતે, દિશા ન બાણું, નહિ સૂખ
આશ, પ્રસન્ન થાઓ જગના નિવાસ. ૨૫

અમી ચ ત્વાં ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય પુત્રાઃ
સર્વે સહૈવાવનિપાલસંઘૈઃ ।
મીઞ્મો દ્રોણઃ સૂતપુત્રસ્તથાસૌ
સહાસ્મદીયૈરાપિ યોધમુખ્યૈઃ ॥ ૨૬ ॥

આ સર્વ પુત્રો ધૃતરાષ્ટ્રના તે, પૃથ્વી તણા
આ નૃપસંઘ સાથે, આ ભીષ્મ ને કર્ણ ગુ-
રુન્યોદ્ધા, સાથે અમારા પણ મુખ્ય બેદાર ૨૬

વક્રાણિ તે ત્વરમાણા વિશંતિ
દંષ્ટ્રાકરાલાનિ ભયાનકાનિ ।
કેચિદ્વિલગ્ના દશનાંતરેષુ
સંદૃશ્યંતે ચૂર્ણિતૈરુત્તમાંગૈઃ ॥ ૨૭ ॥

દાંતે કરીને, ભયકારિ જે છે, મૂખોજ તેમાં
જલદી પડેછે, કે શ્રેષ્ઠ અંગે થઈ નેજ ચૂર્ણ,
દાંતો વિષે લાગિ દિસે અપૂર્ણ ॥ ૨૭ ॥

યથા નદીનાં બહવોંડુબેગાઃ સમુદ્રમેવા-
મિમુક્ષા દ્રવંતિ । તથા તવામી નરલોક-
વીરા વિશંતિ વક્રાણ્યભિવિજ્વલંતિ ॥ ૨૮ ॥

નદી જલોના બહુ વેગ જેમ, સમુદ્ર પ્રત્યે
મળિ જાય, તેમ, મુખો તમારાં બળતાંજ
જે છે, તેમાંજ આ વીર નરો પડે છે. ૨૮

યથા પ્રદીપં જ્વલનં પતંગા
વિશંતિ નાશાય સમૃદ્ધવેગાઃ ।
તથૈવ નાશાય વિશંતિ લોકા-
સ્તવાપિ વક્રાણિ સમૃદ્ધવેગાઃ ॥ ૨૯ ॥

જેવીજ રીતે બળતાગ્નિમાંજ, વેગે પતંગો
બળવાજ ધાય. તેવીજ રીતે તમ મૂખ-
માંજ, વેગે જનો આ મરવાજ ધાય. ૨૯

લેલિહ્વસે ગ્રસમાનઃ સમંતા-
લોકાન્સમગ્રાન્વદનૈર્જ્વલાદ્ધિઃ ।
તેજોભિરાપૂર્ય જગત્સમગ્રં
ભાસસ્તવોગ્રાઃ પ્રતપંતિ વિષ્ણો ॥ ૩૦ ॥

તેજ મુખે લોક બધાજ આપ, ખાતાંજ
આખો અતિશે રચમાપ, તેજે કરી લોક
સમગ્ર પૂરી સંતાપ આપે તમ કાંતિ કરી. ૩૦

આલ્યાહિ મે કો ભવાનુગ્રરૂપો
નમોઽસ્તુ તે દેવવર પ્રસીદ ।
વિજ્ઞાતુમિચ્છામિ ભવંતમાદ્યં
ન હિ પ્રજાનામિ તવ પ્રવૃત્તિમ્ ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્પ્રવૃદ્ધો
લોકાન્સમાહર્તુમિહ પ્રવૃત્તઃ ।
ઋતેઽપિ ત્વાં ન ભવિષ્યંતિ સર્વે
યેઽવાસ્થિતાઃ પ્રત્યનીકેષુ યોધાઃ ॥ ૩૨ ॥

તસ્માન્નવમુત્તિષ્ઠ યશો લભસ્વ
જિત્વા શત્રૂન્મુંક્ષ્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્ ।
મયૈવૈતે નિહતાઃ પૂર્વમેવ
નિમિત્તમાત્રં ભવ સઘ્યસાચિન્ ॥ ૩૩ ॥

દ્રોણં ચ भीष्मं ચ જયદ્રથં ચ
કર્ણં તથાઽન્યાનપિ યોધવીરાન્ ।
મયા હતાંસ્ત્વં જહિ મા વ્યથિષ્ઠા
યુધ્ધદ્યસ્વ જેતાઽસિ રણે સપત્તાન્ ॥ ૩૪ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवंति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६ ॥

પ્રસન્ન થાઓ, નમુ દેવભૂપ, છે કોણ કહે
આપજ ઉઘ ૩૫, છે જાણવાની તમનેજ
વૃત્તિ, જાણું નહીં આપતણી પ્રવૃત્તિ ॥૩૧॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

હું ઉઘ, લોક ક્ષયકારિ કાળ, અહી થયો
તે હણવાજ હાલ, વિનાજ તું સૌ મરશેજ
આહી, જે છે ઉભેલા પ્રતિ સૈન્યમાંહી ॥૩૨॥

માટે ઉઠી તું યશનેજ પામ, શત્રુ જિતી
લોગવ રાજ્ય સામ, હણ્યાજ છે પૂર્વથિ
મેંજ આને, અર્જુન તું માત્ર નિમિત્ત થાને ૩૩

આ દ્રોણ ને જેદ્રથ ભીષ્મધીરો, કર્ણાદિ
બીજ વળિ યુદ્ધવીરો, હણ્યાછ તેને દુષ્પ
મૂકિ જીત, જીતીશ શત્રુ રણમાં અજીત ૩૪

સંજય કહેછે.

એવી શુંણી કેશવનીજ વાણી, રકિરીટ કંપી
વળિ જોડિ ચપાણી, જોડ્યોજ મંદ સ્વરથી,
નમીને, શ્રીકૃષ્ણપ્રત્યે અતિ બીહુબીને. ૩૫

અરજુન કહેછે.

છે યુક્ત, દેવા, તમ કીર્તને જે, રાજીજ પ્રેમી
જગ આ બને તે, બીધેલ જે રાક્ષસ ભાગિ
બાય, સિદ્ધો બધા જે નમતાજ થાય. ૩૬

કસ્માન્ન તે ન નમેન્મહાત્મન
ગરીયસે બ્રહ્મણોઽપ્યાદિકર્ત્તે ।
અનંતં દેવેશ જગન્નિવાસ
ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્ ॥ ૩૭ ॥

ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણ-
સ્ત્વમસ્ય વિશ્વસ્ય પરં નિધાનમ્ ।
વેત્તાઽસિ વેદ્યં ચ પરં ચ ધામ
ત્વયા તંતં વિશ્વમનંતરૂપ ॥ ૩૮ ॥

વાયુર્યમોઽગ્નિર્વરુણઃ શશાંકઃ
પ્રજાપતિસ્ત્વં પ્રપિતામહશ્ચ ।
નમો નમસ્તેઽસ્તુ સહસ્રકૃત્વઃ
પુનશ્ચ ભૂયોઽપિ નમો નમસ્તે ॥ ૩૯ ॥

નમઃ પુરસ્તાદથ પૃષ્ઠતસ્તે
નમોઽસ્તુ તે સર્વતં એવ સર્વ ।
અનંતવીર્યામિતવિક્રમસ્ત્વં
સર્વં સમામ્નોપિ તતોઽસિ સર્વઃ ॥ ૪૦ ॥

સસ્ત્રેતિ મત્વા પ્રસભં યદુક્તં
હે કૃષ્ણ હે યાદવ હે સસ્ત્રેતિ ।
અજાનતા મહિમાનં તવેદં
મયા પ્રમાદાત્પ્રણયેન વાપિ ॥ ૪૧ ॥

યન્નાવહાસાર્થમસત્કૃતોઽસિ
વિહારશય્યાસનભોજનેષુ ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षામયે ત્વામહમપ્રમેયમ્ ॥ ૪૨ ॥

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય
ત્વમસ્ય પૂજ્યશ્ચ ગુરુર્ગરીયાન્ ।
ન ત્વત્સમોઽસ્યમ્યધિકઃકૃતોઽન્યૌ
લોકત્રયેઽપ્યપ્રતિમપ્રભાવઃ ॥ ૪૩ ॥

બ્રહ્માત્મણા છે શુરૂ આદિ કર્તા, નમે નહિ
તે તમનેજ મર્ત્તા, છે ૧સત્અસત્થી પરબ્ર-
હ્મ ખાસ, અનંત, દેવેશ, જગન્નિવાસ. ૩૭

છો દેવ આદી પુરુષઃ પુરાણ, આ વિશ્વના
આપ પરં ઝનિધાન, છે યજ્ઞેય, ૧જ્ઞાતા ૬પ-
રધામ આપ, વ્યાપી રયા વિશ્વ તમે અમાપ

વરૂણ, ૭વા. અગ્નિ શશિ, યમચ્છો, પ્રજા-
પતી ને પ્રપિતામહુ ચ્છો, પ્રણામ છે મન
હજાર વાર, ફરી ફરી છે નમનો હજાર.

પ્રણામ છે સન્મુખ ને પિઠેથી, ચોફરથી
છે નમનો સુખેથી, પરાક્રમી ને બળિ છે
અનંત, વ્યાપી રયા સૌ, સઉછો મહંતા ૪૦ ॥

માની સખા આ મહિમા ન જાણી, કહી-
છ મેં આ હઠથીજ વાણી, હે કૃષ્ણ, હે યાદવ
હે સખા જે, ૬પ્રમાદથી તે, ૬પ્રણયેજ વાતે.

ફર્તી, સુતાં ભોજન આસને જે, માહું લ-
ગાડયું હસવાજને તે, એકાંતમાં તેમ ૧૦સ-
મક્ષ સૌ જે, ક્ષમા કરો આપ અમાપ સૌ તે

તમેજ છો આ જગનાજ આપ, શુરૂતણા છો
શુરૂ, પૂજ્ય આપ, ત્રીલોકમાં છે નહિ કો-
સમાન, અધીક તો કયાંચિ ૧૧નિરૂપમાન ૪૩

૧ વ્યક્ત અવ્યક્તથી, ૬સ્ય અદસ્યથી. ૨ જગતને રહેવાનું સ્થાન. ૩ લયસ્થા. ૪ જાણવાલાયક.
૫ જાણનાર, સાક્ષી. ૬ પરસ્પર, ૭ વાયુ. ૮ ગાફલતાથી. ૯ રોડથી. ૧૦ પાસે. ૧૧ ઉપમારહિત.

તસ્માદ્વ્યવસ્થા પ્રાપ્તિયાય કાર્યં
પ્રસાદયે ત્વામહમીશમીઙ્ચમ્ ।
પિતૈવ પુત્રસ્ય સત્ત્વેવ સત્ત્વયુઃ
પ્રિયઃ પ્રિયાયાર્હસિ દેવ સોઽહમ્ ॥ ૪૪ ॥

અદૃષ્ટપૂર્વં હૃષિતોઽસ્મિ દૃષ્ટ્વા
ભયેન ચ પ્રવ્યથિતં મનો મે ।
તદેવ મે દર્શય દેવ રૂપં
પ્રસીદ દેવેશ જગન્નિવાસ ॥ ૪૫ ॥

કિરીટિનં ગદિનં ચક્રહસ્ત-
ભિચ્છામિ ત્વાં દ્રુપ્તમહં તથૈવ ।
તેનૈવ રૂપેણ ચતુર્ભુજૈન
સહસ્રવાહો ભવ વિશ્વમૂર્તે ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

મયા પ્રસન્નેજ તવાર્જુનેદં
રૂપં પરં દર્શિતમાત્મયોગાત્ ।
ત્રેજોમયં વિશ્વમનંતમાયં
યન્મે ત્વદન્યેન ન દૃષ્ટપૂર્વમ્ ॥ ૪૭ ॥

ન ત્રેદયજ્ઞાધ્યયનૈર્ન દાનૈ-
ર્ન ચં ક્રિયાભિર્ન તેપોભિરુગ્રૈઃ ।
ૐવંરૂપઃ શક્ય અહં નૃલોકે
દ્રુપ્તં ત્વદન્યેન કુરુમવીર ॥ ૪૮ ॥

મા તે વ્યથા મા ચ વિમૂઢભાવો
દૃષ્ટ્વા રૂપં ઘોરમીદૃઢ્ મમેદમ્ ।
વ્યપેતભીઃપ્રીતમનાઃ પુનસ્ત્વં
તદેવ મે રૂપમિદં પ્રપશ્ય ॥ ૪૯ ॥

સંજય ઉવાચ ॥

ઈત્યર્જુનં વાસુદેવસ્તથોક્ત્વા સ્વકં રૂપં
દર્શયામાસ ભૂયઃ । આશ્વાસયામાસ ચ
ભીતમેનં ભૂત્વા પુનઃ સૌમ્યવપુર્મહાત્મા ૫૦

માટે હરી, ક્રિયા નમાવિ હું, પ્રસન્ન દેવા
તમને કરું, ક્ષમા કરો જેમ પતિઃ પ્રિ-
યાને, પિતા સુતોનેજ સખા સાખાને ॥ ૪૪ ॥

રાજ થયો પૂર્વ અદૃષ્ટ જોઈ, ભયે ચળેલું
મન મૂળ મોહી, માટે બતાવા હરિ તે સ્વ-
રૂપ, પ્રસન્ન થાઓ જગવાસરૂપ ॥ ૪૫ ॥

ગદા તથા ચક્ર મુકુટધારી, જોવા તમોને
ધણું હું મુસારી, માટે બનો ભૂજ ચતુસ્વ
રૂપ, સહસ્રબાહો જગમૂર્તિરૂપ ॥ ૪૬ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રસન્ન થૈ મેં પરરૂપ આ જો, યોગે બતાવ્યું
તુજને, મહા તે, તેજ, અતી, વિશ્વતનુ,
અનાદિ, જોયેલ નૈ કો તુજવીણ આદિ ૪૭

ન વેદ યજ્ઞે નહિ દાનથીજ, ક્રિયા તથા ઉગ્ર
તપે નહીંજ, હું શક્ય જોવા નરલોકમાંયે,
તારાવિના અર્જુન કો બિન્નયે ॥ ૪૮ ॥

આ રૂપં મારું ભયકારિ જોઈ, થા મા વ્ય-
થાવાને વિમૂઢ મોહી, પ્રસન્ન થૈ તું ભય
મૂકિનેજ, કરીથિ જો આ મુજરૂપ તેજ

સંજય કહેછે.

દેવે કહી અર્જુનનેજ એમ, કરી બતાવ્યું
નિજ રૂપ તેમ, થંડો કિધો તે બિહિનાર-
નેજ, બની કરી શાંત વપુરૂપેજ ॥ ૫૦ ॥

૧ શરીર. ૨ નાહ જોયલું. ૩ જગતને રહેવાનું સ્થાન. ૪ જગતરૂપ મૂર્તિવાળા. ૫ વિશ્વરૂપ
શરીરવાળા. ૬ પીડિત. ૭ મૂઢ. ૮ શરીર.

અર્જુન ઉવાચ ॥

દૃષ્ટ્વદં માનુષં રૂપં તવ સૌમ્યં
જનાર્દન । ઇદાનીમસ્મિ સંવૃત્તઃ
સચેતાઃ પ્રકૃતિં ગતઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

સુદુર્દર્શમિદં રૂપં દૃષ્ટ્વાનાસિ
યન્મમ । દેવા અપ્યસ્ય રૂપસ્ય
મિત્યં દર્શનકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૨ ॥

નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન
જ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું
દૃષ્ટ્વાનાસિ માં યથા ॥ ૧૩ ॥

ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં-
વિધોઽર્જુન જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન
પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥ ૧૪ ॥

મત્કર્મકૃન્મત્પરમો મદ્ભક્તઃ
સંગવર્જિતઃ । નિર્વૈરઃ સર્વભૂ-
તેષુ યઃ સ મામેતિ પાંડવ ॥ ૧૫ ॥

અરબ્ધુન કહેછે.

જેઈ શાંત આતમતણું મનુષરૂપ નિરધાર,
થયો સચેતજ હું હવે, સ્વસ્થ ચિત્ત પણસાર.

શ્રીભગવાન કહેછે.

જેયું તે આ રૂપ મુજ, દુર્લભ જોવા જેહ,
દેવો પણ એ રૂપનું, નિત દર્શન ઇચ્છેહ.

વેદ તપે ને દાનથી, પૂજાથી પણ તેમ,
નહિ દેખાવા શક્ય હું, તેં જોયું છે જેમ.

પણ દેખાવા, તત્ત્વથી, થવા પ્રવેશજ તેમ,
શક્ય જણાવા હુંજ છું, ભક્તિ અનન્ય એમ.

મત્કર્મથી મત્પરમ, મુજ ભક્ત સંગ વિણજેહ,
રહિત એવેર સૌ પ્રાણિમાં, પામે મુજને તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्माविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ अथ द्वा. शोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपा-
सते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां
के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

श्री भगवानुवाच ॥

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्य-
युक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेता-
स्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमर्चित्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्ता-
सक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि गति-
र्दुःखं देहवज्जिरवाप्यते ॥ ५ ॥
ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि
न्यन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव
योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसार-
सागरात् । भवामि न चिरा-
त्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

અરજુન કહેછે.

એમ ભક્ત નિત યુક્ત જે, તમને છે ભ-
જનાર, વળિ જે અક્ષર પ્રદાને, શ્રેષ્ઠ યોગી
કે સાર ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

ભજે મને નિત યુક્ત જે, મન રાખી મુ-
જમાંય, પરમ શ્રદ્ધાથી યુક્ત તે, યોગી શ્રેષ્ઠ
મનાય ॥ ૨ ॥

પણ અચિંત્ય ઉકૂટસ્થ ધ્રુવ, સ્થિર અ-
ક્ષર અવ્યક્ત, અવાચ્ય વ્યાપક પ્રદાને,
ભજનારા જે ભક્ત ॥ ૩ ॥

કરિવશ ઇન્દ્રિય વંદને, સૌમાં સમ સ્વીમાન,
હિતેચ્છુ સૌનાજ તે, પામે મુજને જાણુ.

તે અવ્યક્તે સક્તને, શ્રમ ૧૧અધીકતર થાય,
રહેહુ માનિયે દુઃખથી, ગતી અવ્યક્ત પમાય

સર્વ કર્મ અર્પી મને, મત્પર જે રહેનાર,
ધર્તા ધ્યાન ભજે મને, અનન્ય યોગે સાર.

મુજમાં તત્પર તેમનો, ૧૩ઉદ્ધર્તા હું સાર,
મૃત્યુ યુક્ત સંસારથી, તરત બનું નિરધાર.

૧ મારા વિશ્વસ્વરૂપને. ૨ ચિંતન કરવા અશક્ય. ૩ માથાનો અધિષ્ઠાતા. ૪ નિત્ય. ૫ નાશરહિત
૬ રૂપરહિત. ૭ કહેવાને અશક્ય. ૮ સમૂહ. ૯ પુદ્ગિલાળા. ૧૦ હિત ઇચ્છનાર. ૧૧ વધારે.
૧૨ દેહાભિમાનિ. ૧૩ ઉદ્ધાર કરનાર.

યય્યેવ મન આધત્સ્વ મયિ
બુદ્ધિં નિવેશય । નિવસિષ્યસિ
મય્યેવ અતઃ કુર્ધ્વં ન સંશયઃ ॥ ૮ ॥

અથ ચિત્તં સમાધાતું ન શક્નોષિ
મયિ સ્થિરમ્ । અભ્યાસયોગેન
તતો મામેચ્છાસું ધનંજય ॥ ૯ ॥

અભ્યાસેઽપ્યસમર્થોઽસિ મત્કર્મ-
પરમો ભવ । મદર્થમપિ કર્માણિ
કુર્વન્સિદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥ ૧૦ ॥

અથૈતદપ્યશક્તોઽસિ કર્તું મયોગમા-
શ્રિતઃ । સર્વકર્મફલત્યાગં
તતઃ કુરુ યતાત્મવાન્ ॥ ૧૧ ॥

શ્રેયો હિ જ્ઞાનમભ્યાસાઽજ્ઞાના-
દ્ધ્યાનં વિશિષ્યતે । ધ્યાનાત્કર્મફલ-
ત્યાગસ્ત્યાગાચ્છાંતિરનંતરમ્ ॥ ૧૨ ॥

અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ
એવ ચ । નિર્મમો નિરહંકારઃ
સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥ ૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા
દૃઢનિશ્ચયઃ । મય્યર્પિતમનોબુ-
દ્ધિર્યો મે મક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૪ ॥

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નો-
દ્વિજતે ચ યઃ । હર્ષામર્ષમયો-
દ્વૈર્ગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥

માટે મુજમાં રાખ મન, કર બુદ્ધી મુ-
જમાં, રહેશે મુજમાં આ પછી, નહિ
સંશય તેમાં ॥ ૮ ॥

સ્થિર મન મુજમાં રાખવા, જો તું નહીં
સમર્થ, અભ્યાસ યોગે તો પછી, કરને યલ
મુજર્થ ॥ ૯ ॥

કર તું કર્મ મુજર્થ જો, અભ્યાસે અસમર્થ,
પામિશ સિદ્ધી એમ પણ, કર્તી કર્મ મુજર્થ.

એકરવા અસમર્થ તો, કરિ આશ્રય મદ્યોગ,
સાવધાન થૈ મૂકિ દે, સર્વ કર્મ ફળ જોગ.

શ્રેય જ્ઞાન અભ્યાસથી તેથી, ધ્યાનજ શ્રેય,
ત્યાગ કર્મફળ તેથી પછિ, શાંતિ તેથી કૌતેય.

અદ્વૈષી સૌ ભૂતનો, મિત્ર કૃપાલુ સાર,
ક્ષમાવાન સુખ દુઃખ સમ, નિર્મમ જનિ.
રહંકાર ॥ ૧૩ ॥

સંતોષી નિત યોગિ વળિ, વશમન નિશ્ચ-
યવાન, મય્યર્પિત-મનબુદ્ધિ, તે, પ્રીય
લકત મુજ જાણુ ॥ ૧૪ ॥

જેથી લોક તપે નહીં, લોકોથી પણ જેહ,
ક્રોધ હર્ષ ભય તાપથી, મુક્ત પ્રીય મુજ તેહ.

૧ મારા વિશ્વરૂપમાં. ૨ મારા વિશ્વરૂપજ છે શરણુ જેમાં એવો યોગ. ૩ શ્રેષ્ઠ. ૪ અરજીન.
૫ દ્રેષવગરનો. ૬ મમતારહિત. ૭ અહંકારવગરનો. ૮ મારા વિશ્વરૂપમાં અર્પણુ કરી છે
મન-બુદ્ધિ જેણુ.

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।
સર્વારંભપરિત્યાગીયો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

૧ ઉદાસીન, ૨ શુચિ, ૩ દક્ષ વળિ, ૪ ગતવ્યથ
૫ નિસ્પૃહ જેહ, ત્યાગિ સર્વ આરંભનો,
પ્રીય ભકત મુજ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યો ન હૃષ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચ-
તિ ન કાંક્ષતિ । શુભાશુભપરિત્યાગી
ભક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

હર્ષે દ્વેષે નહિ, નહીં, શોચ ઇચ્છે જેહ,
શુભાશુભ મૂકીજ દે, ભક્તિમાન પ્રિય તેહ

શમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા
માનાપમાનયોઃ । શીતોષ્ણસુખ-
દુઃખેષુ સમઃસંગવિવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

રહિત સંગ સમ જે વળી, ૬ માનઅપમાને
સાર, શત્રુ મિત્ર, ૭ શીતોષ્ણમાં, સુખ દુઃખે,
નિરધાર ॥ ૧૮ ॥

તુલ્યનિંદાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન
કેનચિત્ । અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભ-
ક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥ ૧૯ ॥

સમ નિંદા સ્તુતિ, મૌનિ વળિ, સંતોષી સે-
જેહ, રહિત વાસગૃહ સ્થિરમતી, ભક્તિ-
માન પ્રિય તેહ ॥ ૧૯ ॥

યે તુ ધર્મ્યમૃતામિદં યથોક્તં પર્યુપાસતે ।
શ્રદ્ધાના મત્પરમા ભક્તાસ્તેઽતીવ મે પ્રિયાઃ ।

આ અમૃતરૂપ ધર્મને ક્યૂં તેમ મુજ જેહ,
ભકતો પાળે પ્રીતિથી, મુજ અતિ પ્રીય
છે તેહ ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान्वाच

श्रीभगवान् उवाच.

इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि
यतश्च यत् । स च यो यत्प्रभावश्च
तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक्
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुबद्धिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः ५

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
अचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ८

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समाचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९

क्षेत्रं देहं कळेवाय आ, अने जाले जेभ,
तेने शानी तो वहे, क्षेत्रज्ञः कौं-तेय ॥ १ ॥

सर्व क्षेत्रमां पार्थं हुं, क्षेत्रज्ञ धर्म जालु,
अने अनेनुं ज्ञान ते, मुज मतथी छे ज्ञान.

तेज क्षेत्र, जेवुंज, जे, विकारि ने थानार,
शक्तियुक्त क्षेत्रज्ञ ते, शुषु संक्षेपे सार ॥ ३ ॥

गायुं अने ऋषियेज अहुं, रछंहे विविध प्र-
कार, ब्रह्मसूत्र निश्चित पहे, युक्तिये नि-
रधार ॥ ४ ॥

महाभूत अहंकार वणि, बुद्धी भाया सार,
पदश-छंद्रियो अने मन, विषय-पंच वणि
धार ॥ ५ ॥

सुख दुःख, इच्छा, द्वेष, ने, धृति, अ-
नवृत्ति, शरीर, सौ भणि विकारी क्षेत्र अने,
कयुं संक्षेपे वीर ॥ ६ ॥

क्षान्ति, अहंकार, १० अमानिता, ११ शौच, १२ स-
रजता, सार, १३ स्थैर्य, अहिंसा, १४ देहवश,
१५ अनुसेवा निरधार ॥ ७ ॥

विषयेमां. वैराग्य वणि, अनहंकारि थवाय,
जन्म, मृत्यु, व्याधी, जरा, दुःख जेवुं
तेमांय ॥ ८ ॥

१६ असक्ति, १७ असंगपणुं वणि, पुत्र १८ दार
गृहमांय, १९ छिष्ट अनिष्टनि प्राप्तिमां, सम-
यित नित रडेवाय ॥ ९ ॥

१ क्षेत्रने जालुनार. २ वेदमां. ३ वेदांतसूत्र. ४ पांच महाभूत. ५ कर्मेन्द्रिय अने पांच
ज्ञानेन्द्रिय. ६ शब्दादि पांच विषय. ७ धैर्य. ८ मननी धृति. ९ क्षमा. १० पोतानां वभायु न करवां
ते. ११ पवित्रता. १२ सरसपणुं. १३ स्थिरता. १४ शरीर वश्य करवुं. १५ ऋषिबिद्या उपदेशकनी
सेवा. १६ आसक्ति रहितपणुं. १७ मनथी संगरहितपणुं १८ स्त्री. १९ छिष्ट.

માયિ ચાનન્યયોગેન ભક્તિરવ્યાભિચારિણી।
વિવિક્તદેશેસેવિત્વમરતિર્જનસંસાદિ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્થદર્શનમ્।
પ્રત્યજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં યદતોડન્યથા ।

જ્ઞેયં યત્તત્પ્રવક્ષ્યામિ યજ્ઞાત્વાડમૃતમશ્રુતો।
અનાદિમત્પરં બ્રહ્મ ન સત્તત્ત્વાસદુચ્યતે ૧૨

સર્વતઃપાણિપાદં તત્સર્વતોક્ષિ-
શિરોમુખમ્ । સર્વતઃશ્રુતિમલ્લોકે
સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ૧૩ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।
અસક્તં સર્વભૃષ્ચૈવ નિર્ગુણં ગુણભોક્તૃ ચ ૧૪

બહિરંતશ્ચ ભૂતાનામચરં ચરમેવ ચ ।
સૂક્ષ્મત્વાત્તદાવિજ્ઞેયં દૂરસ્થં ચાંતિકે ચ તત્ ।

અવિભક્તં ચ ભૂતેષુ વિભક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।
ભૂતભર્તૃ ચ તજ્જ્ઞેયં પ્રસિષ્ણુ પ્રભવિષ્ણુ ચ ૧૬

ઽયોતિષામાપિ તજ્જ્યોતિસ્તમસઃપરમુચ્યતે ।
જ્ઞાનં જ્ઞેયં જ્ઞાનગમ્યં હૃદિ સર્વસ્ય ધિષ્ઠિતમ્

ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાનં જ્ઞેયં ચોક્તં સમાસતઃ
મદ્ભક્તૃ પ્રતદ્વિજ્ઞાય મદ્ભાવાયોપપદ્યતે ॥ ૧૮ ॥

પ્રકૃતિં પુરુષં ચૈવ વિદ્ધચનાદી જ્ઞમાવાપિ ।
વિકારાશ્ચ ગુણાશ્ચૈવ વિદ્ધિ પ્રકૃતિસંભવાન્

કાર્યકારણકર્તૃત્વે હેતુઃ પ્રકૃતિરુચ્યતે ।
પુરુષઃસુખદુઃખાનાં ભોક્તૃત્વે હેતુરુચ્યતે ૨૦

અનન્ય યોગેં મુજવિષે, દૃઢ ભકતી વળિ
સેય, જન ૧સમાજમાં પ્રીતિ નહિ, નિ-
ર્જન વાસજ હોય ॥ ૧૦ ॥

૨દર્શન મોક્ષતણું વળી, નિત ૩અધ્યાત્મ
જ્ઞાન, એ સૌ જ્ઞાન કયુંજ છે, ઉલટું તે
અજ્ઞાન ॥ ૧૧ ॥

કહું હવે તે ૪જ્ઞેય જે, જાણી મોક્ષ પમાય,
પરમ અનાદી બ્રહ્મ તે, ૫સત્અસત નહિ
કહેવાય ॥ ૧૨ ॥

હસ્ત પાદ શિર આંખ ને, કાનવાન ચોક્ષર,
વીટિ રયું સૌનેજ તે, મૂખવાન સૌમેર. ૧૩

પ્રકાશે છ સૌવિષયને, સર્વેન્દ્રિય વર્જિત, ગુણ
ભોક્તા વળિ. સર્વ ભૂત, નિર્ગુણ સંગ રહિત.

જાહિ અંતર છે ભૂતમાં, સર્વ ચરાચર
તેહ, સૂક્ષ્મપણુથિ જણાય નહિ, પાસે
દૂરજ એહ ॥ ૧૫ ॥

અભિન્ન છે ૧ભૂતો વિષે, ૧૧ભિન્ન પેઠ રહે-
નાર, પોષક તે ભૂતો તણે, ઉત્પતિ લય
કરનાર ॥ ૧૬ ॥

૧૨જ્યોતીમાં તે જ્યોતિ છે, ૧૩તમથી પર ક-
હેવાય, ૧૪જ્ઞાનગમ્ય, જ્ઞેય, જ્ઞાન એ, રહેલ
છે સૌમાંય ॥ ૧૭ ॥

કયાં એમ સંક્ષેપથી, ક્ષેત્ર, જ્ઞાન ને જ્ઞેય,
થાય યોગ્ય મુજ ભાવને, જાણી ભકતો એય.

૧૫પ્રકૃતિ ૧૬પુરુષ, એ બેયને, પાસે અનાદી
જાણુ, થાય વિકાર ગુણાદિ સૌ પ્રકૃતીથી,
તું માન ॥ ૧૬ ॥

ક્રિયા કાર્ય કારણતાણી, પ્રકૃતી ને કહેવાય,
સુખ દુઃખ ભોગવવાં વિષે, કારણ પુરુષ
૧૭વદાય ॥ ૨૦ ॥

૧ સમુહ. ૨ મોક્ષના સાધનમાં પ્રવૃત્તિ. ૩ આત્મજ્ઞાન. ૪ જાણુવાલાયક. ૫ દૃશ્ય તથા અદૃશ્ય.
૬ આધાર. ૭ બહાર. ૮ અંદર. ૯ ચર જંગમ અને અચર સ્થાવર. ૧૦ પ્રાણીમાત્ર. ૧૧ જુદો.
૧૨ પ્રકાશકવસ્તુ. ૧૩ અજ્ઞાન, અધાર. ૧૪ જ્ઞાનેકરી જાણુવા શક્ય. ૧૫ ક્ષેત્ર, જડ પદાર્થ. ૧૬ ક્ષેત્રજ
ચેતન્યરૂપ. ૧૭ કહેવાય.

પુરુષઃ પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃ-
તિજાનુગુણાન્ । કારણં ગુણસંગો-
ઽસ્ય સદસઘોનિજન્મસુ ॥ ૨૧ ॥

ઉપદ્રષ્ટાનુમંતા ચ ભર્તા ભોક્તા મહેશ્વરઃ ।
પરમાત્મેતિ ચાપ્યુક્તો દેહેઽસ્મિન્પુરુષઃ પરઃ ।

યં એવં વોક્તિ પુરુષં પ્રકૃતિં ચ ગુણૈઃ સહ ।
સર્વથા વર્તમાનોઽપિ ન સ ભૂયોઽભિજાયતે ।

ધ્યાનેનાત્માનિ પશ્યન્તિ કેચિદા-
ત્માનમાત્મના । અન્યે સાંખ્યેન
યોગેન કર્મયોગેન ચાપરે ॥ ૨૪ ॥

અન્યે ત્વેવમજ્ઞાનંતઃ શ્રુત્વાન્યેભ્ય ઉપાસતે ।
તેઽપિ ચાતિતરંત્યેવ મૃત્યું શ્રુતિપરાયણાઃ ॥

યાવત્સંજાયતે કિંચિત્સત્ત્વં સ્થાવરજંગમમ્ ।
ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્ઞસંયોગાત્તદ્વિદ્ધિ ભરતર્ષભ ॥૨૬॥

સમં સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠંતં પરમે-
શ્વરમ્ । વિનશ્યત્સ્વવિનશ્યંતં
યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

સમં પશ્યન્ હિ સર્વત્ર સમવ-
સ્થિતમર્શ્વરમ્ । ન હિનસ્ત્યાત્મના-
ઽઽત્માનં તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ૨૮ ॥

પ્રકૃત્યૈવ ચ કર્માણિ ક્રિયમાણા-
નિ સર્વશઃ । યઃ પશ્યતિ તથાત્મા-
નમકર્તારં સ પશ્યતિ ॥ ૨૯ ॥

પુરુષ ભોગવે પ્રકૃતિ શુભ, પ્રકૃતીમાં રહિ
અંગ, એના સદસઘ સદ્ જન્મમાં, કારણ-
શુભનો સંગ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષ કયો આ દેહમાં, પર પરમાત્માં બાહ્ય,
દ્રષ્ટા, અનુમંતા વળી, પલર્તા ભોક્તા,
મહાન ॥ ૨૨ ॥

બાહ્ય એમ પુરુષને, પ્રકૃતીને શુભયુક્ત,
વર્તતાંજ સૌ રીત, તે જન્મે નહિ ફરિ, બુક્ત.

કોઈક મનથી આત્મને, નિજમાં ધ્યાને
બોધ, સાંખ્ય યોગથી અન્ય વળિ, કર્મયો-
ગથી કોય ॥ ૨૪ ॥

ઉપાસે શુભિને અન્યથિ, એથિ અબાહ્યા
જેહ, તરી બાય સંસારને, શ્રવણ ઉપરા-
યણ તેહ ॥ ૨૫ ॥

સ્થાવર જંગમ વસ્તુ જે, બનેછ ભારત વીર,
ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિના યોગથી, થાય, બાહ્ય તે, ધીર.

સા નાશી ભૂતો વિષે, અવિનાશી, સમ, જેહ,
પરમ ઇશ, તેનેજ જે, બાહ્ય બાહ્ય તેહ. ૨૭

ઇશ સ્થિત સમ સર્વમાં, બેતાં તેને ૧૦ સમ,
ન હજી પોતે આત્મને, પામે તે પરબ્રહ્મ.

૧૧ કૃત્રીમાણ કર્મોજ સૌ, થાય પ્રકૃતિથી એમ
બાહ્ય જે, તે આત્મને, બુદ્ધિ અકર્તા તેમ.

૧ અરજુનનું સંબોધ છે. ૨ સદ્ દેવ મનુષ્યાદિ તથા અસદ્ પશુપક્ષ્યાદિ. ૩ જોનાર. ૪ અ-
પ્રવૃત્ત છતાં પ્રવૃત્તની પેઠે દેખાડનાર. ૫ ધારણ કરનાર. ૬ પાલન કરનાર. ૭ તત્પર. ૮ જડ પદાર્થ,
પ્રકૃતિ. ૯ ક્ષેત્રને બાહ્યનાર આત્મા. ૧૦ સમાન. ૧૧ કરતાં.

यदा भूत यग्भावमकृत्य-
पश्याते । तत एव च वि-
स्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

પૃથગ્ભાવ જૂતો તથા, ચ્વદા બેકમાં બેય,
વિસ્તારજ પણ તે મકી, તદા પ્રજા તે કોય.

अनादित्वाभिर्धुणत्वात्परमा-
त्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि
कौतैय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

અનાદિ નિર્ગુણ, તેથી આ, પરમાત્માઅવિ-
કારિ, ન કરે નહિ લેપાય એ, રહિ શ્વપુમાં.
પદ્મધારિ ૧ ૩૧ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाका-
शं नोपलिप्यते । सर्वत्रावास्थि-
तो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

સૂક્ષ્મપણથી પસર્વગત, બન લેપાય ન
જેમ, રહિં સૌ વપુમાં આત્મ પણ, નહિ
લેપાયજ તેમ ॥ ૩૨ ॥

यथा प्रकाशयत्यहः कृत्स्नं लोक-
मिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा
कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

જેમજસકળ આલોકને, ૧૦ પ્રકાશો રવિ એક,
તેમ ક્ષેત્રિ સૌ ક્ષેત્રને, પ્રકાશ આપે છેક.૩૩

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञा-
नचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं
य ये विदुर्याति ते परम् ॥ ३४ ॥

ક્ષેત્ર ક્ષેત્રિનો ભેદ એ, ૧૧ પ્રકૃતિ મોક્ષ વળિ જેટ,
જ્ઞાન ૧૨ ચક્ષુથી જોય જે, પર પદ પામે તેહ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

૧ જીવાપણું. ૨ જ્યારે. ૩ ત્યારે. ૪ શરીર. ૫ ધનુષ ધરનાર. અર્જુનનું સંબોધન છે.
૬ આરિકપણાથી. ૭ સર્વમાં રહેલ. ૮ આકાશ. ૯ બધા. ૧૦ પ્રકાશ કરે છે. ૧૧ કહેલી પ્રકૃતિથી
બોલ. ૧૨ નેત્ર.

॥ अथ चत्तुदशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् वाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां
ज्ञानं तमम् । यज्ज्ञात्वा मुनयः
सर्वे परां सिद्धिमिते गताः ॥ १ ॥

કહું ફરી પર જ્ઞાન એ, જ્ઞાનોમાં ઉત્તમ, જે
જાણીએદિથી બધા મુનિ પામ્યા પરબ્રહ્મ.

इदं ज्ञानं पाश्रित्य मम साध-
र्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायं-
ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

કરિ આશ્રય આ જ્ઞાનો, બનિ મુજરૂપે
સાર, સૃષ્ટિ સમય નહિ થાય તે, પ્રલયે નહિ
રવ્યથનાર ॥ ૨ ॥

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भे
द्विप्रस्यार ॥ संभवः सर्व-
भूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

અમહત પ્રબ્રહ્મ મુજ યોનિમાં, રાખું ગર્ભ
હું સાર, ઉત્પત્તિ સૌ બૂતો તણી, થાય તેથી
નિરધાર ॥ ૩ ॥

सर्वयोनिः कौतेय मृतयः
संभवति याः । तासां ब्रह्म
म चापनिरहं बाजप्रः पिता ॥ ४ ॥

સર્વ યોનિમાં કુતિમૃત, બનેછ જે આકાર,
પ્રકૃતિ યોનિ મહા તેની હું પિતા ॥ બી-
જ-પ્રહ, ધાર ॥ ૪ ॥

सत्त्वं जस्तम इति गुणाः प्र-
कृतिसंभवाः । निबध्नन्ति महा-
बाहो देहे दोहनमव्ययः ॥ ५ ॥

સત્ત્વ રજો, તમ, ગુણ એ, પ્રકૃતિથી થાનાર,
વપુમાં અવ્યય દેહિને, છે બોલ દેનાર. ૫

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्मका-
न्यस्य ॥ स्वसंगेन
बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

નિર્મલતાથી સત્ત્વ તો, શાંત, પ્રકાશક સાર,
અનઘ, જ્ઞાન સુંબ સંગમાં જોડેછે નિરધાર.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-
संगसं ब्रवम् । तन्निबध्नाति
कौतेय कर्मसंगेन देहिनम् ॥ ७ ॥

કારણ, તૃષ્ણા સંગનું, રાગવાન ૧૨જ બળ,
કર્મસંતમાં દેહિને, જોડે છે ઇમ માન ॥ ૭ ॥

૧ આ શરીર છેડીને. ૨ પીડા પામનાર. ૩ મોહી. ૪ પ્રકૃતિ, મામા. ૫ બીજ વાવનાર.
૬ આત્મા. ૭ જોડી દેનાર. ૮ નિબાધ, અર્જુનનું સંબોધન છે. ૯ પ્રીતિમાન. ૧૦ રજોબળ.

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ મોહનં
સવદેહિનામ્ । પ્રમાદાલસ્ય-
નિદ્રાભિસ્તાનિવધ્રાતિ ભારત ॥ ૮ ॥

સત્ત્વં સુખે સંજયતિ રજઃ ક-
ર્મણિ ભારત । ગાદ્યાદ્યુત્તર
તુ તમઃ પ્રમાદે સંજયત્યુત ॥ ૯ ॥

રજસ્તમશ્વાભિભૂય સત્ત્વં ભવ-
તિ ભારત । રજઃ સત્ત્વં તમ-
શ્ચૈવ તમઃ સત્ત્વં રજસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

સર્વદ્વારેષુ દેહેઽસ્મિન્પ્રકાશ
ઉપજાયતે જ્ઞાનં યદા ત-
દા વિદ્યાદ્વિવૃદ્ધં સત્ત્વમિત્યુત ॥ ૧૧ ॥

લોભઃ પ્રવૃત્તિરારંભઃ કર્મ-
ણામશમઃસ્પૃહા । રજસ્યેતા-
નિ જાયંતે વિવૃદ્ધે ભરતર્ષભ ॥ ૧૨ ॥

અપ્રકાશોઽપ્રવૃત્તિશ્ચ પ્રમાદો
મોહ એવ ચ । તમસ્યેતાનિ
જાયંતે વિવૃદ્ધે કુરુનંદન ॥ ૧૩ ॥

યદા સત્ત્વે પ્રવૃદ્ધે તુ પ્રલયં
યાતિ દેહમૃત્ । તદોત્તમાવિ-
દાં લોકાનમલાન્પ્રતિપદ્યતે ॥ ૧૪ ॥

રજસિ પ્રલયં ગત્વા કર્મ-
સંગિષુ જાયતે । તથા પ્રલીનસ્ત-
મસિ મૂઢયોનિષુ જાયતે ॥ ૧૫ ॥

૧મોહનક સૌ દેહિને, ૨તમ અજ્ઞાને જાણુ,
આજસ ઉધ ૪પ્રમાદમાં, જોડેછે તે માન. ૮

સુખમાં જોડે ૫સત્વ વળિ, રજ કર્મોમાં માન,
૬પ્રમાદાદિમાં તમ ૭તથા, જોડે ઢાંકી જ્ઞાન.

પાર્થ થાયછે સત્ત્વગુણ, રજ તંમ ગૂણ હ-
ટાડિ, તેમ ૮સત્ત્વ તમનેજ ૯રજ, ૧૦તમ
રજ સત્ત્વજ પાડિ ॥ ૧૦ ॥

આ વયુના સૌ દ્વારમાં, પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન,
થાય તદા ઈમ જાણુવું, વધેલ સત્ત્વ સુજાણુ.

પ્રવૃત્તિ લોભ ઇચ્છા વળી, ૧૧નહિશમ, ૧૨ક-
ર્મોરંભ, રજ વધતાં એ થાય છે, ભરતવં-
શના સ્તંભ ॥ ૧૨ ॥

૧૩અપ્રવૃત્તિ અવિવેક વળિ, પ્રમાદ મોહ
પણ સાર, તમ વધતાં એ થાયછે, નિશ્ચય
પાંડુ કુમાર ॥ ૧૩ ॥

સત્ત્વ વધેલું હોય ને, મરે જીવ જો સાર,
૧૪ઉત્તમવિદ શુદ્ધ લોકને, તો પામે નિરધાર.

૧૫કર્મસંગિમાં જન્મ લે, મરેજ જો રજમાંય,
તમ વધતાંમાંજોમરે, ૧૬મૂઢયોનિમાંથાય ૧૫.

૧ મોહ કરનાર. ૨ તમોણુ, ૩ અજ્ઞાનથી થયેલ. ૪ ગાદ્યાદ્યુત્તર. ૫ સત્ત્વગુણ. ૬ પ્રમાદ,
આજસ ને ઉધ. ૭ તે પ્રમાણુ. ૮ સત્ત્વ તથા તમોણુને હટાડિ ઉપરથી લેવું. ૯ રજોગુણ થાયછે.
ઉપરથી લેવું. ૧૦ તમોણુ થાયછે. ઉપરથી લેવું. ૧૧ સંકલ્પ ચિકલ્પનું નહિ ટળવું. ૧૨ કર્મોને.
આરંભ. ૧૩ પ્રવૃત્તિ, નહિ. ૧૪ સગુણ પ્રકરને જાણનારાના. ૧૫ કર્મમાં આસક્તિવાળા મનુષ્યોમાં.
૧૬ પશ્ચાદ્ધિયોની.

કર્મણઃ સુઘૃતસ્યા : સાત્ત્વિકં

નિર્મલં ફલમ્ । રજસસ્તુ ફલં

દુઃસ્વમજ્ઞાનં તમસઃ ફલમ્ ॥ ૧૬ ॥

કહેછે સાત્ત્વિકકર્મનું, સુખ નિર્મલ ફલ, માને,
રાજસનું ફલ દુઃખ વળિ, તામસનું અજ્ઞાન.

સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનં રજસો

લોભ એવ ચ । પ્રમાદમોહૌ

તમસો ભવતોઽજ્ઞાનમેવ ચ ॥ ૧૭ ॥

રજથી લોભજ થાયછે, થાય સત્ત્વથી જ્ઞાન,
તમોશુભથી થાયછે, પ્રમાદ, મોહ, અજ્ઞાન.

ઊર્ધ્વં ગચ્છંતિ સત્ત્વસ્થા મધ્યે

તિષ્ઠંતિ રાજસાઃ । યઘન્યંગુણ-

વૃત્તિસ્થા અધો ગચ્છંતિ તામસાઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉચ્ચગતિ પામે સાત્ત્વિકો, રમધગતિ રા-
જસ લોક, તામસ જન પામેજ છે, ઝની-
ચગતી જે ફેક ॥ ૧૮ ॥

નાન્યં ગુણેભ્યઃ કંતારં યદા

દ્રધાનુપશ્યતિ । ગુણેભ્યશ્ચ પરં

વેત્તિ મદ્ભાવં સોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

કંતો શુભથી અન્ય નહિ, જ્યારે યદા જોય,
જાણે શુભથી ૧૫૨ તદા, સુજ રૂપે તે હોય.

ગુણાનેતાનંતીત્ય ત્રીન્દેહી દેહસમુદ્ભવાન્ ।

જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૨૦ ॥

જેહુખીજ ત્રણ શુભ એ ઉદ્ધંધી થઈ મુક્ત,
મૃત્યુજરાદુખ જન્મથી, પામે શુભ અમૃત.

અર્જુન ઉવાચ ॥

અર્જુન કહેછે.

કૌર્લિંગૈસ્ત્રીન્ગુણાનેતાનંતીતો ભવતિ પ્રભો ।

કિમાંચારઃકથં ચૈતાંત્રીન્ગુણાનાતિવર્તતે ૨૧

ત્રિશુભાતીત તણાજતો, શું લક્ષણ આચાર,
ઉદ્ધંધે ત્રણ શુભ એ, કે રીતે પ્રભુ સાર. ૨૧

શ્રીભગવાનુવાચ ॥

શ્રીભગવાન કહેછે.

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાંડવ ।

ન દ્વેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

૧૦ પ્રકાશ ૧૧ પ્રવૃત્તિ ને ૧૨ મોહનિ, પ્રવૃત્તિ નિ-
વૃત્તિ નિરધાર, ચાતાં દ્વેષે નહિ, નહીં, ઇચ્છે,
પાંડુ કુમાર ॥ ૨૨ ॥

ઉદાસીનવદાસીનો ગુણૈર્યો ન વિચાલ્યતે ।

ગુણા વર્તેત ઇત્યેવ યોઽવતિષ્ઠતિ નેંગતે ૨૩

ઉદાસીનની પેઠ રહિ, શુભથિ ચલિત નહિ
જેહ, વર્તેત શું, ઇમ જાણિને, મૈન અચલ
થે રેહ ॥ ૨૩ ॥

સમદુઃસ્વમુલ્લઃ સ્વસ્થઃ સમલો-

ષ્ટાદમકાંચનઃ । તુલ્યપ્રિયાપ્રિયો

ધીરસ્તુલ્યનિંદાત્મસંસ્તુતિઃ ॥ ૨૪ ॥

સમ સુખ દુખ, ને સ્વસ્થ, સમ, ૧૩ કાંચન
પથ્થર ધૂલ, પ્રિય અપ્રિય સમ, ધીર વળિ,
નિંદા સ્તુતિ સમતૂલ ॥ ૨૪ ॥

૧ ઉચ્ચ ગતિ. ૨ વચ્ચલી ગતિ. ૩ હલકી ગતિ. ૪ જોનાર. આત્મા. ૫ પોતાને જાણે. ૬ શ્રેષ્ઠ. ૭ જેહની ઉત્પત્તિનાં કારણ. ૮ મોક્ષ. ૯ ત્રણ શુભ ઉદ્ધંધી જનાર. ૧૦ સત્ત્વશુભનું કાર્ય જ્ઞાન. ૧૧ રજો-
શુભનું કાર્ય પ્રવૃત્તિ. ૧૨ તમોશુભનું કાર્ય મોહ. ૧૩ સુવર્ણ.

માનાપમાનયોસ્તુલ્યત્તુલ્યો મિત્રારિપક્ષયોઃ
સર્વારંભપ્રિણાપાં ગુણાતાંતઃ સ ઉચ્યતે ॥

માનઅપમાને સમ વળી, ૧અરિ મિત્રે સમ
જેહ ત્યાગિ સર્વ આરંભનો, ૨ગુણાતીત છે
તેહ ॥ ૨૫ ॥

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિ-
યોગેન સેવતે । સ ગુણાન્સમ-
તીત્યેતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૨૬ ॥

ભજેછ મુજને જે વળી, હઠ ભકતીયે સાર,
ઉઠંધી ગુણ થાય તે, ભોક્ષ યોગ્ય નિરધાર

બ્રહ્મણો હિ પ્રતિષ્ઠાહમમૃતસ્યા-
વ્યયસ્ય ચ । શાશ્વતસ્ય ચ
ધર્મસ્ય દુઃસ્વસ્યૈકાંતિકસ્ય ચ ॥ ૨૭ ॥

અપ્રતિષ્ઠા છુંહું પ્રહ્લનિ, જે અવ્યય નિત રૂપ,
અખંડ સુખ અમૃત વળી, છે જે ધર્મ સ્વરૂપ.

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनीषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे गुणह्यष्टाविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ अथ पंच. शोऽध्यायः ॥

श्रीभगवा. वाच ॥

श्रीभगवान् કહેછે.

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं
प्रारव्ययम् । छंदांसि यस्य
प्राज्ञानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥

૧મૂલ ૨ઊર્ધ્વ ૩શાખા ૪નિચિ, ૫નાશિ ૬અ-
નાશી કેહ, ૭વેદપાન, ૮જ્ઞાને જો, ૯વૃક્ષ
૧૦વેદવિદ તેહ ॥ ૧ ॥

अधश्चूलान्यनुसंततानि
कर्मा बंधीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

૧૦ઊર્ધ્વે ૧૧નિચે ૧૨વિસ્તરિ એનિ ૧૩શાખો,
૧૪વધ્યા ૧૫શુભ્રુથી ૧૬વિષયપ્રવાલો, નીચે
૭વે ૧૮મૂલ ૧૯પ્રવિષ્ટ છે રે, આ લોકમાં કર્મ
વિશેજ પ્રેરે ॥ ૨ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसंगशस्त्रेण हृदेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

એનું અહીં રૂપ નહીં જણાય, ૧૮અદ્યંત
તેમ ૧૯સ્થિતિને ૨૦કળાય, મલે ૨૧તરૂ એ દહ
છેજ માટે, ૨૨અસંગશસ્ત્રે અહિ છેદિ ઘાટે.

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तति भूयः ।
तमेव चाद्यं परुषं प्रपद्ये

જાણીજ લેવું પછિ તેજ ૨૩ધ્યામ, જેમાં ગ-
યેલા ન ફરેજ આમ, જેથી થઈ આ ૨૪પ્ર-
વૃત્તિ: ૨૫પુરાણી, તે આદિને શણું છું એમ
જાણી ॥ ૪ ॥

यतः प्रवृत्तिः प्रसूता पुराणी ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसंगदोषा
अज्ञात्मानेत्या विनिवृत्तकामाः ।

૨૬અમૂઢ ને દુ-ખ સુખેજ મુક્ત, ૨૭અધ્યા-
ત્મિને ૨૮કામ થકી ૨૯વિમુક્ત, ૩૦નિર્માન-
મોહી, ગજિત સંગ જેઓ, પામે અનાશી
પદનેજ તેઓ ॥ ૫ ॥

द्वैविमुक्ताः स्वसंन-
गच्छन्त्यः । ॥ ५ ॥

૧ યદ, ૨ ખ્યાતિ, ૩ માયામિષ્ટ બ્રહ્મ સર્વોત્તમ હોવાથી ઉચું. ૪ અહંકાર તથા પંચમહાભૂતાદિ.
૫ શાખા. ૬ પ્રકૃતિ થકી પછી હોવાથી નીચી. ૭ આવતી કાલે હશે કે નહિ, એનો નિશ્ચય નથી
માટે અશ્વત્થ એટલે નાશી. ૮ ધણા કાળથી ચાલતો આવે છે માટે અનાશી. ૯ વેદરૂપ પાન. ૧૦ સં-
સારરૂપ વૃક્ષ. ૧૧ વેદને જાણનાર. ૧૨ મનુષ્યથી બ્રહ્માપર્યંત. ૧૩ મનુષ્યથી સ્થાવરપર્યંત. ૧૪ વિ-
સ્તાર પામી. ૧૫ પુણ્ય-પાપના ફળરૂપ દેહરૂપ કળો. ૧૬ સત્, ૧૭ અને તમોચ્છુના વિકારથી.
૧૮ શબ્દાદિ વિષયરૂપ કુપર. ૧૯ વિષયવાસના કર્મવાસના. ૧૭ વ્યામ, પ્રવેશ થયેલ. ૧૮ આદિ
અને અંત. ૧૯ વર્તમાન સ્થિતિ. ૨૦ જણાય. ૨૧ સંસારરૂપ વૃક્ષ. ૨૨ મનથી અસકત રહેવારૂપ
શસ્ત્ર. ૨૩ સ્વરૂપ. ૨૪ સંસારની પ્રવૃત્તિ. ૨૫ ધણા કાળથી ચાલતી આવેલ. ૨૬ બ્રહ્મવિદ્યા, વિવેકી
રૂપ જ્ઞાની. ૨૭ ઇચ્છાથી. ૨૮ મુકાયેલો. ૩૦ માનમોહરહિત. ૩૧ શ્રવેત.

ન તદ્દાસયતે સૂર્યો ન શર્શાંકો ન પાવકઃ ।
યદ્ભત્વા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમં મમ ॥૬॥

મમૈવાંશો જીવલોકે જીવભૂતઃ

સનાતનઃ । મનઃષ્ઠાની-

ન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્ષતિ ॥ ૭ ॥

શરીરં યદવાપ્નોતિ યચ્છાપ્તુ-

ત્કામર્તાશ્વરઃ । યદ્દીત્વૈતાનિ

સંયાતિ વાયુર્ગંધાનિવાશયાત્ ॥ ૮ ॥

શ્રોત્રં ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસનં ગ્રાણમેવ ચ ।

આધિષ્ઠાય મનશ્ચાયં વિષયાનુપસેવતે ॥૯॥

ઉત્ક્રામંતં સ્થિતં વાપિ શુંજાનં

વા ગુણાન્વિતમ્ । વિમૂઢા નાનુ-

પશ્યંતિ પશ્યંતિ જ્ઞાનચક્ષુષઃ ॥ ૧૦ ॥

યતંતો યોગિનશ્ચૈનં પશ્યંત્યા-

ત્મન્યવસ્થિતમ્ । યતંતોઽપ્ય-

કૃતાત્માને નૈનં પશ્યંત્યચેતસઃ ॥ ૧૧ ॥

યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્દાસયતેઽસ્થિલમ્ ।

યચ્ચંદ્રમાસિ યચ્છાગ્રૌ તત્તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ ।

ગામાવિશ્ય ચ ભૂતાનિ ધાર-

યામ્યહમોજસા । પુષ્ણામિ ચૌ-

ષધીઃ સર્વાઃ સોમો ભૂત્વા રસાત્મકઃ ॥ ૧૨ ॥

અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા પ્રાણિનાં

દેહમાશ્રિતઃ । પ્રાણાપાનસમા-

યુક્તઃ પચામ્યર્ષં ચતુર્વિધમ્ ॥ ૧૪ ॥

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સન્નિવિષ્ટો

મત્તઃસ્મૃતિર્જ્ઞાનમપોહનં ચ ।

વેદૈશ્ચ સર્વૈરહમેવ વેદ્યો

વેદાંતકૃદ્વેદવિદેવ ચાહમ્ ॥ ૧૫ ॥

સૂર્ય ચંદ્ર અગ્ની નહીં, તેને કરે પ્રકાશ,
જ્યાં જો કરિઆવેનહિ, તેજધામુજ ખાસ.

મૂળ અંશ થૈ જીવ નિત, ઇંદ્રીય મનને સાર,
પ્રકૃતિ થકી, આ લોકમાં, જેએછે નિરધાર.

પામે જીવ શરીરને, મૂકે, જ્યારે તેમ,
લે ઇંદ્રીયો બીય, પા, ગંધ સ્થલથી જેમ. ૮

કાન આંખ ને આમડી, જીભ નાક, મન
જેહ, કરિ આશ્રય તે સર્વનો, વિષય લો-
ગવે એહુ? ॥ ૯ ॥

બીય, રહે ને લોગવે, વળી છે એ ગુણ બુક્ત,
દેખે એને મૂઢ નહિ, દેખે સારી બુક્ત ॥ ૧૦ ॥

દેખે એને નિજ વિષે, યોગી ઉદ્યોગીજ,
મંદ મૂઢ દેખે નહીં, કરતાં પણ તજવીજ.

પ્રકાશેછ સૌ જગતને, સૂર્યતેજ પણ જેહ,
અંદ્રાગ્રીમાં જે વળી, બાણ તેજ મુજ તેહ.

ધરૂં બળથી હું ભૂત સૌ, રહિ પૃથ્વીમાં બાણ,
પોષું ઔષધિ સર્વ હું, ચંદ્ર બની રસવાન.

જ્યાર અર્ષ પકવુંજ છું, પ્રાણ અપાન સ-
હીત, થૈને જરૂરીજ હું, પ્રાણિ દેહ આ-
શ્રીત ॥ ૧૪ ॥

હું હું બધાનાં હૃદયો વિષેજ, હુંથી સ્મૃતી
જ્ઞાન થઈ ટળેજ, હું પવેદ્ય હું સૌ નિગ-
મેજ સાર, વેદાંત કૃત્વેદજ બાણનાર. ૧૫

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષર-
અક્ષર એવ ચ । ક્ષરઃ સર્વાણિ
ભૂતાનિ કૂટસ્થોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

આ બે પુરુષજ લોકમાં, ક્ષર અક્ષર કહે-
વાય, કહે^૧અક્ષર^૨કૂટસ્થને, ^૩ક્ષર સૌ^૪ભૂત.
વદાય ॥ ૧૬ ॥

ઉત્તમઃ પુરુષસ્ત્વન્યઃ પરમા-
ત્મેત્યુદાહૃતઃ । યો લોકત્રય-
માવિશ્ય વિભર્ત્યવ્યય ईश्वरः ॥ ૧૭ ॥

પુરુષ અન્ય અન્યય ઉત્તમ, પરમાત્મા પ-
રમેશ, પાળે જે ત્રણ લોકને, તેમાં કરી
પ્રવેશ ॥ ૧૭ ॥

યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદ-
પિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લો-
કે વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉદ્બંધે ક્ષરને વળી, અક્ષરથી ઉત્તમ,
લોક વેદમાં તેથી પુ, પ્રસિદ્ધ^૫પુરુષોત્તમ^{૧૮}

યો મામેવમસંમૂઢો જ્ઞાનાતિ
પુરુષોત્તમમ્ । સ સર્વવિદ્-
જાતિ માં સર્વભાવેન ભારત ॥ ૧૯ ॥

પુરુષોત્તમ મુજનેજ ઈમ, અમૂઢ જાણે
જેહ, સર્વ ભાવથી મૂજને, ભજે સર્વ^૬વિદ
તેહ, ॥ ૧૯ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमु-
क्तं मयाऽनघ । एतद्ब्रुवा बु-
द्धिमान् स्यात्કृतકृत्यश्च ભારત ॥ ૨૦ ॥

કચું^૭અનઘ, મેં શાસ્ત્ર આ, ગુપ્ત અતી નિ-
રધાર, થાય જાણિ એ બુદ્ધિમંત, કૃતકૃત્ય
પણ સાર ॥ ૨૦ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
नसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ ૧૫ ॥

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

श्रीभगवान् वाच ॥

श्रीभगवान् कહેछे.

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोग-
व्यवस्थितिः । दानं दमश्च
यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

अलय चित्त शुद्धी वणी, ज्ञानयोगभां
स्थिति, यज्ञ दान दम सरलता, १ प्रत्यय
तपरीति ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः
शान्तिरपैशुनम् । दया भूतेष्व-
लोलुपत्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

२ त्याग अहिंसा शान्ति असत, अरीस अ-
याडि सेज, ४ अचपलता ५ मृदुता लज,
अलोल कृपा भूतेज ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो
नातिमानिता । भवंति संप-
दं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

६ अभानिता अद्रोह धृति, क्षमा तेज ७ शुच-
योग, थायछ तेने होय जे, संपद देवी जेग.

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः
मारुण्यमेव च । अज्ञानं चाभि-
जातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

८ दंभ ९ दर्प अभिमान रिस, कठोरता अ-
ज्ञान, थायछ तेने होय जे, असुरी सं-
पतवान ॥ ४ ॥

दैवीसंपद्विमोक्षाय निबन्धा-
ग्रामसुरी मता । मां शुचः सं-
पदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥

१० बंधनार्थ असुरी कही, देवी तो मोक्षार्थ,
दैवि अर्थ जन्मयोछ तुं, शोच करिश नहि
पार्थ ॥ ५ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आ-
सुर एव च । दैवो विस्तरशः
प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६ ॥

जेज सृष्टि आ लोकभां, देवी आसुरी सार,
कहि देवी विस्तारथी, आसुरि मुजथी धार.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न
विदुरासुराः । न शौचं नापि
चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

आसुरि जन जाले नहि, प्रवृत्ति निवृत्ति
निरधार, वणि तेओभां होय नहि, ११ शौच
सत्य १२ आचार ॥ ७ ॥

१ वेदाभ्यास. २ कठोरता. ३ सत्य. ४ वृथा व्ययबाध नहि. ५ मननी कौमलता. ६ पोतानी
अज्ञान न करवापछ. ७ पवित्रता. ८ पोताभां सहयुक्त न छतां ते अताववानो डोण धाववो. ९ धन-विद्या
निमित्त चित्ततुं उन्मत्तपछ. १० बंधन माटे. ११ शास्त्रे कहेल आहार तथा अंदरनी पवित्रता.
१२ शास्त्रे कहेल आचार.

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।
અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામહૈતુકમ્ ॥૮॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मा-
नोऽल्पबुद्धयः । प्रभवंत्युग्रक-
र्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

કામમાશ્રિત્ય દુષ્પૂરં દંભમા-
નમદાન્વિતાઃ । મોહાદૃઢીત્વા-
ઽસદ્ગ્રાહાન્પવર્તેતેઽશુચિવ્રતાઃ ॥ ૧૦ ॥

चिंतामपरिमेयां च प्रलयां-
तामुपाश्रिताः । कामोपभो-
गपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११ ॥

આશાપાશશતૈર્બદ્ધાઃ કામ-
ક્રોધપરાયણાઃ । ર્હંતે કામ-
ભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ ૧૨ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मै भविष्यति पुनर्धनम् १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये
चोपरानपि । ईश्वरोऽहमहं
भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ १४ ॥

આદ્યોઽભિજનવાનસ્મિ કોન્યો-
ઽસ્તિ સદૃશો મયા । યક્ષ્યે દાસ્યા-
મિ મોદપ્ય ઇત્યજ્ઞાનવિમોહિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

अनेकचित्तविभ्रांता मोहजा-
लसमावृताः । प्रसक्ताः काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

વદે ૧અનીશ્વર તે જગત, ૨મૈથુનથી થાનાર,
૩સત્ય ૪પ્રતિષ્ઠા વિષુ વળી, ૫કામહૈતુ-
મત સાર ॥ ૮ ॥

આશ્રી એ મત બ્રહ્મ જે, ૧જગઅરિ ૭અ-
લ્પધિ સાર, જગ ક્ષયાર્થ તે થાયછે, ઉગ્ર
કર્મ કરનાર ॥ ૯ ॥

નિશ્ચય અશુભ કરિ મોહયિ, આશ્રિ કામ
દુષ્પૂર, વર્તે અશુચ વૃત્તીજ તે, દંભિ માનિ
અમદપૂર ॥ ૧૦ ॥

મરણ લગી તે રેહુ છે, ૧૦ચિંતામસ્ત અપાર,
કામ ભોગ ૧૧પુરુષાર્થ છે, નિશ્ચય ઈમ ક-
રનાર ॥ ૧૧ ॥

૧૨બદ્ધ ૧૩શતાશા બળથી, કામ ક્રોધ આ-
શ્રીત, ભોગ અર્થ ઈચ્છેછ તે, અનીતિયે
પણ ૧૪વીત ॥ ૧૨ ॥

આજ મળી આ વસ્તુ, આ મેળવીશ, પ્રીય
કાલ, ધન માફે આ છેજ, આ થાશે ફરિ
તત્કાલ ॥ ૧૩ ॥

મારયો મેં આ શત્રુ વળિ, મારિશ બીજા
હુંજ, સિદ્ધ સુખી બળવાન હું, ઈશ્વર
ભોગી હુંજ ॥ ૧૪ ॥

હુંજ કુલીન, ધનિ હુંજ વળિ, મુજ સરખો
કો છોહ, દૈશ યજ્ઞમાં, યૈશ ખુશિ, ઈમ અ-
વિવેકી તેહ ॥ ૧૫ ॥

બ્રાંત બની બહુ ચિત્તથી, મોહ બળે ૧૫આ-
વૃત્ત, પડે દુઃખરૂપ નરકમાં, કામભોગમાં
સક્ત ॥ ૧૬ ॥

૧ ઈશ્વરવિનાનું. ૨ પદ્મથોના પરસ્પર સંયોગથી. ૩ વેદોક્ત ધર્મતુ સત્યપણું. ૪ ધર્માધર્મની
વ્યવસ્થા. ૫ ઇચ્છારૂપ કારણવાળું. ૬ જગના શત્રુ. ૭ મંદમતિ. ૮ દુઃખે કરી પુરાય એવો. ૯ ઉન્મત્ત.
૧૦ ચિંતાતુર. ૧૧ પરમધર્મ. ૧૨ અધાયલા. ૧૩ સૈફડો આશા. ૧૪ ધન. ૧૫ વિંટાયલો.

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધન-
 માનમદાન્વિતાઃ । યજંતે નામ
 ચૈત્તેસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥ ૧૭ ॥
 અહંકારં બલં દર્પં કામં
 ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ । મામાત્મપ-
 રદેહેષુ પ્રદ્વિષંતોઽમ્યસૂચકાઃ ॥ ૧૮ ॥
 તાનહં દ્વિષતઃ ક્રૂરાન્સંસાર-
 રેષુ નરાધમાન્ । ક્ષિપામ્યજ-
 સ્તમથુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિંષુ ॥ ૧૯ ॥
 આસુરીં યોનિમાપન્ના મૂઢા
 જન્મનિ જન્માનિ । મામપ્રાપ્યૈવ
 કૌંતેય તતો યાંત્યધમાં ગતિમ્ ॥ ૨૦ ॥
 ત્રિવિધં નરકસ્યેદં દ્વારં નાશ-
 નમાત્મનઃ । કામઃ ક્રોધસ્ત-
 થા લોભસ્તસ્માદેતન્ન્યં ત્યજેત્ ॥ ૨૧ ॥
 એતૈર્વિમુક્તઃ કૌંતેય તમોદ્વા-
 રૈસ્ત્રિભિર્નરઃ । આચરત્યાત્મનઃ
 શ્રેયસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૨ ॥
 યઃ શાસ્ત્રવિધિમુત્સૃજ્ય વર્તતે
 કામકારતઃ । ન સ સિદ્ધિમ-
 વાપ્નોતિ ન સુખં ન પરાં ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥
 તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યા-
 કાર્યવ્યવાસ્થિતૌ । જ્ઞાત્વા શાસ્ત્ર-
 વિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ ॥ ૨૪ ॥

તે અનન્ન મનથી વડા, ૧વિત્તમાનમદ યુક્ત,
 યજે ૨નામયજ્ઞે કરી, ૩અવિધિ દંભથી બુક્ત.

કામિ ક્રોધિ અહંકારિ અગ્નિ, દર્પી નિંદક
 સાર, તે, નિજ પર વપુમાંય, મુજ, છેજ
 દ્વેશ કરનાર ॥ ૧૮ ॥

અશૂભ દ્વેષી ક્રૂર તે, ૪અધમોને નિરધાર,
 અસુર યોનિમા નિત્ય હું, નાખું આ સંસાર.

જન્મ જન્મમાં મૂઢ તે, અસુર યોનિને
 પ્રાપ્ત, પામેછે પાછ નીચ ગતિ, થે મુજને
 અપ્રાપ્ત ॥ ૨૦ ॥

કામ ક્રોધ ને લોભ એ, નરક તણા ત્રણ
 દ્વાર, નાશક આત્મતણાજ, એ, તજવા
 ત્રણ નિરધાર ॥ ૨૧ ॥

એ ત્રણ પતમ દ્વારો થકી, મુક્ત બની,
 નિજ શ્રેય, આચરેછ નર, પરગતી, પામે
 પછિ કૌંતેય ॥ ૨૨ ॥

મૂકિ શાસ્ત્રવિધિ આચરે, કર્મ ઈછાથી જેહ,
 પામે નહિ સુખ સિદ્ધિ વગિ, નહિ પર-
 ગતિ પણ તેહ ॥ ૨૩ ॥

માટે કાર્ય અકાર્યમાં, છે તુજ શાસ્ત્ર પ્ર-
 માણ, જાણિ શાસ્ત્ર વિધ કર્મ તું, કરવા
 યોગ્ય સુબળ ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु-
 नसंवादे दैवासुरसंपाद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ अथ सत्त्व्याध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते ।
श्रद्धयाऽन्विताः । तेषां निष्ठा तु
का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धाः देहिनां
सा स्वभावजा । सात्त्विकी राज-
सी चैवं तामसी चेति तां गृणु ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भव-
ति भारत । श्रद्धामयोऽयं पु-
रुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

यजंते सत्त्विका देवान्यक्षर-
क्षांसि राजसाः । प्रेतान्भूत-
गणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते
ये तपो जनाः । दंभाहंका-
रसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्रा-
भमचेतसः । मां चैवांतःशरी-
रस्थं तान्विद्ध चासुरानिश्चयान् ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिवि-
धो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्त-
या दानं तेषां भेदमिमं गृणु ॥ ७ ॥

અર્જુન કહે છે.

મૂકિ શાસ્ત્રવિધિ કૃષ્ણ જે, યજેછ શ્રદ્ધા-
લૂજ, સત્વ તથા રજ, તમ વિષે, નિષ્ઠા
તેની શુંજ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે.

સ્વાભાવિક ત્રણ હોયછે, શ્રદ્ધા જીવેનીજ,
સાત્ત્વિક, રાજસિ, તામસી, શુણ્ણુ તે મૂજ
થકીજ ॥ ૨ ॥

સત્વયુક્ત સૌની શ્રદ્ધા, પુરૂષ શ્રદ્ધામય જાણુ,
જે, જે શ્રદ્ધાયુક્ત, તે, છે તે શ્રદ્ધાવાન. ૩

યજે દેવને સાત્ત્વિકો, રાજસ રાક્ષસ યજ્ઞ,
પ્રેત ભૂતને અન્ય વળિ, જે છે તામસ રક્ષ.

અશાસ્ત્રીયભયકારિ તપ, આચરેછજ નજેહ,
અહંકારિ દંભીજ ને, કામિ રાગિ ભગિ તેહ.

કરતાં નિજ. જ્વપુભૂત યજ્ઞ, મુજને પણ
યજ્ઞ સાર, અવિવેકી તેનેજ તું, અસુર
નિશ્ચયી ધાર ॥ ૬ ॥

સર્વ તણો પ્રિય અહાર પણ, ત્રણ પ્રકાર
અર્જુન, તેમ યજ્ઞ તપ દાન, આ લેદ તે-
મનો શુંણુ ॥ ૭ ॥

૧ રિધિતિ. ૨ લોક, જન. ૩ શરીરના પાંચ મહાભૂત. ૪ બારીક, દુઝળા. ૫ મરજી ઉપરાંત
આચરણ કરવારૂપ કૃશપણ.

આયુઃસત્ત્વવલારોગ્યસુખપ્રીતિ-
વિવર્ધનાઃ । રસ્યાઃ સ્તિग्ધાઃ સ્થિ-
રા હૃદ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિકપ્રિયાઃ ॥ ૮ ॥

૧આયુ રસત્વ ૩આરોગ્ય ૪સુખ પ્રાતા-
કર અહાર, ૫સ્તિગ્ધ ૬હૃદ્ય ૭રસવાન સ્થિર,
સાત્ત્વિક પ્રિય નિરધાર ॥ ૮ ॥

કટુમ્લલવળાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરૂ-
ક્ષવિદાહિનઃ । આહારા રાજ-
સસ્યેષ્ટા દુઃખઃશોકામયપ્રદાઃ ॥ ૯ ॥

૯અમ્લ ૧૦લવણ ૧૧કટુ ઉષ્ણ, અતિ, ૧૨તીક્ષ્ણ
૧૩રૂક્ષ ૧૪દાહકાર, શોક રોગ દુઃખ દેહ એ,
રાજસને પ્રિય અહાર ॥ ૯ ॥

યાતયામં ગતરસં પૂતિ પર્યુ-
ષિતં ચ યત્ । ઉચ્છિષ્ટમપિ
ચામેધ્યં ભોજનં તામસપ્રિયમ્ ॥ ૧૦ ॥

દુર્ગંધ યુક્ત ૧૫પ્રહરગત, ૧૬ગતરસ ૧૭વાસી
અન્ન, એકું ને. અપવિત્ર એ, તામસ પ્રિય
ભોજન ॥ ૧૦ ॥

અફલાકાંક્ષિભિર્યજ્ઞો વિધિ-
દૃષ્ટો ય ઇજ્યતે । યષ્ટવ્યમેવેતિ
મનઃ સમાધાય સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ૧૧ ॥

યજ્ઞવો, ઈમ મન સ્થિર કરી,, ૧૮નિષ્કામીયે
જેહ, યજ્ઞય શાસ્ત્રે ૧૯વિદિત તો, સાત્ત્વિક
યજ્ઞ તેહ ॥ ૧૧ ॥

અભિસંધાય તુ ફલં દંભાર્થ-
મપિ ચૈવ યત્ । ઇચ્યતે ભરત-
શ્રેષ્ઠ તં યજ્ઞં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

૨૦ઉદ્દેશી ફલનેજ, જે, ભરતવંશમાં મહાન,
દંભાર્થેજ યજ્ઞય તે, રાજસ યજ્ઞ જાણુ. ૧૨

વિધિહીનમસૃષ્ટાન્નં મંત્રહી-
નમદક્ષિણમ્ । શ્રદ્ધાવિર-
હિતં યજ્ઞં તામસં પરિચક્ષતે ॥ ૧૩ ॥

અન્નમંત્ર વિધિહીન વળિ, દક્ષીણા વિણુજેહ,
હોય શ્રદ્ધા વિણુ તેહને, તામસ યજ્ઞ કેહ,

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌ-
ચમાર્જવમ્ । બ્રહ્મચર્યમહિં-
સા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૪ ॥

દેવ દ્વિજ ૨૧ગુરુ ૨૨પ્રાજ્ઞનું, પૂજન વાળ પ્ર-
હાર્ય, શૌચ અહિંસા નમ્રતા, શારિર તપ
કહે ૨૩વર્ચ ॥ ૧૪ ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિ-
યહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયાભ્ય-
સનં ચૈવ વાહ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

અદુઃખકર હિતકારિ પ્રિય, વાક્યજ સત્ય
૨૪વદાય, વેદતણુ અભ્યાસ, એ, વાણી તપ
કહેવાય ॥ ૧૫ ॥

૧ આયુષ. ૨ ઉત્સાહ. ૩ રોગરહિતપણું. ૪ શક્તિ. ૫ રનેહયુક્ત, ચિકણુતાવાળું. ૬ મનોહર.
૭ મધુર રસવાળું. ૮ દેહમાં ઘણા કાળસુધી જીવું સાર રહેછે એવું. ૯ ખાદ્ય. ૧૦ ખાઈ. ૧૧ કડવું.
૧૨ તીખું. ૧૩ તુરં, રખું. ૧૪ દાહ કરનાર. ૧૫ એક પ્રહર યજ્ઞ ગણાય. ૧૬ રસવિનાનું. ૧૭ આ-
મલા દિવસનું રાંધેલું. ૧૮ ફળની ઈચ્છાવગરનાએ. ૧૯ કહેલ. ૨૦ મનથી ધારીને. ૨૧ બ્રહ્મવિદ્યા
દેનાર અથવા માતાપિતાદિ વડીલ. ૨૨ યાત્રી. ૨૩ શ્રેષ્ઠ. અરજીનું સંબોધન છે, ૨૪ બોલાય.

મનઃપ્રસાદઃસૌમ્યત્વં મૌ-

નશ્ચાત્માવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુ-

દ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

શ્રદ્ધયા પરયા તપં તપસ્ત-

ત્રિવિધં નરૈઃ । અફલાકાં-

ક્ષિભિર્યુક્તૈઃ સાત્ત્વિકં પરિચંક્ષતે ॥ ૧૭ ॥

સત્કારમાનપૂજાર્થં તપો દંભે-

ન ચૈવ યત્ । ક્રિયતે તદિદ્

પ્રોક્તં રાજસં ચલમધ્રુવમ્ ॥ ૧૮ ॥

મૂઢગ્રાહેનાત્મનો યત્પીડયા

ક્રિયતે તપઃ । પરસ્યોત્સા-

દનાર્થં વા તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૧૯ ॥

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીય-

તેઽનુપકારિણે । દેશે કાલે ચ

પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યત્તુ પ્રત્યુપકારાર્થં ફલમુદ્દિ-

શ્યં વા પુનઃ । દીયતે ચ પ-

રિક્લિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રે-

ભ્યશ્ચ દીયતે । અસત્કૃત-

મવજ્ઞાતં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૨ ॥

ૐ તત્સદિતિ નિર્દેશો બ્રહ્મણ-

સ્ત્રિવિધઃ સ્મૃતઃ । બ્રાહ્મણાસ્તે-

ન વેદાશ્ચ યજ્ઞાશ્ચ વિહિતાઃ પુરા ॥ ૨૩ ॥

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદા-

નતપઃક્રિયાઃ । પ્રવર્તેતે વિધા-

નોક્તાઃ સતતં બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

મન નિર્મળ, અકૃશ્ણતા મૌન આત્મવશ

સાર, અકપટતા, કહેવાય એ, માનસ તપ

નિરધાર ॥ ૧૬ ॥

શ્રદ્ધાથી યુક્ત નરે કરિ, તપ એ ત્રિવિધ

કરાય, શ્રદ્ધા પરમવડેજ તો, સાત્ત્વિક તપ

કહેવાય ॥ ૧૭ ॥

પૂજા સત્કારાર્થ વળિ, માન અર્થ તપ જેહ,

કરાય દંભે, ક્ષણિક અળ, રાજસ તપ કહે

તેહ ॥ ૧૮ ॥

પીડી શ્પિંડ પડુરાગ્રહે, તપ જે પાર્થ કરાય,

પરના વિનાશ માટ વા, તામસ તપ

કહેવાય ॥ ૧૯ ॥

દેશ કાળ ને પાત્રમાં, અનુપકારિને જેહ,

દેહું, એમ અપાય છે, સાત્ત્વિક દાનજ

તેહ. ॥ ૨૦ ॥

પ્રત્યુપકારાર્થેજ વા, ઉદ્દેશી ફળ જેહ,

અપાય ખેદે યુક્ત, તે, રાજસદાનજ કેહ. ૨૧

દાન અદેશ અકાળમાં, અપાત્રનેજ અપાય,

આદર ને સત્કાર વિણ તામસ તે કહે-

વાયં. ॥ ૨૨ ॥

ૐતત્સતઃ એ બ્રહ્મની, આજ્ઞા કહિ ત્રણ

ભેદ, નિર્ભ્યા તેણે પ્રથમ તો, બ્રાહ્મણ યજ્ઞ

વેદ ॥ ૨૩ ॥

માટે નિત બ્રહ્મવાદિની, ઓમ, ઉચરી થાય,

યજ્ઞ દાન તપની ક્રિયા, શાસ્ત્રે જેમ વદાય. ૨૪

૧ મન-વશ્ય કરવું. ૨ ફળની ઇચ્છા નહિ કરનાર. ૩ ત્રણ પ્રકારના. ૪ શરીર. ૫ હકથી.

૬ ઉપકાર ન કરનારને. ૭ પાછો ખસેલો લેવામાટે. ૮ ત્રણે પદ બ્રહ્મવાચક છે.

સદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞ-
તપઃક્રિયાઃ । દાનક્રિયાશ્ચ
વિવિધાઃ ક્રિયંતે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

ઉચરી તત્પદ ઓડિ ફલ, મોક્ષેચ્છુએ સાર
ક્રિયા યજ્ઞ તપ દાનની, કરાય વિવિધ
પ્રકાર. ॥ ૨૫ ॥

સન્નાભે સાધુભાવે ચ સદિ-
ત્યેતત્પ્રયુજ્યતે । પ્રશસ્તે કર્મણિ
તથા સચ્છન્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

સાધુ તથા સદ્ભાવમાં, સત, એ પદ યો-
ગ્ય, તેમ માંગલીક કર્મમાં, સત અર્જુન
જોડાય ॥ ૨૬ ॥

યજ્ઞે તપસિ દાને ચ સ્થિતિઃ
સદિતિ ચોચ્યતે । કર્મ ચૈવ
તદર્થીયં સદિત્યેવાભિધીયતે ॥ ૨૭ ॥

યજ્ઞ તથા તપ દાનમાં, સ્થિતિ તે સત કહેવાય,
તે અર્થે જે કર્મ તે, સત, શબ્દેજ વદાયા ॥ ૨૭ ॥

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં
કૃતં ચ યત્ । અસદિત્યુચ્યતે
પાર્થ ન ચ તત્પ્રેત્ય નો હિ ॥ ૨૮ ॥

હવન દાન તપ કેં વળી, અશ્રદ્ધાએ થાય,
અસત, પાર્થ કહેવાય તે, ન ફળે અહિ
ને ત્યાંય ॥ ૨૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगोनाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ अथाष्टादशोऽध्यायः ॥

अर्जुन उवाच ॥

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमि-
च्छामि वेदितुम् । त्यागस्य
च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्या-
सं कवयो विदुः । सर्वकर्मफ-
लत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवादित्येके कर्म
प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः-
कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भ-
रतसत्तम । त्यागो हि पुरु-
षव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं
कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तप-
श्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्य-
क्त्वा फलानि च । कर्तव्यानी-
ति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः क-
र्मणी नोपपद्यते । मोहात्तस्य
परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

अर्जुन पूछे.

१ केशिनिषूदन બાણવા, ઈચ્છુંભિન્ન, હૃષિકેશ,
તત્ત્વ,ત્યાગ સંન્યાસનું,મહાબાહુ પરમેશ. ૧

શ્રીભગવાન કહેછે.

૧કામ્ય કર્મના ત્યાગને, ૩કવિ બાણે સંન્યાસ,
૪નિપુણે કહેછે ત્યાગ, જે સર્વ કર્મફળ
૫ન્યાસ. ॥ ૨ ॥

બુદ્ધિમાન કેા ઇમ કહે,કર્મદોષવત ત્યાજ્ય,
યજ્ઞ દાન તપ કર્મને, અન્ય કહે અત્યા-
જ્ય. ॥ ૩ ॥

નિશ્ચય મુજ, એ ત્યાગમાં, શુણુ તું ભા-
રતધીર, કહેલ છે ત્રણ ભેદથી, ત્યાગજ,
નરમાં વીર ॥ ૪ ॥

નહિ તજવાં, કરવાંજ એ, યજ્ઞ દાન તપ કર્મ,
બુદ્ધિમાનને એહ છે, પાવન કર્તા કર્મ. ૫

સંગ તથા શૂલ મૂકિ એ, કર્મ ભરતસત્તમ,
આચરવાં ઇત્ર છેજ મુજ, નિશ્ચિત મત
ઉત્તમ ॥ ૬ ॥

નિયતકર્મનો ત્યાગ તો, યોગ્ય નહીં કહે-
વાય, મોહથી તેનો ત્યાગ, એ, તામસ
ત્યાગ વદાય ॥ ૭ ॥

૧ કેશી નામના દૈત્યને મારનાર. ૨ સકામ. ૩ વિકાન. ૪ ડાહ્યા, પડિત, ૫ મનથી ત્યાગ.
૬ ત્યાગ કરવાલાયક. ૭ અવિત. ૮ નિમેશાં નિત્યકર્મ.

દુઃસ્વામિત્યેવ યત્કર્મ કાયકેશ-
ભયાત્ચજેત્ । સ કૃત્વા રાજસં
ત્યગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

કાર્યામિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં
ક્રિયતેઽર્જુન । સંગં ત્યક્ત્વા
ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્વિકો મતઃ ॥ ૯ ॥

ન દ્વેષ્ટ્યકુશલં કર્મ કુશલે ના-
નુષજ્જતે । ત્યાગી સત્ત્વસ-
માવિષ્ઠો મેધાવી છિન્નસંશયઃ ॥ ૧૦ ॥

ન હિ દેહમૃતા શક્યં ત્યક્તું ક-
ર્માણ્યશેષતઃ । યસ્તુ કર્મફલ-
ત્યાગી સ ત્યાગીત્યભિધીયતે ॥ ૧૧ ॥

અનિષ્ટમિષ્ટં મિશ્રં ચ ત્રિવિધં ક-
ર્મણઃ ફલમ્ । ભવત્યત્યાગિનાં
પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કાચિત્ ॥ ૧૨ ॥

પંચૈતાનિ મહાબાહો કારણાનિ
નિબોધ મે । સાંખ્યે કૃતાંતે પ્રો-
ક્તાનિ સિદ્ધ્યે સર્વકર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥

આધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં
ચ પૃથગ્વિધમ્ । વિવિધાશ્ચ પૃ-
થક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ॥ ૧૪ ॥

શરીરવાહ્મનોર્ભિર્યત્કર્મ પ્રારં-
ભતે નરઃ । ન્યાય્યં વા વિપ-
રીતં વા પંચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૫ ॥

તત્રૈવં સતિ કર્તા રમાત્માનં
કેવલં તુ યઃ । પશ્યત્યકૃત-
બુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥ ૧૬ ॥

૧ કાયકલેશનાલયથકી, ત્યજે કર્મ દુષ્ણ જાણિ.
રાજસ ત્યાગ કરી, ન તે, ફલને પામે પ્રાણિ.
॥ ૮ ॥

નિયતકર્મ કરવાંજ ઇમ, અર્જુન કર્મ કરાય,
સંગ તથા ફલ મૂકિ, એ, સાત્વિક ત્યાગ
મનાય ॥ ૯ ॥

૨ દુષ્પદ કર્મ દ્વેષે નહીં, કુશલે નહિ રંજેહ,
બુદ્ધિમાનસંશય રહિત, સાત્વિક ત્યાગી તેહ.
॥ ૧૦ ॥

૩ દેહધારિયે કર્મ સૌ, ત્યાગ કરી ન શકાય,
કર્મતણા ફળ ત્યાગિંજે, ત્યાગી તે કહેવાય.
॥ ૧૧ ॥

૪ મિશ્રિત, ઇષ્ટ અનિષ્ટ, એ, ત્રિવિધ કર્મ-
ફળ થાય, મરણ પછી. અત્યાગિને, ત્યા-
ગીને ન કદાચ ॥ ૧૨ ॥

૫ સર્વ કર્મ સિદ્ધ્યર્થે તો, સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સાર,
કારણ પંચ કયાજ આ, અર્જુન મુજથીધાર.
॥ ૧૩ ॥

૬ બુદ્ધી બુદ્ધી ઈન્દ્રિય વળી, દેહ તથા અહંકાર,
પ્રાણુદી ૪ચેષ્ટા ૫પૃથક, દૈવ પાંચમું સાર. ૧૪

૭ મન વાણી દેહે કરી, ધર્મ્ય અધર્મ્યજ જેહ,
કરે કર્મ નર, તે તણાં, કારણ પંચજ એહ. ૧૫

૮ એમ છતાં પણ જોય છે, અકૃત બુદ્ધિથી
જેહ, કર્તા ૭શુદ્ધાત્માજને, બુદ્ધિ ન હુ-
ર્મતિ તેહ ॥ ૧૬ ॥

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્ય-
ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ સ ઇમાં-
લોકાન્ન હંતિ ન નિવદ્ધયતે ॥ ૧૭ ॥

જ્ઞાનં જ્ઞેયં પરિજ્ઞાતા ત્રિવિધા
કર્મચોદના । કરણં કર્મ
કર્તેતિ ત્રિવિધઃ કર્મસંગ્રહઃ ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનં કર્મ ચ કર્તા ચ ત્રિધૈ-
વ ગુણભેદતઃ । પ્રોચ્યતે ગુણ-
સંખ્યાને યથાવચ્છૃણુ તાન્યપિ ॥ ૧૯ ॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યય-
મીક્ષતે । અવિભક્તં વિભક્તે-
ષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્વિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

પૃથક્ત્વેન તુ યજ્ઞાનં નાનાભા-
વાન્પૃથગ્વિધાન્ । વેત્તિ સર્વેષુ ભૂ-
તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ રાજસમ્ ॥ ૨૧ ॥

યત્તુ કૃત્સ્ત્રવદેકસ્મિન્ કાર્યે
સ્તુત્તમહૈતુકમ્ । અતત્ત્વાર્થવ-
દલ્પં ચ તત્તામસમુદાહતમ્ ॥ ૨૨ ॥

નિયતં સંગરહિતમરાગદ્વેષતઃ
કૃતમ્ । અફલપ્રેમ્ણના
કર્મ યત્તત્સાત્વિકમુચ્યતે ॥ ૨૩ ॥

યત્તુ કામેમ્ણુના કર્મ સાહંકા-
રેણ વા પુનઃ । ક્રિયતે બહુલા-
યાસં તદ્રાજસમુદાહતમ્ ॥ ૨૪ ॥

અનુબંધં ક્ષયં હિંસામનપેક્ષ્ય
ચ પૌરુષમ્ । મોહાદારમ્બયતે
કર્મ યત્તત્તામસમુચ્યતે ॥ ૨૫ ॥

અહંકૃતપણું જેને નહિ, જેનું ન મન લેવાય,
હુણિ આ દોડાનેજ તે, ન હુણે નહિ અંધાય.
॥ ૧૭ ॥

જ્ઞેય જ્ઞાન જ્ઞાતાજ, ત્રણ કર્મ પ્રેરણા એહ,
૧ કરણ ૨ કર્મ કર્તાજ, એ, ૩ કર્માશ્રય ત્રણછેહ.
॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાન કર્મ કર્તા વળી, શુણુ ભેદે ત્રણ પાર્થ,
સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં એ કયાં, શુણુ તું તેજ
યથાર્થ ॥ ૧૯ ॥

જેથિ જુદા સૌ ભૂતમાં, અનુદો અવ્યય
ભાવ, એકજ દેખે બાણુ તે, સાત્વિક જ્ઞા-
નજ સાવ ॥ ૨૦ ॥

૪ પૃથકપણે, સૌ ભૂતમાં, ૫ પૃથગભાવ બહુ
સાર, બાણુ જેણે, પાર્થ તે, રાજસ જ્ઞા-
નજ ધાર ॥ ૨૧ ॥

એક કાર્યમાં માનિ સૌ, સકત હેતુ વિણુ
જેહ, તત્ત્વ શૂન્ય ને ૧૦ અલ્પ, કયું, તા-
મસ જ્ઞાનજ તેહ ॥ ૨૨ ॥

રાગ દ્વેષ સંગે રહિત, નિત્યજ કર્મ કરાય,
નિષ્કામીયે, પાર્થ જે, સાત્વિક તે કહેવાય.
॥ ૨૩ ॥

સકાંમિં વા અહંકારિયે, કર્મ કરાયે જેહ,
બહુ ૧૧ પ્રયાસથી યુક્ત, કયું, રાજસકર્મજ તેહ.
॥ ૨૪ ॥

હિંસા ક્ષય સામર્થ્ય વળિ, ભાવી નહિભેવાય,
મોહથિ આરંભાય તે, તામસ કર્મ વદાય. ૨૫

૧ સર્વ ઈન્દ્રિય. ૨ કર્તાયે ઈચ્છેલું. ૩ કર્મ જેથી થાયછે. ૪ જુદાપણે. ૫ જુદો ભાવ.
૬ બનાવેલા પદાર્થમાં. ૭ આસકત. ૮ કારણ. ૯ અભિજ્ઞાનથી શૂન્ય. ૧૦ ઘણું. ૧૧ મહેનત.

મુક્તસંગોઽનહંવાદી ધૃત્યુત્સા-
હસમન્વિતઃ । સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિ-
ર્વિકારઃ કર્તા સાત્વિક ઉચ્યતે ॥ ૨૬ ॥

મુક્ત સંગ, ૧ગવૌક્ષિત વિશુ, ધૃતિ ૨ઉત્સાહે
યુક્ત, સિદ્ધિ અસિદ્ધીમાંજ સમ, કર્તા
સાત્વિક ૩ઉક્ત ॥ ૨૬ ॥

રાગી કર્મફલપ્રેમ્મુલ્લેબ્ધો હિંસા-
ત્મકોઽશુચિઃ । હર્ષશોકાન્વિતઃ
કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

કર્મ ૪ફલેચ્છુ ૫રાગિ વગિ, અશુદ્ધ હિંસક
લોભિ, હર્ષ શોકથી યુક્ત, કહે, રાજસ કર્તા
૬ક્ષોભિ ॥ ૨૭ ॥

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ક-
તિકોઽલસઃ । વિષાદી દીર્ઘસુ-
ત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

૭નૈષકૃતિક, શઠ, આળશુ વગિ, ૮પ્રાકૃત,
૯સ્તબ્ધ ૧૦અયુક્ત, ૧૧દીર્ઘસૂત્રિ ને ખેદિ તે,
કર્તા તામસ ઉક્ત ॥ ૨૮ ॥

બુદ્ધેર્ભેદં ધૃતેશ્ચૈવ ગુણત-
ત્ત્વિવિધં ગૃણુ । પ્રોચ્યમાન-
મશેષેણ પૃથક્ત્વેન ધનંજય ॥ ૨૯ ॥

ગુણથી ધૃતિ ને બુદ્ધિનો, ભેદજ ત્રણ વિધ
સાર, કહું અશેષ વિવેકથી, અર્જુન તું ૧૨ઉર
ધાર ॥ ૨૯ ॥

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે
ભયાભયે । બંધં મોક્ષં ચ યા
વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૦ ॥

પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ભય ને અસય, કાર્ય અકા-
ર્યજ જેહ, બંધ મોક્ષ જાણે વળી, સાત્વિક
બુદ્ધિ તેહ ॥ ૩૦ ॥

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્ય-
મેવ ચ । અયથાવત્પ્રજાના-
તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૧ ॥

જેણે ધર્મ અધર્મ વગિ, કાર્ય અકાર્ય યથાર્થ,
જાણે નહિ, તે બુદ્ધિ છે, રાજસિ બુદ્ધિ પાર્થ ૩૧

અધર્મ ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમ-
સા વૃતા । સર્વાર્થાન્ વિપરીતાં-
શ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૨ ॥

ધર્મનિ પેઠ અધર્મવગિ, ૧૩વિપરીતજ સ-
ર્વાર્થ, માને, ૧૪તમ ૧૫છાદીત તે, તામસિ
બુદ્ધિ પાર્થ ॥ ૩૨ ॥

ધૃત્યા યયા ધારયતે મનઃ પ્રાણે-
ન્દ્રિયાક્રિયાઃ । યોગેનાવ્યભિચા-
રિણ્યા ધૃતિઃ સા પાર્થ સાત્વિકી ॥ ૩૩ ॥

૧૬યોગે ૧૭અભિચારિણી, ૧૮ધૃતિયે પાર્થ
કરાય, ક્રિયા, પ્રાણ મન ઇન્દ્રિયનિ, સાત્વિક
ધૃતિકહેવાય ॥ ૩૩ ॥

૧ અહંકારવાળી વાણી. ૨ ઉદ્યમે. ૩ કહેલ છે. ૪ ફળની ઇચ્છા રાખનાર. ૫ પ્રતિમાન.
૬ ક્ષોભ પામનાર. ૭ પારકાનું આપમાન કરનાર. ૮ અવિવેકી. ૯ અનત્ર. ૧૦ અયોગ્ય.
૧૧ મનસુખી. ૧૨ હૃદય. ૧૩ ઉલટાં. ૧૪ અમાને. ૧૫ ઢાંકેલ, ૧૬ ચિત્તની એકાગ્રતાવડે, ૧૭ નિશ્ચય-
વાળી. ૧૮ ધૈર્યકરી.

• યયા તુ ધર્મેકામાર્થાન્ ધૃત્યા
ધારયતેઽર્જુન । પ્રસંગેન ફલા-
કાંક્ષી ધૃતિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ ૩૪ ॥

યયા સ્વમ્ ભયં શોકં વિષાદં
મદમેવ ચ । ન વિમુંચતિ દુર્મે-
ધા ધૃતિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ ૩૫ ॥

સુખં ત્વિદાર્નીં ત્રિવિધં શૃણુ
મે ભરતર્ષભ । અભ્યાસાદ્રમતે
યત્ર દુઃખાંતં ચ નિગચ્છતિ ॥ ૩૬ ॥

યત્તદગ્રે વિષમિવં પરિણામે-
ઽમૃતોપમમ્ । તત્સુખં સાત્વિ-
કં પ્રોક્તમાત્મબુદ્ધિપ્રસાદજમ્ ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિયસંયોગાગ્ન્યત્તદગ્રે-
ઽમૃતોપમમ્ । પરિણામે વિષ-
મિવ તત્સુખં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥ ૩૮ ॥

યદગ્રે ચાનુબંધે ચ સુખં મો-
હનેમાત્મનઃ । નિદ્રાલસ્યપ્રમા-
દોત્થં તત્તામસમુદાહૃતમ્ ॥ ૩૯ ॥

ન તદાસ્તિ પૃથિગ્વ્યાં વા દિવિ દે-
વેષુ વા પુનઃ । સત્ત્વં પ્રકૃતિર્જૈર્મુ-
ક્તં યદેભિઃ સ્યાન્નિર્ભિર્ગુણૈઃ ॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાવિશાં શૂદ્રાણાં
ચ પરંતપ । કર્માણિ પ્રવિભ-
ક્તાનિ સ્વભાવપ્રભવૈર્ગુણૈઃ ॥ ૪૧ ॥

શમો દમસ્તપઃ શૌચં ક્ષાંતિરા-
ર્જવમેવ ચ । જ્ઞાનં વિજ્ઞાનમાસ્તિ-
કયં બ્રહ્મકર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૨ ॥

જેણે ધારણ થાયછે, ધર્મ અર્થ ને કામ,
પ્રસંગપર ફલ ઇચ્છું જે, ધૃતિ તે રાજસિ
નામ ॥ ૩૪ ॥

સ્વપ્ન શોક ભય દુઃખ વળિ, મદ પણ નહિ
મૂકાય, ૩૬૪ બુદ્ધિયે જેથિ, તે, ધૃતિ તામસી
મનાય ॥ ૩૫ ॥

અર્જુન શુભ મુજથી હવે, સુખ પણ ત્રણ
વિધ સાર, અભ્યાસે જેમાં રમે. પામે હ-
ળનો પાર ॥ ૩૬ ॥

લાગે વિષસમ પ્રથમ જે, અંતે અમૃત થાય,
આત્મબુદ્ધિથી પ્રાપ્ત તે, સુખ સાત્વિક
કહેવાય ॥ ૩૭ ॥

વિષયેન્દ્રિય સંયોગથી, અમૃત પ્રથમ જ-
ણાય, પરિણામે વિષરૂપ તે, રાજસ સૂખ
વદાય ॥ ૩૮ ॥

પ્રમાદ આળસ ભ્રમથી, થનાર ને વળિ
જેહ, ઈચ્છિતમોહક પછિ ને પ્રથમ, તામસ
સુખ કયું તેહ ॥ ૩૯ ॥

એ ત્રણ પ્રકૃતિ ગુણો થકી, રહિતજ એવું કાંઈ,
નથિ સ્વર્ગે દેવો વિષે, નથિ ફરિ ભૂમીમાંઈ.
॥ ૪૦ ॥

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ને, શૂદ્રોના અર્જુન,
સ્વાભાવિક ગુણથી કયાં, કર્મ બુદ્ધિ તે શૂણ.
॥ ૪૧ ॥

શમ દમ તપ ને શૌચ વળિ, ૭ આર્જવ ૮ અ-
સ્તિક ધર્મ, ક્ષમા જ્ઞાન વિજ્ઞાન એ, સહજ
બ્રહ્મનાં કર્મ ॥ ૪૨ ॥

૧ ઇચ્છનાર. ૨ નિદ્રા. ૩ ખરાબ બુદ્ધિવાળા પુરુષે. ૪ વિષય તથા ઈન્દ્રિયો. ૫ સંબંધ
૬ ચિત્તને મોહ કરનાર. ૭ સરલતા. ૮ ઇશ્વરપર આસ્તા. ૯ બ્રાહ્મણ.

શૌર્યં તેજો ધૃતિર્દાક્ષ્યં યુદ્ધે-ચા-
પ્યપલાયનમ્ । દાનમીશ્વરભાવશ્ચ
ક્ષાત્રં કર્મ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૩ ॥

કૃષિગોરક્ષવાણિજ્યં વૈશ્યકર્મ
સ્વભાવજમ્ । પરિચર્યાત્મકં
કર્મ શૂદ્રસ્યાપિ સ્વભાવજમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્વે સ્વે કર્મણ્યાભિરતઃ સંસિ-
દ્ધિં લભતે નરઃ । સ્વકર્મનિર-
તઃ સિદ્ધિં યથા વિદતિ તચ્છૃણુ ॥ ૪૫ ॥

યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સ-
ર્વમિદં તતમ્ । સ્વકર્મણા તમભ્ય-
ર્ચ્ય સિદ્ધિં વિદતિ માનવઃ ॥ ૪૬ ॥

શ્રેયાન્ સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધ-
ર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ । સ્વભાવાનિય-
તં કર્મ કુર્વન્નામ્નોતિ કિલ્બિષમ્ ॥ ૪૭ ॥

સહજં કર્મ કૌતેય સદોષમ-
પિ ન ત્યજેત્ । સર્વારંભા હિ
દોષેણ ધૂમેનાગ્નિરિવાવૃતાઃ ॥ ૪૮ ॥

અસક્તબુદ્ધિઃ સર્વત્ર જિતાત્મા
વિગતસ્પૃહઃ । નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિં
પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૪૯ ॥

સિદ્ધિં પ્રાપ્નો યથા બ્રહ્મ તથામ્નો-
તિ નિબોધ મે । સમાસેનૈવ કૌં-
તેય નિષ્ઠા જ્ઞાનસ્ય યા પરા ॥ ૫૦ ॥

બુદ્ધ્યા વિશુદ્ધ્યા યુક્તો ધૃત્યાત્મા-
નં નિયમ્ય ચ । શબ્દાદીન્વિષયાં-
સ્યક્ત્વા રાગદ્વેષૌ વ્યુદસ્ય ચ ॥ ૫૧ ॥

શૌર્યં તેજઃ ધૃતિરનિપુણતા, ઉદારતા ૩ પ્રભુ-
ધર્મ, યુધ્ધથી નહિ હઠવૃજ્ઞ, એ, સહજ ક્ષ-
ત્રિનાં કર્મ ॥ ૪૩ ॥

૪ ગોરક્ષા, ૫ વાણિજ્ય ૬ કૃષિ, સહજ વૈશ્યનાં
કર્મ, સહજ શૂદ્રનું કર્મ તે, જે સેવા રૂપ ધર્મ.
॥ ૪૪ ॥

૭ અભિરત નિજ નિજ કર્મમાં. નર પામે
સંસિદ્ધિ, શુણ્ણું તે પામેછ એ, સ્વક-
ર્મરત જિમ સિદ્ધિ ॥ ૪૫ ॥

જેથી પ્રવૃત્તિ ભૂતો તણી, જેણે સૌ આ વ્યાસ,
પામે સિદ્ધી પૂજિ તે, સ્વકર્મથી નર આસ.
॥ ૪૬ ॥

પર ધર્માચરવા થકી, શ્રેષ્ઠ વિશુણ્ણુ નિજ ધર્મ,
પાપ ન પામે આચરી, સ્વાભાવિક નિત કર્મ.
॥ ૪૭ ॥

સહજ કર્મ તજવાં નહીં, જેકે પાર્થ સદોષ
ધૂમે અગ્ની પેઠ સૌ કર્મો નહિજ અદોષ. ૪૮

બુદ્ધિ અસંગ, ઇચ્છા રહિત, સૌમાં જિત
મન જેહ, સંન્યાસે પામે પરમ, ૧૦ નૈષ્કર્મ્ય
સિદ્ધી તેહ ॥ ૪૯ ॥

પામે સિદ્ધી પ્રાપ્ત જિમ, બ્રહ્મજ, મુ-
જથી શૂણ્ણ, સંજ્ઞેપે, જે જ્ઞાનની, નિષ્ઠા પર
અર્જુન ॥ ૫૦ ॥

રાગ દ્વેષ મૂકી, ત્યજી, વિષયો શબ્દાદીય,
ધૃતિયે મન નિશ્ચલ કરી, યોગી ૧૧ વિશુદ્ધ
૧૨ ધીય ॥ ૫૧ ॥

૧ પ્રોહતા. ૨ હક્ષાપણુ. ૩ પ્રજ્ઞને નિયમમાં રાખવારૂપ ધર્મ. ૪ ગાયોત્તી રક્ષા. ૫ વ્યાપાર.
૬ ખેતી. ૭ પ્રીતિમાન, લાગેલો. ૮ પોતાના કર્મમાં લાગેલો. ૯ ઇચ્છા પુરી થયેલો, ધરાયેલો.
૧૦ મનથી સર્વ કર્મની નિવૃત્તિરૂપ. ૧૧ શુદ્ધ, ૧૨ બુદ્ધિવાળો.

• વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી યતવા-
કાયમાનસઃ । ધ્યાનયોગપરો
• નિત્યં વૈરાગ્યં સમુપાશ્રિતઃ ॥ ૫૨ ॥

અહંકારં બલં દર્પં કામં ક્રો-
ધં પસ્પિહમ્ । વિમુચ્ય નિર્મ-
મઃ શાંતો બ્રહ્મભૂમાય કલ્પતે ॥ ૫૩ ॥

બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શો-
ચતિ ન કાંક્ષતિ । સમઃસર્વેષુ
ભૂતેષુ મદ્ગતિં લભતે પરામ્ ॥ ૫૪ ॥

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ય-
શ્ચાસ્મિ તત્ત્વતઃ । તતો માં તત્ત્વતો
જ્ઞાત્વા વિશતે તદનંતરમ્ ॥ ૫૫ ॥

સર્વકર્માણ્યપિ સદા કુર્વાણો
મદ્યપાશ્રયઃ । મત્પ્રસાદાદ-
વાપ્નોતિ શાશ્વતં પદમવ્યયમ્ ॥ ૫૬ ॥

ચેતસા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્ય-
સ્ય મત્પરઃ । બુદ્ધિયોગમુપા-
શ્રિત્યં મચ્ચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૫૭ ॥

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્પ્રસા-
દાત્તરિણ્યસિ । અથ ચેત્ત્વમહં-
કારાન્ન શ્રોણ્યસિ વિનંક્ષ્યસિ ॥ ૫૮ ॥

યદહંકારમાશ્રિત્ય ન યોત્સ્ય ઇ-
તિ મન્યસે । મિથ્યૈષ વ્યવસા-
યસ્તે પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોક્ષ્યતિ ॥ ૫૯ ॥

સ્વભાવજેન કૌંતેય નિબદ્ધઃ સ્વે-
ન કર્મણા । કર્તુ નેચ્છસિ ય-
ન્મોહાત્કરિણ્યસ્યવશોઽપિ તત્ ॥ ૬૦ ॥

૧એકાંતી રૂપિત ભોજિ વળિ, વશ મન
વાણી દેહ, આશ્રિત નિત વૈરાગ્યને, ધ્યાન
યોગ ૩૫૨ જેહ ॥ ૫૨ ॥

ક્રોધ ૪પરિગ્રહ ૫દર્પ ૭ળ, અહંકાર ને કામ
મૂકી, પ્રહ્મજ થાય તે, નિર્મમ શાંત અકામ.
॥ ૫૩ ॥

બ્રહ્મભૂત આનંદિ નહિ, શોચે ઇચ્છે કાંઈ,
પામે, ઉત્તમ ભકિત મુજ, સમ થૈ સૌનીમાંઈ.
॥ ૫૪ ॥

જેવો જે હું, તેહને, ભકતીયેજ યથાર્થ,
બાણે, બાણી એમ પછી, પામે મુજને પાર્થ
॥ ૫૫ ॥

કર્તા નિત સૌ કર્મ પણ, જન એ મુજ આ-
શ્રીત, મુજ પ્રસાદથી મેળવે, નિતપદ નાશ
રહીત ॥ ૫૬ ॥

અર્પિ મને સૌ કર્મ તું, મનથી, મત્પર સાર,
૧બુદ્ધિયોગ આશ્રીજ નિત, ૨મત્ચિત્ત થા
નિરધાર ॥ ૫૭ ॥

મુજ પ્રસાદથી દુઃખ સૌ, મત્ચિત્ત થૈજ ત-
રીશ, પણ ગવે ન શુણીશ તો, વિનાશને
પામીશ ॥ ૫૮ ॥

નહિ હું કદિ ઇમ ગર્વથી, જો તું માનિશ
સાર, એ નિશ્ચય મિથ્યા, તને, ૨પ્રકૃતિ
૩ચોજશે, ધાર ॥ ૫૯ ॥

સ્વાભાવિક નિજ કર્મથી, બાંધેલો તું, જેહ,
ન ઇચ્છે કરવા મોહથી, કરિશ અવશ થૈ તેહ.
॥ ૬૦ ॥

૧ એકાંતવાસી. ૨ થોડું ખાનાર. ૩ તત્પર. ૪ સંસાર. ૫ ઉન્મત્તપણું. ૬ ઇચ્છા. ૭ મમતા
રહિત. ૮ ઇચ્છાવગરનો. ૯ પ્રહ્મનિષ્ઠ. ૧૦ જ્ઞાનયોગ. ૧૧ મારા આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્ત રાખનાર.
૧૨ સ્વભાવ. ૧૩ જોડશે.

ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુ-
ન તિષ્ઠતિ । આમયન્સર્વભૂ-
તાનિ યંત્રારૂઢાનિ માયયા ॥ ૬૧ ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।
તત્પ્રસાદાત્પરાં શાંતિં
સ્થાનં પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥ ૬૨ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गु-
ह्यतरं मया । विमृश्यैतदशे-
षेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

સર્વગુહ્યતમં ભૂયઃ ગૃણુ મે પરમં
વચઃ । ઇષ્ટોઽસિ મે દૃઢમિ-
તિતતો વક્ષ્યામિ તે હિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

મનમના ભવ મદ્ભક્તો મદ્યાજી
માં નમસ્કુરુ । મામેવૈષ્યસિ સત્યં
તે પ્રતિજાને પ્રિયોઽસિ મે ॥ ૬૫ ॥

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શ-
રણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપે-
ભ્યો મોક્ષાયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ ૬૬ ॥

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय
कदाचन । न चाशुश्रूषवे
वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

ય ઇદં પરમં ગુહ્યં મદ્ભક્તેષ્વ-
ભિધાસ્યતિ । ભક્તિં મયિ
પરાં કૃત્વા મામેવૈષ્યત્યસંશયઃ ॥ ૬૮ ॥

ન ચ તસ્માન્મનુષ્યેષુ કાશ્ચિન્મે
પ્રિયકૃત્તમઃ । ભવિતા ન ચ મે
તસ્માદન્યઃ પ્રિયતરો ભુવિ ॥ ૬૯ ॥

ઈશ્વર સૌના હૃદયમાં, રહેછે કુંતી સુત,
ભાવાવતાં માયા વડે, યંત્રારૂઢ સૌ ભૂત. ૬૧

કર આશ્રય સૌ ભાવથી, તેનો કુરૂ સત્તમ,
પામિશ તેનિ કૃપાવડે, નિતપદ સુખ ઉત્તમ.
॥ ૬૨ ॥

કયું ગુપ્તથી ગુપ્ત મેં, જ્ઞાનજ તુજને એમ,
અશેષ વિચારી તે, પછિ, કર તું ઇચ્છે જેમ.
॥ ૬૩ ॥

સર્વ ગુપ્તમાં ગુપ્ત ફરિ, પરમ વચન મુજ
શૂણ, મુજ અતિ પ્રિય તું, તેધિ હું કૌં
તુજ હિત અર્જુન ॥ ૬૪ ॥

નમ મુજને મુજ ભકત થા, મનઘનિ ને
મતિચિત્ત, પામિશ મુજને સત્ય કૌં, છો
પ્રિય મુજ અચિત્ત ॥ ૬૫ ॥

સર્વ ધર્મને મૂકિને, કર આશ્રય મુજ એક,
શોચ મકર હું છોડવિશ, સર્વ પાપથી છેડ.
॥ ૬૬ ॥

મુજ નિંદક, સેવા રહિત, અધર્મિ અ-
ભકત જેહ, હોયે તેને નહિ કદી, કહેવું આ
કૌંતેય ॥ ૬૭ ॥

પણ કહેશે મુજ ભકતને, પરમ ગુપ્ત અ-
જેહ, કરિ મુજ ભકિત અસંશયી, પામે
મુજને તેહ ॥ ૬૮ ॥

મનુષ્યમાં તેથી અધિક, નથિ મુજ પ્રિય
કરનાર, ભૂમાં તેથી અન્ય નથિ, મુજ
અતિ પ્રિય થાનાર ॥ ૬૯ ॥

અધ્યેષ્યતે ચ ય ઇમં ધર્મ્યં સંવા-
હમાવયોઃ । જ્ઞાનયજ્ઞેન તેના-
હમિષ્ટઃ સ્યામિતિ મે મતિઃ ॥ ૭૦ ॥

શ્રદ્ધાવાનનસૂયશ્ચ શૃણુયા-
દપિ યો નરઃ । સોઽપિ મુક્તઃ શુ-
ભૌલોકાન્ પ્રામુયાત્પુન્યકર્મણામ્ ॥ ૭૧ ॥

કચિદેતચ્છૃતં પાર્થ ત્વયૈકા-
ગ્રેણ ચેતસા । કચિદ્જ્ઞાન-
સંમોહઃ પ્રણષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન ઉવાચ ॥

નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લંબ્યા ત્વત્પ્રસા-
દાન્મયાચ્યુત । સ્થિતોઽસ્મિ ગત-
સંદેહઃ, કરિષ્યે વચનં તવ ॥ ૭૩ ॥

સંજય ઉવાચ

ઇત્યહં વાસુદેવસ્ય પાર્થસ્ય ચ મહાત્મનઃ ।
સંવાદમિમમશ્રૌષમદ્ધૃતં રોમહર્ષણમ્ ॥ ૭૪ ॥

ઋયાસપ્રસાદાચ્છૃતવાનેતદ્ગુહ્યમહં
પરમ્ । યોગં યોગેશ્વરાત્કુ-
ળ્લાત્સાક્ષાત્કથયતઃ સ્વયમ્ ॥ ૭૫ ॥

રાજન્સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય સંવાદમિ-
મમદ્ધૃતમ્ । કેશવાર્જુનયોઃ

પુણ્યં હૃણ્યામિ ચ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૭૬ ॥

તત્ત્વ સંસ્મૃત્ય સંસ્મૃત્ય રૂપમદ્ધૃતં હરેઃ ।

વિસ્મયો મે મહાન્ રા-

જન્ હૃણ્યામિ ચ પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૭ ॥

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃણ્ણો યત્ર પા-

ર્યો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયો

શ્રૂતિર્ધૃવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ ૭૮ ॥

ધર્મ્યવાદ આ આપણો, મનુષ્ય ભણશે જેહ,
જ્ઞાનયજ્ઞથી ઈષ્ટ છું, તેણે, મુજ મતિ એહ.
॥ ૭૦ ॥

શુણે અનિદક નર કહી, થેને શ્રદ્ધા યુક્ત,
પુણ્યવાનના લોક શુભ, પામે થૈ તે મુક્ત.
॥ ૭૧ ॥

શું તે આ સ્થિર ચિત્તથિ, સાંભળિયુંજ ય-
થાર્થ, શું અજ્ઞાની મોહ તુજ, પામ્યો ના-
શજ પાર્થ ॥ ૭૨ ॥

અર્જુન કહેછે.

ટળ્યો મોહ સ્મૃતિ મેળવિ, આપ પ્રસાદેઈશ,
નિઃસંદેહ ઉભોજ હું, આપ વચનજ કરીશ.
॥ ૭૩ ॥

સંજય કહેછે.

મહા કૃષ્ણ ને પાર્થનો, રોમ હર્ષક અદ્ભુ-
ત, શુણ્યો મેંજ સંવાદ આ, એમ અન-
ભિકા સૂત ॥ ૭૪ ॥

પરમ શુદ્ધ આ જ્ઞાન મેં, વ્યાસ પ્રસાદે શુણ્યું.
યોગેશ્વર હરિથીજ, જે, સાક્ષાત્પોતે ભણ્યું.
॥ ૭૫ ॥

કૃષ્ણ પાર્થનો વાદ આ, અદ્ભુત પુણ્યજ રૂપ,
સંભારિ સંભારિ હું, હર્ષ ફરિ ફરિ રૂપ. ૭૬

સંભારીંતે રૂપ, અતિ, અદ્ભુત હરિનું, રાય,
હર્ષ ફરિ ફરિ ને મને,
થાય ॥ ૭૭ ॥

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ ને, પાર્થ ધનુર્ધર જ્યાંય,
અવિન્ય રૂપિત શ્રી નીતિ પ્રુવ, મુજ મન-
તિયે છે ત્યાંય ॥ ૭૮ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासोपदेशयोगो
नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

